सत्यमेव जयते

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी
२०२३-२४

DIRECTORATE OF ECONOMICS AND STATISTICS
MAHA DES
। संख्यार्थशास्त्री: नियोजनंचनिर्णयार्थम् ।

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय,
नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी
२०२३-२४

MAHA DES
DIRECTORATE OF ECONOMICS AND STATISTICS
। संख्यार्थशास्त्रीः नियोजनंचनिर्णयार्थम् ।

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय,
नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

प्रस्तावना

महाराष्ट्र अर्थसंकल्प नियमपुस्तिका, खंड १ ला, परिच्छेद क्र.१३९ नुसार अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग 'महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी' हे प्रकाशन राज्य विधानमंडळाच्या अर्थसंकल्पीय अधिवेशनामध्ये सादर करण्यासाठी दरवर्षी तयार करते. सदर प्रकाशन २०२३-२४ या वर्षासाठी तयार करण्यात आले असून मालिकेतील हा ६३ वा अंक आहे.

२. या प्रकाशनात अर्थव्यवस्थेतील विविध सामाजिक-आर्थिक क्षेत्रांच्या स्थितीबाबतची माहिती व संदर्भासाठी शक्य त्या ठिकाणी निर्देशांक व स्थितीदर्शक कल देण्यात आले आहेत. हे प्रकाशन राज्याच्या महत्त्वाच्या सांख्यिकीची समयमालिकानिहाय अद्ययावत माहिती आणि भारतातील सर्व राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक उपलब्ध करुन देते. अद्ययावत माहिती उपलब्ध करून देण्याच्या प्रयत्नामुळे या प्रकाशनात समाविष्ट केलेली काही आकडेवारी / अंदाज अस्थायी स्वरुपातील आहेत.

३. राज्य व केंद्र शासनाचे संबंधित विभाग, कार्यालये व उपक्रम यांनी उपयुक्त माहिती या संचालनालयास वेळेत उपलब्ध करून दिल्यामुळे हे प्रकाशन तयार करणे शक्य झाले, त्याबद्दल हे संचालनालय त्यांचे आभारी आहे.

डॉ. जि.व. चौधरी
संचालक,
अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय,
महाराष्ट्र शासन

मुंबई

दिनांक : २७ जून, २०२४

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२३-२४

अनुक्रमणिका

	विषय	पृष्ठ क्रमांक
	राज्याचा संक्षिप्त आढावा	१
अ.	**दृष्टीक्षेपात महाराष्ट्र**	३
ब.	**महाराष्ट्र आणि भारताची तुलनात्मक माहिती**	६
१.	**राज्य अर्थव्यवस्था**	९
२.	**लोकसंख्या**	१७
३.	**राज्य उत्पन्न**	२९
४.	**किंमती व सार्वजनिक वितरण व्यवस्था** किंमती सार्वजनिक वितरण व्यवस्था	४५
५.	**लोकवित्त**	७५
६.	**संस्थांद्वारे वित्त पुरवठा व भांडवली बाजार**	९१
७.	**कृषि व संलग्न कार्ये** कृषि सिंचन फलोत्पादन पशुसंवर्धन दुग्ध विकास मत्स्यव्यवसाय वने व सामाजिक वनीकरण	१०३
८.	**उद्योग आणि सहकार** उद्योग सहकार	१४७
९.	**पायाभूत सुविधा** ऊर्जा वाहतूक व दळणवळण	१७७
१०.	**सामाजिक क्षेत्र** शिक्षण सार्वजनिक आरोग्य महिला व बाल विकास रोजगार व दारिद्र्य गृहनिर्माण पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता पर्यावरण संवर्धन सामाजिक न्याय मानव विकास आणि शाश्वत विकास ध्येये	२०५
	व्याख्या सूची	२८९
क.	**भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक**	२९८

परिशिष्टे

	विषय	पृष्ठ क्र.
परि. २.१	महाराष्ट्राची व भारताची जनगणनांवर आधारीत लोकसंख्या	२६
परि. २.२	जनगणनांवर आधारीत राज्यातील ग्रामीण व नागरी लोकसंख्या	२६
परि. २.३	जनगणना २०११ नुसार जिल्हानिहाय लोकसंख्येचे निर्देशक	२७
परि. ३.१	मूळ किंमतींनुसार क्षेत्रनिहाय सांकेतिक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतींनुसार सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न (चालू किंमतींनुसार)	३६
परि. ३.२	मूळ किंमतींनुसार क्षेत्रनिहाय वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतींनुसार वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न (स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार)	३७
परि. ३.३	मूळ किंमतींनुसार क्षेत्रनिहाय सांकेतिक निव्वळ राज्य मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतींनुसार सांकेतिक निव्वळ राज्य उत्पन्न (चालू किंमतींनुसार)	३८
परि. ३.४	मूळ किंमतींनुसार क्षेत्रनिहाय वास्तविक निव्वळ राज्य मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतींनुसार वास्तविक निव्वळ राज्य उत्पन्न (स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार)	३९
परि. ३.५	मूळ किंमतीनुसार क्षेत्रनिहाय सांकेतिक देशांतर्गत स्थूल मूल्यवृद्धि, बाजार किंमतीनुसार सांकेतिक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न व स्थुल राष्ट्रीय उत्पन्न (चालू किंमतींनुसार)	४०
परि. ३.६	मूळ किंमतीनुसार क्षेत्रनिहाय वास्तविक देशांतर्गत स्थूल मूल्यवृद्धि, बाजार किंमतीनुसार वास्तविक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न व स्थुल राष्ट्रीय उत्पन्न (स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार)	४१
परि. ३.७	मूळ किंमतीनुसार क्षेत्रनिहाय सांकेतिक देशांतर्गत निव्वळ मूल्यवृद्धि, बाजार किंमतीनुसार सांकेतिक देशांतर्गत निव्वळ उत्पन्न व निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (चालू किंमतींनुसार)	४२
परि. ३.८	मूळ किंमतीनुसार क्षेत्रनिहाय वास्तविक देशांतर्गत निव्वळ मूल्यवृद्धि, बाजार किंमतीनुसार वास्तविक देशांतर्गत निव्वळ उत्पन्न व निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार)	४३
परि. ३.९	सांकेतिक स्थूल जिल्हा उत्पन्न (चालू किंमतींनुसार), वास्तविक स्थूल जिल्हा उत्पन्न (स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार) दरडोई सांकेतिक निव्वळ जिल्हा उत्पन्न - चालू किंमतींनुसार (दरडोई जिल्हा उत्पन्न)	४४
परि. ४.१	महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागाकरिता गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांक	५५
परि. ४.२	महाराष्ट्रातील नागरी भागाकरिता गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांक	५६
परि. ४.३	राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन यांचेकडून ग्रामीण, नागरी व एकत्रित भागासाठी राज्याकरीता परिगणित केलेले गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांक	५७
परि. ४.४	महाराष्ट्र व अखिल भारताकरिता शेत मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक व ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक	५८
परि. ४.५	अखिल भारतीय औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक	५९
परि. ४.६	महाराष्ट्रातील केंद्रांसाठी औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक	६०
परि. ४.७	महाराष्ट्रातील केंद्रांसाठी औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक	६१
परि. ४.८	अखिल भारतीय स्तरावरील निरनिराळ्या महत्त्वाच्या ग्राहक किंमती निर्देशांकांवर आधारित चलनवाढ	६२
परि. ४.९	अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांक	६३
परि. ४.१०	जिल्हानिहाय शिधापत्रिकांची संख्या (२९ फेब्रुवारी, २०२४ रोजी)	६४
परि. ४.११	भारत सरकारकडून राज्याला मिळालेले तांदूळ व गहू यांचे नियतन	६५
परि. ४.१२	अधिकृत शिधावाटप / रास्त भाव दुकानांना तांदूळ व गहू यांचे वितरण	६५
परि. ४.१३	राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत अंत्योदय अन्न योजना कुटुंबांना सन २०२२-२३ करीता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण	६६
परि. ४.१४	राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत प्राधान्य कुटुंबांना सन २०२२-२३ करिता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण	६८

	विषय	पृष्ठ क्र.
परि. ४.१५	राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत अंत्योदय अन्न योजना कुटुंबांना सन २०२३-२४ करीता डिसेंबर पर्यंत अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण	७०
परि. ४.१६	राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत प्राधान्य कुटुंबांना सन २०२३-२४ करिता डिसेंबर पर्यंत अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण	७२
परि. ४.१७	जिल्हानिहाय गोदामांची आणि रास्त भाव दुकानांची संख्या मार्च, २०२४ पर्यंत	७४
परि. ५.१	दृष्टिक्षेपात अर्थसंकल्प	८६
परि. ५.२	महसुली व भांडवली लेख्यांवरील जमेचा तपशील	८७
परि. ५.३	महसुली व भांडवली लेख्यांवरील विकास व विकासेतर खर्चाचा तपशील	८८
परि. ५.४	वर्षभरातील कर्जे व इतर दायित्वे	८९
परि. ५.५	शासनाच्या उपभोग्य बाबींवरील अंतिम खर्च व भांडवल निर्मितीवरील खर्च	९०
परि. ६.१	सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व कर्ज	९९
परि. ६.२	जिल्हानिहाय वार्षिक कर्ज योजना (२०२३-२४)	१००
परि. ६.३	जिल्हानिहाय प्रधान मंत्री जन-धन योजनेचा तपशील	१०१
परि. ७.१	कृषि गणनांनुसार राज्यातील एकूण वहिती खातेदार, एकूण वहितीचे क्षेत्र व सरासरी वहिती क्षेत्र	१३७
परि. ७.२	राज्यातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी	१३८
परि. ७.३	राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, उत्पादन आणि प्रति हेक्टर उत्पादकता	१३९
परि. ७.४	राज्यातील कृषि उत्पादनाचे पीकनिहाय निर्देशांक	१४२
परि. ७.५	राज्यातील सिंचनाखालील क्षेत्र	१४३
परि. ७.६	सिंचन व बिगर सिंचन पाणीपट्टी	१४४
परि. ७.७	राज्यातील पशुधन आणि कुक्कुटादी पक्षी	१४५
परि. ८.१	राज्यातील खनिजांचे उत्पादन	१७०
परि. ८.२	राज्यातील उद्योगांच्या निवडक बाबी (वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारीत)	१७१
परि. ८.३	भारतातील औद्योगिक उत्पादनांचे निर्देशांक	१७३
परि. ८.४	राज्यातील सहकारी संस्थांचा तपशील	१७४
परि. ९.१	राज्यातील विजेची स्थापित क्षमता, निर्मिती व वापर	२००
परि. ९.२	राज्यातील रस्त्यांची प्रकारांनुसार लांबी (राष्ट्रीय महामार्ग प्राधिकरण, सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखभालीखालील)	२०१
परि. ९.३	जिल्हानिहाय रस्त्यांच्या लांबीचे रुंदीनुसार वर्गीकरण (राष्ट्रीय महामार्ग प्राधिकरण, सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखभालीखालील)	२०२
परि. ९.४	राज्यातील मोटार वाहनांची संख्या	२०३
परि. १०.१	माध्यम व शैक्षणिक स्तरनिहाय शाळांची संख्या, शिक्षकांची संख्या व विद्यार्थी संख्या	२७२
परि. १०.२	विभागनिहाय व शैक्षणिक स्तरनिहाय संस्था, पटसंख्या व शिक्षकांची संख्या	२७३
परि. १०.३	सन २०२२-२३ मधील डिसेंबर पर्यंत आरोग्य विज्ञान संस्थांची संख्या, प्रवेश क्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या	२७४
परि. १०.४	सन २०२२-२३ मधील जानेवारी पर्यंत तंत्रशिक्षण संस्थांची संख्या, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या	२७५
परि. १०.५	सन २०२१-२२ मधील डिसेंबर पर्यंत कला, विज्ञान, वाणिज्य, इतर बिगर- कृषि अभ्यासक्रम, विधी, शिक्षणशास्त्र व ललित कला अभ्यासक्रमांकरीता एकूण संस्था, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या	२७६

	विषय	पृष्ठ क्र.
परि. १०.६	सन २०२३-२४ मध्ये डिसेंबर पर्यंत कृषि, पशु व मत्स्य विज्ञान अभ्यासक्रमांकरीता संस्था, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या	२७७
परि. १०.७	राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा (सार्वजनिक, स्थानिक संस्था आणि विश्वस्त संस्था रुग्णालये)	२७८
परि. १०.८	राज्यातील जिल्हानिहाय वैद्यकीय सुविधा (डिसेंबर, २०२२ अखेर)	२७९
परि. १०.९	राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित जन्मदर, मृत्युदर, अर्भकमृत्युदर व एकूण जननदर	२८०
परि. १०.१०	जनगणना २०११ नुसार कामगारांचे आर्थिक कार्यानुसार वर्गीकरण	२८१
परि. १०.११	राज्यातील विविध उद्योगांतील सरासरी दैनिक रोजगार	२८२
परि. १०.१२	राज्यातील कार्यरत कारखाने व त्यातील रोजगार	२८३
परि. १०.१३	राज्यातील कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रांमध्ये नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या, अधिसूचित केलेली रिक्त पदे व भरलेली पदे	२८४
परि. १०.१४	कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत डिसेंबर, २०२३ अखेर असलेल्या व्यक्तींची शैक्षणिक पात्रतेनुसार संख्या	२८५
परि. १०.१५	महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेखाली घेण्यात आलेल्या राज्यातील विविध कामांच्या वर्गीकरणानुसार पूर्ण झालेल्या कामांची संख्या व त्यावरील खर्च	२८६
परि. १०.१६	राज्यातील औद्योगिक विवाद **	२८७
परि. १०.१७	जिल्हानिहाय मानव विकास निर्देशांक २०११	२८८

राज्याचा संक्षिप्त आढावा

महाराष्ट्र हे भव्य अरबी समुद्राच्या किनाऱ्यावर स्थित असून देशाच्या पश्चिम व मध्य द्विपकल्पीय प्रदेशामध्ये वसलेले राज्य आहे. राज्याच्या पश्चिमेला ७२० किलोमीटर लांबीचा समुद्र किनारा व सह्याद्रिच्या पर्वतरांगा, उत्तरेला सातपुडा पर्वतरांगा आणि पूर्वेला भामरागड-चिरोली-गायखुरी पर्वतरांगा या नैसर्गिक सीमा लाभल्या आहेत. राज्याच्या वायव्येस गुजरात, उत्तरेस मध्य प्रदेश, पूर्वेस छत्तीसगड, आग्नेयेस तेलंगणा, दक्षिणेस कर्नाटक व नैऋत्येस गोवा आहे. प्रशासकीय सोयीसाठी राज्याची विभागणी ३६ जिल्हे व ६ महसूल विभागांमध्ये करण्यात आली आहे.

महाराष्ट्रात उष्ण, पावसाळी व थंड असे उष्ण कटिबंधीय मोसमी हवामान आहे. मार्च महिन्यात उन्हाळ्याची सुरुवात होते, त्यानंतर जूनच्या सुरुवातीला मान्सून येतो आणि नोव्हेंबरमध्ये हिवाळा येतो.

महाराष्ट्र राज्य लोकसंख्येनुसार देशात दुसऱ्या क्रमांकाचे तर क्षेत्रफळानुसार देशात तिसऱ्या क्रमांकाचे राज्य असून देशातील मोठ्या प्रमाणात शहरीकरण झालेल्या राज्यांपैकी एक आहे. राज्य रस्ते, रेल्वे, हवाई, जल मार्गाने आणि मोनोरेल तसेच मेट्रोरेल सारख्या अत्याधुनिक वाहतूक व्यवस्थेद्वारे जोडले गेले आहे. नाविन्यपूर्ण अभियांत्रिकी रचना असलेला भारतातील सर्वात लांब सागरी सेतू अटल बिहारी वाजपेयी शिवडी-न्हावा शेवा अटल सेतू मुंबई येथे आहे. समुद्राखालील बोगदा असलेला भारतातील पहिला किनारी रस्ता देखील मुंबईत आहे.

सुविकसित पायाभूत सुविधा, मुबलक नैसर्गिक संसाधने, प्रमुख भागांशी संपर्क, कुशल मनुष्यबळ आणि दर्जेदार शिक्षण यामुळे महाराष्ट्र हे नवीन उद्योग स्थापित करण्यासाठी एक आदर्श राज्य आहे.

राज्याची राजधानी मुंबई ही देशाची आर्थिक राजधानी असून राष्ट्रीयकृत बँका, अग्रगण्य वित्त संस्था, कार्पोरेट संस्थांच्या व कंपन्यांच्या मुख्य कार्यालयांचे माहेरघर आहे. आशिया खंडातील सर्वात जुना शेअर बाजार, मुंबई शेअर बाजार हा देखील मुंबईत आहे.

महाराष्ट्राला समृद्ध सांस्कृतिक वारसा लाभला असून उत्साही परंपरा आणि उत्सवांसाठी राज्य ओळखले जाते. राज्यात विविध चालीरीती व परंपरा असलेले लोक गुण्यागोविंदाने राहतात. समृद्ध संगीत व नृत्य परंपरेसाठी राज्य देशात प्रसिद्ध आहे. पोवाडा, भारुड, गोंधळ आणि लावणी हे राज्यातील लोकसंगीताचे प्रमुख प्रकार आहेत. महाराष्ट्राला संगीत नाटकासह उच्च दर्जाची नाट्य परंपरा आहे. महाराष्ट्रीय खाद्य संस्कृती प्रदेशानुसार बदलते. मालवणी (कोंकणी), कोल्हापूरी आणि वऱ्हाडी पाककृती या सुप्रसिद्ध प्रादेशिक पाककृती आहेत. सर्व प्रमुख धार्मिक सण राज्यात शांततेने व सौहार्दतेने साजरे केले जातात.

अजंठा, वेरूळ व घारापुरी लेणी, १९ व्या शतकातील नव-गॉथिक शैलीतील सार्वजनिक इमारती व २० व्या शतकातील आर्ट डेको इमारती, छत्रपती शिवाजी महाराज टर्मिनस ही जागतिक वारसा स्थळे राज्यात आहेत. नाशिक जिल्ह्यातील नांदूर मधमेश्वर, बुलढाणा जिल्ह्यातील लोणार सरोवर आणि ठाणे खाडी ही रामसर स्थळ आहेत. ही जागतिक वारसा स्थळे, वास्तुकलेचा उत्तम नमुना असलेले गेट वे ऑफ इंडिया आणि चैत्य व विहार, वन्यजीव अभयारण्ये, पक्षी अभयारण्ये, समुद्र किनारे, गडकिल्ले जगभरातील पर्यटकांना आकर्षित करतात.

क्रीडा, कला, साहित्य व सामाजिक सेवा या क्षेत्रांमध्ये राज्याचे भरीव योगदान आहे. मनोरंजन क्षेत्रात जागतिक स्तरावर नावाजलेले बॉलीवूड हे देखील राज्याचा हिस्सा आहे.

काळाच्या प्रत्येक टप्प्यावर प्रगतिशील राहून आपले पुरोगामित्व सिद्ध करणाऱ्या महाराष्ट्र राज्याने शाश्वत विकासाच्या दिशेने आपली वाटचाल सुरू ठेवली आहे.

* * * * *

अ. दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र

बाब	१९६०-६१	१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०२०-२१	२०२२-२३
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
१. भौगोलिक रचना - क्षेत्र (हजार चौ. किमी)	३०६	३०८	३०८	३०८	३०८	३०८	३०८	३०८
समुद्र किनाऱ्याची लांबी (किमी)	७२०	७२०	७२०	७२०	७२०	७२०	७२०	७२०
२. प्रशासकीय रचना -								
महसूली विभाग	४	४	६	६	६	६	६	६
जिल्हे	२६	२६	२८	३१	३५	३५	३५	३६
तालुके	२२९	२३५	३०१	३०३	३५३	३५५@@	३५५@@	३५५@@
वस्ती असलेली गावे	३५,८५१	३५,७७८	३९,३५४	४०,४१२	४१,०९५	४०,९५९	४०,९५९	४०,९५९
वस्ती नसलेली गावे	३,०१६	२,८८३	२,४७९	२,६१३	२,६१६	२,७०६	२,७०६	२,७०६
शहरे #	२६६	२८९	३०७	३३६	३७८	५३४	५३४	५३४
३. जनगणनेनुसार लोकसंख्या- (हजारात)	(१९६१)	(१९७१)	(१९८१)	(१९९१)	(२००१)	(२०११)	(२०११)	(२०११)
एकूण	३९,५५४	५०,४१२	६२,७८४	७८,९३७	९६,८७९	१,१२,३७४	१,१२,३७४	१,१२,३७४
पुरुष	२०,४२९	२६,११६	३२,४१५	४०,८२६	५०,४०१	५८,२४३	५८,२४३	५८,२४३
स्त्रिया	१९,१२५	२४,२९६	३०,३६९	३८,१११	४६,४७८	५४,१३१	५४,१३१	५४,१३१
ग्रामीण	२८,३९१	३४,७०१	४०,७९१	४८,३९५	५५,७७८	६१,५५६	६१,५५६	६१,५५६
नागरी	११,१६३	१५,७११	२१,९९३	३०,५४२	४१,१०१	५०,८१८	५०,८१८	५०,८१८
अनुसूचित जाती	२,२२७	३,०२५	४,४८०	८,७५८	९,८८२	१३,२७६	१३,२७६	१३,२७६
अनुसूचित जमाती	२,३९७	२,९५४	५,७७२	७,३१८	८,५७७	१०,५१०	१०,५१०	१०,५१०
लोकसंख्येची घनता (प्रती चौ. किमी)	१२९	१६४	२०४	२५७	३१५	३६५	३६५	३६५
साक्षरतेचे प्रमाण (टक्के)	३५.१	४५.८	५५.८	६४.९	७६.९	८२.३	८२.३	८२.३
स्त्री-पुरुष प्रमाण (स्त्रिया प्रति हजार पुरुष)	९३६	९३०	९३७	९३४	९२२	९२९	९२९	९२९
नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण (टक्के)	२८.२	३१.२	३५.०	३८.७	४२.४	४५.२	४५.२	४५.२
४. सांकेतिक राज्य उत्पन्न -								
राज्य उत्पन्न (₹ कोटी)	२,२४९	५,७८०	१९,३७७	६८,८६१	२,४३,५८४	९,५०,७७१	२२,६१,७१९+++†	३१,७९,५६६+†
कृषि व संलग्न कार्ये क्षेत्र (₹ कोटी)	५८५	१,०७८	३,७५६	१२,३२६	३२,७११	१,२२,९३२	२,९०,३९४+++††	३,६१,२६८+††
उद्योग क्षेत्र (₹ कोटी)	५५३	१,७३२	६,२२४	२२,५५४	६४,९४२	२,६३,५१२	५,३५,०८२+++††	६,९८,५९१+††
सेवा क्षेत्र (₹ कोटी)	१,१११	२,९६९	९,३९७	३३,९८१	१,४५,९३१	५,६४,३२६	११,५७,७४३+++††	१६,८०,०१६+††
दरडोई राज्य उत्पन्न (₹)	५७६	१,१६८	३,११२	८,८११	२८,५४०	८४,८५८	१,८२,४५४+++	२,५२,३८९+
५. पर्जन्य-सरासरीशी तुलना (टक्के)						१०२.३	११३.४	११९.८
६. कृषि - (क्षेत्र हजार हेक्टर)								
निव्वळ पेरणी क्षेत्र	१७,८७८	१७,६६८	१८,२९९	१८,५६५	१७,८४४	१७,४०६	१६,६५०	१६,४९१
पिकांखालील स्थूल क्षेत्र	१८,८२३	१८,७३७	१९,६४२	२१,८५९	२१,६१९	२३,१७५	२३,८९९	२४,४१५
स्थूल सिंचित क्षेत्र	१,२२०	१,५७०	२,४१५	३,३१९	३,८५२	@	@	@
त्यापैकी लाभ क्षेत्र ^	२२६$	४२२	७१८	१,०७६$$	१,७६४##	२,९५५##	४,१६०##!	४,२३३##!
स्थूल सिंचित क्षेत्राचे पिकांखालील एकूण स्थूल क्षेत्राशी प्रमाण (टक्के)	६.५	८.४	१२.३	१५.२	१७.८	उ. ना	उ. ना	उ. ना
७. प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र - (हजार हेक्टर)								
तांदूळ	१,३००	१,३५२	१,४५९	१,५९७	१,५१२	१,५१६	१,५६१	१,६८७
गहू	९०७	८१२	१,०६३	८६७	७५४	१,३०७	१,१२६	१,२०४
ज्वारी	६,२८४	५,७०३	६,४६९	६,३००	५,०९४	४,०६०	२,३२०	१,५०७
बाजरी	१,६३५	२,०३९	१,५३४	१,९४०	१,८००	१,०३५	६८७	५३९
सर्व तृणधान्ये	१०,६०६	१०,३२०	१०,९७६	११,१३६	९,८२४	८,९८५	७,०७९	६,३८४
सर्व कडधान्ये	२,३४९	२,५६६	२,७१५	३,२५७	३,५५७	४,०३८	४,५९५	५,०२३
सर्व अन्नधान्ये	१२,९५५	१२,८८६	१३,६९१	१४,३९३	१३,३८२	१३,०२३	११,६७४	११,४०७

उ. ना उपलब्ध नाही @@ मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्ह्यांमधील तीन तालुके वगळून # गणना शहरांसह + पहिले सुधारित अंदाज (पायाभूत वर्ष २०११-१२) $ १९६१-६२ $$ १९९१-९२
† बाजार किंमतींनुसार सांकेतिक निव्वळ राज्य उत्पन्न †† मूळ किंमतींनुसार सांकेतिक निव्वळ राज्य मूल्यवृद्धी ! अंदाजित ^ जलसंपदा विभागाकडून निर्मित लाभक्षेत्र +++ तिसरे सुधारित अंदाज
@ जलसंपदा विभाग, महाराष्ट्र शासन यांच्या दि. २६ ऑगस्ट २०१६ रोजीच्या शासन निर्णया अन्वये माहिती संकलनाच्या पद्धतीबाबत सूचना निर्गमित करण्यात आल्या आहेत.
प्रकल्प कालव्यांवरील उपसा व धरणातून नदी नाल्यांमध्ये सोडलेल्या पाण्यामुळे प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र समाविष्ट
टीप : राज्य उत्पन्नाचे १९६०-६१ ते २०१०-११ चे अंदाज घटक खर्चावर आधारित आहेत.
आधार : जलसंपदा विभागाच्या अधिपत्याखालील मुख्य लेखा परिक्षक, जल व सिंचन, औरंगाबाद

अ. दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र

	बाब (१)	१९६०-६१ (२)	१९७०-७१ (३)	१९८०-८१ (४)	१९९०-९१ (५)	२०००-०१ (६)	२०१०-११ (७)	२०२०-२१ (८)	२०२२-२३ (९)
	ऊस क्षेत्र	१५५	२०४	३१९	५३६	६८७	१,०४१	उ ना	उ ना
	ऊस तोडणी क्षेत्र	१५५	१६७	२५८	४४२	५९५	९६५	१,१४३	१,४८८
	कापूस	२,५००	२,७५०	२,५५०	२,७२१	३,०७७	३,९४२	४,५४५	४,२४०
	भूईमूग	१,०८३	९०४	६९५	८६४	४९०	३९५	३०९	२५४
८.	**प्रमुख पिकांचे उत्पादन -** (हजार टन)								
	तांदूळ	१,३६९	१,६६२	२,३१५	२,३४४	१,९३०	२,६९१	३,२९१	३,९६३
	गहू	४०१	४४०	८८६	९०९	९४८	२,३०१	२,०७१	२,३०१
	ज्वारी	४,२२४	१,५५७	४,४०९	५,९२९	३,९८८	३,४५२	२,१८६	१,५५१
	बाजरी	४८९	८२४	६९७	१,११५	१,०८७	१,१२३	९०६	५७९
	सर्व तृणधान्ये	६,७५५	४,७३७	८,६४७	१०,७४०	८,४९७	१२,३१७	१२,२०१	१२,४२१
	सर्व कडधान्ये	९८९	६७७	८२५	१,४४१	१,६३७	३,०९६	४,४४४	४,३९८
	सर्व अन्नधान्ये	७,७४४	५,४१४	९,४७२	१२,१८१	१०,१३४	१५,४१३	१६,६४६	१६,८१८
	ऊस	१०,४०४	१४,४३३	२३,७०६	३८,१५४	४९,५६९	८५,६९१	१,११,६४२	१,३५,७५४
	कापूस (रुई)#	१,६७३	४८४	१,२२४	१,८७५	१,८०३	७,४७३	१०,११०	८,५९१
	भुईमूग	८००	५८६	४५१	९७९	४७०	४७०	४०७	३३५
९.	**कृषि उत्पादनाचा निर्देशांक@-**	--	--	--	१३६.५	१२७.४	२२३.८	२८४.३	३०५.९
१०.	**कृषि गणना -**		(१९७०-७१)	(१९८०-८१)	(१९९०-९१)	(२०००-०१)	(२०१०-११)	(२०१५-१६)	(२०१५-१६)
	वहिती खातेदारांची संख्या (हजार)	--	४,९५१	६,८६३	९,४७०	१२,१३८	१३,६९९	१५,२८५	१५,२८५
	वहिती क्षेत्र (हजार हेक्टर)	--	२१,१७९	२१,३६२	२०,९२५	२०,१०३	१९,७६७	२०,५०६	२०,५०६
	वहितीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर)	--	४.२८	३.११	२.२१	१.६६	१.४४	१.३४	१.३४
११.	**पशुधन गणना -**	(१९६६)	(१९७८)	(१९८७)	(१९९७)	(२००७)	(२०१२)	(२०१९)	(२०१९)
	एकूण पशुधन (हजार)	२५,४४९	२९,६४२	३४,२५५	३९,६३८	३५,९५५	३२,४८९	३३,०८०	३३,०८०
	एकूण कुक्कुटादी पक्षी+ (हजार)	९,९०२	१८,७५१	२४,८३०	३५,३९२	६४,८००@@	७७,७९५@@	७४,२९८@@	७४,२९८@@
							(२००३)	(२००३)	(२००३)
	ट्रॅक्टर	१,४२७	३,२७४	१२,९१७	३४,५२९	७९,८९३	१,०५,६११	१,०५,६११	१,०५,६११
१२.	**वन क्षेत्र** (चौ. किमी)							(२०२१)	(२०२२)
		६३,५४४	६२,३११	६४,२२२	६३,७९८	६१,९३५	६१,९३९	६१,९९२	६१,९६५*
१३.	**औद्योगिक गुंतवणूक -**							(२०२०)$	(२०२३)$$
	मंजूर प्रकल्प (संख्या)	--	--	--	--	--	१६,६८६	२०,९०९	२२,९३७
	प्रस्तावित गुंतवणूक (₹ कोटी)	--	--	--	--	--	८,१०,८६४	१४,२९,१४२	८,३८,४४५
१४.	**वीज** - (दशलक्ष कि.वॅ.तास)								
	एकूण निर्मिती	३,२६८	७,९२५	१७,८६४	३६,४३०	६१,२०९	८३,०१७	१,१५,०६०	१,३४,३३०
	एकूण वापर	२,७२०	७,६५०	१४,०३४	२९,९७१	४७,२८९	८७,३९६	१,२४,६९१	१,५०,७७१
	औद्योगिक वापर	१,८५३	५,३१२	८,१३०	१४,७०६	१८,३६३	३४,४१६	४४,१०९	५८,८५६
	कृषि वापर	१५	३५६	१,७२३	६,६०४	९,९४०	१६,२५७	३३,९२४	३७,४८१
	घरगुती वापर	२६०	७३२	१,७७९	५,०६५	११,१७२	१९,५४६	३०,२२९	३२,७४१

* अस्थायी   # कापसाचे उत्पादन १७० किलोची एक गासडी याप्रमाणे हजार गासड्यांमध्ये   @ पाया - त्रैवार्षिक सरासरी १९७९-८२ = १००

$$ ऑगस्ट, १९९१ ते डिसेंबर $ ऑगस्ट, १९९१ ते ऑक्टोबर २०२०   @@ एकूण कुक्कुटादी पक्ष्यांमध्ये कुक्कुटपालन केंद्रामधील पक्षी समाविष्ट

+ एकूण कुक्कुटादी पक्ष्यांमध्ये टर्की, क्वेल व इतर कुक्कुटादी पक्षी समाविष्ट   उ ना उपलब्ध नाही

अ. दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र

बाब (१)	१९६०-६१ (२)	१९७०-७१ (३)	१९८०-८१ (४)	१९९०-९१ (५)	२०००-०१ (६)	२०१०-११ (७)	२०२०-२१ (८)	२०२२-२३ (९)
१५. बँका- (अनुसूचित वाणिज्यिक)		(जून, १९७१)	(जून, १९८१)	(जून, १९९१)	(जून, २००१)	(जून, २०१०)	(३१ मार्च, २०२१)	(३१ मार्च, २०२३)
बँक कार्यालये	उ. ना	१,४७१	३,६२७	५,५९१	६,२९४	८,०३७	१३,१६०	१३,५९२
				(मार्च, १९९१)	(मार्च, २००१)			
ग्रामीण लोकसंख्येसाठी बँक कार्यालये	उ. ना	४५०	१,३५५	२,७४९	२,२९४	२,१७०	३,१८६	३,२३०
१६. शिक्षण+ -								
प्राथमिक शाळा	३४,५९४	४४,५३५	५१,०४५	५७,७४४	६५,९६०	७५,६९५	१,०६,३३८	१,०४,७८१
विद्यार्थी (हजार)	४,१७८	६,५३९	८,३९२	१०,४२४	११,८५७	१०,६२६	१५,३९१	१४,६०३
माध्यमिक शाळा (उच्च माध्यमिकसह)	२,४६८	५,३१३	६,११९	१०,५१९	१५,३८९	२१,३५७	२८,५०५	२८,५३२
विद्यार्थी (हजारात)	८५८	१,९८५	३,३०९	६,२६०	९,२६७	१०,७११	६,५२४	६,६३०
१७. आरोग्य -		(१९७१)	(१९८१)	(१९९१)	(२००१)	(२०११)	(२०२१)	(२०२२)
रुग्णालये	उ. ना	२९९	५३०	७६८	९८१	१,३६८	५८६#	५९४#
दवाखाने	उ. ना	१,३७२	१,७७६	१,८९६	१,६२९	३,०१२	१,०२४#	१,०९४#
दर लाख लोकसंख्येमागे खाटा	उ. ना	८८	११४	१४४	१०५	१०३	५९.०५#	६०.८०#
							(२०२०)	(२०२०)
जन्मदर@	३४.७	३२.२	२८.५	२६.२	२०.७	१६.७	१५.०	१५.०
मृत्यूदर@	१३.८	१२.३	९.६	८.२	७.५	६.३	५.५	५.५
अर्भक मृत्यूदर@	८६	१०५	७९	६०	४५	२५	१६	१६
१८. वाहतूक -								
रेल्वे मार्गाची लांबी (किमी)	५,०५६	५,२२६	५,२३३	५,४३४	५,४५९	५,९८४	६,२०४	६,२४०
एकूण रस्त्यांची लांबी (किमी) †	३९,२४१	६५,३६४	१,४१,१३१	१,७२,९६५	२,१६,९६८	२,४१,७१२	३,२३,११५	३,२५,४८९*
त्यापैकी पृष्ठांकित	२४,८५२	३५,८५३	६६,६१६	१,३२,०४८	१,७८,९९९	२,२१,१८२	२,५९,७१०	२,७०,८१८*
मोटार वाहने (हजार)	१००	३१२	८०५	२,६४१	६,६०७	१६,९९०	३८,६३६++	४३,२९९++
१९. सहकार -								
प्राथमिक कृषि पतसंस्था	२१,४००	२०,४२०	१८,५७७	१९,५६५	२०,५५१	२१,४५१	२०,८९७	२१,०८२*
सभासद (लाख)	२२	३८	५४	७९	१०१	१५०	१५३	१५५*
सहकारी संस्थांची संख्या	३१,५६५	४२,५९७	६०,७४७	१,०४,६२०	१,५८,०१६	२,२४,३०६	२,१७,४१०	२,२४,८४७*
सभासद (लाख)	४२	८६	१४८	२६९	४३०	५३०	५८१	५९४*
सहकारी संस्थांचे खेळते भांडवल (₹ कोटी)	२९१	१,४८९	५,२१०	२४,२८४	१,३४,४४०	२,४८,४३४	४,४९,९६६	४,७३,९१७*
२०. स्थानिक स्वराज्य संस्था -								(२०२२-२३)$
जिल्हा परिषदा	२५	२५	२५	२९	३३	३३	३४	३४
ग्रामपंचायती	२१,६३६	२२,३००	२४,२८१	२५,८२७	२७,७३५	२७,९१३	२७,८३२	२७,९१३
पंचायत समित्या	२९५	२९६	२९६	२९८	३२१	३५१	३५१	३५१
नगर परिषदा	२१९	२२१	२२०	२२८	२२८	२२२	२४१	२४५
महानगरपालिका	३	४	५	११	१५	२३	२७	२९
नगर पंचायत	--	--	--	--	३	४	१२८	१४६
कटक मंडळे	७	७	७	७	७	७	७	७

* अस्थायी @ नमुना नोंदणी पाहणी प्रमाणे उ. ना उपलब्ध नाही † राष्ट्रीय महामार्ग प्राधिकरण, सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्ते
$ राज्य निवडणूक आयोगाच्या अहवालानुसार (दि. ३१.१०.२०२३ रोजीची) # माहितीमध्ये फक्त शासकीय आरोग्य संस्थांचा समावेश आहे. ++ दि. १ जानेवारी रोजी
+ वर्ष २०११-१२ पासून सदर माहितीचा आधार बदलला असल्यामुळे सदर माहिती प्राथमिक शाळा (इयत्ता १ ते ८) व माध्यमिक शाळा (उच्च माध्यमिकसह) (इयत्ता ९ ते १२) या स्वरुपात प्राप्त झाली असून पूर्वीची माहिती प्राथमिक शाळा (१ ते ७) व माध्यमिक शाळा (उच्च माध्यमिकसह) (इयत्ता ८ ते १२) या स्वरुपात आहे. तसेच सदर माहितीचा आधार महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद आहे.

ब. महाराष्ट्र आणि भारताची तुलनात्मक माहिती

बाब (१)	परिमाण (२)	महाराष्ट्र (३)	भारत (४)	भारताशी तुलना (टक्केवारी) (५)
१. लोकसंख्या (२०११)				
१.१ एकूण लोकसंख्या	हजार	१,१२,३७४	१२,१०,८५५	९.३
(अ) पुरुष	-”-	५८,२४३	६,२३,२७०	९.३
(ब) स्त्रिया	-”-	५४,१३१	५,८७,५८५	९.२
१.२ (अ) ग्रामीण लोकसंख्या	हजार	६१,५५६	८,३३,७४९	७.४
(ब) ग्रामीण लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण	टक्के	५४.८	६८.९	--
१.३ (अ) नागरी लोकसंख्या	हजार	५०,८१८	३,७७,१०६	१३.५
(ब) नागरी लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण	टक्के	४५.२	३१.१	--
१.४ स्त्री-पुरुष प्रमाण	दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या	९२९	९४३	--
१.५ लोकसंख्येचा दशवार्षिक वृद्धिदर (२००१-२०११)	टक्के	१६.०	१७.७	--
१.६ साक्षरता दर	-”-	८२.३	७३.०	--
१.७ अनुसूचित जाती व जमाती प्रवर्गातील लोकसंख्या	हजार	२३,७८६	३,०५,९२४	७.८
१.८ एकूण काम करणारे	-”-	४९,४२८	४,८१,८८९	१०.३
१.९ भौगोलिक क्षेत्र	लाख चौ. किमी	३.०८	३२.९	९.४
२. कृषि (२०२०-२१)				
२.१ निव्वळ पेरणी क्षेत्र	हजार हेक्टर	१६,६५०	१,४१,५४४	११.८
२.२ पिकांखालील स्थूल क्षेत्र	-”-	२३,८९८	२,१६,१०७	११.१
२.३ स्थूल सिंचित क्षेत्र	-”-	उ. ना	१,१८,९३४	--
२.४ स्थूल सिंचित क्षेत्राची एकूण पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी	टक्के	उ. ना	५५.०	--
२.५ प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र (२०१९-२० ते २०२१-२२ या वर्षांची सरासरी)				
(१) तांदूळ	हजार हेक्टर	१,५६३	४५,२७०	३.३
(२) गहू	-”-	१,१०५	३०,९८४	३.६
(३) ज्वारी	-”-	२,३२५	४,३३७	५३.५
(४) बाजरी	-”-	६७६	७,२९७	९.२
(५) एकूण तृणधान्ये	-”-	७,०३६	९८,५४७	६.९
(६) एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये)	-”-	११,६१३	१,२९,१०७	८.८
(७) ऊस क्षेत्र	-”-	उ. ना	४,८६८	--
ऊस तोडणी क्षेत्र	-”-	१,१७१	उ. ना	--
(८) कापूस	-”-	४,४८२	१२,८९१	३४.८
(९) भूईमूग	-”-	३०७	५,५३०	४.१

उ. ना उपलब्ध नाही

महाराष्ट्र आणि भारताची तुलनात्मक माहिती (पुढे चालू...)

बाब (१)	परिमाण (२)	महाराष्ट्र (३)	भारत (४)	भारताशी तुलना (टक्केवारी) (५)
३. पशुधन गणना				
३.१ एकूण पशुधन (२०१९)	हजार	३३,०८०	५,३६,७६१	६.२
३.२ व्हील ट्रॅक्टर्स (२००३)	-"-	१०४	२,३६१	४.४
३.३ सिंचनाकरिता वापरलेली डिझेल इंजिने व विद्युत पंप (२००३)	-"-	१,०८७	१५,६८४	६.९
४. वने				
४.१ एकूण वन क्षेत्र (२०२१)	चौ. किमी	६१,९६५	७,७५,२८८	८.०
५. उद्योग				
५.१ औद्योगिक गुंतवणूक$$				
(अ) मंजूर प्रकल्प	संख्या	२२,९३७	१,२०,५५१	१९.०
(ब) प्रस्तावित गुंतवणूक	₹ कोटी	१८,३८,४४५	१,५०,९८,६०७	१२.२
६. वीज (२०२२-२३)				
६.१ एकूण निर्मिती	दशलक्ष कि. वॅ. तास	१,३४,३३०	१६,१७,९०५	८.३
६.२ एकूण वापर#	-"-	१,५०,७७१	१२,६५,०३१	११.९
६.३ (अ) औद्योगिक वापर	-"-	५८,८५६	४,१७,६८७	१४.१
(ब) औद्योगिक वापराची एकूण वापराशी टक्केवारी	टक्के	३९.०	३३.०	--
७. बँका (अनुसूचित वाणिज्यिक) (मार्च, २०२३)				
७.१ बँक कार्यालये	संख्या	१३,५९२	१,५४,७९२	८.८
७.२ ग्रामीण बँक कार्यालये (मार्च, २०२३)	-"-	३,२३०	५४,०४७	६.०
८. राज्य / राष्ट्रीय उत्पन्न (२०२२-२३)				
८.१ सांकेतिक (नॉमिनल) स्थूल राज्य उत्पन्न / सांकेतिक (नॉमिनल) देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न†	₹ कोटी	३६,४५,८८४+	२,६९,४९,६४६+	१३.५
८.२ सांकेतिक (नॉमिनल) उत्पन्न	₹ कोटी	३१,७९,५६६+	२,३४,३९,४४२+	१३.६
८.३ चालू किंमतीनुसार दरडोई उत्पन्न	₹	२,५२,३८९+	१,६९,४९६+	--

$$ ऑगस्ट, १९९१ ते डिसेंबर, २०२३ + पहिले सुधारित अंदाज # वितरण परवानाधारकांमार्फत ग्राहकांना केलेली वीज विक्री

† स्थूल राज्य उत्पन्न व देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न बाजार किंमतीनुसार उ. ना उपलब्ध नाही

१

राज्य अर्थव्यवस्था

१. राज्य अर्थव्यवस्था

राज्य उत्पन्न

१.१ दुसऱ्या पुर्वानुमानानुसार सन २०२३-२४ मध्ये देशाच्या अर्थव्यवस्थेत ७.६ टक्के वाढ तर पुर्वानुमानानुसार राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत सुध्दा ७.६ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. सन २०२३-२४ मध्ये राज्याच्या 'कृषि व संलग्न कार्ये' क्षेत्रात १.९ टक्के वाढ, 'उद्योग' क्षेत्रात ७.६ टक्के वाढ आणि 'सेवा' क्षेत्रात ८.८ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. पुर्वानुमानानुसार सन २०२३-२४ मध्ये सांकेतिक (नॉमिनल) (चालू किंमतींनुसार) स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ ४०,४४,२५१ कोटी अपेक्षित आहे आणि वास्तविक (रिअल) (सन २०११-१२ च्या स्थिर किंमतींनुसार) स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ २४,१०,८९८ कोटी अपेक्षित आहे.

१.२ पहिल्या सुधारित अंदाजांनुसार सन २०२२-२३ चे सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ ३६,४५,८८४ कोटी होते, तर सन २०२१-२२ मध्ये ते ₹ ३१,४४,१३८ कोटी होते. सन २०२२-२३ चे वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ २२,४१,१९६ कोटी होते, तर सन २०२१-२२ मध्ये ते ₹ २०,४७,८९१ कोटी होते.

- सांकेतिक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नात राज्याचा सरासरी हिस्सा सर्वाधिक (१३.९ टक्के) आहे
- सन २०२२-२३ मध्ये दरडोई राज्य उत्पन्न ₹ २,५२,३८९ होते, तर सन २०२१-२२ मध्ये ते ₹ २,१९,५७३ होते

सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न आणि दरडोई राज्य उत्पन्न

(पायाभूत वर्ष २०११-१२)

तपशील	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१+++	२०२१-२२++	२०२२-२३+	२०२३-२४$
सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न (₹ कोटी)	२१,९८,१८५	२३,५२,७८२	२५,२८,८५४	२६,५६,८०६	२६,१०,६५१	३१,४४,१३८	३६,४५,८८४	४०,४४,२५१
दरडोई राज्य उत्पन्न (₹)	१,६३,७२६	१,७२,६६३	१,८२,८६५	१,८९,८४३	१,८२,४५४	२,१९,५७३	२,५२,३८९	२,७७,६०३

+++ तिसरे सुधारित व अंतिम अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज $ पूर्वानुमान

सन २०२२-२३ करिता निवडक राज्यांचे दरडोई उत्पन्न

(पायाभूत वर्ष २०११-१२)

तपशील	तेलंगणा	कर्नाटक	हरियाणा	तामीळनाडू	गुजरात	महाराष्ट्र	आंध्र प्रदेश	उत्तर प्रदेश
दरडोई राज्य उत्पन्न (₹)	३,११,६४९	३,०४,४७४	२,९६,५९२	२,७५,५८३	२,७३,५५८	२,५२,३८९	२,१९,८८१	८३,६३६

किंमती

१.३ अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन यांचेमार्फत राज्यातील ग्रामीण व नागरी भागाकरिता एप्रिल, २०२३ ते मार्च, २०२४ या कालावधीसाठी परिगणित सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २००३ = १००) अनुक्रमे ३७२.३ व ३५५.५ होता. या कालावधीकरिता वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ ग्रामीण व नागरी दोन्ही भागासाठी ६.३ टक्के होती.

१.४ फेब्रुवारी, २०२४ पर्यंत राज्यात एकूण २६२.८२ लाख (६१.५३ लाख पिवळी, १७८.७५ लाख केशरी व २२.५१ लाख शुभ्र) शिधापत्रिकाधारक आहेत.

१.५ राज्यातील ५२,५३२ रास्त भाव दुकानांमध्ये अन्नधान्याच्या वितरणाकरिता इ-पॉईंट ऑफ सेल उपकरणे बसविण्यात आली. सन २०२३-२४ मध्ये सुमारे १.४७ कोटी कुटुंबांनी आधार बेस्ड बायोमेट्रिक अधिप्रमाणनाद्वारे शिधावस्तूंचा लाभ घेतला.

१.६ राज्यात मार्च, २०२४ अखेर एकूण १,९०४ शिवभोजन केंद्रे कार्यरत आहेत. सन २०२३-२४ मध्ये एकूण ५.७५ कोटी शिवभोजन थाळींचे वितरण करण्यात आले.

१.७ 'वन नेशन, वन रेशन कार्ड' योजना सुरू झाल्यापासून मार्च, २०२४ पर्यंत महाराष्ट्रातील ०.७५ लाख शिधापत्रिकाधारकांनी इतर राज्यातून आणि इतर राज्यातील ६.६८ लाख शिधापत्रिकाधारकांनी महाराष्ट्रातून अन्नधान्याची उचल केली.

लोकवित्त

> ➢ सन २०२३-२४ च्या सुधारित अंदाजानुसार राजकोषीय तुटीचे राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण २.८ टक्के, महसूली तुटीचे राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण ०.५ टक्के आणि ऋणभाराचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण १७.६ टक्के आहे
>
> ➢ सन २०२३-२४ च्या सुधारित अंदाजानुसार राज्याचा वार्षिक योजनांवरील खर्च ₹ २,३१,६५१ कोटी असून त्यापैकी ₹ २०,१८८ कोटी जिल्हा वार्षिक योजनांवरील आहे

१.८ सुधारित अंदाजानुसार सन २०२३-२४ करिता राज्याची महसुली जमा ₹ ४,८६,११६ कोटी, तर सन २०२२-२३ करिता ₹ ४,०५,६७८ कोटी आहे. सुधारित अंदाजानुसार सन २०२३-२४ करिता कर महसूल आणि करेतर महसूल (केंद्रीय अनुदानासह) अनुक्रमे ₹ ३,९६,०५२ कोटी आणि ₹ ९०,०६४ कोटी आहे. सन २०२३-२४ मध्ये फेब्रुवारी पर्यंत प्रत्यक्ष महसुली जमा ₹ ३,७३,९२४ कोटी (सुधारित अंदाजाच्या ७६.९ टक्के) आहे.

१.९ सुधारित अंदाजानुसार सन २०२३-२४ करिता राज्याचा महसुली खर्च ₹ ५,०५,६४७ कोटी अपेक्षित असून सन २०२२-२३ करिता ₹ ४,०७,६१४ कोटी आहे. सन २०२३-२४ मध्ये फेब्रुवारी पर्यंत प्रत्यक्ष महसुली खर्च ₹ ३,३५,७६१ कोटी (सुधारित अंदाजाच्या ६६.४ टक्के) आहे.

१.१० सुधारित अंदाजानुसार सन २०२३-२४ करिता एकूण जमेतील भांडवली जमेचा हिस्सा २५.९ टक्के असून एकूण खर्चातील भांडवली खर्चाचा हिस्सा २३.० टक्के आहे.

संस्थांद्वारे वित्तपुरवठा

> ➢ दि. ३१ डिसेंबर, २०२३ रोजी अखिल भारत स्तरावर अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी (२२.० टक्के) व स्थूल कर्जे (२८.० टक्के) यामध्ये राज्याचा सर्वाधिक हिस्सा आहे
>
> ➢ राज्यात दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी प्रति लाख लोकसंख्येमागे एटीएम संख्या २३ होती
>
> ➢ प्रधानमंत्री जन धन योजनेअंतर्गत दि. ३१ मार्च, २०२४ पर्यंत, राज्यात एकूण ३.४१ कोटी बँक खाती उघडण्यात आली असून त्यापैकी ५५.० टक्के ग्रामीण/ निम-नागरी क्षेत्रातील होती

१.११ दि. ३१ मार्च, २०२३ रोजी राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी आणि स्थूल कर्जे अनुक्रमे ₹ ३९.२३ लाख कोटी आणि ₹ ३८.६७ लाख कोटी होती. दि. ३१ मार्च, २०२३ रोजी राज्याचे कर्ज-ठेवी प्रमाण ९८.६ टक्के होते.

१.१२ सन २०२३-२४ करिता राज्याचा प्राधान्य क्षेत्रासाठीचा वार्षिक कर्ज आराखडा ₹ ६.५१ लाख कोटी असून त्यामध्ये 'कृषि व संलग्न कार्ये' क्षेत्राचा हिस्सा २५.९ टक्के आणि 'सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग आणि खादी व ग्रामोद्योग' क्षेत्राचा हिस्सा ५५.६ टक्के आहे.

कृषि व संलग्न कार्ये

१.१३ राज्यात मान्सून २०२३ मध्ये सरासरी पावसाच्या ८६.४ टक्के पाऊस पडला. राज्यातील १९ तालुक्यांमध्ये अतिरिक्त, १९० तालुक्यांमध्ये सरासरी आणि १४६ तालुक्यांमध्ये अपुरा पाऊस पडला.

१.१४ राज्यातील सरासरी वहिती क्षेत्र कृषि गणना १९७०-७१ नुसार ४.२८ हेक्टर होते तर कृषि गणना २०१५-१६ नुसार ते १.३४ हेक्टर आहे. कृषि गणना २०१५-१६ नुसार अल्प व अत्यल्प (२.० हेक्टर पर्यंत) वहिती खातेदारांच्या वहिती क्षेत्राचे प्रमाण एकूण वहिती क्षेत्राच्या ४५ टक्के होते, तर अल्प व अत्यल्प वहिती खातेदारांची संख्या एकूण वहिती खातेदारांच्या ७९.५ टक्के होती.

> ➢ केंद्र शासनाच्या विनंतीनुसार संयुक्त राष्ट्रांद्वारे सन २०२३ हे 'आंतरराष्ट्रीय भरडधान्ये वर्ष' म्हणून घोषित करण्यात आले

१.१५ सन २०२३-२४ च्या खरीप हंगामामध्ये १५५.६४ लाख हेक्टर क्षेत्रावर पेरणी पूर्ण करण्यात आली. मागील वर्षाच्या तुलनेत तृणधान्ये, कडधाने, तेलबिया व ऊस यांच्या उत्पादनात अनुक्रमे २३ टक्के, १० टक्के, दोन टक्के व १७ टक्के घट अपेक्षित असून कापसाच्या उत्पादनात तीन टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

१.१६ सन २०२३-२४ च्या रब्बी हंगामामध्ये ५८.६० लाख हेक्टर क्षेत्रांवर पेरणी पूर्ण करण्यात आली. मागील वर्षाच्या तुलनेत तृणधान्ये व कडधान्याच्या उत्पादनात अनुक्रमे पाच टक्के व चार टक्के घट अपेक्षित असून व तेलबियांच्या उत्पादनात १३ टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

राज्यातील पाऊस व पीक उत्पादन

तपशील	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३
पावसाची सरासरीच्या तुलनेत टक्केवारी	५९.४	९४.९	८४.३	७३.६	११२.६	११३.४	११८.२	११९.८
पीक					उत्पादन ('००० मे.टन)$			
तृणधान्ये	६,८९६	१२,६४६	१०,९४४	७,९४७	९,२१८	१२,२०१	१२,०६२	१२,४२१
कडधान्य	१,४३२	४,५८४	३,६८४	२,६८३	३,८४९	४,४४४	४,८८७	४,३९८
एकूण अन्नधान्ये	८,३२८	१७,२३०	१४,६२८	१०,६३०	१३,०६७	१६,६४६	१६,९४९	१६,८१८
तेलबिया	२,१६६	५,११३	४,२०८	४,८८५	५,१७८	६,७१९	५,९५४	७,०९१
ऊस	६९,२३५	५४,२३७	८३,१३८	८९,७७१	६९,३१३	१,११,६४२	१,३९,१५९	१,३५,७५४
कापूस (रुई)@	३,९१४	१०,७५५	६,०९४	६,५९३	६,६३९	१०,११०	७,७९१	८,५९१
फळे	९,७५०	१०,६३०	११,७२९	१०,७७८	१२,६२४	१२,२३०	१२,७०७	१४,०९५
भाजीपाला	९,४५२	१०,५२०	१२,३०७	११,४७२	१३,०४३	१५,१०६	१७,४२१	१६,२८०

$ खरीप, रब्बी आणि उन्हाळी अंतर्भूत

@ १७० किलोची एक गासडी याप्रमाणे कापसाचे उत्पादन '००० गासड्यांमध्ये

- राज्यात जानेवारी, २०२३ पासून जलयुक्त शिवार अभियान २.० राबविण्यात येत आहे.
- सन २०२३-२४ मध्ये एकूण ४९,५११ कामे पूर्ण झाली आणि ₹ ९४७.५४ कोटी खर्च झाला.

- महात्मा जोतीराव फुले शेतकरी कर्जमुक्ति योजना, २०१९ च्या सुरुवातीपासून मार्च, २०२४ पर्यंत ३२.२७ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांना ₹ २०,४९७ कोटी रकमेचा लाभ देण्यात आला.
- प्रोत्साहनपर महात्मा जोतिराव फुले शेतकरी कर्जमुक्ति योजना, २०१९ च्या सुरुवातीपासून मार्च, २०२४ पर्यंत १४.३८ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांना ₹ ५,२०७ कोटी रकमेचा लाभ देण्यात आला.
- सन २०२३-२४ मध्ये २८,४३७ गोवर्गीय पशू दगावले असून दगावलेल्या पशुधनासाठी ९,०१५ पशुपालकांना ₹ १८.२१ कोटी नुकसान भरपाई अदा करण्यात आली.

१.१७ सन २०२२-२३ मध्ये फलोत्पादन पिकांखालील क्षेत्र २२.४० लाख हेक्टर अपेक्षित असून ३२७.८० लाख मे. टन उत्पादन अपेक्षित आहे.

१.१८ सेंद्रीय शेती उत्पादनात अखिल भारतात मध्यप्रदेश नंतर राज्य २७ टक्के हिश्श्यासह दुसऱ्या क्रमांकावर आहे.

१.१९ मोठ्या, मध्यम व लघु पाटबंधारे (राज्य क्षेत्र) प्रकल्पांद्वारे जून, २०२२ अखेर ५५.६० लाख हेक्टर सिंचन क्षमता निर्माण करण्यात आली. सन २०२२-२३ मध्ये प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र ४२.३३ लाख हेक्टर (७६.१ टक्के) होते.

१.२० दि. १५ ऑक्टोबर, २०२२ रोजी मोठ्या, मध्यम व लघु पाटबंधारे (राज्य क्षेत्र) जलाशयांमध्ये एकत्रितपणे एकूण उपयुक्त जलसाठा ३४,४८५ दशलक्ष घनमीटर होता व तो एकूण जलसाठा क्षमतेच्या ७९.३ टक्के होता.

१.२१ प्रधान मंत्री कृषि सिंचायी योजना- प्रति थेंब अधिक पीक अंतर्गत सन २०२२-२३ पर्यंत सुमारे १०.७६ लाख हेक्टर क्षेत्र सूक्ष्म सिंचनाखाली आले. सन २०२२-२३ मध्ये या योजनेअंतर्गत १,७३,०४३ पात्र शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यात ₹ ५११.९८ कोटी अनुदान जमा करण्यात आले.

१.२२ मुख्यमंत्री शाश्वत कृषि सिंचन योजना - सूक्ष्म सिंचन योजना: राज्यात सन २०१९-२० मध्ये योजना सुरू झाल्यापासून मार्च, २०२४ पर्यंत ३,९५,४३३ शेतकऱ्यांना ₹ ५९३.१५ कोटी पुरक अनुदान वितरित करण्यात आले.

१.२३ मुख्यमंत्री शाश्वत कृषि सिंचन योजना - वैयक्तिक शेत तळे: सन २०२३-२४ मध्ये, थेट लाभ हस्तांतरणाद्वारे १२,२५४ लाभार्थ्यांना ₹ ८४.५२ कोटी अनुदान अदा करण्यात आले.

१.२४ सन २०२३-२४ मध्ये सप्टेंबरपर्यंत, अनुसूचित वाणिज्यिक बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका आणि जिल्हा मध्यवर्ती बँका यांच्याद्वारे ₹ ६०,१९५ कोटी पीक कर्ज अणि ₹ ९३,९२६ कोटी कृषि मुदत कर्ज वितरित करण्यात आले.

१.२५ प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (पीएम किसान) योजने अंतर्गत योजना सुरू झाल्यापासून मार्च,२०२४ पर्यंत राज्यातील ११५.४२ लाख अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यात एकूण ₹ २९,६३०.२४ कोटी रक्कम जमा करण्यात आली आहे.

> ➢ सन २०२३-२४ मध्ये नमो शेतकरी महासन्मान निधी योजनेअंतर्गत राज्यातील ९२.४३ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यात ₹ ५,२८५.२१ कोटी रक्कम जमा करण्यात आली.

१.२६ नमो शेतकरी महासन्मान निधी योजना: अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नास जोड देण्यासाठी राज्य शासन सन २०२३-२४ पासून पीएम किसान योजनेंतर्गत पात्र शेतकरी कुटुंबांना प्रति वर्ष ₹ ६,००० वार्षिक अतिरिक्त आर्थिक अनुदान देत आहे.

१.२७ डॉ. पंजाबराव देशमुख व्याज सवलत योजने अंतर्गत सन २०२२-२३ मध्ये २७.३५ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांना ₹ ४३०.२४ कोटी व्यज सवलत अनुदान वितरीत करण्यात आले आणि सन २०२३-२४ मध्ये ११.२५ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांना ₹ ३६८ कोटी व्याज सवलत अनुदान वितरीत करण्यात आले.

१.२८ जानेवारी ते ऑक्टोबर, २०२३ या कालावधीत झालेल्या अवेळी पाऊस व अतिवृष्टी मुळे राज्यातील शेती पिके / फळ पिकांखालील क्षेत्र मोठ्या प्रमाणात बाधित झाले. एकूण २२.७४ लाख शेतकऱ्यांना सुमारे १६.५५ लाख हेक्टर बाधित क्षेत्रासाठी ₹ १,७००.५० कोटी नुकसान भरपाई मंजूर करण्यात आली.

१.२९ खरीप -२०२३ मधील दुष्काळी परिस्थितीचा राज्यातील १५ जिल्ह्यांतील ४० तालुक्यांमध्ये परिणाम झाला. एकूण २२.६६ लाख हेक्टर शेती पिके / फळ पिके दुष्काळामुळे बाधित झाली आणि ₹ २,४४३.२३ कोटी नुकसान भरपाई राज्य शासनाकडून मंजूर करण्यात आली.

१.३० नोव्हेंबर, २०२३ ते जानेवारी, २०२४ मधील अवेळी पाऊस व गारपीटीमुळे झालेल्या नुकसानीसाठी सुधारीत दराने कमाल तीन हेक्टर क्षेत्राकरीता नुकसान भरपाई मंजूर करण्यात आली. एकूण २३.९६ लाख शेतकऱ्यांना सुमारे १२.८९ लाख हेक्टर बाधित क्षेत्रासाठी ₹ २,२७७.९० कोटी नुकसान भरपाई मंजूर करण्यात आली.

१.३१ पशुगणना २०१९ नुसार सुमारे ३.३१ कोटी पशुधनासह राज्य देशात सातव्या क्रमांकावर आहे. सुमारे ७.४३ कोटी कुक्कुटादी पक्ष्यांसह राज्य देशात पाचव्या क्रमांकावर आहे.

१.३२ राज्यात सन २०२०-२१ पासून गोवर्गीय पशुंना लम्पी स्कीन रोगाचा प्रादुर्भाव झाला असून हा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी राज्याने वेळोवेळी उपाययोजना केल्या आहेत. सन २०२२-२३ मध्ये १४१.७० लाख गोवर्गीय पशुंचे आणि सन २०२३-२४ मध्ये १३९.१७ लाख गोवर्गीय पशुंचे लसीकरण करण्यात आले.

१.३३ सन २०२२-२३ मध्ये सहकारी दुग्धशाळांचे सरासरी दैनिक दूध संकलन ३८.४५ लाख लिटर होते व सन २०२३-२४ मध्ये ते ३४.४० लाख लिटर होते.

१.३४ सन २०२२-२३ मध्ये सागरी व गोड्या पाण्यातील मत्स्य उत्पादन अनुक्रमे ४.४६ लाख मे. टन व १.४४ लाख मे. टन होते, तर सन २०२१-२२ मध्ये ते अनुक्रमे ४.३३ लाख मे. टन व १.५७ लाख मे. टन होते.

१.३५ माहे मार्च, २०२३ अखेर राज्याचे वनक्षेत्र भौगोलिक क्षेत्राच्या २०.१ टक्के होते.

१.३६ भारताचा वनस्थिती अहवाल, २०२१ नुसार १२,१०८ चौ.किमी वृक्षाच्छादनासह (भौगोलिक क्षेत्राच्या ३.९ टक्के) राज्य देशात प्रथम क्रमांकावर आहे.

उद्योग व सहकार

> ➢ सन २०२२-२३ मध्ये देशाच्या एकूण निर्यातीत राज्यातून झालेल्या निर्यातीचा हिस्सा १६ टक्के आहे.
>
> ➢ मार्च, २०२४ पर्यंत केंद्र शासन मान्यता प्राप्त स्टार्टअप्समध्ये अखिल भारतीय स्तरावर राज्याचा हिस्सा सर्वाधिक (१९ टक्के) आहे
>
> ➢ परकीय थेट गुंतवणुकीमध्ये राज्य देशांत सर्वोच्च स्थानी राहिले आहे

१.३७ उदारीकरणाचे धोरण अंगिकारल्यापासून ऑगस्ट, १९९१ ते डिसेंबर, २०२३ पर्यंत राज्यात ₹ १८,३८,४४५ कोटी गुंतवणुकीसह २२,९३७ प्रकल्पांना मान्यता देण्यात आली.

१.३८ राज्यात दि. ९ जानेवारी, २०२४ पर्यंत उद्यम नोंदणी अंतर्गत १२३.३९ लाख रोजगारासह ३३.०७ लाख (३२.०५ लाख सुक्ष्म, ०.९१ लाख लघु व ०.११ लाख मध्यम) उपक्रम नोंदणीकृत होते.

- संपूर्ण राज्यामध्ये माहिती तंत्रज्ञानाच्या समतोल विकासासाठी ‘महाराष्ट्र राज्याचे नवीन माहिती तंत्रज्ञान आणि माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत सेवा धोरण-२०२३’ जाहीर करण्यात आले आहे
- राज्यातील वस्त्रोद्योग विकसित करण्याच्या उद्देशाने राज्याने 'एकात्मिक आणि शाश्वत वस्त्रोद्योग धोरण २०२३-२०२८' जाहीर केले आहे
- गुंतवणुकदार आणि उद्योजकांना राज्यात व्यवसाय करण्यासाठी अधिक पूरक परिसंस्था विकसित करण्याच्या उद्देशाने शासनाने जुलै, २०२३ मध्ये मैत्री कायदा लागू केला आहे
- आर्थिक विकास साधण्यासाठी आणि रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्याच्या दृष्टीकोनातून महाराष्ट्र राज्य निर्यात प्रोत्साहन धोरण-२०२३ जाहीर करण्यात आले आहे
- राज्यातील महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी 'आई' महिलााभिमुख पर्यटन धोरण राज्य शासनाने जुलै, २०२३ मध्ये जाहीर केले आहे

१.३९ ‘भारत पर्यटन सांख्यिकी-२०२३’ अहवालानुसार सन २०२२ मध्ये राज्यात देशांतर्गत पर्यटकांच्या भेटींची संख्या १,११३ लाख आणि विदेशी पर्यटकांच्या भेटींची संख्या १५.१ लाख होती, तर सन २०२१ मध्ये देशांतर्गत पर्यटकांच्या भेटींची संख्या ४३५.७ लाख आणि विदेशी पर्यटकांच्या भेटींची संख्या १.९ लाख होती.

१.४० राज्यात दि. ३१ मार्च, २०२३ रोजी सुमारे ५.९४ कोटी सभासद असलेल्या २.२४ लाख सहकारी संस्था होत्या. त्यापैकी ९.४ टक्के प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था, ९.३ टक्के बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्था, १०.९ टक्के कृषि प्रक्रिया संस्था, ५५.९ टक्के गृहनिर्माण संस्था, ४.८ टक्के मजूर कंत्राटी संस्था आणि ९.७ टक्के इतर कार्यात गुंतलेल्या संस्था होत्या.

पायाभूत सुविधा

१.४१ दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी, राज्यात वीज निर्मितीची एकूण स्थापित क्षमता ३८,२१७ मेगावॅट होती. त्यापैकी औष्णिक ऊर्जा, नवीकरणीय ऊर्जा, जलजन्य आणि नैसर्गिक वायुजन्य उर्जेचा हिस्सा अनुक्रमे ५२.५ टक्के, ३२.१ टक्के, ८.० टक्के आणि ७.४ टक्के होता.

१.४२ सन २०२२-२३ मध्ये राज्यात एकूण १,७८,२६३ दशलक्ष युनिट (केंद्रीय क्षेत्राकडून उपलब्ध विजेसह) वीज निर्मिती झाली असून राज्यातील एकूण विजेचा वापर १,५०,७७१ दशलक्ष युनिट होता.

- सन २०२३-२४ करिता, गुजरात (१२.० टक्के) नंतर देशातील विजेच्या स्थापित क्षमतेमध्ये राज्य (१०.४ टक्के) दुसऱ्या क्रमांकावर आहे
- सन २०२२-२३ मध्ये, राज्यासाठी विजेचा दरडोई अंतिम वापर १,१९७.० युनिट असून अखिल भारतासाठी तो ९१६.० युनिट आहे

१.४३ सन २०२३-२४ मध्ये डिसेंबर पर्यंत, विजेची सरासरी कमाल मागणी २२,३६५ मेगावॅट होती तर विजेचा पुरवठा २२,७८७ मेगावॅट होता. सन २०२२-२३ मध्ये विजेची सरासरी कमाल मागणी २२,७७९ मेगावॅट होती तर विजेचा पुरवठा २३,१६९ मेगावॅट होता.

१.४४ सन २०२२-२३ मध्ये महापारेषणची पारेषण हानी ३.२६ टक्के तर सन २०२३-२४ मध्ये फेब्रुवारी पर्यंत ३.२२ टक्के होती. सन २०२२-२३ साठी महावितरणची वितरण हानी आणि ‘एकत्रित तांत्रिक व व्यावसायिक’ हानी अनुक्रमे १४.५६ टक्के व १५.९८ टक्के होती.

१.४५ दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी राज्यात नवीकरणीय उर्जेची स्थापित क्षमता १२,२७१ मेगावॅट होती.

१.४६ माहे मार्च, २०२३ अखेर, राज्यात भारतीय राष्ट्रीय महामार्ग प्राधिकरण, सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची लांबी सुमारे ३.२५ लाख किमी होती.

१.४७ राज्यातील रस्त्यावरील वाहनांची संख्या दि. १ जानेवारी, २०२४ रोजी ४५८ लाख (१४१ वाहने प्रति किमी रस्ता लांबी) होती, तर दि. १ जानेवारी, २०२३ रोजी ४३३ लाख (१३४ वाहने प्रति किमी रस्ता लांबी) होती.

- मुंबई मेट्रो रेल्वे प्रकल्प
    - मेट्रो लाईन १ (वर्सोवा-अंधेरी-घाटकोपर) – सन २०२३-२४ प्रतिदिन प्रवास करणाऱ्या प्रवाशांची सरासरी संख्या ४.६ लाख
    - मेट्रो लाईन २ ए (दहिसर-डी. एन. नगर) - सन २०२३-२४ मध्ये प्रतिदिन प्रवास करणाऱ्या प्रवाशांची सरासरी संख्या १.१७ लाख
    - मेट्रो लाइन ७ (अंधेरी (पूर्व)-दहिसर (पूर्व)) - सन २०२३-२४ मध्ये प्रतिदिन प्रवास करणाऱ्या प्रवाशांची सरासरी संख्या ७२,३७९
- पुणे मेट्रो रेल्वे प्रकल्पाअंतर्गत कॉरिडॉर I मधील पिंपरी-चिंचवड महानगर पालिका ते सिव्हील कोर्ट आणि कॉरिडॉर II मधील वनाज ते रामवाडी कार्यान्वित झाले आहेत - सन २०२३-२४ मध्ये प्रतिदिन प्रवास करणाऱ्या प्रवाशांची सरासरी संख्या ४१,०००
- नागपूर मेट्रो रेल्वे प्रकल्प - सन २०२३-२४ मध्ये प्रतिदिन प्रवास करणाऱ्या प्रवाशांची सरासरी संख्या ६९,७६९
- नवी मुंबई मेट्रो रेल्वे प्रकल्प - सीबीडी बेलापूर ते पेंढार हा प्रकल्प कार्यान्वित झाला आहे

१.४८ राज्यात डिसेंबर, २०२३ अखेर ३,९४,३३७ तर डिसेंबर, २०२२ अखेर १,९२,९९७ नोंदणीकृत बॅटरी इलेक्ट्रीक वाहनांची संख्या होती.

- हिंदु हृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे महाराष्ट्र समृद्धी महामार्गापैकी (सुमारे ७०१ किमी) नागपूर ते भरवीर (सुमारे ६०० किमी) मार्ग रहदारीसाठी खुला करण्यात आला आहे
- अटल बिहारी वाजपेयी शिवडी - न्हावा शेवा अटल सेतू (मुंबई ट्रान्स-हार्बर लिंक) रहदारीसाठी खुला करण्यात आला आहे
- मुंबई किनारा रस्ता प्रकल्प (दक्षिण) प्रकल्पाचे माहे मार्च, २०२४ अखेर सुमारे ८७ टक्के काम पूर्ण झाले असून बिंदू माधव ठाकरे चौक ते मरीन ड्राईव्हपर्यंतचा दक्षिणेकडील वाहतूक मार्ग रहदारीसाठी खुला करण्यात आला आहे.

१.४९ सन २०२३-२४ मध्ये महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाच्या प्रति दिन सरासरी १४,१६० बस गाड्यांनी ५५.५१ लाख प्रवासी वाहतूक केली.

१.५० सन २०२२-२३ मध्ये, राज्यातील मोठ्या व लहान बंदरांमधून झालेली एकत्रित मालवाहतूक २,१८७.२५ लाख मे. टन होती तर ती मागील वर्षी १,८८३.५९ लाख मे. टन होती.

१.५१ सन २०२२-२३ मध्ये राज्यातील विमानतळांवरून झालेली देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय प्रवासी वाहतूक अनुक्रमे ४४६.९८ लाख व ११४.१३ लाख होती तर सन २०२१-२२ मध्ये तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे २४५.६५ लाख व ३२.१२ लाख होती.

- नवी मुंबई आंतरराष्ट्रीय विमानतळ विकसनाचे काम सुरू असून डिसेंबर, २०२३ अखेर ५७ टक्के काम पूर्ण झाले आहे

१.५२ सन २०२२-२३ मध्ये राज्यातील विमानतळांवरून झालेली देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय मालवाहतूक अनुक्रमे २.८७ लाख मे. टन व ५.४० लाख मे. टन होती तर सन २०२१-२२ मध्ये तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे २.५१ लाख मे. टन व ५.५७ लाख मे. टन होती.

१.५३ राज्यात माहे डिसेंबर, २०२३ पर्यंत इंटरनेट ग्राहकांची संख्या १०.८७ कोटी तर भ्रमणध्वनी जोडण्यांची संख्या १२.७७ कोटी होती.

सामाजिक क्षेत्र

१.५४ राज्यात दि.३० सप्टेंबर, २०२२ रोजी एकूण १,०४,७८१ प्राथमिक (इयत्ता १ ली ते ८ वी) शाळा होत्या व त्यातील पटसंख्या १४६.० लाख होती तर २८,५३२ माध्यमिक व उच्च माध्यमिक (इयत्ता ९ वी ते १२ वी) शाळा होत्या व त्यातील पटसंख्या ६६.३ लाख होती.

- दि. ३० सप्टेंबर, २०२२ रोजी मुली-मुले समानता निर्देशांक
  - प्राथमिक शिक्षणाकरिता ०.९२
  - उच्च प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणाकरिता प्रत्येकी ०.८८
  - उच्च शिक्षणाकरिता ०.९०

१.५५ अखिल भारतीय उच्च शिक्षण पाहणी २०२१-२२ अहवालानुसार राज्यात ७४ विद्यापीठे, ४,६८५ महाविद्यालये आणि २,२३७ स्वायत्त संस्था होत्या व त्यातील पटसंख्या ५५.९७ लाख होती.

१.५६ एकात्मिक महात्मा जोतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजने अंतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये सुमारे १०.२३ लाख शस्त्रक्रिया व उपचार करण्यात आले असून त्यावर ₹ १,८४५.२० कोटी खर्च झाला.

- सन २०२० मध्ये,
  - अर्भक मृत्यूदर १६ होता
  - नवजात शिशु मृत्यूदर ११ होता
  - पाच वर्षाखालील बालकांचा मृत्यूदर १८ होता
  - एकूण जननदर १.५ होता
- सन २०१८ ते सन २०२० करिता माता मृत्यूप्रमाण ३३ होते

१.५७ मार्च, २०२४ मध्ये, ६.७ टक्के बालके (० ते ५ वर्षे वयोगटातील) मध्यम कमी वजनाची आणि १.२ टक्के बालके तीव्र कमी वजनाची होती. मार्च, २०२३ मध्ये, तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे ६.९ टक्के आणि १.२ टक्के होती.

१.५८ मार्च, २०२४ मध्ये, ३.९२ टक्के बालके (० ते ५ वर्षे वयोगटातील) मध्यम तीव्र कुपोषित आणि १.२१ टक्के बालके तीव्र कुपोषित होती. मार्च, २०२३ मध्ये, तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे ५.०९ टक्के आणि १.९३ टक्के होती.

- राज्य शासनाने दि. ७ मार्च, २०२४ रोजी महिला व बालिकांच्या सक्षमीकरणासाठी सर्वसमावेशक असे महिला धोरण जाहीर केले आहे

१.५९ जल जीवन अभियाना अंतर्गत दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी, राज्यातील एकूण १.४७ कोटी कुटुंबे, ८१,६७८ शाळा, ९०,६७४ आंगणवाडी पैकी ८५ टक्के कुटुंबे, ९९ टक्के शाळा व ९८ टक्के आंगणवाडी यांना नळ जोडणी पुरविण्यात आली.

१.६० दि. १८ एप्रिल, २०१८ रोजी राज्यातील ग्रामीण महाराष्ट्रास खुली हागणदारी मुक्त (ओडीएफ) म्हणून घोषित करण्यात आले. स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण)-२ राज्यात सन २०२०-२१ ते २०२४-२५ या कालावधीत राबविण्यात येत असून गावांची खुली हागणदारी मुक्तता स्थिती सातत्याने राखणे तसेच घन कचरा आणि सांडपाणी व्यवस्थापन यांसारख्या उपक्रमांद्वारे ग्रामीण भागातील स्वच्छतेचा स्तर सुधारणे व गावांना ओडीएफ+ बनविणे हे या अभियानाचा उद्देश आहे.

१.६१ स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान (नागरी) अंतर्गत माहे नोव्हेंबर, २०२३ पर्यंत ४२ शहरे ओडीएफ, ८४ शहरे ओडीएफ+, २६४ शहरे ओडीएफ++ आणि २१ शहरे वॉटर+ म्हणून घोषित करण्यात आली.

१.६२ सन २०२२-२३ मध्ये, राज्यातील नागरी भागात दररोज सरासरी २४,१११ मे. टन कचरा निर्माण होतो, त्यापैकी ९९.३ टक्के कचरा दारोदारी जाऊन गोळा केला जातो. गोळा केल्या जाणाऱ्या कचऱ्यापैकी ९९.५ टक्के कचरा ओल्या व सुक्या स्वरूपात विलगीकृत केला जातो. गोळा केल्या जाणाऱ्या कचऱ्यापैकी ८८.० टक्के कचऱ्यावर प्रक्रिया केली जाते.

* * * * *

२

लोकसंख्या

२. लोकसंख्या

२.१ भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालयामार्फत दशवार्षिक जनगणना घेण्यात येते. देशात पहिली जनगणना सन १८७२ मध्ये घेण्यात आली. जनगणना २०११ ही स्वातंत्र्यांनंतरची सातवी जनगणना असून अखंडीत मालिकेतील पंधरावी जनगणना आहे. जनगणनेमधून लोकसंख्येच्या सामाजिक, लोकसंख्याशास्त्रीय आणि आर्थिक बाबींबद्दल विविध स्थरावर माहिती प्राप्त होते.

२.२ जनगणनेची आकडेवारी दहा वर्षानंतरच प्राप्त होते. अधिक परिणामकारक नियोजनासाठी प्रक्षेपित लोकसंख्या शासनास उपयुक्त ठरते. ही बाब विचारात घेता राष्ट्रीय लोकसंख्या आयोग, केंद्र शासनाने राज्यनिहाय अंदाजीत लोकसंख्या 'प्रक्षेपित लोकसंख्या' म्हणून प्रकाशित केली आहे. या अहवालानुसार राज्याची दि.१ मार्च, २०२१ रोजीची प्रक्षेपित लोकसंख्या १२.४४ कोटी आणि दि.१ मार्च, २०२४ रोजीची प्रक्षेपित लोकसंख्या १२.७४ कोटी आहे. निवडक राज्यांची प्रक्षेपित लोकसंख्या तक्ता २.१ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता २.१ निवडक राज्यांची प्रक्षेपित लोकसंख्या

(कोटी)

राज्य	दि.१ मार्च, २०२१ रोजीची प्रक्षेपित लोकसंख्या		
	ग्रामीण	नागरी	एकूण
आंध्र प्रदेश	३.४२	१.८६	५.२८
गुजरात	३.६५	३.३३	६.९८
कर्नाटक	३.७८	२.९०	६.६८
केरळ	१.०३	२.५२	३.५५
मध्य प्रदेश	६.०२	२.४३	८.४५
महाराष्ट्र	**६.४७**	**५.९७**	**१२.४४**
राजस्थान	५.८४	२.०९	७.९३
तामीळनाडू	३.६१	४.०३	७.६४
तेलंगणा	२.०२	१.७५	३.७७
उत्तर प्रदेश	१७.६१	५.४८	२३.०९
अखिल भारत	**८९.३७**	**४६.९३**	**१३६.३०**

आधार: राष्ट्रीय लोकसंख्या आयोग, आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय, केंद्र शासन यांचे 'भारत आणि राज्यांसाठी लोकसंख्येचे अंदाज २०११ - २०३६'

२.३ जनगणना २०११, नुसार राज्याची दि.१ मार्च रोजीची वयोगटनिहाय लोकसंख्या व 'प्रक्षेपित लोकसंख्या' या अहवालानुसार दि.१ मार्च, २०२१ रोजीची वयोगटनिहाय प्रक्षेपित लोकसंख्या तक्ता २.२ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता २.२ राज्याची वयोगटनिहाय प्रक्षेपित लोकसंख्या

('०००)

वयोगट (वर्षे)	जनगणना २०११	प्रक्षेपित लोकसंख्या २०२१#
०-४	९,५३८	८,४४४
५-९	९,९७१	८,८०२
१०-१४	१०,५१७	९,६९३
१५-२९	३१,६६९	३२,४६०
१५-५९	७१,१६५	८२,९५०
६०+	११,१८१	८,४४४
एकूण	**१,१२,३७२**	**१,२४,४३७**

आधार: १) भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

२) # राष्ट्रीय लोकसंख्या आयोग, आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय, केंद्र शासन यांचे 'भारत आणि राज्यांसाठी लोकसंख्येचे अंदाज २०११ - २०३६'

जनगणना २०११

२.४ जनगणना २०११ नुसार राज्याची लोकसंख्या ११.२४ कोटी होती व ती अखिल भारताच्या लोकसंख्येच्या ९.३ टक्के होती. महाराष्ट्र हे देशामध्ये उत्तरप्रदेशनंतर (१९.९८ कोटी) सर्वाधिक लोकसंख्या असलेले देशातील दुसऱ्या क्रमांकाचे राज्य होते. निवडक राज्यांकरिता जनगणना २०११ नुसार लोकसंख्या तक्ता २.३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.३ निवडक राज्यांकरिता जनगणना २०११ नुसार लोकसंख्या

राज्य	एकूण लोकसंख्या (कोटी)	लोकसंख्येचे प्रमाण (टक्के)	
		अनुसूचित जाती	अनुसूचित जमाती
आंध्र प्रदेश	४.९६	१७.०८	५.५३
गुजरात	६.०४	६.७४	१४.७५
कर्नाटक	६.११	१७.१५	६.९५
केरळ	३.३४	९.१०	१.४५
मध्य प्रदेश	७.२६	१५.६२	२१.०९
महाराष्ट्र	**११.२४**	**११.८१**	**९.३५**
राजस्थान	६.८५	१७.८३	१३.४८
तामीळनाडू	७.२१	२०.०१	१.१०
तेलंगणा	३.५०	१५.४५	९.०८
उत्तर प्रदेश	१९.९८	२०.७०	०.५७
अखिल भारत	**१२१.०९**	**१६.६३**	**८.६३**

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

२.४.१ महाराष्ट्राची व भारताची जनगणनांवर आधारीत लोकसंख्या परिशिष्ट २.१ मध्ये दिली आहे. जनगणनांवर आधारीत राज्यातील ग्रामीण व नागरी लोकसंख्या परिशिष्ट २.२ मध्ये दिली आहे आणि जनगणना २०११ नुसार जिल्हानिहाय लोकसंख्येचे निर्देशक परिशिष्ट २.३ मध्ये दिले आहेत.

लोकसंख्या

२.५ जनगणना २०११ नुसार, राज्यातील एकूण लोकसंख्या ११.२३ कोटी असून त्यापैकी ५४.१ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात व ४५.९ टक्के लोकसंख्या शहरी भागामध्ये राहते. एकूण लोकसंख्या ठाणे जिल्ह्यात सर्वाधिक (११०.६० लाख) आणि सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात सर्वात कमी (८.४९ लाख) होती. महसूल विभागनिहाय एकूण लोकसंख्या तक्ता २.४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.४ महसूल विभागनिहाय एकूण लोकसंख्या

(लाख)

महसूल विभाग	जनगणना २००१			जनगणना २०११		
	पुरुष	स्त्री	एकूण	पुरुष	स्त्री	एकूण
कोकण	१३३.२८	११५.५६	२४८.८४	१५१.०४	१३४.९८	२८६.०१
नाशिक	८१.२१	७६.१५	१५७.३७	९५.८५	८९.९५	१८५.७९
पुणे	१०२.९५	९७.०३	१९९.९८	१२०.७९	११३.७०	२३४.४९
छत्रपती संभाजीनगर	८०.६०	७५.६९	१५६.२९	९६.९९	९०.३३	१८७.३२
अमरावती	५१.२६	४८.२२	९९.४८	५७.९१	५४.६७	११२.५८
नागपूर	५४.७१	५२.१२	१०६.८३	५९.८६	५७.६९	११७.५४
महाराष्ट्र	**५०४.०१**	**४६४.७८**	**९६८.७९**	**५८२.४३**	**५४१.३१**	**१,१२३.७४**

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

अनुसूचित जातींची लोकसंख्या

२.६ जनगणना २०११ नुसार राज्यातील अनुसूचित जाती प्रवर्गातील लोकसंख्या १.३३ कोटी असून त्यापैकी ५६.५ टक्के ग्रामीण भागात व ४३.५ टक्के शहरी भागामध्ये राहते. अनुसूचित जाती प्रवर्गातील लोकसंख्या पुणे जिल्ह्यात सर्वाधिक (११.८० लाख) असून नंदुरबार जिल्ह्यात सर्वात कमी (०.४७ लाख) होती. महसूल विभागनिहाय अनुसूचित जाती प्रवर्गातील लोकसंख्या तक्ता २.५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.५ महसूल विभागनिहाय अनुसूचित जातींची लोकसंख्या

(लाख)

महसूल विभाग	जनगणना २००१			जनगणना २०११		
	पुरुष	स्त्री	एकूण	पुरुष	स्त्री	एकूण
कोकण	५.४२	५.००	१०.४१	९.१७	८.७४	१७.९१
नाशिक	६.८९	६.५९	१३.४८	८.६३	८.३१	१६.९३
पुणे	११.९९	११.५०	२३.४९	१५.२७	१४.८४	३०.११
छत्रपती संभाजीनगर	११.४९	१०.९१	२२.४०	१५.२८	१४.५१	२९.७९
अमरावती	६.५३	६.१९	१२.७२	९.७२	९.२७	१८.९९
नागपूर	८.३१	८.००	१६.३०	९.६२	९.४०	१९.०२
महाराष्ट्र	**५०.६३**	**४८.१९**	**९८.८२**	**६७.६८**	**६५.०८**	**१३२.७६**

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या

२.७ जनगणना २०११ नुसार राज्यातील अनुसूचित जमाती प्रवर्गातील लोकसंख्या १.०५ कोटी असून त्यापैकी ८५.७ टक्के ग्रामीण भागात व १४.३ टक्के शहरी भागामध्ये राहते. अनुसूचित जमाती प्रवर्गातील लोकसंख्या ठाणे जिल्ह्यात सर्वाधिक (१५.४२ लाख) असून सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात सर्वात कमी (०.०६ लाख) होती. महसूल विभागनिहाय अनुसूचित जमाती प्रवर्गातील लोकसंख्या तक्ता २.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.६ महसूल विभागनिहाय अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या

(लाख)

महसूल विभाग	जनगणना २००१			जनगणना २०११		
	पुरुष	स्त्री	एकूण	पुरुष	स्त्री	एकूण
कोकण	७.९८	७.८६	१५.८५	१०.०५	९.९९	२०.०५
नाशिक	१६.३४	१६.०२	३२.३७	२१.८९	२१.४७	४३.३६
पुणे	२.०१	१.९१	३.९२	२.५९	२.४६	५.०५
छत्रपती संभाजीनगर	३.१२	२.९६	६.०८	३.८३	३.६३	७.४६
अमरावती	५.७१	५.४५	११.१६	६.२४	६.००	१२.२४
नागपूर	८.३२	८.०८	१६.४०	८.५५	८.४०	१६.९५
महाराष्ट्र	**४३.४८**	**४२.३०**	**८५.७७**	**५३.१५**	**५१.९५**	**१०५.१०**

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

लोकसंख्येची घनता

२.८ जनगणना २०११ नुसार, लोकसंख्येची घनता मुंबई उपनगर ह्या जिल्ह्यात सर्वाधिक (२०,९८०) व गडचिरोली जिल्ह्यात सर्वात कमी (७४) होती. महसूल विभागनिहाय लोकसंख्येची घनता तक्ता २.७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.७ राज्याची महसूल विभागनिहाय लोकसंख्येची घनता

महसूल विभाग	जनगणना १९९१	जनगणना २००१	जनगणना २०११
कोकण	६४०	८१०	९३१
नाशिक	२५१	२७४	३२३
पुणे	२८७	३४९	४१०
छत्रपती संभाजीनगर	२१३	२४१	२८९
अमरावती	२०४	२१६	२४५
नागपूर	१९६	२०८	२२८
महाराष्ट्र	**२५७**	**३१५**	**३६५**

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

दशवार्षिक वृद्धिदर

२.९ राज्यातील लोकसंख्येच्या दशवार्षिक वृद्धिदरात २००१-२०११ या कालावधीत मागील दशकांच्या तुलनेत लक्षणीय घट दिसून येते. जनगणना २०११ नुसार, दशवार्षिक वृद्धिदर ठाणे (अविभाजित) जिल्ह्यात सर्वाधिक (३६.० टक्के) व मुंबई शहर ह्या जिल्ह्यात सर्वात कमी ((-) ७.६ टक्के) दिसून येतो. महसूल विभागनिहाय दशवार्षिक वृद्धिदर तक्ता २.८ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता २.८ महसूल विभागनिहाय दशवार्षिक वृद्धिदर

महसूल विभाग	जनगणना १९९१	जनगणना २००१	जनगणना २०११
कोकण	२७.१	२८.४	१४.९
नाशिक	२४.८	२१.५	१८.१
पुणे	२५.५	२१.८	१७.३
छत्रपती संभाजीनगर	३१.४	२२.१	१९.९
अमरावती	२०.८	१८.७	१३.२
नागपूर	२१.८	१८.४	१०.०
महाराष्ट्र	**२५.७**	**२२.७**	**१६.०**

आधार: भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

आलेख २.१ : महाराष्ट्रातील लोकसंख्येचा वृद्धिदर

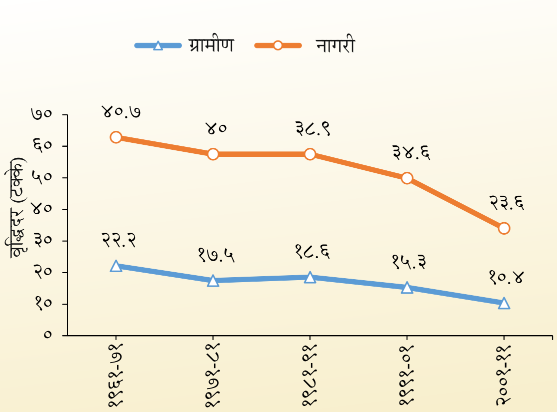

आलेख २.२ : महाराष्ट्रातील नागरी लोकसंख्येची टक्केवारी

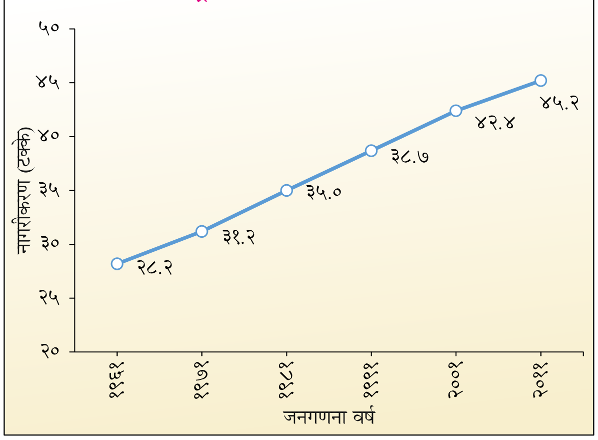

नागरीकरण

२.१० राज्यातील नागरी लोकसंख्या गेल्या काही दशकांपासून सातत्याने वाढत आहे. जनगणना २०११ नुसार, नागरी लोकसंख्या मुंबई उपनगर ह्या जिल्ह्यात सर्वाधिक (९३,५६,९६२) व सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात सर्वात कमी (१,०७,००६) होती. महसूल विभागनिहाय नागरी लोकसंख्येची टक्केवारी तक्ता २.९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.९ महसूल विभागनिहाय नागरी लोकसंख्येची टक्केवारी

(टक्के)

महसूल विभाग	जनगणना १९९१	जनगणना २००१	जनगणना २०११
कोकण	७१.५	७५.१	७८.०
नाशिक	२५.५	२८.२	३०.७
पुणे	३२.५	३७.५	४१.२
छत्रपती संभाजीनगर	२१.९	२४.५	२७.१
अमरावती	२५.०	२६.५	२७.७
नागपूर	३५.०	३७.४	४२.२
महाराष्ट्र	**३८.७**	**४२.४**	**४५.२**

आधार: भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

स्त्री-पुरुष प्रमाण आणि बालकांमधील मुला-मुलींचे प्रमाण

२.११ जनगणना २०११ नुसार, स्त्री-पुरुष प्रमाण रत्नागिरी जिल्ह्यात सर्वाधिक (१,१२२) व मुंबई शहर ह्या जिल्ह्यात सर्वात कमी (८३२) होते. बालकांमधील मुला-मुलींचे प्रमाण गडचिरोली जिल्ह्यात सर्वाधिक (९६१) आणि बीड जिल्ह्यात सर्वात कमी (८०७) होते. महसूल विभागनिहाय स्त्री-पुरुष प्रमाण आणि बालकांमधील मुला-मुलींचे प्रमाण अनुक्रमे तक्ता २.१० व तक्ता २.११ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता २.१० महसूल विभागनिहाय स्त्री-पुरुष प्रमाण

महसूल विभाग	जनगणना १९९१	जनगणना २००१	जनगणना २०११
कोकण	८९०	८६७	८९४
नाशिक	९४६	९३८	९३८
पुणे	९५६	९४३	९४१
छत्रपती संभाजीनगर	९४३	९३९	९३१
अमरावती	९४४	९४१	९४४
नागपूर	९४९	९५३	९६४
महाराष्ट्र	**९३४**	**९२२**	**९२९**

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

तक्ता २.११ महसूल विभागनिहाय बालकांमधील मुला-मुलींचे प्रमाण (वय ० ते ६ वर्षे)

महसूल विभाग	जनगणना १९९१	जनगणना २००१	जनगणना २०११
कोकण	९३९	९३०	९२१
नाशिक	९४७	९०५	८७६
पुणे	९३६	८८०	८८०
छत्रपती संभाजीनगर	९४८	९०९	८७०
अमरावती	९४७	९२७	९००
नागपूर	९६१	९४६	९४१
महाराष्ट्र	**९४६**	**९१३**	**८९४**

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

साक्षरता दर

२.१२ जनगणना १९९१ नुसार राज्याचा साक्षरता दर (७ वर्षे व अधिक वयोगट) ६४.९ टक्के होता व त्यात वाढ होऊन जनगणना २०११ नुसार ८२.३ टक्के झाला. जनगणना २०११ नुसार, साक्षरता दर मुंबई उपनगर जिल्ह्यात सर्वाधिक (८९.९ टक्के) आणि नंदुरबार जिल्ह्यात सर्वात कमी (६४.४ टक्के) होता. महसूल विभागनिहाय साक्षरता दर (७ वर्षे व अधिक वयोगट) तक्ता २.१२ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता २.१२ महसूल विभागनिहाय साक्षरता दर (७ वर्षे व अधिक वयोगट)

(टक्के)

महसूल विभाग	जनगणना १९९१	जनगणना २००१	जनगणना २०११
कोकण	६४.६	७२.४	७७.५
नाशिक	४९.२	६१.८	६७.६
पुणे	५५.०	६६.७	७३.३
छत्रपती संभाजीनगर	४०.७	५७.८	६५.८
अमरावती	५२.८	६६.४	७४.८
नागपूर	६५.८	७८.१	८४.४
महाराष्ट्र	**६४.९**	**७६.९**	**८२.३**

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

स्त्री प्रमुख असलेली कुटुंबे

२.१३ जनगणना २००१ आणि २०११ नुसार, राज्यातील स्त्री प्रमुख असलेल्या कुटुंबांची संख्या अनुक्रमे १९.७६ लाख आणि २५.१२ लाख होती. जनगणना २०११ नुसार, स्त्री प्रमुख असलेल्या कुटुंबांची संख्या रत्नागिरी जिल्ह्यात सर्वाधिक (२५.३ टक्के) आणि बीड जिल्ह्यात सर्वात कमी (६.७ टक्के) होती. महसूल विभागनिहाय स्त्री प्रमुख असलेल्या कुटुंबांची संख्या तक्ता २.१३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.१३ महसूल विभागनिहाय स्त्री प्रमुख असलेल्या कुटुंबांची टक्केवारी

(टक्के)

महसूल विभाग	जनगणना २००१	जनगणना २०११
कोकण	१२.३	१२.३
नाशिक	९.०	९.२
पुणे	१०.७	१०.९
छत्रपती संभाजीनगर	७.४	७.२
अमरावती	८.५	९.३
नागपूर	१०.३	११.०
महाराष्ट्र	**१०.१**	**१०.३**

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

कार्य सहभाग दर

२.१४ जनगणना २०११ नुसार, कार्य सहभाग दर हा गडचिरोली जिल्ह्यात सर्वाधिक (५४.४५ टक्के) आणि मुंबई उपनगर जिल्ह्यात सर्वात कमी (३९.९२ टक्के) होता. महसूल विभागनिहाय कार्य सहभाग दर तक्ता २.१४ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता २.१४ महसूल विभागनिहाय कार्य सहभाग दर

(टक्के)

महसूल विभाग	जनगणना १९९१	जनगणना २००१	जनगणना २०११
कोकण	३८.६१	३९.०९	४०.७२
नाशिक	४४.४२	४४.१९	४६.०७
पुणे	४३.०६	४४.३७	४३.५९
छत्रपती संभाजीनगर	४५.१२	४२.५६	४५.२१
अमरावती	४५.७८	४३.५७	४५.७४
नागपूर	४४.४१	४३.३७	४५.७९
महाराष्ट्र	**४२.९७**	**४२.५०**	**४३.९९**

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

स्त्रियांचा कार्य सहभाग दर

२.१५ जनगणना २०११ नुसार, महिला-कार्य सहभाग दर हा गडचिरोली जिल्ह्यात सर्वाधिक (४९.०८ टक्के) आणि मुंबई उपनगर जिल्ह्यात सर्वात कमी (१८.२८ टक्के) होता. महसूल विभागनिहाय स्त्रियांचा कार्य सहभाग दर तक्ता २.१५ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता २.१५ महसूल विभागनिहाय स्त्रियांचा कार्य सहभाग दर

(टक्के)

महसूल विभाग	जनगणना १९९१	जनगणना २००१	जनगणना २०११
कोकण	२१.२५	१९.८६	२१.६९
नाशिक	३७.५२	३५.६६	३६.८४
पुणे	३३.८१	३३.८२	३०.२१
छत्रपती संभाजीनगर	३९.३२	३५.१९	३६.२९
अमरावती	३८.४८	३३.९१	३४.७९
नागपूर	३६.४३	३३.२१	३३.८९
महाराष्ट्र	**३३.११**	**३०.८१**	**३१.०६**

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

कुटुंबांसाठी सुविधा

२.१६ **पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता:** महसूल विभागनिहाय पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता असलेल्या कुटुंबांची टक्केवारी तक्ता २.१६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.१६ महसूल विभागनिहाय पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता असलेल्या कुटुंबांची टक्केवारी

(टक्के)

महसूल विभाग	जनगणना २००१		जनगणना २०११#	
	पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता		पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता	
	परिसरात	परिसराबाहेर	परिसरात	परिसराबाहेर
कोकण	६३.६	३६.४	७१.४	२८.६
नाशिक	५५.४	४४.६	५७.०	४३.०
पुणे	५९.७	४०.३	६८.५	३१.५
छत्रपती संभाजीनगर	४१.९	५८.१	४४.२	५५.८
अमरावती	३९.२	६०.८	४४.९	५५.१
नागपूर	४४.०	५६.०	५२.०	४८.०
महाराष्ट्र	**५३.४**	**४६.६**	**५९.४**	**४०.६**

संस्थात्मक कुटुंबे वगळून

आधार: भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

२.१७ **शौचालय सुविधेची उपलब्धता:** महसूल विभागनिहाय शौचालय सुविधा उपलब्ध असलेल्या कुटुंबांची टक्केवारी तक्ता २.१७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.१७ महसूल विभागनिहाय शौचालय सुविधा उपलब्ध असलेल्या कुटुंबांची टक्केवारी

(टक्के)

महसूल विभाग	जनगणना २००१		जनगणना २०११#	
	शौचालय सुविधा		शौचालय सुविधा	
	परिसरात	परिसराबाहेर	परिसरात	परिसराबाहेर
कोकण	४५.०	५५.०	६३.०	३७.०
नाशिक	२५.७	७४.०	४०.६	५९.४
पुणे	३५.४	६५.०	६६.९	३३.१
छत्रपती संभाजीनगर	२४.६	७५.०	३५.०	६५.०
अमरावती	३०.२	७०.०	४०.४	५९.६
नागपूर	४२.०	५८.०	५८.४	४१.६
महाराष्ट्र	**३५.१**	**६४.९**	**५३.१**	**४६.९**

संस्थात्मक कुटुंबे वगळून

टीप : आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार: भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

२.१८ **सांडपाणी व्यवस्थापनाचा प्रकार:** महसूल विभागनिहाय सांडपाणी व्यवस्थापनाच्या प्रकारानुसार कुटुंबांची टक्केवारी तक्ता २.१८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.१८ महसूल विभागनिहाय सांडपाणी व्यवस्थापनाच्या प्रकारानुसार कुटुंबांची टक्केवारी

(टक्के)

महसूल विभाग	जनगणना २००१			जनगणना २०११#		
	सांडपाणी व्यवस्थापनाचा प्रकार			सांडपाणी व्यवस्थापनाचा प्रकार		
	बंद गटारे	उघडी गटारे	गटार नाही	बंद गटारे	उघडी गटारे	गटार नाही
कोकण	४१.९	३४.१	२४.०	६४.०	१८.४	१७.६
नाशिक	१२.७	३९.६	४७.७	१७.८	३६.०	४६.२
पुणे	१९.७	३६.२	४४.०	३५.९	३०.३	३३.७
छत्रपती संभाजीनगर	९.९	४५.४	४४.७	१२.७	४८.१	३९.२
अमरावती	६.३	५६.५	३७.३	८.७	६०.६	३०.७
नागपूर	२२.५	२८.१	४९.३	२८.५	३२.६	३८.८
महाराष्ट्र	**२२.०**	**३८.८**	**३९.२**	**३३.२**	**३४.२**	**३२.५**

संस्थात्मक कुटुंबे वगळून

टीप : आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार: भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

२.१९ **प्रकाशाचे स्रोत:** महसूल विभागनिहाय प्रकाशाच्या स्रोतानुसार कुटुंबांची टक्केवारी तक्ता २.१९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.१९ महसूल विभागनिहाय प्रकाशाच्या स्रोतानुसार कुटुंबांची टक्केवारी

(टक्के)

महसूल विभाग	जनगणना २००१				जनगणना २०११#			
	प्रकाशाचे स्रोत				प्रकाशाचे स्रोत			
	वीज	केरोसीन	इतर $	प्रकाश योजना नसलेली	वीज	केरोसीन	इतर $	प्रकाश योजना नसलेली
कोकण	९३.५	६.१	०.२	०.३	९४.३	५.१	०.६	०.३
नाशिक	६९.१	२९.६	०.५	०.७	७५.८	२१.६	२.६	१.३
पुणे	८१.०	१८.२	०.४	०.४	८७.१	११.९	०.७	०.७
छत्रपती संभाजीनगर	६६.८	३१.४	१.०	०.७	७५.५	२१.८	२.३	१.५
अमरावती	६३.७	३५.२	०.६	०.४	७६.३	२१.७	१.८	१.१
नागपूर	७१.६	२७.४	०.५	०.६	८३.९	१४.५	१.२	१.०
महाराष्ट्र	**७७.५**	**२१.५**	**०.५**	**०.५**	**८३.९**	**१४.५**	**१.४**	**०.९**

संस्थात्मक कुटुंबे वगळून $ सौर उर्जा, इतर तेल आणि इतर यांचा समावेश

टीप : आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार :भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

२.२० **स्वयंपाकासाठी वापरले जाणारे इंधन:** महसूल विभागनिहाय स्वयंपाकासाठी वापरण्यात आलेल्या इंधनाच्या स्त्रोतानुसार कुटुंबांची टक्केवारी तक्ता २.२० मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.२० महसूल विभागनिहाय स्वयंपाकासाठी वापरण्यात आलेल्या इंधनाच्या स्त्रोतानुसार कुटुंबांची टक्केवारी

(टक्के)

महसूल विभाग	जनगणना २००१					जनगणना २०११#				
	इंधन स्त्रोत					इंधन स्त्रोत				
	एल पी जी	जळाऊ लाकूड	केरोसीन	इतर$	स्वयंपाक न करणारे	एल पी जी	जळाऊ लाकूड	केरोसीन	इतर$	स्वयंपाक न करणारे
कोकण	४८.०	२०.०	३०.१	१.३	०.६	६६.३	१७.६	१३.९	१.२	१.०
नाशिक	२६.२	५५.६	९.४	७.६	०.३	३७.०	५१.९	४.०	६.४	०.७
पुणे	३१.९	४२.३	१३.८	११.७	०.४	५०.१	३५.५	६.०	७.३	१.०
छत्रपती संभाजीनगर	१०.६	६५.२	९.०	१४.९	०.२	१९.७	६१.३	३.४	१५.१	०.५
अमरावती	१५.८	६८.१	४.९	१०.९	०.३	२२.५	६४.९	१.२	११.०	०.५
नागपूर	२५.२	६०.३	७.९	६.१	०.३	३८.३	५४.८	२.२	४.१	०.५
महाराष्ट्र	**२९.७**	**४६.६**	**१५.२**	**८.२**	**०.४**	**४३.४**	**४२.६**	**६.५**	**६.८**	**०.८**

संस्थात्मक कुटुंबे वगळून $ इतरमध्ये पीक अवशेष, शेणाच्या गोवऱ्या, कोळसा, वीज, बायोगॅस आणि इतर यांचा समावेश

टीप : आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

२.२१ **बँकिंग सेवा:** महसूल विभागनिहाय बँकिंग सेवांचा लाभ घेणाऱ्या कुटुंबांची टक्केवारी तक्ता २.२१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.२१ महसूल विभागनिहाय बँकिंग सेवांचा लाभ घेणाऱ्या कुटुंबांची टक्केवारी

(टक्के)

महसूल विभाग	जनगणना २००१	जनगणना २०११#
कोकण	५६.६	७७.३
नाशिक	३९.८	५६.९
पुणे	५५.७	७७.६
छत्रपती संभाजीनगर	३९.२	६१.८
अमरावती	४१.९	५८.०
नागपूर	४३.६	६९.२
महाराष्ट्र	**४८.१**	**६८.९**

संस्थात्मक कुटुंबे वगळून

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

झोपडपट्टयांतील लोकसंख्या

२.२२ जनगणना २०११ नुसार भारतातील झोपडपट्टयांतील लोकसंख्या ६.५५ कोटी होती. झोपडपट्टयांतील लोकसंख्येचे प्रमाण महाराष्ट्रात सर्वाधिक (१८.१ टक्के) होते, त्याखालोखाल आंध्रप्रदेश (१५.६ टक्के), पश्चिम बंगाल (९.८ टक्के), उत्तर प्रदेश (९.५ टक्के), तामीळनाडू (८.९ टक्के), मध्यप्रदेश (८.७ टक्के) आणि कर्नाटक (५.० टक्के) ही राज्ये होती. जनगणना २०११ नुसार झोपडपट्टयांमधील कुटुंबांसाठी उपलब्ध असलेल्या सुविधा तक्ता २.२२ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता २.२२ जनगणना २०११# नुसार झोपडपट्ट्यांमधील कुटुंबांसाठी उपलब्ध असलेल्या सुविधा

(टक्के)

तपशील	महाराष्ट्र
स्थाननिहाय पाण्याच्या स्त्रोतानुसार पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता असलेल्या कुटुंबाची टक्केवारी	
परिसरात	६४.६
परिसराबाहेर	३५.४
प्रकाशाच्या स्त्रोतानुसार कुटुंबांची टक्केवारी	
वीज	९३.८
केरोसीन	५.२
इतर$	०.४
प्रकाश योजना नसलेली	०.६
आंघोळीची सुविधा असलेल्या कुटुंबाची टक्केवारी	९१.४
शौचालय सुविधा असलेल्या कुटुंबाची टक्केवारी	४१.६
सांडपाणी व्यवस्थापन असलेल्या कुटुंबाची टक्केवारी	
बंद गटारे	५७.५
उघडी गटारे	३४.८
गटार नाही	७.७
बँकिंग सेवांचा लाभ घेणाऱ्या कुटुंबांची टक्केवारी	६४.४

संस्थात्मक कुटुंबे वगळून

$ सौर उर्जा, इतर तेल आणि इतर यांचा समावेश

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

* * * * *

परिशिष्ट २.१

महाराष्ट्राची व भारताची जनगणनांवर आधारीत लोकसंख्या

जनगणना वर्ष	लोकसंख्या (कोटी)		दशवार्षिक वृद्धिदर (टक्के)		साक्षरतेची टक्केवारी ££	
	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
१९६१	३.९६	४३.९२	२३.६	२१.६	३५.१	२८.३
१९७१	५.०४	५४.८२	२७.५	२४.८	४५.८	३४.५
१९८१	६.२८	६८.५२@	२४.५	२५.०	५५.८	४३.६§
१९९१	७.८९	८४.६४£	२५.७	२३.९£	६४.९	५२.२@@
२००१	९.६९	१०२.८७	२२.७	२१.५	७६.९	६४.८
२०११	११.२४	१२१.०९	१६.०	१७.७	८२.३	७३.०

@ आसामची प्रक्षेपित लोकसंख्या धरुन

£ जम्मू व काश्मीरची प्रक्षेपित लोकसंख्या धरुन

££ १९६१ व १९७१ ची साक्षरतेची टक्केवारी ५ वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वयोगटातील लोकसंख्येसाठी आहे. १९८१, १९९१, २००१ व २०११ ची साक्षरतेची टक्केवारी ७ वर्षे व अधिक वयोगटातील लोकसंख्येसाठी आहे.

§ साक्षरतेची टक्केवारी आसाम वगळून

@@ साक्षरतेची टक्केवारी जम्मू व काश्मीर वगळून

आधार - भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

परिशिष्ट २.२

जनगणनांवर आधारीत राज्यातील ग्रामीण व नागरी लोकसंख्या

जनगणना वर्ष	लोकसंख्या (कोटी)					नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	स्त्री-पुरुष प्रमाण			लोकसंख्येची घनता (प्रति चौ.किमी)
	ग्रामीण	नागरी	एकूण	पुरुष	स्त्रिया		ग्रामीण	नागरी	एकूण	
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१९६१	२.८४	१.१२	३.९६	२.०४	१.९१	२८.२	९९५	८०१	९३६	१२९
१९७१	३.४७	१.५७	५.०४	२.६१	२.४३	३१.२	९८५	८२०	९३०	१६४
१९८१	४.०८	२.२०	६.२८	३.२४	३.०४	३५.०	९८७	८५०	९३७	२०४
१९९१	४.८४	३.०५	७.८९	४.०८	३.८१	३८.७	९७२	८७५	९३४	२५७
२००१	५.५८	४.११	९.६९	५.०४	४.६५	४२.४	९६०	८७३	९२२	३१५
२०११	६.१६	५.०८	११.२४	५.८२	५.४१	४५.२	९५२	९०३	९२९	३६५

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार - भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

परिशिष्ट २.३

जनगणना २०११ नुसार जिल्हानिहाय लोकसंख्येचे निर्देशक

अनु. क्र.	जिल्हा	लोकसंख्या ('०००')			दशवार्षिक वृध्दी दर (टक्के) (२००१-२०११)	साक्षरता दर (टक्के)			स्त्री -पुरुष प्रमाण	बालकांमधील मुला-मुलींचे प्रमाण (० -६ वर्षे वयोगट)
		पुरुष	स्त्री	एकूण		पुरुष	स्त्री	एकूण		
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१	मुंबई शहर	१,६८५	१,४०१	३,०८५	(-) ७.६	९१.५	८६.५	८९.२	८३२	९१४
२	मुंबई उपनगर	५,०३१	४,३२६	९,३५७	८.३	९२.९	८६.४	८९.९	८६०	९१३
३	ठाणे #	५,८६५	५,१९५	११,०६०	३६.०	८८.७	७९.८	८४.५	८८६	९२४
४	रायगड	१,३४४	१,२९०	२,६३४	१९.३	८९.१	७६.९	८३.१	९५९	९३५
५	रत्नागिरी	७६१	८५४	१,६१५	(-) ४.८	९०.९	७४.५	८२.२	१,१२२	९३६
६	सिंधुदुर्ग	४१७	४३२	८५०	(-) २.२	९१.६	७९.८	८५.६	१,०३६	९२२
कोकण विभाग		**१५,१०४**	**१३,४९८**	**२८,६०१**	**१४.९**	**९०.७**	**८२.०**	**८६.६**	**८९४**	**९२१**
७	नाशिक	३,१५७	२,९५०	६,१०७	२२.३	८८.२	७६.१	८२.३	९३४	८९०
८	धुळे	१,०५४	९९७	२,०५१	२०.१	७९.५	६५.८	७२.८	९४६	८९८
९	नंदुरबार	८३३	८१५	१,६४८	२५.७	७२.२	५६.५	६४.४	९७८	९४४
१०	जळगाव	२,१९७	२,०३३	४,२३०	१४.९	८५.४	७०.६	७८.२	९२५	८४२
११	अहमदनगर	२,३४३	२,२००	४,५४३	१२.४	८६.८	७०.९	७९.१	९३९	८५२
नाशिक विभाग		**९,५८५**	**८,९९५**	**१८,५७९**	**१८.१**	**८४.९**	**७०.७**	**७८.०**	**९३८**	**८७६**
१२	पुणे	४,९२४	४,५०५	९,४२९	३०.४	९०.८	८१.१	८६.२	९१५	८८३
१३	सातारा	१,५११	१,४९३	३,००४	६.९	८९.४	७६.३	८२.९	९८८	८९५
१४	सांगली	१,४३६	१,३८६	२,८२२	९.२	८८.२	७४.६	८१.५	९६६	८६७
१५	सोलापूर	२,२२८	२,०९०	४,३१८	१२.२	८५.०	६८.६	७७.०	९३८	८८३
१६	कोल्हापूर	१,९८१	१,८९५	३,८७६	१०.०	८८.६	७४.२	८१.५	९५७	८६३
पुणे विभाग		**१२,०७९**	**११,३७०**	**२३,४४९**	**१७.३**	**८८.९**	**७६.२**	**८२.७**	**९४१**	**८८०**
१७	छत्रपती संभाजीनगर	१,९२४	१,७७७	३,७०१	२७.८	८७.४	७०.१	७९.०	९२३	८५८
१८	जालना	१,०११	९४८	१,९५९	२१.५	८१.५	६१.०	७१.५	९३७	८७०
१९	परभणी	९४३	८९३	१,८३६	२०.२	८२.६	६३.६	७३.३	९४७	८८४
२०	हिंगोली	६०६	५७१	१,१७७	१९.३	८६.९	६९.०	७८.२	९४२	८८२
२१	बीड	१,३४९	१,२३६	२,५८५	१९.६	८५.६	६७.८	७७.०	९१६	८०७
२२	नांदेड	१,७३०	१,६३१	३,३६१	१६.९	८४.३	६६.२	७५.५	९४३	९१०
२३	धाराशिव	८६२	७९६	१,६५८	११.५	८५.८	७०.५	७८.४	९२४	८६७
२४	लातूर	१,२७३	१,१८१	२,४५४	१८.०	८४.४	६९.६	७७.३	९२८	८८९
छत्रपती संभाजीनगर विभाग		**९,६९९**	**९,०३३**	**१८,७३२**	**१९.९**	**८४.९**	**६७.४**	**७६.४**	**९३१**	**८७०**
२५	बुलढाणा	१,३३८	१,२४९	२,५८६	१५.९	९०.५	७५.८	८३.४	९३४	८५५
२६	अकोला	९३२	८८२	१,८१४	११.३	९२.३	८३.५	८८.१	९४६	९१२
२७	वाशिम	६२०	५७७	१,१९७	१७.३	९०.६	७५.५	८३.२	९३०	८६३
२८	अमरावती	१,४८१	१,४०८	२,८८८	१०.८	९१.५	८३.१	८७.४	९५१	९३५
२९	यवतमाळ	१,४२०	१,३५२	२,७७२	१२.८	८९.४	७५.९	८२.८	९५२	९२२
अमरावती विभाग		**५,७९१**	**५,४६७**	**११,२५८**	**१३.२**	**९०.८**	**७९.०**	**८५.०**	**९४४**	**९००**
३०	वर्धा	६६८	६३२	१,३०१	५.२	९१.९	८१.८	८७.०	९४६	९१९
३१	नागपूर	२,३८५	२,२६९	४,६५४	१४.४	९२.१	८४.५	८८.४	९५१	९३१
३२	भंडारा	६०६	५९५	१,२००	५.६	९०.४	७७.१	८३.८	९८२	९५०
३३	गोंदिया	६६२	६६१	१,३२३	१०.१	९२.०	७७.९	८५.०	९९९	९५६
३४	चंद्रपूर	१,१२४	१,०८०	२,२०४	६.४	८६.८	७३.०	८०.०	९६१	९५३
३५	गडचिरोली	५४१	५३२	१,०७३	१०.६	८२.३	६६.३	७४.४	९८२	९६१
नागपूर विभाग		**५,९८६**	**५,७६९**	**११,७५४**	**१०.०**	**९०.०**	**७८.९**	**८४.५**	**९६४**	**९४१**
महाराष्ट्र राज्य		**५८,२४३**	**५४,१३१**	**१,१२,३७४**	**१६.०**	**८८.४**	**७५.९**	**८२.३**	**९२९**	**८९४**

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

अविभाजित ठाणे जिल्हा

आधार - भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

३

राज्य उत्पन्न

३. राज्य उत्पन्न

३.१ स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न हा अर्थव्यवस्थेच्या आकारमानाचे मापन करणारा सर्वसमावेशक समग्रलक्षी आर्थिक निर्देशक आहे. स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाच्या विश्लेषणाची अर्थव्यवस्थेत होत असलेल्या संरचनात्मक बदलांचा अभ्यास करण्यास मदत होते. चालू मालिकेमध्ये (पायाभूत वर्ष २०११-१२) स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न हे बाजार किंमतींवर अंदाजित करण्यात येते, तर क्षेत्रनिहाय अंदाज हे मूळ किंमतींवर आधारित स्थूल मूल्यवृद्धिच्या स्वरुपात सादर केले जातात. चालू किंमतींवर आधारित स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाच्या अंदाजांना सांकेतिक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न तर स्थिर किंमतींवर आधारित अंदाजांना वास्तविक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न असे संबोधण्यात येते.

राज्य अर्थव्यवस्था

स्थूल राज्य उत्पन्न पूर्वानुमान (सन २०२३-२४)

३.२ पुर्वानुमानानुसार सन २०२३-२४ चे अंदाजित सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ ४०,४४,२५१ कोटी आहे. अंदाजित वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ २४,१०,८९८ कोटी असून त्यात सन २०२२-२३ च्या तुलनेत ७.६ टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

३.२.१ पुर्वानुमानानुसार 'कृषि व संलग्न कार्ये' क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित १.९ टक्के वाढ अपेक्षित असून 'उद्योग' क्षेत्रात ७.६ टक्के वाढ आणि 'सेवा' क्षेत्रात ८.८ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. पुर्वानुमानानुसार सन २०२३-२४ करीता स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि व स्थूल राज्य उत्पन्नाचे वृद्धिदर तक्ता ३.१ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ३.१ पुर्वानुमानानुसार सन २०२३-२४ करीता स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि व स्थूल राज्य उत्पन्नाचे वृद्धिदर

(टक्के)

क्षेत्र	स्थिर किमतींनुसार वृद्धिदर
i) कृषि व संलग्न कार्ये (कृषि#, वने व मासेमारी)	१.९
ii) खाणकाम व दगड खाणकाम	९.१
iii) वस्तुनिर्माण	७.५
iv) वीज, वायू, पाणी पुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	९.९
v) बांधकाम	६.२
vi) व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल व उपाहारगृहे, वाहतूक, साठवण, दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	६.६
vii) वित्तीय, स्थावर मालमत्ता व व्यावसायिक सेवा	१०.१
viii) सार्वजनिक प्रशासन, संरक्षण व इतर सेवा	७.६
स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि	**७.६**
स्थूल राज्य उत्पन्न	**७.६**

आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन # पिके व पशुधन समाविष्ट

स्थूल राज्य उत्पन्न (सन २०२२-२३)

३.३ पहिल्या सुधारित अंदाजांनुसार सन २०२२-२३ करीता अंदाजित सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ ३६,४५,८८४ कोटी आहे. अंदाजित वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ २२,४१,१९६ कोटी असून त्यात सन २०२१-२२ च्या तुलनेत ९.४ टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

३.३.१ क्षेत्रनिहाय स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि व स्थूल राज्य उत्पन्नाचे वार्षिक वृद्धिदर तक्ता ३.२ मध्ये दिले आहेत. सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न व वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्नाचे तपशील अनुक्रमे परिशिष्ट ३.१ व परिशिष्ट ३.२ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ३.२ क्षेत्रनिहाय स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि व स्थूल राज्य उत्पन्नाचे वार्षिक वृद्धिदर

(टक्के)

तपशील	स्थिर किमतींनुसार (पायाभूत वर्ष २०११-१२) वृद्धिदर										
	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१+++	२०२१-२२++	२०२२-२३+
कृषि व संलग्न कार्ये क्षेत्र	**(-)०.४**	**१२.३**	**(-)१०.७**	**(-)३.७**	**२१.०**	**(-)०.७**	**(-)२.१**	**८.१**	**११.६**	**४.१**	**४.५**
i) पिके	(-)९.८	१८.६	(-)१६.७	(-)७.५	२५.०	(-)५.१	(-)७.६	७.६	१५.२	३.५	४.४
ii) पशुधन	३.८	१.१	४.०	४.८	११.५	८.५	७.८	४.४	१०.५	४.१	४.५
iii) वन संवर्धन व ओंडके पाडणे	०.८	(-)३.३	२.८	३.४	१८.०	९.३	८.६	१६.४	१.१	५.५	४.७
iv) मासेमारी व जल संवर्ध	०.९	२.०	७.०	(-)४.२	२१.२	(-)११.५	(-)१०.६	७.८	(-)६.४	१३.२	३.८
उद्योग क्षेत्र	**५.१**	**३.१**	**८.०**	**८.८**	**५.९**	**३.५**	**१.४**	**(-)५.३**	**(-)५.२**	**१०.५**	**५.५**
i) खाणकाम व दगड खाणकाम	४.२	(-)२५.४	२३.६	१०.८	३.१	७.१	३.८	(-)३.०	०.७	२.१	५.३
ii) वस्तुनिर्माण	८.२	१०.०	५.१	१०.८	६.८	२.६	०.५	(-)७.५	(-)६.५	७.६	२.१
iii) वीज, वायू, पाणी पुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	५.१	(-)४.४	१४.७	४.८	३.१	१०.७	१.१	(-)२.१	(-)३.८	११.६	८.५
iv) बांधकाम	(-)३.८	३.८	७.९	१.९	५.४	२.०	३.८	०.४	(-)४.९	२६.०	१४.५
सेवा क्षेत्र	**८.३**	**८.१**	**९.१**	**७.४**	**८.७**	**५.८**	**५.७**	**१०.९**	**(-)१३.४**	**१२.३**	**१३.०**
i) व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल व उपाहारगृहे, वाहतूक, साठवण, दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	९.६	१.३	६.१	५.५	९.५	७.१	१०.६	६.२	(-)२५.८	२१.९	१३.०
ii) वित्तीय, स्थावर मालमत्ता व व्यावसायिक सेवा	८.३	१२.२	१०.८	८.१	८.०	४.५	३.७	१०.३	(-)५.४	९.५	१२.२
iii) सार्वजनिक प्रशासन, संरक्षण व इतर सेवा	६.३	७.३	८.६	८.२	१०.०	७.८	४.४	२०.३	(-)१८.०	९.२	१५.७
स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि	**६.०**	**६.८**	**६.२**	**६.७**	**८.९**	**४.३**	**३.४**	**५.२**	**(-)८.४**	**१०.७**	**९.७**
स्थूल राज्य उत्पन्न	**६.१**	**६.९**	**६.३**	**७.२**	**९.२**	**४.५**	**३.६**	**४.६**	**(-)९.५**	**१०.६**	**९.४**

+++ तिसरे सुधारित व अंतिम अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज

टीप : क्षेत्रनिहाय वृद्धिदर स्थूल राज्य मूल्यवृद्धिवर आधारित असून राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचा वृद्धिदर स्थूल राज्य उत्पन्नावर आधारित आहे

आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

३.३.२ सन २०२२-२३ मध्ये 'कृषि व संलग्न कार्ये' क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित ४.५ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. मागील वर्षाच्या तुलनेत 'उद्योग' क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित ५.५ टक्के तर 'सेवा' क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित १३.० टक्के वाढ अपेक्षित आहे. निवडक राज्यांचे सन २०२२-२३ करीता क्षेत्रनिहाय स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि व स्थूल राज्य उत्पन्नाचे वृद्धिदर तक्ता ३.३ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ३.३ निवडक राज्यांचे सन २०२२-२३ करीता क्षेत्रनिहाय स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि व स्थूल राज्य उत्पन्नाचे वृद्धिदर

(टक्के)

राज्य	कृषि व संलग्न कार्ये क्षेत्र	उद्योग क्षेत्र	सेवा क्षेत्र	स्थूल राज्य उत्पन्न
आंध्र प्रदेश	३.०	६.२	९.०	५.८
तेलंगणा	८.८	(-)०.०४	९.१	६.९
कर्नाटक	२.८	३.८	९.९	८.१
तामीळनाडू	३.९	९.२	७.८	८.२
महाराष्ट्र#	**४.५**	**५.५**	**१३.०**	**९.४**
गुजरात	४.८	३.५	८.५	८.०
हरियाणा	२.२	७.७	९.५	७.९
राजस्थान	४.६	६.३	१०.१	७.८
मध्य प्रदेश	५.४	५.८	११.७	६.६
उत्तर प्रदेश	७.१	१३.३	९.७	९.८

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन # अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

चालू मालिकेतील क्षेत्रनिहाय सरासरी हिस्सा

३.४ स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या चालू मालिकेमध्ये (२०११-१२ ते २०२२-२३) राज्याच्या सांकेतिक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धिमध्ये 'सेवा' क्षेत्राचा सरासरी हिस्सा सर्वाधिक (५७.१ टक्के) असून त्याखालोखाल 'उद्योग' (३०.९ टक्के) आणि 'कृषि व संलग्न कार्ये' (१२.० टक्के) या क्षेत्रांचा हिस्सा आहे.

३.४.१ सन २०११-१२ ते २०२२-२३ या कालावधीमध्ये अखिल भारताच्या सांकेतिक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नात (पायाभूत वर्ष २०११-१२) राज्याच्या सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्नाचा सरासरी हिस्सा देशात सर्वाधिक (१३.९ टक्के) असून त्या खालोखाल तामीळनाडू (८.७ टक्के) या राज्याचा हिस्सा आहे.

आलेख ३.१ : स्थूल राज्य मूल्यवृद्धितील क्षेत्रनिहाय सरासरी हिस्सा (२०११-१२ ते २०२२-२३)

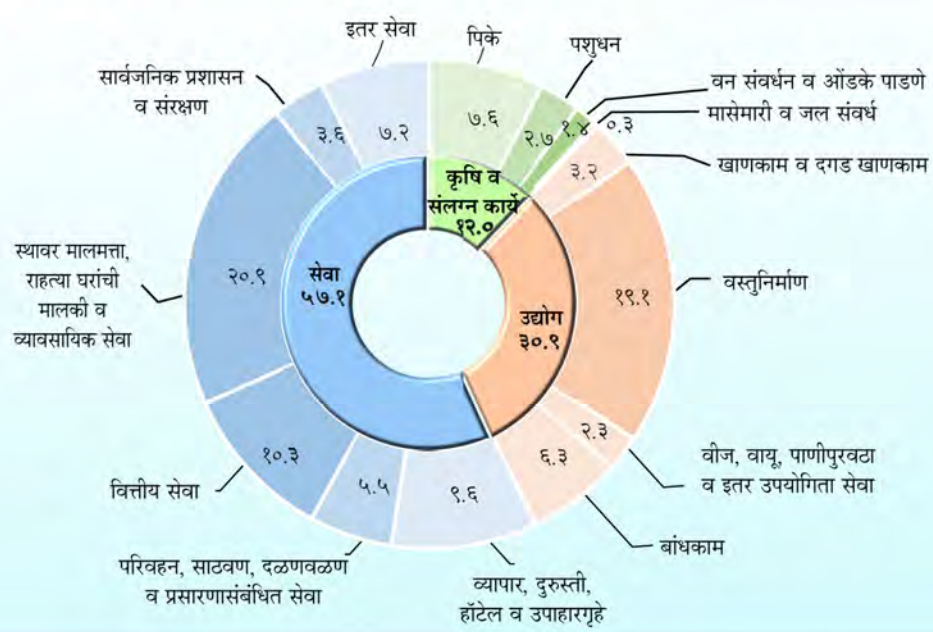

राज्य उत्पन्न (सन २०२२-२३)

३.५ पहिल्या सुधारित अंदाजांनुसार सन २०२२-२३ मधील सांकेतिक राज्य उत्पन्न म्हणजे चालू किंमतीनुसार 'निव्वळ राज्य उत्पन्न' ₹ ३१,७९,५६६ कोटी अपेक्षित आहे तर दुसऱ्या सुधारित अंदाजांनुसार सन २०२१-२२ मधील सांकेतिक राज्य उत्पन्न ₹ २७,४४,७७३ कोटी अपेक्षित आहे.

३.५.१ सन २०२२-२३ चे अंदाजित दरडोई राज्य उत्पन्न ₹ २,५२,३८९ असून सन २०२१-२२ मध्ये ते ₹ २,१९,५७३ होते.

३.५.२ पहिल्या सुधारित अंदाजांनुसार वास्तविक राज्य उत्पन्न म्हणजे 'स्थिर (२०११-१२) किंमतीनुसार निव्वळ राज्य उत्पन्न' सन २०२२-२३ मध्ये ₹ १९,३५,८४२ कोटी अपेक्षित असून ते मागील वर्षाच्या तुलनेत १०.१ टक्क्यांनी जास्त आहे. सांकेतिक निव्वळ राज्य उत्पन्न व वास्तविक निव्वळ राज्य उत्पन्नाचे तपशील अनुक्रमे परिशिष्ट ३.३ व परिशिष्ट ३.४ मध्ये दिले आहेत.

आलेख ३.२ : निवडक राज्यांचे व अखिल भारताचे दरडोई उत्पन्न (२०२२-२३)

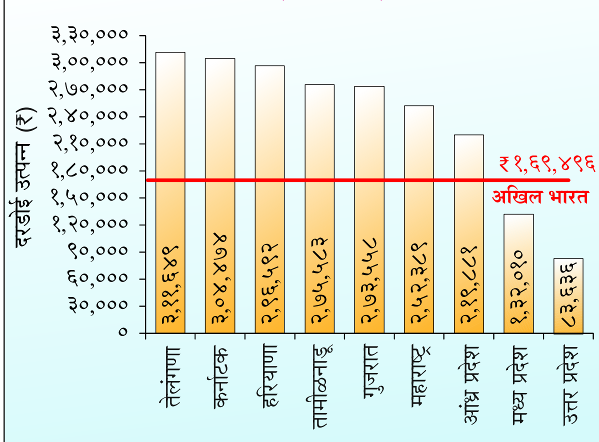

आलेख ३.३ : राज्याचे व अखिल भारताचे दरडोई उत्पन्न

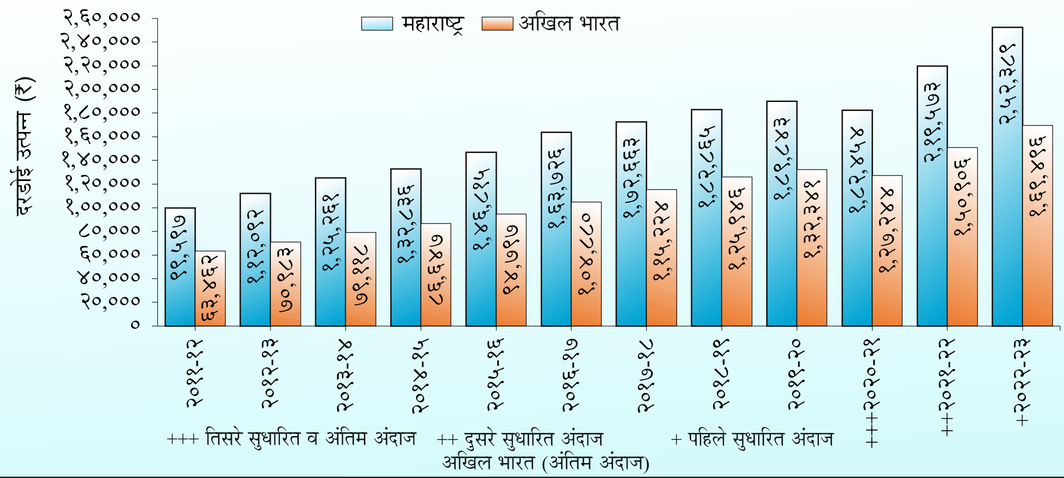

जिल्हा उत्पन्न

३.६ स्थूल जिल्हा मूल्यवृद्धिचे अंदाज तयार करण्यासाठी 'उत्पन्न स्रोत पद्धती' चा अवलंब करण्यात येत असून त्यास अंगभूत मर्यादा आहेत. 'कृषि व संलग्न कार्ये' आणि 'खाणकाम' या क्षेत्रांसाठी जिल्हास्तरीय माहिती उपलब्ध होते. परंतु इतर क्षेत्रांकरीता अनुरूप निर्देशकांचा वापर करुन स्थूल राज्य मूल्यवृद्धिचे अंदाज जिल्ह्यांकरीता विभागण्यात येतात. हे जिल्हास्तरीय अंदाज जिल्हा स्तरावरील अर्थव्यवस्थेची केवळ ढोबळमानाने कल्पना यावी यासाठी वापरले जाऊ शकतात. सांकेतिक व वास्तविक स्थूल जिल्हा उत्पन्न अंदाज आणि दरडोई जिल्हा उत्पन्न अंदाज (दरडोई सांकेतिक निव्वळ जिल्हा उत्पन्न) परिशिष्ट ३.९ मध्ये देण्यात आले आहेत.

आलेख ३.४ : दरडोई जिल्हा उत्पन्न (२०२२-२३)

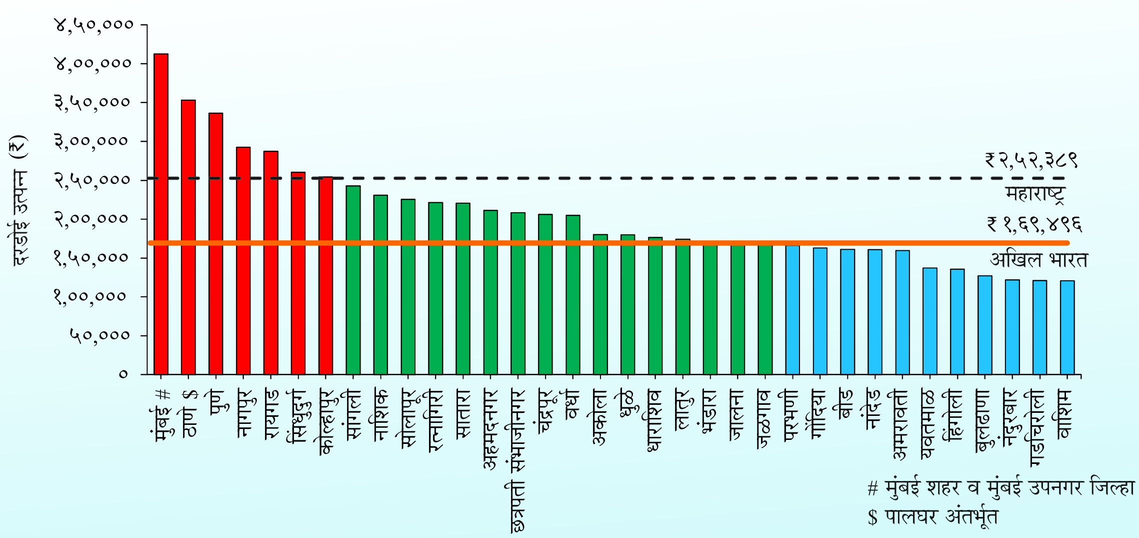

आलेख ३.५ : स्थूल राज्य उत्पन्न व स्थूल राज्य मूल्यवृद्धिचे वृद्धिदर

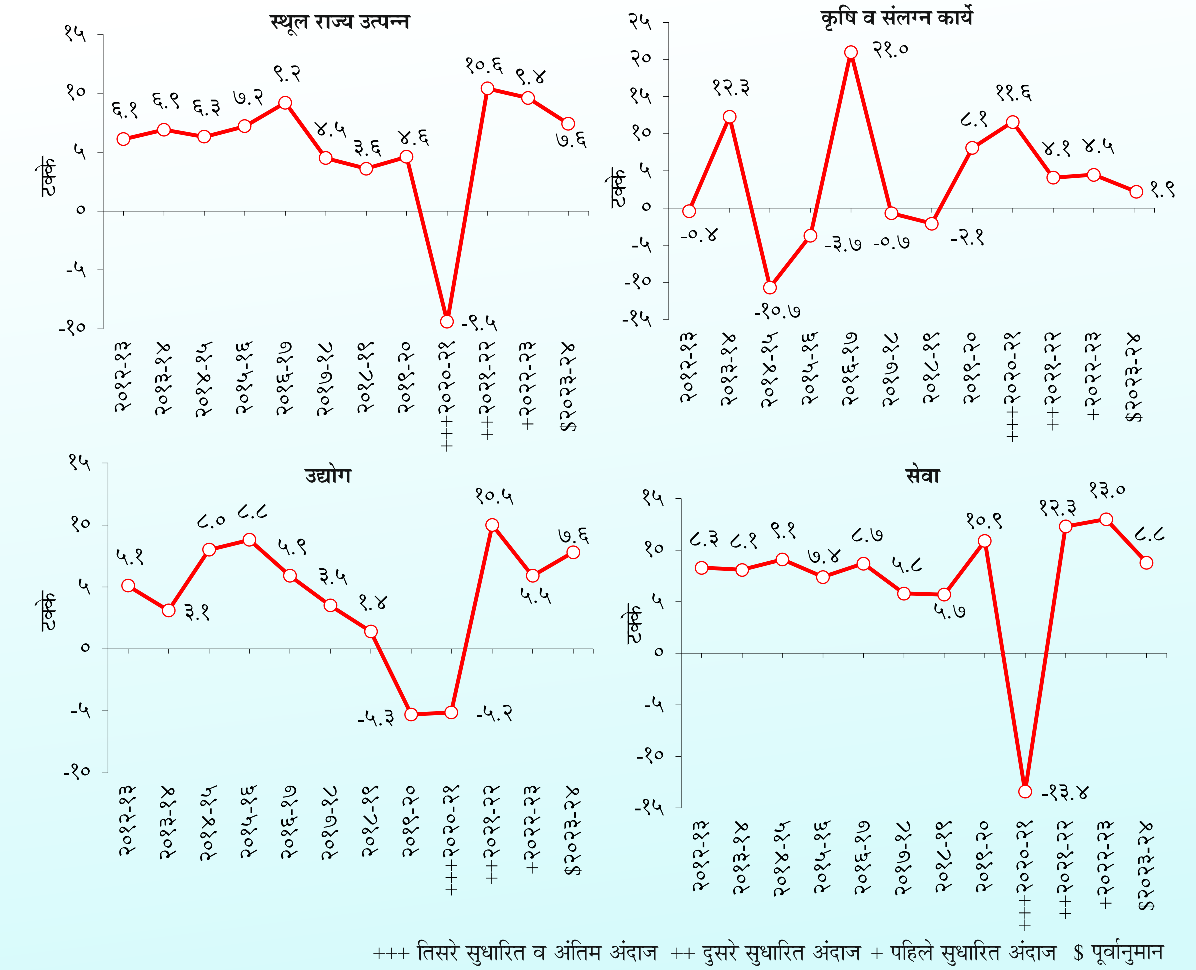

भारतीय अर्थव्यवस्था

स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न (सन २०२३-२४)

३.७ राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन यांनी प्रसिद्ध केलेल्या सन २०२३-२४ च्या दुसऱ्या पुर्वानुमानानुसार सांकेतिक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न ₹ २,९३,८९,६८६ कोटी अपेक्षित असून वास्तविक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न ₹ १,७२,९०,२८१ कोटी अपेक्षित आहे. सन २०२३-२४ करीता वास्तविक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नात ७.६ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'कृषि व संलग्न कार्ये', 'उद्योग' व 'सेवा' या क्षेत्रांच्या वास्तविक स्थूल देशांतर्गत मूल्यवृद्धित अनुक्रमे ०.७ टक्के, ९.० टक्के व ७.५ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. दुसऱ्या पुर्वानुमानानुसार सन २०२३-२४ करीता स्थूल देशांतर्गत मूल्यवृद्धि व स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाचे वृद्धिदर तक्ता ३.४ मध्ये दिले आहेत.

स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न (सन २०२२-२३)

३.८ पहिल्या सुधारित अंदाजांनुसार, सन २०२२-२३ करीता सांकेतिक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न ₹ २,६९,४९,६४६ कोटी अपेक्षित असून वास्तविक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न ₹ १,६०,७१,४२९ कोटी अपेक्षित आहे. वास्तविक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नात सन २०२२-२३ मध्ये ७.० टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'कृषि व संलग्न कार्ये', 'उद्योग' व 'सेवा' क्षेत्रांच्या वास्तविक स्थूल देशांतर्गत मूल्यवृद्धित अनुक्रमे ४.७ टक्के, २.१ टक्के आणि १०.० टक्के वाढ अपेक्षित आहे. क्षेत्रनिहाय स्थूल देशांतर्गत मूल्यवृद्धि व स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाचे वार्षिक वृद्धिदर तक्ता ३.५ मध्ये दिले आहेत. सांकेतिक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न व वास्तविक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाचे तपशील अनुक्रमे परिशिष्ट ३.५ व परिशिष्ट ३.६ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ३.४ सन २०२३-२४ करीता दुसऱ्या पुर्वानुमानानुसार स्थूल देशांतर्गत मूल्यवृद्धि व स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाचे वृद्धिदर

क्षेत्र	स्थिर किमतींनुसार वृद्धिदर$
(i) कृषि व संलग्न कार्ये (कृषि#, वने व मासेमारी)	०.७
(ii) खाणकाम व दगड खाणकाम	८.१
(iii) वस्तुनिर्माण	८.५
(iv) वीज, वायू, पाणी पुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	७.५
(v) बांधकाम	१०.७
(vi) व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल व उपाहारगृहे, वाहतूक, साठवण, दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	६.५
(vii) वित्तीय, स्थावर मालमत्ता व व्यावसायिक सेवा	८.२
(viii) सार्वजनिक प्रशासन, संरक्षण व इतर सेवा	७.७
स्थूल देशांतर्गत मूल्यवृद्धि	**६.९**
स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न	**७.६**

$ मागील वर्षाच्या पहिल्या सुधारित अंदाजांच्या तुलनेत टक्केवारीतील बदल # पिके व पशुधन समाविष्ट

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन यांचे दि. २९ फेब्रुवारी, २०२४ रोजीचे प्रसिद्धीपत्रक

तक्ता ३.५ क्षेत्रनिहाय स्थूल देशांतर्गत मूल्यवृद्धि व स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाचे वार्षिक वृद्धिदर

(टक्के)

तपशील	स्थिर किमतींनुसार (पायाभूत वर्ष २०११-१२) वृद्धिदर										
	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१+++	२०२१-२२++	२०२२-२३+
कृषि व संलग्न कार्ये क्षेत्र	**१.५**	**५.६**	**(-)०.२**	**०.६**	**६.८**	**६.६**	**२.१**	**६.२**	**४.०**	**४.६**	**४.७**
i) पिके	०.२	५.४	(-)३.७	(-)२.९	५.३	५.४	(-)२.४	५.७	२.६	३.२	४.७
ii) पशुधन	५.२	५.६	७.४	७.५	१०.०	७.९	८.७	७.५	६.२	६.४	५.०
iii) वन संवर्धन व ओंडके पाडणे	०.२	५.९	१.९	१.७	५.५	५.४	७.६	६.१	५.८	०.६	१.०
iv) मासेमारी व जल संवर्ध	४.९	७.२	७.५	९.७	१०.४	१५.२	८.५	४.५	३.८	१३.७	७.६
उद्योग क्षेत्र	**३.३**	**३.८**	**७.०**	**९.६**	**७.७**	**५.९**	**५.३**	**(-)१.४**	**(-)०.४**	**१२.२**	**२.१**
i) खाणकाम व दगड खाणकाम	०.६	०.२	९.७	१०.१	९.८	(-)५.६	(-)०.८	(-)३.०	(-)८.२	६.३	१.९
ii) वस्तुनिर्माण	५.५	५.०	७.९	१३.१	७.९	७.५	५.४	(-)३.०	३.१	१०.०	(-)२.२
iii) वीज, वायू, पाणी पुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	२.७	४.२	७.२	४.७	१०.०	१०.६	७.९	२.३	(-)४.२	१०.३	९.४
iv) बांधकाम	०.३	२.७	४.३	३.६	५.९	५.२	६.५	१.६	(-)४.६	१९.९	९.४
सेवा क्षेत्र	**८.३**	**७.७**	**९.८**	**९.४**	**८.५**	**६.३**	**७.२**	**६.४**	**(-)८.४**	**९.२**	**१०.०**
i) व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल व उपाहारगृहे, वाहतूक, साठवण, दळणवळण व प्रसारणा संबंधित सेवा	९.८	६.५	९.४	१०.२	७.७	१०.३	७.२	६.०	(-)१९.९	१५.२	१२.०
ii) वित्तीय, स्थावर मालमत्ता व व्यावसायिक सेवा	९.७	११.२	११.०	१०.७	८.६	१.८	७.०	६.८	१.९	५.७	९.१
iii) सार्वजनिक प्रशासन, संरक्षण व इतर सेवा	४.३	३.८	८.३	६.१	९.३	८.३	७.५	६.६	(-)७.६	७.५	८.९
स्थूल देशांतर्गत मूल्यवृद्धि	**५.४**	**६.१**	**७.२**	**८.०**	**८.०**	**६.२**	**५.८**	**३.९**	**(-)४.१**	**९.४**	**६.७**
स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न	**५.५**	**६.४**	**७.४**	**८.०**	**८.३**	**६.८**	**६.५**	**३.९**	**(-)५.८**	**९.७**	**७.०**

+++ तिसरे सुधारित व अंतिम अंदाज ++ दुसरे सुधारित व अंतिम अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

चालू मालिकेतील क्षेत्रनिहाय सरासरी हिस्सा

३.९ स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या चालू मालिकेत (पायाभूत वर्ष २०११-१२) सन २०११-१२ ते २०२२-२३ या कालावधीसाठी 'कृषि व संलग्न कार्ये', 'उद्योग' व 'सेवा' या क्षेत्रांचा सांकेतिक स्थूल देशांतर्गत मूल्यवृद्धिमध्ये सरासरी हिस्सा अनुक्रमे १८.४ टक्के, २९.४ टक्के व ५२.२ टक्के आहे.

राष्ट्रीय उत्पन्न (सन २०२२-२३)

३.१० सन २०२२-२३ मध्ये सांकेतिक स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न मागील वर्षाच्या तुलनेत १४.० टक्के वाढीसह ₹ २,६५,७९,३३९ कोटी अंदाजित आहे. सांकेतिक निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्नात मागील वर्षाच्या तुलनेत १३.५ टक्के वाढ अपेक्षित असून सन २०२२-२३ मध्ये ते ₹ २,३४,३९,४४२ कोटी अंदाजित आहे. वास्तविक स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न मागील वर्षाच्या तुलनेत ६.८ टक्के वाढीसह सन २०२२-२३ मध्ये ₹ १,५८,३१,१३३ कोटी अंदाजित आहे. तर वास्तविक निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न सन २०२२-२३ मध्ये ₹ १,३७,४६,५०२ कोटी अंदाजित असून मागील वर्षाच्या तुलनेत ६.८ टक्क्यांनी जास्त आहे. सांकेतिक निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न व वास्तविक निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्नाचे तपशील अनुक्रमे परिशिष्ट ३.७ व परिशिष्ट ३.८ मध्ये दिले आहेत.

३.१०.१ दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न सन २०२२-२३ मध्ये ₹ १,६९,४९६ अपेक्षित असून ते सन २०२१-२२ मध्ये ₹ १,५०,९०६ होते.

आलेख ३.६ : स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न व स्थूल देशांतर्गत मूल्यवृद्धिचे वृद्धिदर

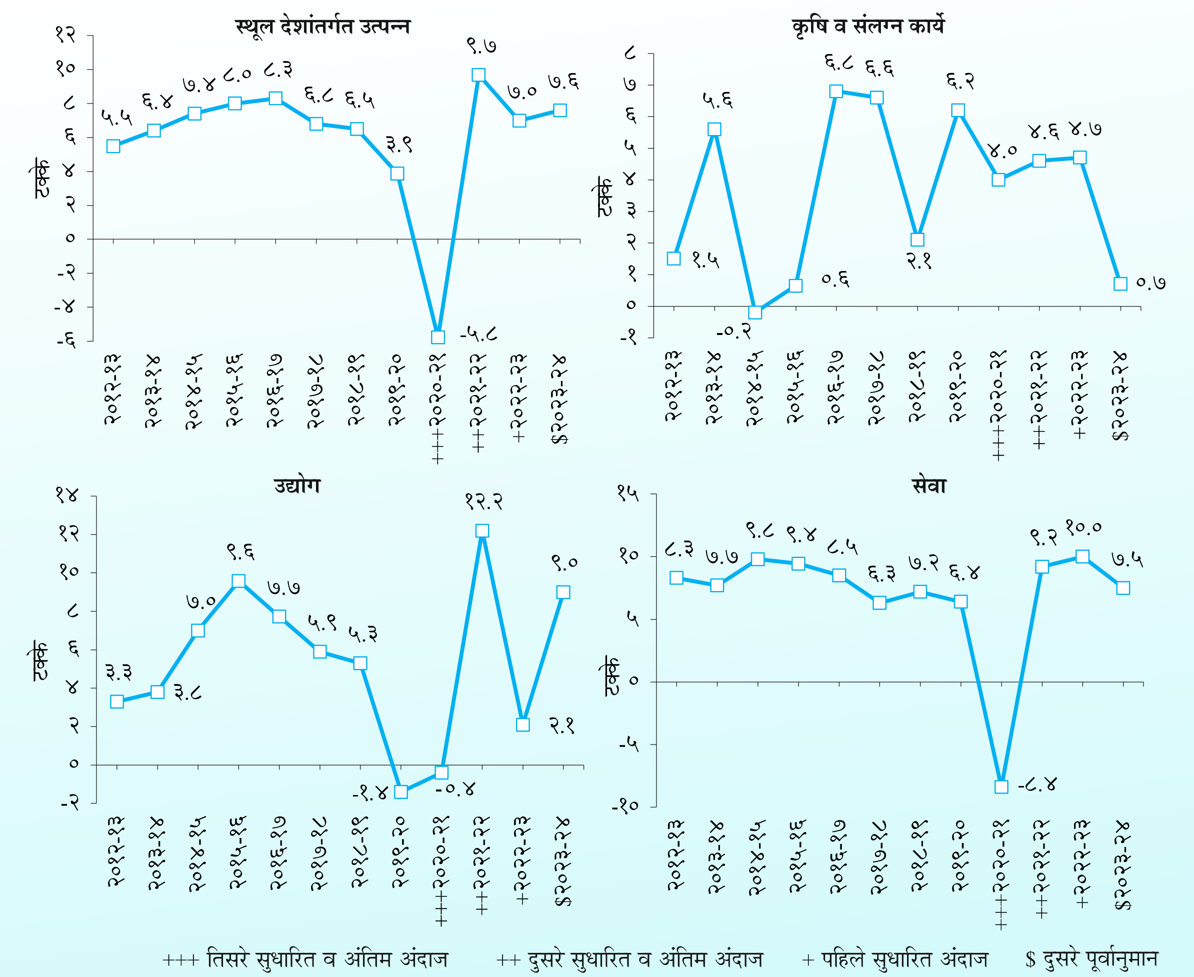

* * * * *

परिशिष्ट ३.१
मूळ किंमतींनुसार क्षेत्रनिहाय सांकेतिक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतींनुसार सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न (चालू किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१+++	२०२१-२२++	२०२२-२३+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पिके	१,०१,९३०	१,५३,८२४	१,४१,२३१	१,३०,९११	१,६४,०२८	१,८१,७५१	२,२५,७७१	२,२८,३४७
२	पशुधन	२८,५५७	५१,३८३	५७,७४४	६०,२५१	६५,४५८	७६,९८०	८२,७६५	८९,४८३
३	वन संवर्धन व ओंडके पाडणे	१६,६०१	२४,२७९	२८,२६४	३३,४४८	४०,०५२	४०,६९७	४७,९७९	५४,५६८
४	मासेमारी व जल संवर्ध	२,९३९	६,२७४	६,२७८	५,४२९	५,९६४	६,३००	६,९७४	७,८२९
५	**कृषि व संलग्न कार्ये**	**१,५०,०२७**	**२,३५,७६०**	**२,३३,५१८**	**२,३०,०४०**	**२,७५,५०२**	**३,०५,७२८**	**३,६३,४९०**	**३,८०,२२७**
	(उप-बेरीज-१+२+३+४)	*(१३.१)*	*(१२.४)*	*(११.३)*	*(१०.४)*	*(११.७)*	*(१३.१)*	*(१३.०)*	*(११.९)*
६	खाणकाम व दगड खाणकाम	५६,४९३	६०,२४७	६१,७६३	६५,३४४	६२,४४४	५८,५२०	६२,७८८	५८,२५५
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**२,०६,५२०**	**२,९६,००७**	**२,९५,२८१**	**२,९५,३८३**	**३,३७,९४५**	**३,६४,२४८**	**४,२६,२७८**	**४,३८,४८२**
८	वस्तुनिर्माण	२,४६,०३२	३,७७,०६९	४,०३,७२४	४,००,६८६	३,५२,०२२	३,७९,८४७	४,७०,५७२	४,९२,९४६
९	वीज, वायू, पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	२६,८०५	३९,६३७	५३,२०३	५६,०९०	५४,९७४	५४,६८९	६०,३९६	५०,९०९
१०	बांधकाम	८०,५५२	१,०८,९८२	१,१८,०९९	१,३४,६७९	१,३७,३६९	१,३७,३६१	१,८९,०३१	२,२६,१८४
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज - ८+९+१०)**	**३,५३,३८९**	**५,२५,६८८**	**५,७५,०२६**	**५,९१,४५५**	**५,४४,३६५**	**५,७१,८९७**	**७,१९,९९९**	**७,७०,०४०**
१२	**उद्योग**	**४,०९,८८२**	**५,८५,९३५**	**६,३६,७८९**	**६,५६,७९९**	**६,०६,८०९**	**६,३०,४१८**	**७,८२,७८८**	**८,२८,२९५**
	(उप-बेरीज - ६+११)	*(३५.८)*	*(३०.७)*	*(३०.८)*	*(२९.६)*	*(२५.८)*	*(२७.०)*	*(२८.०)*	*(२५.८)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	१,०५,६०९	१,८३,२७५	२,०६,०८३	२,४०,१०७	२,५८,६५२	२,०४,२७७	२,५२,५०३	३,०८,८३२
१४	रेल्वे	५,९८७	११,५१२	१३,४५६	१३,५१६	१३,१८२	१३,८००	१४,३४७	१५,७८६
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	४१,६९६	६५,४२२	७१,५२७	७४,८८२	७४,९७७	५८,५३९	८१,९१९	९३,५४१
१६	साठवण	९२५	१,३६४	१,५१४	४,२५०	४,४१३	४,५७८	४,९५४	५,६६८
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१५,८९२	२८,९३२	२८,३८७	३०,००४	३३,४६७	३५,९२३	४१,९१२	४८,८८१
१८	वित्तीय सेवा	१,१७,८३६	१,८७,७८२	१,९७,७२१	२,२७,०९५	२,४७,६२०	२,५५,६५१	२,८५,६८३	३,७१,०२१
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	१,९०,८७०	४,०४,०४१	४,४५,३१३	४,८८,६३६	५,३८,५९६	५,४७,०७७	६,४९,८०७	७,७०,९६१
२०	सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण	३९,०७०	६३,५८५	७०,४७३	७६,६५५	९३,६८१	९६,६६८	१,०४,७९९	१,२७,६४३
२१	इतर सेवा	६६,६२५	१,४०,८७८	१,५९,६५१	१,७४,७८४	२,०३,६७२	१,७९,४९२	२,१०,३५८	२,५५,३३९
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र**	**५,८४,५०९**	**१०,८६,७९०**	**११,९४,१२५**	**१३,२९,९२९**	**१४,६८,२६०**	**१३,९६,००६**	**१६,४६,२८१**	**१९,९७,६७१**
	(उप-बेरीज - १३ ते २१)	*(५१.१)*	*(५६.९)*	*(५७.८)*	*(६०.०)*	*(६२.५)*	*(५९.९)*	*(५९.०)*	*(६२.३)*
२३	**एकूण स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि**	**११,४४,४१८**	**१९,०८,४८५**	**२०,६४,४३२**	**२२,१६,७६८**	**२३,५०,५७१**	**२३,३२,१५२**	**२७,९२,५५८**	**३२,०६,१९३**
	(५+१२+२२)	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	१,६२,०८५	३,१७,६७५	३,१५,२००	३,४१,६४२	३,३८,६८७	३,२२,०९०	४,०९,८१५	५,१०,९६३
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२६,१३४	२७,९७५	२६,८५१	२९,५५६	३२,४५१	४३,५९१	५८,२३५	७१,२७२
२६	**स्थूल राज्य उत्पन्न (२३+२४-२५)**	**१२,८०,३६९**	**२१,९८,१८५**	**२३,५२,७८२**	**२५,२८,८५४**	**२६,५६,८०६**	**२६,१०,६५१**	**३१,४४,१३८**	**३६,४५,८८४**
२७	**दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न (₹)**	**१,१३,१९२**	**१,८४,११३**	**१,९५,१९५**	**२,०७,८३३**	**२,१६,३१९**	**२,१०,६०३**	**२,५१,५२१**	**२,८९,४०४**

+++ तिसरे सुधारित व अंतिम अंदाज   ++ दुसरे सुधारित अंदाज   + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे स्थूल मूल्यवृद्धिशी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ३.२

मूळ किंमतींनुसार क्षेत्रनिहाय वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतींनुसार वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न (स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१+++	२०२१-२२++	२०२२-२३+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पिके	१,०१,९३०	१,१४,३१४	१,०८,५०७	१,००,२४७	१,०७,८७१	१,२४,२९०	१,२८,६२६	१,३४,३३१
२	पशुधन	२८,५५७	३६,३८८	३९,४७८	४२,५६७	४४,४६०	४९,१३०	५१,१५४	५३,४७६
३	वन संवर्धन व ओंडके पाडणे	१६,६०१	२०,२७२	२२,१६५	२४,०६७	२८,०१२	२८,३३३	२९,८९३	३१,२८९
४	मासेमारी व जल संवर्ध	२,९३९	३,७६२	३,३३०	२,९७८	३,२०९	३,००४	३,४०१	३,५३२
५	**कृषि व संलग्न कार्ये**	**१,५०,०२७**	**१,७४,७३५**	**१,७३,४८१**	**१,६९,८५९**	**१,८३,५५३**	**२,०४,७५८**	**२,१३,०७५**	**२,२२,६२८**
	(उप-बेरीज-१+२+३+४)	*(१००.०)*	*(११६.५)*	*(११५.६)*	*(११३.२)*	*(१२२.३)*	*(१३६.५)*	*(१४२.०)*	*(१४८.४)*
६	खाणकाम व दगड खाणकाम	५६,४९३	६२,०५३	६६,४४६	६८,९५०	६६,८९९	६७,३५१	६८,७४८	७२,४००
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**२,०६,५२०**	**२,३६,७८८**	**२,३९,९२७**	**२,३८,८०९**	**२,५०,४५२**	**२,७२,१०९**	**२,८१,८२३**	**२,९५,०२९**
८	वस्तुनिर्माण	२,४६,०३२	३,६४,१६४	३,७३,६०२	३,७५,३८३	३,४७,१९६	३,२४,५०५	३,४९,१७०	३,५६,६०७
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	२६,८०५	३३,३७२	३६,९३१	३७,३१९	३६,५२१	३५,११८	३९,१८४	४२,५२२
१०	बांधकाम	८०,५५२	९३,२६१	९५,१३२	९८,७३१	९९,१५९	९४,३३१	१,१८,८४१	१,३६,१२३
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज - ८+९+१०)**	**३,५३,३८९**	**४,९०,७९७**	**५,०५,६६४**	**५,११,४३२**	**४,८२,८७७**	**४,५३,९५४**	**५,०७,१९४**	**५,३५,२५२**
१२	**उद्योग**	**४,०९,८८२**	**५,५२,८५०**	**५,७२,११०**	**५,८०,३८२**	**५,४९,७७६**	**५,२१,३०५**	**५,७५,९४२**	**६,०७,६५२**
	(उप-बेरीज - ६+११)	*(१००.०)*	*(१३४.९)*	*(१३९.६)*	*(१४१.६)*	*(१३४.१)*	*(१२७.२)*	*(१४०.५)*	*(१४८.३)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	१,०५,६०९	१,३४,०९९	१,४५,०४७	१,६४,१०७	१,६९,३१७	१,२५,१९९	१,४६,६५४	१,६७,४४३
१४	रेल्वे	५,९८७	८,८५७	१०,१४४	९,९८९	८,०१४	६,९९६	७,८७१	९,१०३
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	४१,६९६	६३,६७७	६९,१४९	७४,१०६	८२,९२३	५६,६८९	७९,८३७	८९,२५६
१६	साठवण	९२५	१,०६३	१,१२६	३,००७	३,३००	२,८९९	२,९६९	३,२०२
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१५,८९२	२३,८०१	२२,४८७	२२,९०२	२७,४४८	२४,१७७	२५,८८९	२८,४१२
१८	वित्तीय सेवा	१,१७,८३६	१,७४,२११	१,७८,९७९	१,८२,८२१	१,८९,०४३	१,९३,९७८	२,०२,४२२	२,३०,१००
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	१,९०,८७०	३,१०,६२४	३,२७,६७३	३,४२,४१९	३,९०,२९१	३,५३,८७७	३,९७,७४४	४,४३,१८८
२०	सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण	३९,०७०	४७,१८७	५०,२५८	५२,९७६	६१,९८३	६०,२४५	६१,७१४	७०,००९
२१	इतर सेवा	६६,६२५	१,०८,७१४	१,१७,७५१	१,२२,४४२	१,४८,९८५	१,१२,६९७	१,२७,१३७	१,४८,४२९
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र**	**५,८४,५०९**	**८,७२,२३४**	**९,२२,६१४**	**९,७४,७६९**	**१०,८१,३०४**	**९,३६,७५७**	**१०,५२,२३८**	**११,८९,१४२**
	(उप-बेरीज - १३ ते २१)	*(१००.०)*	*(१४९.२)*	*(१५७.८)*	*(१६६.८)*	*(१८५.०)*	*(१६०.३)*	*(१८०.०)*	*(२०३.४)*
२३	**एकूण स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि**	**११,४४,४१८**	**१५,९९,८१९**	**१६,६८,२०५**	**१७,२५,०११**	**१८,१४,६३३**	**१६,६२,८२०**	**१८,४१,२५४**	**२०,१९,४२२**
	(५+१२+२२)	*(१००.०)*	*(१३९.८)*	*(१४५.८)*	*(१५०.७)*	*(१५८.६)*	*(१४५.३)*	*(१६०.९)*	*(१७६.५)*
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	१,६२,०८५	२,३०,६७८	२,४२,१९८	२,५५,३७०	२,५७,०३३	२,२०,३९२	२,४५,०३४	२,६६,६७५
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२६,१३४	२३,४५१	२१,६९७	२३,०००	२५,०५२	३१,०८०	३८,३९७	४४,९०१
२६	**स्थूल राज्य उत्पन्न (२३+२४-२५)**	**१२,८०,३६९**	**१८,०७,०४६**	**१८,८८,७०६**	**१९,५७,३८१**	**२०,४६,६१४**	**१८,५२,१३२**	**२०,४७,८९१**	**२२,४१,१९६**
२७	**दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न (₹)**	**१,१३,१९२**	**१,५१,३५३**	**१,५६,६९४**	**१,६०,८६७**	**१,६६,६३७**	**१,४९,४१३**	**१,६३,८२५**	**१,७७,९०२**

+++ तिसरे सुधारित व अंतिम अंदाज   ++ दुसरे सुधारित अंदाज   + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे स्तंभ (३) शी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ३.३

मूळ किंमतींनुसार क्षेत्रनिहाय सांकेतिक निव्वळ राज्य मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतींनुसार सांकेतिक निव्वळ राज्य उत्पन्न (चालू किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१+++	२०२१-२२++	२०२२-२३+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पिके	९६,१५३	१,४३,८९६	१,३०,६१०	१,१९,४९८	१,५१,६२६	१,६८,०४७	२,१०,३७९	२,११,६६५
२	पशुधन	२८,१५३	५०,८१३	५७,१२४	५९,५९२	६४,७८३	७६,२१२	८१,८५२	८८,४२२
३	वन संवर्धन व ओंडके पाडणे	१६,४३५	२४,०५४	२७,९९६	३३,१४४	३९,७००	४०,३१३	४७,४६४	५३,९२९
४	मासेमारी व जल संवर्ध	२,५९१	५,७५७	५,८२०	५,०४४	५,५३९	५,८२२	६,४५७	७,२५१
५	**कृषि व संलग्न कार्ये**	**१,४३,३३१**	**२,२४,५२०**	**२,२१,५५०**	**२,१७,२७८**	**२,६१,६४८**	**२,९०,३९४**	**३,४६,१५१**	**३,६१,२६८**
	(उप-बेरीज-१+२+३+४)	*(१४.५)*	*(१३.५)*	*(१२.४)*	*(११.४)*	*(१२.९)*	*(१४.६)*	*(१४.५)*	*(१३.२)*
६	खाणकाम व दगड खाणकाम	४९,६७४	५७,७१९	५९,५१३	६२,७८८	५९,५९३	५५,३९४	५९,५७३	५५,०४२
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**१,९३,००५**	**२,८२,२३९**	**२,८१,०६३**	**२,८०,०६५**	**३,२१,२४१**	**३,४५,७८८**	**४,०५,७२४**	**४,१६,३०९**
८	वस्तुनिर्माण	२,०६,८०४	३,२९,९४६	३,५२,५४१	३,४२,४९९	२,९२,१७६	३,१७,५६३	३,९८,९९३	४,०५,३०२
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१८,०२१	२६,४१३	३६,९४५	३८,१३६	३८,१६८	३६,७७२	४०,८९४	३३,५८१
१०	बांधकाम	७६,८४१	१,०२,३१७	१,१०,५९८	१,२५,७७१	१,२७,०१२	१,२५,३५३	१,७४,५३१	२,०४,६६७
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज -८+९+१०)**	**३,०१,६६६**	**४,५८,६७६**	**५,००,०८३**	**५,०६,४०६**	**४,५७,३५७**	**४,७९,६८८**	**६,१४,४१८**	**६,४३,५४९**
१२	**उद्योग**	**३,५१,३४०**	**५,१६,३९४**	**५,५९,५९६**	**५,६९,१९३**	**५,१६,९५०**	**५,३५,०८२**	**६,७३,९९१**	**६,९८,५९१**
	(उप-बेरीज - ६+११)	*(३५.५)*	*(३१.०)*	*(३१.२)*	*(२९.८)*	*(२५.५)*	*(२७.०)*	*(२८.२)*	*(२५.५)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	९८,०६१	१,६८,८६६	१,८८,०४६	२,२०,०८१	२,३६,५४४	१,८०,११०	२,२३,४१८	२,७३,७१२
१४	रेल्वे	५,१२५	९,७७१	११,४५५	११,१८५	१०,६४१	११,००२	११,२६१	१२,१४४
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	३५,८०१	५६,५५९	६०,६८५	६३,२२८	६०,९९४	४४,२०६	६६,०९०	७५,०२९
१६	साठवण	७९२	१,१४६	१,२७३	३,८७६	४,०००	४,१०९	४,३८३	४,९९०
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१२,८८३	२१,७१०	१९,६८३	१९,४१२	२१,७३८	२३,३४५	२७,९४०	३३,१०९
१८	वित्तीय सेवा	१,१५,९७६	१,८३,७४०	१,९३,४२४	२,२१,९३८	२,४१,९७९	२,४९,००७	२,७८,१६१	३,६२,२४६
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	१,४१,०८७	३,०४,९४३	३,३७,०९४	३,६७,२४३	४,१०,२४५	४,०९,३५९	४,९२,४२६	५,८९,७१४
२०	सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण	२७,८४४	४८,९६४	५५,३७७	६०,८४०	७५,०८७	७७,१३८	८३,०६८	१,०१,५६५
२१	इतर सेवा	५८,४०३	१,२८,४६०	१,४४,६६२	१,५८,६९०	१,८५,५६९	१,५९,४६६	१,८६,३०५	२,२७,५०८
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र**	**४,९५,९७२**	**९,२४,१५९**	**१०,११,६९९**	**११,२६,४९२**	**१२,४६,७९६**	**११,५७,७४३**	**१३,७३,०५१**	**१६,८०,०१६**
	(उप-बेरीज -१३ ते २१)	*(५०.१)*	*(५५.५)*	*(५६.४)*	*(५८.९)*	*(६१.६)*	*(५८.४)*	*(५७.४)*	*(६१.३)*
२३	**एकूण निव्वळ राज्य मूल्यवृद्धि**	**९,९०,६४४**	**१६,६५,०७४**	**१७,९२,८४५**	**१९,१२,९६३**	**२०,२५,३९३**	**१९,८३,२२०**	**२३,९३,१९३**	**२७,३९,८७५**
	(५+१२+२२)	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	१,६२,०८५	३,१७,६७५	३,१५,२००	३,४१,६४२	३,३८,६८७	३,२२,०९०	४,०९,८१५	५,१०,९६३
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२६,१३४	२७,९७५	२६,८५१	२९,५५६	३२,४५१	४३,५९१	५८,२३५	७१,२७२
२६	**निव्वळ राज्य उत्पन्न (२३+२४-२५)**	**११,२६,५९५**	**१९,५४,७७४**	**२०,८१,१९५**	**२२,२५,०४९**	**२३,३१,६२९**	**२२,६१,७१९**	**२७,४४,७७३**	**३१,७९,५६६**
२७	**दरडोई निव्वळ राज्य उत्पन्न (₹)**	**९९,५९७**	**१,६३,७२६**	**१,७२,६६३**	**१,८२,८६५**	**१,८९,८४३**	**१,८२,४५४**	**२,१९,५७३**	**२,५२,३८९**

+++ तिसरे सुधारित व अंतिम अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे निव्वळ मूल्यवृद्धिशी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ३.४
मूळ किंमतींनुसार क्षेत्रनिहाय वास्तविक निव्वळ राज्य मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतींनुसार वास्तविक निव्वळ राज्य उत्पन्न (स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१+++	२०२१-२२++	२०२२-२३+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पिके	९६,१५३	१,०६,८४१	१,००,६९६	९२,०८६	९९,३११	१,१५,२१०	१,१८,९४७	१,२३,९५१
२	पशुधन	२८,१५३	३५,८८८	३८,९६७	४२,०५६	४३,९४०	४८,५५३	५०,५५०	५२,८३२
३	वन संवर्धन व ओंडके पाडणे	१६,४३५	२०,०७८	२१,९४६	२३,८३२	२७,७४३	२८,०४९	२९,५५२	३०,८९८
४	मासेमारी व जल संवर्ध	२,५९१	३,३०१	२,९२१	२,६४३	२,८५१	२,६०९	२,९९०	३,०९४
५	**कृषि व संलग्न कार्ये**	**१,४३,३३१**	**१,६६,१०७**	**१,६४,५३१**	**१,६०,६१८**	**१,७३,८४५**	**१,९४,४२१**	**२,०२,०३९**	**२,१०,७७५**
	(उप-बेरीज-१+२+३+४)	*(१००.०)*	*(११५.९)*	*(११४.८)*	*(११२.१)*	*(१२१.३)*	*(१३५.६)*	*(१४१.०)*	*(१४७.१)*
६	खाणकाम व दगड खाणकाम	४९,६७४	५९,९७१	६४,६४०	६६,९६४	६४,७५३	६५,०७१	६६,५१५	७०,२७४
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**१,९३,००५**	**२,२६,०७९**	**२,२९,१७१**	**२,२७,५८२**	**२,३८,५९८**	**२,५९,४९२**	**२,६८,५५५**	**२,८१,०४८**
८	वस्तुनिर्माण	२,०६,८०४	३,२१,९०६	३,२८,७४६	३,२६,१२५	२,९७,३८३	२,७३,४२८	२,९४,०६४	२,९८,७१५
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१८,०२१	२१,५२४	२२,७१४	२२,११५	२२,३७५	२०,३८५	२४,३१५	२९,९९३
१०	बांधकाम	७६,८४१	८६,९०२	८८,०१०	९०,५११	८९,६१५	८३,२६७	१,०६,१२६	१,२२,१५६
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज - ८+९+१०)**	**३,०१,६६६**	**४,३०,३३१**	**४,३९,४७०**	**४,३८,७५१**	**४,०९,३७२**	**३,७७,०७९**	**४,२४,५०६**	**४,५०,८६४**
१२	**उद्योग**	**३,५१,३४०**	**४,९०,३०३**	**५,०४,१११**	**५,०५,७१५**	**४,७४,१२५**	**४,४२,१५०**	**४,९१,०२२**	**५,२१,१३८**
	(उप-बेरीज - ६+११)	*(१००.०)*	*(१३९.६)*	*(१४३.५)*	*(१४३.९)*	*(१३४.९)*	*(१२५.८)*	*(१३९.८)*	*(१४८.३)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	९८,०६१	१,२१,३३५	१,२९,७४४	१,४७,८८८	१,५१,६१८	१,०६,३१४	१,२५,९११	१,४४,७३०
१४	रेल्वे	५,१२५	७,३६३	८,४८१	८,१३४	६,०३५	४,८७१	५,६६३	६,६०७
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	३५,८०१	५५,६१७	५९,५१९	६३,९६५	७१,२८०	४५,४०६	६७,९६१	७६,६४६
१६	साठवण	७९२	८७०	९२४	२,७०९	२,९७४	२,५३८	२,५७४	२,७६४
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१२,८८३	१७,६३६	१५,१३०	१४,२११	१७,९९९	१४,११५	१५,१०२	१६,६२९
१८	वित्तीय सेवा	१,१५,९७६	१,७०,६७४	१,७५,३१६	१,७८,५९०	१,८४,४९५	१,८८,६६९	१,९६,७१२	२,२३,७१२
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	१,४१,०८७	२,२७,२६२	२,४०,७९९	२,४९,८२५	२,९३,२२५	२,५२,०३५	२,९०,२८८	३,२९,९१२
२०	सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण	२७,८४४	३३,९०५	३६,९३९	३९,५२४	४६,४३७	४४,२५४	४५,३१७	५१,५७२
२१	इतर सेवा	५८,४०३	९७,८२१	१,०५,०६८	१,०९,४४९	१,३४,५५५	९७,०३८	१,०९,८२१	१,२९,५८४
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र**	**४,९५,९७२**	**७,३२,४८३**	**७,७१,९२२**	**८,१४,२९५**	**९,०८,६१८**	**७,५५,२३८**	**८,५९,३४९**	**९,८२,१५६**
	(उप-बेरीज -१३ ते २१)	*(१००.०)*	*(१४७.७)*	*(१५५.६)*	*(१६४.२)*	*(१८३.२)*	*(१५२.३)*	*(१७३.३)*	*(१९८.०)*
२३	**एकूण निव्वळ राज्य मूल्यवृद्धि**	**९,९०,६४४**	**१३,८८,८९४**	**१४,४०,५६४**	**१४,८०,६२९**	**१५,५६,५८८**	**१३,९१,८१०**	**१५,५२,४१०**	**१७,१४,०६९**
	(५+१२+२२)	*(१००.०)*	*(१४०.२)*	*(१४५.४)*	*(१४९.५)*	*(१५७.१)*	*(१४०.५)*	*(१५६.७)*	*(१७३.०)*
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	१,६२,०८५	२,३०,६७८	२,४२,१९८	२,५५,३७०	२,५७,०३३	२,२०,३९२	२,४५,०३४	२,६६,६७५
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२६,१३४	२३,४५१	२१,६९७	२३,०००	२५,०५२	३१,०८०	३८,३९७	४४,९०१
२६	**निव्वळ राज्य उत्पन्न (२३+२४-२५)**	**११,२६,५९५**	**१५,९६,१२१**	**१६,६१,०६५**	**१७,१२,९९९**	**१७,८८,५६९**	**१५,८१,१२२**	**१७,५९,०४७**	**१९,३५,८४२**
२७	**दरडोई निव्वळ राज्य उत्पन्न (₹)**	**९९,५९७**	**१,३३,६८६**	**१,३७,८०८**	**१,४०,७८२**	**१,४५,६२६**	**१,२७,५५०**	**१,४०,७१८**	**१,५३,६६४**

+++ तिसरे सुधारित व अंतिम अंदाज   ++ दुसरे सुधारित अंदाज   + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे स्तंभ (३) शी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ३.५

मूळ किंमतीनुसार क्षेत्रनिहाय सांकेतिक स्थूल देशांतर्गत मूल्यवृद्धि, बाजार किंमतीनुसार सांकेतिक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न व स्थुल राष्ट्रीय उत्पन्न

(चालू किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१+++	२०२१-२२++	२०२२-२३+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पिके	९,८२,१५१	१४,८६,०४४	१६,३३,२६४	१६,८०,७७७	१८,८५,२७६	२०,६३,९९०	२२,८०,३१२	२४,७८,९२५
२	पशुधन	३,२७,३३४	६,७२,६११	७,८५,६८३	८,८२,००९	९,७७,९१८	११,१३,०८९	१२,३८,४०१	१३,५५,४६०
३	वन संवर्धन व ओंडके पाडणे	१,२४,४३६	२,०५,३६४	२,१७,६०३	२,५५,०५३	२,६९,७२७	२,८४,४४५	२,९७,३३७	३,२४,८७५
४	मासेमारी व जल संवर्ध	६८,०२७	१,५४,६४३	१,९३,२७५	२,१२,०८७	२,३५,५५०	२,४४,९४५	२,८३,४२२	३,२५,००७
५	**कृषि व संलग्न कार्ये**	**१५,०१,९४७**	**२५,१८,६६२**	**२८,२९,८२६**	**३०,२९,९२५**	**३३,६८,४७१**	**३७,०६,४६९**	**४०,९९,४७३**	**४४,८४,२६८**
	(उप-बेरीज-१+२+३+४)	*(१८.५)*	*(१८.०)*	*(१८.३)*	*(१७.६)*	*(१८.३)*	*(२०.४)*	*(१८.९)*	*(१८.२)*
६	खाणकाम व दगड खाणकाम	२,६१,०३५	३,२६,८०८	३,३६,१०९	३,७७,६६१	३,५७,००१	३,२४,१४०	४,३९,३३९	४,९४,६०२
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**१७,६२,९८३**	**२८,४५,४७०**	**३१,६५,९३५**	**३४,०७,५८६**	**३७,२५,४७२**	**४०,३०,६०९**	**४५,३८,८१२**	**४९,७८,८७०**
८	वस्तुनिर्माण	१४,०९,९८६	२३,३३,७२१	२५,६६,६२३	२८,१२,५६०	२७,०५,१०१	२८,०३,४९५	३३,९२,६०५	३५,३६,४६१
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१,८६,६६८	३,५५,७०९	४,२५,७१८	४,४९,४५९	५,०२,९९९	५,००,७८०	५,७७,७९३	६,०४,२०९
१०	बांधकाम	७,७७,३३५	१०,८०,८७०	१२,००,४१४	१३,५२,११८	१३,७८,६६९	१३,५९,५११	१८,३५,६७४	२१,७८,६९३
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज - ८+९+१०)**	**२३,७३,९८८**	**३७,७०,३००**	**४१,९२,७५५**	**४६,१४,१३७**	**४५,८६,७६९**	**४६,६३,७८६**	**५८,०६,०७२**	**६३,१९,३६३**
१२	**उद्योग**	**२६,३५,०२३**	**४०,९७,१०८**	**४५,२८,८६४**	**४९,९१,७९८**	**४९,४३,७७०**	**४९,८७,९२६**	**६२,४५,४११**	**६८,१३,९६५**
	(उप-बेरीज - ६+११)	*(३२.५)*	*(२९.३)*	*(२९.२)*	*(२९.१)*	*(२६.९)*	*(२७.४)*	*(२८.९)*	*(२७.६)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	८,८३,५८२	१६,०९,००१	१८,८१,३९५	२१,३६,७०७	२३,२६,३३१	१८,४५,४४०	२३,०९,०९६	२८,५४,४७६
१४	रेल्वे	६१,१५०	१,०६,७८६	१,१६,५८४	१,२३,५९६	१,३५,३७६	१,२९,७०९	१,४५,५००	१,६३,८७८
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	३,३७,३४७	५,६८,११८	६,१७,२०१	६,६५,६८३	७,०४,४६८	५,४७,३१०	८,२४,२८९	९,३१,०५४
१६	साठवण	५,१०८	७,४४२	१६,१९४	१८,५९७	१९,७९६	२०,९६२	२१,५८६	२३,९३६
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१,२५,९३०	२,४७,८०९	२,४७,५४९	२,५८,१७९	२,९२,९१८	३,१८,७३४	३,७४,४४७	४,३६,८०४
१८	वित्तीय सेवा	४,८०,२२६	७,५०,२०१	८,४६,१९४	९,४१,७७८	१०,२७,६३६	१०,८६,३७१	११,७३,२४०	१४,४२,४८५
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	१०,५०,६५१	२१,६१,२३६	२२,८१,०१८	२५,८७,७२०	२८,५३,४७७	२९,४१,८०८	३४,७२,६३३	४०,७७,६७८
२०	सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण	४,९१,१५५	८,२७,४३८	९,४५,०८२	१०,४५,४८८	११,५१,७३६	१२,०६,८५३	१३,१५,८५६	१४,८९,१७४
२१	इतर सेवा	५,३४,८२७	१०,७१,३९९	११,९५,७५९	१३,७५,६५८	१५,५७,१३९	१४,१९,४१५	१६,५४,०५३	१९,४१,३२३
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र**	**३९,६९,९७५**	**७३,४९,४३०**	**८१,४६,९७५**	**९१,५३,४०५**	**१,००,६८,८७६**	**९५,१६,६०२**	**१,१२,९०,७००**	**१,३३,६०,८०८**
	(उप-बेरीज - १३ ते २१)	*(४९.०)*	*(५२.६)*	*(५२.५)*	*(५३.३)*	*(५४.८)*	*(५२.३)*	*(५२.२)*	*(५४.२)*
२३	**एकूण स्थूल मूल्यवृद्धि**	**८१,०६,९४६**	**१,३९,६५,२००**	**१,५५,०५,६६५**	**१,७१,७५,१२८**	**१,८३,८१,११७**	**१,८२,१०,९९७**	**२,१६,३५,५८४**	**२,४६,५९,०४१**
	(५+१२+२२)	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	८,९०,०६०	१७,४६,२८८	१८,९८,८९६	२०,४३,५६८	२०,७९,७४२	२१,५६,३८५	२६,३९,३४७	३०,८०,५४४
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२,६०,६७७	३,१९,८१९	३,१४,५१८	३,१९,०२८	३,५७,२६६	५,१३,२८६	६,७७,५३२	७,८९,९३९
२६	**स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न (जी.डी.पी)(२३+२४-२५)**	**८७,३६,३२९**	**१,५३,९१,६६९**	**१,७०,९०,०४२**	**१,८८,९९,६६८**	**२,०१,०३,५९३**	**१,९८,५४,०९६**	**२,३५,९७,३९९**	**२,६९,४९,६४६**
२७	परदेशातून प्राप्त प्राथमिक उत्पन्न	(-)७६,८२४	(-)१,७६,४००	(-)१,८४,८१३	(-)२,०२,३२४	(-)१,९३,११४	(-)२,६६,६८७	(-)२,७७,८०८	(-)३,७०,३०७
२८	**स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न (जी.एन.आय) (२६+२७)**	**८६,५९,५०५**	**१,५२,१५,२६८**	**१,६९,०५,२३०**	**१,८६,९७,३४४**	**१,९९,१०,४७९**	**१,९५,८७,४०९**	**२,३३,१९,५९०**	**२,६५,७९,३३९**
२९	**दरडोई स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न (₹)**	**७०,९८०**	**१,१७,१३१**	**१,२८,६५५**	**१,४०,८९९**	**१,४८,४७५**	**१,४४,५१२**	**१,७०,३९२**	**१,९२,२०१**

+++ तिसरे सुधारित व अंतिम अंदाज ++ दुसरे सुधारित व अंतिम अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे स्थूल मूल्यवृद्धिशी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार - राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

परिशिष्ट ३.६
मूळ किंमतीनुसार क्षेत्रनिहाय वास्तविक स्थूल देशांतर्गत मूल्यवृद्धि, बाजार किंमतीनुसार वास्तविक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न व स्थुल राष्ट्रीय उत्पन्न
(स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१+++	२०२१-२२++	२०२२-२३+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पिके	९,८२,१५१	१०,२०,२५८	१०,७५,१११	१०,४९,२११	११,०८,६०३	११,३७,४७४	११,७४,३५९	१२,३०,०८३
२	पशुधन	३,२७,३३४	४,६१,५७२	४,९७,८३०	५,४०,९७०	५,८१,७१४	६,१७,७९९	६,५७,२६९	६,९०,२६८
३	वन संवर्धन व ओंडके पाडणे	१,२४,४३६	१,४४,५४७	१,५२,३५१	१,६३,९४९	१,७३,९७२	१,८३,९९३	१,८५,०३१	१,८६,८२५
४	मासेमारी व जल संवर्ध	६८,०२७	९९,६२७	१,१४,७३०	१,२४,४६८	१,३०,०३७	१,३४,९४७	१,५३,४४७	१,६५,०७५
५	**कृषि व संलग्न कार्ये**	**१५,०१,९४७**	**१७,२६,००४**	**१८,४०,०२३**	**१८,७८,५९८**	**१९,९४,३२६**	**२०,७४,२१२**	**२१,७०,१०६**	**२२,७२,२५०**
	(उप-बेरीज-१+२+३+४)	(१००.०)	(११४.९)	(१२२.५)	*(१२५.१)*	*(१३२.८)*	*(१३८.१)*	*(१४४.५)*	*(१५१.३)*
६	खाणकाम व दगड खाणकाम	२,६१,०३५	३,४९,२४८	३,२९,६१२	३,२६,८१५	३,१७,१३४	२,९१,०७५	३,०९,२७६	३,१५,२५६
७	**प्राथमिक क्षेत्र**	**१७,६२,९८३**	**२०,७५,२५२**	**२१,६९,६३५**	**२२,०५,४१३**	**२३,११,४६०**	**२३,६५,२८८**	**२४,७९,३८३**	**२५,८७,५०७**
	(उप-बेरीज - ५+६)								
८	वस्तुनिर्माण	१४,०९,९८६	२०,५४,७६४	२२,०९,४२८	२३,२८,९९२	२२,५९,७०६	२३,२९,१६०	२५,६१,०३३	२५,०४,६६३
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१,८६,६६८	२,४६,४९६	२,७२,६५०	२,९४,१४७	३,००,७९८	२,८८,२१३	३,१७,९६६	३,४७,९७३
१०	बांधकाम	७,७७,३३५	९,१६,४४५	९,६४,३०६	१०,२६,७८९	१०,४३,४२९	९,९५,३७१	११,९३,५३२	१३,०६,२५६
११	**द्वितीय क्षेत्र**	**२३,७३,९८८**	**३२,१७,७०५**	**३४,४६,३८३**	**३६,४९,९२८**	**३६,०३,९३३**	**३६,१२,७४४**	**४०,७२,५३१**	**४१,५८,८९३**
	(उप-बेरीज - ८+९+१०)								
१२	**उद्योग**	**२६,३५,०२३**	**३५,६६,९५३**	**३७,७५,९९६**	**३९,७६,७४३**	**३९,२१,०६७**	**३९,०३,८१९**	**४३,८१,८०७**	**४४,७४,१४९**
	(उप-बेरीज - ६+११)	(१००.०)	(१३५.४)	(१४३.३)	*(१५०.९)*	*(१४८.८)*	*(१४८.२)*	*(१६६.३)*	*(१६९.८)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	८,८३,५८२	१३,८९,३२२	१५,६८,१७५	१७,०७,७८१	१८,२८,८६८	१४,३८,४७७	१६,१४,७८०	१८,३८,७१८
१४	रेल्वे	६१,१५०	८२,१६१	८७,८८६	९१,३५०	८२,३०३	६५,७५४	७९,८२८	९४,५०४
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	३,३७,३४७	४,६४,८९९	५,०१,०३९	५,२८,६२८	५,४५,६९०	४,१४,८३३	५,२९,७३६	५,६४,४११
१६	साठवण	५,१०८	६,१००	१२,९७६	१३,७८४	१४,०२१	१३,८५७	१८,१२८	१७,३८०
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१,२५,९३०	२,०३,८९६	१,९८,३४४	१,९७,२१५	२,१९,१७८	२,२०,९६७	२,३७,९०९	२,६२,७१०
१८	वित्तीय सेवा	४,८०,२२६	६,९५,९८३	७,२८,६७०	७,५८,१७०	७,८४,५३६	८,२४,२९४	८,३१,३०५	८,९४,६०३
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	१०,५०,६५१	१७,९६,९८३	१८,०८,५२१	१९,५६,०५१	२१,१३,७०८	२१,२९,८३६	२२,९१,५४२	२५,१०,८७१
२०	सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण	४,९१,१५५	६,१४,२३८	६,७६,५०७	७,२२,७७३	७,६२,५३१	७,५७,८८६	७,८०,८४६	८,२८,३१४
२१	इतर सेवा	५,३४,८२७	७,८१,७४४	८,३६,०३५	९,०२,७०५	९,६९,८७३	८,४३,४०८	९,४०,८५३	१०,४६,९९०
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र**	**३९,६९,९७५**	**६०,३५,३२७**	**६४,१८,१५२**	**६८,७८,४५६**	**७३,२०,७०७**	**६७,०९,३१३**	**७३,२४,९२६**	**८०,५८,५०१**
	(उप्बेरीज - १३ ते २१)	(१००.०)	(१५२.०)	(१६१.७)	*(१७३.३)*	*(१८४.४)*	*(१६९.०)*	*(१८४.५)*	*(२०३.०)*
२३	**एकूण स्थूल मूल्यवृद्धि**	**८१,०६,९४६**	**१,१३,२८,२८५**	**१,२०,३४,१७१**	**१,२७,३३,७९८**	**१,३२,३६,१००**	**१,२६,८७,३४५**	**१,३८,७६,८४०**	**१,४८,०४,९०१**
	(५+१२+२२)	(१००.०)	(१३९.७)	(१४८.४)	*(१५७.१)*	*(१६३.३)*	*(१५६.५)*	*(१७१.२)*	*(१८२.६)*
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	८,९०,०६०	१२,३९,३३४	१३,५४,५०८	१४,९५,६४४	१५,५५,८०७	१३,६५,११६	१५,७९,५७२	१७,४०,७९५
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२,६०,६७७	२,५९,४२५	२,४४,०९७	२,३६,५२७	२,५७,२६७	३,५७,५९१	४,३४,५६६	४,७४,२६७
२६	**स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न (जी.डी.पी) (२३+२४-२५)**	**८७,३६,३२९**	**१,२३,०८,१९३**	**१,३१,४४,५८२**	**१,३९,९२,९१४**	**१,४५,३४,६४१**	**१,३६,९४,८६९**	**१,५०,२१,८४६**	**१,६०,७१,४२९**
२७	परदेशातून प्राप्त प्राथमिक उत्पन्न	(-)७६,८२४	(-)१,४४,५७५	(-)१,४५,८८८	(-)१,५२,४४०	(-)१,४१,७४१	(-)२,००,८९३	(-)१,९३,९२६	(-)२,४०,२९६
२८	**स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न (जी.एन.आय) (२६+२७)**	**८६,५९,५०५**	**१,२१,६३,६१९**	**१,२९,९८,६९५**	**१,३८,४०,४७४**	**१,४३,९२,९००**	**१,३४,९३,९७६**	**१,४८,२७,९२०**	**१,५८,३१,१३३**
२९	**दरडोई स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न (₹)**	**७०,९८०**	**९३,६३८**	**९८,९२५**	**१,०४,२९९**	**१,०७,३३०**	**९९,५५६**	**१,०८,३४५**	**१,१४,४७८**

+++ तिसरे सुधारित व अंतिम अंदाज ++ दुसरे सुधारित व अंतिम अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे स्थूल मूल्यवृद्धिशी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार - राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

परिशिष्ट ३.७
मूळ किंमतीनुसार क्षेत्रनिहाय सांकेतिक निव्वळ देशांतर्गत मूल्यवृद्धि, बाजार किंमतीनुसार सांकेतिक निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्न व निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न
(चालू किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१+++	२०२१-२२++	२०२२-२३+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पिके	९,००,९७५	१३,३८,०८३	१४,७४,०४४	१५,०८,३६९	१६,९७,५०४	१८,५५,७७८	२०,४६,३७८	२२,२६,०७५
२	पशुधन	३,२२,१८५	६,६४,४४३	७,७६,६४४	८,७१,९३१	९,६७,३३१	११,०१,४०२	१२,२४,११५	१३,३८,६८९
३	वन संवर्धन व ओंडके पाडणे	१,२३,०७०	२,०३,४७६	२,१५,५२१	२,५२,७११	२,६७,२१९	२,८१,७२३	२,९४,१४२	३,२१,२२१
४	मासेमारी व जल संवर्ध	६०,०३९	१,४२,०३८	१,७९,६९६	१,९७,०५६	२,१८,७५०	२,२६,३३३	२,६२,४५३	३,०१,११९
५	**कृषि व संलग्न कार्ये**	**१४,०६,२६८**	**२३,४८,०४०**	**२६,४५,९०५**	**२८,३०,०६७**	**३१,५०,८०४**	**३४,६५,२३७**	**३८,२७,०८८**	**४१,८७,१०३**
	(उप-बेरीज-१+२+३+४)	*(१९.६)*	*(१९.०)*	*(१९.३)*	*(१८.६)*	*(१९.४)*	*(२१.८)*	*(२०.२)*	*(१९.५)*
६	खाणकाम व दगड खाणकाम	२,२९,१८६	२,७५,१८३	२,८१,०१८	३,१८,५०७	२,९४,७०३	२,५८,००५	३,६६,९७४	४,१६,०००
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**१६,३५,४५४**	**२६,२३,२२४**	**२९,२६,९२३**	**३१,४८,५७४**	**३४,४५,५०७**	**३७,२३,२४२**	**४१,९४,०६२**	**४६,०३,१०२**
८	वस्तुनिर्माण	११,४६,९२८	१९,६८,५४०	२१,७४,६११	२३,८५,९४१	२२,४८,७६५	२३,२३,०८४	२८,५६,६९९	२८,८०,२६०
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१,२३,८११	२,३६,४७६	२,९६,३०१	३,०५,५९९	३,४९,१७५	३,३५,९२८	३,९१,२२४	३,९८,५४५
१०	बांधकाम	७,३८,१७८	१०,१४,४१५	११,२४,२१८	१२,६२,२१४	१२,७५,३४४	१२,४२,०७९	१६,९८,०२७	१९,७८,१२२
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज - ८+९+१०)**	**२०,०८,९१७**	**३२,१९,४३१**	**३५,९५,१३१**	**३९,५३,७५४**	**३८,७३,२८४**	**३९,०१,०९२**	**४९,४५,९५०**	**५२,५६,९२८**
१२	**उद्योग**	**२२,३८,१०३**	**३४,९४,६१४**	**३८,७६,१४९**	**४२,७२,२६१**	**४१,६७,९८७**	**४१,५९,०९६**	**५३,१२,९२३**	**५६,७२,९२८**
	(उप-बेरीज - ६+११)	*(३१.१)*	*(२८.२)*	*(२८.२)*	*(२८.१)*	*(२५.७)*	*(२६.२)*	*(२८.०)*	*(२६.४)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	८,३८,११४	१५,१४,६१३	१७,६८,२७५	२०,०३,७०३	२१,७९,३३२	१६,८३,९२५	२१,१४,७१२	२६,१८,६११
१४	रेल्वे	४८,५३१	७९,२६१	८५,१५८	८७,४२२	९५,५२१	८७,२१७	९६,६०३	१,०८,०१६
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	२,८८,०६३	४,९०,५५५	५,२५,९१०	५,५७,५५३	५,७८,६०२	४,१६,४१०	६,७९,७९१	७,६३,८४२
१६	साठवण	४,३५२	६,२४३	१४,७८५	१६,९५५	१७,९४३	१८,८१२	१९,०९८	२१,०७२
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१,०२,७७६	१,८६,३०८	१,७३,२३१	१,६७,०५२	१,९०,४०७	२,०७,४९३	२,४९,६७१	२,९५,९२६
१८	वित्तीय सेवा	४,७३,३९९	७,३३,७०७	८,२८,१८२	९,२०,४३३	१०,०४,३८५	१०,५८,४६४	११,४२,५९०	१४,०८,६४९
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	८,९७,८९७	१८,१६,०४५	१८,९७,८३७	२१,५३,९६८	२३,८४,७६८	२४,३१,०२४	२८,८६,३०१	३३,९०,८७७
२०	सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण	४,०५,५९२	७,१३,५९६	८,२२,६८१	९,१३,०५५	१०,१०,९१५	१०,५६,२६३	११,४५,४७६	१२,९७,१४७
२१	इतर सेवा	४,८६,६७७	९,९०,८८४	११,०२,७३९	१२,६८,३६९	१४,३६,८४२	१२,८६,४७०	१४,९४,५२६	१७,५४,९७२
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र**	**३५,४५,४००**	**६५,३१,२१३**	**७२,१८,७९९**	**८०,८८,५१०**	**८८,९८,७१६**	**८२,४६,०७६**	**९८,२८,७६८**	**१,१६,५९,११३**
	(उप्बेरीज - १३ ते २१)	*(४९.३)*	*(५२.८)*	*(५२.५)*	*(५३.२)*	*(५४.९)*	*(५२.०)*	*(५१.८)*	*(५४.२)*
२३	**एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धि**	**७१,८९,७७१**	**१,२३,७३,८६८**	**१,३७,४०,८५३**	**१,५१,९०,८३८**	**१,६२,१७,५०७**	**१,५८,७०,४१०**	**१,८९,६८,७८०**	**२,१५,१९,१४४**
	(५+१२+२२)	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	८,९०,०६०	१७,४६,२८८	१८,९८,८९६	२०,४३,५६८	२०,७९,७४२	२१,५६,३८५	२६,३९,३४७	३०,८०,५४४
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२,६०,६७७	३,१९,८१९	३,१४,५१८	३,१९,०२८	३,५७,२६६	५,१३,२८६	६,७७,५३२	७,८९,९३९
२६	**निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्न (एन.डी.पी)(२३+२४-२५)**	**७८,१९,१५४**	**१,३८,००,३३६**	**१,५३,२५,२३१**	**१,६९,१५,३७८**	**१,७९,३९,९८२**	**१,७५,१३,५०९**	**२,०९,३०,५९५**	**२,३८,०९,७४८**
२७	परदेशातून प्राप्त प्राथमिक उत्पन्न	(-)७६,८२४	(-)१,७६,४००	(-)१,८४,८१३	(-)२,०२,३२४	(-)१,९३,११४	(-)२,६६,६८७	(-)२,७७,८०८	(-)३,७०,३०७
२८	**निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (एन.एन.आय)(२६+२७)**	**७७,४२,३३०**	**१,३६,२३,९३६**	**१,५१,४०,४१८**	**१,६७,१३,०५४**	**१,७७,४६,८६८**	**१,७२,४६,८२१**	**२,०६,५२,७८६**	**२,३४,३९,४४२**
२९	**दरडोई निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (₹)**	**६३,४६२**	**१,०४,८८०**	**१,१५,२२४**	**१,२५,९४६**	**१,३२,३४१**	**१,२७,२४४**	**१,५०,९०६**	**१,६९,४९६**

+++ तिसरे सुधारित व अंतिम अंदाज ++ दुसरे सुधारित व अंतिम अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे निव्वळ मूल्यवृद्धिशी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार - राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

परिशिष्ट ३.८
मूळ किंमतीनुसार क्षेत्रनिहाय वास्तविक निव्वळ देशांतर्गत मूल्यवृद्धि, बाजार किंमतीनुसार वास्तविक निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्न व निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न
(स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१+++	२०२१-२२++	२०२२-२३+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पिके	९,००,९७५	९,०९,००२	९,५८,१९०	९,२६,२०३	९,७९,३५१	९,९९,९९३	१०,२७,८००	१०,७२,७८५
२	पशुधन	३,२२,१८५	४,५४,४११	४,९०,३७८	५,३३,१६८	५,७३,५५३	६,०९,०२०	६,४७,८२२	६,८०,०८३
३	वन संवर्धन व ओंडके पाडणे	१,२३,०७०	१,४२,९१९	१,५०,६५१	१,६२,१४५	१,७२,०५८	१,८१,९७१	१,८२,९१३	१,८४,५९०
४	मासेमारी व जल संवर्ध	६०,०३९	८८,४०५	१,०२,६१९	१,११,३८६	१,१५,८७८	१,१९,५९४	१,३६,७७५	१,४६,९४४
५	**कृषि व संलग्न कार्ये**	**१४,०६,२६८**	**१५,९४,७३६**	**१७,०१,८४०**	**१७,३२,९०२**	**१८,४०,८३९**	**१९,१०,५७८**	**१९,९५,३१०**	**२०,८४,४०२**
	(उप-बेरीज-१+२+३+४)	*(१००.०)*	*(११३.४)*	*(१२१.०)*	*(१२३.२)*	*(१३०.९)*	*(१३५.९)*	*(१४१.९)*	*(१४८.२)*
६	खाणकाम व दगड खाणकाम	२,२९,१८६	३,०६,७४३	२,८५,४०१	२,८०,८५४	२,७०,२५४	२,४२,८५५	२,५९,०३५	२,६३,२२९
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**१६,३५,४५४**	**१९,०१,४७९**	**१९,८७,२४१**	**२०,१३,७५६**	**२१,११,०९३**	**२१,५३,४३३**	**२२,५४,३४५**	**२३,४७,६३१**
८	वस्तुनिर्माण	११,४६,९२८	१७,२७,३२१	१८,६५,७९७	१९,६७,८३२	१८,७९,८२९	१९,३५,०८६	२१,४८,२९३	२०,७१,४९७
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१,२३,८११	१,३९,६६२	१,५९,४६७	१,७२,३३०	१,७१,३३२	१,५२,६५६	१,७५,७२५	१,९९,२८०
१०	बांधकाम	७,३८,१७८	८,५३,०४९	८,९२,०१५	९,४३,६६०	९,४८,२५७	८,८७,२१५	१०,७२,८३९	११,७६,०६७
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज - ८+९+१०)**	**२०,०८,९१७**	**२७,२०,०३२**	**२९,१७,२८०**	**३०,८३,८२३**	**२९,९९,४१८**	**२९,७४,९५७**	**३३,९६,८५७**	**३४,४६,८४४**
१२	**उद्योग**	**२२,३८,१०३**	**३०,२६,७७५**	**३२,०२,६८१**	**३३,६४,६७६**	**३२,६९,६७२**	**३२,१७,८१२**	**३६,५५,८९२**	**३७,१०,०७३**
	(उप-बेरीज - ६+११)	*(१००.०)*	*(१३५.२)*	*(१४३.१)*	*(१५०.३)*	*(१४६.१)*	*(१४३.८)*	*(१६३.३)*	*(१६५.८)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	८,३८,११४	१३,०५,७०९	१४,७२,१६३	१६,००,०३०	१७,११,२१८	१३,१२,२८३	१४,७६,१७५	१६,८६,१७२
१४	रेल्वे	४८,५३१	५८,५३८	६१,७८०	६२,५५२	५१,२६८	३३,४७८	४४,८३७	५६,२१५
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	२,८८,०६३	३,९४,४०५	४,२०,०१६	४,३४,५१०	४,४०,९१८	३,११,७७४	४,२१,३३१	४,५०,९८६
१६	साठवण	४,३५२	५,०४१	११,७९०	१२,४७८	१२,५५८	१२,२००	१६,४०७	१५,५३१
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१,०२,७७६	१,५१,३८५	१,३५,४८८	१,२२,४३३	१,३६,५९२	१,३१,९८३	१,४१,५७९	१,५७,४५६
१८	वित्तीय सेवा	४,७३,३९९	६,८१,५५३	७,१३,३०६	७,४०,६६७	७,६५,७९३	८,०१,९९४	८,०८,०३९	८,६९,९६८
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	८,९७,८९७	१५,०६,८१३	१४,९९,४३८	१६,२२,९७६	१७,५७,३७१	१७,४८,५४५	१८,८३,१००	२०,७५,८२८
२०	सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण	४,०५,५९२	५,१०,८२०	५,६८,५०३	६,१०,१२७	६,४४,७९९	६,३४,५८३	६,५२,२८४	६,९२,५५०
२१	इतर सेवा	४,८६,६७७	७,१०,९८४	७,५७,२४४	८,१५,९९२	८,७३,८९३	७,३९,३५६	८,२६,१००	९,२१,०८८
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र**	**३५,४५,४००**	**५३,२५,२४७**	**५६,३९,७२८**	**६०,२१,७६४**	**६३,९४,४१०**	**५७,२६,१९५**	**६२,६९,८५२**	**६९,२५,७९४**
	(उप-बेरीज - १३ ते २१)	*(१००.०)*	*(१५०.२)*	*(१५९.१)*	*(१६९.८)*	*(१८०.४)*	*(१६१.५)*	*(१७६.८)*	*(१९५.३)*
२३	**एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धि**	**७१,८९,७७१**	**९९,४६,७५८**	**१,०५,४४,२५०**	**१,११,१९,३४३**	**१,१५,०४,९२२**	**१,०८,५४,५८६**	**१,१९,२१,०५२**	**१,२७,२०,२७०**
	(५+१२+२२)	*(१००.०)*	*(१३८.३)*	*(१४६.७)*	*(१५४.७)*	*(१६०.०)*	*(१५१.०)*	*(१६५.८)*	*(१७६.९)*
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	८,९०,०६०	१२,३९,३३४	१३,५४,५०८	१४,९५,६४४	१५,५५,८०७	१३,६५,११६	१५,७९,५७२	१७,४०,७९५
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२,६०,६७७	२,५९,४२५	२,४४,०९७	२,३६,५२७	२,५७,२६७	३,५७,५९१	४,३४,५६६	४,७४,२६७
२६	**निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्न (एन.डी.पी) (२३+२४-२५)**	**७८,१९,१५४**	**१,०९,२६,६६७**	**१,१६,५४,६६१**	**१,२३,७८,४५९**	**१,२८,०३,४६२**	**१,१८,६२,११०**	**१,३०,६६,०५८**	**१,३९,८६,७९८**
२७	परदेशातून प्राप्त प्राथमिक उत्पन्न	(-)७६,८२४	(-)१,४४,५७५	(-)१,४५,८८८	(-)१,५२,४४०	(-)१,४१,७४१	(-)२,००,८९३	(-)१,९३,९२६	(-)२,४०,२९६
२८	**निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (एन.एन.आय) (२६+२७)**	**७७,४२,३३०**	**१,०७,८२,०९२**	**१,१५,०८,७७४**	**१,२२,२६,०१९**	**१,२६,६१,७२२**	**१,१६,६१,२१७**	**१,२८,७२,१३२**	**१,३७,४६,५०२**
२९	**दरडोई निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (₹)**	**६३,४६२**	**८३,००३**	**८७,५८६**	**९२,१३३**	**९४,४२०**	**८६,०३४**	**९४,०५४**	**९९,४०४**

+++ तिसरे सुधारित व अंतिम अंदाज   ++ दुसरे सुधारित व अंतिम अंदाज   + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे स्तंभ (३) शी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार - राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

परिशिष्ट ३.९
सांकेतिक स्थूल जिल्हा उत्पन्न (चालू किंमतींनुसार), वास्तविक स्थूल जिल्हा उत्पन्न (स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार) दरडोई सांकेतिक निव्वळ जिल्हा उत्पन्न - चालू किंमतींनुसार (दरडोई जिल्हा उत्पन्न)

(₹ कोटी)

अ. क्र.	जिल्हा	सांकेतिक स्थूल जिल्हा उत्पन्न				वास्तविक स्थूल जिल्हा उत्पन्न				दरडोई सांकेतिक निव्वळ जिल्हा उत्पन्न			
		२०१९-२०	२०२०-२१+++	२०२१-२२++	२०२२-२३+	२०१९-२०	२०२०-२१+++	२०२१-२२++	२०२२-२३+	२०१९-२०	२०२०-२१+++	२०२१-२२++	२०२२-२३+
(१)	(२)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
१	मुंबई#	५,२१,५६९	५,०३,८३१	६,०७,७८०	७,१६,६६५	४,०८,४७१	३,६०,२२०	४,०१,७९६	४,४३,६४६	३,१५,६८२	२,९५,२८९	३,५४,३००	४,१२,६९०
२	ठाणे$	३,८६,१०६	३,७२,५४३	४,४८,२८१	५,२८,६१९	३,००,७९४	२,६५,५६४	२,९५,७९९	३,२६,१२२	२,६९,३७९	२,५२,३६७	३,०२,६११	३,५३,२९९
३	रायगड	७०,३४२	६८,७२७	८२,१७३	९६,४३१	५४,५२१	४८,६७७	५३,८६४	५९,१४३	२,१५,८५८	२,०६,२७७	२,४६,४६९	२,८७,३९७
४	रत्नागिरी	३२,७६५	३३,२५२	३८,६३४	४३,७८४	२४,३३२	२२,६०८	२४,३७९	२६,००८	१,६९,४८६	१,६९,६८७	१,९६,८४४	२,२१,५४५
५	सिंधुदुर्ग	१९,३१०	१९,३२३	२२,८०१	२६,२४७	१३,८१५	१२,७०२	१३,९५३	१५,०३४	१,९४,९९९	१,९२,६४९	२,२७,३३१	२,६०,३०४
	कोकण विभाग	**१०,३०,०९३**	**९,९७,६७६**	**११,९९,६६९**	**१४,११,७४६**	**८,०१,९३४**	**७,०९,७७२**	**७,८९,७९२**	**८,६९,९५३**	**२,७७,८०२**	**२,६१,३७४**	**३,१३,१०६**	**३,६४,६६८**
६	नाशिक	१,३१,२८९	१,३१,७७३	१,५४,९३९	१,७९,४२६	१,००,११७	९३,१७०	१,०२,२९६	१,१२,८३३	१,७३,९००	१,७१,३६२	२,००,८४३	२,३०,६१६
७	धुळे	३३,८९३	३२,९४१	३९,१७२	४५,८६२	२४,९६६	२२,८०८	२४,८७६	२७,१८८	१,३६,२४४	१,२९,९०६	१,५४,४५६	१,७९,७००
८	नंदुरबार	१७,८३८	१८,३४१	२०,९१९	२४,४६३	१३,६४५	१३,०४२	१३,६७३	१४,८५९	९०,६७६	९२,०४४	१,०४,५८१	१,२१,६२४
९	जळगाव	६४,३४५	६५,९०६	७५,६८०	९०,४१४	४९,०५९	४६,६२३	४९,५२२	५६,०२१	१,२४,४४६	१,२५,५३०	१,४३,५९५	१,७०,६५६
१०	अहमदनगर	८५,७८४	८९,३४१	१,०७,८५२	१,१७,३१७	६३,८१७	६१,६६०	६७,८५३	७२,३४७	१,५८,१७३	१,६२,७४२	१,९६,५७९	२,११,४२३
	नाशिक विभाग	**३,३३,१४७**	**३,३८,३०२**	**३,९८,५६३**	**४,५७,४८१**	**२,५१,६०४**	**२,३७,३०२**	**२,५८,२२०**	**२,८३,२४८**	**१,४७,३९५**	**१,४७,३४०**	**१,७३,२६३**	**१,९७,२२७**
११	पुणे	३,११,६०५	२,९७,९९८	३,६०,१८१	४,१८,१०४	२,३९,९६७	२,१२,४८५	२,३६,७५४	२,५८,७३४	२,६०,७०७	२,४२,७१०	२,९२,८३७	३,३६,५०३
१२	सातारा	५८,७९६	५७,१७८	७०,४२९	८१,१९४	४४,९५६	४०,२३१	४५,७०७	४९,६३५	१,६३,३१०	१,५५,७२२	१,९२,६८९	२,२०,८०७
१३	सांगली	६०,७२४	५७,०३३	७१,२१७	८३,८७३	४४,५०२	४०,२००	४५,०६३	४९,७५२	१,७९,६००	१,६५,०६८	२,०७,३४८	२,४२,८४६
१४	सोलापूर	९०,२३०	८९,४२७	१,०८,१९४	१,२१,८८०	६९,०१४	६४,९७९	७१,९७४	७६,७५२	१,७१,९१९	१,६७,२६९	२,०२,४५७	२,२५,६५०
१५	कोल्हापूर	९१,९६९	८६,१६७	१,०७,७०४	१,२३,९९६	७१,०४६	६१,२७०	७०,६८७	७६,४३२	१,९४,०१४	१,७६,८९८	२,२२,५९०	२,५४,१९६
	पुणे विभाग	**६,१३,३२४**	**५,८७,८०३**	**७,१७,७२५**	**८,२९,०४५**	**४,६९,४८५**	**४,१९,१६३**	**४,७०,१८४**	**५,११,३०३**	**२,११,७५२**	**१,९८,१२१**	**२,४२,३०२**	**२,७७,४५३**
१६	छत्रपती संभाजीनगर	७२,६०२	७२,१३६	८६,१०८	९८,८०४	५५,७८६	५१,३७३	५५,६२६	६०,२११	१,५८,१०७	१,५४,००४	१,८३,४०८	२,०८,३६६
१७	जालना	२७,९८२	२९,२७४	३४,४२५	४०,७१२	२१,१६८	२०,७६६	२१,२६०	२४,०९०	१,१९,६२५	१,२३,८९३	१,४५,४१७	१,७१,०८०
१८	परभणी	२५,४२२	२५,९३५	३०,९१८	३७,९८३	१९,४७८	१८,५२४	१९,९१९	२२,८७७	१,१३,४०२	१,१३,९७५	१,३५,७३३	१,६६,१८२
१९	हिंगोली	१३,८४३	१३,७७८	१७,३०८	१९,३८१	१०,२८०	९,७३४	१०,७०८	११,३८६	९८,७५७	९६,९७५	१,२२,२७१	१,३५,७२३
२०	बीड	३३,४९४	३६,४१६	४१,९१६	५०,८९२	२५,२१३	२५,८८०	२६,०५८	३०,५२२	१,०७,५३८	१,१५,७२२	१,३३,०१२	१,६०,९५६
२१	नांदेड	४८,६७५	४८,५१३	५७,२६२	६७,२७०	३७,०१०	३३,९४३	३६,४६७	४०,३१०	१,१९,०९७	१,१६,७६०	१,३७,५२७	१,६०,५४७
२२	धाराशिव	२३,२९६	२५,१९५	३१,२९७	३५,२६१	१७,२५४	१७,३३८	१९,००५	२०,७०८	१,१८,०६२	१,२६,४०७	१,५७,७३०	१,७६,३८२
२३	लातूर	३८,५५३	३९,१०८	४८,०६२	५२,७६१	२९,५६८	२७,७६२	३०,४२८	३२,०९३	१,३०,५४९	१,३०,३१७	१,६०,५४२	१,७४,१७८
	छत्रपती संभाजीनगर विभाग	**२,८३,८६६**	**२,९०,३५४**	**३,४७,२९६**	**४,०३,०६४**	**२,१५,७५८**	**२,०५,३१९**	**२,१९,४७०**	**२,४२,१९८**	**१,२४,९८५**	**१,२५,९६६**	**१,५०,६२८**	**१,७३,५३३**
२४	बुलढाणा	२८,८८४	३१,११९	३९,०८१	४०,४९४	२१,७६२	२१,२५४	२४,०२९	२४,५०१	९२,५६४	९८,८४८	१,२४,४५१	१,२७,०३५
२५	अकोला	२९,९९४	२९,२३०	३६,४५४	४१,६१९	२३,२६४	२०,८८३	२३,१०७	२५,०२६	१,३३,६४८	१,२७,५७१	१,५९,४२३	१,८०,२४९
२६	वाशिम	१२,३०५	१३,३५०	१६,७५८	१७,६००	१०,४३६	९,४९३	१०,३९४	१०,९२७	८५,७८१	९२,२१५	१,१६,२२०	१,२०,४९५
२७	अमरावती	४४,३४५	४५,१७०	५३,७७०	५८,३०२	३४,६२४	३२,५१३	३४,९१७	३६,५५६	१,२५,१५४	१,२५,४७४	१,४९,०६५	१,५९,४५८
२८	यवतमाळ	३४,०४५	३५,४३६	४३,०९५	४६,९२४	२६,८४०	२५,०३२	२७,२४७	२८,६५९	१,०१,७३४	१,०४,६५८	१,२७,२४५	१,३७,०६१
	अमरावती विभाग	**१,४९,५७३**	**१,५४,३०५**	**१,८९,१५८**	**२,०४,९३९**	**१,१६,९२६**	**१,०९,१७५**	**१,१९,६९३**	**१,२५,६६९**	**१,०९,२२०**	**१,११,१५३**	**१,३६,३६३**	**१,४५,९१७**
२९	वर्धा	२४,२७९	२३,५५९	२९,७८२	३३,२६८	१८,६०१	१६,६६०	१८,७२०	१९,९६७	१,५३,४६२	१,४६,०४६	१,८५,१२८	२,०४,७३५
३०	नागपूर	१,३२,४७५	१,२९,११३	१,५५,५८२	१,८१,६६५	१,०३,२८८	९१,९६९	१,०२,४१९	१,१२,४६२	२,२२,०४४	२,१०,७३६	२,५३,२०५	२,९२,६०७
३१	भंडारा	१७,८९५	१७,८९९	२१,४२०	२५,२०९	१३,६०३	१२,४५५	१३,९१४	१५,३२३	१,२४,०१७	१,२२,०७६	१,४६,३१०	१,७१,३५७
३२	गोंदिया	१९,०८८	१९,१४९	२२,५६३	२६,६३३	१४,६९८	१३,४२०	१४,८३९	१६,५२२	१,१९,२७६	१,१७,८०८	१,३८,७३५	१,६३,०४०
३३	चंद्रपूर	४१,०३४	४०,४३८	४८,४५७	५७,०८७	३१,५२९	२८,४४८	३१,५०१	३४,७६३	१,५२,१३९	१,४७,०४२	१,७६,०३०	२,०६,०६०
३४	गडचिरोली	१२,०३२	१२,०५३	१३,९२४	१५,७४७	९,१८८	८,४५०	९,१३७	९,७८७	९४,४९१	९३,४२५	१,०७,७०५	१,२०,८८३
	नागपूर विभाग	**२,४६,८०३**	**२,४२,२११**	**२,९१,७२८**	**३,३९,६०८**	**१,९०,९०८**	**१,७१,४०२**	**१,९०,५३१**	**२,०८,८२३**	**१,६९,१३४**	**१,६२,४३८**	**१,९५,४९३**	**२,२५,७५५**

मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्हा $ पालघर अंतर्भूत   +++ तिसरे सुधारित व अंतिम अंदाज   ++ दुसरे सुधारित अंदाज   + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - १) आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही

२) सुधारीत पायाभूत वर्ष २०११-१२ च्या कार्यपद्धती व परिभाषा मधील बदलामुळे स्थूल जिल्हा उत्पन्न अंदाजांची पायाभूत वर्ष २००४-०५ मालिकेतील परिगणित करण्यात आलेल्या अंदाजाशी तुलना करता येत नाही.

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

४

किंमती व सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

४. किंमती व सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

४.१ गतिमान जगात किंमती स्थिर राहत नाहीत आणि कालांतराने किंमती बदलत राहतात. किंमतीतील बदलांचा परिणाम बहुतांश आर्थिक घडामोडींवर तसेच जनतेच्या क्रयशक्तीवर होत असतो. किंमती निर्देशांक हे वस्तूंच्या किंमतीत वेळोवेळी होणारे तुलनात्मक बदल मोजण्याचे एक सांख्यिकीय साधन असून आर्थिक नियोजनासाठी एक महत्वाचा निर्देशक आहे. वस्तू आणि सेवांच्या किंमतीत होणाऱ्या वाढीस चलनवाढ असे संबोधले जात असून ती अर्थव्यवस्थेच्या वाढीचा निर्णायक घटक आहे. घाऊक आणि ग्राहक किंमती निर्देशांकाचा वापर करून चलनवाढीची परिगणना केली जाते.

ग्राहक किंमती निर्देशांक

४.२ ग्राहक किंमती निर्देशांक हे कुटुंबांनी उपभोगाच्या हेतूने प्राप्त केलेल्या निवडक वस्तू आणि सेवांच्या सर्वसाधारण किरकोळ किंमतींमधील काळानुरुप बदल दर्शविते आणि म्हणून किरकोळ किंमती निर्देशांकाचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी वापरले जाते. राज्यात सन १९६२ पासून ग्रामीण आणि नागरी भागांकरिता दरमहा ग्राहक किंमती निर्देशांक परिगणित करण्यात येत आहेत. राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन यांचेमार्फत दरमहा ग्रामीण व नागरी भागासाठी तसेच एकत्रित ग्राहक किंमती निर्देशांक सन २०११ पासून परिगणित व प्रकाशित करण्यात येत आहेत. ग्राहक किंमती निर्देशांक - एकत्रित हे भारतातील चलनवाढीच्या मोजमापाचे अधिकृत प्रमाण आहे तसेच अनुभवजन्य विश्लेषणासाठी ते चलनवाढीचे माप देखिल आहे. ग्राहक किंमती निर्देशांक व्यतिरिक्त तीन भिन्न ग्राहक किंमती निर्देशांक असून, ते लोकसंख्येच्या विविध विभागांशी सुसंगत आहेत, उदा. औद्योगिक कामगारांकरीता ग्राहक किंमती निर्देशांक, शेत मजुरांकरीता ग्राहक किंमती निर्देशांक आणि ग्रामीण मजुरांकरीता ग्राहक किंमती निर्देशांक. सदर निर्देशांक श्रम केंद्र, केंद्र शासन यांचेमार्फत दरमहा परिगणित करण्यात येतात.

राज्याकडून परिगणित करण्यात येणारा ग्राहक किंमती निर्देशांक

४.३ राज्यातील किंमती विषयक स्थिती जाणून घेण्यासाठी अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन यांचेमार्फत ग्रामीण भागातील ६८ केंद्रांमधून १०६ बाबी आणि नागरी भागातील ७४ केंद्रांमधून १२७ बाबींच्या किरकोळ किंमती नियमितपणे संकलित केल्या जातात. या किंमतींच्या आधारे राज्याच्या ग्रामीण व नागरी भागाकरिता स्वतंत्रपणे मासिक ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २००३) परिगणित व प्रकाशित केले जातात.

४.३.१ एप्रिल, २०२३ ते मार्च, २०२४ या कालावधीत ग्रामीण आणि नागरी भागांकरीता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे ३७२.३ व ३५५.५ होते. तर, गतवर्षी तत्सम कालावधीमध्ये ते ३५०.१ आणि ३३४.३ होते. एप्रिल, २०२३ ते मार्च, २०२४ या कालावधीमध्ये ग्रामीण आणि नागरी भागांकरीता 'खाद्यपदार्थ' गटासाठी सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे ३८३.० आणि ३८०.१ होते. तर, गतवर्षी तत्सम कालावधीमध्ये ते ३५६.९ आणि ३५४.९ होते. एप्रिल, २०२३ ते मार्च, २०२४ या कालावधीमध्ये ग्रामीण आणि नागरी भागांकरीता 'इंधन, वीज व दिवाबत्ती' गटासाठी सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे ६९९.२ आणि ६९०.४ होते. तर, गतवर्षी तत्सम कालावधीमध्ये ते ६५८.४ आणि ६४७.३ होते.

४.३.२ एप्रिल, २०२३ ते मार्च, २०२४ या कालावधीत सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ ग्रामीण आणि नागरी या दोन्हीं भागांकरिता ६.३ टक्के होती. एप्रिल, २०२३ ते मार्च, २०२४ या कालावधीत 'खाद्यपदार्थ' गटासाठी सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ ग्रामीण भागाकरीता ७.३ टक्के व नागरी भागाकरिता ७.१ टक्के होती. 'खाद्यपदार्थ' गटासाठी सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ तक्ता ४.१ मध्ये दिली आहे. एप्रिल, २०२३ ते मार्च, २०२४ या कालावधीत 'इंधन, वीज व दिवाबत्ती' गटाच्या सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ ग्रामीण भागाकरिता ६.२ टक्के व नागरी भागाकरिता ६.७ टक्के होती. ग्रामीण भागाकरिता गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांक परिशिष्ट ४.१ मध्ये व नागरी भागाकरिता परिशिष्ट ४.२ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ४.१ 'खाद्यपदार्थ' गटासाठी सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ

(टक्के)

खाद्यपदार्थ गटाचा उपगट	ग्रामीण		नागरी	
	एप्रिल, २०२२ ते मार्च, २०२३	एप्रिल, २०२३ ते मार्च, २०२४	एप्रिल, २०२२ ते मार्च, २०२३	एप्रिल, २०२३ ते मार्च, २०२४
तृणधान्ये व उत्पादने	७.७	९.९	६.४	८.५
कडधान्ये व उत्पादने	२.४	१६.५	२.८	१८.७
दूध व दुग्धजन्य पदार्थ	७.०	६.०	६.७	६.०
खाद्य तेल	८.४	(-)३.७	७.३	(-)२.१
अंडी, मांस व मासे	३.१	३.४	३.७	४.५
भाज्या व फळे	२.८	४.६	४.४	७.८
मसाले व मसाल्याचे पदार्थ	७.५	२२.८	४.३	२५.५
इतर खाद्यपदार्थ	५.३	५.४	५.५	४.२
खाद्यपदार्थ गट	**५.५**	**७.३**	**५.४**	**७.१**

आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

आलेख ४.१ : राज्यातील ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ

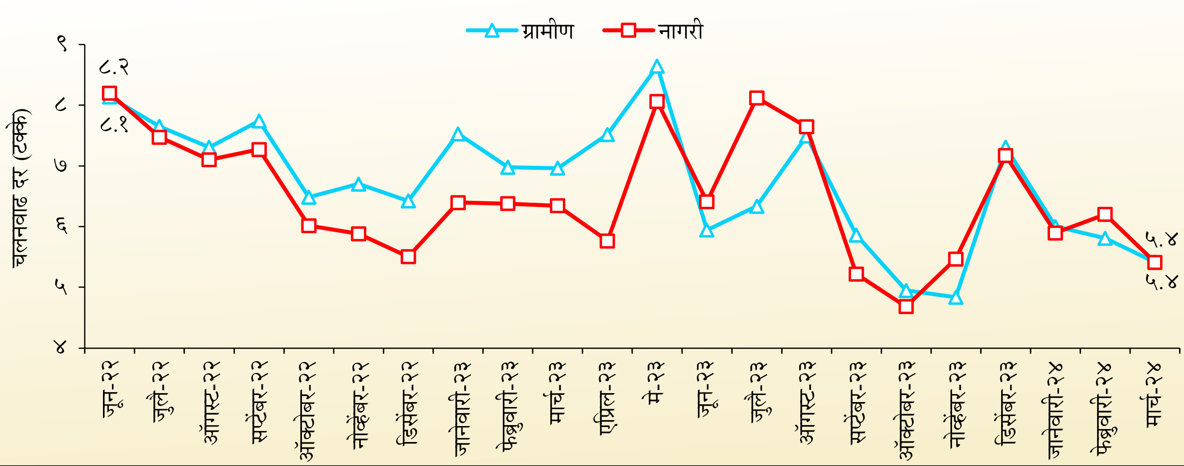

इतर यंत्रणांद्वारे परिगणित करण्यात येणारे ग्राहक किंमती निर्देशांक

४.४ राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन यांचे मार्फत अखिल भारत स्तरावर दरमहा ग्रामीण व नागरी भागासाठी तसेच एकत्रित ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २०१२=१००) परिगणित केले जातात. ग्राहक किंमती निर्देशांक परिगणित करण्यासाठी देशातील १,१८१ ग्रामीण व १,११४ नागरी केंद्रांमधून किंमतींचे संकलन नियमितपणे करण्यात येते, यापैकी ६६ ग्रामीण व ८६ नागरी केंद्रे राज्यातील आहेत. एप्रिल, २०२३ ते मार्च, २०२४ या कालावधीत अखिल भारतीय सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक ग्रामीण भागासाठी १८५.६, नागरी भागासाठी १८२.४ व एकत्रित १८४.१ होता, तर गतवर्षी तत्सम कालावधीमध्ये तो अनुक्रमे १७५.८, १७३.५ व १७४.७ होता. एप्रिल, २०२३ ते मार्च, २०२४ या कालावधीत ग्रामीण, नागरी व एकत्रित भागासाठी वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ अनुक्रमे ५.६ टक्के, ५.१ टक्के व ५.४ टक्के होती. अखिल भारतीय ग्राहक किंमती निर्देशांक एकत्रितवर आधारित गटनिहाय वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ तक्ता ४.२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ४.२ अखिल भारतीय सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक एकत्रित वर आधारित गटनिहाय वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ

(टक्के)

गट	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
खाद्यपदार्थ व पेये	४.२	६.७	७.०
पान, तंबाखू व मादक पदार्थ	४.५	२.२	३.६
कापड व पादत्राणे	७.२	९.५	४.७
निवास	३.७	४.३	३.९
इंधन व वीज	११.३	१०.३	१.२
संकीर्ण	६.७	६.३	४.५
चलनवाढ - सर्वसाधारण	**५.५**	**६.७**	**५.४**
चलनवाढ - खाद्यपदार्थ	३.८	६.६	७.५

आधार: राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

आलेख ४.२ : अखिल भारतीय ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ

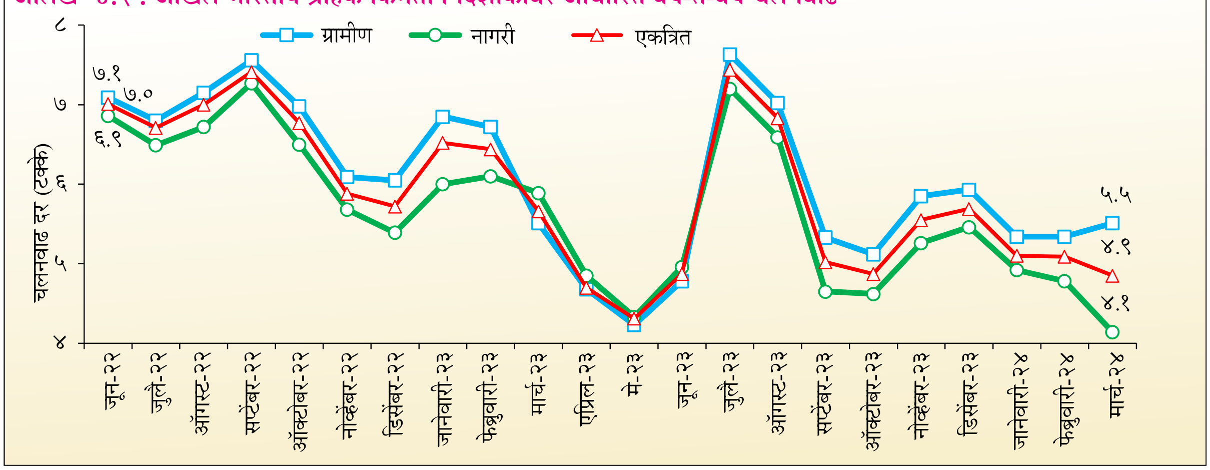

४.४.१ राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन यांनी राज्याकरिता परिगाणित केलेला सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक एप्रिल, २०२३ ते मार्च, २०२४ करीता अनुक्रमे ग्रामीण करीता १८६.५, नागरी करीता १७८.३ व एकत्रित करीता १८१.० होता. एप्रिल, २०२३ ते मार्च, २०२४ या कालावधीत ग्रामीण, नागरी व एकत्रित भागाकरीता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ अनुक्रमे ५.० टक्के, ५.२ टक्के व ५.१ टक्के होती. राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन यांचेकडून राज्याकरीता ग्रामीण, नागरी व एकत्रित भागासाठी परिगणित केलेले गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांक परिशिष्ट ४.३ मध्ये दिले आहेत.

४.५ शेत मजुरांकरिताचे ग्राहक किंमती निर्देशांक आणि ग्रामीण मजुरांकरिताचे ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष १९८६-८७=१००) अनुक्रमे कृषि आणि ग्रामीण क्षेत्रातील मजुरांच्या किमान वेतनाचे (किमान वेतन कायदा, १९४८ अंतर्गत) निर्धारण आणि सुधारणा करणे यासाठी उपयोगात आणले जातात. हे निर्देशांक श्रम केंद्र, केंद्र शासन परिगणित करते. याकरिता देशातील २० राज्यांमधील ६०० केंद्रांमधून किंमतींचे संकलन केले जात असून, त्यापैकी ५४ केंद्रे राज्यातील आहेत. अखिल भारत स्तरावर एप्रिल, २०२३ ते फेब्रुवारी, २०२४ या कालावधीकरिता शेत मजुरांकरिता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक व ग्रामीण मजुरांकरिता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे १२२६.७ आणि १२३७.३ असून वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ अनुक्रमे ७.० टक्के आणि ६.९ टक्के दिसून आली.

४.५.१ एप्रिल, २०२३ ते फेब्रुवारी, २०२४ या कालावधीत महाराष्ट्रासाठी शेत मजुरांकरिताचा ग्राहक किंमती निर्देशांक व ग्रामीण मजुरांकरिताचा ग्राहक किंमती निर्देशांक या दोन्हींवर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ ७.१ टक्के होती. महाराष्ट्र व अखिल भारताकरीता शेत मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक व ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक परिशिष्ट ४.४ मध्ये दिले आहेत.

आलेख ४.३ : अखिल भारतीय शेत मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ

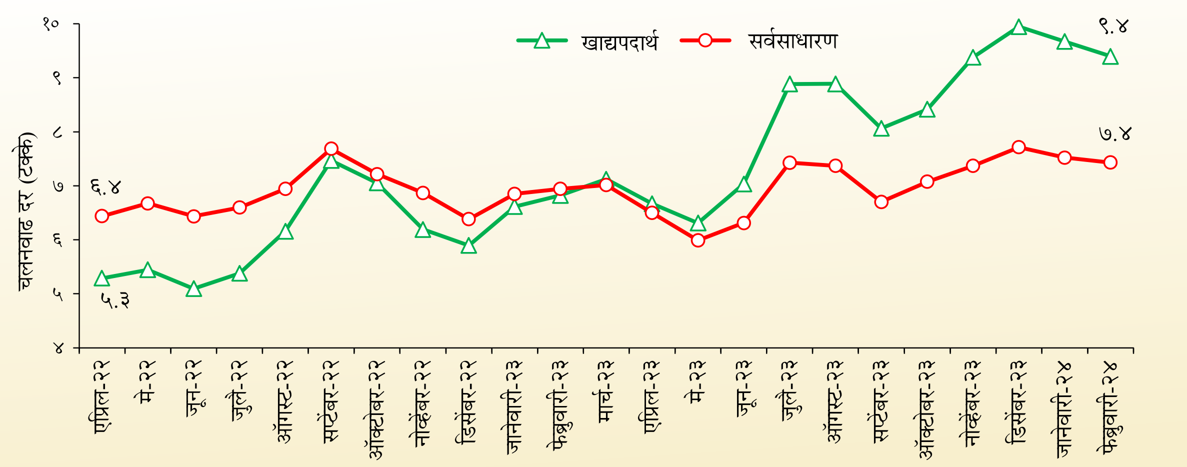

आलेख ४.४ : अखिल भारतीय ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ

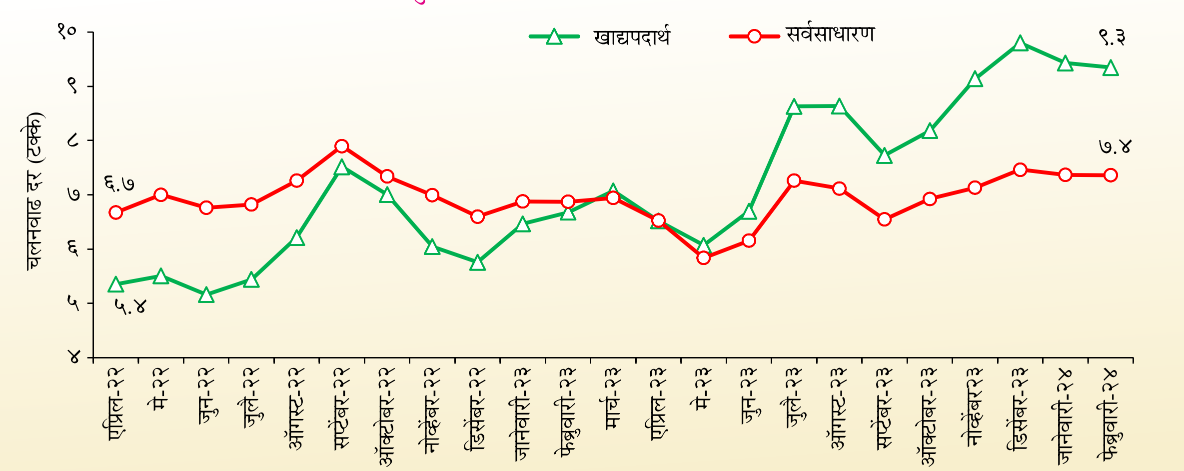

४.६ औद्योगिक कामगारांकरिताचा ग्राहक किंमती निर्देशांक हा अनुसूचित उद्योगातील कामगारांची किमान मजुरीची निश्चिती व सुधारणा यासाठी तसेच शासकीय कर्मचारी व औद्योगिक क्षेत्रातील कामगारांसाठी महागाई भत्ता निश्चित करण्यासाठी वापरला जातो. औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशाक (पायाभूत वर्ष २०१६=१००) श्रम केंद्र, केंद्र शासन यांचेकडून परिगणित केला जात असून देशातील ८८ औद्योगिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण केंद्रांमधून (त्यापैकी सहा केंद्रे राज्यातील) संकलित केल्या जाणाऱ्या निवडक वस्तू व सेवा यांच्या किरकोळ किंमतींवर आधारित आहे. एप्रिल, २०२३ ते जानेवारी, २०२४ या कालावधीसाठी अखिल भारताकरीता औद्योगिक कामगारांकरिता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक १३७.७ होता व वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ ५.३ टक्के होती. औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ एप्रिल, २०२३ मधील ५.१ टक्क्यांवरून जानेवारी, २०२४ मध्ये ४.६ टक्के कमी झाली. मुंबई, सोलापूर, नागपूर, पुणे, नाशिक आणि ठाणे या केंद्रांकरीता एप्रिल, २०२३ ते जानेवारी, २०२४ या कालावधीकरीता औद्योगिक कामगारांकरिताचा सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे १२८.६, १४३.३, १३८.०, १२६.५, १३०.७ आणि १२८.६ होता. अखिल भारतीय औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक परिशिष्ट ४.५ मध्ये व महाराष्ट्रातील केंद्रिय केंद्रांसाठी औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक परिशिष्ट ४.६ मध्ये दिले आहेत.

४.६.१ कामगार आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन यांचेमार्फत राज्यातील पाच केंद्रांसाठी स्वतंत्रपणे दरमहा औद्योगिक कामगारांकरिताचे ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २००१=१००) परिगणित केले जातात. अकोला, कोल्हापूर, जळगाव, नांदेड आणि औरंगाबाद या केंद्रांसाठी एप्रिल, २०२३ ते फेब्रुवारी, २०२४ या कालावधीकरिता औद्योगिक कामगारांकरिता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे ४७०.२, ४४०.३, ४५७.९, ५२१.५, ४६३.७ होते. महाराष्ट्रातील राज्य केंद्रांसाठी औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक परिशिष्ट ४.७ मध्ये दिले आहेत. अखिल भारत स्तरावरील निरनिराळ्या महत्त्वाच्या ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढ परिशिष्ट ४.८ मध्ये दिले आहे.

आलेख ४.५ : अखिल भारतीय औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ

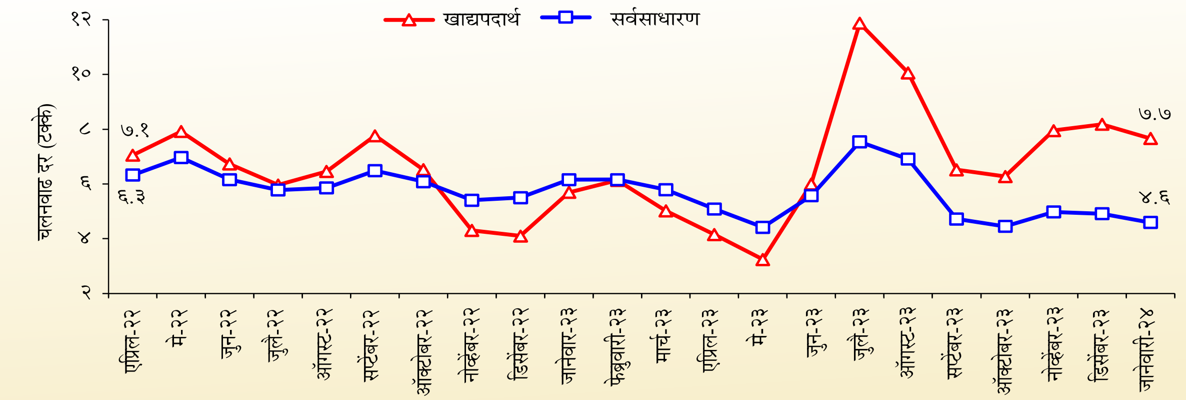

अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांक

४.७ आर्थिक सल्लागार यांचे कार्यालय, वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय, केंद्र शासन यांचेमार्फत दरमहा घाऊक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २०११-१२=१००) परिगणित केला जातो. 'प्राथमिक वस्तू', 'इंधन व शक्ती' आणि 'उत्पादित वस्तू' या तीन प्रमुख गटांसाठी घाऊक किंमती निर्देशांक परिगणित केले जातात.

४.७.१ एप्रिल, २०२३ मध्ये सर्व वस्तुंकरिता घाऊक किंमती निर्देशांक १५१.१ होता, त्यात किंचितशी वाढ होउन मार्च, २०२४ मध्ये तो १५१.८ (अस्थायी) झाला. याच कालावधीत 'प्राथमिक वस्तू' गटातील घाऊक किंमती निर्देशांक १७७.८ वरून १८३.१ (अस्थायी) वाढला. 'इंधन व शक्ती' या गटाकरिता तो १५२.७ वरून १५५.२ (अस्थायी) वाढला. तर 'उत्पादित वस्तु' गटाकरिता तो १४१.४ वरून १४०.१ (अस्थायी) किंचित कमी झाला. 'खाद्यपदार्थ निर्देशांक' एप्रिल, २०२३ मध्ये १७४.० वरून मार्च, २०२४ मध्ये १८०.१ (अस्थायी) वाढला. अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांक परिशिष्ट ४.९ मध्ये दिले आहेत.

४.७.२ एप्रिल, २०२३ ते मार्च, २०२४ या कालावधीमध्ये सरासरी घाऊक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ (-) ०.७ टक्के होती. तथापि, घाऊक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ एप्रिल, २०२३ मधील (-) ०.८ टक्क्यांवरून मार्च, २०२४ मध्ये ०.५ टक्के (अस्थायी) वाढली, 'प्राथमिक वस्तू' गटाकरीता ती एप्रिल, २०२३ मधील १.९ टक्क्यांवरून मार्च, २०२४ मध्ये ४.५ टक्के (अस्थायी) वाढली, 'इंधन व शक्ती' गटाकरीता ती एप्रिल, २०२३ मधील १.० टक्क्यांवरून मार्च, २०२४ मध्ये (-) ०.८ टक्के (अस्थायी) कमी झाली, 'उत्पादित वस्तू' गटाकरीता ती एप्रिल, २०२३ मधील (-) २.३ टक्क्यांवरून मार्च, २०२४ मध्ये (-) ०.८ टक्के (अस्थायी) वाढली. घाऊक किंमती निर्देशांकावर आधारित 'खाद्यपदार्थ निर्देशांक' करिता वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ एप्रिल, २०२३ मधील ०.४ टक्क्यांवरून मार्च, २०२४ मध्ये ४.६ टक्के (अस्थायी) वाढली.

आलेख ४.६ : अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ

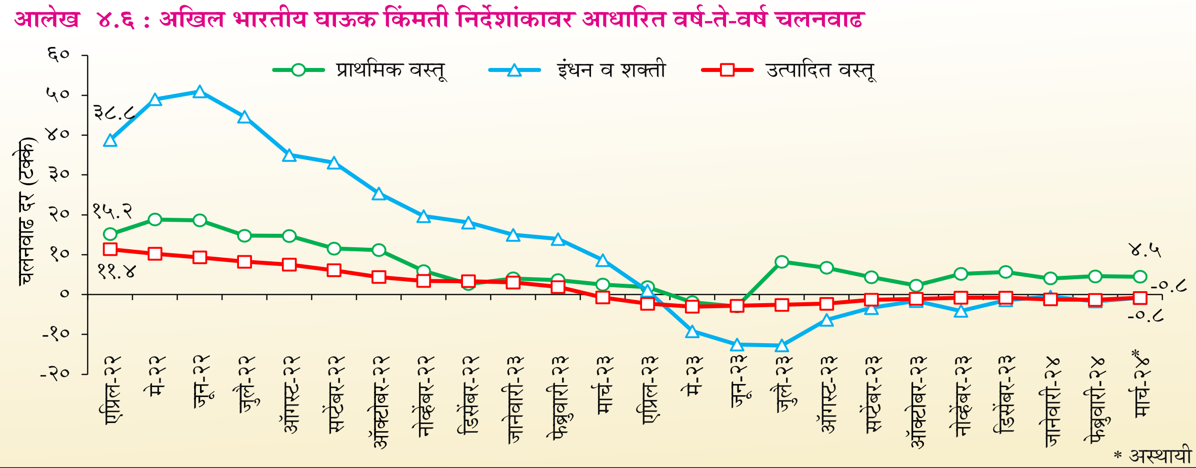

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

४.८ गरीब जनतेला जीवनावश्यक वस्तूंच्या वाढत्या किंमतींमुळे होणाऱ्या परिणामापासून संरक्षण देण्यासाठी किफायतशीर दरात अन्नधान्य उपलब्ध करुन देणे हा सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचा उद्देश आहे. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत रास्त भाव दुकानांच्या सुस्थापित जाळ्यामार्फत जीवनावश्यक वस्तू वितरीत केल्या जातात. पुरेसे सुरक्षित व पोषणयुक्त अन्न पुरविण्याच्या उद्देशाने राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम, २०१३ अन्वये अन्नसुरक्षेची व्याप्ती वाढविण्यात आली आहे.

४.९ दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी राज्यात ५१,५७८ रास्त भाव दुकाने कार्यरत होती, त्यापैकी ५,४२७ आदिवासी भागात तर २८ फिरती होती. रास्त भाव दुकानांची मालकी प्रकारानुसार संख्या तक्ता ४.३ मध्ये दिली आहे.

४.१० सार्वजनिक वितरण प्रणालीद्वारे जीवनावश्यक वस्तूंच्या वितरणाच्या संनिरीक्षणासाठी राज्यात विविध स्तरावर दक्षता समित्या गठीत करण्यात आल्या आहेत. एप्रिल,२०२३ ते मार्च, २०२४ या कालावधीत महानगरपालिका स्तरावर १०९, नगरपालिकास्तरावर ३००, जिल्हास्तरावर ३४, तालुकास्तरावर ४५५, गावस्तरावर ३९,५३७ दक्षता समित्या गठीत करण्यात आल्या. अन्नधान्याचा नियमित पुरवठा व गुणवत्तेची खात्री करण्यासाठी आणि गैरप्रकारांना आळा घालण्यासाठी रास्त भाव दुकानांची माहे मार्च, २०२४ अखेर ५१,५७८ निरीक्षणे घेण्यात आली. या निरीक्षणांदरम्यान १३९ रास्त भाव दुकानांचे परवाने रद्द करण्यात आले, १८२ दुकानांचे परवाने निलंबित करण्यात आले व एकूण ₹ १.१९ कोटी दंड वसूल करण्यात आला.

तक्ता ४.३ रास्त भाव दुकानांची मालकी प्रकारानुसार संख्या

(दि. ३१ मार्च , २०२४ रोजी)

मालकीचा प्रकार	रास्त भाव दुकाने (संख्या)
वैयक्तिक	
सर्वसाधारण	२९,५९०
अनुसूचित जाती	३,२४०
अनुसूचित जमाती	३,०१६
माजी सैनिक	२२२
महिला स्वयंसहाय्य गट	५,९४२
पुरुष स्वयंसहाय्य गट	१४८
ग्रामपंचायत	२६७
नागरी स्थानिक संस्था	२९७
सहकारी संस्था	८,००९
इतर	८४७
एकूण	**५१,५७८**

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम, २०१३ अंतर्गत लाभार्थी

४.११ नागरीकांना किफायतशीर दरामध्ये पुरेशा प्रमाणात दर्जेदार अन्न मिळण्याची सुनिश्चिती करून अन्न व पोषणविषयक सुरक्षा प्रदान करण्यासाठी राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम, २०१३ अधिनियमित करण्यात आला. या अधिनियमाची अंमलबजावणी राज्यात दि. १ फेब्रुवारी, २०१४ पासून करण्यात येत आहे आणि सुमारे ६२.३ टक्के लोकसंख्या अनुदानित दराने अन्नधान्य मिळण्यास पात्र आहे. अंत्योदय अन्न योजना कुटुंब आणि प्राधान्य कुटुंब असे लाभार्थ्यांचे वर्गीकरण करण्यात आले आहे. अंत्योदय अन्न योजनेच्या निकषांची पूर्तता करणाऱ्या दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना अंत्योदय अन्न योजना लाभार्थी समजले जाते. अंत्योदय अन्न योजनेत समावेश न झालेली दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना आणि ग्रामीण भागात ₹ ४४,००० पर्यंत तर नागरी भागात ₹ ५९,००० पर्यंत वार्षिक कौटुंबिक उत्पन्न असणाऱ्या दारिद्र्य रेषेवरील केशरी शिधापत्रिकाधारक कुटुंबांना राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम अंतर्गत प्राधान्य कुटुंब म्हणून लाभ दिला जातो. शिधापत्रिकेच्या प्रकारानुसार शिधापत्रिकाधारकांची संख्या तक्ता ४.४ मध्ये व जिल्हानिहाय शिधापत्रिकाधारकांची संख्या परिशिष्ट ४.१० मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता ४.४ शिधापत्रिकेच्या प्रकारानुसार शिधापत्रिकाधारकांची संख्या

(लाख)

वर्ष	पिवळी		केशरी			अन्नपूर्णा	शुभ्र	एकूण
	दारिद्र्य रेषेखालील	अंत्योदय अन्न योजना	प्राधान्य कुटुंब	प्राधान्य कुटुंब शेतकरी	बिगर प्राधान्य कुटुंब			
२०२१-२२	३८.५६	२४.६५	८९.०२	९.४०	७२.२१	०.०९	२२.४२	२५६.३५
२०२२-२३	३७.१८	२४.३९	९०.८०	८.७९	७३.३३	०.०३	२२.२७	२५६.७९
२०२३-२४+	३६.७१	२४.८२	९४.५८	८.६५	७५.५२	०.००	२२.५१	२६२.८२

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे एकूण बेरजा जुळतीलच असे नाही. + फेब्रुवारीपर्यंत

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

४.११.१ अंत्योदय अन्न योजना कुटुंब प्रति शिधापत्रिका प्रतिमाह ३५ किलो अन्नधान्य तर प्राधान्य कुटुंब प्रति व्यक्ति प्रतिमाह पाच किलो अन्नधान्य मिळण्यास पात्र आहेत. लाभार्थ्यांना तांदूळ, गहू आणि भरडधान्ये अनुक्रमे ₹ तीन, ₹ दोन आणि ₹ एक प्रति किलो या दराने देण्यात येतात. राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियमाअंतर्गत अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण तक्ता ४.५ मध्ये दिले आहे. सन २०२३-२४ मध्ये केंद्र शासनाकडून राज्याला मिळालेले तांदूळ व गहू यांचे नियतन व अधिकृत रास्त भाव दुकानांना तांदूळ व गहू यांचे वितरण अनुक्रमे परिशिष्ट ४.११ व परिशिष्ट ४.१२ मध्ये देण्यात आले आहे.

तक्ता ४.५ राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण

(लाख मे.टन)

लाभार्थी	वर्ष	तांदूळ			गहू		
		केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण
अंत्योदय अन्न योजना कुटुंब	२०२१-२२	४.७७	४.४२	४.५३	५.५१	४.९१	५.०६
	२०२२-२३	६.३८	५.८८	५.८४	४.१४	३.७७	३.७४
	२०२३-२४	६.५९	५.९८	५.६३	३.६८	३.४०	३.२६
प्राधान्य कुटुंब	२०२१-२२	१४.७७	१३.३८	१३.५६	१९.९६	१७.७१	१८.००
	२०२२-२३	२१.५५	१९.३३	१९.२१	१३.९८	१२.७७	१२.३२
	२०२३-२४	२२.२६	१९.४७	१८.७७	१२.४४	१०.९८	१०.५४

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

४.११.२ राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत सन २०२२-२३ करिता अंत्योदय अन्न योजना कुटुंब व प्राधान्य कुटुंब यांचेकरिता जिल्हानिहाय अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण अनुक्रमे परिशिष्ट ४.१३ व परिशिष्ट ४.१४ मध्ये देण्यात आले आहे. सन २०२३-२४ करिता मार्च, २०२४ अखेर अंत्योदय अन्न योजना कुटुंब व प्राधान्य कुटुंब यांचेकरिता जिल्हानिहाय अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना करण्यात आलेले वितरण अनुक्रमे परिशिष्ट ४.१५ व परिशिष्ट ४.१६ मध्ये देण्यात आले आहे. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत निवडक राज्यातील समाविष्ट व्यक्ती आणि शिधापत्रिकांची संख्या तक्ता ४.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ४.६ राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत निवडक राज्यांतील समाविष्ट व्यक्ती आणि शिधापत्रिकांची संख्या

दि.३१ जानेवारी, २०२४ रोजी (लाख)

राज्य	समाविष्ट करण्यात आलेल्या व्यक्तींची संख्या	एकूण लाभार्थी		शिधापत्रिकांची संख्या		आधार संलग्नित शिधापत्रिकांची संख्या	
	एकूण	अंत्योदय अन्न योजना कुटुंब	प्राधान्य कुटुंब	अंत्योदय अन्न योजना कुटुंब	प्राधान्य कुटुंब	अंत्योदय अन्न योजना कुटुंब	प्राधान्य कुटुंब
आंध्र प्रदेश	२६८.२३	२४.७८	२४२.३३	९.०८	८०.१७	९.०८	८०.१७
गुजरात	३८२.८४	३६.६९	३३६.३३	८.०८	६९.२१	८.०४	६८.८१
कर्नाटक	४०१.९३	४४.०३	३५९.५६	१०.८५	१०३.४४	१०.८५	१०३.४४
केरळ	१५४.८०	२०.०१	१३२.२९	५.८९	३५.५२	५.८७	३५.५२
मध्य प्रदेश	५४६.४२	५४.९३	४८२.४८	१४.६३	११३.०२	१४.६३	११३.००
महाराष्ट्र	**७००.१७**	**१००.४०**	**५७०.५७**	**२४.८४**	**१३७.०७**	**२४.८४**	**१३७.०७**
राजस्थान	४४६.६२	२२.२६	४१५.९४	६.१०	१०१.३५	६.१०	१०१.२५
तेलंगणा	१९१.७०	१५.८९	१७५.६८	५.६४	४८.७०	५.६२	४८.५८
उत्तर प्रदेश	१,५२०.६०	१३२.५७	१,३७५.९८	४०.९०	३१९.८५	४०.८९	३१९.८४
अखिल भारत	**८,१३५.०१**	**८५४.२९**	**७,२१६.६५**	**२३३.७७**	**१,७७६.११**	**२३१.१४**	**१,७६८.४०**

आधार : राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा संकेतस्थळ, अन्न व सार्वजनिक वितरण विभाग, केंद्र शासन

४.१२ राज्यातील शेतकरी आत्महत्येची संख्या कमी करण्याच्या उद्देशाने, अवर्षणप्रवण १४ जिल्ह्यांतील (छत्रपती संभाजीनगर व अमरावती विभागातील सर्व जिल्हे आणि नागपूर विभागातील वर्धा जिल्हा) राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत समाविष्ट नसलेल्या दारिद्र्य रेषेवरील केशरी शिधापत्रिकाधारक शेतकऱ्यांनादेखील राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत प्राधान्य कुटुंबांना मिळत असलेला लाभ राज्य शासनामार्फत देण्यात येत आहे. माहे जानेवारी, २०२३ पासून अन्नधान्याऐवजी प्रति लाभार्थी ₹ १५० इतकी रोख रक्कम लाभार्थ्यांच्या खात्यात थेट हस्तांतरित करण्यात येत आहे. मार्च, २०२४ अखेर ३८,०२,०६३ शेतकरी कुटुंबांवर ₹ ७७.४९ कोटी खर्च करण्यात आला आहे.

भरड धान्यांचे वितरण

४.१३ किमान आधारभूत किंमत योजनेअंतर्गत खरेदी करण्यात आलेल्या भरड धान्याचे (ज्वारी, मका, रागी, इत्यादी) वितरण राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियमांतर्गत राज्यातील लाभार्थ्यांना करण्यात येते. भरड धान्यांचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण तक्ता ४.७ मध्ये देण्यात आले आहे.

तक्ता ४.७ भरड धान्यांचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण

('००० मे.टन)

वर्ष	ज्वारी			मका			रागी		
	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण
२०२२-२३	०.३७	०.३७	०.३५	१२.९२	१२.९२	१२.८०	६.३६	६.३६	५.३२
२०२३-२४	५२.५४	०.४६	०.४६	४१८.७७	०.२५	०.२३	५०.००	०.१८	०.१२

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

तांदूळाचे पोषणतत्व गुणसंवर्धन व त्याचे सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वाटप

४.१४ गरीब जनतेमध्ये असलेल्या रक्तक्षय व सूक्ष्म पोषक घटकांची कमतरता या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी 'तांदळाचे पोषणतत्व गुणसंवर्धन व त्याचे सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वाटप' ही केंद्रपुरस्कृत योजना राज्यात राबविण्यात येत आहे. सन २०२३-२४ मध्ये लाभार्थ्यांना १२.४९ लाख मे. टन पोषणतत्व गुणसंवर्धीत तांदूळ लाभार्थ्यांना वाटप करण्यात आला.

शिधापत्रिकाधारक आस्थापनांना अन्नधान्य वितरण

४.१५ केंद्र शासनाकडून कल्याणकारी संस्था व वसतीगृहे योजनेअंतर्गत आस्थापनांना देखील अन्नधान्याचे नियतन मंजूर करण्यात येते. डिसेंबर, २०२३ अखेर आधार एनेबल्ड पब्लिक डिस्ट्रिब्युशन सिस्टम (AePDS) प्रणालीवर नोंदणीकृत आस्थापनांची संख्या ३,१७४ असून लाभार्थी संख्या ३.३५ लाख आहे. शिधापत्रिकाधारक आस्थापनांकरिता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व वितरण तक्ता ४.८ मध्ये देण्यात आले आहे.

तक्ता ४.८ शिधापत्रिकाधारक आस्थापनांकरिता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व वितरण

('००० मे.टन)

वर्ष	तांदूळ			गहू		
	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	वितरण	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	वितरण
२०२१-२२	९.८०	२.०८	२.२३	९.८१	१.५१	१.९२
२०२२-२३	३५.७६	१५.३८	१२.९८	०.००	०.००	४.६८
२०२३-२४+	६.५८	४.४१	५.६२	१२.६८	१०.१८	५.३७

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन + सप्टेंबरपर्यंत

विकेंद्रित पद्धतीने खरेदी

४.१६ किमान आधारभूत किंमतीनुसार धान व भरड धान्यांची विकेंद्रित पद्धतीने खरेदी बिगर आदिवासी क्षेत्रात महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघ मर्यादित मार्फत आणि आदिवासी क्षेत्रात महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ मर्यादित मार्फत करण्यात येते. धान उत्पादक शेतकऱ्यांची नोंदणी आणि धान खरेदी प्रक्रिया ऑनलाईन पद्धतीने करण्यात येते. राज्यात सन २०२३-२४ मध्ये ३.४८ लाख शेतकऱ्यांकडून ₹ २,३५०.६७ कोटी किंमतीचे १०.७६ लाख मेट्रिक टन धान्य राज्यात खरेदी करण्यात आले. धान आणि भरड धान्यांची खरेदी तक्ता ४.९ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता ४.९ धान आणि भरड धान्यांची खरेदी

('००० मे.टन)

वर्ष	धान	भरडधान्य		
		ज्वारी	मका	रागी
२०२२-२३	१,८४७.५१	०.३७	१२.९२	६.३६
२०२३-२४	१,०७५.७७	०.४६	०.०३	०.१८

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

साखरेचे वितरण

४.१७ राज्यात साखरेचे वाटप केवळ अंत्योदय अन्न योजना शिधापत्रिकाधारकांना करण्यात येते. प्रत्येक कुटुंबास एक किलो साखर प्रतिमाह ₹ २० प्रति किलो दराने पुरविली जाते. साखरेचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण तक्ता ४.१० मध्ये दिले आहे.

तक्ता ४.१० साखरेचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण

(लाख मे.टन)

वर्ष	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण
२०२१-२२	०.२५	०.२५	०.२५
२०२२-२३	०.२७	०.२७	०.२७
२०२३-२४+	०.३०	०.१९	०.१९

+डिसेंबरपर्यंत

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

केरोसिनचे वितरण

४.१८ सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत घरगुती गॅस जोडणी असलेले शिधापत्रिकाधारक वगळून उर्वरित शिधापत्रिकाधारकांना केरोसिनचा पुरवठा केला जातो. राज्यातील २९ जिल्हे केरोसीनमुक्त झाले आहेत.

आलेख ४.७ : केरोसिनचे रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण

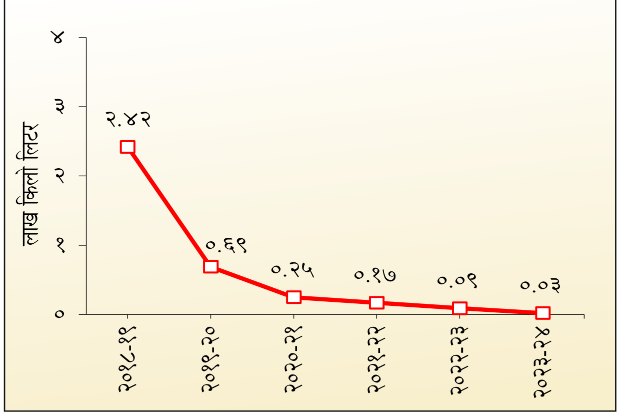

सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेतील माहिती तंत्रज्ञान आधारित सेवा

४.१९ सन २०२३-२४ मध्ये राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमाअंतर्गत समाविष्ट एकूण १६२.८२ लाख पात्र शिधाधारकांपैकी ९९.९९ टक्के शिधापत्रिकांची आधार जोडणी करण्यात आली. दि. ३० जानेवारी, २०२४ अखेर राज्यातील ५२,५३२ रास्त भाव दुकानांमध्ये अन्नधान्य वितरणाकरिता इ पॉईंट ऑफ सेल ही उपकरणे बसविण्यात आली. निवडक राज्यांमधील कार्यरत असलेल्या इ पॉईंट ऑफ सेल रास्त भाव दुकानांची संख्या तक्ता ४.११ मध्ये देण्यात आली आहे.

४.१९.१ मे, २०१८ मध्ये राज्य शासनाने सर्व रास्त भाव दुकानांमध्ये आधार इनेबल्ड पब्लिक डिस्ट्रिब्युशन सिस्टीम सुरू केली आणि त्याचबरोबर आंतरराज्य व राज्यांतर्गत पोर्टेबिलिटीची सुविधा सुरु केली. मार्च, २०२४ मध्ये सुमारे १.४७ कोटी कुटुंबांनी आधार बेस बायोमेट्रिक अधिप्रमाणनाद्वारे शिधावस्तूंचा लाभ घेतला.

तक्ता ४.११ निवडक राज्यांमधील कार्यरत असलेल्या इ पॉईंट ऑफ सेल रास्त भाव दुकानांची संख्या

(दि. ३० जानेवारी, २०२४ रोजी)

राज्य	रास्त भाव दुकाने (संख्या)
आंध्र प्रदेश	२८,९३६
गुजरात	१७,२१०
कर्नाटक	१९,७६२
केरळ	१४,१५५
मध्य प्रदेश	२५,१०३
महाराष्ट्र	**५२,५३२**
राजस्थान	२५,५७९
तेलंगणा	१७,१७०
उत्तर प्रदेश	८०,४९३

आधार : राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा संकेतस्थळ, अन्न व सार्वजनिक वितरण विभाग, केंद्र शासन

४.१९.२ 'वन नेशन, वन रेशन कार्ड' ही योजना दि. १ जानेवारी, २०२० पासून राबविण्यात येत आहे. योजना सुरू झाल्यापासून मार्च, २०२४ पर्यंत राज्यातील ०.७५ लाख शिधापत्रिकाधारकांनी इतर राज्यातून आणि इतर राज्यातील ६.६८ लाख शिधापत्रिकाधारकांनी महाराष्ट्रातून अन्नधान्याची उचल केली आहे.

गोदामे

४.२० सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वितरीत करावयाच्या अन्नधान्याची उचल भारतीय अन्न महामंडळाच्या गोदामांमधून करण्यात येते आणि त्याची साठवणूक राज्याच्या स्वत:च्या अथवा भाड्याने घेतलेल्या गोदामांमध्ये करण्यात येते. माहे मार्च, २०२४ अखेर राज्य शासनाकडे एकूण ८९९ गोदामे असून त्यांची साठवणूक क्षमता ७.१४ लाख मे. टन आहे. राज्य शासनाने नाबार्डच्या अर्थ सहाय्याने नवीन गोदामे बांधकाम करण्याचा कार्यक्रम हाती घेतला आहे. मार्च, २०२४ अखेर एकूण ४.४४ लाख मे. टन क्षमतेच्या ३०१ गोदामांच्या बांधकामाकरिता प्रशासकीय मान्यता देण्यात आली असून त्यापैकी २३१ गोदामांचे बांधकाम पूर्ण झाले असून ७० गोदामांचे बांधकाम प्रगतीपथावर आहे. जिल्हानिहाय गोदामांची आणि रास्त भाव दुकानांची संख्या परिशिष्ट ४.१७ मध्ये देण्यात आली आहे.

शिवभोजन योजना

४.२१ राज्यातील गरीब व गरजू जनतेला किफायतशीर दरात भोजन उपलब्ध करून देण्यासाठी राज्य शासनाने शिवभोजन योजना सुरु केली. राज्यात मार्च, २०२४ अखेर एकूण १,९०४ शिवभोजन केंद्रे कार्यरत होती. सन २०२२-२३ मध्ये ४.१३ कोटी शिवभोजन थाळींचे वितरण करण्यात आले व ₹ १७५.४९ कोटी खर्च झाला. सन २०२३-२४ मध्ये ५.७५ कोटी शिवभोजन थाळींचे वितरण करण्यात आले व **₹** १९९.९६ कोटी खर्च झाला.

आनंदाचा शिधाचे वितरण

४.२२ गुढीपाडवा, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जयंती आणि गौरी गणपती उत्सवानिमित्त राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम, २०१३ अंतर्गत अंत्योदय अन्न योजना, प्राधान्य कुटुंब शिधापत्रिकाधारकांना तसेच अवर्षणप्रवण १४ जिल्ह्यांतील दारिद्र्य रेषेवरील केशरी शिधापत्रिका धारक शेतकऱ्यांना एक किलो रवा, एक किलो चणाडाळ, एक किलो साखर व एक लिटर खाद्यतेल या चार शिधाजिन्नसांचा समावेश असलेल्या शिधाजिन्नस संचांचे वितरण करण्यात आले आहे. तसेच दिवाळी, श्रीराम प्राणप्रतिष्ठा सोहळा व छत्रपती शिवाजी महाराज जयंती निमित्त एक किलो साखर, एक लिटर खाद्यतेल व प्रत्येकी ५०० ग्रॅम चणाडाळ, रवा, पोहे, मैदा असे सहा शिधाजिन्नसांचा समावेश असलेले शिधाजिन्नस संच वितरित केले. शिधाजिन्नस संच **₹** १०० प्रति संच या दराने वितरीत करण्यात आले. मागणी नोंदविण्यात आलेल्या 'आनंदाचा शिधा' संचांची संख्या व वितरीत करण्यात आलेल्या संचांची संख्या तक्ता ४.१२ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता ४.१२ मागणी नोंदविण्यात आलेल्या शिधाजिन्नस संचांची संख्या व वितरीत करण्यात आलेल्या संचांची संख्या

वर्ष	सण	वितरीत करण्यात आलेले शिधाजिन्नस संच (संख्या) (अंत्योदय अन्न योजना + प्राधान्य कुटुंब + एपीएल (केशरी) शेतकरी शिधापत्रिकाधारक)
२०२३ - २४	गुढीपाडवा, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर जयंती	१,५८,७९,९४९
	गौरी गणपती	१,५६,८८,०६६
	दिवाळी	१,५७,९१,७६६
	श्री राम प्राणप्रतिष्ठा सोहळा व छत्रपती शिवाजी महाराज जयंती	१,५७,५५,३५१

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

राज्य ग्राहक तक्रार निवारण आयोग

४.२३ ग्राहकांच्या तक्रारींचे निवारण करण्याकरिता राज्य ग्राहक तक्रार निवारण आयोग व जिल्हा ग्राहक तक्रार निवारण आयोग ४० राज्यात गठीत केले आहेत. दि. ३१ मार्च, २०२४ पर्यंत ग्राहकांच्या एकूण ४.४९ लाख तक्रारी प्राप्त झाल्या असून यापैकी ३.३९ लाख तक्रारींचे निवारण करण्यात आले आहे.

* * * * *

परिशिष्ट ४.१

महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागाकरिता गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष -२००३ = १००)

वर्ष/ महिना	खाद्यपदार्थ	पान, सुपारी व मादक पदार्थ	इंधन, वीज व दिवाबत्ती	कापड, बिछाना व पादत्राणे	संकीर्ण	सर्व वस्तू	वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
भारांक	**५२.८५**	**२.१५**	**१०.६७**	**८.५३**	**२५.८०**	**१००.००**	--
२०१३-१४	२४२	२६४	४३४	१३१	१९२	२४१	१०.२
२०१४-१५	२४९	२९३	४६७	१३३	२००	२५१	४.१
२०१५-१६	२६२	३२५	४४६	१३५	२०५	२५८	२.८
२०१६-१७	२७१	३५२	४६३	१३७	२०९	२६६	३.२
२०१७-१८	२७०	४१०	४९८	१३९	२०८	२७०	१.७
२०१८-१९	२७२	४४४	५१३	१४३	२१३	२७५	१.७
२०१९-२०	३०९	४५०	५३४	१४७	२१९	२९९	८.७
२०२०-२१	३२८	४६९#	५६७	१५२#	२२९#	३१६#	५.२#
२०२१-२२	३३८	४८६	५९२	१५३+	२३५*	३२६*	४.०+
२०२२-२३	३५७	५०५	६५८	१५९	२५९	३५०	७.८
२०२३-२४	३८३	५२२	६९९	१६८	२७०	३७२	६.३
एप्रिल २०२३	३६८	५११	६७३	१६४	२६५	३६०	७.५
मे २०२३	३७५	५१३	७२९	१६४	२६७	३७०	८.६
जून २०२३	३८४	५१६	६९७	१६५	२६८	३७२	५.९
जुलै २०२३	३८६	५१८	६९८	१६६	२६९	३७३	६.३
ऑगस्ट २०२३	३९०	५२०	६९८	१६७	२६९	३७६	७.५
सप्टेंबर २०२३	३८४	५२१	७०२	१६८	२७०	३७३	५.९
ऑक्टोबर २०२३	३८४	५२१	७००	१६९	२७०	३७३	४.९
नोव्हेंबर २०२३	३८६	५२३	६९९	१७०	२७०	३७४	४.८
डिसेंबर २०२३	३९०	५२६	६९९	१७१	२७१	३७६	७.३
जानेवारी २०२४	३८५	५२८	७००	१७१	२७२	३७४	६.०
फेब्रुवारी २०२४	३८३	५३२	६९८	१७२	२७३	३७३	५.८
मार्च २०२४	३८२	५३६	६९९	१७२	२७६	३७४	५.४

माहे जून ते मार्च या महिन्यांची सरासरी   + माहे जून ते मार्च या महिन्यांची सरासरी   * माहे मे ते मार्च या महिन्यांची सरासरी

टीप - चलनवाढ = मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा चालू कालावधीतील निर्देशांकात झालेली टक्केवारीतील वाढ

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन.

परिशिष्ट ४.२

महाराष्ट्रातील नागरी भागाकरिता गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष -२००३ = १००)

वर्ष/ महिना	खाद्यपदार्थ	पान, सुपारी व मादक पदार्थ	इंधन, वीज व दिवाबत्ती	कापड, बिछाना व पादत्राणे	संकीर्ण	सर्व वस्तू	वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
भारांक	**४५.८०**	**१.५४**	**१०.२८**	**७.५१**	**३४.८७**	**१००.००**	--
२०१३-१४	२४८	२६२	३९६	१३७	१७५	२३०	१०.४
२०१४-१५	२५४	२८८	४२९	१३९	१८५	२४०	४.५
२०१५-१६	२६८	३२२	४०८	१४२	१९१	२४७	३.०
२०१६-१७	२७८	३४७	४२६	१४५	१९४	२५५	३.२
२०१७-१८	२७८	३८६	४६२	१४६	१९५	२६०	२.०
२०१८-१९	२७८	४१७	५०३	१४७	२०१	२६७	२.५
२०१९-२०	३०८	४३४	५०७	१५०	२०६	२८३	६.२
२०२०-२१	३२९	४५५#	५४७	१५४#	२१८#	३०२#	६.१#
२०२१-२२	३३७	४७८	५८१	१५६+	२३१*	३१३*	४.५+
२०२२-२३	३५५	५०५	६४७	१६६	२४४	३३४	७.१
२०२३-२४	३८०	५२७	६९०	१७४	२५६	३५५	६.३
एप्रिल २०२३	३६१	५१७	६६२	१७१	२४९	३४१	५.८
मे २०२३	३६७	५२०	७३५	१७१	२५०	३५२	८.१
जून २०२३	३८०	५२२	७०६	१७२	२५३	३५५	६.४
जुलै २०२३	३९४	५२२	७०६	१७३	२५४	३६३	८.१
ऑगस्ट २०२३	३८८	५२३	७०५	१७३	२५५	३६०	७.६
सप्टेंबर २०२३	३७८	५२४	६८५	१७४	२५५	३५४	५.२
ऑक्टोबर २०२३	३८०	५२६	६८४	१७५	२५७	३५५	४.७
नोव्हेंबर २०२३	३८५	५२७	६८३	१७७	२५८	३५८	५.५
डिसेंबर २०२३	३८७	५२८	६८३	१७७	२५८	३५९	७.२
जानेवारी २०२४	३८२	५३०	६८१	१७७	२५९	३५७	५.९
फेब्रुवारी २०२४	३८०	५४२	६८१	१७७	२६१	३५७	६.२
मार्च २०२४	३८०	५४३	६७२	१७८	२६१	३५६	५.४

माहे जून ते मार्च या महिन्यांची सरासरी + माहे जून ते मार्च या महिन्यांची सरासरी * माहे मे ते मार्च या महिन्यांची सरासरी

टीप - चलनवाढ = मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा चालू कालावधीतील निर्देशांकात झालेली टक्केवारीतील वाढ

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन.

परिशिष्ट ४.३

राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन यांचेकडून ग्रामीण, नागरी व एकत्रित भागासाठी राज्याकरीता परिगणित केलेले गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष - २०१२ = १००)

गट	भारांक	वर्ष						
		२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१#	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
ग्रामीण								
खाद्यपदार्थ व पेये	५४.२८	१४०.६	१३९.३	१४५.०@	१५७.०	१६२.६	१७४.०	१८६.१
पान, तंबाखू व मादक पदार्थ	२.७२	१५५.०	१५८.६	१५८.५@	१६८.२	१७३.३	१८१.७	१८९.४
कापड व पादत्राणे	७.५६	१४५.९	१४८.७	१४९.०@	१५२.३	१६५.९	१८४.१	१९०.४
निवास	--	--	--	--	--	--	--	--
इंधन व दिवाबत्ती	७.८६	१४१.१	१४७.५	१४८.१@	१५७.७	१८१.०	२०६.०	२०७.२
संकीर्ण	२७.५८	१३६.७	१४४.४	१४९.३@	१५६.९	१६६.५	१७४.८	१८०.०
सर्वसाधारण निर्देशांक	१००.००	१४०.४	१४२.६	१४७.३	१५६.३+	१६५.६	१७७.७	१८६.५
चलनवाढ	--	५.३	१.६	३.३	५.५+	६.६**	७.३	५.०
नागरी								
खाद्यपदार्थ व पेये	३४.३८	१३५.४	१३७.८	१४८.५@	१६१.०	१६६.०	१७७.५	१८९.९
पान, तंबाखू व मादक पदार्थ	०.९७	१६२.९	१६९.२	१७४.३@	१८५.९	१९०.५	१९६.८	२००.९
कापड व पादत्राणे	५.१४	१३१.९	१३८.४	१४१.९@	१४८.१	१५४.४	१६९.६	१७७.७
निवास	२४.७४	१२७.०	१३४.६	१३९.९@	१४७.०	१५२.१	१६२.२	१७२.८
इंधन व दिवाबत्ती	५.२१	१२२.२	१२७.३	१३१.७@	१४४.१	१६२.६	१८७.२	१८७.८
संकीर्ण	२९.५६	१२१.५	१२७.४	१३१.४@	१४४.३	१५२.१	१६२.३	१६७.३
सर्वसाधारण निर्देशांक	१००.००	१२८.६	१३३.७	१४०.५	१५०.६+	१५७.९	१६९.५	१७८.३
चलनवाढ	--	३.४	४.०	५.१	६.६+	५.५**	७.४	५.२
एकत्रित								
खाद्यपदार्थ व पेये	--	१३७.७	१३८.५	१४७.०@	१५९.२	१६४.५	१७६.०	१८८.२
पान, तंबाखू व मादक पदार्थ	--	१५८.३	१६३.०	१६५.१@	१७५.६	१८०.४	१८८.०	१९४.२
कापड व पादत्राणे	--	१३७.९	१४२.८	१४४.९@	१४९.९	१५९.३	१७५.८	१८३.१
निवास	--	--	--	--	--	--	--	--
इंधन व दिवाबत्ती	--	१३०.३	१३६.०	१३८.८@	१५०.०	१७०.६	१९५.३	१९६.२
संकीर्ण	--	१२६.३	१३२.८	१३७.१@	१४८.३	१५६.७	१६६.३	१७१.३
सर्वसाधारण निर्देशांक	--	१३२.५	१३६.७	१४२.८	१५२.५+	१६०.५	१७२.२	१८१.०
चलनवाढ	--	४.१	३.१	४.४	६.२+	५.९**	७.३	५.१

माहे ऑगस्ट ते मार्च या महिन्यांची सरासरी   + माहे जून ते मार्च या महिन्यांची सरासरी   ** माहे जून ते मार्च या महिन्यांची सरासरी

@११ महिन्यांची सरासरी

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

परिशिष्ट ४.४

महाराष्ट्र व अखिल भारताकरिता शेत मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक व ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष - १९८६-८७ = १००)

वर्ष / महिना	शेत मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक				ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक			
	महाराष्ट्र		अखिल भारत		महाराष्ट्र		अखिल भारत	
	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
२०१३-१४	८१८	७९३	७३७	७५०	८१०	७८८	७३८	७५१
२०१४-१५	८७३	८४८	७७८	८००	८६५	८४५	७८१	८०२
२०१५-१६	९३०	८९७	८०७	८३५	९१९	८९१	८१३	८३९
२०१६-१७	९९३	९५०	८४१	८७०	९८१	९४३	८४७	८७५
२०१७-१८	९७५	९५७	८४६	८८९	९६३	९५१	८५२	८९५
२०१८-१९	९६३	९६७	८५०	९०७	९५०	९६३	८५५	९१५
२०१९-२०	११३१	१०९४	९३२	९८०	१११३	१०८४	९३७	९८६
२०२०-२१	१२२०	११६८	९९०	१०३४	११९५	११५३	९९५	१०४०
२०२१-२२	१२२५	१२००	१०१३	१०७५	१२०४	११९२	१०२१	१०८४
२०२२-२३	१३०२	१२७९	१०७६	११४८	१२७९	१२७९	१०८४	११६०
२०२३-२४@	१४१४	१३६८	११६५	१२२७	१३८५	१३६७	११७१	१२३७
एप्रिल २०२३	१३३८	१३१३	११०४	११८०	१३११	१३१४	११११	११९२
मे २०२३	१३४९	१३२२	१११२	११८६	१३२१	१३२२	१११८	११९७
जून २०२३	१३५५	१३२८	११२६	११९६	१३२८	१३३०	११३१	१२०७
जुलै २०२३	१३७७	१३४३	११५२	१२१५	१३५१	१३४६	११५८	१२२६
ऑगस्ट २०२३	१३८९	१३५२	११६४	१२२४	१३६२	१३५४	११७०	१२३४
सप्टेंबर २०२३	१३९७	१३५९	११६६	१२२६	१३७२	१३६१	११७१	१२३७
ऑक्टोबर २०२३	१४२२	१३७५	११८५	१२४१	१३९६	१३७६	११९०	१२५१
नोव्हेंबर २०२३	१४६५	१४०२	१२०१	१२५३	१४३७	१३९९	१२०६	१२६२
डिसेंबर २०२३	१४८२	१४१३	१२०५	१२५७	१४५०	१४०८	१२१०	१२६७
जानेवारी २०२४	१४८७	१४१८	१२०२	१२५८	१४५४	१४१२	१२०७	१२६८
फेब्रुवारी २०२४	१४९२	१४२३	११९९	१२५८	१४५७	१४१७	१२०५	१२६९

आधार - श्रम केंद्र, सिमला, केंद्र शासन

@ माहे एप्रिल ते फेब्रुवारी या महिन्यांची सरासरी

परिशिष्ट ४.५

अखिल भारतीय औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक

वर्ष/ महिना	खाद्यपदार्थ	पान, सुपारी, तंबाखू व मादक पदार्थ	इंधन व दिवाबत्ती	निवास	कापड, बिछाना व पादत्राणे	संकीर्ण	सर्वसाधारण निर्देशांक
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
							(पायाभूत वर्ष -२००१ = १००)
भारांक	**४६.२०**	**२.२७**	**६.४३**	**१५.२७**	**६.५७**	**२३.२६**	**१००.००**
२०१३-१४	२५९	२४९	२३०	२५४	१८१	१९५	२३६
२०१४-१५	२७६	२७६	२४१	२६८	१९०	२०७	२५१
२०१५-१६	२९३	३०५	२४९	२८५	१९८	२१६	२६५
२०१६-१७	३०५	३२७	२४९	२९८	२०६	२२६	२७६
२०१७-१८	३१०	३५६	२६०	३१३	२१४	२३५	२८४
२०१८-१९	३१२	३७९	२७१	३८२	२२१	२४६	३००
२०१९-२०	३३५	३९३	२८५	४३५	२२७	२५५	३२३
							(पायाभूत वर्ष -२०१६ = १००)
भारांक	**३९.१७**	**२.०७**	**५.५**	**१६.८७**	**६.०८**	**३०.३१**	**१००.००**
२०२०-२१@	१२०	१३४	१३४	११४	११८	११७	११९
२०२१-२२	१२३.५	१४०.२	१५५.०	११६.९	१२१.४	१२१.५	१२३.६
२०२२-२३	१३१.१	१४७.९	१७६.०	१२१.१	१३०.०	१२८.१	१३१.१
२०२३-२४$	१४०.४	१५६.६	१७१.५	१२५.३	१३८.९	१३३.९	१३७.७
एप्रिल २०२३	१३२.८	१५४.७	१८२.१	१२३.४	१३६.१	१३१.९	१३४.२
मे २०२३	१३३.७	१५५.५	१८१.७	१२३.४	१३६.९	१३२.३	१३४.७
जून २०२३	१३७.८	१५६.०	१८१.५	१२३.४	१३७.०	१३२.६	१३६.४
जुलै २०२३	१४५.१	१५६.३	१८१.०	१२५.७	१३८.०	१३२.८	१३९.७
ऑगस्ट २०२३	१४३.३	१५६.६	१७९.३	१२५.७	१३८.४	१३३.७	१३९.२
सप्टेंबर २०२३	१४०.५	१५६.८	१६१.८	१२५.७	१३९.४	१३४.७	१३७.५
ऑक्टोबर २०२३	१४२.३	१५७.०	१६१.७	१२५.७	१४०.१	१३५.१	१३८.४
नोव्हेंबर २०२३	१४३.९	१५७.७	१६१.९	१२५.७	१४०.८	१३५.२	१३९.१
डिसेंबर २०२३	१४२.८	१५७.८	१६१.८	१२५.७	१४१.१	१३५.५	१३८.८
जानेवारी २०२४	१४१.९	१५८.०	१६१.८	१२८.४	१४१.४	१३५.५	१३८.९

@ माहे सप्टेंबर ते मार्च या महिन्यांची सरासरी

$ माहे एप्रिल ते जानेवारी या महिन्यांची सरासरी

आधार - श्रम केंद्र, सिमला, केंद्र शासन

परिशिष्ट ४.६

महाराष्ट्रातील केंद्रांसाठी औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक

(केंद्रिय केंद्रे)

वर्ष / महिना	मुंबई		सोलापूर		नागपूर		पुणे		नाशिक		ठाणे	
	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
											(पायाभूत वर्ष -२००१ = १००)	
भारांक	**४८.८८**	**१००.००**	**५४.७४**	**१००.००**	**४३.०५**	**१००.००**	**३९.७७**	**१००.००**	**४१.४३**	**१००.००**		
२०१३-१४	२६०	२४२	२६०	२४६	२८०	२६८	२८०	२४२	२५८	२४४		
२०१४-१५	२८४	२६२	२८३	२६५	२९४	२८१	२९९	२५७	२८०	२६१		
२०१५-१६	३०६	२८०	३०६	२८४	३१७	२९८	३१६	२६९	२८९	२७४		
२०१६-१७	३१२	२८६	३१६	२९४	३२५	३०८	३३१	२७७	३०३	२८७		
२०१७-१८	३१४	२९१	३११	२९५	३२४	३१७	३२३	२८०	३०५	२९७		
२०१८-१९	३१४	२९७	३१८	३११	३२३	३५९	३४२	३१६	३०४	३३३		
२०१९-२०	३३८	३१६	३४५	३४२	३४७	४०१	३८४	३५३	३३४	३७०		
											(पायाभूत वर्ष -२०१६ = १००)	
भारांक	**३७.९१**	**१००.००**	**४३.५२**	**१००.००**	**३५.४४**	**१००.००**	**३५.१४**	**१००.००**	**४०.६३**	**१००.००**	**३७.७४**	**१००.००**
२०२०-२१@	११८.७	११३.८	११६.८	११८.५	११६.५	११७.८	१२१.७	११५.७	१२०.२	११५.५	११६.०	११२.८
२०२१-२२	१२३.३	११८.०	१२४.२	१२७.६	११९.५	१२३.३	१२३.५	१२०.२	१२४.३	११९.७	१२०.१	११८.१
२०२२-२३	१२९.६	१२४.१	१३२.१	१३६.७	१२४.३	१३०.४	१२५.९	१२३.२	१२९.२	१२४.०	१२६.०	१२४.५
२०२३-२४#	१३५.८	१२८.६	१३९.३	१४३.३	१३४.९	१३८.०	१३२.१	१२६.५	१३९.०	१३०.७	१३२.६	१२८.६
एप्रिल २०२३	१३०.८	१२६.१	१३४.८	१४१.१	१२५.२	१३३.५	१२६.६	१२४.३	१२९.८	१२५.६	१२८.७	१२६.८
मे २०२३	१३१.१	१२६.२	१३६.१	१४१.७	१२७.५	१३५.४	१२८.६	१२५.०	१२९.८	१२५.६	१२८.२	१२६.७
जून २०२३	१३३.३	१२७.३	१३९.३	१४३.१	१२८.६	१३५.८	१३२.१	१२६.३	१३१.६	१२६.३	१३०.३	१२७.५
जुलै २०२३	१४१.४	१३१.४	१३८.८	१४३.९	१३७.८	१४०.०	१३३.९	१२७.४	१३९.४	१३१.५	१३५.४	१२९.६
ऑगस्ट २०२३	१३८.८	१३०.४	१३८.९	१४४.१	१३४.१	१३८.७	१३३.२	१२७.१	१४०.०	१३१.७	१३३.०	१२८.८
सप्टेंबर २०२३	१३५.२	१२८.२	१३९.५	१४२.९	१३२.३	१३६.९	१२९.८	१२५.०	१४०.९	१३१.५	१३१.२	१२७.२
ऑक्टोबर २०२३	१३७.६	१२९.२	१३९.४	१४२.९	१३४.३	१३७.६	१३५.९	१२८.१	१४२.५	१३२.२	१३३.४	१२८.०
नोव्हेंबर २०२३	१३७.६	१२९.३	१४०.०	१४३.२	१४३.५	१४०.६	१३३.८	१२७.३	१४५.७	१३३.८	१३४.३	१२९.७
डिसेंबर २०२३	१३६.२	१२८.९	१४३.३	१४४.७	१४३.५	१४०.६	१३३.१	१२७.१	१४५.८	१३३.९	१३६.३	१३०.६
जानेवारी २०२४	१३५.९	१२९.३	१४३.३	१४५.६	१४१.८	१४०.७	१३३.६	१२७.६	१४४.९	१३४.६	१३५.१	१३०.८

@ माहे सप्टेंबर ते मार्च या महिन्यांची सरासरी

माहे एप्रिल ते जानेवारी या महिन्यांची सरासरी

आधार - श्रम केंद्र, सिमला, केंद्र शासन

परिशिष्ट ४.७

महाराष्ट्रातील केंद्रांसाठी औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष - २००१ = १००) (राज्य केंद्रे)

वर्ष / महिना	अकोला		कोल्हापूर		जळगाव		नांदेड		औरंगाबाद	
	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
भारांक	**४५.८८**	**१००.००**	**४८.२२**	**१००.००**	**४७.७६**	**१००.००**	**४९.०५**	**१००.००**	**४०.८९**	**१००.००**
२०१३-१४	२३१	२३८	२५८	२४५	२६२	२५१	२६१	२७५	२६६	२५८
२०१४-१५	२२०	२४३	२६२	२५५	२६६	२६१	२७०	२८९	२७६	२७३
२०१५-१६	२५०	२६२	२७६	२७०	२७८	२७२	३०४	३१४	२९६	२९२
२०१६-१७	२६७	२८२	२८८	२८१	२८६	२८५	३१८	३३१	३०३	३०८
२०१७-१८	२७६	३११	२८४	२९६	२८२	३०३	३०५	३४३	२९३	३२४
२०१८-१९	२७७	३३२	२८४	३१०	२८५	३१८	३०५	३५९	२९४	३३७
२०१९-२०	२९३	३५८	३०९	३३३	३०९	३४१	३४३	३९५	३१७	३५७
२०२०-२१	३०५	३७६	३३४	३५४	३३७	३६०	३७८	४२१	३३८	३७४
२०२१-२२	३३०	४०८	३४४	३८१	३६६	३९४	४०१	४६१	३६३	४०२
२०२२-२३	३५१	४३५	३८२	४१६	३७९	४२७	४१८	४८९	३८७	४३३
२०२३-२४	३७७	४७०	४०९	४४०	४०७	४५८	४५४	५२२	४३०	४६४
एप्रिल २०२३	३६०	४६२	३९१	४३१	३८३	४४७	४३२	५१०	३९९	४५२
मे २०२३	३५९	४६१	३८८	४३०	३८३	४४७	४२९	५०९	४०१	४५३
जून २०२३	३६९	४६६	४००	४३६	३९५	४५२	४३९	५१४	४१५	४५९
जुलै २०२३	३७६	४७१	४०८	४४१	४०२	४५७	४४२	५१८	४२४	४६३
ऑगस्ट २०२३	३७५	४७१	४०४	४४०	४०१	४५६	४४६	५२०	४२६	४६४
सप्टेंबर २०२३	३८२	४७१	४१५	४४२	४१२	४५८	४५३	५२२	४३५	४६५
ऑक्टोबर २०२३	३८२	४७१	४१३	४४१	४१४	४५९	४५६	५२३	४३७	४६५
नोव्हेंबर २०२३	३८४	४७२	४१४	४४२	४१६	४६०	४५८	५२५	४३८	४६६
डिसेंबर २०२३	३८४	४७३	४१८	४४४	४१९	४६२	४६२	५२८	४४२	४६८
जानेवारी २०२४	३८१	४७४	४१८	४४५	४१७	४६४	४७३	५३०	४४३	४६९
फेब्रुवारी २०२४	३८६	४७६	४२१	४४६	४२१	४६७	४७७	५३२	४४८	४७१
मार्च २०२४	३८६	४७५	४२२	४४६	४२२	४६६	४७५	५३०	४५२	४७१

आधार - कामगार आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन.

परिशिष्ट ४.८

अखिल भारत स्तरावरील निरनिराळ्या महत्त्वाच्या ग्राहक किंमती निर्देशांकांवर आधारित चलनवाढ

वर्ष / महिना	चलनवाढ		
	अखिल भारतीय औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक	अखिल भारतीय शेत मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक	अखिल भारतीय ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक
(१)	(२)	(३)	(४)
	(पायाभूत वर्ष - २००१ = १००)	(पायाभूत वर्ष - १९८६-८७ = १००)	(पायाभूत वर्ष - १९८६-८७ = १००)
२०१३-१४	९.७	११.६	११.५
२०१४-१५	६.३	६.६	६.९
२०१५-१६	५.६	४.४	४.६
२०१६-१७	४.१	४.२	४.२
२०१७-१८	३.१	२.२	२.३
२०१८-१९	५.४	२.१	२.२
२०१९-२०	७.५	८.०	७.७
	(पायाभूत वर्ष - २०१६ = १००)		
२०२०-२१	--	५.५	५.५
२०२१-२२	५.१#	४.०	४.२
२०२२-२३	६.१	६.८	७.०
२०२३-२४	५.३$	७.०+	६.९+
एप्रिल २०२३	५.१	६.५	६.५
मे २०२३	४.४	६.०	५.८
जून २०२३	५.६	६.३	६.२
जुलै २०२३	७.५	७.४	७.३
ऑगस्ट २०२३	६.९	७.४	७.१
सप्टेंबर २०२३	४.७	६.७	६.५
ऑक्टोबर २०२३	४.५	७.१	६.९
नोव्हेंबर २०२३	५.०	७.४	७.१
डिसेंबर २०२३	४.९	७.७	७.५
जानेवारी २०२४	४.६	७.५	७.४
फेब्रुवारी २०२४	--	७.४	७.४

माहे सप्टेंबर ते मार्च या महिन्यांची सरासरी $ माहे एप्रिल ते जानेवारी या महिन्यांची सरासरी + माहे एप्रिल ते फेब्रुवारी या महिन्यांची सरासरी

टीप - चलनवाढ = मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा चालू कालावधीतील निर्देशांकात झालेली टक्केवारीतील वाढ

आधार - श्रम केंद्र, सिमला, केंद्र शासन

परिशिष्ट ४.९

अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष - २०११-१२ = १००)

वर्ष/ महिना	प्राथमिक वस्तू	इंधन व वीज	उत्पादित वस्तू	सर्व वस्तू	चलनवाढ
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
भारांक	**२२.६२**	**१३.१५**	**६४.२३**	**१००.००**	--
२०१४-१५	१२५.१	१०७.७	१११.२	११३.९	१.३
२०१५-१६	१२४.६	८६.५	१०९.२	१०९.७	(-) ३.७
२०१६-१७	१२८.९	८६.३	११०.७	१११.६	१.७
२०१७-१८	१३०.६	९३.३	११३.८	११४.९	२.९
२०१८-१९	१३४.२	१०४.१	११७.९	११९.८	४.३
२०१९-२०	१४३.३	१०२.२	११८.३	१२१.८	१.७
२०२०-२१	१४५.७	९४.०	१२१.५	१२३.४	१.३
२०२१-२२	१६०.७	१२४.६	१३५.०	१३९.४	१३.०
२०२२-२३	१७६.८	१५९.५	१४२.६	१५२.५	९.४
२०२३-२४	१८३.०	१५२.३	१४०.२	१५१.५	(-) ०.७
एप्रिल २०२३	१७७.८	१५२.७	१४१.४	१५१.१	(-) ०.८
मे २०२३	१७५.१	१४८.६	१४०.६	१४९.४	(-) ३.६
जून २०२३	१७६.१	१४६.२	१३९.९	१४८.९	(-) ४.२
जुलै २०२३	१९१.७	१४५.४	१३९.५	१५२.१	(-) १.२
ऑगस्ट २०२३	१९०.३	१४९.१	१३९.९	१५२.५	(-) ०.५
सप्टेंबर २०२३	१८३.६	१५३.१	१४०.४	१५१.८	(-) ०.१
ऑक्टोबर २०२३	१८५.३	१५५.५	१४०.४	१५२.५	(-) ०.३
नोव्हेंबर २०२३	१८७.६	१५६.२	१४०.२	१५३.१	०.४
डिसेंबर २०२३	१८२.८	१५५.८	१४०.०	१५१.८	०.९
जानेवारी २०२४	१८१.४	१५४.९	१३९.७	१५१.२	०.३
फेब्रुवारी २०२४	१८१.५	१५४.९	१३९.८	१५१.२	०.२
मार्च २०२४*	१८३.१	१५५.२	१४०.१	१५१.८	०.५

आधार - आर्थिक सल्लागार यांचे कार्यालय, वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय, केंद्र शासन

* अस्थायी

परिशिष्ट ४.१०

जिल्हानिहाय शिधापत्रिकांची संख्या (२९ फेब्रुवारी, २०२४ रोजी)

जिल्हा	पिवळी		केशरी			अन्नपूर्णा	शुभ्र	एकूण शिधापत्रिका
	बीपीएल	अंत्योदय	प्राधान्य कुटुंब	प्राधान्य कुटुंब शेतकरी	बिगर प्राधान्य कुटुंब			
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
मुंबई	२४,४५७	१५,६६१	१८,५७,६४३	०	१४,६६,२९१	०	९,३७,४१२	४३,०१,४६४
ठाणे	५८,३३०	४८,३९२	५२,९२९	०	४०,८०९	०	४,१०१	२,०४,५६१
पालघर	१,००,५६५	९८,०९५	२,०४,२५७	०	२,८९,१६०	०	४२,२१०	७,३४,२८७
रायगड	९९,६१५	८३,४४२	२,६९,१४१	०	२,१४,७६९	०	१,१४,४६१	७,८१,४२८
रत्नागिरी	५१,५४७	३८,७४८	१,९९,०४५	०	१,०६,६३९	०	४३,६५४	४,३९,६३३
सिंधुदुर्ग	४५,६१४	२१,५२७	१,४६,७८५	०	०	०	२२,०४०	२,३५,९६६
नाशिक	३,२३,७७८	१,७६,७४१	३,५६,८१९	०	५,९६,६७७	०	१,०४,८२०	१५,५८,८३५
धुळे	१,४२,८५५	७५,८०६	८९,९७७	०	१,९९,७४६	०	१७,९५१	५,२६,३३५
नंदुरबार	१,००,५५३	१,०६,२७६	४१,८७३	०	८८,४८८	०	९,०१६	३,४६,२०६
जळगाव	२,१५,०३५	१,३५,११४	२,८२,७३९	०	३,९६,८६३	०	७१,९०५	११,०१,६५६
अहमदनगर	२,५४,४६६	८८,०९०	३,६३,२४९	०	३,५८,२२९	०	५८,४१८	११,२२,४५२
पुणे	०	५६,२४८	९,०५,५६६	०	६,६५,६४९	०	१,७८,७६०	१८,०६,२२३
सातारा	१,२०,४७९	२७,०३६	२,८८,९७५	०	२,३८,०५५	०	५८,२७१	७,३२,८१६
सांगली	६५,२४५	३१,००७	३,१७,५३६	०	२,६४,३८६	०	८०,४९८	७,५८,६७२
सोलापूर	१,७३,८६७	५७,६६१	२,६७,३२९	०	३,६८,९७५	०	७५,३०५	९,४३,१३७
कोल्हापूर	१,४६,९७६	५१,९७७	३,८५,६६२	०	३,२१,७२१	०	९८,०८४	१०,०४,४२०
छत्रपती संभाजीनगर	१,६५,५६३	६६,५३७	२,३३,७५७	८४,०५७	२,६१,३८०	०	१२,९१४	८,२४,२०८
जालना	१,१२,५७९	४३,४९९	१,५०,४२६	३७,१५४	४३,५७४	०	३,०८०	३,९०,३१२
परभणी	७२,८६८	४४,४४३	१,४३,५३२	६९,३१६	९४,४८२	०	३,५९०	४,२८,२३१
हिंगोली	५५,४४९	२९,६७७	९७,४९७	३०,५९८	४०,६९८	०	३,१२७	२,५७,०४६
बीड	५२,७५०	३८,९१४	५७,६६३	४४,२४५	२७,१०४	०	३,६०६	२,२४,२८२
नांदेड	१,३९,६७०	७९,१४५	३,०७,३२२	१,१५,६१५	९८,००८	०	१४,३९१	७,५४,१५१
धाराशिव	१,०६,५५६	३८,६४२	१,००,८८७	६९,१२५	५२,८९४	०	१२,०८६	३,८०,१९०
लातूर	८६,०४०	४२,३४७	२,४६,६०१	६६,४५४	६७,८९८	०	२४,६७१	५,३४,०११
बुलढाणा	१,५४,५३३	६३,५९६	१,८५,९७२	८७,०९७	१,०६,८४६	०	२३,२३५	६,२१,२७९
अकोला	६५,०७३	४५,५७८	१,८४,७३४	४६,५७५	१,०३,७५२	०	२५,४६६	४,७१,१७८
वाशिम	६६,८६२	४९,९२४	१,३१,५१४	१४,४५९	२१,३९९	०	१३,४९०	२,९७,६४८
अमरावती	१,७२,४९७	१,२७,६०३	१,३१,७००	१,२०,४६२	१,४२,७३७	०	२७,५१३	७,२२,५१२
यवतमाळ	१,४७,४४५	१,३३,१९४	१,४१,६१७	७०,९८२	२,०४,४४०	०	२६,४२९	७,२४,१०७
वर्धा	४३,८०७	४९,७६६	१,८६,८१५	९,६१६	२२,०३७	०	१२,१०५	३,२४,१४६
नागपूर	१,२१,०५२	१,२६,५०१	६,२४,२११	०	४,३०,२५४	०	७६,५७२	१३,७८,५९०
भंडारा	७५,८१४	६६,१५४	९९,२८२	०	३४,७४६	०	१५,८७०	२,९१,८६६
गोंदिया	८१,८५८	८१,७३२	५१,०२८	०	६६,८६२	०	६,४८०	२,८७,९६०
चंद्रपूर	०	१,४१,७०३	२,५८,१९२	०	८४,६०४	०	२३,६२७	५,०८,१२६
गडचिरोली	२७,२५४	१,०१,९५०	९६,६०४	०	३१,९८९	०	६,८३०	२,६४,६२७
महाराष्ट्र राज्य	**३६,७१,०५२**	**२४,८२,७२६**	**९४,५८,८७९**	**८,६५,७५५**	**७५,५२,१६१**	**०**	**२२,५१,९८८**	**२,६२,८२,५६१**

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ४.११

केंद्र शासनाकडून राज्याला मिळालेले तांदूळ व गहू यांचे नियतन

(लाख मे. टन)

वर्ष	तांदूळ	गहू
(१)	(२)	(३)
२००१-०२ (एकूण)	९.२३	१७.१३
पैकी, लसाविव्य	६.५५	१२.१६
२०१७-१८ (एकूण)	२१.५१	२७.९८
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२०.२१	२५.८४
२०१८-१९ (एकूण)	२१.४०	२७.९०
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२०.२१	२५.८४
२०१९-२० (एकूण)	२१.२२	२७.६४
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२०.१०	२५.७०
२०२०-२१ (एकूण)	२१.१०	२७.४२
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२०.११	२५.७०
२०२१-२२ (एकूण)	२०.४२	२७.००
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	१९.५४	२५.४७
२०२२-२३ (एकूण)	२८.५९	१९.२६
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२७.९३	१८.१२
२०२३-२४ (एकूण)	२८.८५	१६.१२
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२८.८५	१६.१२

टीप - १. लसाविव्य अंतर्गत व राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३ अंतर्गत आकडेवारीमध्ये अंत्योदय अन्न योजनेची आकडेवारी समाविष्ट केलेली आहे
२. फेब्रुवारी, २०१४ पासून प्राधान्य गट कुटुंब व अंत्योदय अन्न योजना लाभार्थ्यांना राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियम, २०१३ अंतर्गत नियतन प्राप्त होत आहे.
लसाविव्य - लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ४.१२

अधिकृत शिधावाटप / रास्त भाव दुकानांना तांदूळ व गहू यांचे वितरण

(लाख मे. टन)

वर्ष	तांदूळ			गहू		
	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र	इतर जिल्हे	एकूण (२) + (३)	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र	इतर जिल्हे	एकूण (५) + (६)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
२००१-०२ (एकूण)	०.०२	५.१६	५.१८	०.०५	८.४८	८.५३
पैकी, लसाविव्य	०.०२	५.००	५.०२	०.०४	८.२७	८.३१
२०१७-१८ (एकूण)	१.९९	१८.१५	२०.१४	२.९८	२२.६४	२५.६२
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	१.९९	१६.९७	१८.९६	२.९८	२०.८३	२३.८१
२०१८-१९ (एकूण)	१.५७	१६.९२	१८.४९	२.३३	२१.३८	२३.७१
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	१.५७	१५.९७	१७.५४	२.३३	१९.६४	२१.९७
२०१९-२० (एकूण)	२.११	१९.११	२१.२२	३.१४	२४.५०	२७.६४
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	१.५९	१५.७८	१७.३६	२.३५	१९.७८	२२.१३
२०२०-२१ (एकूण)	२.०९	१८.०२	२०.११	३.१२	२२.५८	२५.७०
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	१.६६	१६.६९	१८.३५	२.४६	२०.९०	२३.३६
२०२१-२२ (एकूण)	२.०४	१७.५०	१९.५४	३.१०	२२.३७	२५.४७
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	१.७०	१६.३९	१८.०९	२.५४	२०.५२	२३.०६
२०२२-२३ (एकूण)	२.८२	२५.११	२७.९३	२.१६	१५.९७	१८.१२
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२.४५	२२.७६	२५.२१	१.८६	१४.६९	१६.५५
२०२३-२४ (एकूण)	३.०४	२५.८१	२८.८५	१.६३	१४.४९	१६.१२
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२.३९	२३.०६	२५.४५	१.३२	१३.०५	१४.३७

टीप - १. लसाविव्य अंतर्गत व राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३ अंतर्गत आकडेवारीमध्ये अंत्योदय अन्न योजनेची आकडेवारी समाविष्ट केलेली आहे
२. फेब्रुवारी, २०१४ पासून प्राधान्य गट कुटुंब व अंत्योदय अन्न योजना लाभार्थ्यांना राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियम, २०१३ अंतर्गत नियतन प्राप्त होत आहे.
लसाविव्य - लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ४.१३

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत अंत्योदय अन्न योजना कुटुंबांना सन २०२२-२३ करीता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण

(मे. टन)

जिल्हा	राज्य शासनाचे नियतन			भारतीय अन्न महामंडळाकडून उचल		
	तांदूळ	गहू	एकूण	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
मुंबई	४,३०९	३,५४१	७,८५०	३,७५८	३,०३२	६,७९०
ठाणे	१४,१००	६,९००	२१,०००	१२,७६०	६,१३८	१८,८९८
पालघर	२७,५१४	१३,१७८	४०,६९२	२६,७०१	१२,३४२	३९,०४३
रायगड	२३,९०२	११,७०२	३५,६०४	२०,४५१	१०,०३४	३०,४८५
रत्नागिरी	११,२४६	५,५०६	१६,७५२	९,६३३	५,१०८	१४,७४१
सिंधुदुर्ग	६,२५८	३,०५२	९,३०९	५,४१७	२,६८६	८,१०३
नाशिक	४१,०६८	३३,९२२	७४,९९०	३८,३४९	३१,८२९	७०,१७८
धुळे	१७,६६७	१४,३१३	३१,९८०	१५,९८६	१०,२३४	२६,२२०
नंदुरबार	३१,२१९	१३,६७०	४४,८८९	२९,७८२	१३,०४०	४२,८२२
जळगाव	२५,६९४	३१,०८७	५६,७८१	२२,०७६	२९,४७४	५१,५५०
अहमदनगर	२०,६९०	१७,०८८	३७,७७८	१४,१३७	१४,५५६	२८,६९३
पुणे ग्रामीण	११,४७८	९,६५२	२१,१३०	१०,९५५	९,०३४	१९,९८९
पुणे शहर	१,८८३	१,५८६	३,४६९	१,६०३	१,३५८	२,९६१
सातारा	६,५२२	५,४९२	१२,०१४	६,१३०	५,०९६	११,२२६
सांगली	७,२८४	६,१२०	१३,४०४	६,८०५	५,६४८	१२,४५३
सोलापूर ग्रामीण	१२,७३४	१०,७२६	२३,४६०	११,८५२	१०,०१९	२१,८७१
सोलापूर शहर	१,४४६	१,२०४	२,६५०	१,३४८	१,१३५	२,४८३
कोल्हापूर	१२,३३४	१०,३८२	२२,७१६	११,६५३	९,६६६	२१,३१९
छत्रपती संभाजीनगर	१५,२२६	१२,५७८	२७,८०४	१४,४७६	११,९५०	२६,४२६
जालना	१०,२३४	८,४३८	१८,६७२	९,२९५	६,३२६	१५,६२१
परभणी	१०,३२८	८,५२६	१८,८५४	९,०५४	७,२५८	१६,३१२
हिंगोली	६,९७०	५,७६२	१२,७३२	६,५२०	५,१२२	११,६४२
बीड	९,२२२	७,६१४	१६,८३६	८,१२९	६,२२६	१४,३५५
नांदेड	१८,७६८	१५,५०४	३४,२७१	१३,६०३	१४,६८१	२८,२८४
धाराशिव	९,१०८	७,५२४	१६,६३२	९,४९०	६,९२७	१५,४०७
लातूर	९,८४४	८,१३२	१७,९७६	९,४०५	७,६३४	१७,०३९
अमरावती	२८,९००	२३,८६६	५२,७६६	२३,१३९	२३,८६६	४७,००५
अकोला	१०,२९२	८,५००	१८,७९१	९,९५८	८,११६	१८,०७४
वाशिम	९,८८२	१०,८५४	२०,७३६	९,५८६	१०,६६६	२०,२५२
बुलढाणा	१२,८५८	१४,१४२	२७,०००	११,७३१	११,६९९	२३,४३०
यवतमाळ	३०,४९८	२५,१९४	५५,६९२	२६,६१३	२३,७१४	५०,३२७
नागपूर ग्रामीण	२२,३००	१०,९०४	३३,२०४	२२,३००	९,८७२	३२,१७२
नागपूर शहर	१२,९४८	६,३२४	१९,२७२	१२,४०७	६,१२७	१८,५३४
वर्धा	१३,८३०	६,७६४	२०,५९४	१३,४५१	६,३८२	१९,८३३
भंडारा	२२,११०	५,८६०	२७,९७०	२१,२९८	५,८९९	२७,१९७
गोंदिया	२६,८५८	७,११४	३३,९७२	२५,२५४	६,९६०	३२,२१४
चंद्रपूर	४६,६८९	१२,३७४	५९,०६३	४५,१७०	१०,४०५	५५,५७५
गडचिरोली	३३,९८४	८,९९८	४२,९८१	३८,७०७	७,०७६	४५,७८३
महाराष्ट्र राज्य	**६,३८,१९४**	**४,१४,०९१**	**१०,५२,२८५**	**५,८७,९७२**	**३,७७,३३५**	**९,६५,३०७**

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ४.१३ (पुढे चालू)
राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत अंत्योदय अन्न योजना कुटुंबांना सन २०२२-२३ करीता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण

(मे. टन)

जिल्हा	गोदामांमधून रास्त भाव दुकानांना वितरण		
	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(८)	(९)	(१०)
मुंबई	३,७५८	३,०३२	६,७९०
ठाणे	१२,६९७	६,२३२	१८,९२९
पालघर	२६,१७५	१२,४४२	३८,६१७
रायगड	२३,१८५	१०,७३४	३३,९१९
रत्नागिरी	९,८९६	४,७८८	१४,६८४
सिंधुदुर्ग	५,५१२	२,,६८२	८,१९४
नाशिक	३७,०३८	३०,१८३	६७,२२१
धुळे	१५,७०३	११,८५२	२७,५५५
नंदुरबार	२९,३९०	१२,८२०	४२,२१०
जळगाव	२३,३५५	२८,१४१	५१,४९६
अहमदनगर	१३,९३१	१२,१२८	२६,०५९
पुणे ग्रामीण	१०,८५८	९,१८३	२०,०४१
पुणे शहर	१,५९८	१,३५८	२,९५६
सातारा	५,५७०	४,६८३	१०,२५३
सांगली	६,८४१	५,६७८	१२,५१९
सोलापूर ग्रामीण	१०,८१४	९,२०२	२०,०१६
सोलापूर शहर	१,३४८	१,१३५	२,४८३
कोल्हापूर	११,६५४	९,६६९	२१,३२३
छत्रपती संभाजीनगर	१४,२५६	११,९३६	२६,१९२
जालना	८,८६१	७,५२३	१६,३८४
परभणी	८,६१४	७,१५७	१५,७७१
हिंगोली	६,४४०	५,१३७	११,५७७
बीड	७,९१३	६,५१४	१४,४२७
नांदेड	१४,८९६	१२,५८७	२७,४८३
धाराशिव	८,२७५	६,८९४	१५,१६९
लातूर	९,३५४	७,६२८	१६,९८२
अमरावती	२८,०३४	२३,९७३	५२,००७
अकोला	९,७६७	८,१८१	१७,९४८
वाशिम	९,११६	१०,१६९	१९,२८५
बुलढाणा	१२,०४५	१३,४९६	२५,५४१
यवतमाळ	२७,५३५	२२,३६८	४९,९०३
नागपूर ग्रामीण	२१,३३८	१०,४३६	३१,७७४
नागपूर शहर	१२,४९५	६,१२७	१८,६२२
वर्धा	१३,५७३	६,६५८	२०,२३१
भंडारा	२१,१७७	५,६०७	२६,७८४
गोंदिया	२४,९९४	६,८६५	३१,८५९
चंद्रपूर	४२,३४७	११,४१५	५३,७६२
गडचिरोली	३३,७०७	७,१७६	४०,८८३
महाराष्ट्र राज्य	**५,८४,०६०**	**३,७३,७८९**	**९,५७,८४९**

टीप: आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे एकूण बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ४.१४

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत प्राधान्य कुटुंबांना सन २०२२-२३ करिता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण

(मे. टन)

जिल्हा	राज्य शासनाचे नियतन			भारतीय अन्न महामंडळाकडून उचल		
	तांदूळ	गहू	एकूण	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
मुंबई	२,७७,७८६	२,१२,३५९	४,९०,१४५	२,४०,९५८	१,८२,९४५	४,२३,९०३
ठाणे	२४,१२८	७,३४८	३१,४७७	२२,२०४	६,४२५	२८,६२९
पालघर	६८,७८४	२०,९३३	८९,७१७	६५,५१७	१९,६५८	८५,१७५
रायगड	७०,३३५	२१,४०६	९१,७४१	६०,४५३	१८,३६७	७८,८२०
रत्नागिरी	४६,९५३	१४,२९४	६१,२४७	४२,९५२	१३,८७०	५६,८२२
सिंधुदुर्ग	२६,५५३	८,०८०	३४,६३३	२२,४३३	६,८४४	२९,२७७
नाशिक	१,०१,३४२	७७,५०६	१,७८,८४९	९४,२०९	६८,१३६	१,६२,३४५
धुळे	४१,४०६	२७,५९७	६९,००२	३९,३८५	२३,५३१	६२,९१६
नंदुरबार	२६,६८५	१७,७९४	४४,४७९	२५,४५१	१६,६३७	४२,०८८
जळगाव	७५,४५७	५७,७०२	१,३३,१५९	६५,९४६	५६,३३८	१,२२,२८४
अहमदनगर	९१,९२४	७०,२९२	१,६२,२१६	६८,२९६	६१,९३६	१,३०,२३२
पुणे ग्रामीण	८६,९८२	६६,५१०	१,५३,४९२	८०,३२३	६०,६८७	१,४१,०१०
पुणे शहर	४४,६९९	३४,१६८	७८,८६७	३९,८९१	३०,८४६	७०,७३७
सातारा	५८,१९५	४४,५००	१,०२,६९५	५४,१५१	४०,६२८	९४,७७९
सांगली	६०,२८१	४६,०९८	१,०६,३७९	५७,२१६	४१,९५४	९९,१७०
सोलापूर ग्रामीण	५९,३५२	४५,३८४	१,०४,७३६	५०,४२०	४१,२०३	९१,६२३
सोलापूर शहर	१७,३०३	१३,२३४	३०,५३७	१५,९९४	१२,२१९	२८,२१३
कोल्हापूर	७९,८६६	६१,०७४	१,४०,९४०	७३,६८३	५६,१०८	१,२९,७९१
छत्रपती संभाजीनगर	६७,७६०	५१,८१७	१,१९,५७८	६१,८७३	४९,५५०	१,११,४२३
जालना	४५,८५४	३५,०६२	८०,९१६	३७,५४१	३१,६०६	६९,१४७
परभणी	३७,२१२	२४,८०४	६२,०१५	३२,०१५	२०,३३०	५२,३४५
हिंगोली	२४,८८७	१९,०३२	४३,९१९	२३,०९८	१७,३८३	४०,४८१
बीड	५१,२१४	३९,१५८	९०,३७२	४५,९९७	३४,८१२	८०,८०९
नांदेड	६५,८२१	५०,३२२	१,१६,१४४	५०,९५४	४६,७७६	९७,७३०
धाराशिव	३३,८९८	२५,९२२	५९,८२०	३०,८८१	२३,१४५	५४,०२६
लातूर	५३,०२८	४०,५४८	९३,५७६	५०,३७३	३७,९१२	८८,२८५
अमरावती	६१,९९५	२२,५४३	८४,५३८	५३,५७३	१९,६०२	७३,१७५
अकोला	३७,५५७	२८,७२९	६६,२८६	३२,८६१	२६,४३०	५९,२९१
वाशिम	२६,२३५	२०,०५९	४६,२९५	२५,४१४	१९,५१९	४४,९३३
बुलढाणा	५५,३९०	३६,९२३	९२,३१२	५२,६०५	३०,७७०	८३,३७५
यवतमाळ	४९,९४५	३८,१९३	८८,१३९	४४,२०५	३६,९९५	८१,२००
नागपूर ग्रामीण	६०,८९६	२२,१४४	८३,०४०	५७,००६	२०,३४७	७७,३५३
नागपूर शहर	४९,९५८	३८,२०६	८८,१६३	४७,०३४	३५,८४४	८२,८७८
वर्धा	४०,६७८	१४,७८६	५५,४६४	३९,७३९	१४,४०९	५४,१४८
भंडारा	३४,५००	१०,५००	४५,०००	३३,१८२	९,७५०	४२,९३२
गोंदिया	३१,९४८	९,७२८	४१,६७६	३०,९१४	९,५३८	४०,४५२
चंद्रपूर	४७,२६६	१७,१८६	६४,४५१	४३,१७६	१५,०८१	५८,२५७
गडचिरोली	२१,०६८	६,४१२	२७,४७९	२१,०६७	५,५७०	२६,६३७
महाराष्ट्र राज्य	**२१,५५,१४०**	**१३,९८,३५२**	**३५,५३,४९२**	**१९,३२,९९०**	**१२,६३,७०१**	**३१,९६,६९१**

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ४.१४ (पुढे चालू)
राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत प्राधान्य कुटुंबांना सन २०२२-२३ करिता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण

(मे. टन)

जिल्हा	गोदामांमधून रास्त भाव दुकानांना वितरण		
	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(८)	(९)	(१०)
मुंबई	२,४०,९५८	१,८२,९४५	४,२३,९०३
ठाणे	२२,१९९	६,७२४	२८,९२३
पालघर	६६,००२	१९,८५३	८५,८५५
रायगड	६७,३६९	१९,६१४	८६,९८३
रत्नागिरी	४०,५५६	१३,२५६	५३,८१२
सिंधुदुर्ग	२३,४१५	७,०६०	३०,४७५
नाशिक	८५,८४२	६५,७४९	१,५१,५९१
धुळे	३६,६७९	२४,५९७	६१,२७६
नंदुरबार	२४,८१९	१६,५५४	४१,३७३
जळगाव	६६,३१९	४९,६८०	१,१५,९९९
अहमदनगर	६२,०७९	५१,१२०	१,१३,१९९
पुणे ग्रामीण	७९,४०७	६०,९३७	१,४०,३४४
पुणे शहर	३९,८९०	३०,८४६	७०,७३६
सातारा	५०,११५	३६,८७८	८६,९९३
सांगली	५७,२५५	४१,९६९	९९,२२४
सोलापूर ग्रामीण	४९,९३७	३९,०५६	८८,९९३
सोलापूर शहर	१५,९९४	१२,२१९	२८,२१३
कोल्हापूर	७३,५१०	५६,१०७	१,२९,६१७
छत्रपती संभाजीनगर	६१,०३७	४८,१२५	१,०९,१६२
जालना	३९,६२७	३०,६९५	७०,३२२
परभणी	३०,४५३	२०,२९६	५०,७४९
हिंगोली	२३,१७३	१७,४३१	४०,६०४
बीड	४५,०५०	३४,७४७	७९,७९७
नांदेड	५०,१३२	३८,८६०	८८,९९२
धाराशिव	३०,०१६	२३,०६२	५३,०७८
लातूर	५०,४८३	३७,८७२	८८,३५५
अमरावती	६१,०९६	२२,२५७	८३,३५३
अकोला	३३,८५९	२४,६८६	५८,५४५
वाशिम	२४,५८६	१८,७९९	४३,३८५
बुलढाणा	५२,८४६	३५,०१५	८७,८६१
यवतमाळ	४३,८९४	३२,८५८	७६,७५२
नागपूर ग्रामीण	५७,९८४	२१,१६४	७९,१४८
नागपूर शहर	४७,००५	३५,८४४	८२,८४९
वर्धा	४०,१३७	१४,७८४	५४,९२१
भंडारा	३२,६३५	१०,१३२	४२,७६७
गोंदिया	३१,२५४	९,२६६	४०,५२०
चंद्रपूर	४२,८३७	१५,०५२	५७,८८९
गडचिरोली	२१,०४८	६,०६६	२७,११४
महाराष्ट्र राज्य	**१९,२१,४९७**	**१२,३२,१७५**	**३१,५३,६७२**

टीप: आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे एकूण बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ४.१५

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत अंत्योदय अन्न योजना कुटुंबांना सन २०२३-२४ करीता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण

(मे. टन)

जिल्हा	राज्य शासनाचे नियतन			भारतीय अन्न महामंडळाकडून उचल		
	तांदूळ	गहू	एकूण	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	*(२)*	*(३)*	*(४)*	*(५)*	*(६)*	*(७)*
मुंबई	४,२१२	३,१०९	७,३२०	३,६७६	२,६८९	६,३६५
ठाणे	१४,६५१	५,८१९	२०,४७०	१३,१७२	५,५१६	१८,६८८
पालघर	२८,९०३	११,३६०	४०,२६२	२५,१३५	११,००८	३६,१४३
रायगड	२५,००५	९,८७०	३४,८७५	२३,४००	९,२०७	३२,६०७
रत्नागिरी	११,६९९	४,६३७	१६,३३६	१०,२२६	३,९९५	१४,२२१
सिंधुदुर्ग	६,३५५	२,६३२	८,९८८	५,७०५	३,०९५	८,८००
नाशिक	४२,४२७	३१,२५४	७३,६८१	३९,७२६	२८,५४५	६८,२७१
धुळे	१७,९७७	१३,३५७	३१,३३४	१६,५९५	१२,६८५	२९,२८०
नंदुरबार	३१,०६४	१२,४७६	४३,५४०	२९,६७६	११,५४३	४१,२१९
जळगाव	३२,२२८	२३,७५१	५५,९८०	२९,२८५	२०,७९७	५०,०८२
अहमदनगर	२१,३२३	१५,७१५	३७,०३८	१९,९३५	१४,३६८	३४,३०३
पुणे ग्रामीण	११,७७३	८,७६१	२०,५३४	११,०७०	८,३८५	१९,४५५
पुणे शहर	२,३९३	९४४	३,३३७	१,९२४	७९७	२,७२१
सातारा	६,६७७	४,९५४	११,६३१	६,००७	४,५०५	१०,५१२
सांगली	७,४००	५,५७४	१२,९७४	६,५७१	४,८०२	११,३७३
सोलापूर ग्रामीण	१२,९६१	९,६१५	२२,५७७	११,७१६	८,४३४	२०,१५०
सोलापूर शहर	१,८२५	७३२	२,५५७	१,७०४	६५७	२,३६१
कोल्हापूर	१२,७८०	९,४११	२२,१९१	११,९८९	८,२७८	२०,२६७
छत्रपती संभाजीनगर	१५,६४१	११,६५४	२७,२९५	१४,८१८	११,०७७	२५,८९५
जालना	१०,३७१	७,७७०	१८,१४१	९,३०४	६,९६४	१६,२६८
परभणी	१०,०६०	८,३७१	१८,४३१	९,०४४	७,७१८	१६,७६२
हिंगोली	७,१९२	५,३०३	१२,४९४	६,४४२	४,५५७	१०,९९९
बीड	९,३१५	६,९८२	१६,२९७	८,०५५	६,०८७	१४,१४२
नांदेड	२३,६३७	९,४७३	३३,११०	२१,४७८	८,३९५	२९,८७३
धाराशिव	९,३२७	६,९१२	१६,२३९	८,४८२	६,४३१	१४,९१३
लातूर	९,५७०	७,९९२	१७,५६२	८,८२३	७,३५७	१६,१८०
अमरावती	२९,८५९	२२,०८६	५१,९४६	२९,८६०	२१,४५१	५१,३११
अकोला	१३,०१५	५,२५१	१८,२६६	११,३९१	४,४३३	१५,८२४
वाशिम	१४,७०८	५,७८२	२०,४९०	१२,९७२	५,१३८	१८,११०
बुलढाणा	१८,३२४	७,५०२	२५,८२६	१५,००१	६,६८६	२१,६८७
यवतमाळ	३०,९११	२३,२३३	५४,१४५	२९,९२२	२०,७९३	५०,७१५
नागपूर ग्रामीण	२३,५८१	९,२६२	३२,८४३	२२,७४२	८,९८५	३१,७२७
नागपूर शहर	१३,६५४	५,३५९	१९,०१२	१३,१३७	५,१०६	१८,२४३
वर्धा	१४,२४८	५,७५६	२०,००४	१४,२४७	५,७४२	१९,९८९
भंडारा	१९,३८८	७,७७३	२७,१६२	१८,४५१	७,४६७	२५,९१८
गोंदिया	२४,०९१	९,४७२	३३,५६२	२३,०१६	८,७४४	३१,७६०
चंद्रपूर	४०,३०९	१६,४६१	५६,७७०	३८,१०४	१५,९४९	५४,०५३
गडचिरोली	३०,३९५	११,९४२	४२,३३७	१५,०६०	११,३५१	२६,४११
महाराष्ट्र राज्य	**६,५९,२४७**	**३,६८,३०९**	**१०,२७,५५५**	**५,९७,८६१**	**३,३९,७३७**	**९,३७,५९८**

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ४.१५ (पुढे चालू)
राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत अंत्योदय अन्न योजना कुटुंबांना सन २०२३-२४ करीता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण

(मे. टन)

जिल्हा	गोदामांमधून रास्त भाव दुकानांद्वारे उचल		
	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(८)	(९)	(१०)
मुंबई	३,६७६	२,६८९	६,३६५
ठाणे	१३,७५५	५,५०७	१९,२६२
पालघर	२६,८३४	१०,७८१	३७,६१५
रायगड	२२,२८०	८,९७४	३१,२५४
रत्नागिरी	१०,४७२	४,३०४	१४,७७६
सिंधुदुर्ग	५,८४१	२,४१४	८,२५५
नाशिक	३९,१५१	२९,१५९	६८,३१०
धुळे	१५,०५०	११,१५१	२६,२०१
नंदुरबार	२९,४९३	११,६५८	४१,१५१
जळगाव	२८,१९९	२०,४००	४८,५९९
अहमदनगर	१९,३७९	१३,५६०	३२,९३९
पुणे ग्रामीण	१०,६२४	८,१३२	१८,७५६
पुणे शहर	१,९२४	७९७	२,७२१
सातारा	५,८४३	४,३९३	१०,२३६
सांगली	६,५२५	४,७४०	११,२६५
सोलापूर ग्रामीण	११,३४४	८,१९७	१९,५४१
सोलापूर शहर	१,७०४	६५७	२,३६१
कोल्हापूर	११,२२४	७,२५४	१८,४७८
छत्रपती संभाजीनगर	१५,२३२	११,४२३	२६,६५५
जालना	९,१२८	६,७३९	१५,८६७
परभणी	९,२०८	७,७४३	१६,९५१
हिंगोली	५,९२५	४,३६६	१०,२९१
बीड	७,८८८	५,९३९	१३,८२७
नांदेड	२०,३२१	८,३४२	२८,६६३
धाराशिव	८,२९४	६,२२५	१४,५१९
लातूर	८,५५६	७,१२२	१५,६७८
अमरावती	२९,६५७	२१,९०६	५१,५६३
अकोला	१०,११८	४,०६६	१४,१८४
वाशिम	१२,९२६	५,१६३	१८,०८९
बुलढाणा	१५,६६०	६,१९३	२१,८५३
यवतमाळ	२३,७२३	१७,९५०	४१,६७३
नागपूर ग्रामीण	२०,१६९	८,३२२	२८,४९१
नागपूर शहर	१३,१५४	५,१३७	१८,२९१
वर्धा	१२,२१६	४,७५०	१६,९६६
भंडारा	१८,४३३	७,३८१	२५,८१४
गोंदिया	१५,५८९	७,३३२	२२,९२१
चंद्रपूर	२९,५५४	१३,६४१	४३,१९५
गडचिरोली	१४,०८८	११,२६२	२५,३५०
महाराष्ट्र राज्य	**५,६३,१५७**	**३,२५,७६९**	**८,८८,९२६**

टिप: आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे एकूण बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ४.१६

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत प्राधान्य कुटुंबांना सन २०२३-२४ करिता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण

(मे. टन)

जिल्हा	राज्य शासनाचे नियतन			भारतीय अन्न महामंडळाकडून उचल		
	तांदूळ	गहू	एकूण	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
मुंबई	३,००,१८९	१,५९,७३२	४,५९,९२१	२,३५,२४०	१,२९,२२०	३,६४,४६०
ठाणे	२३,२७२	७,६७९	३०,९५१	२०,१९३	६,९८६	२७,१७९
पालघर	६२,४३३	२६,६७०	८९,१०३	५२,३९९	२४,९६९	७७,३६८
रायगड	६८,४९७	२२,५६४	९१,०६१	६२,४१९	२१,०३६	८३,४५५
रत्नागिरी	४८,७४८	११,९७८	६०,७२६	४१,७०१	१०,९०९	५२,६१०
सिंधुदुर्ग	२७,६२३	६,७८९	३४,४१२	२४,१०७	५,९०६	३०,०१३
नाशिक	१,०६,७४६	६९,९२०	१,७६,६६६	९२,७९१	६०,३८९	१,५३,१८०
धुळे	४१,३०८	२७,०६५	६८,३७३	३८,२९१	२४,५२१	६२,८१२
नंदुरबार	२५,९९८	१७,४९८	४३,४९५	२२,८७५	१५,३०७	३८,१८२
जळगाव	७९,६९०	५२,२०२	१,३१,८९१	७२,२३४	४६,८२२	१,१९,०५६
अहमदनगर	९६,०६०	६२,९०८	१,५८,९६८	८६,८४२	५४,४०८	१,४१,२५०
पुणे ग्रामीण	९०,३४४	५९,१६४	१,४९,५०९	७८,३६६	५३,२७९	१,३१,६४५
पुणे शहर	४६,७८८	३०,६४६	७७,४३४	४१,४२७	२७,६०२	६९,०२९
सातारा	६०,३५५	३९,७७८	१,००,१३३	५१,५८५	३५,४२५	८७,०१०
सांगली	६१,७५५	४१,४०८	१,०३,१६३	५२,८९९	३६,६०३	८९,५०२
सोलापूर ग्रामीण	६०,३३८	३९,९४७	१,००,२८५	४८,१३६	३२,७७४	८०,९१०
सोलापूर शहर	१८,०३७	११,९१६	२९,९५३	१६,१८३	१०,५९८	२६,७८१
कोल्हापूर	८३,४५२	५४,६५१	१,३८,१०३	७३,९९८	४४,९३४	१,१८,९३२
छत्रपती संभाजीनगर	७१,२२२	४६,९९२	१,१८,२१४	६३,९४१	४३,१२८	१,०७,०६९
जालना	४७,२६९	३१,६९४	७८,९६३	४०,८७०	२७,२६०	६८,१३०
परभणी	३७,१३०	२४,४६७	६१,५९८	३२,४९६	२२,१६४	५४,६६०
हिंगोली	२५,३४८	१७,०५७	४२,४०५	२१,६६६	१४,३७२	३६,०३८
बीड	५३,७१६	३५,५६७	८९,२८३	४६,०४३	३१,६३८	७७,६८१
नांदेड	६९,१५०	४५,८६३	१,१५,०१३	६०,२२२	४१,६२५	१,०१,८४७
धाराशिव	३५,४७४	२३,३८७	५८,८६१	३०,३९४	२०,६२९	५१,०२३
लातूर	५४,८४९	३६,९६६	९१,८१५	५०,११४	३३,१९५	८३,३०९
अमरावती	६७,५५९	१६,७०९	८४,२६८	६७,५५९	१६,२१४	८३,७७३
अकोला	४१,१९७	२२,५२७	६३,७२४	३६,२९३	१९,८३२	५६,१२५
वाशिम	३४,८७८	११,४५८	४६,३३६	२९,७५६	९,९५४	३९,७१०
बुलढाणा	५२,६९२	३६,२१५	८८,९०७	४५,३७५	३४,४८९	७९,८६४
यवतमाळ	५१,५८७	३४,६०२	८६,१९०	४९,९१९	२९,८०६	७९,७२५
नागपूर ग्रामीण	६२,६३१	२०,५६०	८३,१९२	५७,४७९	२०,०७५	७७,५५४
नागपूर शहर	६५,४७५	२१,५७६	८७,०५१	५९,४०५	१९,६९६	७९,१०१
वर्धा	४०,५१०	१३,७२९	५४,२४०	३९,००३	१३,०५७	५२,०६०
भंडारा	३२,८५४	११,०७५	४३,९२९	३१,०९६	१०,६९१	४१,७८७
गोंदिया	२७,२१६	१४,३८८	४१,६०४	२५,३३८	१३,२८४	३८,६२२
चंद्रपूर	३७,२३७	२५,४५१	६२,६८७	३२,९८०	२४,६५६	५७,६३६
गडचिरोली	१६,४५८	१०,७८९	२७,२४७	१५,०३५	१०,१४५	२५,१८०
महाराष्ट्र राज्य	**२२,२६,०८८**	**१२,४३,५८९**	**३४,६९,६७७**	**१९,४६,६७०**	**१०,९७,५९८**	**३०,४४,२६८**

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ४.१६(पुढे चालू)
राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत प्राधान्य कुटुंबांना सन २०२३-२४ करिता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण

(मे. टन)

जिल्हा	गोदामांमधून रास्त भाव दुकानांना वितरण		
	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(८)	(९)	(१०)
मुंबई	२,३५,२४०	१,२९,२२०	३,६४,४६०
ठाणे	२१,०३५	७,०३४	२८,०६९
पालघर	५३,८७६	२३,९०९	७७,७८५
रायगड	६०,४१२	२०,४४३	८०,८५५
रत्नागिरी	४२,७४५	१०,७६७	५३,५१२
सिंधुदुर्ग	२४,६६४	६,१८४	३०,८४८
नाशिक	९५,२९१	६३,५११	१,५८,८०२
धुळे	३३,०७१	२२,३०९	५५,३८०
नंदुरबार	२३,८९५	१५,५७२	३९,४६७
जळगाव	६६,५३४	४६,०७७	१,१२,६११
अहमदनगर	८३,६८५	५१,७५८	१,३५,४४३
पुणे ग्रामीण	७५,५८२	५१,७०५	१,२७,२८७
पुणे शहर	४१,४२६	२७,६०२	६९,०२८
सातारा	५१,२४२	३४,३७३	८५,६१५
सांगली	५१,६९३	३४,३६९	८६,०६२
सोलापूर ग्रामीण	४९,४१८	३२,९४१	८२,३५९
सोलापूर शहर	१६,१८०	१०,५८७	२६,७६७
कोल्हापूर	६५,७२८	४०,५८२	१,०६,३१०
छत्रपती संभाजीनगर	६५,९२९	४४,६७२	१,१०,६०१
जालना	४०,२९०	२६,४०५	६६,६९५
परभणी	३३,४७१	२२,२८०	५५,७५१
हिंगोली	२१,०३१	१३,७५२	३४,७८३
बीड	४५,५५७	३०,४४४	७६,००१
नांदेड	५८,६४२	३९,५७८	९८,२२०
धाराशिव	२९,५३७	१९,८८७	४९,४२४
लातूर	४८,०८०	३२,६८८	८०,७६८
अमरावती	६७,१७२	१६,६०५	८३,७७७
अकोला	३०,१९३	१७,९३७	४८,१३०
वाशिम	३०,६२२	९,१३५	३९,७५७
बुलढाणा	४४,६२२	३०,७४८	७५,३७०
यवतमाळ	३९,३०३	२६,२६९	६५,५७२
नागपूर ग्रामीण	४८,९७५	१५,३०४	६४,२७९
नागपूर शहर	६०,३४४	१९,६९५	८०,०३९
वर्धा	३४,२२४	११,५१३	४५,७३७
भंडारा	२८,८६५	१०,६८८	३९,५५३
गोंदिया	१८,९२९	९,५४६	२८,४७५
चंद्रपूर	२५,५१४	१८,९८२	४४,४९६
गडचिरोली	१३,९८२	९,३३६	२३,३१८
महाराष्ट्र राज्य	**१८,७६,९९९**	**१०,५४,४०७**	**२९,३१,४०६**

टिप: आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे एकूण बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ४.१७
जिल्हानिहाय गोदामांची आणि रास्त भाव दुकानांची संख्या मार्च, २०२४ पर्यंत

(क्षमता मे. टन)

जिल्हा	शासकीय गोदामांची एकूण संख्या		नादुरुस्त झाल्यामुळे साठवणूकीस उपयोगी नसलेली गोदामे		इतरांना भाड्याने दिलेली गोदामे		इतरांकडून भाड्याने घेतलेली गोदामे		साठवणूकीस उपलब्ध असलेली गोदामे	रास्त भाव दुकानांची संख्या
	संख्या	क्षमता	संख्या	क्षमता	संख्या	क्षमता	संख्या	क्षमता	संख्या	
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
मुंबई	१३	८,७२४	६	३,२४३	०	--	०	--	०७	३,०७३
ठाणे	१६	८,५८०	१	५००	०	--	०	--	१५	६०८
पालघर	२५	१२,७५०	३	८००	१	३००	०	--	२१	१,०८५
रायगड	६०	२,९९०	२२	८,३००	०	--	०	--	३८	१,४४२
रत्नागिरी	५०	२२,७९०	२६	८,०५०	१	२५०	०	--	२३	९५३
सिंधुदुर्ग	१९	१०,६६०	३	१,३००	०	--	१	३००	१७	४६३
नाशिक	४४	५६,५८०	९	८,६५०	०	--	०	--	३५	२,६०९
धुळे	२४	१५,४८०	४	२,०००	०	--	०	--	२०	९८७
नंदुरबार	३२	२०,८२०	६	३,०००	०	--	०	--	२६	१,०७२
जळगाव	४०	३०,३४०	९	२,२५०	०	--	३	१,६००	३४	१,९८०
अहमदनगर	८२	६२,२१०	४१	२१,८५०	३	१,३००	०	--	३८	१,८८७
पुणे	२९	२९,०३०	१०	४,३९०	०	--	२	६९०	२१	२,५०३
सातारा	४९	२७,३९०	१६	४,३४०	०	--	१	३००	३४	१,७१६
सांगली	३६	२२,२८०	७	२,८५०	०	--	०	--	२९	१,३६९
सोलापूर	५२	४३,६४०	५	१,३००	०	--	०	--	४७	१,८७१
कोल्हापूर	२५	२१,१००	२	५५०	०	--	०	--	२३	१,६६४
छत्रपती संभाजीनगर	१९	१९,७५८	७	५,०३२	०	--	५	५,९००	१७	१,८१३
जालना	१९	२०,३००	९	३,९००	०	--	०	--	१०	१,२८०
परभणी	१६	९,८३०	४	१,७५०	०	--	४	३,२००	१६	१,१८३
हिंगोली	१६	१५,८४०	६	५,५००	०	--	०	--	१०	७९७
बीड	४५	३७,३७०	१४	७,३१०	०	--	४	४,०००	३५	१,९७३
नांदेड	५४	२८,२९०	१६	५,०००	०	--	१	५००	३९	२,०००
धाराशिव	३१	२१,८००	१०	५,१००	०	--	२	१००	२३	१,०७८
लातूर	३०	२७,१९०	७	५,६५०	०	--	१	१,३२०	२४	१,३५१
बुलढाणा	२९	१७,०८०	४	१,४००	०	--	६	१,५५०	३१	१,५३६
अकोला	२५	१६,७७०	३	८५०	०	--	०	--	२२	१,०६१
वाशिम	१६	१२,७२०	०	०	०	--	०	--	१६	७७६
अमरावती	४०	२१,०००	२	२००	०	--	२	८५०	४०	१,९१४
यवतमाळ	४४	२७,३६०	८	४,०००	०	--	०	--	३६	२,०४३
वर्धा	१८	१३,२५०	२	२,०००	०	--	०	--	१६	८८७
नागपूर	५८	३७,४०८	२१	६,२३१	०	--	४	६,१००	४१	१,९८१
भंडारा	१९	१४,१४०	१	६००	०	--	१	५५०	१९	८८९
गोंदिया	२०	१४,०६०	५	१,२५०	२	६००	०	--	१३	९९९
चंद्रपूर	३८	२४,४७०	४	१,७५०	३	१,३००	०	--	३१	१,५३८
गडचिरोली	४३	२५,०५०	५	२,३५०	६	२,६००	०	--	३२	१,१९७
महाराष्ट्र राज्य	**१,१७६**	**८,२६,०५०**	**२९८**	**१,३३,२४६**	**१६**	**६,३५०**	**३७**	**२७,८६०**	**८९९**	**५१,५७८**

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

५

लोकवित्त

५. लोकवित्त

५.१ शासनाच्या अर्थसंकल्पाशी निगडित असलेले लोकवित्त महसूल, खर्च व ऋणभार यांचे व्यवस्थापन करते. महसुली तूट, राजकोषीय तूट, ऋणभार, इत्यादींचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण अशा वित्तीय निर्देशकांचे मूल्यांकन राजकोषीय शिस्तीचे पालन करण्यासाठी आवश्यक आहे. यामुळे राज्याला विकासाच्या गरजांचा प्राधान्यक्रम निश्चित करण्यास मदत होते.

अर्थसंकल्प २०२३-२४

५.२ सन २०२३-२४ चे सुधारित अंदाज (सुअं) ₹ ३८२ कोटीची अर्थसंकल्पीय तूट दर्शवितात. सन २०२३-२४ (सुअं) नुसार मागील वर्षाच्या तुलनेत एकूण जमा व एकूण खर्च अनुक्रमे ३०.१ टक्के व २६.७ टक्क्यांनी वाढले आहेत. महत्त्वाचे वित्तीय निर्देशक तक्ता ५.१ मध्ये तर वित्तीय निर्देशकांची मालिका परिशिष्ट ५.१ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता ५.१ महत्वाचे वित्तीय निर्देशक

(₹ कोटी)

तपशील	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४ (सुअं)
१. महसुली जमा	३,३३,३१२	४,०५,६७८	४,८६,११६
एकूण जमेशी टक्केवारी	(८२.०)	(८८.०)	(८१.०)
२. महसुली खर्च	३,४९,६८६	४,०७,६१४	५,०५,६४७
एकूण खर्चाशी टक्केवारी	(८७.७)	(८६.०)	(८४.२)
३. महसुली तूट (२-१)	१६,३७४	१,९३६	१९,५३२
स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	(०.५)	(०.१)	(०.५)
४. भांडवली जमा#	७३,०५८	५५,४७३	१,१४,०००
एकूण जमेशी टक्केवारी	(१८.०)	(१२.०)	(१९.०)
५. भांडवली खर्च#	४९,१०६	६६,३०८	९४,८५१
एकूण खर्चाशी टक्केवारी	(१२.३)	(१४.०)	(१५.८)
६. एकूण जमा# (१+४)	४,०६,३६९	४,६१,१५१	६,००,११६
७. एकूण खर्च# (२+५)	३,९८,७९२	४,७३,९२२	६,००,४९८
८. अर्थसंकल्पीय तूट (७-६)	(-)७,५७७	१२,७७२	३८२
९. राजकोषीय तूट	६४,३०२	६७,६०२	१,११,९५६
स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	(२.०)	(१.९)	(२.८)
१०. प्राथमिक तूट	२४,१४४	२५,९१३	६३,३७८
स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	(०.८)	(०.७)	(१.६)
११. व्याज प्रदाने	४०,१५८	४१,६८९	४८,५७८
महसुली जमेशी टक्केवारी	(१२.०)	(१०.३)	(१०.०)

सुअं सुधारित अंदाज # कर्ज परतावा वजा जाता निव्वळ रकमा

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

महसुली जमा

५.३ सन २०२३-२४ (सुअं) नुसार महसुली जमा स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या १२.० टक्के आहे. सन २०२३-२४ (सुअं) नुसार राज्याचा स्व स्रोतांपासूनचा महसूल ₹ ३,२६,३९८ कोटी (एकूण महसुली जमेच्या ६७.१ टक्के) आहे व त्यामध्ये मागील दशकात सरासरी १२.८ टक्के वार्षिक दराने वाढ झाली आहे. घटकनिहाय महसुली जमा तक्ता ५.२ मध्ये आणि महसुली व भांडवली लेख्यावरील जमेचा तपशील परिशिष्ट ५.२ मध्ये दिला आहे.

५.३.१ सन २०२३-२४ (सुअं) नुसार महसुली जमेमध्ये कर महसुलाचा हिस्सा सर्वाधिक (८१.५ टक्के) आहे. राज्याच्या स्वत:च्या कर महसुलात 'राज्य वस्तू व सेवा कराचा' सर्वाधिक हिस्सा (४४.४ टक्के) असून त्याखालोखाल 'विक्री, व्यापार इत्यादींवरील कराचा' हिस्सा (१९.० टक्के) आहे. घटकनिहाय स्वत:चा कर महसूल तक्ता ५.३ मध्ये दिला आहे. निवडक राज्यांकरिता सन २०२२-२३ (सुअं) नुसार स्वत:चा कर महसूल, महसुली जमा व महसुली खर्चाचा तपशील तक्ता ५.४ मध्ये दिला आहे.

आलेख ५.१ : राज्याचा कर महसूल

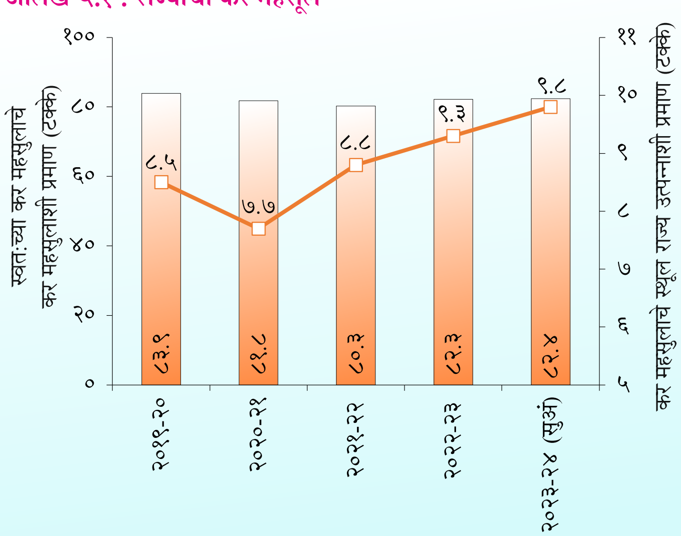

तक्ता ५.२ घटकनिहाय महसुली जमा

(₹ कोटी)

वर्ष	कर महसूल			करेतर महसूल			केंद्र शासनाकडून प्राप्त अनुदाने	एकूण महसुली जमा
	स्वत:चा कर महसूल	केंद्रीय करातील हिस्सा	एकूण	व्याजाच्या जमा रकमा	इतर करेतर महसूल	एकूण		
२०१९-२०	१,८८,९७१	३६,१९७	२,२५,१६७	३,२७१	११,०२६	१४,२९७	४३,७२५	२,८३,१९०
२०२०-२१	१,६४,२८०	३६,४७९	२,००,७५९	२,२८६	१३,६८९	१५,९७५	५२,७३३	२,६९,४६७
२०२१-२२	२,२०,९८२	५४,२६३	२,७५,२४५	२,६१७	१६,६९०	१९,३०७	३८,७६०	३,३३,३१२
२०२२-२३	२,७७,५८४	५९,९०३	३,३७,४८७	२,४३०	१४,३४६	१६,७७६	५१,४१४	४,०५,६७८
२०२३-२४ (सुअं)	३,२६,३९८	६९,६५४	३,९६,०५२	३,०००	२१,६२०	२४,६२०	६५,४४४	४,८६,११६

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ५.३ घटकनिहाय स्वत:चा कर महसूल

(₹ कोटी)

घटक	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४ (सुअं)
राज्य वस्तू व सेवा कर	८२,६०२	६९,९४९	९७,३०५	१,२१,२५६	१,४४,७९१
विक्री, व्यापार, इत्यादींवरील कर	३७,७८६	३३,१६०	४५,९२४	५४,५६८	६२,०५०
मुद्रांक व नोंदणी फी	२८,७०७	२५,४२८	३५,५९४	४५,२८६	५१,५००
राज्य उत्पादन शुल्क	१५,४२८	१५,०८९	१७,२२१	२१,५०७	२९,०००
विजेवरील कर व शुल्क	९,६१९	८,३५४	८,३८४	१४,७२१	१४,०००
वाहनांवरील कर	८,४६७	६,६५५	९,०८०	११,७४०	१५,०००
जमीन महसूल	२,१५५	२,०६३	३,०६५	२,४३१	२,५००
उत्पन्न व खर्च यावरील इतर कर	२,५०२	२,४७४	२,६५२	२,९३१	४,०००
माल व प्रवासी कर	७७३	१३	३९४	१,५८२	१,७६०
विक्रेय वस्तू व सेवा यावरील इतर कर व शुल्क	९३२	१,०९५	१,३६४	१,५६२	१,७९७
कृषी उत्पन्नावरील कर	०	२	०	०	०
एकूण	**१,८८,९७१**	**१,६४,२८०**	**२,२०,९८२**	**२,७७,५८४**	**३,२६,३९८**

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ५.४ निवडक राज्यांकरिता सन २०२२-२३ (सुअं) नुसार स्वत:चा कर महसूल, महसुली जमा व महसुली खर्च

राज्य	स्वत:चा कर महसूल		महसुली जमा		महसुली खर्च	
	रक्कम (₹ कोटी)	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	रक्कम (₹ कोटी)	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	रक्कम (₹ कोटी)	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी
आंध्र प्रदेश	८४,३४३	६.४	१,७६,४४८	१३.४	२,०५,५५६	१५.६
गुजरात	१,३३,४१०	५.९	१,९६,१८७	८.७	१,८९,४९४	८.४
कर्नाटक	१,४३,८८३	६.४	२,१२,३६०	९.५	२,१८,३५६	९.७
केरळ	७०,१८९	६.७	१,२९,२६८	१२.४	१,४९,१८४	१४.३
मध्य प्रदेश	७८,१३७	५.९	२,०३,९६७	१५.४	२,०२,४६७	१५.३
महाराष्ट्र	**२,७५,७८६**	**६.८**	**४,३०,९२५**	**१०.७**	**४,५०,८९०**	**११.१**
राजस्थान	९२,७१९	६.६	२,१५,७८७	१५.३	२,४८,०९७	१७.६
तामीळनाडू	१,५१,८७१	६.४	२,४५,६६०	१०.४	२,७६,१३६	११.७
तेलंगणा	१,१०,५९२	८.४	१,७५,८०२	१३.४	१,७२,८२२	१३.२
उत्तर प्रदेश	१,८५,२३८	८.२	४,७८,८१७	२१.२	४,२४,९०९	१८.८

आधार : भारतीय रिझर्व बँक

५.३.२ सन २०२३-२४ सुधारित अंदाजांनुसार केंद्रीय करातील हिश्श्यात मागील वर्षाच्या तुलनेत १६.३ टक्के वाढ झाली आहे. केंद्रीय करात निगम कर (३०.८ टक्के) व केंद्रीय वस्तू व सेवा कर (३०.० टक्के) यांचा मुख्य हिस्सा आहे.

आलेख ५.२ : राज्याचा कर महसुलातील सरासरी हिस्सा (२०१९-२० ते २०२३-२४ (सुअं))

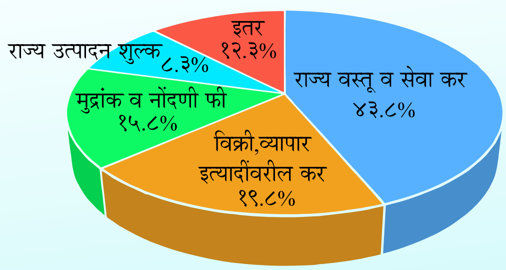

आलेख ५.३ : निवडक राज्यांचा संकलित राज्य वस्तू व सेवा कर (₹ कोटी)

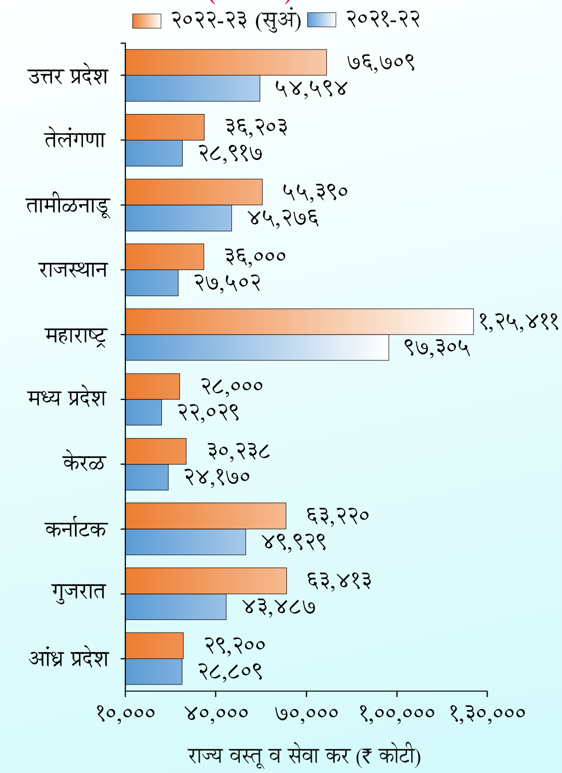

५.३.३ करेतर महसुलात व्याजाच्या जमा रकमा, लाभांश व नफा तसेच सर्वसाधारण सेवा, सामाजिक सेवा, आर्थिक व वित्तीय सेवांपासून जमा झालेल्या महसुलाचा समावेश होतो. करेतर महसुलात मागील वर्षाच्या तुलनेत सन २०२३-२४ च्या (सुअं) नुसार ४६.८ टक्के वाढ झाली आहे. सन २०२३-२४ (सुअं) करिताच्या करेतर महसुलात आर्थिक सेवांपासून मिळणाऱ्या महसुलाचा हिस्सा सर्वाधिक (५२.२ टक्के) असून त्या खालोखाल हिस्सा सर्वसाधारण सेवा (१९.० टक्के) व सामाजिक सेवा (१६.२ टक्के) यांचा आहे.

५.३.४ केंद्र शासनाकडून प्राप्त होणारी अनुदाने हा महसूली जमेचा एक घटक असून त्यात (i) केंद्र पुरस्कृत योजना अनुदाने, (ii) केंद्रीय वित्त आयोगाच्या शिफारशी नुसार अनुदाने, (iii) घटनात्मक तरतुदीनुसार अनुदाने व (iv) इतर अनुदाने यांचा समावेश होतो. सन २०२३-२४ (सुअं) नुसार केंद्र शासनाकडून प्राप्त होणाऱ्या अनुदानात २७.३ टक्के वाढ झाली आहे. 'वस्तू व सेवा कर (राज्य भरपाई) अधिनियम, २०१७' तील तरतुदींनुसार राज्यांना महसुलात होणाऱ्या नुकसानीपोटी केंद्र शासनाकडून भरपाई अनुज्ञेय आहे. त्यानुसार, राज्यास भरपाईपोटी अनुज्ञेय असलेल्या एकूण ₹ १,२०,५९३ कोटी रकमेपैकी अंदाजे ₹ १,०८,६९१ कोटी (९०.१ टक्के) प्राप्त झाले आहेत. केंद्र शासनाकडून राज्यास हस्तांतरीत वित्तीय संसाधनांचा तपशील तक्ता ५.५ व केंद्र शासनाकडून निवडक राज्यांना हस्तांतरीत होणाऱ्या वित्तीय संसाधनांचा तपशील तक्ता ५.६ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ५.५ केंद्र शासनाकडून राज्यास हस्तांतरीत वित्तीय संसाधनांचा तपशील

(₹ कोटी)

तपशील	१४ वा वित्त आयोग					१५ वा वित्त आयोग			
	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४ (सुअं)
केंद्रीय करातील हिस्सा	२८,०८६	३३,७१५	३७,२०३	४१,९५३	३६,१९७	३६,४७९	५४,२६३	५९,९०३	६९,६५४
केंद्र शासनाकडून प्राप्त अनुदाने	१६,८९९	२१,६५३	२१,८२३	३३,६६२	४३,७२५	५२,७३३	३८,७६०	५१,४१४	६५,४४४
कर्जे व अग्रीमे	५८४	६२७	१६८	३३९	९३७	१४,९९६	१८,६२५	१०,२३६	१६,३५४
एकूण	**४५,५६९**	**५५,९९५**	**५९,१९४**	**७५,९५४**	**८०,८५९**	**१,०४,२०८**	**१,११,६४८**	**१,२१,५५३**	**१,५१,४५३**

आधार: वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ५.६ केंद्र शासनाकडून हस्तांतरीत वित्तीय संसाधनांचा निवडक राज्यांचा तपशील

(₹ कोटी)

राज्य	केंद्रीय करातील हिस्सा		केंद्र शासनाकडून प्राप्त अनुदाने		कर्जे व अग्रीमे		एकूण	
	२०२१-२२	२०२२-२३ (सुअं)	२०२१-२२	२०२२-२३ (सुअं)	२०२१-२२	२०२२-२३ (सुअं)	२०२१-२२	२०२२-२३ (सुअं)
आंध्रप्रदेश	३५,३८६ (४.०)	३८,२२३ (४.०)	३९,१७० (६.३)	४७,३७१ (५.४)	४,८९६ (२.५)	५,५०० (४.३)	७९,४५१ (४.७)	९१,०९५ (४.७)
बिहार	९१,३५३ (१०.३)	९५,५१० (१०.१)	२८,६०६ (४.६)	५८,००१ (६.६)	९,५२७ (४.८)	११,६७० (९.१)	१,२९,४८६ (७.६)	१,६५,१८१ (८.५)
गुजरात	३१,१०६ (३.५)	३३,०५९ (३.५)	२४,०२८ (३.९)	१४,५५२ (१.७)	१३,६७५ (६.९)	४,६०० (९.१)	६८,८०९ (४.०)	५२,२११ (२.७)
कर्नाटक	३३,२८४ (३.८)	३४,५९६ (३.६)	२९,९६२ (४.८)	२२,९४० (२.६)	२०,१७९ (१०.१)	३,९६५ (३.१)	८३,४२५ (४.९)	६१,५०० (३.१)
केरळ	१७,८२० (२.०)	१७,७८४ (१.९)	३०,०१७ (४.८)	२५,९४१ (३.०)	९,४६५ (४.७)	२,७६५ (२.१)	५७,३०२ (३.४)	४६,४९० (२.४)
मध्य प्रदेश	६९,५४२ (७.९)	७४,५४३ (७.९)	३४,७९२ (५.६)	३७,४८८ (४.३)	१२,६१४ (६.३)	१३,२०० (१०.२)	१,१६,९४८ (६.९)	१,२५,२३१ (६.४)
महाराष्ट्र	**५४,२६३ (६.१)**	**६०,००१ (६.३)**	**३८,७६० (६.२)**	**७३,०८३ (८.३)**	**१८,६२५ (९.३)**	**१०,४०३ (८.१)**	**१,११,७०३ (६.६)**	**१,४३,४८७ (७.३)**
राजस्थान	५४,०३१ (६.१)	५७,२३१ (६.०)	३६,३२६ (५.६)	४३,९४० (५.०)	९,३३६ (४.७)	६,५८४ (५.१)	९९,६९३ (५.८)	१,०७,७५५ (५.५)
तामीळनाडू	३७,४५९ (४.२)	३८,७३१ (४.१)	३५,०५१ (५.६)	३९,७४८ (४.५)	१३,६४२ (६.८)	१०,०५६ (७.८)	८६,१५२ (५.१)	८८,५३६ (४.५)
तेलंगणा	१८,७२१ (२.१)	१९,६६८ (२.१)	८,६१९ (१.४)	३०,२५० (३.४)	४,७८४ (२.४)	३,८५२ (३.०)	३२,१२३ (१.९)	५३,७७० (२.८)
उत्तर प्रदेश	१,६०,३५८ (१८.२)	१,६९,७४५ (१७.९)	५१,८५० (८.३)	१,११,५३८ (१२.६)	१०,७४८ (५.४)	१८,०७४ (१४.०)	१,७९,७२६ (१०.५)	२,१८,०६९ (११.२)
अखिल भारत	**८,८३,१००**	**९,४८,०९०**	**६,२२,६२८**	**८,७७,७७०**	**१,९९,४३५**	**१,२८,९०३**	**१७,०५,१६२**	**१९,५४,७६४**

टीप : कंसातील आकडे अखिल भारताच्या एकूण आकडेवारीशी टक्केवारी दर्शवितात

आधार : भारतीय रिझर्व बँक

५.३.५ सन २०२३-२४ मध्ये फेब्रुवारीपर्यंत प्रत्यक्ष महसुली जमा आणि कर महसूल सन २०२३-२४ (सुअं) च्या अनुक्रमे ७६.९ टक्के व ८२.९ टक्के होते. फेब्रुवारी, २०२४ अखेर राज्य वस्तू व सेवा कर आणि विक्री, व्यापार, इत्यादींवरील कर महसूल सुधारित अंदाजाच्या अनुक्रमे ७८.६ टक्के व ८८.५ टक्के होता. फेब्रुवारी पर्यंत प्रत्यक्ष महसुली जमा तक्ता ५.७ मध्ये दिल्या आहेत.

पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार केंद्रीय करातील हिस्सा व सहायक अनुदाने

५.४ पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार एकूण केंद्रीय करातील ६.३१७ टक्के हिस्सा राज्याला आयोगाच्या संदर्भ कालावधीत (२०२१-२२ ते २०२५-२६) अनुज्ञेय आहे. पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार निवडक राज्यांकरिता केंद्रीय करातील हिस्सा तक्ता ५.८ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता ५.७ फेब्रुवारीपर्यंत प्रत्यक्ष महसुली जमा

(₹ कोटी)

बाब	२०२२-२३	२०२३-२४
अ) कर महसूल (१ + २)	**२,९३,६९१**	**३,२८,३७३**
१) स्वत:चा कर महसूल (१ ते ११)	**२,४२,६४३**	**२,६३,१७०**
१. विक्री, व्यापार, इत्यादीवरील कर	५०,३७३	४८,७९६
२. राज्य वस्तू व सेवा कर	१,११,२५२	१,२८,१६०
३. मुद्रांक व नोंदणी शुल्क	३७,५७४	४३,९०३
४. राज्य उत्पादन शुल्क	१८,११६	१९,५१६
५. विजेवरील कर व शुल्क	९,४९३	५,६४८
६. जमीन महसूल	१,८९९	१,९७९
७. वाहनांवरील कर	१०,४८१	११,८०६
८. उत्पन्न व खर्चावरील इतर कर	२,३७८	२,४०८
९. माल व प्रवासी कर	२४	१५
१०. विक्रेय वस्तू व सेवा यांवरील इतर कर व शुल्क	१,०५३	९३९
२) केंद्रीय करांतील हिस्सा	५१,०४८	६५,२०३
ब) करेतर महसूल (१ + २)	**५६,१००**	**४५,५५१**
१) करेतर महसूल (केंद्रीय अनुदाने वगळून)	१२,७२०	१६,९५७
२) केंद्रीय सहायक अनुदाने	४३,३८०	२८,५९४
एकूण (अ+ब)	**३,४९,७९१**	**३,७३,९२४**

आधार : महालेखापाल यांचे कार्यालय (महाराष्ट्र), केंद्र शासन

५.४.१ पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार सन २०२१-२२ पासून पुढील पाच वर्षांच्या संदर्भ कालावधीत राज्याला ₹ ७०,३७५ कोटी अनुदान प्राप्त होणे अपेक्षित आहे.

५.४.२ पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार राज्यांना ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांकरिता सन २०२१-२२ व २०२२-२३ करिता ६७:३३ या प्रमाणात तर सन २०२३-२४ व २०२४-२५ करिता ६६:३४ या प्रमाणात आणि सन २०२५-२६ करिता ६५:३५ या प्रमाणात अनुदाने प्राप्त होणे अपेक्षित आहे. ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांकरिता मूलभूत अनुदाने (मुक्त) व बद्ध अनुदाने यांचे प्रमाण ४०:६० आहे. नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे दहा लाख व त्यापेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेली शहरे आणि दहा लाखापेक्षा कमी लोकसंख्या असलेली शहरे असे दोन गटांत वर्गीकरण करण्यात आले आहे. दहा लाखापेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या शहरांना मूलभूत अनुदाने (मुक्त) व बद्ध अनुदाने ४०:६० या प्रमाणात प्राप्त होणे अपेक्षित आहे. दहा लाख व जास्त लोकसंख्या असलेल्या शहरांमधील परिसर हवेची गुणवत्ता, नागरी भागातील पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा, स्वच्छता व घनकचरा व्यवस्थापन याबाबींमधील कामगिरीशी निगडीत अनुदान 'दहा लाख व जास्त लोकसंख्या असलेल्या शहरांकरिताच्या आव्हान निधी' मधून त्या शहरांना प्राप्त होणे अपेक्षित आहे.

तक्ता ५.८ पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीं-नुसार निवडक राज्यांकरिता केंद्रीय करातील हिस्सा

(टक्के)

राज्य	२०२१-२२ ते २०२५-२६
आंध्र प्रदेश	४.०४७
बिहार	१०.०५८
गुजरात	३.४७८
कर्नाटक	३.६४७
केरळ	१.९२५
मध्य प्रदेश	७.८५०
महाराष्ट्र	**६.३१७**
राजस्थान	६.०२६
तामीळनाडू	४.०७९
तेलंगणा	२.१०२
उत्तर प्रदेश	१७.९३९

आधार : १५ व्या वित्त आयोगाचा सन २०२१-२६ करिताचा अहवाल

५.४.३ पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार स्थानिक स्वराज्य संस्थांकरिता संदर्भ कालावधीत अनुदान मिळविण्यासाठी राज्य वित्त आयोगाची स्थापना करणे आणि त्याच्या शिफारशींवर कार्यवाही करणे, अस्थायी आणि लेखापरीक्षण झालेले असे दोन्ही लेखे सार्वजनिक स्तरावर ऑनलाईन उपलब्ध करुन ठेवणे, मालमत्ता कराचे किमान दर ठरवणे, इत्यादी अटींची पूर्तता करणे आवश्यक आहे.

५.४.४ पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार राज्य आपत्ती जोखीम व्यवस्थापन निधीतील केंद्र व राज्यांच्या हिश्श्याचे प्रमाण ७५:२५ आहे. त्यानुसार केंद्र शासनाकडून संदर्भ कालावधीत राज्याला ₹ १७,८०३ कोटी अनुदान प्राप्त होणे अपेक्षित आहे. पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार प्राप्त सहायक अनुदाने व झालेला खर्च तक्ता ५.९ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता ५.९ पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार प्राप्त सहायक अनुदाने व झालेला खर्च

(₹ कोटी)

तपशील	२०२०-२१		२०२१-२२		२०२२-२३		२०२३-२४	
	प्राप्त	खर्च	प्राप्त	खर्च	प्राप्त	खर्च	प्राप्त	खर्च
१. पंचायत राज संस्था	५,८२७.००	५,८२७.००	४,३०७.००	४,३०७.००	३,६९६.७१	३,६९६.७१	३,६२९.२०	१,७८२.३३
१. मूलभूत अनुदाने (मुक्त)	२,९१३.५०	२,९१३.५०	१,७२२.८०	१,७२२.८०	१,४७६.९३	१,४७६.९३	१,४५१.६८	७१२.९४
२. बद्ध अनुदाने	२,९१३.५०	२,९१३.५०	२,५८४.२०	२,५८४.२०	२,२१९.७८	२,२१९.७८	२,१७७.५२	१,०६९.३९
२. नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था	२,८०६.००	२,८०६.००	२,८०६.००	२,५१४.००	२,१४४.३४	२,१३६.३४	०	०
१. दहा लाख व त्यापेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेली शहरे, *त्यापैकी,*	१,५८६.००	१,५८६.००	१,५९२.००	१,५९२.००	१,१८९.३४	१,१८१.३४	०	०
अ.परिसर हवा गुणवत्ता	७९३.००	७९३.००	४००.००	४००.००	३२१.००	३२१.००	०	०
ब. परिसर हवा गुणवत्तेकरिता प्रोत्साहनपर अनुदान	०	०	०	०	४१.३४	४१.३४	०	०
क.स्वच्छता व घन कचरा व्यवस्थापन	७९३.००	७९३.००	७९९.००	७९९.००	८२७.००	८१९.३०	०	०
२. दहा लाखापेक्षा कमी लोकसंख्या असलेली शहरे, *त्यापैकी,*	१,२२०.००	१,२२०.००	९२२.००	९२२.००	९५५.००	९५५.००	०	०
अ. मूलभूत अनुदाने (मुक्त)	६१०.००	६१०.००	३६८.८०	३६८.८०	३८२.००	३८२.००	०	०
ब. बद्धअनुदाने	६१०.००	६१०.००	५५३.२०	५५३.२०	५७३.००	५७३.००	०	०
३. स्थानिक स्वराज्य संस्थांकरिता आरोग्यसंबंधी अनुदान (ग्रामीण व नागरी)	०	०	१३३०.७१	१३३०.७१	०	०	०	०
४. राज्य आपत्ती जोखीम व्यवस्थापन निधी (केंद्रीय हिस्सा)	३,२२२.००	२,५७७.६०	३,२२२.००	२,५७७.६०	३,३८३.००	२,३०८.६५	२,८४१.६०	९९०.२९
अ. राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधी	३,२२२.००	२,५७७.६०	२,५७७.६०	२,५७७.६०	२,७०६.४०	२,३०४.९९	२,८४१.६०	९९०.२९
ब. राज्य आपत्ती निवारण निधी	०	०	६४४.४०	०	६७६.६०	३.६६	०	०

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

महसुली खर्च

५.५ सन २०२३-२४ (सुअं) नुसार एकूण खर्चात महसुली खर्चाचा हिस्सा सर्वाधिक (७७.० टक्के) आहे. महसुली खर्चातील विकास खर्चाचा हिस्सा ६९.८ टक्के आहे. सामाजिक सेवांवर (शिक्षण, पाणीपुरवठा आणि आरोग्य व कुटुंब कल्याण, इत्यादी) होणा-या खर्चाचा एकूण महसुली खर्चातील हिस्सा ४४.२ टक्के तर महसुली विकास खर्चातील हिस्सा ६३.३ टक्के आहे. महसुली खर्चाचा तपशील तक्ता ५.१० मध्ये देण्यात आला आहे. महसुली व भांडवली लेख्यावरील विकास व विकासेतर खर्चाचा तपशील परिशिष्ट ५.३ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता ५.१० महसुली खर्चाचा तपशील

(₹ कोटी)

वर्ष	विकास	विकासेतर	एकूण
२०१९-२०	२,००,२५५	१,००,०५०	३,००,३०५
२०२०-२१	२,०६,७५६	१,०३,८५४	३,१०,६१०
२०२१-२२	२,२७,९४१	१,२१,७४५	३,४९,६८६
२०२२-२३	२,७७,०२४	१,३०,५९१	४,०७,६१४
२०२३-२४(सुअं)	३,५३,०५०	१,५२,५९७	५,०५,६४७

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

५.५.१ सन २०२३-२४ मध्ये फेब्रुवारीपर्यंत प्रत्यक्ष महसुली खर्च सुधारित अंदाजाच्या ६६.४ टक्के तर महसुली विकास खर्च सुधारित अंदाजाच्या ६०.७ टक्के होता. एकूण प्रत्यक्ष महसुली विकास खर्चातील सामाजिक सेवांवर झालेला खर्च ६६.४ टक्के होता. फेब्रुवारीपर्यंतचा प्रत्यक्ष महसुली खर्चाचा तपशील तक्ता ५.११ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ५.११ फेब्रुवारीपर्यंत प्रत्यक्ष महसुली खर्चाचा तपशील

(₹ कोटी)

बाब	२०२२-२३	२०२३-२४
१. विकास खर्च		
अ. सामाजिक सेवा	१,२४,६४९	१,४२,११८
ब. आर्थिक सेवा	४८,६८७	४६,२५४
क. स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि पंचायत राज संस्थांना सहायक अनुदाने व अंशदाने	२५,०१६	२५,७६२
एकूण (अ+ब+क)	**१,९८,३५२**	**२,१४,१३४**
२. विकासेतर खर्च		
अ. सर्वसाधारण सेवा	७९,४१२	८३,१९४
ब. व्याज प्रदाने व ऋण सेवा	३३,६२४	३८,४३३
एकूण (अ+ब)	**१,१३,०३६**	**१,२१,६२७**
३. एकूण महसुली खर्च (१+२)	**३,११,३८८**	**३,३५,७६१**

आधार : महालेखापाल यांचे कार्यालय (महाराष्ट्र), केंद्र शासन

५.५.२ सन २०२३-२४ (सुअं) नुसार वेतन व निवृत्तीवेतन यावरील अनिवार्य खर्चाचा हिस्सा एकूण महसुली खर्चामध्ये ४९.८ टक्के तर एकूण महसुली जमेत ५१.७ टक्के आहे. घटकनिहाय महसुली खर्चाचा तपशील तक्ता ५.१२ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता ५.१२ घटकनिहाय महसुली खर्चाचा तपशील

(₹ कोटी)

वर्ष	वेतन व मजुरी	निवृत्ती वेतन	व्याज	अर्थसहाय्य	सहायक अनुदाने (वेतनेतर)	इतर	एकूण महसुली खर्च
२०१९-२०	१,००,८०६	३६,०८०	३३,५६१	२८,३८७	६९,८२९	३१,६४२	३,००,३०५
	(३३.६)	(१२.०)	(११.२)	(९.५)	(२३.२)	(१०.५)	(१००.०)
२०२०-२१	९९,६११	४१,१९४	३६,९७०	४०,८६२	६८,९२९	२३,०४४	३,१०,६१०
	(३२.१)	(१३.३)	(११.९)	(१३.१)	(२२.२)	(७.४)	(१००.०)
२०२१-२२	१,०७,७७६	४९,११५	४०,१५८	२९,१३७	८३,२५४	४०,२४६	३,४९,६८६
	(३०.८)	(१४.०)	(११.५)	(८.३)	(२३.८)	(११.५)	(१००.०)
२०२२-२३	१,२४,३२५	५४,५७२	४१,६८९	४३,१५९	१,००,१९६	४३,६७३	४,०७,६१४
	(३०.५)	(१३.४)	(१०.२)	(१०.६)	(२४.६)	(१०.७)	(१००.०)
२०२३-२४ (सुअं)	१,४२,७१८	६०,४४६	४८,५७८	५२,४८३	१,४५,०५१	५६,३७१	५,०५,६४७
	(२८.२)	(१२.०)	(९.६)	(१०.४)	(२८.७)	(११.२)	(१००.०)

टीप : कंसातील आकडे महसुली खर्चाशी टक्केवारी दर्शवितात

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

५.५.३ सन २०२३-२४ (सुअं) नुसार एकूण अर्थसहाय्ये ₹ ५२,४८३ कोटी होती. सन २०२३-२४ (सुअं) नुसार महत्वाच्या निवडक अर्थसहाय्यांचा तपशील तक्ता ५.१३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ५.१३ सन २०२३-२४ (सुअं) नुसार महत्वाच्या निवडक अर्थसहाय्यांचा तपशील

(₹ कोटी)

तपशील	रक्कम
कृषीपंप ग्राहकांना वीज दर सवलत (सर्वसाधारण) (कार्यक्रम)	७,३५६
एकत्रित प्रोत्साहन योजनेअंतर्गत प्रोत्साहनपर रक्कम (अनिवार्य)	५,८००
नमो शेतकरी महासन्मान निधी (कार्यक्रम)	५,७६९
प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेअंतर्गत विमाच्या हप्त्यासाठी अर्थसहाय्य (अनिवार्य)	५,१७४
परिवहन आयुक्त - आस्थापना (अनिवार्य)	३,९३५
यंत्रमाग ग्राहकांना वीजदर सवलत (सर्वसाधारण) (कार्यक्रम)	१,९८७
प्रधान मंत्री आवास योजना (कार्यक्रम)	१,२९६

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

५.५.४ शासनाचा अंतिम उपभोग्य बाबींवरील खर्च, भांडवल निर्मितीवरील खर्च, इत्यादी मध्ये होणाऱ्या बदलांची मीमांसा करण्याच्या उद्देशाने राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन यांच्या मार्गदर्शक सुचनांनुसार राज्याच्या अर्थसंकल्पीय आकडेवारीचे आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण करण्यात येते. राज्य शासनाचा अंतिम उपभोग्य बाबींवरील खर्च व भांडवल निर्मितीवरील खर्च परिशिष्ट ५.५ मध्ये दिले आहेत.

भांडवली जमा आणि भांडवली खर्च

५.६ भांडवली जमेमध्ये (i) राज्याचे देशांतर्गत ऋण आणि केंद्र शासनाकडील कर्जे व अग्रिमे हे सरकारी ऋण लेखे (ii) राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व अग्रिमे (वसुली), (iii) लोकलेख्याच्या निव्वळ जमा रकमा, आणि (iv) इतर निव्वळ भांडवली जमा जसे की, आंतरराज्यीय तडजोड, आकस्मिकता निधी व त्याचे विनियोजन, इत्यादी बाबींचा समावेश होतो. सन २०२३-२४ (सुअं) नुसार एकूण जमेमध्ये भांडवली जमेचा २५.९ टक्के हिस्सा आहे. सन २०२३-२४ (सुअं) नुसार देशांतर्गत ऋण हा भांडवली जमेचा प्रमुख घटक असून ते ₹ १,३२,१६५ कोटी (भांडवली जमेच्या ७७.७ टक्के) आहे. भांडवली जमेचा तपशील तक्ता ५.१४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ५.१४ भांडवली जमेचा तपशील

(₹ कोटी)

वर्ष	एकूण	त्या पैकी देशांतर्गत ऋण
२०१९-२०	८२,७१९	५६,२१७
२०२०-२१	१,२३,७५४	१,०३,५२०
२०२१-२२	१,०९,०९१	७१,९६१
२०२२-२३	१,००,२६८	८४,४६६
२०२३-२४ (सुअं)	१,६९,९९७	१,३२,१६५

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

५.७ सन २०२३-२४ (सुअं) नुसार एकूण खर्चातील भांडवली खर्चाचा हिस्सा २३.० टक्के आहे. एकूण भांडवली खर्चापैकी सर्वात जास्त खर्च आर्थिक सेवांवर (७९.२ टक्के) करण्यात आला व आर्थिक सेवांपैकी रस्ते व पूल बांधणी यावर सर्वाधिक (३८.७ टक्के) खर्च झाला आहे. भांडवली खर्चाचा तपशील तक्ता ५.१५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ५.१५ भांडवली खर्चाचा तपशील

(₹ कोटी)

वर्ष	विकास	विकासेतर	एकूण
२०१९-२०	३८,३८५	३९,९७६	७८,३६१
२०२०-२१	३२,०२८	५९,०८६	९१,११५
२०२१-२२	४९,१०६	३६,०३३	८५,१४०
२०२२-२३	६६,३०८	४४,९९५	१,११,३०३
२०२३-२४(सुअं)	९४,८५१	५५,९९७	१,५०,८४८

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

आलेख ५.४ : महसुली जमा व महसुली खर्च

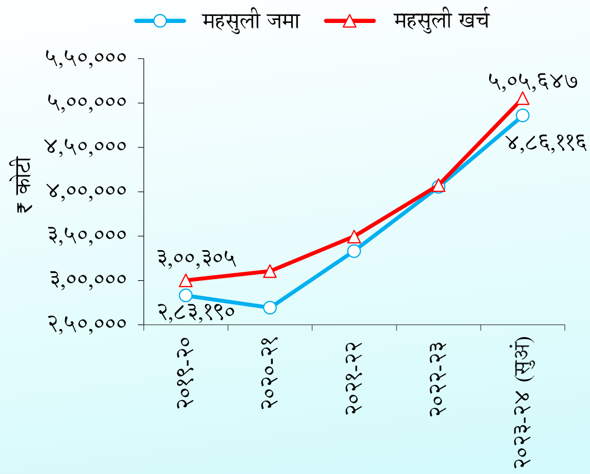

आलेख ५.५ : भांडवली जमा व भांडवली खर्च

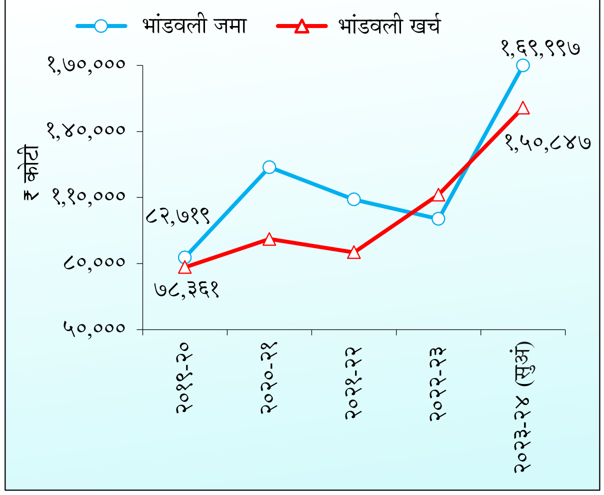

तुटीचे कल

५.८ एकत्रित वित्तीय सुधारणे संदर्भातील महाराष्ट्र राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन नियम, २००६ यास राज्य बांधील असल्याने राजकोषीय तुटीचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण सन २०२३-२४ मध्ये राज्याकरिता निश्चित करण्यात आलेल्या मर्यादेत (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या ३.० टक्के) आहे. पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार राज्यासाठी राजकोषीय तूट आणि कर्जाकरिता निश्चित केलेल्या मर्यादा तक्ता ५.१६ मध्ये देण्यात आल्या आहेत. निवडक राज्यांकरिता राजकोषीय तुटीची स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी तक्ता ५.१७ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता ५.१६ पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार राज्यासाठी राजकोषीय तूट आणि कर्जाकरिता निश्चित केलेल्या मर्यादा

(टक्के)

वर्ष	राजकोषीय तुटीचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण	ऋणभाराचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण
२०२०-२१	४.५	२५.७
२०२१-२२	४.०	२६.०
२०२२-२३	३.५	२७.५
२०२३-२४	३.०	२८.१
२०२४-२५	३.०	२८.५
२०२५-२६	३.०	२८.५

आधार: १५ व्या वित्त आयोगाचा सन २०२१-२६ करिताचा अहवाल

तक्ता ५.१७ निवडक राज्यांकरिता राजकोषीय तुटीची स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी

(टक्के)

राज्य	२०२१-२२	२०२२-२३ (सुअं)
आंध्र प्रदेश	२.२	३.६
गुजरात	१.२	१.५
कर्नाटक	३.३	२.७
केरळ	४.९	३.५
मध्य प्रदेश	३.३	३.६
महाराष्ट्र	**२.०**	**२.६**
राजस्थान	४.०	४.३
तामीळनाडू	४.०	३.२
तेलंगणा	४.१	३.८
उत्तर प्रदेश	२.०	३.६
अखिल भारत	**२.८**	**३.४**

आधार: भारतीय रिझर्व बँक

ऋणस्थिती

५.९ ऋणभारामध्ये राज्याच्या परतावा न केलेली संचित कर्जे व इतर दायित्वे यांचा समावेश होतो. सन २०२३-२४ (सुअं) नुसार राज्याचा ऋणभार मागील वर्षाच्या तुलनेत १६.५ टक्क्यांनी वाढला असून त्याचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण (१७.६ टक्के) 'महाराष्ट्र राज्याचे मध्यम मुदतीचे राजकोषीय धोरण, राजकोषीय धोरणाच्या व्युहरचनेचे विवरणपत्र आणि प्रकटीकरणे २०२३-२४' नुसार राज्यासाठी निश्चित करण्यात आलेल्या मर्यादेत (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या २५.० टक्के) आहे. ऋणभार व व्याज प्रदाने तक्ता ५.१८ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता ५.१८ ऋणभार व व्याज प्रदाने

वर्ष	ऋणभार		व्याज प्रदाने (₹ कोटी)
	रक्कम (₹ कोटी)	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	
२०१९-२०	४,५१,११७	१७.०	३३,५६१
२०२०-२१	५,१९,०८६	१९.९	३६,९७०
२०२१-२२	५,७६,८६८	१८.३	४०,१५८
२०२२-२३	६,२९,२३५	१७.३	४१,६८९
२०२३-२४ (सुअं)	७,११,२७८	१७.६	४८,५७८

आधार: वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

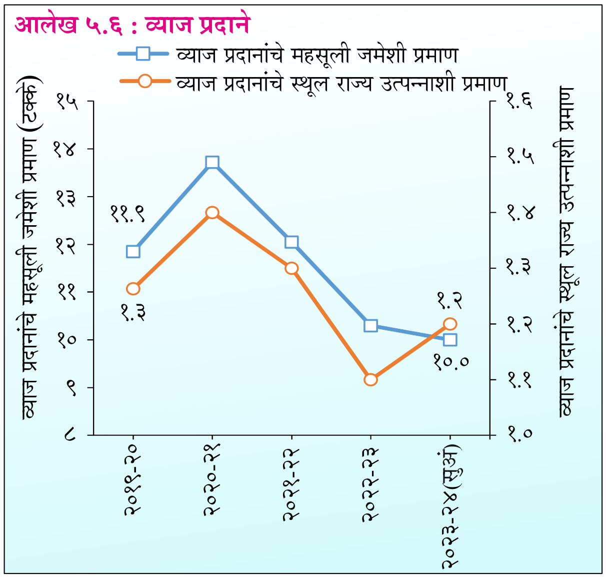

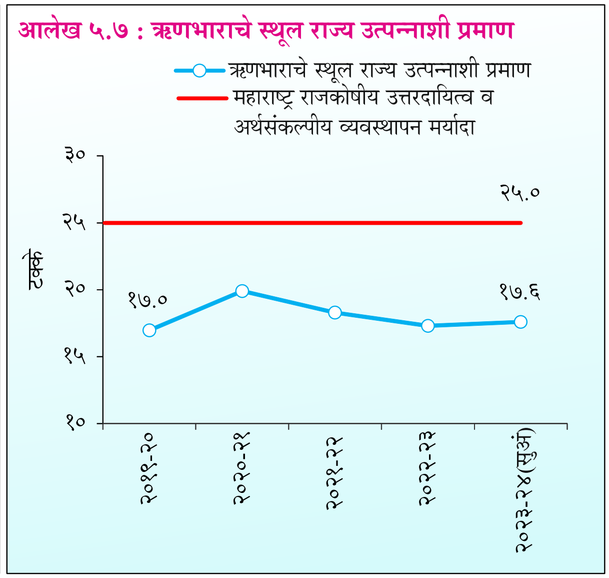

५.९.१ सन २०२३-२४ (सुअं) नुसार राज्याच्या ऋणभारात खुल्या बाजारातील कर्जे व राष्ट्रीय अल्प बचत निधीचा ७५.४ टक्के हिस्सा आहे. राज्याचे एकूण देशांतर्गत ऋण सन २०२३-२४ (सुअं) मध्ये ₹ ५,६४,८१३ कोटी (ऋणभाराच्या ७९.४ टक्के) अपेक्षित असून, त्यापैकी खुल्या बाजारातील कर्जे ही देशांतर्गत ऋणाच्या ८७.४ टक्के आहेत.

वार्षिक कार्यक्रम २०२३-२४

५.१० वार्षिक कार्यक्रम २०२३-२४ करिता एकूण अपेक्षित खर्च ₹ २,३१,६५१ कोटी असून सन २०२२-२३ करिता ₹ १,९०,९३९ कोटी होता. सन २०२३-२४ करिताच्या एकूण अपेक्षित खर्चात सामाजिक व सामूहिक सेवा क्षेत्राचा सर्वाधिक हिस्सा (४७.९ टक्के) असून त्याखालोखाल परिवहन क्षेत्राचा हिस्सा (१४.० टक्के) आहे. वार्षिक कार्यक्रम २०२३-२४ करिताच्या अपेक्षित खर्चात जिल्हा योजनांचा हिस्सा ₹ २०,१८८ कोटी असून तत्सम निधी सन २०२२-२३ मध्ये ₹ १८,१७५ कोटी होता. क्षेत्रनिहाय वार्षिक कार्यक्रमाचा तपशील तक्ता ५.१९ मध्ये दिला आहे तर क्षेत्रनिहाय जिल्हा वार्षिक कार्यक्रमाचा तपशील तक्ता ५.२० मध्ये दिला आहे.

तक्ता ५.१९ क्षेत्रनिहाय वार्षिक कार्यक्रमाचा तपशील

(₹ कोटी)

क्षेत्र	२०२१-२२		२०२२-२३		२०२३-२४	
	झालेला खर्च	हिस्सा टक्के	झालेला खर्च	हिस्सा टक्के	अपेक्षित खर्च	हिस्सा टक्के
कृषि व संलग्न कार्ये	९,०३०	७.५	१६,००५	१०.७	२३,३८१	१०.१
ग्रामविकास	४,७३२	३.९	६,९०९	४.६	८,२८३	३.६
विशेष क्षेत्र विकास	२२२	०.२	२३१	०.२	४२५	०.२
पाटबंधारे आणि पूरनियंत्रण	१२,३१०	१०.२	१०,८०३	७.२	१६,८५०	७.३
ऊर्जा	१३,३०७	११.०	१४,३४६	९.६	१६,१११	७.०
उद्योग व खनिजे	४४०	०.४	९२०	०.६	३,३२८	१.४
परिवहन	२९,३७९	२४.३	३०,६६९	२०.५	३२,५४४	१४.०
दळणवळण	०	०.०	०	०.०	०	०.०
विज्ञान, तंत्रज्ञान व पर्यावरण	१३६	०.१	२४७	०.२	५२६	०.२
सर्वसाधारण आर्थिक सेवा	१,१६४	१.०	१,४९०	१.०	२,७१६	१.२
सामाजिक व सामूहिक सेवा	४१,५६९	३४.३	५८,४५५	३९.०	१,१०,९८८	४७.९
सर्वसाधारण सेवा	५,१६१	४.३	६,४१०	४.३	१०,४४०	४.५
इतर कार्यक्रम	३,५८५	३.०	३,३७६	२.३	६,०५८	२.६
एकूण	**१,२१,०३४**	**१००.०**	**१,४९,८६२**	**१००.०**	**२,३१,६५१**	**१००.०**

आधार : नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ५.२० क्षेत्रनिहाय जिल्हा वार्षिक कार्यक्रमाचा तपशील

(₹ कोटी)

क्षेत्र	२०२१-२२		२०२२-२३		२०२३-२४	
	झालेला खर्च	हिस्सा टक्के	झालेला खर्च	हिस्सा टक्के	अपेक्षित खर्च	हिस्सा टक्के
कृषि व संलग्न कार्ये	१,४४१	१०.३	१,७९४	९.९	१,८३२	९.१
ग्रामविकास	१,२०५	८.६	१,४५५	८.०	१,१४७	५.७
पाटबंधारे आणि पूरनियंत्रण	५६८	४.१	७१४	३.९	८९६	४.४
ऊर्जा	६७३	४.८	९६९	५.४	१,०२४	५.१
उद्योग व खनिजे	२२	०.२	२१	०.१	२६	०.१
परिवहन	१,६५९	११.९	२,११७	११.७	२,१४५	१०.६
सर्वसाधारण आर्थिक सेवा	३४३	२.५	५२१	२.९	५५३	२.७
सामाजिक व सामूहिक सेवा	५,६३३	४०.२	८,०९३	४४.७	९,६२३	४७.७
सर्वसाधारण सेवा	८५७	६.१	१,०५३	५.८	२,०६१	१०.२
इतर कार्यक्रम	१,५९९	११.४	१,३६५	७.५	८८०	४.४
एकूण	**१४,०००**	**१००.०**	**१८,१०२**	**१००.०**	**२०,१८८**	**१००.०**

आधार : नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन

राज्याने दिलेल्या हमी

५.११ राज्याच्या अदत्त हमींची सन २०२१-२२ अखेरची रक्कम ₹ ५१,२६३ कोटी (एकूण महसुली जमेच्या ११.४ टक्के) आहे. नगर विकास विभागाच्या सर्वाधिक अदत्त हमी (३७.१ टक्के) असून त्या खालोखाल उद्योग, ऊर्जा व कामगार (ऊर्जा) विभागाच्या (२९.७ टक्के) व सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या (२५.४ टक्के) आहेत. सन २०२१-२२ मध्ये राज्य शासनाने दिलेल्या हमी तक्ता ५.२१ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता ५.२१ सन २०२१-२२ मध्ये राज्य शासनाने दिलेल्या हमी

(₹ कोटी)

विभागाचे नाव	वर्षाच्या प्रारंभीची अदत्त हमीची रक्कम	अतिरिक्त हमी		वर्षात वगळलेल्या रकमा (मागणी केलेल्या रकमां व्यतिरिक्त)	वर्षात आवाहनीत व दिलेल्या रकमा	वर्षअखेरीस अदत्त हमीची रक्कम
		वर्षभरात	ठोक हमी देण्यात आल्यामुळे वर्षामध्ये प्राप्त झालेल्या कर्जाच्या रकमा व सुधारित व्याज दरामुळे बदललेल्या रकमा			
	(अ)	(ब)	(क)	(ड)	(ई)	(अ)+(ब)+(क) - (ड)-(ई)
नगरविकास	१९,०१६.००	०.००	०.००	०.००	०.००	१९,०१६.००
उद्योग, ऊर्जा व कामगार (ऊर्जा)	२,८००.००	१३,८६७.९३	०.००	१,४४८.४३	०.००	१५,२१९.५०
सार्वजनिक बांधकाम	१३,०००.००	०.००	०.००	०.००	०.००	१३,०००.००
सहकार, पणन व वस्त्रोद्योग	५,७७५.१८	६२८.००	२८.०६	२,८५५.५६	४९९.४१	३,०७६.२७
गृह (वाहतूक)	०.००	४२०.००	०.००	०.००	०.००	४२०.००
सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य	४००.७८	०.००	६३.७९	४६.३९	०.००	४१८.१८
पाणी पुरवठा व स्वच्छता	४६९.८०	०.००	०.००	४३९.६५	०.००	३०.१५
अल्पसंख्यांक विकास	२८.६८	०.००	०.००	२.२१	०.००	२६.४७
जलसंपदा	५२.८३	०.००	०.००	३२.१७	०.००	२०.६६
इतर मागास बहुजन कल्याण	२४.६६	०	०	०.८६	२०.२६	२३.८०
आदिवासी विकास	१२.०१	०.००	०.४३	०.१२	०.००	१२.३२
एकूण	**४१,५७९.९४**	**१४,९१५.९३**	**९२.२८**	**४,८२५.३९**	**५१९.६७**	**५१,२६३.३५**

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

पाचवा राज्य वित्त आयोग

५.१२ स्थानिक स्वराज्य संस्थांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी करावयाच्या उपाययोजनांबाबत शिफारशी करण्याच्या प्रमुख उद्देशाने पाचव्या राज्य वित्त आयोगाची स्थापना करण्यात आली. राज्य वित्त आयोगाचा संदर्भ कालावधी दि. १६ डिसेंबर, २०२० ते मार्च, २०२५ असा आहे. राज्य वित्त आयोगाने स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या अर्थव्यवस्थेचे मूल्यांकन, आर्थिक आणि प्रशासकीय उपाययोजना, उत्पन्न वाढीसाठीचे अतिरिक्त स्रोत, लेखा आणि लेखापरीक्षण या संदर्भात शिफारशी केल्या. राज्य शासनाने स्विकारलेल्या आयोगाच्या काही शिफारशी पुढीलप्रमाणे आहेत :

- शासनाने पंचायत राज संस्थांच्या वतीने या आधीच वसूल केलेल्या व अद्यापही वितरित न केलेल्या ₹ ५०९ कोटींचा मुद्रांक शुल्क रकमेचा अनुशेष (ऑक्टोबर, २०१८ पर्यंतचा) तातडीने भरून काढण्याची आवश्यकता
- पाच हजार पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या गावांमध्ये स्व-उत्पन्नाच्या कमीत कमी दोन टक्के रक्कम आणि पाच हजार पेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या गावांमध्ये पाच टक्के रक्कम दरसाल देखभालीसाठी राखीव ठेवली जावी अशाप्रकारच्या नियमांच्या स्वरूपात शासनाने जिल्हा ग्रामीण देखभाल व दुरुस्ती निधीसाठी मार्गदर्शक तत्त्वे तयार करणे
- ग्राम विकास विभागाने जमीन महसूल उपकराबाबतच्या अस्तित्त्वात असलेल्या सर्व मार्गदर्शक सूचना अधिक्रमित करुन सर्वसमावेशक मार्गदर्शक सूचना निर्गमित करणे
- महाराष्ट्र ग्राम पंचायत कर आणि शुल्क नियम, १९६० अंतर्गत निश्चित करण्यात आलेल्या सध्याच्या किमान आणि कमाल कर दरात सुधारणा करणे
- राज्य शासनाच्या वतीने शिक्षण आणि रोजगार हमी उपकर गोळा करण्यापोटी नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना देण्यात येत असलेल्या सध्याच्या सवलतीच्या दरात वाढ करणे

* * * * *

परिशिष्ट ५.१

दृष्टिक्षेपात अर्थसंकल्प

(₹ कोटी)

	बाब	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४#
	(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
१.	**महसुली जमा (अ + ब)**	**२,४३,६५४**	**२,७८,९९६**	**२,८३,१९०**	**२,६९,४६८**	**३,३३,३१२**	**४,०५,६७८**	**४,८६,११६**
	अ) कर महसूल	२,०५,१५१	२,२९,४९१	२,२५,१६८	२,००,७५९	२,७५,२४५	३,३७,४८७	३,९६,०५२
	ब) करेतर महसूल	३८,५०३	४९,५०६	५८,०२२	६८,७०९	५८,०६६	६८,१९१	९०,०६४
२.	**महसुली खर्च त्यापैकी**	**२,४१,५७१**	**२,६७,०२२**	**३,००,३०५**	**३,१०,६१०**	**३,४९,६८६**	**४,०७,६१४**	**५,०५,६४७**
	अ) व्याज प्रदाने	३३,०१८	३४,०२१	३३,५६१	३६,९७०	४०,१५८	४१,६८९	४८,५७८
	ब) प्रशासकीय सेवा	१८,९२२	२०,७६०	२६,८३१	२५,७०५	३०,११८	३४,१५७	४०,३८६
	क) निवृत्ती वेतन व संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	१८,७१६	२०,८४१	२७,९७०	३२,५५०	३८,७८९	४३,३९१	४६,३१५
३.	**महसुली तूट (२ - १)**	**(-) २,०८२**	**(-) ११,९७५**	**१७,११६**	**४१,१४२**	**१६,३७४**	**१,९३६**	**१९,५३२**
४.	**भांडवली जमा**	**४२,४५८**	**५०,६७८**	**८२,७१९**	**१,२३,७५४**	**१,०९,०९१**	**१,००,२६८**	**१,६९,९९७**
	४.१) निव्वळ भांडवली जमा त्यापैकी	**२५,०८२**	**२५,५६२**	**५८,०९४**	**६६,१६८**	**७३,०५८**	**५५,४७३**	**१,१४,०००**
	अ) कर्जाची वसुली	१,७७८	१,६०४	१,६१५	१,६१२	१,१७९	६४३	२,४२७
	ब) इतर भांडवली जमा	०	०	०	०	०	०	०
	क) कर्जे व इतर दायित्वे	२३,३०४	२३,९५७	५६,४७९	६४,५५५	७१,८७९	५४,८३०	१,११,५७४
५.	**भांडवली खर्च**	**४५,१९८**	**६५,२३९**	**७८,३६१**	**९१,११५**	**८५,१४०**	**१,११,३०३**	**१,५०,८४८**
६.	**एकूण जमा (१ + ४)**	**२,८६,१११**	**३,२९,६७४**	**३,६५,९०९**	**३,९३,२२२**	**४,४२,४०३**	**५,०५,९४६**	**६,५६,११३**
७.	**एकूण खर्च (२ + ५)**	**२,८६,७६९**	**३,३२,२६०**	**३,७८,६६७**	**४,०१,७२५**	**४,३४,८२५**	**५,१८,९१७**	**६,५६,४९५**
८.	**आकस्मिकता निधीकडे विनियोजन**	**०**	**३,५२८**	**१५,३५०**	**१,५००**	**०**	**२००**	**०**
९.	**अर्थसंकल्पीय तूट (७ — ६ - ८)**	**६५७**	**(-) ९४२**	**(-) २,५९३**	**७,००३**	**७,५७७**	**१२,७७२**	**३८२**
१०.	**राजकोषीय तूट (९ + ४ क)**	**२३,९६१**	**२३,०१५**	**५३,८८६**	**७१,५५८**	**६४,३०२**	**६७,६०२**	**१,११,९५६**
११.	**प्राथमिक तूट (१०-२ (अ))**	**(-) ९,०५७**	**(-) ११,००६**	**२०,३२५**	**३४,५८८**	**२४,१४४**	**२५,९१३**	**६३,३७८**
१२.	**ऋणभार**	**४,०२,४०२**	**४,०७,१५२**	**४,५१,११७**	**५,१९,०८६**	**५,७६,८६८**	**६,२९,२३५**	**७,११,२७८**
	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी (पायाभूत वर्ष २०११-१२)							
१.	**महसुली जमा**	**१०.४**	**११.०**	**१०.७**	**१०.३**	**१०.६**	**११.१**	**१२.०**
	अ) कर महसूल	८.७	९.१	८.५	७.७	८.८	९.३	९.८
	ब) करेतर महसूल	१.६	२.०	२.२	२.६	१.८	१.९	२.२
२.	**महसुली खर्च त्यापैकी**	**१०.३**	**१०.६**	**११.३**	**११.९**	**११.१**	**११.२**	**१२.५**
	अ) व्याज प्रदाने	१.४	१.३	१.३	१.४	१.३	१.१	१.२
	ब) प्रशासकीय सेवा	०.८	०.८	१.०	१.०	१.०	०.९	१.०
	क) निवृत्ती वेतन व संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	०.८	०.८	१.१	१.२	१.२	१.२	१.१
३.	**महसुली तूट**	**(-) ०.१**	**(-) ०.५**	**०.६**	**१.६**	**०.५**	**०.१**	**०.५**
४.	**भांडवली जमा**	**१.८**	**२.०**	**३.१**	**४.७**	**३.५**	**२.८**	**४.२**
	४.१) निव्वळ भांडवली जमा त्यापैकी	**१.१**	**१.०**	**२.२**	**२.५**	**२.३**	**१.५**	**२.८**
	अ) कर्जाची वसुली	०.१	०.१	०.१	०.१	०.०	०.०	०.१
	ब) इतर भांडवली जमा	०.०	०.०	०.०	०.०	०.०	०.०	०.०
	क) कर्जे व इतर दायित्वे	१.०	०.९	२.१	२.५	२.३	१.५	२.८
५.	**भांडवली खर्च**	**१.९**	**२.६**	**२.९**	**३.५**	**२.७**	**३.१**	**३.७**
६.	**एकूण जमा**	**१२.२**	**१३.०**	**१३.८**	**१५.१**	**१४.१**	**१३.९**	**१६.२**
७.	**एकूण खर्च**	**१२.२**	**१३.१**	**१४.३**	**१५.४**	**१३.८**	**१४.२**	**१६.२**
८.	**आकस्मिकता निधीकडे विनियोजन**	**०.०**	**०.१**	**०.६**	**०.१**	**०.०**	**०.०**	**०.०**
९.	**अर्थसंकल्पीय तूट**	**०.०**	**(-) ०.०**	**(-) ०.१**	**०.३**	**०.२**	**०.४**	**०.०**
१०.	**राजकोषीय तूट**	**१.०**	**०.९**	**२.०**	**२.७**	**२.०**	**१.९**	**२.८**
११.	**प्राथमिक तूट**	**(-) ०.४**	**(-) ०.४**	**०.८**	**१.३**	**०.८**	**०.७**	**१.६**
१२.	**ऋणभार**	**१७.१**	**१६.१**	**१७.०**	**१९.९**	**१८.३**	**१७.३**	**१७.६**

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही. # सुधारित अंदाज

आधार - वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ५.२

महसुली व भांडवली लेख्यांवरील जमेचा तपशील

(₹ कोटी)

	बाब	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४#
	(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
(अ)	**एकूण महसुली जमा (१ + २ + ३ + ४)**	**२,४३,६५४**	**२,७८,९९६**	**२,८३,१९०**	**२,६९,४६८**	**३,३३,३१२**	**४,०५,६७८**	**४,८६,११६**
(१)	**राज्याचा स्वत:चा कर महसूल (१ ते ११)**	**१,६७,९४८**	**१,८७,५३८**	**१,८८,९७१**	**१,६४,२८०**	**२,२०,९८२**	**२,७७,५८४**	**३,२६,३९८**
	(१) राज्य वस्तू व सेवा कर	५०,०६३	८२,३५२	८२,६०२	६९,९४९	९७,३०५	१,२१,२५६	१,४४,७९१
	(२) विक्री व्यापार इत्यादींवरील कर	५४,८९४	३५,७२५	३७,७८६	३३,१६०	४५,९२४	५४,५६८	६२,०५०
	(३) मुद्रांक व नोंदणी शुल्क	२६,४४२	२८,५४५	२८,७०७	२५,४२८	३५,५९४	४५,२८६	५१,५००
	(४) राज्य उत्पादन शुल्क	१३,४५०	१५,३२१	१५,४२८	१५,०८९	१७,२२१	२१,५०७	२९,०००
	(५) विजेवरील कर व शुल्क	७,३४५	१०,०८५	९,६१९	८,३५४	८,३८४	१४,७२१	१४,०००
	(६) वाहनांवरील कर	८,६६५	८,६१३	८,४६७	६,६५५	९,०८०	११,७४०	१५,०००
	(७) जमीन महसूल	२,३१०	२,०८८	२,१५५	२,०६३	३,०६५	२,४३१	२,५००
	(८) उत्पन्न व खर्च यावरील इतर कर	२,२०५	२,५८३	२,५०२	२,४७४	२,६५२	२,९३१	४,०००
	(९) माल व प्रवासी कर	९८४	८३७	७७३	१३	३९४	०	०
	(१०) विक्रेय वस्तू व सेवा यावरील इतर कर व शुल्क	१,५९०	१,३८९	९३२	१,०९५	१,३६४	१,५६२	१,७९७
	(११) कृषि उत्पन्नावरील कर	नगण्य	नगण्य	०	२	०	०	०
(२)	**करेतर महसूल (१ + २)**	**१६,६८०**	**१५,८४३**	**१४,२९७**	**१५,९७५**	**१९,३०७**	**१६,७७६**	**२४,६२०**
	(१) व्याजाच्या जमा रकमा	४,१६३	४,१९१	३,२७१	२,२८६	२,६१७	२,४३०	३,०००
	(२) इतर करेतर महसूल	१२,५१७	११,६५२	११,०२६	१३,६८९	१६,६९०	१४,३४६	२१,६२०
(३)	**केंद्रीय करांतील हिस्सा (१ ते ८)**	**३७,२०३**	**४१,९५३**	**३६,१९७**	**३६,४७९**	**५४,२६३**	**५९,९०३**	**६९,६५४**
	(१) निगम कर	११,३८८	१४,६२२	१२,३५०	१०,९८०	१५,१२८	२०,१२५	२१,४३३
	(२) केंद्रीय वस्तू व सेवा कर	५२२	१०,३७८	१०,२७८	१०,८९४	१६,०१७	१६,९५१	२०,८६८
	(३) निगम करांव्यतिरिक्त इतर उत्पन्नावरील कर	९,६१६	१०,७६८	९,६७७	११,२५२	१६,५२०	१९,६३४	२३,६०९
	(४) जकात	३,७५३	२,९८०	२,२९६	१,९७०	३,९११	२,३५८	२,३८५
	(५) केंद्रीय उत्पादन शुल्क	३,९२३	१,९८१	१,५९६	१,२३१	२,०५७	७४०	८९६
	(६) सेवा कर	४,२४७	३९०	०	१५२	६२८	९५	१३
	(७) संपत्ती कर	नगण्य	५	१	०	३	०	४५१
	(८) एकात्मिक वस्तू व सेवा कर	३,७५४	८२८	०	०	०	०	०
(४)	**केंद्र शासनाकडून सहायक अनुदाने**	**२१,८२३**	**३३,६६२**	**४३,७२५**	**५२,७३३**	**३८,७६०**	**५१,४१४**	**६५,४४४**
(ब)	**एकूण भांडवली जमा (१ + २ + ३ + ४)**	**४२,४५८**	**५०,६७८**	**८२,७१९**	**१,२३,७५४**	**१,०९,०९१**	**१,००,२६८**	**१,६९,९९७**
(१)	**सरकारी ऋण लेख्यांकडून जमा (अ+ब)**	**४९,६७०**	**२६,०२५**	**५७,१५३**	**१,१८,५१६**	**९०,५८७**	**९४,७०२**	**१,४८,५२०**
	(अ) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण	४९,५०२	२५,६८६	५६,२१७	१,०३,५२०	७१,९६१	८४,४६६	१,३२,१६५
	(ब) केंद्र सरकारकडून कर्जे व आगाऊ रकमा	१६८	३३९	९३७	१४,९९६	१८,६२५	१०,२३६	१६,३५४
(२)	***राज्य शासनाकडून कर्जे व आगाऊ रकमा (वसुली)***	**१,७७८**	**१,६०४**	**१,६१५**	**१,६१२**	**१,१७९**	**६४३**	**२,४२७**
(३)	***इतर भांडवली जमा (निव्वळ)*** ‡	०	०	**(-) ९,०००**	**९,०००**	**०**	**०**	**०**
(४)	**लोक लेखा (निव्वळ) (अ + ब + क + ड)**	**(-) ८,९९०**	**२३,०४९**	**३२,९५१**	**(-) ५,३७४**	**१७,३२५**	**४,९२३**	**१९,०५१**
	(अ) अल्पबचत, भविष्य निर्वाह निधी इ. (निव्वळ)	५४७	४९२	१,७६७	७४०	९६७	५७६	(-) ९९१
	(ब) राखीव निधी (निव्वळ) (१ + २)	(-) १९४	(-) १,३५६	३,६१९	६०१	(-) ८	२५१	(-) १,१२३
	(१) व्याजी	४५	(-) २८२	३,७८२	६५८	१५६	७१२	(-) ४७३
	(२) बिनव्याजी	(-) २३९	(-) १,०७४	(-) १६३	(-) ५७	(-) १६४	(-) ४६१	(-) ६५०
	(क) नागरी ठेवी (निव्वळ) (१ + २)	३,९३०	४,३२३	५,२०४	६,००६	२,६०४	३,७२२	(-) १०,०३२
	(१) व्याजी	४,७१७	३,६३१	५,८८७	५,६७४	२,१०५	१,१७०	(-) ९,०१६
	(२) बिनव्याजी	(-) ७८७	६९२	(-) ६८३	३३२	४९८	२,५५२	(-) १,०१६
	(ड) इतर	(-) १३,२७२	१९,५९०	२२,३६२	(-) १२,७२१	१३,७६२	३७३	३१,१९७
	एकूण जमा (अ + ब)	**२,८६,१११**	**३,२९,६७४**	**३,६५,९०९**	**३,९३,२२२**	**४,४२,४०२**	**५,०५,९४६**	**६,५६,११३**

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही. # सुधारित अंदाज

‡ यात आंतरराज्यीय तडजोड (निव्वळ), आकस्मिकता निधीमध्ये केलेले विनियोजन (निव्वळ) आणि आकस्मिकता निधी (निव्वळ) यांचा समावेश आहे.

आधार - वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ५.३

महसुली व भांडवली लेख्यांवरील विकास व विकासेतर खर्चाचा तपशील

(₹ कोटी)

	बाब	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४#
	(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
(अ)	**महसुली खर्च (१ + २)**	**२,४१,५७१**	**२,६७,०२२**	**३,००,३०५**	**३,१०,६१०**	**३,४९,६८६**	**४,०७,६१४**	**५,०५,६४७**
(१)	**विकास खर्च (अ + ब + क)**	**१,६३,०३६**	**१,८२,२५७**	**२,००,२५५**	**२,०६,७५६**	**२,२७,९४०**	**२,७७,०२४**	**३,५३,०५०**
	(अ) सामाजिक सेवा (१ ते ८)	**९३,०५४**	**१,०९,३९१**	**१,२२,९४७**	**१,२२,०२३**	**१,४२,५२३**	**१,६३,३२९**	**२,२३,६२२**
	(१) शिक्षण, क्रिडा, कला व संस्कृती	४८,४७६	५०,९२२	६२,३५७	६२,२०९	६८,५५४	८१,२११	९६,१४१
	(२) आरोग्य व कुटुंब कल्याण	११,६०५	११,९६९	१३,५७६	१६,१०२	१९,४५५	१८,६६३	२४,३१३
	(३) पाणीपुरवठा व स्वच्छता, गृहनिर्माण आणि नगरविकास	१२,२१४	१४,३७८	१२,२०५	१२,८९९	१६,६८५	२२,२१५	४५,०६९
	(४) माहिती व प्रसारण	७२	१४२	१३०	८६	१३४	१३५	३६८
	(५) अ.जा., अ.ज. व इ.मा.व. यांचे कल्याण	१२,४३९	१४,२३४	१३,६५५	१०,७३९	१६,४६४	१८,७४६	२७,०४७
	(६) कामगार व कामगार कल्याण	८३४	८८३	९१४	१,०७६	१,२९०	१,५०९	२,३७५
	(७) समाज कल्याण व पोषण	७,२९१	१६,७२४	१९,९९७	१८,८६१	१९,८१८	२०,५८६	२७,९५६
	(८) इतर	१२३	१४०	११४	५२	१२४	२२८	३५३
	(ब) आर्थिक सेवा (१ ते ९)	**५४,१८९**	**५२,७५९**	**५६,०४३**	**६४,३३६**	**५९,४५५**	**८०,८१९**	**९७,५०२**
	(१) कृषि व संलग्न सेवा	२६,१३०	२०,०२०	२०,६६६	३१,८८८	१७,६९८	२६,८२६	३४,८४६
	(२) ग्राम विकास	६,५८९	६,९९७	८,२४०	९,८४७	९,१०३	१४,३५२	२१,७६८
	(३) विशेष क्षेत्र कार्यक्रम	१	१	१	१	१	१	१
	(४) पाटबंधारे व पूर नियंत्रण	२,१५९	१,८९८	२,१७०	२,०४३	२,२२०	२,३१२	२,३९३
	(५) ऊर्जा	८,९४६	११,१३५	११,२२१	९,८६५	१२,१८७	१३,८८५	१३,७७२
	(६) उद्योग व खनिजे	२,४३९	३,५८०	३,६७३	२,६९७	५,८७४	६,८७९	७,७२८
	(७) वाहतूक आणि दळणवळण	५,४६१	६,३३८	७,१८५	५,१६०	८,६८९	१२,०९२	१२,७०४
	(८) विज्ञान, तंत्रज्ञान व पर्यावरण	२२५	२९७	१८६	२१५	३०६	७८३	१,०४७
	(९) सर्वसाधारण आर्थिक सेवा	२,२४१	२,४९४	२,७०२	२,६२१	३,३७७	३,६९०	३,२४२
	(क) स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि पंचायत राज संस्था यांना सहायक अनुदाने व अंशदाने	**१५,७९३**	**२०,१०७**	**२१,२६४**	**२०,३९६**	**२५,९६३**	**३२,८७४**	**३१,९२३**
(२)	**विकासेतर खर्च (अ + ब)**	**७८,५३५**	**८४,७६५**	**१,००,०५०**	**१,०३,८५४**	**१,२१,७४५**	**१,३०,५९१**	**१,५२,५९७**
	(अ) सर्वसाधारण सेवा (१ ते ५)	**४२,४१६**	**४६,९४३**	**६२,४९०**	**६५,८८४**	**७६,५८७**	**८७,४०२**	**१,०१,०१९**
	(१) राज्यांची अंगे	१,९९४	२,२७२	४,३२२	३,३६०	३,२९३	३,८१५	७,०११
	(२) आर्थिक सेवा	२,७८४	३,०७०	३,३६७	४,२७०	४,३८७	०	०
	(३) प्रशासकीय सेवा	१८,९२२	२०,७६०	२६,८३१	२५,७०५	३०,११८	३४,१५७	४०,३८६
	(४) निवृत्ती वेतन आणि संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	१८,७१६	२०,८४१	२७,९७०	३२,५५०	३८,७८९	४३,३९१	४६,३१५
	(ब) व्याज प्रदाने व ऋण सेवा	**३६,११८**	**३७,८२१**	**३७,५६१**	**३७,९७०**	**४५,१५८**	**४३,१८९**	**५१,५७८**
(ब)	**भांडवली खर्च (१ + २)**	**४५,१९८**	**६५,२३९**	**७८,३६१**	**९१,११५**	**८५,१४०**	**१,११,३०३**	**१,५०,८४८**
(१)	**विकास खर्च (अ + ब)**	**२७,८२१**	**३६,५९४**	**३८,३८५**	**३२,०२९**	**४९,१०६**	**६६,३०८**	**९४,८५१**
	(अ) महसुली लेख्याबाहेरील भांडवली खर्च	२६,८४२	३५,०४९	३६,४१६	२९,६८७	४६,६७०	६१,६४४	८५,६५७
	(ब) राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व आगाऊ रकमा	९७९	१,५४५	१,९७०	२,३४२	२,४३६	४,६६४	९,१९४
(२)	**विकासेतर खर्च (अ + ब + क)**	**१७,३७६**	**२८,६४५**	**३९,९७६**	**५९,०८७**	**३६,०३३**	**४४,९९५**	**५५,९९७**
	(अ) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण	१६,४२८	२४,१९०	२३,६०७	५६,६१६	३४,९१८	४३,७६४	५३,१३३
	(ब) केंद्र शासनाकडून घेतलेली कर्जे व आगाऊ रकमा	९४९	९२६	१,०१९	९७१	१,११५	१,०३१	२,८६४
	(क)आकस्मिकता निधीकडे विनियोजन	०	३,५२८	१५,३५०	१,५००	०	२००	०
	एकूण खर्च (अ + ब)	**२,८६,७६९**	**३,३२,२६०**	**३,७८,६६७**	**४,०१,७२५**	**४,३४,८२५**	**५,१८,९१७**	**६,५६,४९५**

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही. # सुधारित अंदाज

आधार - वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ५.४

वर्षभरातील कर्जे व इतर दायित्वे

(₹ कोटी)

	बाब	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४#
	(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
(एक)	**ऋण प्राप्ती (१ + २ + ३) (व्याजी)**	**३७,६०२**	**४,७४९**	**४३,९६३**	**६८,००१**	**५७,७८२**	**५२,३६६**	**८२,०४३**
	१) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण (निव्वळ)	३३,०७४	१,४९६	३२,६१०	४६,९०४	३७,०४३	४०,७०३	७९,०३२
	२) केंद्र शासनाकडून प्राप्त कर्जे व आगाऊ रकमा (निव्वळ)	(-) ७८१	(-) ५८७	(-) ८२	१४,०२५	१७,५१०	९,२०४	१३,४९१
	३) व्याजी बंधने (अ + ब + क)	५,३०९	३,८४१	११,४३५	७,०७२	३,२२८	२,४५९	(-) १०,४८०
	अ) भविष्य निर्वाह निधी (निव्वळ)	५४७	४९२	१,७६६	७४०	९६७	५७६	(-) ९९१
	ब) राखीव निधी (निव्वळ)	४५	(-) २८२	३,७८२	६५८	१५६	७१२	(-) ४७३
	क) नागरी ठेवी (निव्वळ)	४,७१७	३,६३१	५,८८७	५,६७४	२,१०५	१,१७०	(-) ९,०१६
(दोन)	**ऋण प्राप्ती (१ + २) (बिनव्याजी)**	**(-) १४,२९८**	**१९,२०८**	**१२,५१६**	**(-) ३,४४६**	**१४,०९७**	**२,४६४**	**२९,५३१**
	१) लोकलेख्यातील निव्वळ जमा@	(-) १४,२९८	१९,२०८	२१,५१६	(-) १२,४४६	१४,०९७	२,४६४	२९,५३१
	२) इतर भांडवली जमा (निव्वळ)$	०	०	(-) ९,०००	९,०००	०	०	०
	एकूण कर्जे व इतर दायित्वे (एक + दोन)	**२३,३०४**	**२३,९५७**	**५६,४७९**	**६४,५५५**	**७१,८७९**	**५४,८३०**	**१,११,५७४**

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही. # सुधारित अंदाज

@ लोकलेख्याच्या निव्वळ जमेमध्ये राखीव निधी, ठेवी, निलंबन व संकीर्ण आणि वित्त प्रेषणे इ. बिनव्याजी बंधने यांचा समावेश आहे.

$ यामध्ये आंतरराज्यीय तडजोड (निव्वळ), आकस्मिकता निधीमध्ये केलेले विनियोजन (निव्वळ) आणि आकस्मिकता निधी (निव्वळ) यांचा समावेश आहे.

आधार - वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ५.५

शासनाच्या उपभोग्य बाबींवरील अंतिम खर्च व भांडवल निर्मितीवरील खर्च

(₹ कोटी)

विवरण	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४#
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
अ. उपभोग्य बाबींवरील खर्च							
१ कर्मचाऱ्यांची भरपाई (१.१ +१.२)	४५,६५६	४७,०९५	६३,१५३	६५,९३४	७५,१६८	९१,६६२	१,०७,६१९
१.१ वेतन आणि मजूरी	२६,७३३	२८,१७५	३७,४२१	३५,९१२	३९,२३४	४८,२१३	५६,३८४
१.२ निवृत्तीवेतन	१८,९२३	१८,९२०	२५,७३२	३०,०२२	३५,९३४	४३,४५०	५१,२३५
२ वस्तू आणि सेवांची निव्वळ खरेदी (२.१ + २.२ - २.३)	१४,३५३	१३,५९०	१८,४१७	१३,५०६	१०,१३२	१६,९३७	१८,५३५
२.१ खरेदी	१०,६६४	१२,३८४	१५,७७७	१७,०५२	१३,८६०	१९,२६५	१९,६२४
२.२ देखभाल	५,८९६	६,३०६	७,२६४	३,५१५	७,८७०	६,८८८	६,०४३
२.३ विक्री	२,२०७	५,०९९	४,६२५	७,०६१	८,५५३	९,४३४	७,८१७
एकूण उपभोग्य बाबींवरील खर्च	**६०,००९**	**६०,६८५**	**८१,५७०**	**७९,४४०**	**८५,३००**	**१,०८,५९९**	**१,२६,१५४**
ब. भांडवल निर्मितीवरील खर्च							
१. इमारती	२,०४३	३,२१०	२,६२९	२,७९७	४,३२२	८,८३५	११,०९४
२. रस्ते व पूल	६,११३	९,५१२	११,५६६	९,३९२	१७,९५५	२१,६००	२१,२९२
३. इतर भांडवली खर्च@	१०,२३३	१०,२१९	७,१९४	१२,३१२	१४,४३६	२०,३३१	२१,६५३
४. दळणवळणाची साधनसामग्री	१५१	९६	११२	१००	१०४	२४४	२९०
५. यंत्रसामग्री आणि साधनसामग्री	९९८	१,१७१	१,३१९	१,००३	१,४०८	३,८४३	२,८९५
६. लागवडीखालील मत्ता$	४	४	५	६	९	५	७
७. एकूण नवीन भांडवल निर्मितीवरील खर्च (१ ते ६)	**१९,५४२**	**२४,२१३**	**२२,८२५**	**२५,६०९**	**३८,२३४**	**५४,८५८**	**५७,२३१**
८. साठ्यातील बदल	०	०	०	०	०	०	०
९. स्थूल भांडवल निर्मिती (७+८)	**१९,५४२**	**२४,२१३**	**२२,८२५**	**२५,६०९**	**३८,२३४**	**५४,८५८**	**५७,२३१**

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही. # सुधारित अंदाज
@ सन २०१९-२० पासून यामध्ये संशोधन व विकास यावरील खर्च समाविष्ट आहे.
$ यामध्ये पशुधन समाविष्ट आहे.

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

६

संस्थांद्वारे वित्त पुरवठा व भांडवली बाजार

६. संस्थांद्वारे वित्त पुरवठा व भांडवली बाजार

६.१ वित्तीय प्रणालीचे सुबध्द जाळे आर्थिक विकासाच्या गतीस चालना देण्यास उपयुक्त ठरते. वित्तीय प्रणाली वैयक्तीक तथा उपक्रमांची कर्जाची गरज भागविते, विमा प्रदान करते, कुटुंबस्तरावरील बचतीस चालना देते तसेच गुंतवणूक आणि भांडवल उभारणीसाठी सहाय्यभूत ठरते. बँका, नॉन-बँकिंग वित्तीय कंपन्या, म्युच्युअल फंड, विमा कंपन्या, भांडवली बाजार, इत्यादी अर्थव्यवस्थेसाठी निधीचे प्रमुख स्रोत आहेत. राज्याच्या स्थूल मूल्यवृद्धिमध्ये वित्तीय सेवा क्षेत्राचा सरासरी हिस्सा १०.३ टक्के आहे, तर देशस्तरावर एकूण वित्तीय सेवा क्षेत्रातील राज्याचे योगदान सुमारे २४ टक्के आहे.

बँकींग संस्था

६.२ बँकींग संस्थांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर योगदान असलेल्या अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांचे त्यांच्या कार्यप्रणालीनुसार सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका, खाजगी बँका, सहकारी विदेशी बँका, इत्यादी वर्गीकरण करण्यात आले आहे. दि. ३१ मार्च, २०२३ रोजी देशातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण बँकिंग कार्यालयांपैकी ९.६ टक्के कार्यालये राज्यात कार्यरत होती. राज्यातील एकूण बँकिंग कार्यालयांमध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचा हिस्सा ५५ टक्के होता, त्याखालोखाल खाजगी बँकांचा (३२ टक्के), लघु वित्त बँकांचा (सहा टक्के), प्रादेशिक ग्रामीण बँकांचा (सहा टक्के) आणि विदेशी बँकांचा (एक टक्का) हिस्सा होता. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील ठेवी व कर्जे तक्ता ६.१ मध्ये दिले आहे तर त्याची मालिका परिशिष्ट ६.१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.१ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील ठेवी व कर्जे

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	ग्रामीण		निम-नागरी		नागरी		एकूण	
	२०२२	२०२३	२०२२	२०२३	२०२२	२०२३	२०२२	२०२३
बँक कार्यालये (संख्या)	३,१९९	३,२३०	३,१४२	३,२११	६,८७९	७,१५१	१३,२२०	१३,५९२
ठेवी (₹ '००० कोटी)	१०३.६८	११३.०७	२०८.४०	२२२.८२	३,१८८.९०	३,५८७.०२	३,५००.९८	३,९२२.९१
कर्जे (₹ '००० कोटी)	६६.५६	७६.८५	१२५.३९	१४६.१५	२,९९०.९६	३,६४४.३५	३,१८२.९१	३,८६७.३५
कर्ज-ठेवी प्रमाण (टक्के)	६४.२	६७.९	६०.२	६५.६	९३.८	१०१.६	९०.९	९८.६

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक

६.३ दि. ३१ डिसेंबर, २०२३ रोजी देशातील एकूण ठेवी आणि स्थूल कर्जे यामधे राज्याचा हिस्सा सर्वाधिक असून तो अनुक्रमे २२.० टक्के व २८.० टक्के होता. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या (प्रादेशिक ग्रामीण बँका वगळून) एकूण दरडोई ठेवी व दरडोई स्थूल कर्ज दि. ३१ डिसेंबर, २०२३ रोजी अनुक्रमे ₹ ३,३५,३५८ व ₹ ३,४६,९३३ होते, तर अखिल भारतासाठी तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे ₹ १,४०,५९१ व ₹ १,१२,५८५ होती. बँक गट निहाय राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील ठेवी व कर्जे तक्ता ६.२ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता ६.२ बँक गट निहाय राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील ठेवी व कर्जे

(दि. ३१ मार्च रोजी)

बँक गट	बँक कार्यालये (संख्या)		ठेवी (₹ '००० कोटी)		कर्जे (₹ '००० कोटी)		कर्ज-ठेवी प्रमाण (टक्के)	
	२०२२	२०२३	२०२२	२०२३	२०२२	२०२३	२०२२	२०२३
सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका	७,५६४	७,५१४	१,७६४.९२	१,९८२.८८	१,३९८.२१	१,७४८.११	७९.२	८८.२
विदेशी बँका	११९	११०	३७४.३१	३७७.९२	२०४.८२	२०८.५०	५४.७	५५.२
प्रादेशिक ग्रामीण बँका	७४२	७४४	१९.७८	२०.६१	११.७२	१३.८२	५९.३	६७.१
खाजगी बँका	४,०७०	४,३७५	१,३२४.१२	१,५१७.५५	१,५५१.९५	१,८६९.७९	११७.२	१२३.२
लघु वित्त बँका	६७१	८३७	१६.८९	२२.९८	१६.२१	२७.१४	९६.०	११८.१
सर्व	**१३,२२०**	**१३,५९२$**	**३,५००.९८**	**३,९२२.९१$**	**३,१८२.९१**	**३,८६७.३५**	**९०.९**	**९८.६**

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक

$ पेमेंट बँकेसह

६.४ दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी प्रति लाख लोकसंख्येमागे एटीएम संख्या २३ होती तर अखिल भारत स्तरावर ती १९ होती. राज्यातील एकूण २८,८१४ एटीएमपैकी शहरी भागात ६५ टक्के, निमशहरी भागात २१ टक्के आणि ग्रामीण भागात १४ टक्के एटीएम होते.

६.५ दि. ३१ मार्च, २०२३ रोजी राज्यातील एकूण ठेवींमध्ये चालू खाते व बचत खाते वरील ठेवी तसेच मुदत ठेवींचा हिस्सा अनुक्रमे १५.१ टक्के, २०.६ टक्के व ६४.३ टक्के होता. खाते प्रकारानुसार राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील ठेवी तक्ता ६.३ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता ६.३ खाते प्रकारानुसार राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील ठेवी

(दि. ३१ मार्च रोजी)

खाते प्रकार	ठेवी (₹ '००० कोटी)								मागील वर्षाच्या तुलनेत एकूण ठेवींच्या मध्ये शेकडा बदल
	२०२२				२०२३				
	ग्रामीण	निम-नागरी	नागरी	एकूण	ग्रामीण	निम-नागरी	नागरी	एकूण	
चालू	५.७३	२१.८०	४९७.२४	५२४.७७	६.४९	२४.०२	५६०.९९	५९१.५०	१२.७
बचत	५५.८५	९९.११	६२९.०६	७८४.०१	५७.६४	१०२.१२	६४७.५४	८०७.३०	३.०
मुदत ठेवी	४२.१०	८७.५०	२,०६२.६०	२,१९२.१९	४८.९४	९६.६९	२,३७८.४९	२,५२४.११	१५.१
सर्व	**१०३.६८**	**२०८.४०**	**३,१८८.९०**	**३,५००.९७**	**११३.०७**	**२२२.८२**	**३,५८७.०२**	**३,९२२.९१**	**१२.१**

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक

टीप : आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

६.६ एकूण येणे कर्जांपैकी सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांकडील येणे कर्जांचे प्रमाण ५३.४ टक्के होते तर त्या खालोखाल खाजगी बँकांकडील येणे कर्जांचे प्रमाण ३९.३ टक्के होते. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांकडील येणे कर्जे तक्ता ६.४ मध्ये दिले आहे. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांकडील व्यवसाय गट निहाय येणे कर्ज तक्ता ६.५ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ६.४ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांकडील येणे कर्जे

(दि. ३१ मार्च रोजी)

बँक गट	येणे कर्ज (₹ '००० कोटी)		मागील वर्षाच्या तुलनेत शेकडा बदल
	२०२२	२०२३	
सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका	१,४०८.४०	१,७७९.६४	२६.४
विदेशी बँका	१९५.२९	२०३.७२	४.३
प्रादेशिक ग्रामीण बँका	११.८३	१३.८३	१६.९
खाजगी बँका	१,०८५.६०	१,३०९.१८	२०.६
लघु वित्त बँका	१६.२८	२६.३७	६२.०
सर्व	**२,७१७.४०**	**३,३३२.७४**	**२२.६**

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक

तक्ता ६.५ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांकडील व्यवसाय गट निहाय येणे कर्जे

(दि. ३१ मार्च रोजी)

व्यवसाय गट / कर्जाचा प्रकार	येणे कर्ज (₹ '००० कोटी)		मागील वर्षाच्या तुलनेत शेकडा बदल
	२०२२	२०२३	
कृषि व संलग्न कार्ये	१११.५५	१२१.७७	९.२
खाण व दगड खाणकाम	३१.६२	२२.४२	(-)२९.१
वस्तुनिर्माण	४५१.०१	५२८.३६	१७.१
वीज, वायू व पाणीपुरवठा	१२४.६१	१४२.८३	१४.६
बांधकाम	२०५.१५	२४४.९६	१९.४
वाहतूक	६३.८४	६८.५८	७.४
व्यावसायिक व इतर सेवा	१९८.८०	२२२.४३	११.९
व्यापार	२२७.४८	२७२.३२	१९.७
वित्त पुरवठा	५८०.१५	८०४.६४	३८.७
वैयक्तिक कर्जे	६१४.१७	७५५.८५	२३.१
इतर	१०९.०२	१४८.५८	३६.३
सर्व	**२,७१७.४०**	**३,३३२.७४**	**२२.६**

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक

६.७ भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या निर्देशांनुसार अनुसूचित वाणिज्यिक बँका त्यांच्या कर्जापैकी विनिर्दिष्ट हिस्सा प्राधान्य क्षेत्रासाठी देतात. समाजातील वंचित घटकांना कर्ज उपलब्धतेची सुनिश्चिती करणे, अर्थव्यवस्थेतील रोजगार निर्मितीची उच्च क्षमता असलेल्या घटकांना पुरेशा प्रमाणात पतपुरवठा करणे आणि त्याद्वारे दारिद्र्य निर्मूलनास सहाय्य करणे, ही प्राधान्य क्षेत्राकरिता कर्ज देण्याची उद्दिष्टे आहेत. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांनी प्राधान्य क्षेत्रास दिलेल्या अग्रिमांपैकी येणे कर्ज तक्ता ६.६ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ६.६ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांनी प्राधान्य क्षेत्रास दिलेल्या अग्रिमांपैकी येणे कर्ज

(दि. ३१ मार्च रोजी)

प्राधान्य क्षेत्र	खाते संख्या ('०००)		मागील वर्षाच्या तुलनेत शेकडा बदल	येणे कर्ज (₹ '००० कोटी)		मागील वर्षाच्या तुलनेत शेकडा बदल
	२०२२	२०२३		२०२२	२०२३	
कृषि व संलग्न कार्ये	८,०५७	८,९१५	१०.६	५८७.७६	६९३.१२	१७.९
सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम	२,६८०	२,१८१	(-) १८.६	४७५.०३	५४४.०२	१४.५
शिक्षण	१६८	१७४	३.६	५.५०	५.८०	५.४
गृहनिर्माण	१,०८५	१,२२६	१३.०	१५८.७०	१६८.९०	६.४
निर्यात	१	२	१००.०	१७.५३	१७.२६	(-) १.५
इतर	१,७८४	२,१६४	२१.३	८.५	१३.९४	६३.२
सर्व	**१३,७७५**	**१४,६६२**	**६.४**	**१,२५३.०६**	**१,४४३.०३**	**१५.२**

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक

वार्षिक पत योजना

६.८ ग्रामीण भागाच्या आर्थिक विकासासाठी ग्राम स्तरापर्यंत बँकाकडून कर्ज उपलब्धता महत्वाची आहे. भारतीय रिझर्व्ह बँकेने प्रत्येक गावात कर्ज सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी 'सेवा क्षेत्र पद्धत' तयार केली असून जिल्हा हा घटक निश्चित केला आहे. वार्षिक पत योजना प्राधान्य व दुर्लक्षित क्षेत्रांना पुरेसा आणि वेळेत कर्जपुरवठा होत असल्याची सुनिश्चिती करते. राज्यस्तरीय बँकर्स समितीची निमंत्रक बँक राज्याची वार्षिक पत योजना तयार करून संनियंत्रित करते. बँक ऑफ महाराष्ट्र या बँकेस राज्याची निमंत्रक बँक म्हणून घोषित केले आहे. सन २०२३-२४ साठी राज्याची प्राधान्य क्षेत्रासाठी वार्षिक पत योजना ₹ ६.५१ लाख कोटीची होती. या पत योजनेमध्ये 'कृषि व संलग्न कार्ये' क्षेत्राचा हिस्सा २५.९ टक्के आणि 'सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग, खादी व ग्रामोद्योग' क्षेत्राचा हिस्सा ५५.६ टक्के होता. वार्षिक पत योजना अंतर्गत प्राधान्य क्षेत्रासाठी राज्यात वितरित केलेले कर्ज तक्ता ६.७ मध्ये तर जिल्हानिहाय वार्षिक पत योजना परिशिष्ट ६.२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.७ वार्षिक पत योजना अंतर्गत प्राधान्य क्षेत्रासाठी राज्यात वितरित केलेले कर्ज

(₹ '००० कोटी)

प्राधान्य क्षेत्र	२०२२-२३			२०२३-२४		
	लक्ष्य	साध्य	लाभधारक (लाख)	लक्ष्य	साध्य	लाभधारक (लाख)
कृषि व संलग्न कार्ये	१२६.०६	१४५.०३	९५.८४	१६८.४८	१५४.१२	८८.३९
सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग, खादी व ग्रामोद्योग	२८४.५५	३४२.७६	१२.८७	३६१.९२	४२३.११	१८.१०
इतर	१११.४६	६१.६१	१८.७७	१२१.००	६३.०५	१८.६४
सर्व	**५२२.०७**	**५४९.४०**	**१२७.४८**	**६५१.४०**	**६४०.२८**	**१२५.१२**

आधार : राज्यस्तरीय बँकर्स समिती, महाराष्ट्र राज्य

सूक्ष्म वित्त पुरवठा

६.९ सुक्ष्म वित्त पुरवठ्याद्वारे बेरोजगार किंवा अल्प उत्पन्न असलेल्या व्यक्तींना/गटांना आर्थिक सेवा प्रदान केल्या जातात. यात कर्ज पुरवठ्यासह बचत, विमा, रक्कम हस्तांतरण, समुपदेशन, इत्यादी विविध अन्य सेवांचा समावेश आहे. नाबार्डला 'स्वयंसहाय्य गट बँक जोडणी कार्यक्रम' १९९२ पासून राज्यात अंमलात येत आहे, राज्यातील 'स्वयंसहाय्य गट बँक जोडणी कार्यक्रमाचा' तपशील तक्ता ६.८ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ६.८ राज्यातील स्वयंसहाय्य गट बँक जोडणी कार्यक्रमाचा तपशील

(दि. ३१ मार्च, २०२३ रोजी)

बँक प्रकार	तपशील	एकूण स्वयंसहाय्य गट		केवळ महिलांचे स्वयंसहाय्य गट	
		संख्या	रक्कम (₹ कोटी)	संख्या	रक्कम (₹ कोटी)
सहकारी	बचत	३,८३,५५८	२,८५५.०४	३,५४,३३०	२,८२९.२९
	कर्जवाटप	२४,१७६	३४६.०२	२३,५६०	३४२.५२
	थकीत कर्जे	३१,०६६	३१२.०८	२९,८६१	३०८.९६
प्रादेशिक ग्रामीण	बचत	१,४७,७२६	३६३.३३	१,२७,६९२	३१७.१२
	कर्जवाटप	२२,४६४	४६४.४२	२२,४६४	४६४.४२
	थकीत कर्जे	४३,२०५	५२४.०३	४३,२०५	५२४.०३
सार्वजनिक क्षेत्रातील वाणिज्यिक	बचत	६,९३,४७६	१,१२३.१३	५,०३,५२५	७६२.२८
	कर्जवाटप	९४,७५७	२,२४६.३८	८८,३६३	२,१०८.१८
	थकीत कर्जे	१,५९,२५१	२,५७०.६९	१,३६,५६८	२,२८६.८१
खाजगी क्षेत्रातील वाणिज्यिक	बचत	२,९०,५२४	४००.७२	२,८६,०६८	३९०.७९
	कर्जवाटप	९६,०७३	२,९६९.९२	९६,०४५	२,९६८.९०
	थकीत कर्जे	१,४४,१२५	२,८३५.१४	१,४३,६६७	२,८२७.७०

आधार : नाबार्ड

वित्तीय समावेश

६.१० दुर्बल घटक व अल्प उत्पन्न गटास वेळेत व पुरेशा प्रमाणात किफायतशीर वित्त पुरवठा मिळणे व वित्तीय सेवा उपलब्ध होणे म्हणजे वित्तीय समावेश होय. प्रधानमंत्री जन धन योजना, अटल पेन्शन योजना, प्रधानमंत्री मुद्रा योजना, प्रधानमंत्री सुरक्षा विमा योजना, इत्यादी योजना वित्तीय समावेशनासाठी राबविण्यात येत आहेत.

६.१०.१ **प्रधानमंत्री जन धन योजना:** प्रधानमंत्री जन धन योजनेद्वारे बँक खाती, प्रेषण, कर्जे, विमा, निवृत्तीवेतन, इत्यादी वित्तीय सेवा प्रदान केल्या जातात. राज्यात दि. ३१ मार्च, २०२४ पर्यंत प्रधानमंत्री जन धन योजना अंतर्गत एकूण ३.४१ कोटी बँक खाती उघडण्यात आली असून त्यापैकी १.८८ कोटी (५५ टक्के) खाती ग्रामीण / निम - नागरी भागातील होती व या सर्व खात्यांमध्ये एकूण ₹ १४,४७५ कोटी रक्कम शिल्लक होती. या योजनेंतर्गत सुमारे २.३६ कोटी 'रुपे कार्ड' चे वाटप झाले. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांनी वित्तीय समावेशाअंतर्गत पुरविलेल्या बँकिंग सुविधा तपशील तक्ता ६.९ मध्ये दिला आहे व जिल्हा निहाय प्रधानमंत्री जन-धन योजनेचा तपशील परिशिष्ट ६.३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ६.९ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांनी वित्तीय समावेशाअंतर्गत पुरविलेल्या बँकिंग सुविधा

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०२१	२०२२	२०२३*
गावात असलेली बँकींग केंद्रे (संख्या)	६४,९६७	१,०७,७१८	७८,८९४
किमान ठेव बचत बँक खाते			
संख्या ('०००)	४४,६५९	४५,१०४	४४,३८७
रक्कम (₹ कोटी)	१३,८०८.९०	१४,५८७.५०	१५,९६३.६३
ओव्हर ड्राफ्ट उचललेली रक्कम (₹ कोटी)	५३.१०	५१.६०	५३.९४
किसान क्रेडिट कार्ड			
संख्या ('०००)	३,७३८	३,९१६	४,०३६.६२
येणे रक्कम (₹ कोटी)	४३,५२१.३०	४८,६६८.१०	५१,७७५.७२

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक * अस्थायी

६.१०.२ **प्रधानमंत्री मुद्रा योजना :** प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेचा प्रमुख उद्देश सुक्ष्म उद्योग क्षेत्राच्या विकासासाठी वित्तीय सहाय्य उपलब्ध करून देणे आहे. ही योजना उत्पन्न निर्मिती उपक्रमांमध्ये गुंतलेल्या बिगरशेती सूक्ष्म आणि लघु उद्योगांना सुलभ कर्ज उपलब्ध करण्याच्या मूलभूत गरजांना संबोधित करते. या योजनेअंतर्गत कर्जांचे 'शिशु' (₹ ५०,००० पर्यंत), 'किशोर' (₹ ५०,००० ते ₹ ५ लाख) आणि 'तरुण' (₹ ५ लाख ते ₹ १० लाख) असे वर्गीकरण करण्यात आले आहे. दि. ३१ मार्च २०२४ पर्यंत, राज्यातील ५२.८० लाख लाभार्थ्यांना एकूण ₹ ४२,७७४ कोटींचे कर्ज वाटप करण्यात आले होते. सन २०२३-२४ मध्ये या योजनेंतर्गत अखिल भारतीय स्तरावर वितरित करण्यात आलेल्या एकूण कर्जाच्या रकमेत राज्याचा हिस्सा आठ टक्के होता. प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेची राज्यातील प्रगती तक्ता ६.१० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.१० प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेची राज्यातील प्रगती

(₹ कोटी)

प्रकार	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
शिशु			
खाते संख्या	३१,६९,२९८	३८,५६,९४४	३५,२५,६३२
मंजूर कर्जे	८,९०६.१८	११,६४८.६८	११,७०८.४५
वितरीत कर्जे	८,८८५.०१	११,६००.६३	११,६८४.५५
किशोर			
खाते संख्या	६,८६,९५५	१२,६८,६८९	१५,९७,३२९
मंजूर कर्जे	८,४७२.००	१४,५६६.९९	१८,३६३.९०
वितरीत कर्जे	८,३१२.७९	१४,३७७.२०	१८,२२१.००
तरुण			
खाते संख्या	८२,८५१	१,२७,६९१	१,५७,०१८
मंजूर कर्जे	६,३५१.५५	१०,३१६.३१	१३,००२.८१
वितरीत कर्जे	६,१५४.५६	१०,१२६.६९	१२,८६८.१९
सर्व			
खाते संख्या	३९,३९,१०४	५२,५३,३२४	५२,७९,९७९
मंजूर कर्जे	२३,७२९.७३	३६,५३१.९८	४३,०७५.१६
वितरीत कर्जे	२३,३५२.३५	३६,१०४.५२	४२,७७३.७४

आधार: राज्यस्तरीय बँकर्स समिती, महाराष्ट्र राज्य

ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी

६.११ केंद्र शासनाने चालू असलेल्या ग्रामीण पायाभूत प्रकल्पांसाठी वित्त उपलब्ध करून देण्याकरीता ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी सन १९९५-९६ मध्ये सुरू केला. नाबार्डद्वारे ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधीचे व्यवस्थापन केले जाते. ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधीचा प्रमुख उद्देश राज्य शासनाच्या महामंडळांना सध्या चालू असलेले प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी कर्ज पुरविणे हा होय. ग्रामीण पिण्याचा पाणी पुरवठा, मृद संधारण, ग्रामीण बाजार समिती, ग्रामीण आरोग्य घटक, प्राथमिक शाळा, अंगणवाडया व उर्जा या कार्यांचा समावेश करून या कार्यक्रमाची व्याप्ती वाढवली आहे. या निधीअंतर्गत कृषी व संलग्न कार्ये, सामाजिक आणि ग्रामीण क्षेत्र जोडणी या तीन ढोबळ क्षेणीमध्ये वर्गीकृत ३९ अनुज्ञेय कार्यांना वित्तीय सहाय्य उपलब्ध करून देण्यात येते. ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधीअंतर्गत राज्यात मंजूर व वितरित कर्जे तपशील तक्ता ६.११ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ६.११ ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधीअंतर्गत राज्यात मंजूर व वितरित झालेले कर्जे

(दि. ३१ मार्च , २०२४ रोजी)

टप्पे	वर्ष	सद्यस्थिती	मंजूर कर्ज (₹ कोटी)	वितरित कर्जे (₹ कोटी)
I - XXIII	१९९५-२०१८	पूर्ण	१४,१४५.७६	१२,३५२.७४
XXIV - XXVIII	२०१८-२०२३	चालू	८,७३७.९७	६,६७२.६९
XXIX	२०२३-२०२४	चालू	१,४५५.९६	२२७.३९

आधार : नाबार्ड

भांडवली बाजार

६.१२ बचतींना दिर्घकालीन गुंतवणुकीत रूपांतरीत करून अर्थव्यवस्थेसाठी भांडवल निर्मिती सुलभ करणारा भांडवली बाजार हा वित्तीय व्यवस्थेचा एक महत्वाचा घटक आहे. राज्यात मुंबई शेअर बाजार मर्यादित व राष्ट्रीय शेअर बाजार मर्यादित हे प्रमुख शेअर बाजार कार्यरत आहेत. मुंबई शेअर बाजार मर्यादित हा जगातील सर्वात जुन्या शेअर बाजारांपैकी एक आहे तर राष्ट्रीय शेअर बाजार मर्यादित हा आधुनिक व अद्ययावत तंत्रज्ञानात अव्वल असणाऱ्यांपैकी एक आहे.

६.१२.१ **प्राथमिक बाजार:** प्राथमिक बाजारात नवीन समभाग आणि बाँड्स प्रथम व्यवहाराकरीता जनतेस उपलब्ध करून देण्यात येतात. प्राथमिक बाजारात उभारणा केलेल्या रकमेचा तपशिल तक्ता ६.१२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ६.१२ प्राथमिक बाजारात उभारणा केलेल्या रकमेचा तपशिल

(दि. ३१ मार्च रोजी)

समभाग प्रकार	महाराष्ट्र				अखिल भारत			
	समभाग (संख्या)		उभारणा केलेली रक्कम (₹ कोटी)		समभाग (संख्या)		उभारणा केलेली रक्कम (₹ कोटी)	
	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२२-२३	२०२३-२४
इक्वीटी	७७	११४	३२,५७०	२५,४३९	२३८	३४०	६५,८२३	८३,०९३
ऋण	८	१३	१,९९७	३,९०६	३४	४५	९,२२१	१९,१६६
एकूण	**८५**	**१२७**	**३४,५६७**	**२९,३४५**	**२७२**	**३८५**	**७५,०४४**	**१,०२,२५९**

आधार: सेबी

६.१२.२ **स्थावर मिळकत गुंतवणूक संस्था आणि पायाभूत गुंतवणूक संस्था:** स्थावर मिळकत गुंतवणूक संस्था आणि पायाभूत गुंतवणूक संस्था ही नाविन्यपूर्ण संसाधने असून गुंतवणूकदारांकडून निधी गोळा करतात व एकत्रित रक्कम अनुक्रमे स्थावर मालमत्ता आणि पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक करतात. स्थावर मिळकत गुंतवणूक संस्था आणि पायाभूत गुंतवणूक संस्थांमध्ये गुंतवणूक केलेल्या रकमांचा तपशील तक्ता ६.१३ मध्ये दिला आहे.

६.१२.३ **दुय्यम बाजार:** दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी राष्ट्रीय शेअर बाजार व मुंबई शेअर बाजाराचे बाजार भांडवल अनुक्रमे ₹ ३८७ लाख कोटी आणि ₹ ३८४ लाख कोटी होते. मार्च, २०२३ अखेर मुंबई शेअर बाजार व राष्ट्रीय शेअर बाजारचे बाजार भांडवल अनुक्रमे ₹ २५८ लाख कोटी आणि ₹ २५६ लाख कोटी होते. राष्ट्रीय व मुंबई शेअर बाजार मर्यादित यांची उलाढाल तक्ता ६.१४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.१३ स्थावर मिळकत गुंतवणूक संस्था आणि पायाभूत गुंतवणूक संस्थांमध्ये उभारणा केलेल्या रकमांचा तपशील

(दि. ३१ मार्च रोजी)

संस्था	महाराष्ट्र उभारणा रक्कम (₹ कोटी)		अखिल भारत उभारणा रक्कम (₹ कोटी)	
	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२२-२३	२०२३-२४
स्थावर मिळकत गुंतवणूक संस्था	०	३,२००	०	५,९०५
पायाभूत गुंतवणूक संस्था	१,४०८	१९,५४४	६,३६०	३३,११८
एकूण	**१,४०८**	**२२,७४४**	**६,३६०**	**३९,०२३**

आधार: सेबी

तक्ता ६.१४ राष्ट्रीय व मुंबई शेअर बाजार मर्यादित यांची उलाढाल

(₹'००० कोटी)

शेअर बाजार	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
राष्ट्रीय	१६,५६६	१३,३०५	२०,१०३
मुंबई	१,३३८	१,०२९	१,६२९

आधार: सेबी

विक्रेय वस्तू व्यापार विनिमय केंद्र

६.१३ कमोडिटी डेरिव्हेटिव्ह्जचा व्यापार राज्यात कार्यरत असलेल्या मल्टी कमोडिटी एक्सचेंज ऑफ इंडिया (एमसीएक्स), नॅशनल कमोडिटी अँड डेरिव्हेटिव्ह एक्सचेंज लिमिटेड (एनसीडीईएक्स), राष्ट्रीय शेअर बाजार व मुंबई शेअर बाजार मधून होतो. विक्रेय वस्तू व्यापार विनिमय केंद्र यांची उलाढाल तक्ता ६.१५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.१५ विक्रेय वस्तू व्यापार विनिमय केंद्र यांची उलाढाल

विक्रेय वस्तू व्यापार विनिमय केंद्र	समाविष्ट विक्रेय वस्तू (संख्या)			उलाढाल (₹ '००० कोटी)		
	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
एमसीएक्स	२०	२२	२१	८,७८२	१४,७८१	२७,६५५
एनसीडीईएक्स	२५	२५	२७	४५७.००	२०७.००	२०६.००
मुंबई शेअर बाजार	१५	१५	१२	७६९.०८	८.३७	०.०४
राष्ट्रीय शेअर बाजार	७	७	१५	१९.७५	१७.८०	२०१.७

आधार: सेबी

संयुक्त भांडवली संस्था

६.१४.१ संयुक्त भांडवली संस्था विविध पूरक उद्योग, व्यापार व व्यापार पूरक उद्योग यांना चालना देतात तसेच मोठ्या प्रमाणावर रोजगार उपलब्ध करून देतात. दि. ३१ मार्च, २०२३ रोजी देशाअंतर्गत असलेल्या एकूण संयुक्त भांडवली संस्थांपैकी सुमारे १९.५ टक्के संस्था राज्यात कार्यरत होत्या, तर एकूण भरणा केलेल्या भाग भांडवलामध्ये राज्यातील संस्थांचा हिस्सा २४.८ टक्के होता. संयुक्त भांडवली संस्था व त्यांचे भरणा केलेले भाग भांडवल तक्ता ६.१६ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ६.१६ संयुक्त भांडवली संस्था व त्यांचे भरणा केलेले भाग भांडवल

(दि. ३१ मार्च रोजी)

बाब	महाराष्ट्र				अखिल भारत			
	संस्था (संख्या)		भरणा केलेले भाग भांडवल (₹ '००० कोटी)		संस्था (संख्या)		भरणा केलेले भाग भांडवल (₹ '००० कोटी)	
	२०२२-२३	२०२३-२४+	२०२२-२३	२०२३-२४+	२०२२-२३	२०२३-२४+	२०२२-२३	२०२३-२४+
खाजगी	२,७७,७०७	३,०१,९५०	४६९.६०	५००.८१	१४,३५,०४१	१५,७९,४८४	१,८९३.८७	२,११८.६२
सार्वजनिक	१६,३८५	१६,६३२	८१७.९७	८५५.३७	७१,३००	७२,०२०	३,२९६.४७	३,४१३.४२
सर्व	**२,९४,०९२**	**३,१८,५८२**	**१,२८७.५७**	**१,३५६.१८**	**१५,०६,३४१**	**१६,५१,५०४**	**५,१९०.३४**	**५,५३२.०४**

आधार : मिनिस्ट्री ऑफ कॉर्पोरेट अफेअर्स, केंद्र शासन + डिसेंबर अखेर

म्युच्युअल फंड

६.१५ म्युच्युअल फंड हे फंड व्यवस्थापकांद्वारे व्यवस्थापित गुंतवणूकीचे साधन असून त्याद्वारे इक्विटी बॉंड्स, मनी मार्केट इन्स्ट्रुमेंट्स आणि सिक्युरिटीजच्या माध्यमातून गुंतवणूकदारांकडून पैसे गोळा केले जातात. महाराष्ट्रात नोंदणीकृत कार्यालय असलेल्या म्युच्युअल फंड एजन्सीकडून सन २०२३-२४ मध्ये ₹ २,९३,०११ कोटींची रक्कम उभारणा झाली असून संपूर्ण भारतातून ₹ ३,५४,७०१ कोटींची उभारणा झाली. म्युच्युअल फंडाद्वारे झालेली उलाढाल तक्ता ६.१७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.१७ म्युच्युअल फंडाद्वारे झालेली उलाढाल

(₹ '००० कोटी)

वर्ष	नवीन म्युच्युअल फंड	अस्तित्वातील म्युच्युअल फंड
२०२१-२२	१०७.९०	९,२०९.६१
२०२२-२३	६२.००	१०,४४५.००
२०२३-२४	६६.००	११,३८२.००

आधार : असोसिएशन ऑफ म्युच्युअल फंडस इन इंडिया

विमा

६.१६ विविध आपत्कालीन परिस्थितीमुळे उद्भवणाऱ्या आर्थिक जोखमीपासून व्यक्तींचे संरक्षण करणारे विमा हे सर्वात प्रभावी जोखीम व्यवस्थापन साधन आहे. दुर्घटनांमुळे होणाऱ्या मालमत्ता व जीवित हानीच्या जोखमी पासून व्यक्ती व संस्थांना आर्थिक सुरक्षा देण्यासोबतच हे क्षेत्र बचतीस प्रोत्साहित करून विकास कामांसाठी दीर्घकालीन निधी उपलब्ध करून देते. राज्यात आयुर्विमा क्षेत्रात २४ कंपन्या कार्यरत आहेत. सन २०२२-२३ मध्ये राज्यातील एकूण आयुर्विमा व्यवसायामध्ये भारतीय आयुर्विमा महामंडळाचा हिस्सा ६४.३ टक्के होता. सन २०२२-२३ मध्ये अखिल भारत स्तरावर एकूण आयुर्विमा प्रीमियममध्ये राज्याचा हिस्सा ३०.६ टक्के होता. नव्याने उतरवण्यात आलेल्या वैयक्तिक आयुर्विमा पॉलिसींचा तपशील तक्ता ६.१८ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ६.१८ नव्याने उतरवण्यात आलेल्या वैयक्तिक आयुर्विमा पॉलिसींचा तपशील

तपशील		संख्या ('०००)			विमा हप्ता (₹ कोटी)		
		२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३
महाराष्ट्र	खाजगी	१,२०६	१,१३३	१,१६०	२७,०८१	३०,८२९	४०,५५५
	भारतीय आयुर्विमा महामंडळ	१,९६१	२,२४२	२,१०६	४४,६००	५५,३०६	७३,००६
	एकूण	**३,१६७**	**३,३७५**	**३,२६६**	**७१,६८१**	**८६,१३५**	**१,१३,५६१**
अखिल भारत	खाजगी	७,१५९	७,३९९	८,०४२	९४,०४८	१,१५,४२१	१,३९,१७५
	भारतीय आयुर्विमा महामंडळ	२१,००७	२१,७५५	२०,४२४	१,८४,२९६	१,९८,७८६	२,३२,०५१
	एकूण	**२८,१६६**	**२९,१५४**	**२८,४६६**	**२,७८,३४४**	**३,१४,२०६**	**३,७१,२२६**

आधार : विमा नियामक व विकास प्राधिकरण टीप : आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

६.१६.१ दि. ३१ मार्च, २०२३ रोजी बिगर-आयुर्विमा क्षेत्रामध्ये अखिल भारत स्तरावर ३३ संस्था कार्यरत होत्या. राज्यात सन २०२२-२३ मध्ये बिगर-जीवन आयुर्विमा साठीच्या एकूण थेट प्रीमियममध्ये गत वर्षीच्या तुलनेत ७.५ टक्क्यांनी वाढ झाली आहे. क्षेत्रनिहाय बिगर-आयुर्विम्याच्या विमा हप्त्याद्वारे संकलित रक्कम उत्पन्न तक्ता ६.१९ मध्ये दिले आहे.

आलेख ६.१ : सन २०२२-२३ मध्ये बिगर-आयुर्विम्याच्या हप्त्याद्वारे प्राप्त झालेला एकूण उत्पन्नातील क्षेत्रनिहाय हिस्सा

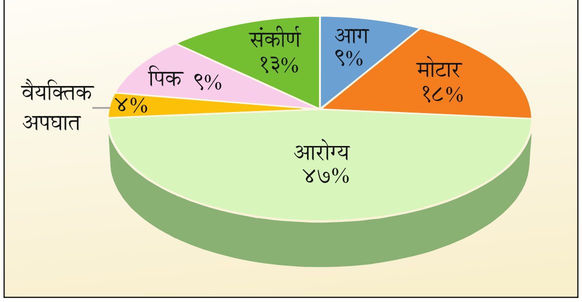

तक्ता ६.१९ क्षेत्रनिहाय बिगर-आयुर्विम्याच्या विमा हप्त्याद्वारे संकलित रक्कम

(₹ कोटी)

वर्ष	विमा							एकूण
	आग	मोटार		वैयक्तिक अपघात	आरोग्य	पीक	संकीर्ण#	
		स्वहानी	तृतीय पक्ष					
महाराष्ट्र								
२०२०-२१	४,६६७	३,५३०	५,३९५	१,३६१	१८,३५४	६,६३२	४,८६५	४४,८०४
२०२१-२२	५,०४५	३,७८१	५,५७६	२,१९५	२३,३०१	५,५६१	६,५००	५१,९५९
२०२२-२३	४,७७३	४,०४०	५,९६४	२,२२२	२६,३४९	५,२७८	७,२१३	५५,८३९
अखिल भारत								
२०२०-२१	२०,११३	२६,०६०	४१,७३२	५,०८५	५८,२३८	३१,१२०	१६,२३०	१,९८,५७८
२०२१-२२	२१,५४८	२७,१७३	४३,२६१	६,९०४	७३,०५२	२९,४६५	१९,२८१	२,२०,६८४
२०२२-२३	२३,९३२	२१,७८३	४९,४९७	७,०४८	८९,४९२	३२,०१५	२३,१२७	२,५६,८९४

आधार : विमा नियामक व विकास प्राधिकरण

कर्ज,विदेशी वैद्यकीय, प्रवास, सागरी मालवाहतूक, एव्हिएशन, अभियांत्रिकी, इत्यादी समाविष्ट

* * * * *

परिशिष्ट ६.१

राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील ठेवी व कर्ज

(₹ कोटी)

वर्ष	वर्षाच्या जून महिन्यातील अखेरच्या शुक्रवारची स्थिती						एकूण ठेवी	एकूण कर्ज
	ग्रामीण		निमनागरी		नागरी / महानगर			
	ठेवी	कर्ज	ठेवी	कर्ज	ठेवी	कर्ज		
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
१९७१	उ ना.	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	१,४६०	१,२९१†
१९८१	३०९	२२६	७१४	३८४	६,५६८	५,३२१	७,५९०	५,९३१
१९९१	१,७०१	१,३५७	२,३४७	१,३५४	३६,१८१	२६,९३६	४०,२३०	२९,६४७
२००१	६,७६९	५,०२९	१०,०३४	४,१३८	१,५९,१९९	१,३४,३४०	१,७६,००१	१,४३,५०७
२०११	२९,२३१	२२,७०३	४९,१७४	२७,६०४	१३,२५,५५०	११,२५,७८०	१४,०३,९५५	११,७६,०८७
२०१४#	४८,११५	३९,००९	८५,३२२	५१,५१०	१९,१९,०९०	१७,२२,६०४	२०,५२,५२७	१८,१३,१२३
२०१५#	५६,२१४	४४,५७८	९५,६८८	६०,४७९	१९,८१,८१५	१८,७१,०००	२१,३३,७१८	१९,७६,०५७
२०१६#	६१,८२४	५२,८१७	१,०२,०२६	६७,६६०	२०,१३,७४६	२१,१४,८२७	२१,७७,५९६	२२,३५,३०४
२०१७#	६३,५९७	४६,७४०	१,२८,१२३	७७,९२०	१९,७१,९३५	२१,७४,९१९	२१,६३,६५४	२२,९९,५८०
२०१८#	७०,१०४	४९,३८४	१,३९,३१२	८४,८७५	१९,५५,३२५	२१,९६,३२२	२२,८९,३०१	२४,०४,७६६
२०१९#	७७,२७६	५२,२४२	१,५६,९००	९२,२०५	२३,१५,७६७	२५,७०,३६२	२५,४९,९४३	२७,१४,८०९
२०२०#	९१,७०९	५३,९२९	१,८३,७८०	९६,४५९	२४,७९,४७९	२६,७५,८३३	२७,५४,९६८	२८,२६,२२०
२०२१#	९९,०६२	६२,२९३	१,९६,५५१	१,११,४०८	२७,५७,८४१	२७,२२,०४१	३०,५३,४५४	२८,९५,७४२
२०२२#	१,०३,६८०	६६,५५९	२,०८,३९७	१,२५,३८५	३१,८८,९०२	२९,९०,९६२	३५,००,९७९	३१,८२,९०६
२०२३#	१,१३,०६९	७६,८४८	२,२२,८२२	१,४६,१५०	३५,८७,०१६	३६,४४,३५६	३९,२२,९०८	३८,६७,३५४

वर्ष	दरडोई ठेवी (₹)	दरडोई कर्ज (₹)	एकूण बँक कार्यालयांची संख्या			दर लाख लोकसंख्येमागे बँकींग कार्यालयांची संख्या
			ग्रामीण व निमनागरी	नागरी / महानगर क्षेत्रातील	एकूण	
(१)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)	(१४)	(१५)
१९७१	२९०	२५६	उ ना	उ ना	१,४७१	२.९
१९८१	१,२०४	९४०	उ ना	उ ना	३,६२७	५.८
१९९१	५,३४४	३,५८०	३,३५३	२,२३८	५,५९१	७.४
२००१	१८,१०६	१४,७६३	३,३८०	२,९१४	६,२९४	६.५
२०११	१,२४,०४८	१,०३,९११	३,९०२	४,६१३	८,५१५	७.५
२०१४#	१,७५,१४७	१,५४,७१८	५,१६२	५,४७८	१०,६४०	९.१
२०१५#	१,८१,९८८	१,६८,५४१	५,५५५	५,७२९	११,२८४	९.६
२०१६#	१,८१,३८३	१,८६,१९०	५,७५३	६,०३६	११,७८९	९.८
२०१७#	१,७८,१०१	१,८९,२८९	५,८२२	६,३६९	१२,१९१	१०.०
२०१८#	१,८६,२२३	१,९५,६१९	५,९०८	६,४०९	१२,३१७	१०.०
२०१९#	२,०७,४२५	२,२०,८३६	५,९९५	६,५०६	१२,५०१	१०.२
२०२०#	२,२३,४३९	२,२९,२१३	६,२६४	६,८५०	१३,११४	१०.६
२०२१#	२,४५,३८१	२,३२,७०७	६,३३२	६,८२८	१३,१६०	१०.६
२०२२#	२,७८,९८०	२,५३,६३४	६,३४१	६,८७९	१३,२२०	१०.५
२०२३#	३,१०,१९५	३,०५,८०२	६,४४१	७,१५१	१३,५९२	१०.७

३१ मार्च रोजी   उ ना उपलब्ध नाही   † आकडे जून १९७१ च्या दुसऱ्या शुक्रवारचे आहेत.

टीप - आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार - भारतीय रिझर्व्ह बँक

परिशिष्ट ६.२

जिल्हानिहाय वार्षिक कर्ज योजना (२०२३-२४)

(₹ कोटी)

अ. क्र.	जिल्हा	प्राधान्य क्षेत्र					बिगर प्राधान्य क्षेत्र	एकूण योजना
		कृषि व संलग्न कार्ये		बिगर शेती क्षेत्र	इतर प्राधान्य क्षेत्र	एकूण		
		एकूण कर्ज	त्यापैकी, पीक कर्ज					
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
१	मुंबई शहर	२०,०००	१००	१,७५,०००	४५,०००	२,४०,०००	२०,५९,६५१	२२,९९,६५१
२	मुंबई उपनगर	९,५००	१,८५०	७१,५००	३५,५००	१,१६,५००	३,१६,०००	४,३२,५००
३	ठाणे	३,१४९	४५०	१६,९६०	४,५००	२४,६१०	६४,५००	८९,१०९
४	पालघर	८५०	३५०	२,०००	१,३००	४,१५०	५,०००	९,१५०
५	रायगड	१,३००	४५०	२,७५०	१,६००	५,६५०	२०,०००	२५,६५०
६	रत्नागिरी	२,१५०	८५१	१,२२५	३९८	३,७७३	१,४५६	५,२२९
७	सिंधुदुर्ग	१,१००	६००	८८०	३७०	२,३५०	१,७५०	४,१००
८	नाशिक	८,८९९	२,००२	६,१००	२,९००	१७,९००	१४,०००	३१,९००
९	धुळे	२,०००	३७५	१,४००	८६०	४,२६०	१,७४०	६,०००
१०	नंदुरबार	१,४४१	४,१९९	२९७	३२०	२,०५७	८००	२,८५७
११	जळगाव	७,०६१	१,८००	२,६१४	१,३३३	११,००८	४,७८६	१५,७९४
१२	अहमदनगर	१२,१५३	८,६५३	३,५४८	१,५१४	१७,२१५	२,२४०	१९,४५५
१३	पुणे	१५,५००	५,५००	३२,०००	९,५००	५७,०००	१,७०,३१५	२,२७,३१५
१४	सातारा	५,७००	३,६००	२,२००	२,१००	१०,०००	५,५००	१५,५००
१५	सांगली	५,४८०	३,१००	१,९००	५८६	७,९६६	३,०००	१०,९६६
१६	सोलापूर	७,५००	४,५००	२,४००	९००	१०,८००	५,०००	१५,८००
१७	कोल्हापूर	६,२५०	२,८००	५,३४५	१,४७५	१३,०७०	८,५३०	२१,६००
१८	छत्रपती संभाजीनगर	५,९००	१,३५०	५,६३५	१,०४८	१२,५८३	११,७०१	२४,२८४
१९	जालना	२,७००	३,८५०	१,१००	३००	४,१००	१,५००	५,६००
२०	परभणी	३,६५५	२,१२९	८५४	३८१	४,८९०	१,३५०	६,२४०
२१	हिंगोली	२,११५	३,०१५	३९५	२७७	२,७८८	४३०	३,२१८
२२	बीड	३,५००	२,४००	१,५२९	७१८	५,७४७	१,८००	७,५४७
२३	नांदेड	३,६५०	९००	१,६५०	९००	६,२००	२,४५०	८,६५०
२४	धाराशिव	२,६८५	१,२५०	३५०	३०७	३,३४३	१,१२५	४,४६८
२५	लातूर	४,७००	१००	२,५६१	६५७	७,९१८	३,०००	१०,९१८
२६	बुलढाणा	३,९००	८५०	१,१००	५९५	५,५९५	१,५००	७,०९५
२७	अकोला	२,७००	१,५००	१,३००	५८५	४,५८५	९००	५,४८५
२८	वाशिम	२,१६०	१,५६०	३६२	३३५	२,८५७	८००	३,६५७
२९	अमरावती	३,४००	२,०००	१,८५०	९८०	६,२३०	१,२००	७,४३०
३०	यवतमाळ	३,६००	२,४००	१,१६५	७६०	५,५२५	१,५००	७,०२५
३१	वर्धा	२,३००	१,३००	८५०	३८०	३,५३०	५३५	४,०६५
३२	नागपूर	६,३५०	२,४५०	१०,०००	१,३००	१७,६५०	२३,०००	४०,६४९
३३	भंडारा	१,१५०	२,४००	४५०	३५०	१,९५०	४२५	२,३७५
३४	गोंदिया	१,१९०	१,३८५	७९६	३००	२,२८६	४१६	२,७०२
३५	चंद्रपूर	२,१६५	२,२००	१,४५०	५२५	४,१४०	८००	४,९४०
३६	गडचिरोली	६२५	७५०	४००	१५०	१,१७५	५००	१,६७५
	महाराष्ट्र राज्य	**१,६८,४८१**	**७४,९६९**	**३,६१,९१६**	**१,२१,००४**	**६,५१,४०१**	**२७,३९,२००**	**३३,९०,६०१**

टीप - आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार - राज्यस्तरीय बँकर्स समिती, महाराष्ट्र राज्य

परिशिष्ट ६.३

जिल्हानिहाय प्रधान मंत्री जन-धन योजनेचा तपशील

(३१ मार्च, २०२४ पर्यंत)

अ. क्र.	जिल्हा	उघडण्यात आलेली एकूण खाती	देण्यात आलेली एकूण रुपे कार्ड	किमान शिलकीची मर्यादा नसलेली खाती	एकूण ठेवी (₹ कोटी)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
१	मुंबई शहर	५,७५,८३९	४,८०,५७०	६४,४२४	२९०
२	मुंबई उपनगर	९,३३,४१२	७,४७,२८१	१,२९,३५१	४२३
३	ठाणे	१४,४९,२७५	१०,७४,३४२	२,०८,२२५	५९८
४	पालघर	८,९१,६६८	५,८१,३१४	५४,९१६	४०५
५	रायगड	६,१६,५१६	४,०७,२३१	६३,८८३	३३०
६	रत्नागिरी	३,६६,८८५	२,२१,९२०	३१,९१७	२११
७	सिंधुदुर्ग	१,८८,७५८	१,२७,९५३	१३,४८०	११८
८	नाशिक	२१,७५,१६४	१३,७५,५४४	१,५१,६४९	१,०६६
९	धुळे	७,९३,४०१	५,५१,०११	८६,२७९	२२०
१०	नंदुरबार	७,२६,२५३	५,३५,६०६	६१,६८७	१८६
११	जळगाव	१४,७०,७६४	१०,३६,७१९	९८,३८९	५००
१२	अहमदनगर	१५,६९,७४६	११,३३,११४	१,०२,०४५	७०८
१३	पुणे	१८,६२,१९१	१२,३९,४७९	१,८६,७१०	१,१२४
१४	सातारा	८,१९,०३९	५,३०,९६८	६६,०६१	३१३
१५	सांगली	८,७३,५१७	६,१३,६९४	१,३१,७४८	२९५
१६	सोलापूर	१६,१५,६३२	१२,२७,३३२	१,२५,१५४	७१४
१७	कोल्हापूर	१३,७५,५५७	९,८१,९१६	१,४०,०३८	५१६
१८	छत्रपती संभाजीनगर	१४,६३,८५७	९,३०,३८४	१,४३,०१३	५८७
१९	जालना	८,१५,१३६	४,७२,२२८	६१,५३४	२६६
२०	परभणी	८,६८,४४५	५,३१,८९७	८८,८५७	२७३
२१	हिंगोली	६,१७,२१४	३,९३,६१३	६०,७००	१७९
२२	बीड	१२,३०,६८८	८,१२,४६२	१,०९,४९९	६५१
२३	नांदेड	१४,५३,१६४	९,९८,५७१	१,५५,५३३	४९२
२४	धाराशिव	७,१५,२३६	४,६२,३७०	७०,९६५	४४६
२५	लातूर	९,०६,७०३	६,३४,८२३	८८,६५१	३४७
२६	बुलढाणा	८,९९,८४९	६,६९,९४३	३८,९०३	२४९
२७	अकोला	५,९५,७१७	३,८६,४७२	३५,८६३	१८९
२८	वाशिम	४,०६,६७६	२,९१,०२०	१८,६५३	१०७
२९	अमरावती	८,६४,४६०	५,८५,२७०	५८,२७३	३३२
३०	यवतमाळ	११,४८,९००	८,०८,४२९	७७,११९	३०३
३१	वर्धा	३,५५,४०२	२,६७,५५७	२१,५३४	१९२
३२	नागपूर	१३,१३,१२२	१०,१५,२२७	९३,८९४	७१०
३३	भंडारा	४,८४,७३९	३,६६,८५८	२१,९४७	२८०
३४	गोंदिया	६,४३,९१७	४,३१,५४५	३४,०६६	३२३
३५	चंद्रपूर	६,७२,६२९	४,७२,८५४	३३,४०७	३५०
३६	गडचिरोली	३,२१,७४४	२,३०,९८३	११,८०४	१८२
	महाराष्ट्र राज्य	**३,४०,८१,२१५**	**२,३६,२८,५००**	**२९,४०,१७१**	**१४,४७५**

आधार - राज्यस्तरीय बँकर्स समितीचे निमंत्रक, बँक ऑफ महाराष्ट्र

७

कृषि व संलग्न कार्ये

७. कृषि व संलग्न कार्ये

७.१ कृषि व संलग्न कार्ये हा ग्रामीण जनतेचा प्रमुख व्यवसाय आहे आणि हे क्षेत्र रोजगार निर्मिती तसेच सर्वांगीण आर्थिक विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावते. राज्यातील ५० टक्क्यांहून अधिक लोकसंख्या उपजीविकेसाठी या क्षेत्रावर अवलंबून आहे. राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत कृशि व संलग्न कार्ये क्षेत्राचा सरासरी हिस्सा १२ टक्के आहे.

कृषि

७.२ राज्याचे सरासरी निव्वळ पेरणी क्षेत्र हे राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या सुमारे ५४ टक्के आहे. राज्याचा सुमारे एक-तृतीयांश भाग कमी पावसाच्या पर्जन्यछायेच्या क्षेत्रात येतो. अनियमित पाऊस, हवामानातील बदल, वहिती क्षेत्राच्या आकारातील घट, जास्त निविष्ठा खर्च, बाजारातील अनिश्चितता, इत्यादीमुळे होणारा तोटा ही आव्हाने अनेक दशकांपासून या क्षेत्रासमोर आहेत. संसाधनांचा इष्टतम आणि शाश्वत वापर, कर्ज सुविधा उपलब्धता, पीक वैविध्य इत्यादींसाठी शासन विविध योजना राबवत आहे.

मान्सून २०२३

७.३ राज्यात मान्सून पावसाचे आगमन दि. ११ जून, २०२३ रोजी झाले. राज्यात सरासरी पावसाच्या तुलनेत जूनमध्ये ५३.६ टक्के, जुलैमध्ये १३८.७ टक्के, ऑगस्टमध्ये ३७.७ टक्के, सप्टेंबरमध्ये १२८.८ टक्के आणि ऑक्टोबरमध्ये २७.१ टक्के पाऊस झाला. मान्सून २०२३ मध्ये ऑक्टोबर पर्यंत सरासरी पावसाच्या तुलनेत राज्यात ८६.४ टक्के पाऊस झाला. राज्यातील एकूण ३५५ तालुक्यांपैकी (मुंबई शहर आणि मुंबई उपनगर जिल्हे वगळून) १९ तालुक्यांमध्ये जास्त पाऊस, १९० तालुक्यांमध्ये सरासरी पाऊस आणि १४६ तालुक्यांमध्ये कमी पाऊस झाला. तालुक्यांचे पडलेल्या पावसानुसार वर्गीकरण तक्ता ७.१ मध्ये दिले आहे. विभागनिहाय सरासरी आणि प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस तक्ता ७.२ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता ७.१ पडलेल्या पावसाच्या प्रमाणानुसार तालुक्यांचे वर्गीकरण

पावसाची वर्गवारी (सरासरीशी टक्केवारी)	तालुक्यांची संख्या#											
	जून		जुलै		ऑगस्ट		सप्टेंबर		ऑक्टोबर		पावसाळा जून-ऑक्टोबर	
	२०२२	२०२३	२०२२	२०२३	२०२२	२०२३	२०२२	२०२३	२०२२	२०२३	२०२२	२०२३
१२० व अधिक	४२	११	२७९	२२६	९९	०	२५०	२१२	३०१	४	२०३	१९
१०० - १२०	४४	११	४३	५५	५२	२	५१	६७	२७	८	९८	६४
८० - १००	७०	२३	२५	४७	६१	६	३७	३८	१३	४	४८	१२६
६० - ८०	७५	५४	६	२०	५२	२९	१४	३०	७	१८	५	११२
४० - ६०	७६	१०९	२	७	५६	८५	३	८	४	३९	१	३३
२० - ४०	४४	१३३	०	०	३२	१७२	०	०	३	६१	०	१
० - २०	४	१४	०	०	३	६१	०	०	०	२२१	०	०

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्ह्यातील तालुके वगळून

तक्ता ७.२ विभागनिहाय सरासरी आणि प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस

(मिमी)

कालावधीतील पाऊस			विभाग						महाराष्ट्र	
			कोकण#	नाशिक	पुणे	छत्रपती संभाजीनगर	अमरावती	नागपूर		
जून		**सरासरी**	**६६२.५**	**१३९.७**	**१९८.६**	**१३४.०**	**१४७.६**	**१८७.१**	**२०७.६**	
	२०२२	प्रत्यक्ष	४५१.०	११०.९	८४.९	१३७.१	१०६.८	१२५.३	१४८.२	(७१.४)
	२०२३	प्रत्यक्ष	४६४.६	६८.५	६८.४	५५.५	४८.६	१२६.६	१११.३	(५३.६)
जुलै		**सरासरी**	**१,०६३.८**	**२१८.५**	**३२७.२**	**१८६.२**	**२३९.६**	**३६२.३**	**३३०.९**	
	२०२२	प्रत्यक्ष	१,२१८.०	२८२.१	३४५.३	३५२.९	३९३.९	६८०.८	४८३.२	(१४६.०)
	२०२३	प्रत्यक्ष	१,६८७.८	१९९.५	३०४.३	२७२.५	३७०.९	४६८.३	४५८.८	(१३८.७)
ऑगस्ट		**सरासरी**	**७६६.३**	**१९७.४**	**२४७.५**	**१९३.३**	**२३१.७**	**३४७.८**	**२८६.०**	
	२०२२	प्रत्यक्ष	७३७.७	१५८.३	२३९	९०.१	१७९	४१९.४	२६०.४	(९१.०)
	२०२३	प्रत्यक्ष	३१४.८	४९.९	७०.४	५४.३	७४.८	२०३.६	१०७.९	(३७.७)
सप्टेंबर		**सरासरी**	**३७५.५**	**१५१.५**	**१७१.७**	**१६६.०**	**१३०.९**	**१७५.३**	**१७९.७**	
	२०२२	प्रत्यक्ष	५१५.२	२३४.९	२१५.२	१९१.८	२००.७	३०१.८	२५४.५	(१४१.६)
	२०२३	प्रत्यक्ष	४७८.३	२२६.७	१४४.३	१९९	१८६.३	२८७.७	२३१.४	(१२८.८)
ऑक्टोबर		**सरासरी**	**१०८.६**	**५३.१**	**९६.५**	**७१.३**	**५७.५**	**५३.४**	**७१.१**	
	२०२२	प्रत्यक्ष	१९४.१	११३.५	२०६.५	१४२.७	१०५.७	८४.६	१४१.६	(१९९.२)
	२०२३	प्रत्यक्ष	७७.७	५.२	३६.८	८.३	२.८	७.८	१९.३	(२७.१)
जून ते ऑक्टोबर		**सरासरी**	**२,९७६.७**	**७६०.२**	**१,०४१.५**	**७५०.८**	**८०७.३**	**१,१२५.९**	**१,०७५.३**	
	२०२२	प्रत्यक्ष	३,११६.०	८९९.७	१,०९०.९	९१४.६	९८६.१	१,६११.९	१,२८७.९	(११९.८)
	२०२३	प्रत्यक्ष	३,०२३.२	५४९.८	६२४.२	५८९.६	६८३.४	१,०९४.०	९९८.७	(८६.४)

मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्हे वगळून

टीप : कंसातील आकडे प्रत्यक्ष पडलेल्या पावसाची सरासरी पावसाशी टक्केवारी दर्शवितात

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

आलेख ७.१ : राज्यात पडलेल्या पावसाची सरासरी पावसाशी टक्केवारी

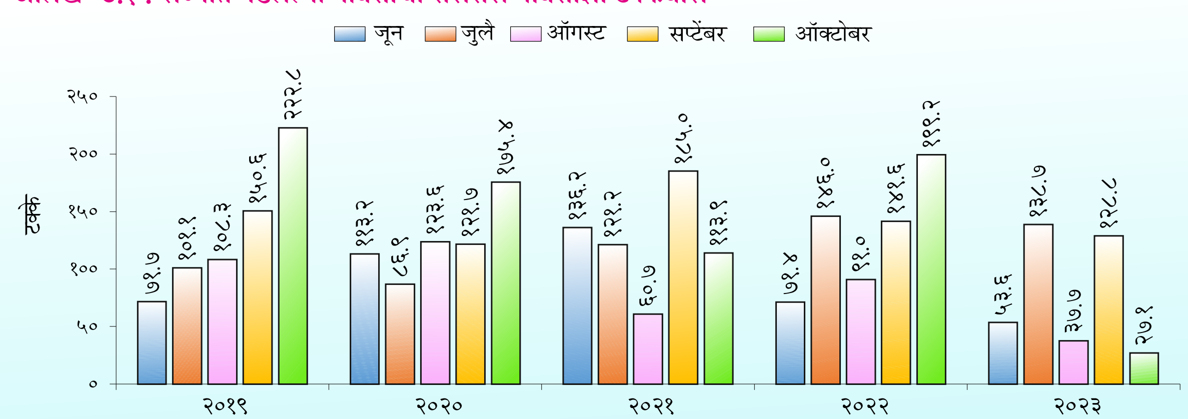

आलेख ७.२ : राज्यात पडलेल्या पावसाची सरासरी पावसाशी टक्केवारी

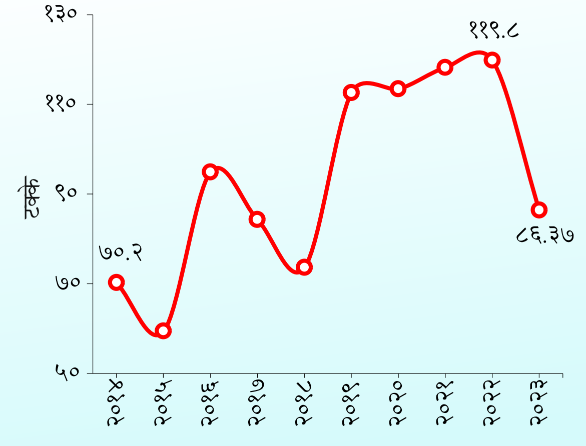

आलेख ७.३ : पडलेल्या पावसानुसार तालुक्यांची संख्या (सरासरीशी टक्केवारी)

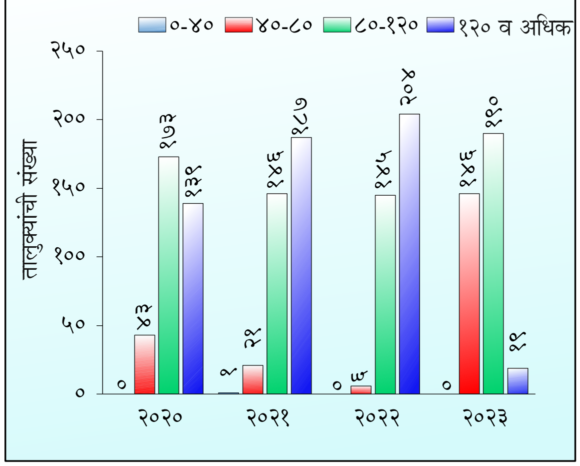

वहिती खातेदार

७.४ पहिली कृषि गणना सन १९७०-७१ मध्ये झाली. अलीकडील कृषि गणना सन २०१५-१६ मध्ये झाली आहे.

- सन १९७०-७१ मध्ये असलेल्या ०.५० कोटी वहिती खातेदारांच्या संख्येत वाढ होऊन ती २०१५-१६ मध्ये १.५३ कोटी झाली.
- सन १९७०-७१ मध्ये एकूण वहिती क्षेत्र २.१२ कोटी हेक्टर होते व त्यात घट होऊन ते २०१५-१६ मध्ये २.०५ कोटी हेक्टर झाले.
- सन १९७०-७१ मधील वहिती खात्याच्या सरासरी क्षेत्रात ४.२८ हेक्टर मध्ये घट होऊन २०१५-१६ मध्ये ते १.३४ हेक्टर झाले.
- अनुसूचित जातीच्या वहिती खातेदारांचे सन १९९५-९६ मधील सरासरी वहिती क्षेत्र १.४७ हेक्टर होते व ते २०१५-१६ मध्ये १.२४ हेक्टर झाले.
- अनुसूचित जमातीच्या वहिती खातेदारांचे सन १९९५-९६ मधील सरासरी वहिती क्षेत्र २.१५ हेक्टर होते व ते २०१५-१६ मध्ये १.७६ हेक्टर झाले.
- महिला वहिती खातेदारांचे प्रमाण १९९५-९६ मध्ये १२.९ टक्के असून सरासरी वहिती क्षेत्र १.५८ हेक्टर होते व ते २०१५-१६ मध्ये १५.५ टक्के असून सरासरी वहिती क्षेत्र १.२२ हेक्टर होते.

७.४.१ राज्यातील वहिती खात्यांच्या आकडेवारीची समय मालिका परिशिष्ट ७.१ मध्ये दिली आहे. राज्यातील वहिती खातेदारांची संख्या व वहिती खात्यांचे क्षेत्रफळ तक्ता ७.३ मध्ये दिले आहेत. निवडक राज्यांमधील वहिती खातेदारांची संख्या व वहिती क्षेत्रफळ तक्ता ७.४ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ७.३ राज्यातील वहिती खातेदारांची संख्या व वहिती क्षेत्र

आकार वर्ग (हेक्टर)	वहिती खातेदाराची संख्या ('०००)			वहिती क्षेत्र ('००० हेक्टर)		
	१९७०-७१	२०१०-११	२०१५-१६	१९७०-७१	२०१०-११	२०१५-१६
अत्यल्प/सीमांतिक (१.० पर्यंत)	१,२४२	६,७०९	७,८१६	५७८	३,१८६	३,४४९
अल्प/लहान (१.० ते २.०)	८७८	४,०५२	४,३३९	१,२८४	५,७३९	५,७७१
निम-मध्यम (२.० ते ४.०)	१,०८७	२,१५९	२,३२७	३,१३१	५,७६५	६,०२५
मध्यम (४.० ते १०.०)	१,२२९	७११	७३४	७,७१७	३,९९३	४,०९९
मोठे (१०.० व अधिक)	५१४	६८	६९	८,४७०	१,०८४	१,१६२
एकूण	**४,९५०**	**१३,६९९**	**१५,२८५**	**२१,१८०**	**१९,७६७**	**२०,५०६**

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ७.४ निवडक राज्यांमधील वहिती खातेदारांची संख्या व वहिती क्षेत्र

राज्य	वहिती खातेदाराची संख्या ('०००)		वहिती क्षेत्र ('००० हेक्टर)		सरासरी वहिती क्षेत्र (हेक्टर)	
	२०१०-११	२०१५-१६	२०१०-११	२०१५-१६	२०१०-११	२०१५-१६
आंध्र प्रदेश	७,६२१	८,५२४	८,०९६	८,००४	१.०६	०.९४
गुजरात	४,८८६	५,३२०	९,८९८	९,९७८	२.०३	१.८८
हरियाणा	१,६१७	१,६२८	३,६४६	३,६०९	२.२५	२.२२
कर्नाटक	७,८३२	८,६७७	१२,१६१	११,७२४	१.५५	१.३५
मध्य प्रदेश	८,८७२	१०,००४	१५,८३६	१५,६७१	१.७८	१.५७
महाराष्ट्र	**१३,६९९**	**१५,२८५**	**१९,७६७**	**२०,५०६**	**१.४४**	**१.३४**
पंजाब	१,०५३	१,०९२	३,९६७	३,९५३	३.७७	३.६२
राजस्थान	६,८८८	७,६५४	२१,१३६	२०,८७४	३.०७	२.७३
तामीळनाडू	८,११८	७,९३८	६,४८८	५,९७१	०.८०	०.७५
तेलंगणा	५,५५४	५,९४८	६,१९७	५,९७३	१.१२	१.००
उत्तर प्रदेश	२३,३२५	२३,८२२	१७,६२२	१७,४५१	०.७६	०.७३
अखिल भारत	**१,३८,३४८**	**१,४६,४५४**	**१,५९,५९२**	**१,५७,८१७**	**१.१५**	**१.०८**

आधार : कृषि गणना, केंद्र शासन

नैसर्गिक आपत्तींमुळे झालेल्या नुकसानीची भरपाई

७.५.१ माहे जानेवारी ते ऑक्टोबर २०२३ या कालावधीत झालेल्या अवेळी पाऊस व अतिवृष्टी मुळे राज्यातील शेती पिके/फळ पिकाखालील क्षेत्र मोठ्या प्रमाणात बाधित झाले. सन २०२३-२४ मध्ये शेती पिकांखालील कमाल दोन हेक्टर बाधित क्षेत्राकरीता नुकसान भरपाई मंजूर करण्यात आली. एकूण २२.७४ लाख शेतकऱ्यांना सुमारे १६.५५ लाख हेक्टर बाधित क्षेत्रासाठी ₹ १,७००.५० कोटी नुकसान भरपाई मंजूर करण्यात आली.

७.५.२ खरीप -२०२३ मधील दुष्काळी परिस्थितीचा राज्यातील १५ जिल्ह्यांतील ४० तालुक्यांमध्ये परिणाम झाला. या ४० तालुक्यांपैकी २४ तालुक्यांमध्ये गंभीर तर १६ तालुक्यांत मध्यम स्वरूपाचा दुष्काळ जाहीर करण्यात आला. एकूण २२.६६ लाख हेक्टर इतके पिके/फळ पिकाखालील क्षेत्र दुष्काळामुळे बाधित झाली आणि ₹ २,४४३.२३ कोटी रुपयांची नुकसान भरपाई राज्य शासनाकडून मंजूर करण्यात आली.

७.५.३ माहे नोव्हेंबर, २०२३ ते जानेवारी, २०२४ मधील अवेळी पाऊस व गारपीटीमुळे झालेल्या नुकसानीसाठी सुधारीत दराने कमाल तीन हेक्टर क्षेत्राकरीता नुकसान भरपाई मंजूर करण्यात आली. सन २०२३-२४ मध्ये बहुवार्षिक पिकांकरीता प्रति हेक्टर ₹ ३६,०००, जिरायत पिकांकरीता प्रति हेक्टर ₹ १३,६०० व बागायत पिकांकरीता प्रति हेक्टर ₹ २७,००० या प्रमाणे नुकसान भरपाई मंजूर करण्यात आली. एकूण २३.९६ लाख शेतकऱ्यांना सुमारे १२.८९ लाख हेक्टर बाधित क्षेत्रासाठी ₹ २,२७७.९० कोटी नुकसान भरपाई मंजूर करण्यात आली.

जमिनीचा वापर

७.६ सन २०२२-२३ च्या जमीन वापराच्या आकडेवारीनुसार, राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रापैकी (३०७.५८ लाख हेक्टर) एकूण पिकांखालील स्थूल क्षेत्र २४४.१५ लाख हेक्टर (७९.४ टक्के) व पिकांखालील निव्वळ क्षेत्र १६४.९० लाख हेक्टर (५३.६ टक्के) होते. राज्यातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी परिशिष्ट ७.२ मध्ये दिली आहे.

आलेख ७.४ : राज्यातील जमिनीचा वापर - सन २०२२-२३

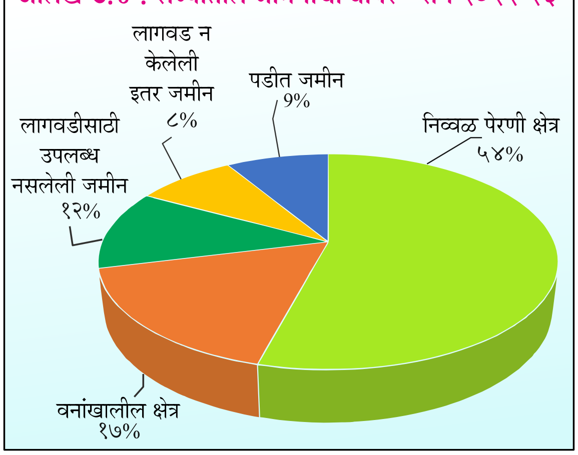

कृषि उत्पादन

७.७.१ **खरीप पिके:** सन २०२३-२४ च्या खरीप हंगामात १५५.६४ लाख हेक्टर क्षेत्रावर पेरणी पूर्ण करण्यात आली व ती मागील वर्षीच्या (१५८.६० लाख हेक्टर) तुलनेत सुमारे दोन टक्के कमी आहे. मागील वर्षीच्या तुलनेत तेलबिया पिकांच्या क्षेत्रात वाढ अपेक्षित आहे, तर तृणधान्ये, कडधान्ये, ऊस आणि कापूस पिकांच्या क्षेत्रात घट अपेक्षित आहे. प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र आणि उत्पादन तक्ता ७.५ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.५ प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन

पीक	क्षेत्र ('००० हेक्टर)			उत्पादन ('००० मे.टन)		
	२०२२-२३	२०२३-२४ (अस्थायी)	शेकडा बदल#	२०२२-२३	२०२३-२४ (अस्थायी)	शेकडा बदल#
तांदूळ	१,५२२.९३	१,५२९.०२	०	३,४९६.४३	३,४७१.०२	(-)१
ज्वारी	१५०.५४	१११.९३	(-)२६	१४०.५८	८९.१५	(-)३७
बाजरी	४९१.३२	३६६.६८	(-)२५	५३६.२६	२०१.६६	(-)६२
नाचणी	७७.४१	७०.०४	(-)१०	१०९.५१	९०.१५	(-)१८
मका	८३८.६४	९१३.६२	९	२,६१३.८३	१,४३९.१८	(-)४५
इतर तृणधान्ये	४०.६६	४५.२१	११	२०.९१	२२.३४	७
एकूण तृणधान्ये	**३,१२१.५०**	**३,०३६.५०**	**(-)३**	**६,९१७.५२**	**५,३१३.५०**	**(-)२३**
तूर	१,१९१.३७	१,१११.३३	(-)७	८५९.११	९८२.८३	१४
मूग	२८५.९६	१८१.४०	(-)३७	१७८.४८	७०.७८	(-)६०
उडीद	३६७.२५	२५६.२१	(-)३०	२३३.४२	१०८.११	(-)५४
इतर कडधान्ये	८०.६९	६२.१०	(-)२३	७५.१४	४७.२	(-)३७
एकूण कडधान्ये	**१,९२५.२७**	**१,६११.०४**	**(-)१६**	**१,३४६.१५**	**१,२०८.९२**	**(-)१०**
एकूण अन्नधान्ये	**५,०४६.७७**	**४,६४७.५४**	**(-)८**	**८,२६३.६७**	**६,५२२.४२**	**(-)२१**
सोयाबीन	४,८९२.७०	५,०८५.५९	४	६,६७९.९१	६,६०७.१२	(-)१
भूईमूग	१६५.४६	१४३.६५	(-)१३	२०५.१६	१४५.२४	(-)२९
तीळ	६.४०	४.६७	(-)२७	१.६४	१.१	(-)३३
कारळ	५.५१	४.८१	(-)१३	२.१३	०.९	(-)५८
सुर्यफूल	११.८०	२.७६	(-)७७	४.८८	०.६३	(-)८७
इतर तेलबिया	३.०८	३.५७	१६	१.०६	१.०७	२
एकूण तेलबिया	**५,०८४.९५**	**५,२४५.०५**	**३**	**६,८९४.७८**	**६,७५६.०६**	**(-)२**
कापूस (रुई)@	४,२४०.०१	४,२३४.४७	०.१	८,५९०.९५	८,८४४.१८	३
ऊस **	१,४८७.८४	१,४३७.०१	(-)३	१,३५,७५४.२६	१,१२,६२६.६८	(-)१७
एकूण	**१५,८५९.५७**	**१५,५६४.०८**	**(-)२**	-	-	-

@ १७० किलोची एक गासडी याप्रमाणे कापसाचे उत्पादन '००० गासड्यांमध्ये ** तोडणी क्षेत्र # परिगणना प्रत्यक्ष आकडेवारीवर आधारित

टीप : i) सन २०२२-२३ ची आकडेवारी अंतिम पुर्वानुमाना वर व २०२३-२४ ची आकडेवारी तृतीय पुर्वानुमानावर आधारीत आहे.

ii) आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.७.२ **रब्बी पिके:** सन २०२३-२४ च्या रब्बी हंगामात सुमारे ५८.६० लाख हेक्टर क्षेत्रावर पेरणी झाली व ती मागील वर्षीच्या (६१.०९ लाख हेक्टर) तुलनेत १२ टक्के कमी आहे. मागील वर्षीच्या तुलनेत, कडधान्य आणि तेलबियांच्या क्षेत्रात वाढ तर तृणधान्य क्षेत्रात घट अपेक्षित आहे. प्रमुख रब्बी पिकांचे क्षेत्र आणि उत्पादन तक्ता ७.६ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.६ प्रमुख रब्बी पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन

पीक	क्षेत्र ('००० हेक्टर)			उत्पादन ('००० मे.टन)		
	२०२२-२३	२०२३-२४ (अस्थायी)	शेकडा बदल#	२०२२-२३	२०२३-२४ (अस्थायी)	शेकडा बदल#
ज्वारी	१,३३८.२१	१,६१७.९९	२१	१,३९५.३५	१,७७७.२५	२७
गहू	१,२०३.६२	१०४०.३१	(-)१४	२,३०१.०२	१,९४२.४३	(-)१६
मका	४००.२६	३४०.८१	(-)१५	१,१४३.८३	८७४.४९	(-)२४
इतर तृणधान्ये	१२.०६	१०.४१	(-)१४	५.७३	४.२	(-)२७
एकूण तृणधान्ये	**२,९५४.१५**	**३,००९.५२**	**२**	**४,८४५.९३**	**४,५९८.३७**	**(-)५**
हरभरा	२,९३४.८२	२,६६८.७६	(-)९	२,९७४.१५	२,८६०.०५	(-)४
इतर कडधान्ये	१४७.२५	१०८.७३	(-)२६	७३.७३	५२.०८	(-)२९
एकूण कडधान्ये	**३,०८२.०७**	**२,७७७.५०**	**(-)१०**	**३,०४७.८८**	**२,९१२.१३**	**(-)४**
एकूण अन्नधान्ये	**६,०३६.२२**	**५,७८७.०२**	**(-)४**	**७,८९३.८१**	**७,५१०.५१**	**(-)५**
तीळ	१.५४	१.५	(-)३	०.५२	०.४८	(-)८
करडई	३१.२८	४४.४७	४२	२३.९८	३२.५२	३६
सुर्यफूल	४.४४	२.३६	(-)४७	३.५०	१.३	(-)६३
जवस	५.४२	७.१६	३२	१.८९	३.४	८०
सरसू व मोहरी	२९.७९	१७.६५	(-)४१	९.३९	६.६६	(-)२९
एकूण तेलबिया	**७२.४७**	**७३.१५**	**१**	**३९.२८**	**४४.३७**	**१३**
एकूण	**६,१०८.६९**	**५,८६०.१७**	**(-)४**	-	-	-

\# परिगणना प्रत्यक्ष आकडेवारीवर आधारित

टीप : i) सन २०२२-२३ ची आकडेवारी अंतिम पुर्वानुमानावर व २०२३-२४ ची आकडेवारी तृतीय पुर्वानुमानावर आधारीत आहे

ii) आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.७.३ **उन्हाळी पिके:** सन २०२३-२४ च्या उन्हाळी हंगामात ३.८९ लाख हेक्टर क्षेत्रावर तर सन २०२२-२३ मध्ये ४.५७ लाख हेक्टर पेरणी झाली.

७.७.४ मागील सहा दशकांमध्ये राज्यातील पीक उत्पादनात लक्षणीय वाढ झाली आहे. राज्यातील प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र, उत्पादन आणि प्रति हेक्टर उत्पादकता यांची समय मालिका परिशिष्ट ७.३ मध्ये दिली आहे. राज्यातील कृषी उत्पादनाचे पीकनिहाय निर्देशांक (आधार: त्रैवार्षिक १९७९-८२) परिशिष्ट ७.४ मध्ये दिले आहेत. निवडक राज्यांमधील निवडक पिकांची त्रैवार्षिक सरासरी उत्पादकता तक्ता ७.७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.७ निवडक राज्यांतील निवडक पिकांची त्रैवार्षिक सरासरी उत्पादकता

राज्य	सरासरी उत्पादकता (२०२०-२१ ते २०२२-२३)				
	तृणधान्ये (किग्रॅ/हेक्टर)	कडधान्ये (किग्रॅ/हेक्टर)	तेलबिया (किग्रॅ/हेक्टर)	कापूस (किग्रॅ/हेक्टर)	ऊस (मे.टन/हेक्टर)
आंध्र प्रदेश	३,७९६	३९०	५९०	४४८	७६
गुजरात	२,६२५	८७८	२,०८८	५६७	७७
हरीयाणा	३,९७५	६१८	९३६	३५६	८३
कर्नाटक	२,४७९	६२५	९८८	४७८	९४
मध्य प्रदेश	२,९०४	५४२	८९१	४०९	६२
महाराष्ट्र	**१,७९३**	**९५२**	**१,३१५**	**३४१**	**९४**
पंजाब	४,४५९	८२७	९४४	४७७	८३
राजस्थान	२,१२४	४३२	१,३५७	६०४	८१
तामिळ नाडू	३,५६३	८४०	१,९४६	३४३	१०८
तेलंगणा	३,५२५	७७६	१,५२०	४५१	९६
उत्तर प्रदेश	३,१३१	६९९	४६८	३७१	८१
अखिल भारत	**२,८८७**	**६१८**	**१,२२४**	**४४१**	**८४**

आधार: अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, कृषि, सहकार आणि शेतकरी कल्याण विभाग, केंद्र शासन

आलेख ७.५ : राज्यातील प्रति हेक्टर उत्पादन

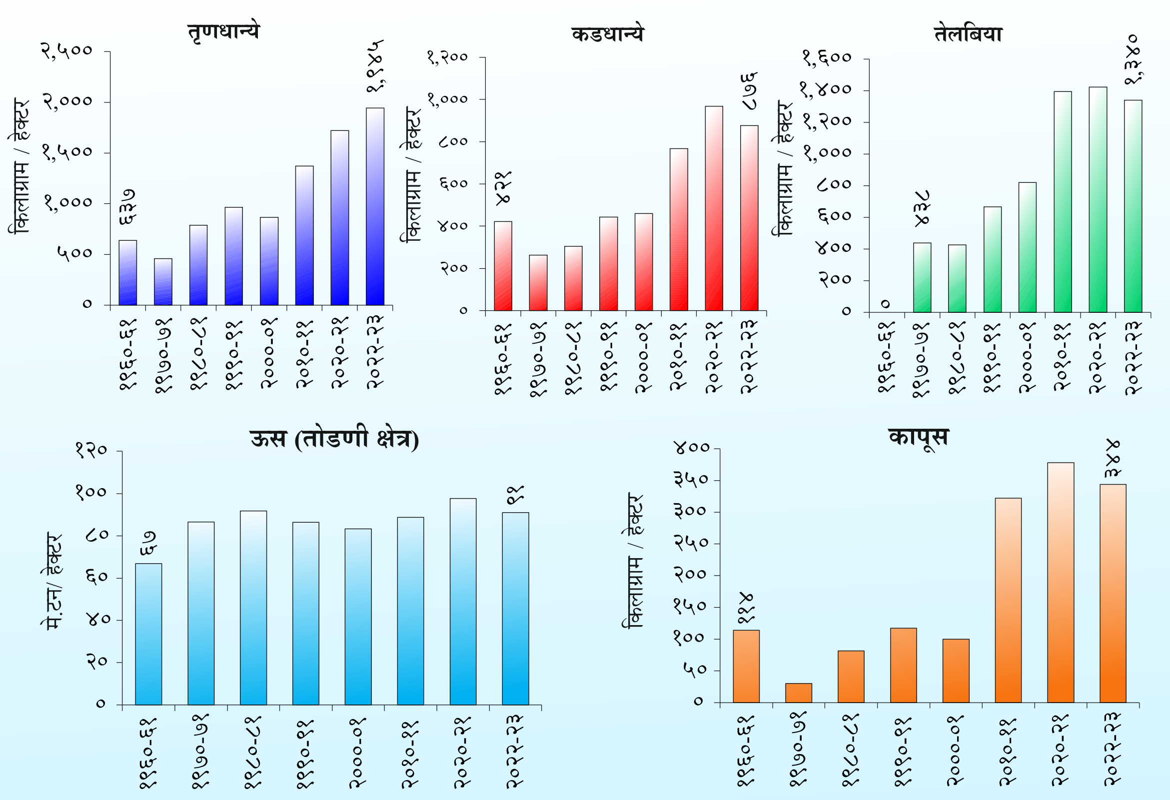

७.८ **फलोत्पादन:** सन २०२३-२४ मध्ये राज्यात फलोत्पादन पिकांखालील अंदाजित क्षेत्र २१.१७ लाख हेक्टर असून त्यामध्ये मागील वर्षीच्या (२२.३९ लाख हेक्टर) तुलनेत ५.४ टक्क्यांनी घट झाली. दुसऱ्या पुर्वानुमानानुसार, राज्यात सन २०२३-२४ मध्ये विविध फळपिकांखालील क्षेत्र ८.६० लाख हेक्टर होते, त्यापैकी आंबा फळपिकाखालील क्षेत्र सर्वाधिक (१.६९ लाख हेक्टर) त्याखालोखाल डाळिंब (१.१५ लाख हेक्टर), संत्री/मँडरिन (१.३५ लाख हेक्टर), द्राक्षे (१.२३ लाख हेक्टर), केळी (१.११ लाख हेक्टर) व मोसंबी (०.६८ लाख हेक्टर) या फळपिकांचे क्षेत्र होते. सन २०२३-२४ मध्ये भाजीपाला पिकाखालील क्षेत्र ९.०३ लाख हेक्टर होते, त्यापैकी कांदा पिकाखालील क्षेत्र सर्वाधिक (६.६७ लाख हेक्टर) व त्याखालोखाल टोमॅटो (०.५५ लाख हेक्टर) आणि हिरवी मिरची (०.३३ लाख हेक्टर) या भाजीपाला पिकांचे क्षेत्र होते. फलोत्पादन पिकांखालील क्षेत्र व उत्पादन तक्ता ७.८ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.८ फलोत्पादन पिकांखालील क्षेत्र व उत्पादन

पीक	क्षेत्र ('००० हेक्टर)			उत्पादन ('००० मे.टन)		
	२०२२-२३	२०२३-२४	शेकडा बदल	२०२२-२३	२०२३-२४	शेकडा बदल
फळे	८३९.२५	८६०.०१	२.५	१४,०९५.४८	१५,१७४.५५	७.७
भाजीपाला	१,०४५.२७	९०३.०३	(-)१३.७	१६,२८०.४५	१४,७०५.९०	(-)९.७
फळबाग पिके	२२६.४७	२२६.५८	०.१	४०४.३५	४०६.५२	(-)०.५
मसाल्याची पिके	११७.२६	११५.६९	(-)१.३	१८४०.००	१,८४७.०२	(-)०.४
फुले@	१०.५६	११.०६	(-)४.८	१५५.०८	१५५.११	०.०
सुगंधी आणि औषधी वनस्पती	१.१२	०.८१	(-)२७.४	४.२१	३.२२	(-)२३.५
एकुण फलोत्पादन पिके	२,२३९.९३	२,११७.१८	(-)५.५	३२,७७९.५८	३२,२९२.३३	(-)१.५

@ देठासह व देठविरहीत फुले समाविष्ट

टीप: सन २०२२-२३ ची आकडेवारी अंतिम अंदाजावर व २०२३-२४ ची आकडेवारी द्वितीय पुर्वनुमान अंदाजावर आधारीत आहे.

आधार: फलोत्पादन क्षेत्र उत्पादन माहिती प्रणाली, केंद्र शासन

७.९ **सेंद्रिय शेती:** देशाअंतर्गत व आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतून सेंद्रिय पिकांच्या उत्पादनांची मागणी वाढत आहे. राज्यात सेंद्रिय शेतीला चालना देण्यासाठी विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. अखिल भारतात सेंद्रिय शेती उत्पादनामध्ये मध्यप्रदेश नंतर महाराष्ट्र (२७ टक्के हिस्सा) दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. सेंद्रिय शेतीखालील क्षेत्र व उत्पादन तक्ता ७.९ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.९ सेंद्रिय शेतीखालील क्षेत्र व उत्पादन

वर्ष	क्षेत्र ('००० हेक्टर)		उत्पादन ('००० मे.टन)	
	महाराष्ट्र	आखिल भारत	महाराष्ट्र	आखिल भारत
२०२०-२१	३७१.८०	४३३.९२	७७६	३,४९७
२०२१-२२	१,१३३.६७	९,११९.८७	६९१	३,४१०
२०२२-२३	१,२८४.३१	५,३९१.७९	७९०	२,९५३

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

सुधारित बियाणे

७.१० महाराष्ट्र राज्य बियाणे महामंडळ (महाबीज) आणि राष्ट्रीय बीज निगम या दर्जेदार बियाणांचे उत्पादन व वितरण करणाऱ्या सार्वजनिक क्षेत्रातील प्रमुख संस्था आहेत. सुधारित बियाणांचे खरीप आणि रब्बी हंगामासाठी केलेले वितरण तक्ता ७.१० मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.१० सुधारित बियाण्यांचे खरीप व रब्बी हंगामासाठी केलेले वितरण

('००० क्विंटल)

वितरक संस्था	हंगाम	२०२१	२०२२	२०२३#	२०२२ च्या तुलनेत २०२३ मधील शेकडा बदल
सार्वजनिक	खरीप	२२२	११४	२३८	१०८.८
	रब्बी	२४७	३३८	३२४#	(-)४.१
	एकूण	**४६९**	**४५२**	**५६२**	**२४.३**
खाजगी	खरीप	१,५१७	१,६५७	१,६६०	०.२
	रब्बी	८३२	८१७	७२६#	(-)११.१
	एकूण	**२,३४९**	**२,४७४**	**२,३८६**	**(-)३.६**
एकूण	खरीप	१,७३९	१,७७१	१,८९८	७.२
	रब्बी	१,०७९	१,१५५	१,०५०#	(-)९.१
	एकूण	**२,८१८**	**२,९२६**	**२,९४८**	**०.८**

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन # बियाण्यांची अपेक्षित उपलब्धता

खते व किटकनाशके

७.११ रासायनिक खतांचा वापर तक्ता ७.११ मध्ये व किटकनाशकांचा वापर तक्ता ७.१२ मध्ये दिला आहे. नत्र (N), स्फुरद (P) व पालाश (K) रासायनिक खतांचा विभागनिहाय वापर तक्ता ७.१३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.११ रासायनिक खतांचा वापर

(लाख मे. टन)

वर्ष	रासायनिक खतांचा वापर		
	खरीप	रब्बी	एकूण
२०२१-२२	४३.५२	२७.१५	७०.६७
२०२२-२३	३७.६७	२७.०६	६४.७३
२०२३-२४#	४४.५६	२०.०१	६४.५७

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन # अपेक्षित

आलेख ७.६ : रासायनिक खतांचा प्रति हेक्टर वापर

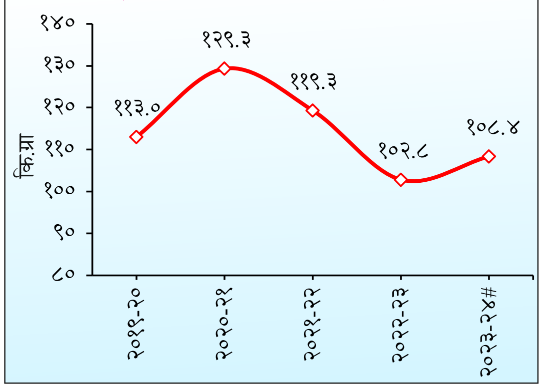

तक्ता ७.१२ किटकनाशकांचा वापर

(मे. टन)

वर्ष	किटकनाशके							
	रासायनिक			प्रति हेक्टर वापर (कि. ग्रॅ.)	जैविक			प्रति हेक्टर वापर (कि. ग्रॅ.)
	खरीप	रब्बी	एकूण		खरीप	रब्बी	एकूण	
२०२१-२२	९,२०७	३,९६८	१३,१७५	२.०५	६५४	२८०	९३४	३.९३
२०२२-२३	१०,८१९	४,६३७	१५,४५६	३.९६	१,७४८	७४९	२,४९७	१०.५१
२०२३-२४#	६,१०३	२,६१५	८,७१८	१.३२	१,७२०	८९१	२,६११	११.७१

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन # अपेक्षित

तक्ता ७.१३ नत्र, स्फुरद व पालाश रासायनिक खतांचा विभागवार वापर

('०० मे. टन)

विभाग	रासायनिक खते							
	२०२२-२३				२०२३-२४#			
	नत्र	स्फुरद	पालाश	एकूण	नत्र	स्फुरद	पालाश	एकूण
कोकण	२८४	६०	४४	३८९	२९७	५९	४२	३९९
नाशिक	३,८४९	२,१०४	९९२	६,९४४	३,७२९	२,०४९	१,१६२	६,९४०
पुणे	३,६७५	१,८३१	७६९	६,२७४	३,५३७	१,७४९	८७६	६,१६२
छत्रपती संभाजीनगर	४,३२२	२,८४२	६९८	७,८६२	४,०२१	२,९५९	८३४	७,८१३
अमरावती	१,९७०	१,४१०	२९२	३,६७२	२,०९९	१,७५४	४५६	४,३०९
नागपूर	१,८७१	१,०५३	१६७	३,०९२	२,०७७	१,२९७	१९०	३,५६५
महाराष्ट्र	**१५,९७०**	**९,३०१**	**२,९६२**	**२८,२३३**	**१५,७६०**	**९,८६७**	**३,५६०**	**२९,१८७**

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन # अपेक्षित

सिंचन

७.१२ राज्याच्या जलसंपदा विभागाच्या अधिपत्याखालील लाभक्षेत्रातील सिंचित क्षेत्र सन २०२२-२३ मध्ये ४२.३३ लाख हेक्टर आहे. पाटबंधारे प्रकल्पांची संख्या, निर्मित सिंचन क्षमता आणि सिंचित क्षेत्र तक्ता ७.१४ मध्ये दिले आहे. लघु सिंचन प्रकल्पांची संख्या (स्थानिक क्षेत्र), निर्मित सिंचन क्षमता आणि सिंचन क्षेत्र तक्ता ७.१५ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.१४ पाटबंधारे प्रकल्पांची संख्या, निर्मित सिंचन क्षमता आणि सिंचित क्षेत्र

तपशील	जलसंपदा विभागाचे प्रकल्प		
	मोठे व मध्यम	लघु	एकूण
दि. ३० जून, २०२३ रोजी पूर्ण व प्रगती पथावरील प्रकल्पांची संख्या*	४०६@	३,२३०$@	३,६३६
सिंचन क्षमता (लाख हेक्टर)			
(i) दि. ३० जून, २०२२ पर्यंत निर्मित सिंचन क्षमता	४१.९४	१३.६६	५५.६०
(ii) २०२२-२३ मधील कालवा व नदीद्वारे सिंचित क्षेत्र*	२०.८५	७.७१	२८.५६
(iii) २०२२-२३ मधील लाभ क्षेत्रातील विहिरींद्वारे सिंचित क्षेत्र*	११.५०	२.२७	१३.७७
(iv) २०२२-२३ मधील एकूण सिंचन क्षेत्र (ii+iii)*	**३२.३५**	**९.९८**	**४२.३३**

$ प्रकल्प संख्येमध्ये महाराष्ट्र सिंचन विकास महामंडळांच्या उपसा सिंचन योजना समाविष्ट * अस्थायी

@ ६१ लघु प्रकल्प मृद व जलसंधारण विभागाकडे वर्ग करण्यात आले.

आधार: जलसंपदा विभागाच्या अधिपत्याखालील मुख्य लेखा परिक्षक, जल व सिंचन, महाराष्ट्र शासन , छत्रपती संभाजीनगर

तक्ता ७.१५ लघु सिंचन प्रकल्पांची (स्थानिक क्षेत्र) संख्या, निर्मित सिंचन क्षमता आणि सिंचित क्षेत्र

तपशील	कोल्हापूर बंधारे	उपसा जलसिंचन योजना	इतर महत्वाचे प्रकार			एकूण
			लघु पाटबंधारे	पाझर तलाव	इतर$	
दि. ३० जून, २०२३ रोजी प्रकल्पांची संख्या						
अ) पूर्ण	१३,९७१	२,९११	२,९९३	२४,३०२	७०,४६२	१,१४,६३९
ब) प्रगतीपथावरील	१,८६०	११९	६१०	९६१	४,८८९	८,४३९
सिंचन क्षमता (लाख हेक्टर)						
(i) जून, २०२२ पर्यंत निर्मित	३.८१	०.४३	२.८४	७.०१	५.८९	१९.९८
(ii) जून, २०२३ पर्यंत निर्मित	३.९८	०.४३	३.१९	७.०३	६.२०	२०.८३
(iii) २०२२-२३ मध्ये वापरलेली	१.३९	०.१५	१.११	३.५२	३.१०	९.२७

$ वळण बंधारा, साठवण बंधारा, माजी माल गुजारी तलाव, गाव तलाव, सिमेंट नाला बंधारे, इत्यादी समाविष्ट

टीप : प्रत्यक्ष वापरात आलेली सिंचन क्षमता निर्मित सिंचन क्षमतेच्या ३५ टक्के गृहीत धरण्यात आली आहे.

आधार : अपर आयुक्त जलसंधारण यांचे कार्यालय, पुणे, महाराष्ट्र शासन

७.१२.१ **जलाशयांतील साठा:** मोठ्या, मध्यम आणि लघु पाटबंधारे (राज्यक्षेत्र) जलाशयांमध्ये दि. १५ ऑक्टोबर, २०२२ रोजी एकूण उपयुक्त जलसाठा ३४,४८५ दशलक्ष घनमीटर होता व तो प्रकल्प आराखड्यानुसार जलसाठा क्षमतेच्या सुमारे ७९.३ टक्के होता. उपयुक्त जलसाठा, सिंचन क्षमता व प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र तक्ता ७.१६ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.१६ उपयुक्त जलसाठा, सिंचन क्षमता व प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र

वर्ष	प्रकल्प आराखड्यानुसार जलसाठा क्षमता (दलघमी)	१५ ऑक्टोबर रोजी उपयुक्त जलसाठा (दलघमी)	उपयुक्त जलसाठ्याची टक्केवारी	निर्मित सिंचन क्षमता (३० जून अखेर) (लाख हेक्टर)	प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र (१ जुलै ते ३० जून) (लाख हेक्टर)	प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्राची निर्मित सिंचन क्षमतेशी टक्केवारी
२०२०-२१	४३,९३४	३४,२३६	७७.९	५४.१५	४१.५९	७६.८
२०२१-२२	४३,४६९	३४,४४३	७९.२	५४.९५	४२.११	७६.६
२०२२-२३*	४३,४७८	३४,४८५	७९.३	५५.६०	४२.३३	७६.१

दलघमी : दशलक्ष घनमीटर *अस्थायी

आधार: जलसंपदा विभागाच्या अधिपत्याखालील मुख्य लेखापरिक्षक, जल व सिंचन, महाराष्ट्र शासन , छत्रपती संभाजीनगर

७.१२.२ **पाणी वापर संस्था:** शेतकऱ्यांद्वारे सिंचन प्रणालीचे व्यवस्थापन करणे या उद्देशाने राज्यात जलसंपदा विभागाअंतर्गत ५५.९२ लाख हेक्टर लागवडीयोग्य लाभक्षेत्रासाठी एकूण १२,५५६ पाणी वापर संस्था माहे जानेवारी, २०२४ अखेर स्थापन झाल्या आहेत. त्या क्षेत्रापैकी ८.८० लाख हेक्टर क्षेत्रासाठी २,१४३ पाणी वापर संस्थांची महाराष्ट्र सिंचन पद्धतीचे शेतकऱ्यांकडून व्यवस्थापन कायदा, २००५ अंतर्गत व १.१८ लाख हेक्टर क्षेत्रासाठी ३१८ पाणी वापर संस्थांची महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा, १९६० अंतर्गत नोंदणी झाली आहे. सिंचन व बिगर सिंचन पाणीपट्टी परिशिष्ट ७.६ मध्ये दिली आहे.

कृषि पंपांचे विद्युतीकरण

७.१३.१ राज्यात माहे मार्च, २०२४ पर्यंत एकूण ४८.६९ लाख कृषी पंपांचे विद्युतीकरण करण्यात आले आहे व सन २०२३-२४ मध्ये १,१२,९४२ कृषी पंपांचे विद्युतीकरण करण्यात आले.

७.१३.२ **प्रधानमंत्री किसान ऊर्जा सुरक्षा व उत्थान महाअभियान:** केंद्र शासनाकडून राज्यात सन २०१९-२० ते सन २०२५-२६ या कालावधीत प्रधानमंत्री किसान ऊर्जा सुरक्षा व उत्थान महाअभियान (पीएम-कुसुम) राबविण्यात येत असून राज्यासाठी दोन लाख ऑफ-ग्रिड स्वतंत्र सौर कृषी पंप मंजूर करण्यात आले आहेत. या योजनेअंतर्गत, शेतकरी ३ एचपी, ५ एचपी आणि ७.५ एचपी क्षमतेचे ऑफ-ग्रीड स्वतंत्र सौर कृषी पंप स्थापित करू शकतात. योजनेच्या सुरूवातीपासून माहे मार्च, २०२४ पर्यंत एकूण ९०,६१३ सौर कृषी पंप स्थापित करण्यात आले.

७.१३.३ केंद्र आणि राज्य शासनाच्या सौर कृषी पंप योजनेअंतर्गत राज्यात मार्च २०२४ पर्यंत २,०४,१६३ सौर कृषी पंप बसवण्यात आले आहेत. यात अटल सौर कृषी पंप योजना टप्पा -I (६,५५०), टप्पा -II (७,०००), मुख्यमंत्री सौर कृषि पंप योजना टप्पा - I (२५,०००), टप्पा - II आणि टप्पा -III (७५,०००) आणि पीएम कुसुम घटक ब (९०,६१३) योजनेचा समावेश आहे.

कृषि वित्त पुरवठा

७.१४ शेतकऱ्यांना शासनाकडून विविध बँका तसेच सहकारी संस्थांमार्फत अल्प मुदतीचे कर्ज, पतपुरवठा, इत्यादींद्वारे आर्थिक सहाय्य पुरविले जाते. राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड) ही संस्था महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँका व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका आणि अनुसूचित वाणिज्यिक बँका यांच्यामार्फत अल्प, मध्यम मुदतीचे कर्ज पुरविते. सन २०२३-२४ करीता राज्याचा प्राधान्य क्षेत्रासाठी वार्षिक कर्ज आराखडा ₹ ६.५१ लाख कोटी आहे. यामध्ये कृषि आणि संलग्न कार्ये क्षेत्राचा हिस्सा २५.९ टक्के आहे. अनुसूचित वाणिज्यिक बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका, महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका यांनी दिलेल्या कर्जाचा तपशील तक्ता ७.१७ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.१७ अनुसूचित वाणिज्यिक बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका व महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांनी दिलेली कर्जे

(₹ कोटी)

कर्जाचा प्रकार	अनुसूचित वाणिज्यिक बँका		प्रादेशिक ग्रामीण बँका		महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका		एकूण	
	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२२-२३	२०२३-२४
पीक कर्ज	३५,५३८	३२,१२४	४,७३६	४,६१७	२२,४९५	२३,४५४	६२,७६९	६०,१९५
कृषि मुदत कर्ज	७९,८४४	९०,७३०	४२३	६७२	२,००४	२,५२४	८२,२७१	९३,९२६
एकूण	**१,१५,३८२**	**१,२२,८५५**	**५,१५९**	**५,२८८**	**२४,४९९**	**२५,९७८**	**१,४५,०४०**	**१,५४,१२१**

आधार : राज्यस्तरीय बँकर्स समिती, महाराष्ट्र राज्य

७.१५.१ राज्यात निम्न स्तरावर कृषी वित्त पुरवठा करण्याशी थेट संबंधित असणाऱ्या प्राथमिक कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्था शेतकरी सभासदांना अल्प मुदतीची पीक कर्जे उपलब्ध करून देतात. सन २०२२-२३ मध्ये, प्राथमिक कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्थाद्वारे ३२.१६ लाख सभासद शेतकऱ्यांना ₹ २२,४३१ कोटी रुपयांचे कर्ज वितरित करण्यात आले. सन २०२३-२४ साठी पीक कर्ज वाटपाचे उद्दिष्ट ₹ २५,९६७ कोटी निश्चित करण्यात आले असून त्यापैकी प्राथमिक कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्थांमार्फत माहे सप्टेंबर, २०२३ अखेर खरीप हंगामात २५.८९ लाख सभासद शेतकऱ्यांना ₹ १८,४९५ कोटी व रब्बी हंगामात माहे मार्च, २०२४ अखेर ५.३१ लाख सभासद शेतकऱ्यांना ₹ ८,९७० कोटींचे पीक कर्ज वाटप केले आहे.

७.१५.२ **किसान क्रेडिट कार्ड योजना:** राज्यात सन २०२२-२३ मध्ये महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेने नवीन ३४.५३ लाख किसान क्रेडिट कार्डांचे वाटप केले. सन २०२२-२३ मध्ये या नवीन कार्डधारकांना मंजूर केलेल्या कर्जाची रक्कम ₹ २२,३७९ कोटी होती. महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेने शेतकऱ्यांना वितरीत केलेल्या किसान क्रेडिट कार्ड संलग्न कृषी कर्जाचा तपशील तक्ता ७.१८ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.१८ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांनी शेतकऱ्यांना दिलेली किसान क्रेडिट कार्ड संलग्न कृषि कर्जे

वर्ष	लघु मुदतीची कर्जे		दीर्घ मुदतीची कर्जे		एकूण	
	शेतकऱ्यांची संख्या ('०००)	रक्कम (₹ कोटी)	शेतकऱ्यांची संख्या ('०००)	रक्कम (₹ कोटी)	शेतकऱ्यांची संख्या ('०००)	रक्कम (₹ कोटी)
२०२१-२२	२,९६५	१८,४४९	२४	३०८	२,९८९	१८,७५७
२०२२-२३	३,४३२	२२,१४९	२१	२३०	३,४५३	२२,३७९
२०२३-२४	३,१२०	२३,४६५	१४	२७३	३,१३४	२३,७३८

आधार : महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित

पीक विमा आणि आर्थिक सहाय्य

७.१६.१ **प्रधानमंत्री पीक विमा योजना:** नैसर्गिक आपत्ती, किड किंवा रोगांमुळे पिकांचे नुकसान झाल्यास शेतकऱ्यांना आर्थिक सहाय्य देण्यासाठी ही योजना राज्यात सन २०१६ पासून राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत, अधिसूचित पिकानुसार शेतकऱ्यांना विम्याच्या रकमेच्या कमाल पाच टक्के रक्कम विमा हप्ता म्हणून जमा करावी लागते व विमा हप्त्याची उर्वरित रक्कम शासनामार्फत जमा केली जाते. शासन सन २०२३-२४ पासून सर्वसमावेशक पीक विमा योजना राबवत आहे, ज्यामध्ये शेतकरी पिक बिमा पोर्टलवर नोंदणी करून आणि प्रीमियम म्हणून फक्त ₹ एक भरून योजनेत सहभागी होऊ शकतात. प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेची प्रगती तक्ता ७.१९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.१९ प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेची प्रगती

वर्ष	सहभागी झालेल्या शेतकऱ्यांची संख्या (लाख)	क्षेत्रफळ (लाख हेक्टर)	विम्याची रक्कम (₹ कोटी)	विमा हप्ता (₹ कोटी)	नुकसान भरपाईसाठी प्रस्तावित शेतकऱ्यांची संख्या (लाख)	प्रस्तावित भरपाई (₹ कोटी)
२०२१-२२	९६.३८	५७.१०	२१,८६२.२८	५,१७९.६१	६४.४५	३,४८४.३२
२०२२-२३	१०४.०६	६२.९९	२९,८६७.९८	४,६९१.५१	७६.०३	३,८७७.७०
२०२३-२४	२४२.२२	१६२.८४	७४,८१२.२४	१०,११९.५१	६७.१९	३,२४४.८१

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.१६.२ **हवामानावर आधारीत फळपीक विमा योजना:** राज्यात हवामानावर आधारीत फळपीक विमा योजना द्राक्षे, आंबा, डाळिंब, केळी, संत्री, मोसंबी, पेरू, चिक्कू, लिंबू, काजू, सीताफळ आणि स्ट्रॉबेरी (प्रायोगिक तत्त्वावर) या फळ पिकांसाठी राबविण्यात येत आहे. हवामानावर आधारीत फळपीक विमा योजनेचा तपशील तक्ता ७.२० मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.२० हवामानावर आधारीत फळपीक विमा योजनेचा तपशील

वर्ष	सहभागी झालेल्या शेतकऱ्यांची संख्या (लाख)	क्षेत्रफळ (लाख हेक्टर)	विम्याची रक्कम (₹ कोटी)	विमा हप्ता (₹ कोटी)	नुकसान भरपाईसाठी प्रस्तावित शेतकऱ्यांची संख्या (लाख)	प्रस्तावित भरपाई (₹ कोटी)
२०२१-२२	२.८५	२.०९	२,५७९.२४	७३०.५५	२.३२	९४०.३०
२०२२-२३	३.३८	२.४६	३,१०६.८७	९४८.६४	२.२९	९९६.४१
२०२३-२४	३.०२	२.२५	२,८१५.६०	९२२.९७	०.१२	२३.१८

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.१६.३ **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषी स्वावलंबन योजना:** या योजनेअंतर्गत ०.२० ते ६.०० हेक्टर पर्यंत क्षेत्र आणि वार्षिक उत्पन्न ₹ १.५० लाखांपर्यंत असलेल्या अनुसूचित जाती/नवबौद्ध शेतकऱ्यांना १०० टक्के अनुदानाच्या स्वरूपात आर्थिक सहाय्य दिले जाते. जमिनीची उत्पादकता वाढविण्याच्या उद्देशाने या योजनेअंतर्गत नवीन विहीर, जुन्या विहिरींची दुरुस्ती, शेतांचे प्लास्टिक अस्तर,

बोअरवेल, शेतपंप, वीज मीटर जोडणी खर्च, सूक्ष्म सिंचन, इत्यादी शाश्वत सिंचन सुविधांसाठी आर्थिक सहाय्य दिले जाते. सन २०२२-२३ मध्ये ११,४८७ लाभार्थ्यांसाठी ₹ १९६.९२ कोटी खर्च झाला. सन २०२३-२४ मध्ये ९,१४१ लाभार्थ्यांसाठी ₹ १५८.५५ कोटी खर्च झाला.

७.१६.४ **बिरसा मुंडा कृषी क्रांती योजना:** या योजनेअंतर्गत ०.२० ते ६.०० हेक्टर क्षेत्र आणि वार्षिक उत्पन्न ₹ १.५० लाखांपर्यंत असलेल्या अनुसूचित जमातीच्या शेतकऱ्यांना १०० टक्के अनुदानाच्या स्वरूपात आर्थिक सहाय्य प्रदान केले जाते. जमिनीची उत्पादकता वाढविण्याच्या उद्देशाने या योजनेअंतर्गत परसबाग व नवीन विहीर, जुन्या विहिरींची दुरुस्ती, शेतांचे प्लास्टिक अस्तर, बोअरवेल, शेतपंप, वीज मीटर जोडणी खर्च, एचडीपीई/पीव्हीसी पाईप्स, सूक्ष्म सिंचन संच, इत्यादी शाश्वत सिंचन सुविधांसाठी आर्थिक सहाय्य दिले जाते. सन २०२२-२३ मध्ये ५,११० लाभार्थ्यांसाठी ₹ ९१.१२ कोटी खर्च झाला. सन २०२३-२४ मध्ये ५,३०५ लाभार्थ्यांसाठी ₹ ८८.२१ कोटी खर्च झाला.

७.१६.५ **महात्मा ज्योतिराव फुले शेतकरी कर्जमुक्ती योजना २०१९:** राज्यातील शेतकऱ्यांना दि. १ एप्रिल, २०१५ ते दि. ३१ मार्च, २०१९ या कालावधीत एक किंवा अधिक संस्थांकडून घेतलेली व दि. ३० सप्टेंबर, २०१९ पर्यंत थकीत झालेली पीक कर्जे माफ करण्याच्या उद्देशाने राज्य शासनाने ही योजना सन २०१९-२० मध्ये सुरु केली. ही योजना सुरु झाल्यापासून माहे मार्च २०२४ पर्यंत ३२.२७ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांना ₹ २०,४९७ कोटी रकमेचा लाभ देण्यात आला आहे.

७.१६.५.१ **महात्मा ज्योतिराव फुले शेतकरी कर्जमुक्ती योजना २०१९ अंतर्गत प्रोत्साहनपर लाभ योजना:** पीक कर्जाची नियमित परतफेड करणाऱ्या शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी ही योजना माहे जुलै, २०२२ पासून राज्यात राबविण्यात येत आहे. सन २०१७-१८ ते सन २०१९-२० या कालावधीत कोणत्याही दोन वर्षांत पीक कर्ज घेतलेल्या व पूर्ण कर्जाची वेळेवर परतफेड केलेल्या शेतकऱ्यांना पीक कर्जाच्या रकमेनुसार जास्तीत जास्त ₹ ५०,००० रकमेचा लाभ या योजनेअंतर्गत दिला जातो. योजना सुरु झाल्यापासून माहे मार्च २०२४ पर्यंत, १४.३८ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांना ₹ ५,२०७ कोटी रकमेचा लाभ देण्यात आला.

७.१६.६ **डॉ. पंजाबराव देशमुख व्याज सवलत योजना:** अल्प मुदतीच्या पीक कर्जाची नियमित परतफेड करण्याकरीता शेतकऱ्यांना प्रोत्साहीत करण्यासाठी ही योजना राज्यात राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत, माहे एप्रिल, २०२१ पासून, दि.३० जून पर्यंत दरवर्षी संपूर्ण कर्जाची परतफेड करणाऱ्या शेतकऱ्यांना रुपये तीन लाखांपर्यंतच्या कर्जाच्या रकमेसाठी तीन टक्के व्याज अनुदान दिले जाते. सन २०२२-२३ मध्ये २७.३५ लाख शेतकऱ्यांना ₹ ४३०.२४ कोटी व्याज अनुदान देण्यात आले तर सन २०२३-२४ मध्ये ११.२५ लाख शेतकऱ्यांना ₹ ३६८ कोटी व्याज अनुदान देण्यात आले.

७.१६.७ **प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी:** अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नास जोड देण्यासाठी, केंद्र शासन सन २०१८-१९ पासून प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजना (पीएम-किसान) राबवित आहे. या योजनेअंतर्गत, पात्र शेतकरी कुटुंबांना एकूण ₹ ६,००० वार्षिक अनुदान थेट लाभ हस्तांतरणाद्वारे दिले जाते. योजना सुरू झाल्यापासून माहे मार्च,२०२४ पर्यंत राज्यातील ११५.४२ लाख शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यात एकूण ₹ २९,६३०.२४ कोटी रक्कम जमा करण्यात आली आहे.

७.१६.८ **नमो शेतकरी महासन्मान निधी योजना:** प्रधानमंत्री किसान योजनेंतर्गत दिलेल्या आर्थिक सहाय्याव्यतिरिक्त अतिरिक्त आर्थिक सहाय्य देऊन सिमांतिक व लहान शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नास जोड देण्यासाठी राज्य शासन सन २०२३-२४ पासून ही योजना राबवत आहे. या योजनेद्वारे पीएम किसान योजनेंतर्गत पात्र शेतकरी कुटुंबांना प्रति वर्ष ₹ ६,००० वार्षिक अनुदान थेट लाभ हस्तांतरणाद्वारे दिले जाते. या योजनेंतर्गत माहे मार्च, २०२४ पर्यंत राज्यातील ९२.४३ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यात ₹ ५,२८५.२१ कोटी रक्कम जमा करण्यात आली.

७.१६.९ **प्रधानमंत्री किसान मानधन योजना:** अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना वृद्धापकाळात संरक्षण व सामाजिक सुरक्षा प्रदान करण्याच्या उद्देशाने ही ऐच्छिक व अंशदान आधारित निवृत्तीवेतन योजना राज्यात राबविण्यात येत आहे. या योजनेंतर्गत, पात्र अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना दरमहा ₹ ३,००० निवृत्तीवेतन देण्यात येणार आहे. दि.१ ऑगस्ट, २०१९ रोजी १८ ते ४० वर्षे वयोगटातील शेतकरी या योजनेत सहभागी होण्यास पात्र असून वयाची ६० वर्षे पूर्ण होईपर्यंत त्यांना दरमहा ₹ ५५ ते ₹ २०० इतकी रक्कम निवृत्तीवेतन फंडामध्ये जमा करावयाची आहे. शेतकऱ्यांच्या योगदानाएवढी रक्कम केंद्र शासन निवृत्तीवेतन फंडात जमा करते. माहे मार्च ,२०२४ पर्यंत राज्यातील एकूण ८०,०१६ शेतकरी या योजनेत सहभागी झाले आहेत.

कृषी पणन

७.१७ महाराष्ट्र कृषी उत्पन्न पणन (विकास व विनियमन) अधिनियम, १९६३ अंतर्गत कृषी उत्पन्न बाजार समित्या राज्यात स्थापन करण्यात आल्या आहेत. शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला रास्त भाव मिळावा व शेतमालाला कमी भाव देऊन व्यापारी आणि मध्यस्थांकडून होणाऱ्या शोषणापासून शेतकऱ्यांचे संरक्षण व्हावे, यासाठी कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये शेतमालाची विक्री करण्याची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आली आहे. राज्यात ३०४ कृषी उत्पन्न बाजार समित्या व ६२६ उपबाजार समित्या कार्यरत आहेत. माहे मार्च, २०२४ पर्यंत एकूण १,७१२ थेट पणन परवाने दिले आहेत. याशिवाय ८८ खाजगी बाजारांना परवाने देण्यात आले आहेत. राज्यातील सर्व कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये झालेली आवक व त्यांचे मूल्य तक्ता ७.२१ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.२१ राज्यातील सर्व कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये झालेली आवक व त्यांचे मूल्य

वर्ष	राशि (लाख मे. टन)	मूल्य (₹ कोटी)
२०२१-२२	१९७.५०	५६,४२२
२०२२-२३	११०.३७	४०,९९३
२०२३-२४	२४१.००	५७,९३७

आधार : महाराष्ट्र राज्य कृषि पणन मंडळ

७.१८ **किमान आधारभूत किंमत योजना:** शेतमालाला हमी आणि शेतकऱ्यांना खात्रीशीर बाजार उपलब्ध करुन देणे व नैसर्गिक आपत्ती तसेच व्यापाऱ्यांद्वारे दिला जाणारा कमी भाव यापासून होणाऱ्या नुकसानापासून संरक्षण देऊन शेतीव्यवसाय आर्थिकदृष्ट्या व्यवहार्य करणे यासाठी प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून केंद्र शासन निवडक पिकांच्या किमान आधारभूत किंमती पेरणी हंगामापूर्वी जाहीर करते. या योजनेंतर्गत, शेतमालाची खरेदी महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ, राष्ट्रीय कृषी सहकारी पणन महासंघ व महाराष्ट्र राज्य सहकारी कापूस उत्पादक महासंघ यांचेमार्फत केली जाते. केंद्र शासनाने जाहीर केलेल्या निवडक पिकांच्या किमान आधारभूत किंमती तक्ता ७.२२ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता ७.२२ केंद्र शासनाने जाहीर केलेल्या निवडक पिकांच्या किमान आधारभूत किंमती

(₹ / क्विंटल)

पीक	किमान आधारभूत किंमती		
	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
भात/धान (साधारण वाजवी प्रत)	१,९४०	२,०४०	२,१८३
भात/धान (प्रत-अ)	१,९६०	२,०६०	२,२०३
ज्वारी (संकरित)	२,७३८	२,९७०	३,१८०
ज्वारी (मालदांडी)	२,७५८	२,९९०	३,२२५
गहू	२,०१५	२,१२५	२,१२५
मका	१,८७०	१,९६२	२,०९०
बाजरी	२,२५०	२,३५०	२,५००
हरभरा	५,२३०	५,३३५	५,३३५
तूर	६,३००	६,६००	७,०००
मूग	७,२७५	७,५५५	८,५५८
उडीद	६,३००	६,६००	६,९५०
सूर्यफूल	६,०१५	६,४००	६,७६०
सोयाबीन	३,९५०	४,३००	४,६००
भूईमुगाच्या शेंगा	५,५५०	५,८५०	६,३७७
कापूस (मध्यम धागा)	५,७२६	६,०८०	६,६२०
कापूस (लांब धागा)	६,०२५	६,३८०	७,०२०
करडई	५,४४१	५,४५०	५,६५०
नाचणी	३,३७७	३,५७८	३,८४६

आधार : पणन संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञान

७.१९.१ **इलेक्ट्रॉनिक राष्ट्रीय कृषी बाजार (ई-नाम):** ई-नाम हे देशभरात लागू असलेले इलेक्ट्रॉनिक व्यापार पोर्टल सन २०१६ पासून सुरु करण्यात आले आहे. ई-नाम द्वारे, कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांमधील बाजारपेठा इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने जोडल्या गेल्या आहेत व ऑनलाइन खरेदी विक्रीची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आली आहे. ई-नाम मार्फत कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांशी संबंधित सर्व माहिती व सेवांसाठी एक खिडकी सुविधा उपलब्ध केली असून त्यामध्ये कृषी उत्पादनांच्या आवक व किंमती, खरेदी विक्री देकार, व्यापार संधींना प्रतिसाद देण्याची सुविधा आहे. राज्यातील १३३ कृषी उत्पन्न बाजार समित्या ई-नाम अंतर्गत कार्यरत असून ११८ कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये ऑनलाइन गेट एंट्री, ई-ऑक्शन सुविधा सुरू करण्यात आली असून ७८ कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये ई-पेमेंट सुविधा सुरू करण्यात आली आहे. माहे मार्च, २०२४ पर्यंत, ₹ १५,३२९ कोटी किंमतीच्या सुमारे ६३२ लाख मे टन कृषी उत्पादनाचे ई-ऑक्शन करण्यात आले व ₹ ४११ कोटी ई-पेमेंट करण्यात आले. कृषी मालाची गुणवत्ता तपासणी व प्रमाणिकरणासाठी ११८ कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये गुणवत्ता निर्धारण प्रयोगशाळा स्थापन करण्यात आल्या आहेत.

७.१९.२ **महाॲग्रीटेक प्रकल्प:** महाॲग्रीटेक प्रकल्पाचा मुख्य उद्देश शेतकऱ्यांना अचूक सल्ला देणारी व मार्गदर्शन करणारी एकात्मिक संगणकीय व मोबाईल ॲप्लिकेशन प्रणाली तयार करणे हा आहे. या प्रकल्पा अंतर्गत विविध पिकांच्या अचूक मोजणीसाठी सॅटेलाइट इमेजिंग आणि ड्रोन तंत्रज्ञानाचा वापर, लागवड केलेल्या पिकांचे आरोग्य सर्वेक्षण, पिकांच्या काढणीपश्चात उत्पन्नाचा अंदाज व विविध संगणकीकृत प्रणालींच्या परस्पर जोडणीद्वारे माहितीचे एकत्रीकरण यासारख्या सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत.

७.१९.३ **महाडीबीटी शेतकरी योजना:** 'शेतकरी योजना' ही एकात्मिक संगणकीय प्रणाली, २५ पेक्षा जास्त कृषी योजनांखाली दिले जाणारे अनुदान व आर्थिक लाभ पात्र शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यांमध्ये थेट हस्तांतरित करण्यासाठी विकसित करण्यात आली आहे. या प्रणालीवर माहे मार्च, २०२४ पर्यंत राज्यातील ३७.२७ लाखांहून अधिक शेतकऱ्यांची नोंदणी झाली असून ₹ ४,६६०.५३ कोटी रक्कम लाभार्थ्यांच्या बँक खात्यात जमा करण्यात आली आहे.

७.१९.४ **एमकिसान पोर्टल:** एमकिसान या मोबाईल आधारित पोर्टलव्दारे शेतकरी व इतर सर्व भागधारकांना कृषी हवामान सल्ला, चक्रीवादळ, पीक व कीटकांचा प्रादुर्भाव, पीक विमा, बाजारभाव, इत्यादींबाबत विविध स्तरावरील तज्ञांकडून व शासनाकडून मोफत सल्ला व माहिती मिळविण्याची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आली आहे. या प्रणालीवर एकूण ६६.६९ लाख शेतकऱ्यांची नोंदणी झाली आहे. सन २०२३-२४ मध्ये या प्रणालीद्वारे एकूण ६५१ सल्ले व सुमारे ३.१० कोटी संदेश शेतकऱ्यांना पाठवण्यात आले.

राज्यात राबविण्यात येणाऱ्या विविध कृषी विकास योजना

७.२० **राष्ट्रीय कृषी विकास योजना-कॅफेटेरिया**: कृषी व संलग्न क्षेत्रांचा सर्वांगीण विकास करण्याच्या उद्देशाने राष्ट्रीय कृषी विकास योजना सन २००७-०८ मध्ये सुरू करण्यात आली. सन २०१७-१८ पासून ही योजना राष्ट्रीय कृषि विकास योजना- रफ्तार म्हणून राबविण्यात येत असून शेतकऱ्यांच्या प्रयत्नांना बळकटी देणे, जोखीम कमी करणे व कृषी व्यवसाय उद्योजकतेला प्रोत्साहन याव्दारे शेतीला एक फायदेशीर आर्थिक उपक्रम बनवणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. सन २०२२-२३ पासून ही योजना राष्ट्रीय कृषि विकास योजना-कॅफेटेरिया म्हणून राबविण्यात येत आहे. यामध्ये वार्षिक कृती आराखडा व सविस्तर प्रकल्प अहवाल यांचा समावेश आहे. वार्षिक कृती आराखडा अंतर्गत (i) प्रति थेंब अधिक पीक (सूक्ष्म सिंचन), (ii) कृषी यांत्रिकीकरण उपअभियान, (iii) कोरडवाहू क्षेत्र विकास कार्यक्रम, (iv) मृद आरोग्य पत्रिका व व्यवस्थापन (v) सेंद्रिय शेती (परंपरागत कृषी विकास योजना) या घटकांचा समावेश आहे. सविस्तर प्रकल्प अहवालाअंतर्गत, उत्पादनात वाढ, पायाभूत सुविधा व मालमत्ता यासाठी ७० टक्के निधी, राष्ट्रीय कृषि विकास योजना-कॅफेटेरिया अंतर्गत राष्ट्रीय प्राधान्याच्या विशेष उपयोजनांसाठी २० टक्के निधी आणि नाविन्यपूर्ण उपक्रम व कृषी-उद्योजकता विकास प्रकल्पांसाठी १० टक्के निधी राखीव आहे. या योजने अंतर्गत सन २०२२-२३ मध्ये ₹ ९५.७६ कोटी खर्च करण्यात आला असून सन २०२३-२४ मध्ये ₹ १०५.५० कोटी खर्च झाला.

७.२०.१ **प्रधानमंत्री कृषि सिंचाई योजना-प्रति थेंब अधिक पीक**: पाण्याचा अधिक कार्यक्षम वापर व पाण्याच्या प्रत्येक थेंबातून जास्तीत जास्त उत्पादकता या उद्देशाने ही सूक्ष्म सिंचन योजना सन २०१५-१६ पासून राज्यात राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत, अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांसाठी ५५ टक्के व इतर शेतकऱ्यांकरिता पाच हेक्टर क्षेत्राच्या मर्यादेत ४५ टक्के अनुदानाचा निकष आहे. योजना सुरु झाल्यापासून सन २०२२-२३ पर्यंत एकूण १०.७६ लाख हेक्टर क्षेत्र नव्याने सूक्ष्म सिंचनाखाली आले आणि १२,९५,३९५ शेतकऱ्यांना या योजनेचा लाभ मिळाला. सन २०२३-२४ मध्ये ६,६०२ शेतकऱ्यांना ₹ १९.६० कोटी अनुदान वाटप करण्यात आले.

७.२०.२ **मुख्यमंत्री शाश्वत कृषी सिंचन योजना-सूक्ष्म सिंचन:** शेतकऱ्यांना शाश्वत सिंचन सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी ही योजना राज्यात सन २०१९-२० पासून राबविण्यात येत आहे. या योजनेंअतर्गत, राष्ट्रीय कृषी विकास योजना - प्रति थेंब अधिक पीक योजनेंअतर्गत अनुज्ञेय अनुदानाव्यतिरिक्त, अत्यल्प आणि अल्प भूधारक शेतकऱ्यांना २५ टक्के पूरक अनुदान आणि इतर शेतकऱ्यांना ३० टक्के पूरक अनुदान दिले जात आहे. योजना सुरू झाल्यापासून माहे मार्च, २०२४ पर्यंत ३,९५,४३३ शेतकऱ्यांना ₹ ५९३.१५ कोटींचे पूरक अनुदान मिळाले आहे. प्रधानमंत्री कृषी सिंचाई योजना व मुख्यमंत्री शाश्वत कृषी सिंचन योजना- सूक्ष्म सिंचन अंतर्गत तुषार व ठिबक सिंचन संच आणि वितरीत केलेल्या अनुदानाचा तपशील तक्ता ७.२३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.२३ तुषार व ठिबक सिंचन संच आणि अनुदान वितरण

वर्ष	तुषार सिंचन संच		ठिबक सिंचन संच		अनुदान (₹ कोटी)
	संचांची संख्या	क्षेत्र (हेक्टर)	संचांची संख्या	क्षेत्र (हेक्टर)	
२०२१-२२	१,०१,८९९	६६,२७७	१,११,९८०	८५,५३४	५३२.८८
२०२२-२३	७९,९७४	५८,६५१	९३,०६९	९२,१११	५११.९८
२०२३-२४+	३,२८४	२,७०४	३,३१८	३,४८३	१९.६०

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन + अस्थायी

७.२०.३ **कृषी यांत्रिकीकरण उपअभियान:** खरीप हंगामाचा कमी होत चाललेला कालावधी, पीक लागवडीतील विविधता, शेतीचे घटणारे धारण क्षेत्र, बैलांच्या संख्येत होणारी घट, मजुरांची अनुपलब्धता, मजुरीचे वाढते दर, इत्यादींमुळे उद्भवलेल्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी सन २०१४-१५ पासून राज्यात कृषी यांत्रिकीकरण उपअभियान राबविण्यात येत आहे. शेतकऱ्यांना सुधारित कृषी अवजारे खरेदीसाठी अनुदान देणे व कृषी अवजारे बँका स्थापन करणे हे या उपअभियानाचे घटक आहेत. कृषि यांत्रिकीकरण उपअभियानाअंतर्गत लाभार्थी संख्या व अनुदानाची माहिती तक्ता ७.२४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.२४ कृषि यांत्रिकीकरण उपअभियानाअंतर्गत लाभार्थी संख्या व अनुदान

वर्ष	कृषि औजारे		कृषि औजारे बँका		एकूण अनुदान (₹ कोटी)
	संख्या	अनुदान (₹ कोटी)	संख्या	अनुदान (₹ कोटी)	
२०२१-२२	१४,६४२	९१.४२	२७२	१२.७८	१०४.२०
२०२२-२३	२९,७४१	१७६.९८	२९०	१५.३५	१९२.३३
२०२३-२४	२३,२०६	१६३.७८	७९	४.३१	१६८.०९

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.२०.४ **कोरडवाहू क्षेत्र विकास कार्यक्रम:** कोरडवाहू शेतीची जोखीम कमी करण्यासाठी कृषी आधारित उत्पन्न निर्मितीच्या संधी उपलब्ध करणे व उपलब्ध नैसर्गिक संसाधनांचा आणि विविध उपायांद्वारे निर्माण केलेल्या संसाधनांचा इष्टतम वापर करून कोरडवाहू शेती शाश्वत करणे हे या कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट आहे. सन २०२२-२३ मध्ये, ७,९६७ लाभार्थ्यांवर ₹ २५.१७ कोटी खर्च करण्यात आला. सन २०२३-२४ मध्ये ८,७३२ लाभार्थ्यांसाठी ₹ १७.९७ कोटी खर्च झाला आहे.

७.२०.५ **मृद आरोग्य व्यवस्थापन आणि मृद आरोग्य पत्रिका वितरण:** जमिनीचे आरोग्य जोपासणे व उत्पादकता वाढविणे या करिता एकात्मिक पोषण मुल्ये व्यवस्थापनास प्रोत्साहन देण्यासाठी मृद आरोग्य व्यवस्थापन व मृद आरोग्य पत्रिका वितरण ही दोन उपअभियाने राबविण्यात येत आहेत. मृद व पाण्याचे नमुने तपासण्याकरिता राज्यात ३२ मृद चाचणी प्रयोगशाळा व पाच खत नमुना चाचणी प्रयोगशाळा स्थापित करण्यात आल्या आहेत. मृद आरोग्य स्थितीबाबत जागरुकता निर्माण करणे व मृद आरोग्य सुधारण्यासाठी उपाययोजना सुचवणे या उद्देशाने शेतकऱ्यांना तीन वर्षातून एकदा मृद आरोग्य पत्रिकांचे वितरण करण्यात येते. सन २०२२-२३ मध्ये २.०६ लाख मृद आरोग्य पत्रिकांचे वितरण करण्यात आले असून सन २०२३-२४ मध्ये १.९१ लाख मृद आरोग्य पत्रिकांचे वितरण करण्यात आले आहे.

७.२०.६ **परंपरागत कृषी विकास योजना:** या योजनेची उद्दिष्टे (i) रासायनिक खते, कीटकनाशके इत्यादींचा वापर न करता सेंद्रिय शेतीपद्धती वाढवून जमिनीची सुपीकता व आरोग्य सुधारणे, (ii) रसायनमुक्त, सुरक्षित, आरोग्यदायी व पौष्टिक सेंद्रिय उत्पादन करणे, (iii) नैसर्गिक व सेंद्रिय उत्पादन मूल्य साखळी विकसित करणे व (iv) शेतकरी गट आणि शेतकरी उत्पादक कंपनी स्तरावर जैविक निविष्ठा संसाधन केंद्राची स्थापना करणे ही आहेत. या योजनेअंतर्गत एकूण २० हेक्टर क्षेत्र असलेल्या शेतकऱ्यांचा गट तयार केला जातो व त्या गटाला सलग तीन वर्षे लाभ दिला जातो. या योजनेअंतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये ₹ २७.७७ कोटी खर्च झाला तर सन २०२२-२३ मध्ये ₹ १०.९० कोटी खर्च झाला.

७.२१ **पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर रोपवाटिका योजना:** सन २०२०-२१ पासून राज्यात राष्ट्रीय कृषि विकास योजनेअंतर्गत ही योजना राबविण्यात येत आहे. यामध्ये शेतकऱ्यांना रसायनमुक्त दर्जेदार भाजीपाल्याचे उत्पादन व त्यांची निर्यात यासाठी प्रोत्साहीत करण्यात येते. रोपवाटिका स्थापनेसाठी किमान ०.४० हेक्टर जमीन असलेले व पाण्याचा कायमस्वरूपी स्रोत असलेले शेतकरी योजनेअंतर्गत पात्र आहेत. महिला कृषी पदवीधर व त्यांचे गट तसेच भाजीपाला उत्पादक अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकरी व त्यांच्या गटांना प्राधान्य दिले जाते. सन २०२०-२१ मध्ये ३९१ रोपवाटिकांसाठी, ₹ ८.३२ कोटी रुपये खर्च झाला. सन २०२१-२२ व २०२२-२३ मध्ये ८२२ रोपवाटिकांसाठी ₹ २३.२३ कोटी अनुदान मंजूर करण्यात आले आहे. सन २०२३-२४ मध्ये २३ रोपवाटिकांसाठी ₹ ४६.७६ लाख अनुदान खर्च करण्यात आले.

७.२२ **विस्तार सुधारणांसाठी राज्य विस्तार कार्यक्रमांना सहाय्य:** कृषी तंत्रज्ञान व्यवस्थापन संस्था (आत्मा) मार्फत शेतकऱ्यांपर्यंत तंत्रज्ञानाचा प्रसार करून विस्तार प्रणाली शेतकरी संचलित व शेतकरी उत्तरदायी करणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. प्रशिक्षण, कृषि प्रात्यक्षिके, शेतकऱ्यांच्या प्रदर्शनास भेटी, शेतकऱ्यांच्या गटांची निर्मिती व क्षमतावृध्दी, शेतीशाळा, शेतकरी गोष्टी, कृषी प्रदर्शने, शेतकरी मेळावा, शेतकरी मित्र इत्यादी या योजनेचे घटक आहेत. सन २०२२-२३ मध्ये ₹ ६३.३५ कोटी खर्च झाला. सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ५३.४८ कोटी खर्च झाला.

७.२३ **अन्न आणि पोषण सुरक्षा:** क्षेत्र व उत्पादकता वाढवून तसेच वैयक्तिक शेतजमिनीची सुपीकता व उत्पादकता पुनर्स्थापित करुन तांदूळ, गहू, डाळी, तृणधान्ये, पौष्टिक तृणधान्ये, भरडधान्ये आणि तेलबियांच्या उत्पादनात कायमस्वरुपी वाढ करणे हे अन्न आणि पोषण सुरक्षा अभियानाचे (पूर्वीचे राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान) उद्दिष्ट आहे. अन्न व पोषण सुरक्षा अभियानाअंतर्गत घटकनिहाय खर्च तक्ता ७.२५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.२५ राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियानाखालील घटकनिहाय खर्च

(₹ कोटी)

घटक	झालेला खर्च		
	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
भात	६.६८	२.४१	६.०६
गहू	१.८७	०.८१	१.५२
कडधान्ये	१०४.९४	५८.५०	१०९.२९
टिआरएफए कडधान्ये	६.९१	५.३५	११.०९
भरड तृणधान्ये (मका)	४.२७	२.३१	३.७६
पोषक तृणधान्ये	४७.०८	५५.५२	१०५.७६
नगदी पिके (ऊस व कापूस)	५.१८	३.६२	७.४१
तेलबिया व तेलताड	२७.८४	३९.४०	६३.४४
एकूण	**२०४.७७**	**१६७.९२**	**३०८.३३**

टिआरएफए- टारगेटींग राईस फॅलो एरिया

आधार: कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.२४ **कृषी उन्नती योजना-ग्राम बीजोत्पादन कार्यक्रम:** किफायतशीर किंमतीत दर्जेदार व प्रमाणित बियाणे उपलब्ध करून देण्याच्या व उत्पादन वाढवण्याच्या उद्देशाने कृषी उन्नती योजनेअंतर्गत ग्राम बीजोत्पादन कार्यक्रम राज्यामध्ये राबविण्यात येत आहे. या योजनेंतर्गत, प्रति शेतकरी, एक एकर क्षेत्रापर्यंत प्रमाणित बियाणे पुरवले जातात. या योजनेअंतर्गत सन २०२२-२३ मध्ये ₹ ३२.२५ कोटी खर्च तर सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ३५.७६ कोटी खर्च झाला.

७.२५ **पीक कीटक सर्वेक्षण सल्लागार प्रकल्प (क्रॉपसॅप):** या प्रकल्पाचा उद्देश (i) प्रशिक्षण व भेटीद्वारे कीड व रोग व्यवस्थापनाविषयी शेतकऱ्यांमध्ये जागरूकता निर्माण करणे व माहिती देणे, (ii) कीड व रोगाचा प्रादुर्भाव होण्यापूर्वी उपाययोजना करणे शक्य व्हावे म्हणून पूर्वसूचना देणे व (iii) मोफत एसएमएसद्वारे माहिती व शास्त्रशुध्द सल्ला देणे हा आहे. सन २०२२-२३ मध्ये ₹ १७.३६ कोटी खर्च झाला. या प्रकल्पामध्ये भात, सोयाबीन, कापूस, तूर, हरभरा, मका, सुर्यफुल आणि ऊस या पिकांचा समावेश आहे. सन २०२३-२४ मध्ये ₹ २४.२५ कोटी रुपये खर्च झाला.

७.२६ **राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान:** फलोत्पादनाखालील क्षेत्र व उत्पादकता वाढवणे आणि त्याचे काढणी पश्चात व्यवस्थापन या मुख्य उद्देशाने केंद्र शासनामार्फत राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान सन २००५-०६ पासून राबविण्यात येत आहे. सन २०१५-१६ पासून राज्यातील ३४ जिल्ह्यांमध्ये एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियान राबविण्यात येत आहे. एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियानाअंतर्गत सुरुवातीपासून मार्च २०२४ पर्यंतची भौतिक व आर्थिक प्रगती तक्ता ७.२६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.२६ एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियाना अंतर्गत मार्च २०२४ पर्यंत भौतिक व आर्थिक प्रगती

घटक	परिमाण	भौतिक	आर्थिक (₹ कोटी)
गुणवत्तापूर्ण लागवड साहित्याची निर्मिती	संख्या	१,९२०	३८.४३
क्षेत्र विस्तार	हेक्टर	३,०८,५४६	४८४.१४
आळंबी उत्पादनाच्या प्रकल्पाकरीता	संख्या	३७	३.१९
जुन्या फळबागांचे पुनरुज्जीवन	हेक्टर	४८,५४०	५३.००
सामूहिक शेततळे	संख्या	२८,१९१	५५२.७२
संरक्षित शेती	संख्या हेक्टर	९,१५६ २०,५५९	४०३.४४
काढणीत्तोर व्यवस्थापन	संख्या	१८,१००	३५७.६१
एकात्मिक किड / अन्नद्रव्ये व्यवस्थापन	संख्या हेक्टर	७० ४४,४५३	२०.८६
सेंद्रिय शेतीस उत्तेजन देणे	हेक्टर	१५,५२९	२१.२५
मधुमक्षिका पालन	संख्या	१०,९०८	१.४१
फलोत्पादन यांत्रिकीकरण	संख्या	३३,५३६	१५५.८६
मनुष्यबळ विकास	संख्या	३,०५,५७०	४२.६१
इंडो-इस्त्राईल / इंडो-डच प्रकल्प	संख्या	६	४०.४७
नाविन्यपूर्ण घटक	संख्या	१०,५६२	१९.५२
इतर	-	-	८०.७३
अभियान व्यवस्थापन (प्रशासकीय खर्च)	-	-	९५.५९
एकूण घटक			**२,३७०.८३**

टीप : आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार : संचालनालय (एनएचएम), कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.२७ **महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत फळबाग लागवड योजना:** ही योजना सन २०११-१२ पासून राज्यातील ३४ जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत जॉब कार्ड धारक शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवणे व त्यांच्या स्वत:च्या लागवडीयोग्य किंवा पडीक शेतजमिनीत दोन हेक्टरपर्यंत फळबाग लागवड करून रोजगार निर्मिती करणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. जिवीत रोपांच्या टक्केवारीच्या प्रमाणानुसार अनुदानाची रक्कम शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यात थेट जमा केली जाते. सन २०२२-२३ मध्ये शेतकऱ्यांनी ४०,०९६ हेक्टर क्षेत्रावर फळबाग लागवड केली. तर सन २०२३-२४ मध्ये ३८,५४६.६९ हेक्टर क्षेत्रावर फळबाग लागवड करण्यात आली.

७.२८ **भाऊसाहेब फुंडकर फळबाग लागवड योजना:** महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत नोंदणी नसलेल्या शेतकऱ्यांना महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत फळबाग लागवड योजनेचा लाभ या योजनेअंतर्गत देण्यात येतो. ही योजना सन २०१८-१९ च्या खरीप हंगामापासून राज्यात राबविण्यात येत असून १०० टक्के अनुदान देण्यात येते. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवणे, युवा शेतकऱ्यांसाठी रोजगार निर्मिती, पीक पद्धतीत बदल, उत्पन्नाचे शाश्वत स्रोत निर्माण करणे व कृषी प्रक्रिया उद्योगांसाठी कच्च्या मालाची उपलब्धता वाढवणे ही या योजनेची उद्दिष्टे आहेत. या योजनेंतर्गत एकूण १६ बहुवार्षिक फळ पिकांची लागवड करता येते. योजनेच्या सुरूवातीपासून माहे मार्च २०२४ पर्यंत ३२,२८३ लाभार्थी शेतकऱ्यांनी ३७,३३१ हेक्टरवर फळपिकांची लागवड केली असून ₹ १८२.८७ कोटी खर्च झाला.

७.२९ **आदिवासी कुटुंबांच्या परसबागेत फळझाडे व भाजीपाला लागवडीस प्रोत्साहन :** कुपोषणाची समस्या भेडसावत असलेल्या ठाणे, पुणे, नाशिक ,धुळे, नंदुरबार ,जळगाव ,अहमदनगर ,नांदेड , अमरावती ,यवतमाळ ,गडचिरोली ,चंद्रपूर ,पालघर आणि गोंदिया या १४ आदिवासी जिल्ह्यांमध्ये ही योजना राबवण्यात येत आहे .आदिवासी कुटुंबांच्या संतुलित आहारामध्ये अ आणि क जीवनसत्वे आणि लोह या सारखी खनिजद्रव्ये समाविष्ट होण्याच्या दृष्टीने त्यांच्या वास्तव्याच्या ठिकाणी परसबागेत फळझाडे व भाजीपाला लागवड करण्यास प्रोत्साहन देणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. या योजनेअंतर्गत ₹ ३९० प्रती लाभार्थी या प्रमाणे भाजीपाला बियाणे व फळझाडे लागवड साहित्याचा पुरवठा करण्यात येतो . सन २०२२-२३ मध्ये ८,४६१ लाभार्थी कुटुंबांसाठी ₹ ३२.९९ लाख खर्च झाला. सन २०२३-२४ मध्ये ६,५१५ लाभार्थी कुटुंबांसाठी ₹ २५.४१ लाख खर्च झाला.

७.३० **फळे, भाजीपाला आणि फुलांची निर्यात:** द्राक्षे, केळी, डाळिंब, संत्री व आंबा ही राज्यातून निर्यात होणारी प्रमुख फळे आहेत. फळे, भाजीपाला व फुले यांची निर्यात आणि निर्यातीचे मूल्य तक्ता ७.२७ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.२७ फळे, भाजीपाला व फुलांची निर्यात आणि निर्यातीचे मूल्य

फळे / फुले	निर्यात	२०२१-२२		२०२२-२३		२०२३-२४+	
		राशि (मे.टन)	मूल्य (₹कोटी)	राशि (मे.टन)	मूल्य (₹ कोटी)	राशि (मे.टन)	मूल्य (₹ कोटी)
द्राक्षे	महाराष्ट्र	१,६५,२४४	१,८९०	२,५२,०९१	२,४८७	१,२५,४८०	१,२७०
	भारत	२,६३,०७६	२,३०२	२,६७,९५०	२,५४३	१,३४,७२३	१,३०२
केळी	महाराष्ट्र	२,७३,३८१	९२३	२,६५,८५५	१,१३३	३,५२,८९७	१,५३२
	भारत	३,७६,५७२	१,१७९	३,६१,८४२	१,४१३	४,३८,३२८	१,८०९
डाळिंब	महाराष्ट्र	८३,२७६	५३८	४८,५२७	३१६	४३,३५२	३०६
	भारत	९९,०४३	६८९	६२,२८०	४७०	५२,३७४	४०९
संत्री	महाराष्ट्र	१,०७,८२६	३८२	६५,२६६	१४६	३६,९३६	८७
	भारत	१,१९,५४८	४०६	७३,१५८	१६७	४३,०००	१०३
आंबा	महाराष्ट्र	२०,८७४	२८३	१८,९३३	३२६	२१,१७३	३२६
	भारत	२७,८७३	३२७	२२,९६४	३७८	२७,६५१	३९८
कांदा	महाराष्ट्र	५,७८,४७३	१,४००	२१,३७,४४२	३,७९२	१४,८५,५१०	३,२५७
	भारत	१५,३६,९०५	३,४३१	२५,२३,४९५	४,५१९	१६,९९,४१७	३,८३७
इतर भाजीपाला (कांदा वगळता)	महाराष्ट्र	१,०९,२४२	६०७	१,०८,४२६	६९०	१,०४,९१०	७११
	भारत	७,७०,२३३	२,१६१	८,२७,२८८	२,४४३	७,८७,१७८	२,४६८
गुलाबाची फुले	महाराष्ट्र	२११	१२.३	२५४	१९	१७२	११
	भारत	१,१९९	३६.८	१,२१०	५१	७६१	२८
गुलाबाची रोपे	महाराष्ट्र	२१	१.३	१११	२.२	१९	१.९
	भारत	२३	१.४	१२६	३.२	७८	३.१
मनुके	महाराष्ट्र	१७,७४०	१५९	२६,२२१	२४८	३७,५३४	३९२
	भारत	१९,५२१	१८१	२७,६४१	२६७	३९,२४३	४१६
आंब्याचा गर	महाराष्ट्र	१५,०६५	१२८	८,२५६	११०	१६,३५९	१६५
	भारत	१,२३,४७७	९२५	१,०९,५००	१,१९०	५०,२७७	५१५
इतर प्रक्रिया केलेली फळे व भाजीपाला$	महाराष्ट्र	१,०२,३९७	१,०६५	१,३२,९५९	१,५७२	१,१९,६९१	१,४५५
	भारत	३,७४,२६०	३,६२६	३,८८,२०८	४,७५५	४,३७,९०६	५,१२४

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन $ आंब्याचा गर वगळता + जानेवारीपर्यंत

७.३०.१ **शितगृहे:** खाजगी क्षेत्रात शीतगृहांच्या उभारणीसाठी अनुदान दिले जाते. राज्यात माहे मार्च, २०२४ अखेर ४.१२ लाख मे. टन फळ साठवणूक क्षमता असलेली १८५ खाजगी शीतगृहे आहेत.

७.३१ **पाणलोट विकास कार्यक्रम:** नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण करून कृषी उत्पादकता वाढवणे हा पाणलोट विकास कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. राज्यातील बहुतांश क्षेत्र पावसावर अवलंबून असल्याने कोरडवाहू जमिनीची उत्पादकता वाढवणे, मातीची धूप थांबवणे, जमिनीतील ओलाव्याचे संवर्धन करणे व पाण्याचे संवर्धन करण्यासाठी विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. मार्च २०२४ पर्यंत पुर्ण झालेली व प्रगतीपथावरील सूक्ष्म पाणलोटांची कामे तक्ता ७.२८ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता ७.२८ मार्च, २०२४ पर्यंत पूर्ण झालेली व प्रगतीपथावरील सूक्ष्म पाणलोटांची कामे

योजना	सूक्ष्म पाणलोट कामांची संख्या		झालेला खर्च
	निवडलेले	पूर्ण	(₹ कोटी) +
१. विदर्भ पाणलोट विकास अभियान	१,०३२	१,०३२	३६५.३६
२. मराठवाडा पाणलोट विकास अभियान	२८५	२८५	१३७.३४
३. नदी खोरे प्रकल्प	२७१	२२६	५८०.८०
४. पश्चिम घाट विकास कार्यक्रम	१६०	१६०	१३७.१९
५. राष्ट्रीय पाणलोट विकास कार्यक्रम	१,०२८	९५६	२९०.५९
६. गतिमान पाणलोट विकास कार्यक्रम	१२,३४४	१०,५५६	३,२०८.७१
७. नाबार्ड सहाय्यित ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास कार्यक्रम	३६४	३६४	८६.८७
८. एकात्मिक पाणलोट व्यवस्थापन कार्यक्रम	१५,६१२	१४,९३५	३,११६.००
९. जलयुक्त शिवार अभियान	२२,५८६	२२,५८१	९,७३१.३२
१०. विदर्भ सधन सिंचन विकास कार्यक्रम	५८८	५८८	३१८.३६
११. इतर योजना (डीपीएपी, हरियाली, जवाहर, आश्वासित, इत्यादी)	५,६८०	५,६८०	-

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.३१.१ **जलयुक्त शिवार अभियान २.०:** राज्यात माहे जानेवारी, २०२३ पासून जलयुक्त शिवार अभियान २.० राबविण्यात येत आहे. या अभियानात (i) जलयुक्त शिवार अभियान प्रथम टप्पा तसेच इतर पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम न राबविलेल्या व गाव निवडीच्या निकषानुसार पात्र ठरणाऱ्या गावांमध्ये मृद व जलसंधारणाची कामे करणे, (ii) जलयुक्त शिवार प्रथम टप्पा तसेच इतर पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम राबविलेल्या व गावांमध्ये पाण्याची गरज असेल व अडविण्यास अपधाव शिल्लक असेल तेथे पाणलोट विकासाची कामे करणे, (iii) जलसाक्षरतेद्वारे गावातील पाण्याची उपलब्धता व कार्यक्षम वापर याकरिता प्रयत्न आणि (iv) उपलब्ध भूजलाच्या माध्यमातून पाणलोट क्षेत्राचा शाश्वत विकास या बाबींचा समावेश आहे. सन २०२३-२४ मध्ये एकूण ४९,५११ कामे पूर्ण झाली आणि ₹ ९४७.५४ कोटी खर्च झाला.

७.३२ **मुख्यमंत्री शाश्वत कृषी सिंचन योजना- वैयक्तिक शेत तळे:** मुसळधार पाऊस पडल्यावर नद्या, नाले, इत्यादींमधून वाहून जाणारे पाणी किंवा तलाव, विहिरी, बोअर इत्यादी जलस्रोतांमधून पाणी उपसण्यासाठी व शेतकऱ्यांच्या शेततळ्यांमध्ये साठवण्यासाठी पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीला प्रोत्साहन देणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. या योजनेअंतर्गत, वैयक्तिक लाभार्थ्यांना शेततळ्याच्या आकारानुसार किमान ₹ १४,४३३ व कमाल ₹ ७५,००० रकमेचे अनुदान दिले जाते. सन २०२३-२४ मध्ये थेट लाभ हस्तांतरणाद्वारे १२,२५४ लाभार्थ्यांना ₹ ८४.५२ कोटी अनुदान अदा करण्यात आले.

७.३३ **डॉ. पंजाबराव देशमुख जैविक शेती अभियान:** सेंद्रिय शेती/विषमुक्त शेतीला चालना देण्याच्या उद्देशाने ही समूह आधारीत योजना राज्यात सन २०१९-२० पासून राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत पात्र शेतकऱ्यांच्या गटांना सलग तीन वर्षे लाभ दिला जातो. पहिल्या टप्प्यात विदर्भातील बुलडाणा, अकोला, वाशिम, अमरावती, यवतमाळ आणि वर्धा या आपद्ग्रस्त जिल्ह्यांचा या कार्यक्रमात समावेश केला आहे. या योजनेअंतर्गत एकूण १३,७०५ हेक्टर जमीन असलेल्या ८,२१५ लाभार्थी शेतकऱ्यांचे ४३५ गट तयार करण्यात आले आहेत. सन २०२३-२४ मध्ये ₹ १९.१२ कोटी खर्च झाला तर सन २०२२-२३ मध्ये ₹ २.८८ कोटी खर्च झाला. अभियानाचा कालावधी सन २०२७-२८ पर्यंत वाढविण्यात आला असून या योजनेची व्याप्ती राज्यभर वाढविण्यात आली आहे. या योजनेचे डॉ. पंजाबराव देशमुख नैसर्गिक शेती अभियान असे नामकरण करण्यात आले आहे. या दुसऱ्या टप्प्यात ६.६१ लाख हेक्टर जमीन नैसर्गिक/सेंद्रिय शेतीखाली आणण्याचे प्रस्तावित असून त्यासाठी ₹ १०८३.२९ कोटी निधीची तरतूद करण्यात आली आहे. सन २०२३-२४ मध्ये ४,४२० नवीन गट तयार करण्यात आले आहेत.

७.३४ **मा. बाळासाहेब ठाकरे कृषी व्यवसाय व ग्रामीण परिवर्तन (स्मार्ट) प्रकल्प:** राज्यात मा.बाळासाहेब ठाकरे कृषी व्यवसाय व ग्रामीण परिवर्तन (स्मार्ट) प्रकल्प सन २०२०-२१ पासून राज्य शासनामार्फत राबविण्यात येत आहे. कृषी उत्पादनाची स्पर्धात्मक व सर्वसमावेशक मूल्य साखळी विकसित करणे हा प्रकल्पाचा मुख्य उद्देश आहे. या प्रकल्पांतर्गत २० लाख शेतकऱ्यांना लाभ देण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले आहे. प्रकल्पाच्या सुरूवातीपासून माहे मार्च २०२४ पर्यंत ५.६९ लाख शेतकऱ्यांवर ₹ ४१२.४७ कोटी खर्च झाला.

७.३५ **नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्प (हवामान प्रतिरोधक शेती प्रकल्प -पोक्रा):** लहान वहिती क्षेत्रावरील शेती हवामान प्रतिरोधक आणि फायदेशीर करण्याच्या उद्देशाने हा प्रकल्प राज्यातील १६ जिल्ह्यांमध्ये राज्य शासनाकडून राबविण्यात येत आहे. हा प्रकल्प राज्यातील ५,२२० गावांमध्ये राबविण्यात येत आहे. या प्रकल्पा अंतर्गत वैयक्तिक शेतकऱ्यांना, शेतकरी उत्पादक कंपन्या/शेतकरी गट/बचत गट यांना आर्थिक सहाय्य, तसेच मृद आणि जलसंधारणाची कामे, शेती शाळा, क्षमता वर्धन, कृषी

हवामान सल्लागार सेवा इत्यादींसाठी अर्थसहाय्य पुरविले जाते. प्रकल्पाच्या सुरूवातीपासून माहे मार्च, २०२४ पर्यंत ४.९१ लाख शेतकऱ्यांना ₹ ३,९१८.६१ कोटी अर्थसहाय्य प्रदान करण्यात आले आहे, मृद व जलसंधारणाची कामे पूर्ण करण्यासाठी ₹ ८७.९६ कोटी खर्च झाला असून ५,००३ कृषी प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी ₹ ५३९.६५ कोटी खर्च झाला.

७.३६ **दहा हजार शेतकरी उत्पादक संस्थांची निर्मिती व प्रोत्साहन:** केंद्र शासन ही योजना सन २०२०-२१ पासून राबवित आहे. या योजनेची उद्दिष्टे (i) शाश्वत उत्पन्नाभिमुख शेतीच्या विकासास चालना देण्यासाठी सर्वसमावेशक पध्दतीला प्रोत्साहन देणे, (ii) संसाधनांच्या कार्यक्षम, किफायतशीर आणि शाश्वत वापराद्वारे उत्पादकता वाढवणे, (iii) नवीन शेतकरी उत्पादक संस्थांना (FPOs) कृषी उपक्रम व्यवस्थापनाच्या सर्व बाबींमध्ये पाच वर्षांपर्यंत सहाय्य आणि (iv) आर्थिकदृष्ट्या व्यवहार्य आणि आत्मनिर्भर होण्यासाठी कृषी शेतकरी उत्पादक संस्थांची उद्योजकता कौशल्ये विकसित करण्यासाठी क्षमता वर्धन करणे ही आहेत. सन २०२०-२१ ते सन २०२२-२३ पर्यंत, महाराष्ट्रात ५३१ शेतकरी उत्पादक संस्थांचा समावेश करण्यात आला असून ५११ शेतकरी उत्पादक संस्था स्थापन करण्यात आले आहेत.

७.३७ **प्रधानमंत्री सूक्ष्म खाद्य उद्योग उन्नयन योजना:** ही योजना राज्यात 'एक जिल्हा एक उत्पादन' तत्त्वावर सन २०२०-२१ ते सन २०२४-२५ या पाच वर्षाच्या कालावधीसाठी राबविण्यात येत आहे. राज्यासाठी २२,२३४ सूक्ष्म अन्न प्रक्रिया उद्योगांचे सक्षमीकरण करण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले आहे. वैयक्तिक सूक्ष्म अन्न प्रक्रिया घटकाच्या प्रकल्प किंमतीच्या ३५ टक्के रक्कम ₹ १० लाख प्रति घटक या कमाल मर्यादेत कर्ज संलग्न भांडवली अनुदान म्हणून दिली जाते, सामाईक पायाभूत सुविधा गटांअंतर्गत घटकांना ₹ ३०० लाख प्रति घटक कमाल मर्यादेसह ३५ टक्के पत-संलग्न अनुदान दिले जाते. बीज भांडवल घटकांअंतर्गत, स्वयं सहाय्य गटांना महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान, राष्ट्रीय नागरी उपजिविका अभियान मार्फत प्रति घटक ₹ चार लाखांपर्यंत अर्थसहाय्य दिले जाते. योजनेच्या सुरुवातीपासून माहे मार्च, २०२४ पर्यंत १६,१७७ मंजूर प्रकल्पांपैकी ८,३३८ प्रकल्पांना ₹ २१३.८० कोटी अनुदान वितरित करण्यात आले.

७.३८ **मुख्यमंत्री कृषी व अन्न प्रक्रिया योजना:** राज्यात सन २०१७-१८ पासून सलग पाच वर्षे मुख्यमंत्री कृषी व अन्न प्रक्रिया योजना राबविण्यात येत आहे. कृषी उत्पादनाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित प्रकल्पांना प्रोत्साहन देणे, निर्यातीला प्रोत्साहन देणे, कृषी व अन्न प्रक्रिया करण्यासाठी कुशल मनुष्यबळ निर्माण करणे व ग्रामीण भागात लघु आणि मध्यम कृषी व अन्न प्रक्रिया प्रकल्पाव्दारे रोजगार निर्मिती करणे हे या योजनेचे प्रमुख उद्देश आहेत. योजना सुरू झाल्यापासून माहे मार्च, २०२४ पर्यंत ५८४ प्रकल्पांसाठी ₹ २०१.४७ कोटी अनुदान वितरित करण्यात आले.

७.३९ **ग्राम कृषी विकास समितीची स्थापना:** शेतीचा सर्वांगीण विकास, नैसर्गिक संसाधनांचा इष्टतम वापर व विविध योजनांच्या माध्यमातून करावयाच्या कामांचा प्राधान्यक्रम ठरविण्यासाठी प्रत्येक गावात ग्राम कृषी विकास समिती स्थापन करणे राज्याने बंधनकारक केले आहे. माहे मार्च २०२४ पर्यंत, राज्यात २५,३४७ ग्राम कृषी विकास समित्या स्थापन करण्यात आल्या आहेत.

७.४० **जिल्हा कृषी महोत्सव:** कृषी क्षेत्रातील उत्पादन ते प्रक्रिया यामधील नवीन तंत्रज्ञानाबद्दल शेतकऱ्यांमध्ये जागृती निर्माण करणे, प्रगतीशील शेतकरी, उद्योजक व शास्त्रज्ञ यांच्या अनुभवांची देवाणघेवाण व पुरवठा साखळी विकसित करून थेट विपणन संबंध प्रस्थापित करणे, या उद्देशाने राज्यातील ३४ जिल्ह्यांमध्ये जिल्हा कृषी महोत्सव आयोजित केले जातात. कृषी महोत्सव आयोजित करण्यासाठी प्रति जिल्हा ₹ २० लाख अनुदान वितरीत करण्यात येते. कृषी प्रदर्शने, परिसंवाद/कार्यशाळा, धान्य महोत्सव, थेट विपणन, खरेदीदार व विक्रेते यांचे संमेलन, शेतक-यांचा सन्मान इत्यादी या महोत्सवाचे प्रमुख घटक आहेत. सन २०२३-२४ मध्ये २४ जिल्ह्यांमध्ये जिल्हा कृषी महोत्सवांचे आयोजन करण्यात आले व ₹ ४.७६ कोटी निधी खर्च करण्यात आला.

७.४१ **हळद संशोधन आणि प्रक्रिया धोरण- मा. बाळासाहेब ठाकरे हरिद्रा (हळद) संशोधन व प्रशिक्षण केंद्र:** भारत हा हळदीचा सर्वात मोठा उत्पादक व ग्राहक आहे. राज्यातील हळद पिकाखालील क्षेत्र देशाच्या हळद पिकाखालील क्षेत्राच्या सुमारे २५ टक्के आहे. हळदीचे उत्पादन, प्रक्रिया, विपणन व निर्यातीतील अडचणी दूर करण्यासाठी शेतकऱ्यांना मदत करण्याच्या उद्देशाने माहे सप्टेंबर २०२२ मध्ये राज्याचे 'हळद संशोधन आणि प्रक्रिया धोरण सन २०२२-२०२७' जाहीर करण्यात आले. या धोरणाची अंमलबजावणी करण्यासाठी भंडारा जिल्ह्यात मा.बाळासाहेब ठाकरे हरिद्रा (हळद) संशोधन व प्रशिक्षण केंद्र सुरू करण्यात आले असून सन २०२३-२४ मध्ये ₹ २३.७१ कोटी खर्च झाला.

७.४२ **आंतरराष्ट्रीय भरडधान्ये वर्ष २०२३:** केंद्र शासनाच्या विनंतीनुसार संयुक्त राष्ट्रांद्वारे सन २०२३ हे 'आंतरराष्ट्रीय भरडधान्ये वर्ष' म्हणून घोषित करण्यात आले होते. या पिकांच्या कमी मागणीमुळे या पिकांच्या क्षेत्र व उत्पादनात राज्यात सातत्याने घट होत आहे. सुमारे २२ वर्षांपूर्वी या पिकांखालील क्षेत्र ७२.३० लाख हेक्टर व उत्पादन ५३.१६ लाख मे. टन होते, तर सन २०२३-२४ च्या तृतीय अंदाज अहवालानुसार या पिकांखालील क्षेत्र २२.९० लाख हेक्टर व उत्पादउन २२.४० लाख मे. टन झाले. पौष्टिक तृणधान्य पिकांच्या उत्पादन वाढीसाठी राज्यात "महाराष्ट्र मिलेट मिशन" राबवण्यात येत आहे, तर त्यांच्या वापरात वाढ होण्याच्या उद्देशाने त्यांच्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी प्रोत्साहन देण्यात येत आहे. तसेच पौष्टिक तृणधान्य विशेष महिना (मिलेट ऑफ द मंथ), 'शेत तिथे पौष्टिक तृणधान्य' अशा नाविन्यपूर्ण संकल्पना देखील राबवण्यात येत आहेत.

संलग्न कार्ये

७.४३ पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय, मत्स्यव्यवसाय आणि वनीकरण क्षेत्र हे शेतकऱ्यांना पूरक अन्न मिळवून देण्यासोबतच रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देतात. ही संलग्न कार्ये प्रथिनेयुक्त पोषक आहार उपलब्ध करून देतात. शासन या क्षेत्रासाठी विविध कार्यक्रम/योजना राबवित आहे.

पशुसंवर्धन

पशुगणना

७.४४ पशुगणना-२०१९ नुसार, एकूण ३.३१ कोटी पशुधनासह राज्य देशात सातव्या क्रमांकावर आहे आणि पशुगणना २०१२ च्या तुलनेत एकूण पशुधनात १.८ टक्के वाढ झाली आहे. राज्यात एकूण ७.४३ कोटी कुक्कुटादी पक्षी असून राज्य देशात पाचव्या क्रमांकावर आहे. पशुगणना २०१९ नुसार निवडक राज्यांमधील पशुधन आणि कुक्कुटादी पक्षी यांची माहिती तक्ता ७.२९ मध्ये दिली आहे. पशुगणना २०१९ नुसार राज्यातील विभागनिहाय पशुधन आणि कुक्कुटादी पक्षी यांची माहिती तक्ता ७.३० मध्ये दिली आहे.

आलेख ७.७ : पशुगणना २०१९ नुसार राज्यातील पशुधन

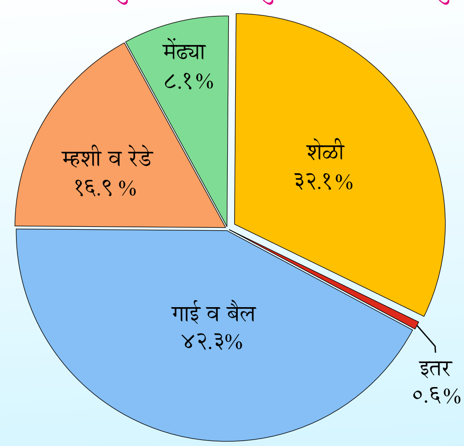

तक्ता ७.२९ पशुगणना २०१९ नुसार निवडक राज्यांमधील पशुधन आणि कुक्कुटादी पक्षी

('०००)

राज्य	पशुधन				कुक्कुटादी पक्षी	
	गाई व बैल	म्हशी व रेडे	मेंढ्या व शेळ्या	इतर@	परसबाग	व्यावसायिक
आंध्र प्रदेश	४,६०१	६,२१९	२३,१४९	९९	२२,२६७	८५,५९५
गुजरात	९,६३४	१०,५४३	६,६५५	६१	४,२१९	१७,५५३
कर्नाटक	८,४६९	२,९८५	१७,२२०	३३९	११,०४५	४८,४४८
मध्य प्रदेश	१८,७५१	१०,३०७	११,३८९	१९०	९,४३५	७,२२४
महाराष्ट्र	**१३,९९३**	**५,६०४**	**१३,२८५**	**१९८**	**२२,११३**	**५२,१८४**
राजस्थान	१३,९३८	१३,६९३	२८,७४४	४२६	१,९३४	१२,६८८
तामीळनाडू	९,५१९	५१९	१४,३८९	७४	२१,२६४	९९,५१६
तेलंगणा	४,२३२	४,२२६	२३,९९८	१८५	१७,५४३	६२,४५५
उत्तर प्रदेश	१९,०२०	३३,०१७	१५,४६५	५११	४,४६०	८,०५५
अखिल भारत	**१,९३,४६३**	**१,०९,८५२**	**२,२३,१४६**	**१०,३००**	**३,१७,०७३**	**५,३४,७३६**

@ डुकरे,घोडे व शिंगरे, खेचरे, उंट व गाढवे समाविष्ट

आधार : पशुसंवर्धन व दुग्धविकास विभाग भारत सरकार

तक्ता ७.३० पशुगणना २०१९ नुसार महाराष्ट्रातील विभागनिहाय पशुधन आणि कुक्कुटादी पक्षी

('०००)

विभाग	पशुधन				कुक्कुटादी पक्षी	
	गुरे	म्हशी	मेंढ्या व शेळ्या	इतर@	परसबाग	व्यावसायिक
मुंबई	८३९	३४२	३४८	७	४,२६४	६,५३०
नाशिक	३,५१०	८८३	४,०३८	४७	३,५३९	१७,४५५
पुणे	२,५५३	२,१८४	३,३१६	३८	७,७३०	२२,८९६
छत्रपती संभाजीनगर	१,७५७	५३४	१,५९१	२८	१,६४२	९६८
लातूर	१,३५५	७५६	९९०	२२	१,०९७	८९६
अमरावती	१,९२४	४५६	१,५८४	२६	१,१९७	१,७९५
नागपूर	२,०५५	४४९	१,४१८	३०	२,६४४	१,६४४
राज्य	**१३,९९३**	**५,६०४**	**१३,२८५**	**१९८**	**२२,११३**	**५२,१८४**

@ डुकरे, घोडे व शिंगरे, खेचरे, उंट व गाढवे समाविष्ट,

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

आलेख ७.८ : राज्यातील पशुधन व कुक्कुटादी पक्षांचे प्रमाण

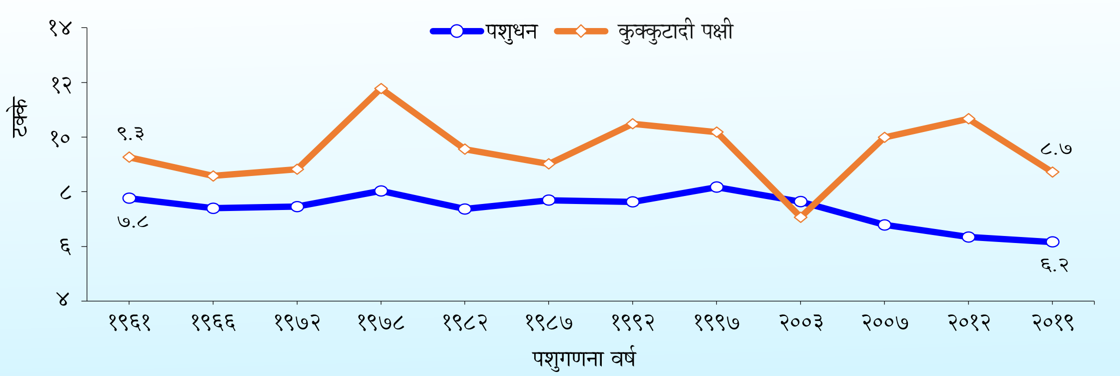

राज्य शासकीय पशुवैद्यकीय पायाभूत सुविधा

७.४५ ग्राम स्तरापर्यंत विस्तारलेल्या शासकीय पशुवैद्यकीय संस्थांच्या यंत्रणेद्वारे पशुधनाच्या आरोग्याची निगा राखण्यासाठी राज्याने सुविधा पुरविल्या आहेत. राज्य शासकीय पशुवैद्यकीय पायाभूत सुविधा तक्ता ७.३१ मध्ये दिल्या आहेत. पशुवैद्यकीय संस्थांमार्फत राज्यात विविध आजारांकरिता पशुवैद्यकीय सेवा पुरविण्यासोबत लसीकरण कार्यक्रम ही राबविले जातात. पशुवैद्यकीय उपचार व लसीकरणाबाबतचा तपशील तक्ता ७.३२ मध्ये दिला आहे.

आलेख ७.९ : राज्यातील पशुधन व कुक्कुटादी पक्षी

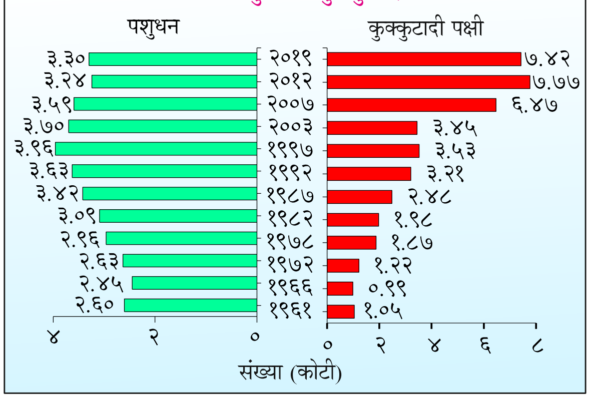

तक्ता ७.३१ राज्य शासकीय पशुवैद्यकीय पायाभूत सुविधा

दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी

पशुवैद्यकीय विभाग	सर्व-चिकित्सालये#	लघु सर्व-चिकित्सालये	पशुवैद्यकीय दवाखाने		फिरते पशुवैद्यकीय दवाखाने	मुख्यमंत्री पशुचिकित्सा पथक	पशु स्वास्थ्य व रोगनियंत्रण फिरते पथक	एकूण#	जिल्हा कृत्रिम रेतनकेंद्रे
			श्रेणी I	श्रेणी II					
मुंबई	६	२०	१३९	३५९	१२	७	९	५५२	५
नाशिक	५	२५	३६५	४९१	६	१०	२१	९२३	५
पुणे	६	२६	४५८	५५९	७	२०	९	१,०८५	५
छत्रपती संभाजीनगर	४	२०	१६२	२८८	२	५	११	४९२	४
लातूर	५	२०	१६८	२९१	३	९	७	५०३	४
अमरावती	६	२८	१९१	३९४	१७	७	१७	६६०	५
नागपूर	७	३०	२६२	४५९	१८	१५	६	७९७	६
राज्य	**३९**	**१६९**	**१,७४५**	**२,८४१**	**६५**	**७३**	**८०**	**५,०१२**	**३४**

पशुवैद्यकीय महाविद्यालयाशी संलग्न सहा सर्वचिकित्सालये मुंबई, परभणी, नागपूर, शिरवळ (सातारा), उदगीर (लातूर) आणि अकोला समाविष्ट

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ७.३२ पशुवैद्यकीय उपचार आणि लसीकरणाबाबतचा तपशील

('०००)

तपशील	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
सामान्य उपचार	१४,२५२	११,५१२	९,३२९
खच्चीकरण	६८९	४८६	४५१
मोठी शस्त्रक्रिया	४७	३६	३२
लघु शस्त्रक्रिया	३७५	२१४	१६३
लसीकरण (कुक्कुटादी पक्ष्यांसह)	३२,१२२	५१,६३१	५६,४८८

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

कृत्रिम रेतन

७.४६ पुणे, नागपूर आणि छत्रपती संभाजीनगर येथील गोठीत वीर्य प्रयोगशाळांमध्ये वीर्य नळ्या तयार केल्या जातात आणि राज्यातील ३४ जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रांमार्फत पशुवैद्यकीय संस्थांना वाटप केल्या जातात. कृत्रिम रेतनविषयक माहिती तक्ता ७.३३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.३३ कृत्रिम रेतन विषयक माहिती

('०००)

तपशील	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
१) गायी (कृत्रिम रेतन)	**२,०२७**	**१,५५१**	**१,६५०**
विदेशी	२०१	१५५	२१५
संकरीत	१,३६०	९७०	९९५
देशी	४६६	४२६	४४१
जन्मलेल्या वासरांची संख्या	**६९३**	**५२१**	**४७८**
संकरीत	५२५	३७८	३४२
देशी	१६८	१४३	१३६
२) म्हशी (कृत्रिम रेतन)	**८८५**	**७२१**	**७३१**
जन्मलेल्या रेडकांची संख्या	३०८	२३६	२२१

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

राष्ट्रीय गोकुळ अभियान

७.४७ राज्यात सन २०१४-१५ पासून पशूंच्या प्रजाती सुधारणेसाठी आणि दुग्धोत्पादन व उत्पादकता वाढविण्यासाठी आणि रोगमुक्त उच्च अनुवांशिक गुणवत्तेचे वळू वितरित करण्यासाठी राष्ट्रीय गोकुळ मिशन राबविण्यात येत आहे. सन २०२३-२४ मध्ये ₹ १०१.५९ कोटी निधी खर्च झाला. सन २०२३-२४ मध्ये नागपूर, पुणे आणि छत्रपती संभाजीनगर येथे विद्यमान गोठीत वीर्य प्रयोगशाळांच्या बळकटीकरणाबरोबरच छत्रपती संभाजी नगरसह साकुड (बीड) येथे पशुपैदास प्रक्षेत्र प्रकल्पाला मंजुरी मिळाली आहे. राष्ट्रीय गोकुळ मिशन अंतर्गत खर्चाचा तपशील तक्ता ७.३४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.३४ राष्ट्रीय गोकुळ अभियानाचा तपशील

(₹ कोटी)

घेतलेले उपक्रम	खर्च
दोन वळू माता प्रक्षेत्रांचे बळकटीकरण आणि प्रत्येक वळू माता प्रक्षेत्रावर ६०० उच्च वंशावळीच्या गवळाऊ गाई व पंढरपुरी म्हशींची खरेदी, ब्रीडर्स संघटनांची स्थापना, प्रशिक्षण, व्यवस्थापकीय खर्च, जैव विघटनशील हातमोज्यांची खरेदी, कृत्रिम रेतन उपकरणे खरेदी, इत्यादी	२६.९३
राष्ट्रीय कृत्रिम रेतन कार्यक्रम	१४.४८
भ्रूण प्रत्यारोपण आणि कृत्रिमरित्या गर्भधारणा प्रयोग शाळेची उभारणी / बळकटीकरण करणे	११.०९
पशुसंजीवनी (जनावरांची ओळख पटविण्यासाठी टॅग व टॅग ॲप्लीकेटर खरेदी, टॅबलेट खरेदी व संगणकीकरण, पशुआरोग्य पत्रिकांची छपाई, इत्यादी)	३.८२
मैत्री कर्मचारी यांचे मुलभूत प्रशिक्षण	३.६८
उच्च अनुवांशिक गुणवत्तेच्या वळूंची वीर्य खरेदी	१.३३
गोठीत रेतमात्रा प्रयोगशाळा, नागपूरचे बळकटीकरण	९.६०
गोठीत रेतमात्रा प्रयोगशाळा, पुणेचे बळकटीकरण	७.५०
गोठीत रेतमात्रा प्रयोगशाळा, छत्रपती संभाजीनगरचे बळकटीकरण	६.४०
शासकीय पशुपैदास प्रक्षेत्र साकुड (बीड) ची स्थापना	१६.०४
राष्ट्रीय डिजिटल पशुधन अभियान अंतर्गत वीर्य मात्रा खरेदी व माहिती तंत्रज्ञान व्यक्तीचे वेतन	०.७२
एकूण	**१०१.५९**

आधार: पशुसंवर्धन आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

राष्ट्रीय पशुधन अभियान

७.४८ केंद्र शासनाने सन २०१४-१५ पासून सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांकरिता मेंढ्या, शेळी, कुक्कुट, डुक्कर, पशुधन विमा, पशुखाद्य व वैरण विकास, कौशल्य विकास, तंत्रज्ञान हस्तांतरण आणि पशुसंवर्धन विस्तार कार्य या संबंधित विविध योजना एकत्रित करून राष्ट्रीय पशुधन अभियान सुरु केले आहे. सन २०२१-२२ पासून हे अभियान सुधारित आणि पुनर्रचित केले आहे. सुधारित अभियानाचे उद्दिष्ट रोजगार निर्मिती, उद्योजकता विकास, प्रति पशु उत्पादकता वाढविणे आणि असंघटित क्षेत्रामध्ये उत्पादित होणाऱ्या उत्पादनांना विक्रीकरिता संघटित क्षेत्राशी जोडणे हा आहे. पुनर्रचित राष्ट्रीय पशुधन अभियानाची पशुधन व कुक्कुट प्रजाती विकास, पशुखाद्य व वैरण विकास आणि नाविन्यपूर्ण योजना व विस्तार अशी तीन उप-अभियाने आहेत. पुनर्रचित अभियान अंतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये एकूण ७,००० ऑनलाइन प्रस्ताव प्राप्त झाले असून ७८० प्रस्ताव मंजूर केले आहेत.

पशुधन विमा योजना

७.४९ महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळामार्फत राज्यात सन २००६-०७ पासून पशुधन विमा योजना राबविण्यात येत आहे. या योजनेचा मुख्य उद्देश नैसर्गिक आपत्ती, अपघात अथवा रोगामुळे झालेल्या पशूंच्या आकस्मिक मृत्यूमुळे होणाऱ्या नुकसानांपासून पशुधारकांना संरक्षण देणे हा आहे.

राष्ट्रीय पशुरोग नियंत्रण कार्यक्रम

७.५० सन २०२४-२५ पर्यंत लाळ्या खूरकुत आणि ब्रुसेलोसीस या रोगाचे प्रभावी नियंत्रण आणि सन २०२९-३० पर्यंत संपूर्ण निर्मूलन करण्यासाठी सन २०१९-२० पासून राष्ट्रीय पशु रोग नियंत्रण कार्यक्रम राज्यात राबविण्यात येत आहे. सन २०२०-२१ ते २०२३-२४ पर्यंत लाळ्या खूरकुत प्रतिबंधात्मक लसीकरणाच्या चार फेऱ्यांमध्ये ६४२.९ लाख पशुंवर उपचार करण्यात आले, तर सन २०२१-२२ ते २०२३-२४ या कालावधीत ब्रुसेलोसीस प्रतिबंधात्मक लसीकरणाच्या तीन फेऱ्या करून राज्यात १५.८१ लाख पशुंवर उपचार करण्यात आले.

सुधारित गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्र योजना

७.५१ सन २०२३-२४ पासून राज्यात सुधारित गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्र योजना राबविण्यात येत आहे. या योजनेंतर्गत ३४ जिल्ह्यांतील प्रत्येक तालुक्यात एक याप्रमाणे गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्र स्थापन करणे प्रस्तावित आहे. या योजनेचा उद्देश दुध उत्पादन, शेतीची कामे, पशु पैदास ओझे वाहने याकरिता उपयुक्त नसलेल्या गाई, बैल या पशुंची काळजी घेणे हा आहे. या योजनेंतर्गत ५० ते १०० पशुधन असलेल्या गोशाळांसाठी ₹ १५लाख, १०१ ते २०० पशुधन असलेल्या गोशाळांसाठी ₹ २० लाख आणि २०० पेक्षा जास्त पशुधन असलेल्या गोशाळांसाठी ₹ २५ लाख अनुदान दिले जाते. सन २०२३-२४ मध्ये शासनाने १५२ गोशाळा मंजूर केल्या आहेत.

विदर्भ आणि मराठवाडा विभागातील दुधाचे उत्पादन वाढवण्यासाठी विशेष प्रकल्प

७.५२ राज्य शासनाने राष्ट्रीय दुग्धविकास मंडळ व मदर डेअरी फ्रूट अँड व्हेजिटेबल प्रा. लिमिटेड यांच्या संयुक्त विद्यमाने विदर्भ व मराठवाड्यातील ११ जिल्ह्यामध्ये दुध उत्पादन वाढविण्यासाठी हा विशेष प्रकल्प सुरू केला आहे. या प्रकल्पांतर्गत वैरण विकास कार्यक्रम राबविणे, दर्जेदार पशुखाद्य पुरविणे, पशुखाद्य पूरक आहार (खनिज मिश्रण) पुरविणे तसेच दारात कृत्रिम रेतन सेवा, लसीकरण, गोचीड व गोमाशांचे निर्मुलन, वंध्यत्व व उपचार शिबिरे इत्यादी पशुवैद्यकीय सेवा समाविष्ट आहेत. विशेष प्रकल्पांतर्गत मार्च, २०२३ अखेर ५,०७५ वंध्यत्व शिबिरे, व २५,००० शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण देण्यात आले. वैरण उत्पादनासाठी १३,१६९ हेक्टर जमीन उपलब्ध करुन देण्यात आली असून पशुसांठी १८,७४५ मे.टन गुणवत्तापूर्ण पशुखाद्याचा पुरवठा करण्यात आला. सन २०२२-२३ मध्ये ₹ ४३.४३ कोटी खर्च झाला.

मुख्यमंत्री पशु स्वास्थ्य योजना

७.५३ राज्यातील ग्रामीण भागामध्ये अतिदुर्गम, डोंगराळ आणि आदिवासी गावांमध्ये पशुवैद्यकीय सेवा उपलब्ध करून देण्याकरिता फिरते पशुवैद्यकीय दवाखाने स्थापित करणे हा मुख्यमंत्री पशु स्वास्थ्य योजनेचा उद्देश आहे. या फिरत्या पशुवैद्यकीय स्वास्थ्य दवाखान्याद्वारे शेतकरी/पशुपालकांना त्यांच्या जनावरांसाठी त्यांच्या दारात पशुवैद्यकीय सेवा उपलब्ध झाली आहे. या पशुवैद्यकीय दवाखान्यांमार्फत प्रतिबंधात्मक लसीकरण, कृत्रिम रेतन, पशूंचा आहार व आरोग्याबाबत मार्गदर्शन आणि विविध योजनांची माहिती यांसारख्या सेवा देखील पुरविल्या जातात. सन २०२२-२३ मध्ये ४५,५३० पशुसंवर्धन सेवा शेतकऱ्यांच्या दारात उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत. सन २०२३-२४ मध्ये १,१२,१४४ शेतकऱ्यांनी/पशुपालकांनी सेवा उपलब्ध होण्याची मागणी संकेतस्थळावर केली होती त्यापैकी एकूण १,०९,६३४ पशूंना थेट सेवा देण्यात आल्या.

वैरण विकास

७.५४ पशुधनाला आवश्यक असलेला पौष्टिक खाद्य उपलब्ध व्हावा यासाठी वैरण विकास योजना राबविण्यात येते. सदर योजनेसाठी २०२३-२४ या मध्ये रु. १०.८७ कोटी इतका निधी मंजूर करण्यात आला होता. १२,६३६.०६ क्विंटल वैरण बियाणे पशुपालकांना वितरित करण्यात असून त्यापासून २०.९३ लाख मे.टन हिरवा चाऱ्याचे उत्पादन अपेक्षित आहे.

राजे यशवंतराव होळकर महामेष योजना

७.५५ राज्यातील भटक्या जमाती-क प्रवर्गातील लाभधारकांना मेंढीपालनासाठी प्रोत्साहन देणे हा राजे यशवंतराव होळकर महामेष योजनेचा उद्देश आहे. या योजनेंतर्गत मेंढी गट (२० मादी + एक नर) खरेदीसाठी सुधारीत प्रजातीचे नर मेंढ्यांचे वाटप, मेंढी पालनासाठी पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे व संतुलित खाद्य उपलब्ध करून देणे यासाठी ७५ टक्के अनुदान व कुट्टी केलेल्या हिरव्या चाऱ्याचे मुरघास बनविण्याकरिता गासड्या बांधणीचे यंत्र खरेदी करणे व पशुखाद्य कारखाने उभारणे यासाठी ५० टक्के अनुदान देण्यात येते. सन २०१९-२० ते २०२२-२३ या कालावधीत १,५७५ लाभार्थ्यांना मेंढी गटाचे वाटप करण्यात आले, १४८ लाभार्थ्यांना मेंढी पालनासाठी

पायाभूत सुविधा पुरविण्यात आल्या, २६२ लाभार्थ्यांना सुधारित प्रजातिच्या मेंढ्यांचे वाटप करण्यात आले आणि ८,२१३ मेंढ्यांना संतुलित आहार देण्यात आला. राज्यस्तरीय नाविन्यपूर्ण योजना राज्यात पशुधन संगोपन, उद्योजकता निर्माण करणे आणि ग्रामीण भागात रोजगार निर्मिती करून गरिबांचे आर्थिक उत्पन्न वाढ करण्यासाठी राबविण्यात येत आहे. निवडक राज्यस्तरीय योजनांची माहिती तक्ता ७.३५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.३५ निवडक राज्यस्तरीय योजनांची माहिती

योजना	२०२१-२२		२०२२-२३		२०२३-२४	
	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ लाख)	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ लाख)	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ लाख)
६/४/२ दुधाळ जनावरांचे गट वाटप योजना	६,१३३	२,८०७	४,५४७	२९००	५,१९१	५,०९९
अंशत: ठाणबंद १० शेळया व एक बोकड गट वाटप	५,६०२	२,७७४	५,०२४	२,९५९	४,३१६	२,२४१
१,००० मांसल कुक्कुट पक्षी संगोपनाद्वारे कुक्कुट पालन जोडधंदा सुरु करणे	१,२१७	१,५२९	१,०१५	१,५५९	४१	७०

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

कुक्कुट विकास

७.५६ राज्य शासनाने छत्रपती संभाजीनगर, कोल्हापूर, नागपूर आणि पुणे येथे मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्राची स्थापना खालील उद्देशाने केली आहे.

- सुधारित जातींची कुक्कुट पिल्ले, तलंगा आणि उबवणुकीची अंडी उत्पादन करणे आणि शेतकऱ्यांना शासनमान्य दराने पुरविणे
- विविध कुक्कुटपालन योजनांतर्गत लाभार्थींना सुधारित जातीची एक दिवसीय कुक्कुट पिल्ले, अंडी, नर मादी पक्षांचे व तलंगाचे वाटप करण्याची व्यवस्था करणे
- ग्रामीण भागात कुक्कुटपालन व्यवसाय करण्यासाठी सुधारित जातींच्या पक्ष्यांचा पुरवठा करणे
- शेतकरी, महिला बचत गट, सुशिक्षित बेरोजगार युवक, विद्यार्थी, इत्यादींना कुक्कुटपालन व्यवसायासाठी प्रशिक्षण देणे
- शेतकऱ्यांना तांत्रिक सल्ला देणे आणि कुक्कुटपालन व्यवसाय करण्यासाठी प्रोत्साहीत करणे

मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्रामधून सन २०२१-२२ मध्ये ३.६० लाख पक्ष्यांचा तर सन २०२२-२३ मध्ये ३.५८ लाख पक्ष्याचा पुरवठा करण्यात आला.

स्वयं प्रकल्प

७.५७ राज्यातील १६ आदिवासी जिल्ह्यांतील अनुसूचित क्षेत्रातील अंगणवाडीतील मुलांच्या आहारात समावेश करण्यासाठी अंड्यांचा पुरवठा करणे व स्वयंरोजगार निर्मिती करणे यासाठी सन २०१७-१८ पासून हा प्रकल्प राबविण्यात येत आहे. या प्रकल्पा अंतर्गत लाभार्थ्यांना चार आठवडे वयाची ४५ कुक्कुट पक्षी वाटप करण्यासाठी १०४ पक्षी संगोपन केंद्र स्थापन करणे हा या प्रकल्पाचा उद्देश आहे. उत्पादनाचा शाश्वत आणि प्रभावी स्त्रोत निर्माण होण्याच्या उद्देशाने पुरविलेल्या ४५ पक्ष्यांचे गट घरगुती पद्धतीने अंडी उबवून १०० पक्ष्यांपर्यंत वाढवण्यास लाभार्थ्यांना प्रोत्साहीत केले जाते. या प्रकल्पाद्वारे उत्पादित झालेली अंडी प्रथिनयुक्त पोषणासाठी अंगणवाड्यांमधील बालकांना पुरविली जातात. या प्रकल्पाची एकूण किंमत ₹ २२.५६ कोटी असून मार्च,२०२३ अखेर पर्यंत ₹ १९.७६ कोटी खर्च झाला. सन २०२२-२३ पर्यंत १०० पक्षी संगोपन केंद्राची स्थापना करण्यात आली आणि स्वयंरोजगार निर्मितीसाठी ४०,९६३ लाभार्थ्यांना चार आठवडे वयाच्या १६.३० लाख कुक्कुट पक्ष्यांचे वाटप करण्यात आले आहे.

पशुपालक शेतकऱ्यांसाठी किसान क्रेडिट कार्ड योजना

७.५८ किसान क्रेडीट कार्ड या योजनेचा उद्देश पशुसंवर्धन करणारे शेतकरी यांना दुग्धजन्य प्राणी, कुक्कुटादी पक्षी व शेळी-मेंढी यांच्या देखभालीसाठी अल्प मुदतीचे कर्ज सुविधा उपलब्ध करून देणे हा आहे. मार्च, २०२४ पर्यंत सर्व ८२,४०० किसान क्रेडिट कार्ड पात्र पशुपालक शेतकऱ्यांना वितरीत करण्यात आले.

प्रमुख पशुधन उत्पादने

७.५९ सन २०२२-२३ मध्ये राज्य हे मांस उत्पादनात तिसऱ्या क्रमांकावर (११.५ टक्के हिश्शासह) होते. तसेच दुध उत्पादनात राज्याचा सहावा क्रमांक असून राष्ट्रीय स्तरावरील प्रतिदिन दरडोई ४५९ ग्रॅम उपलब्धतेच्या तुलनेत राज्यातील दुधाची दरडोई उपलब्धता ३२९ ग्रॅम प्रतिदिन आहे. अंडी उत्पादनात राज्य सातव्या क्रमांकावर आहे आणि राष्ट्रीय स्तरावर प्रतिवर्षी दरडोई अंडी उपलब्धता १०१ अंडींच्या तुलनेत राज्याची दरडोई अंडी उपलब्धता ५९ अंडी आहे. राज्यातील पशुधन आणि कुक्कुटादी पक्ष्यांपासून मिळणारे उत्पादन तक्ता ७.३६ मध्ये दिले आहे व सन २०२२-२३ मधील देशातील निवडक राज्यांमधील पशुधन आणि कुक्कुटादी पक्ष्यांपासून मिळणारे उत्पादने तक्ता ७.३७ मध्ये दिले आहे.

आलेख ७.१० : दुधाची दरडोई उपलब्धता (ग्रॅम प्रतिदिवस)

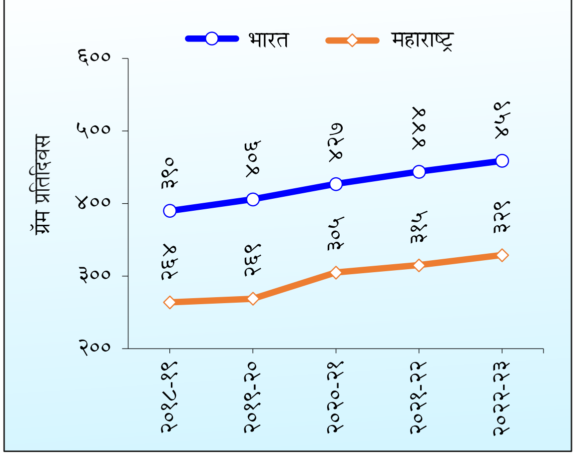

आलेख ७.११ : दरडोई अंडी उपलब्धता (संख्या प्रतिवर्ष)

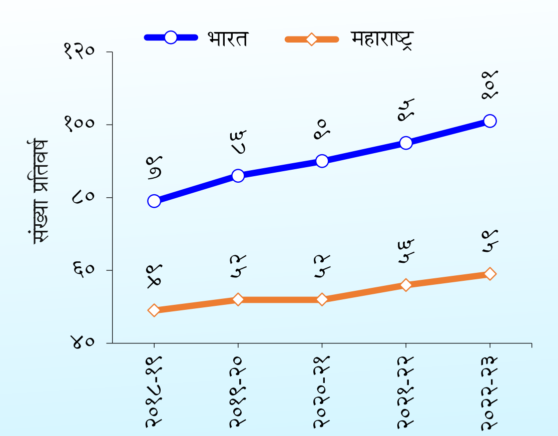

आलेख ७.१२ : दरडोई मांस उपलब्धता (किलोग्रॅम प्रतिवर्ष)

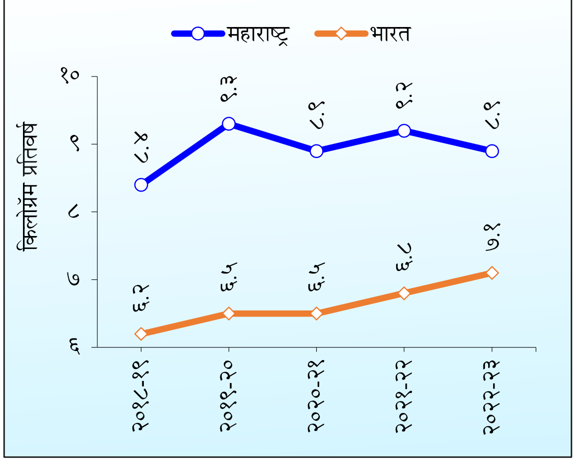

तक्ता ७.३६ राज्यातील पशुधन व कुक्कुटादी पक्ष्यांपासून मिळणारे उत्पादन

वर्ष	मांस ('००० मे.टन)	दूध ('००० मे.टन)	अंडी (कोटी)	लोकर ('००० कि.ग्रॅ)
२०२०-२१	१,१०९	१३,७०३	६४०	१,५५०
	(१२.६)	(६.५)	(५.३)	(४.२)
२०२१-२२	१,१३८	१४,३०५	७०२	१,५८५
	(१२.३)	(६.२)	(५.४)	(४.८)
२०२२-२३	१,१२४	१५,०४२	७३८	१,५९२
	(११.५)	(६.५)	(५.३)	(४.७)

टीप : कंसातील आकडे अखिल भारताशी टक्केवारी दर्शवितात

आधार : बेसिक ॲनिमल हसबंडरी स्टॅटिस्टिक्स -२०२३, पशुसंवर्धन व दुग्ध विकास विभाग, केंद्र शासन

तक्ता ७.३७ निवडक राज्यांमधील पशुधन व कुक्कुटादी पक्ष्यांपासून मिळणारे सन २०२२-२३ मधील उत्पादन

राज्य	मांस ('००० मे.टन)	दूध ('००० मे.टन)	अंडी (कोटी)	लोकर ('००० कि.ग्रॅ)
आंध्र प्रदेश	१,०९४	१५,४४८	२,७८४	०
गुजरात	३५	१७,२८१	१८८	२,०१९
कर्नाटक	४३३	१२,८२९	९०१	७३३
मध्यप्रदेश	१३९	२०,१२२	३१८	४२६
महाराष्ट्र	**१,१२४**	**१५,०४२**	**७३८**	**१,५९२**
राजस्थान	२४०	३३,३०७	२७६	१६,१२९
तामीळनाडू	७०४	१०,३१७	२,१५६	२
तेलंगणा	१,०८१	५,८५५	१,७६७	०
उत्तर प्रदेश	१,१९२	३६,२४२	४५५	८१९
अखिल भारत	**९,७६९**	**२,३०,५७७**	**१३,८३८**	**३३,६१४**

आधार : बेसिक ॲनिमल हस्बंडरी स्टॅटिस्टिक्स -२०२३, पशुसंवर्धन व दुग्ध विकास विभाग, केंद्र शासन

दुग्ध विकास

७.६० दुग्धव्यवसाय हा कृषी पूरक व्यवसाय असून यात ग्रामीण कुटुंबांच्या पोषण मूल्याचा स्तर उंचावण्याबरोबरच अतिरिक्त उत्पन्न आणि रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्याची क्षमता आहे. दुध उत्पादन व दुधाची दरडोई उपलब्धता तक्ता क्र.७.३८ मध्ये तर महाराष्ट्रातील विभागनिहाय दूध उत्पादन तक्ता ७.३९ मध्ये दिले आहे.

आलेख ७.१३ : सहकारी व शासकीय दुग्ध शाळांकडून सरासरी दैनिक दूध संकलन

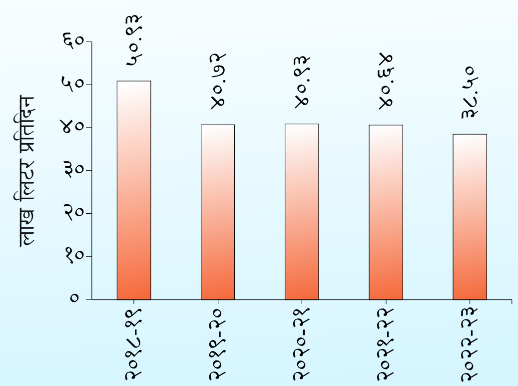

तक्ता ७.३८ दूध उत्पादन आणि दुधाची दरडोई उपलब्धता

वर्ष	दूध उत्पादन (लाख मे.टन)		दुधाची दरडोई उपलब्धता (ग्रॅम प्रतिदिन)	
	राज्य	भारत	राज्य	भारत
२०२०-२१	१३७.०३	२,०९९.६०	३०५	४२७
२०२१-२२	१४३.०५	२,२१०.६४	३१५	४४४
२०२२-२३	१५०.४२	२,३०५.७७	३२९	४५९

आधार: बेसिक ॲनिमल हस्बंडरी स्टॅटिस्टिक्स -२०२३, पशुसंवर्धन व दुग्ध विकास विभाग, केंद्र शासन

तक्ता ७.३९ विभागनिहाय दूध उत्पादन

लाख मे.टन

विभाग	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३
कोकण	४.६४	४.७८	४.६८
नाशिक	३६.६८	३८.५१	४१.५१
पुणे	६२.४१	६५.३३	६८.५९
छत्रपती संभाजीनगर	२०.८६	२१.६१	२२.३९
अमरावती	६.५१	६.६७	६.२५
नागपूर	५.९३	६.१५	७
राज्य	**१३७.०३**	**१४३.०५**	**१५०.४२**

आधार: पशुसंवर्धन आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.६१ राज्यात मार्च, २०२३ अखेर सहकार क्षेत्रांतर्गत प्रतिदिन १३५.७२ लाख लिटर क्षमतेचे १०३ दूध प्रक्रिया प्रकल्प तर ३६.५७ लाख लिटर क्षमतेची १२२ शीतकरण केंद्रे होती. सन २०२२-२३ मध्ये सहकारी क्षेत्राकडून ३८.४५ लाख लिटर आणि सन २०२३-२४ मध्ये माहे डिसेंबर पर्यंत ४१.५४ लाख लिटर दुधाचे सरासरी दैनिक संकलन होते. सन २०२३-२४ मध्ये माहे जानेवारी पर्यंत २१५ शीतगृहे असून त्यांची क्षमता ११,२७६ मे.टन आहे, त्यापैकी १०,८८१ मेट्रिक टन क्षमतेची १९६ शीतगृहे आहेत.

आलेख ७.१४ : दुधाची दरडोई उपलब्धता व दुध उत्पादन २०२२-२३

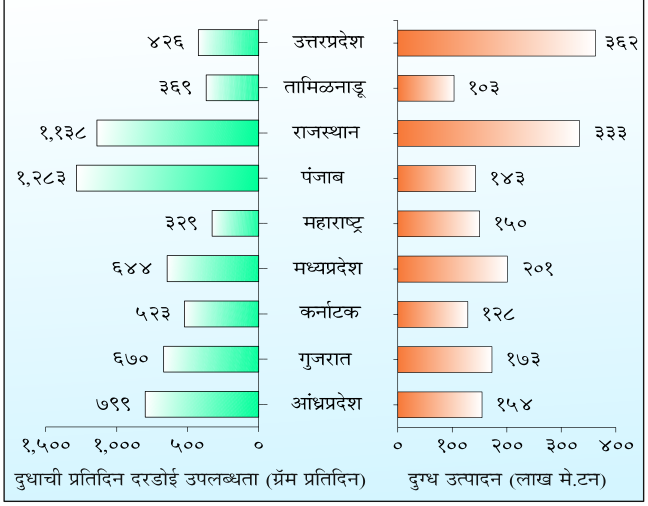

मत्स्य

७.६२ राज्यास ७२० किमीचा सागरी किनारा लाभला असून सागरी मासेमारीयोग्य क्षेत्र १.१२ लाख चौ.किमी आहे. सागरी किनाऱ्यावर मासे उतरविण्यासाठी राज्याने १७३ मासेमारी केंद्रे विकसित केली आहेत. सन २०२२-२३ मध्ये १७,५७१ सागरी मासेमारी नौका कार्यरत होत्या, त्यापैकी १४,६७० यांत्रिकी नौका होत्या व २,९०१ बिगर यांत्रिकी नौका होत्या.

७.६२.१ राज्यात ३.४६ लाख हेक्टर क्षेत्र गोड्या पाण्यातील व ०.१७ लाख हेक्टर क्षेत्र खाऱ्या पाण्यातील मासेमारीसाठी योग्य आहे. मत्स्य उत्पादन व निर्यात याची माहिती तक्ता ७.४० मध्ये दर्शविली आहे.

७.६२.२ राष्ट्रीय कृषी विकास योजने अंतर्गत, २०११-१२ पासून ₹ १७७ कोटी किमतीच्या २५ मासेमारीसाठीच्या मासेमारी जेट्टींचा विकास हाती घेण्यात आला आहे, त्यापैकी मासेमारीसाठीच्या २१ मासेमारी जेट्टींची कामे पूर्ण झाली असून दोन मासेमारीसाठीच्या जेट्टींची कामे प्रगतीपथावर आहेत.

तक्ता ७.४० मत्स्य उत्पादन व निर्यात

बाब	परिमाण	२०२१-२२	२०२२-२३
मत्स्य उत्पादन	लाख मे.टन		
सागरी		४.३३	४.४६
गोड्या पाण्यातील		१.५७	१.४४
एकूण		**५.८९**	**५.९०**
मत्स्य उत्पादनाचे एकूण मूल्य	₹कोटी		
सागरी		६,६५५	७,९५१
गोड्या पाण्यातील		१,९१५	१,८०७
एकूण		**८,५७०**	**९,७५८**
मत्स्यनिर्यात			
उत्पादन	लाख मे.टन	१.८६	२.४२
मूल्य	₹ कोटी	५,८७८	६,२१२

आधार : मत्स्य आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.६२.३ ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी अंतर्गत ₹ १९३.७४ कोटी रकमेच्या १४ मासेमारीसाठभ्च्या जेट्टींच्या विकासाचे काम हाती घेतले असून त्यापैकी सात जेट्टींची कामे पूर्ण झाली आहेत, तीन जेट्टींची कामे रद्द झाली आहेत आणि चार जेट्टींची कामे प्रगतीपथावर आहेत.

प्रधान मंत्री मत्स्य संपदा योजना

७.६३ केंद्र शासनाने मे,२०२० रोजी प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजना पाच वर्षांच्या कालावधीसाठी सुरु केली. मत्स्य उत्पादन आणि उत्पादकता यातील लक्षणीय तफावत दूर करणे, गुणवत्ता, तंत्रज्ञान, हंगाम पश्चात आवश्यक असणारी पायाभूत सुविधा व व्यवस्थापन, आधुनिकीकरण व मूल्य साखळीचे सक्षमीकरण, भक्कम मत्स्य व्यवसाय व्यवस्थापन आणि मच्छीमारांचे कल्याण या बाबी विचारात घेऊन प्रधान मंत्री मत्स्य संपदा योजनेची आखणी केली आहे.

७.६३.१ या योजने अंतर्गत सन २०२१-२२ मध्ये, राज्यस्तरीय मान्यता आणि संनियंत्रण समितीने ११०६ लाभार्थ्यांकरिता एकूण ₹ २१६.३९ कोटी मंजूर केले, त्यापैकी केंद्र हिस्सा ₹ ७२.४८ कोटी, व राज्य हिस्सा ₹ ४८.३२ कोटी आणि लाभार्थी हिस्सा ₹ ९५.५९ कोटी होता. तर सन २०२३-२४ करिता, राज्यस्तरीय मान्यता आणि संनियंत्रण समितीने ३,४४८ लाभार्थ्यांसाठी एकूण ₹ ६०२.३२ कोटी मंजूर केले, त्यापैकी केंद्र हिस्सा ₹ २२६.१७ कोटी, व राज्य हिस्सा ₹ १५०.८८ कोटी आणि लाभार्थी हिस्सा ₹ २२५.२८ कोटी होता. प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजनेअंतर्गत मंजूर केलेल्या महत्त्वाच्या कार्याचा तपशील तक्ता ७.४१ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.४१ प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजनेअंतर्गत मंजूर केलेल्या महत्त्वाच्या कार्याचा तपशील

(२०२२-२३)

कार्याचा तपशील	लाभार्थी संख्या	खर्च (कोटीत)
भूजलाशयीन पिंजरा मत्स्यसंवर्धन अंतर्गत पिंजऱ्यांची उभारणी	५३१	२८६.७४
लहान /मध्यम /मोठ्या आकाराचे पाणी पुन:वापर मत्स्यपालन प्रणालीची स्थापना	२६२	८३.९३
शीतगृह / बर्फ कारखाना (किमान १०/२०/३०/५० टन क्षमता) स्थापना करणे	३०	३१.३०
मत्स्य खाद्य कारखाना (२/८/२० टन क्षमता) उभारणी	३८	२२.२०
भूजलाशयीन क्षेत्रामध्ये बायोफ्लॉक उभारणी ₹ चार लक्ष प्रति हेक्टर निविष्ठा खर्चासह	३५	५.८८
नवीन मत्स्य संगोपन तलाव बांधकाम	६९	४.५०
मत्स्य, कोळंबी, पंगेशियस, तिलापीया इत्यादी संवर्धनाकरीता निविष्ठा अनुदान	६९	२.५७
खुल्या समुद्रातील पिंजरा मत्स्यसंवर्धन (१००-१२० घन मीटर)	४	१.७५
मत्स्यउद्योजक कुटूंबाना पोषण व उपजीविकेस सहाय्य	२,०००	०.९०
इतर उपक्रम	४१०	९९.५५

आधार : मत्स्य आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.६४ प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजने अंतर्गत राज्यातील मत्स्य उत्पादन वाढविण्यासाठी पिंजरा पद्धतीने मत्स्यसंवर्धन योजना राबविण्यात येत आहे. योजनेच्या सुरुवातीपासून डिसेंबर, २०२३ अखेर राज्यातील ९७ जलसाठ्यांमध्ये गोड्या पाण्यातील मासेमारीसाठी ११,८११ पिंजऱ्यांना मंजुरी मिळाली आहे. त्यापकी, ४,१३६ पिंजरे उभारण्यात आले आहेत व त्यापासून १०,३४० मे. टन मत्स्य उत्पादन अपेक्षित आहे.

७.६५ वन्यजीव (संरक्षण) अधिनियम, १९७२ नुसार मच्छिमारांच्या जाळ्यात अडकलेले व्हेल, शार्क, डॉल्फिन, सागरी कासव, इत्यादी समुद्रातील संरक्षित प्राणी यांना जाळे कापून परत समुद्रात सोडण्यासाठी मच्छीमारांना प्रोत्साहीत केले जाते. सन २०२२-२३ मध्ये, समुद्रात परत सोडलेल्या ५२ प्राण्यांसाठी ₹ ६.५३ लाख भरपाई देण्यात आली होती, तर सन २०२३-२४ मध्ये डिसेंबरपर्यंत समुद्रात परत सोडलेल्या ३१ प्राण्यांसाठी ₹ ३.८५ लाख नुकसान भरपाई देण्यात आली.

मच्छीमारांकारिता किसान क्रेडीट कार्ड

७.६६ किसान क्रेडीट कार्ड या योजनेचा उद्देश मच्छीमारांना मत्स्यपालन, कोळंबी पालन आणि मासेमारी, इत्यादीसाठी अल्प मुदतीचे कर्ज उपलब्ध करून देणे हा आहे. सन २०२३-२४ मध्ये जानेवारी पर्यंत १४,०३१ किसान क्रेडिट कार्ड पात्र मच्छिमारांना वितरित केले गेले आहेत.

रेशीम उद्योग

७.६७ ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्याची उच्च क्षमता असलेला रेशीम शेती हा एक कृषी आधारित उद्योग आहे. राज्यातील २४ जिल्ह्यांमध्ये तुती रेशीम विकास कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. तुती लागवडीखालील क्षेत्र आणि रेशीम उत्पादन तक्ता ७.४२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.४२ तुती लागवडीखालील क्षेत्र आणि रेशीम उत्पादन

('०००)

बाब	परिमाण	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
लागवडीखालील क्षेत्र				
एकूण	हेक्टर	१४,९०५	१३,८७२	१८,६०७
जुने	हेक्टर	११,०९४	१०,३७६	१३,०६३
नवीन	हेक्टर	३,८११	३,४९६	५,५४४
लाभार्थी (शेतकरी)	संख्या	१४,२९६	१३,३६७	१७,५२१
रोग विरहित अंडीपुंजांचा पुरवठा	लाख	५१.४०	५९.२५	७०.९७
कोश उत्पादन	मे.टन	३,३५६.५६	९६३.६९	४,९०२.७०
कच्चे रेशीम उत्पादन	मे.टन	५१६.३९	६०९.८०	७५४.२६
रोजगार निर्मिती (मनुष्य दिवस)	लाख	५६.८१	६७.०८	८२.९३

आधार : रेशीम संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

७.६७.१ टसर रेशीम विकास कार्यक्रम राज्यातील भंडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली आणि गोंदिया या चार जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे. टसर रेशीम किड्यांचे संवर्धनासाठी आवश्यक ऐन व अर्जुन वृक्ष लागवडीखालील क्षेत्र (ज्यावर टसर रेशीम पैदास पिकवले जातात) १८,८६६ हेक्टर आहे. सन २०२२-२३ मध्ये १९५.५६ लाख कच्चा टसर रेशीमचे उत्पादन झाले व सन २०२३-२४ मध्ये १८२.७९ लाख टसर रेशीमचे उत्पादन झाले.

वने

७.६८ मार्च, २०२३ अखेर राज्याचे एकूण वनक्षेत्र ६१,९६५.८८ चौ.किमी. असून ते राज्याच्या भौगोलिक क्षेत्राच्या सुमारे २०.१ टक्के होते. राज्यातील एकूण वनक्षेत्रापैकी वन विभागाच्या अधिपत्याखाली ५५,८७७.४५ चौ.किमी., महाराष्ट्र वन विकास महामंडळाच्या अधिपत्याखाली ३,४६९.११ चौ.किमी आणि महसूल विभागाच्या अधिपत्याखाली १,४३४.३० चौ.किमी. क्षेत्र आहे. या व्यतिरिक्त वनविभागाच्या अधिपत्याखालील आणण्यात आलेल्या खाजगी वनक्षेत्र १,१८५.०२ चौ.किमी आहे.

७.६८.१ भारताचा वनस्थिती अहवाल, २०२१ नुसार राज्याचे वनाच्छादन ५०,७९८ चौ.किमी असून ते भारताचा वनस्थिती अहवाल, २०१९ मध्ये नमूद केलेल्या वनाच्छादनाच्या तुलनेत २० चौ.किमी ने वाढले आहे. राष्ट्रीय वन धोरण, १९८८ नुसार निश्चित केलेले वनाच्छादनाचे प्रमाण भौगोलिक क्षेत्राच्या ३३ टक्के निश्चित केले असून त्या तुलनेत राज्याचे वनाच्छादनाचे प्रमाण १६.५ टक्के आहे. राज्याच्या एकूण वनाच्छादनात अति घनदाट वने १७.२ टक्के, मध्यम घनदाट वने ४०.५ टक्के आणि खुली वने ४२.३ टक्के आहेत. वनपरिमंडळनिहाय वनक्षेत्राचे वर्गीकरण तक्ता ७.४३ मध्ये तर निवडक राज्यांतील वनाच्छादन तक्ता ७.४४ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.४३ वनपरिमंडळनिहाय वनक्षेत्राचे वर्गीकरण

(दि. ३१ मार्च, २०२३ रोजी)

वनपरिमंडळ	वन क्षेत्र (चौ.किमी)				एकूण वनक्षेत्राशी टक्केवारी
	राखीव	संरक्षित	अवर्गीकृत	एकूण	
गडचिरोली	११,२२९.८७	१,४०३.०५	२६४.२०	१२,८९७.१२	२०.८
नागपूर	४,४६७.७२	२,१५५.२०	१,१३०.११	७,७५३.०३	१२.५
धुळे	६,१४८.१०	५७.०६	२२२.९१	६,४२८.०७	१०.४
ठाणे	४,४४३.०५	१,१६१.३७	२५८.११	५,८६२.५३	९.४
नाशिक	४,९९४.०५	२३८.४३	५४.१०	५,२८६.५८	८.५
अमरावती	५,०५४.५२	१४.०७	१४.६६	५,०८३.२५	८.२
चंद्रपूर	३,८३८.५८	८८०.४२	१२३.५०	४,८४२.५०	७.८
कोल्हापूर	३,४०२.२५	३५४.०१	७७८.८५	४,५३५.११	७.३
यवतमाळ	३,३७०.९९	६.३०	१०४.४६	३,४८१.७५	५.६
छत्रपती संभाजीनगर	२,९२६.७८	७३.६४	१७६.६३	३,१७७.०५	५.१
पुणे	२,४७४.९३	०.०३	१४३.९३	२,६१८.८९	४.२
राज्य	**५२,३५०.८४**	**६,३४३.५८**	**३,२७१.४६**	**६१,९६५.८८**	**१००.०**

आधार: प्रधान मुख वन संरक्षक यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ७.४४ निवडक राज्यांचे वनाच्छादन

(चौ.किमी)

राज्य	भौगोलिक क्षेत्र	एकूण वनाच्छादन	भौगोलिक क्षेत्राशी एकूण वनाच्छादनाची टक्केवारी
आंध्र प्रदेश	१,६२,९६८	२९,७८४	१८.३
गुजरात	१,९६,२४४	१४,९२६	७.६
कर्नाटक	१,९१,७९१	३८,७३०	२०.२
केरळ	३८,८५२	२१,२५३	५४.७
मध्य प्रदेश	३,०८,२५२	७७,४९३	२५.१
महाराष्ट्र	**३,०७,७१३**	**५०,७९८**	**१६.५**
राजस्थान	३,४२,२३९	१६,६५५	४.९
तेलंगणा	१,१२,०७७	२१,२१४	१८.९
उत्तर प्रदेश	२,४०,९२८	१४,८१८	६.२
भारत	**३२,८७,४६९**	**७,१३,७८९**	**२१.७**

आधार :भारतीय वनस्थिती अहवाल, २०२१

वृक्षाच्छादन

७.६९ अभिलिखित वनक्षेत्राच्या बाहेरील एक हेक्टर पेक्षा कमी क्षेत्रफळ असलेले वृक्ष खंड हे वृक्षावरण / वृक्षाच्छादन होत. भारताचा वनस्थिती अहवाल, २०२१ नुसार १२,१०८ चौ.किमी वृक्षाच्छादनासह देशात राज्य प्रथम क्रमांकाचे राज्य आहे. वनाच्छादन, वृक्षाच्छादन आणि कार्बन ग्रहण तक्ता ७.४५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.४५ वनाच्छादन, वृक्षाच्छादन आणि कार्बन ग्रहण

(चौ.किमी)

वर्ष	वनाच्छादन	अति घनदाट	मध्यम घनदाट	खुली वने	एकूण	झाडी/ झुडपे	वृक्षाच्छादन	कार्बन ग्रहण (मे. टन)
	अभिलिखित वनक्षेत्रांतर्गत	८,३६९	१५,९६२	१३,१३२	३७,४६३			
२०१३	अभिलिखित वनक्षेत्राच्या बाहेरील	३५१	४,८०८	८,०१०	१३,१६९			
	एकूण	**८,७२०**	**२०,७७०**	**२१,१४२**	**५०,६३२**	**४,१५७**	**९,१४२**	**उना**
	अभिलिखित वनक्षेत्रांतर्गत	८,३६१	१५,९३९	१३,१४३	३७,४४३			
२०१५	अभिलिखित वनक्षेत्राच्या बाहेरील	३५१	४,८०८	८,०२६	१३,१८५			
	एकूण	**८,७१२**	**२०,७४७**	**२१,१६९**	**५०,६२८**	**४,१५७**	**९,५५८**	**उना**
	अभिलिखित वनक्षेत्रांतर्गत	८,०२७	१४,१६८	११,५९६	३३,७९१			
२०१७	अभिलिखित वनक्षेत्राच्या बाहेरील	७०९	६,४८४	९,६९८	१६,८९१			
	एकूण	**८,७३६**	**२०,६५२**	**२१,२९४**	**५०,६८२**	**४,१६०**	**९,८३१**	**४९३**
	अभिलिखित वनक्षेत्रांतर्गत	८,२००	१४,४७७	११,९६२	३४,६३९			
२०१९	अभिलिखित वनक्षेत्राच्या बाहेरील	५२१	६,०९५	९,५२३	१६,१३९			
	एकूण	**८,७२१**	**२०,५७२**	**२१,४८५**	**५०,७७८**	**४,२५६**	**१०,८०६**	**४४१**
	अभिलिखित वनक्षेत्रांतर्गत	८,४७६	१५,०६८	१२,४९६	३६,०४०			
२०२१	अभिलिखित वनक्षेत्राच्या बाहेरील	२५८	५,५२१	८,९७९	१४,७५८			
	एकूण	**८,७३४**	**२०,५८९**	**२१,४७५**	**५०,७९८**	**४,२४७**	**१२,१०८**	**४५२**

आधार : भारताचा वनस्थिती अहवाल — उना उपलब्ध नाही

वन्यजीव, राष्ट्रीय उद्याने आणि अभयारण्ये

७.७० वन्यजीवांचे जतन आणि संवर्धन करण्यासाठी राज्यात सहा राष्ट्रीय उद्याने, ५१ अभयारण्ये आणि २७ संवर्धित राखीव क्षेत्रे आहेत. राष्ट्रीय व्याघ्र संवर्धन प्राधिकरण यांच्यामार्फत दर चार वर्षांनी व्याघ्रगणना करण्यात येते. भारतातील वाघांची स्थिती-२०२२ च्या अहवालानुसार राज्यात अंदाजित वाघांची संख्या ४४४ आहे तर भारतातील वाघांची स्थिती, २०१८ च्या अहवालानुसार, राज्यात अंदाजित ३१२ वाघ होते. वन्यजीव प्रकल्पांचे क्षेत्र आणि त्यावरील खर्च तक्ता ७.४६ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.४६ वन्यजीव प्रकल्पांचे क्षेत्र आणि खर्च

प्रकल्प	क्षेत्र (चौ.किमी)		खर्च (₹ कोटी)		
	गाभा	बफर	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४+
व्याघ्र प्रकल्प					
मेळघाट	१,५००.४९	१,२६८.०४	२१.३७	४.७९	३.९४
ताडोबा अंधारी	६२५.८२	१,१०१.७७	३४.४१	४.१६	३.००
पेंच	२५७.२६	४८३.९६	८.९०	३.३२	३.५१
सह्याद्री	५११.८७	५६५.४५	२.९६	१.६५	१.६३
नवेगाव-नागझिरा	६५३.६७	१,२४१.२७	११.७६	३.९९	१.६६
बोर	१३८.१२	६७८.१४	३.३६	१.६१	१.३३
हत्ती प्रकल्प कोल्हापूर	क्षेत्र निर्दिष्ट नाही			०.४७	०.२९

आधार : प्रधान मुख्य वनसंरक्षक कार्यालय, महाराष्ट्र शासन — + डिसेंबर पर्यंत

वनोत्पादन

७.७१ वनांमधून इमारती व जळाऊ लाकूड ही प्रमुख आणि बांबू, तेदूपत्ता, डिंक, गवत, इत्यादी गौण वनोत्पादने मिळतात. राज्यातील वनोत्पादन व मूल्य तक्ता ७.४७ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.४७ वनोत्पादन व मूल्य

(₹ कोटी)

वनोत्पादने	उत्पादनाचे परिमाण	२०२१-२२		२०२२-२३		२०२३-२४@	
		उत्पादन	मूल्य	उत्पादन	मूल्य	उत्पादन	मूल्य
(अ) मुख्य उत्पादने**							
इमारती लाकूड	लाख घन मीटर	१.८३	५४५.४६	१.५९	६३७.६२	१.३६	४९०.१५
जळावू लाकूड	लाख घन मीटर	२.०७	६५.९२	२.३४	६३.७६	२.९०	७१.४६
एकूण (अ)	लाख घन मीटर	**३.९०**	**६११.३८**	**३.९३**	**७०१.३८**	**४.२६**	**५६१.६१**
(ब) गौण उत्पादने							
बांबू**	लाख मे.टन	९.४७	२०.८७	१.०५	२१.२२	०.५७	२२.२६
तेंदू पत्ता	लाख स्टँडर्ड बॅग्ज	२.४२*	५४.९५*	२.६१*	७३.३७*	१.३६*	३५.६२*
गवत	मे.टन	१०३१*	०.१५*	११९१*	०.१२*	उ ना	उ ना
डिंक	क्विंटल	२,४६१.५०*	०.१५*	४,१८४.२*	०.२५*	उ ना	उ ना
इतर (लाख, हिरडा, शिकेकाई इत्यादी)	-	उ ना	१.३७	उ ना	१.३४*	उ ना	उ ना
एकूण (ब)			**७७.४९**		**९६.३०**		**५७.८८**
एकूण (अ + ब)			**६८८.८७**		**७९७.६८**		**६१९.०४**

* अस्थायी ** वनविकास मंडळाच्या आकडेवारीचा समावेश उ ना - उपलब्ध नाही @ अंदाजित १ स्टँडर्ड बॅग्ज - (५० तेंदू पत्त्याचे १००० बंडल)

आधार : प्रधान मुख्य वनसंरक्षक कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

वृक्ष लागवड

७.७२ वृक्ष लागवड कार्यक्रमाची अंमलबजावणी राज्यात प्रामुख्याने वन विभाग, महाराष्ट्र वनविकास महामंडळ व सामाजिक वनीकरण संचालनालयामार्फत करण्यात येते. सन २०२२-२३ मध्ये वृक्ष लागवडीसाठी ₹ ३९५.४५ कोटी खर्च झाला. वृक्ष लागवडीखालील क्षेत्र आणि झालेला खर्च तक्ता ७.४८ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.४८ वृक्ष लागवडीखालील क्षेत्र आणि झालेला खर्च

वर्ष	वन विभाग		वन विकास महामंडळ		सामाजिक वनीकरण		
	क्षेत्र (हेक्टर)	खर्च (₹ कोटी)	क्षेत्र (हेक्टर)	खर्च (₹ कोटी)	क्षेत्र (हेक्टर)	लांबी@ (किमी)	खर्च (₹ कोटी)
२०१९-२०	१,०२,९८७	३८८.३५	८,९८७	८९.७२	२१,०३२	१७,८५८	५२१.९४
२०२०-२१	७,२३४	४६.७०	२,३६१	१७.५७	३,३०२	१,२२४	५१.९२
२०२१-२२	१०,६९८	९८.७६	११,८३५	१२.६५	७,४१३	७,२३८	२३८.०१
२०२२-२३	१८,१६४	१५६.७७	२,५२३	२५.४५	५,५५७	६,४७७	२१३.२२

आधार : प्रधान मुख्य वनसंरक्षक कार्यालय, महाराष्ट्र शासन @ रस्त्या लगतच्या वृक्ष लागवडीचा समावेश

सामाजिक वनीकरण

७.७३ सामाजिक वनीकरणाच्या विविध योजना राज्यात राबविण्यात येत आहेत. यामध्ये सामुदायिक जमिनीवर तसेच रस्ते/रेल्वे/कालवे, इत्यादींच्या कडेला रोपे लावली जातात. तसेच विविध संस्था, ग्रामपंचायती आणि व्यक्तींना वृक्षारोपणासाठी रोपे पुरविली जातात. सामाजिक वनिकरणांतर्गत प्रमुख योजना तक्ता ७.४९ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता ७.४९ सामाजिक वनिकरणांतर्गत प्रमुख योजना

योजना	परिमाण	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४+
सामूहिक जमिनीवर रोपांची लागवड	लाख रोपे	८०.२८	४५.२१	०.००
अ) गट लागवड	हेक्टर	६,२७९.१७	४,१४४.००	०.००
ब) रस्ते/लोहमार्ग/ कालवे यांच्या कडेने लागवड	किमी	४,७८०.३३	७,५०३.००	०.००
ग्रामपंचायती, संस्था व वैयक्तिक वृक्ष लागवडीसाठी पुरविलेली रोपे	लाख रोपे	२७.०५	२१५.४९	१४३.९२
महात्मा गांधी ग्रामीण रोजगार हमी योजना				
अ) शेतबांध लागवड	लाख रोपे	१.५०	१७.५४	०.८४
ब) कृषी वन लागवड	लाख रोपे	१०.०१	१०५.०१	२.४६
कन्या वन समृद्धी योजना	लाख रोपे	१.२२	१.५७	१.५९

आधार : प्रधान मुख्य वनसंरक्षक यांचे कार्यालय, सामाजिक वनीकरण, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबर पर्यंत

संत तुकाराम वनग्राम योजना

७.७४ अवैध वृक्षतोड, अतिक्रमण इत्यादींपासून जंगलाचे संरक्षण करण्यासाठी, तसेच जंगल आणि वन्यजीवांच्या महत्त्वाबद्दल जागरूकता निर्माण करण्यासाठी संत तुकाराम वनग्राम योजना सुरू करण्यात आली आहे. या योजनेअंतर्गत १५,५०० गावांमध्ये ११,६४५ संयुक्त वन व्यवस्थापन समित्या स्थापन करण्यात आल्या आहेत. या समित्या २५.१८ लाख हेक्टर वनक्षेत्राचे व्यवस्थापन करतात.

कांदळवन संवर्धन

७.७५ भारताचा वनस्थिती अहवाल, २०२१ नुसार राज्यात ३२४ चौ. किमी क्षेत्रावर कांदळवनाचे आच्छादन असून ते भारताच्या वनस्थिती अहवाल, २०१९ मध्ये नमूद केलेल्या आच्छादनाच्या तुलनेत चार चौ. किमीने वाढले आहे. कांदळवन संवर्धन करण्यासाठी, भारतीय वन कायदा, १९२७ च्या कलम २० अंतर्गत ११,५४८ हेक्टरपेक्षा जास्त कांदळवनाला राखीव वने म्हणून घोषित केले आहे.

७.७५.१ पालघर, ठाणे, रायगड, रत्नागिरी आणि सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील १९१ गावांचा समावेश असलेल्या राज्याच्या संपूर्ण किनारपट्टीवरील स्थानिक समुदायांच्या सहभागासह कांदळवन संवर्धन व उपजिविका साधन निर्मिती योजना सन २०१७ पासून राज्यात राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत खेकडा पालन शेती, पिंजऱ्यातील मत्स्य शेती, कालवे व शिंपल्यांची शेती, शोभेच्या माशांची पैदास, निसर्ग पर्यटन आणि कांदळवन लागवड या प्रकारचे उपजीविकेचे विविध उपक्रम विकसित करण्याकरिता शासनाने सन २०२३-२४ मध्ये ₹५ कोटी निधी मंजूर केला आहे. हे उपक्रम गटाने किंवा वैयक्तिक लाभार्थी म्हणून करता येतात. गटाद्वारे केल्या जाणाऱ्या उपक्रमांना राज्य शासनामार्फत ९० टक्के तर वैयक्तिक लाभार्थी (एक एकर पेक्षा जास्त कांदाल्वान असणारे जमीन मालक) ७५ टक्के आर्थिक सहाय्य मिळण्यास पात्र आहेत. या उपक्रमांतर्गत सन २०२२-२३ मध्ये ६५ हेक्टर कांदळवनांची लागवड करण्यात आली व विविध उपजिविका प्रकल्पांतून लाभार्थ्यांना ₹ १४१.३४ लाख एवढा नफा झाला. तसेच सन २०२३-२४ मध्ये एकूण १३८.८ हेक्टर कांदळवनांची लागवड करण्यात आली व विविध उपजिविका प्रकल्पांतून लाभार्थ्यांना ₹ १७७ लाख एवढा नफा झाला.

* * * * *

परिशिष्ट ७.१

कृषि गणनांनुसार राज्यातील एकूण वहिती खातेदार, एकूण वहितीचे क्षेत्र व सरासरी वहिती क्षेत्र

अ.	आकारवर्ग	वहिती खातेदारांची संख्या ('००)							
क्र.	(हेक्टर)	१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	१९९५-९६	२०००-०१	२००५-०६	२०१०-११	२०१५-१६
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	०.५ पेक्षा कमी	६,८३४	९,९१४	१६,६७२	२२,४०९	२७,४६२	३१,६५८	३६,४५७	४३,७२२
२	०.५ - १.०	५,५८५	९,३४५	१६,०७५	२०,२५२	२५,५९५	२९,५२५	३०,६३३	३४,४३६
३	१.० - २.०	८,७८३	१५,४०९	२७,२७६	३१,७५५	३६,०५६	४१,५०३	४०,५२३	४३,३९२
४	२.० - ३.०	६,२६६	१०,२७५	१३,९६९	१४,७४५	१५,७९१	१७,०२०	१५,४६३	१६,९६४
५	३.० - ४.०	४,६०६	६,५८३	७,२८९	६,७७४	६,९४९	७,४९६	६,१२८	६,३०६
६	४.० - ५.०	३,५७६	४,६०१	४,४६९	३,८७४	३,७८०	४,०३७	३,१४२	३,३५३
७	५.० - १०.०	८,७१५	९,३१६	७,२४१	५,५५८	४,८७३	५,२१४	३,९६४	३,९८४
८	१०.० - २०.०	४,१८०	२,८१९	१,५३०	१,०२९	७७३	६२२	५९०	५७६
९	२०.० व त्यापेक्षा अधिक	९६१	३६३	१७६	१३२	९७	८१	८९	१२१
	एकूण	**४९,५०६**	**६८,६२५**	**९४,६९७**	**१,०६,५२८**	**१,२१,३७६**	**१,३७,१५६**	**१,३६,९८९**	**१,५२,८५४**

अ.	आकारवर्ग	वहिती एकूण क्षेत्र ('०० हेक्टर)							
क्र.	(हेक्टर)	१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	१९९५-९६	२०००-०१	२००५-०६	२०१०-११	२०१५-१६
(१)	(२)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)	(१४)	(१५)	(१६)	(१७)
१	०.५ पेक्षा कमी	१,६३४	२,६३०	४,११९	५,७४६	७,३२८	७,७४०	९,१८०	१०,२७८
२	०.५ - १.०	४,१४२	७,१०३	१२,०५७	१५,१२०	१९,१५९	२०,२७४	२२,६८०	२४,२०९
३	१.० - २.०	१२,८४२	२३,३३७	३९,८३३	४६,०५९	५१,२७१	५२,४७६	५७,३९१	५७,७११
४	२.० - ३.०	१५,३८६	२५,३६३	३३,६८९	३५,४२०	३७,४१४	३७,५४२	३६,६८१	३८,८४४
५	३.० - ४.०	१५,९२०	२२,८१५	२५,१०८	२३,३०३	२३,६७६	२३,७५६	२०,९७४	२१,४१२
६	४.० - ५.०	१५,९६१	२०,५५६	१९,८६४	१७,२१०	१६,७१७	१६,७१७	१३,९०१	१४,७७८
७	५.० - १०.०	६१,२१३	६३,९३७	४८,७००	३७,१५०	३२,०८४	३२,१३५	२६,०२७	२६,२१६
८	१०.० - २०.०	५६,३०२	३७,२१३	१९,७४९	१३,५१४	९,९६१	६,७७६	७,५२४	७,२५१
९	२०.० व त्यापेक्षा अधिक	२८,३९४	१०,६६२	६,१२९	५,२७४	३,४१८	२,६३४	३,३१४	४,३६५
	एकूण	**२,११,७९४**	**२,१३,६१६**	**२,०९,२४८**	**१,९८,७९६**	**२,०१,०२८**	**२,००,०५०**	**१,९७,६७२**	**२,०५,०६४**

अ.	आकारवर्ग	वहिती सरासरी क्षेत्र (हेक्टर)							
क्र.	(हेक्टर)	१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	१९९५-९६	२०००-०१	२००५-०६	२०१०-११	२०१५-१६
(१)	(२)	(१७)	(१८)	(१९)	(२०)	(२१)	(२२)	(२३)	(२४)
१	०.५ पेक्षा कमी	०.२४	०.२७	०.२५	०.२६	०.२७	०.२४	०.२५	०.२४
२	०.५ - १.०	०.७४	०.७६	०.७५	०.७५	०.७५	०.६९	०.७४	०.७०
३	१.० - २.०	१.४६	१.५१	१.४६	१.४५	१.४२	१.२६	१.४२	१.३३
४	२.० - ३.०	२.४६	२.४७	२.४१	२.४०	२.३७	२.२१	२.३७	२.२९
५	३.० - ४.०	३.४६	३.४७	३.४४	३.४४	३.४१	३.१७	३.४२	३.४०
६	४.० - ५.०	४.४६	४.४७	४.४४	४.४४	४.४२	४.१४	४.४२	४.४१
७	५.० - १०.०	७.०२	६.८६	६.७३	६.६८	६.५८	६.१६	६.५७	६.५८
८	१०.० - २०.०	१३.४७	१३.२०	१२.९१	१३.१३	१२.८९	१०.८९	१२.७५	१२.५९
९	२०.० व त्यापेक्षा अधिक	२९.५५	२९.३७	३४.८२	३९.९५	३५.२४	३२.५२	३७.२४	३६.०७
	एकूण	**४.२८**	**३.११**	**२.२१**	**१.८७**	**१.६६**	**१.४६**	**१.४४**	**१.३४**

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ७.२

राज्यातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी

(क्षेत्र '००० हेक्टर)

वर्ष	भौगोलिक क्षेत्र	वनां-खालील क्षेत्र	मशागतीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र		मशागत न केलेले इतर क्षेत्र			पडीत जमिनी		पिकांखालील क्षेत्र		पिकां-खालील स्थूल क्षेत्र
			नापिक व मशागतीस अयोग्य जमीन	बिगर-शेती वापराखाली आणलेली जमीन	मशागती-योग्य पडीत जमीन	कायमची कुरणे व चराऊ कुरणे	किरकोळ झाडे, झुडपे यांच्या समूहा खालील क्षेत्र	चालू पड	इतर पड	निव्वळ पेरणी क्षेत्र	दुसोटा / तिसोटा क्षेत्र	
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
१९८६-८७	३०,७५८	५,३५०	१,६७९	१,१५२	१,०४४	१,३६७	१९६	९०९	१,०५७	१८,००४	२,३२०	२०,३२४
१९९०-९१	३०,७५८	५,१२८	१,६२२	१,०९१	९६६	१,१२५	३०१	८९८	१,०६३	१८,५६५	३,२९५	२१,८५९
१९९५-९६	३०,७५८	५,१४८	१,५४४	१,३४९	९६०	१,१६६	२९२	१,०७२	१,२४८	१७,९८०	३,५२४	२१,५०४
२०००-०१	३०,७५८	५,१५०	१,५४४	१,३६४	९५९	१,१६८	३२७	१,१२६	१,२७६	१७,८४४	३,७७५	२१,६१९
२००५-०६	३०,७५८	५,२१२	१,७२०	१,४०७	९१४	१,२५२	२४९	१,३२७	१,२०४	१७,४७३	५,०८३	२२,५५६
२०१०-११	३०,७५८	५,२१६	१,७३१	१,४४९	९१९	१,२४२	२५०	१,३६६	१,१७९	१७,४०६	५,७६९	२३,१७५
२०११-१२	३०,७५८	५,२१०	१,७२८	१,४५०	९१९	१,२४३	२५०	१,३७८	१,१९१	१७,३८५	५,७२०	२३,१०६
२०१२-१३	३०,७५८	५,२०७	१,७२१	१,४५५	९१६	१,२४४	२५०	१,४१७	१,२००	१७,३४३	५,७७२	२३,११५
२०१३-१४	३०,७५८	५,२०५	१,७२३	१,४६०	९१५	१,२४२	२४९	१,४०१	१,१९२	१७,३६८	६,०१२	२३,३८०
२०१४-१५	३०,७५८	५,२०१	१,७२७	१,४८२	९१९	१,२४९	२४९	१,३९९	१,१८८	१७,३४४	५,९२९	२३,२७३
२०१५-१६	३०,७५८	५,१९४	१,७३१	१,५२१	८८७	१,२४९	२५१	१,४७७	१,२५५	१७,१९१	५,६७१	२२,८६३
२०१६-१७	३०,७५८	५,१९४	१,८२२	१,६४२	९२४	१,३५१	२५३	१,४०१	१,२५७	१६,९१०	६,३१४	२३,२२४
२०१७-१८	३०,७५८	५,२१९	१,८३४	१,६५०	९२३	१,२८७	२५६	१,३६५	१,२६२	१६,९४२	६,३२६	२३,२६८
२०१८-१९	३०,७५८	५,१७४	१,८४९	१,६९२	९२४	१,३२३	२७२	१,४४८	१,२६०	१६,८१५	६,३९७	२३,२१२
२०१९-२०	३०,७५८	५,२२२	१,८८२	१,७१२	९३५	१,३५३	२७३	१,४४४	१,२१५	१६,७२२	६,८४८	२३,५७०
२०२०-२१	३०,७५८	५,२०७	१,९५१	१,७२६	९३४	१,३६५	२७२	१,४३८	१,२१४	१६,६५०	७,२४८	२३,८९८
२०२१-२२	३०,७५८	५,२०९	१,९७५	१,७४४	९४३	१,३६४	२७४	१,४५५	१,२०३	१६,५९०	७,५५८	२४,१४९
२०२२-२३	३०,७५८	५,१९९	१,९८६	१,७६८	९६३	१,४१२	२६८	१,४७७	१,१९५	१६,४९१	७,९२४	२४,४१५

टीप - २०१०-११ ते २०२१-२२ चे आकडे अस्थायी आहेत.

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ७.३

राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, उत्पादन आणि प्रति हेक्टर उत्पादकता

क्षेत्र '००० हेक्टर
उत्पादन '००० मे.टन
उत्पादकता प्रति हेक्टर किलो

अन्नधान्ये

अ. क्र.	वर्ष	तांदूळ			गहू			ज्वारी		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१	१९६०-६१	१,३००	१,३६९	१,०५४	९०७	४०१	४४२	६,२८४	४,२२४	६७२
२	१९७०-७१	१,३५२	१,६६२	१,२२९	८१२	४४०	५४२	५,७०३	१,५५७	२७३
३	१९८०-८१	१,४५९	२,३१५	१,५८७	१,०६३	८८६	८३४	६,४६९	४,४०९	६८१
४	१९९०-९१	१,५९७	२,३४४	१,४६७	८६७	९०९	१,०४९	६,३००	५,९२९	९४१
५	२०००-०१	१,५१२	१,९३०	१,२७७	७५४	९४८	१,२५६	५,०९४	३,९८८	७८३
६	२०१०-११	१,५१६	२,६९१	१,७७५	१,३०७	२,३०१	१,७६१	४,०६०	३,४५२	८५०
७	२०२०-२१	१,५६१	३,२९१	२,१०९	१,१२६	२,०७१	१,८३९	२,३२०	२, १८६	९४२
८	२०२१-२२	१,५७५	३,४३५	२,१८१	१,१३२	२,१४४	१,८९४	२,२८५	२,१५०	९४१
९	२०२२-२३	१,६८७	३,९६३	२,३४९	१,२०४	२,३०१	१,९१२	१,५०७	१,५५१	१,०२९

अ. क्र.	वर्ष	बाजरी			इतर तृणधान्ये			सर्व तृणधान्ये		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(१२)	(१३)	(१४)	(१५)	(१६)	(१७)	(१८)	(१९)	(२०)
१	१९६०-६१	१,६३५	४८९	२९९	४८०	२७२	५६७	१०,६०६	६,७५५	६३७
२	१९७०-७१	२,०३९	८२४	४०४	४१४	२५४	६१४	१०,३२०	४,७३७	४५९
३	१९८०-८१	१,५३४	६९७	४५४	४५१	३४०	७५४	१०,९७६	८,६४७	७८८
४	१९९०-९१	१,९४०	१,११५	५७५	४३२	४४३	१,०२५	११,१३६	१०,७४०	९६४
५	२०००-०१	१,८००	१,०८७	६०४	६६४	५४४	८१९	९,८२४	८,४९७	८६५
६	२०१०-११	१,०३५	१,१२३	१,०८६	१,०६८	२,७४९	२,५७५	८,९८५	१२,३१७	१,३७१
७	२०२०-२१	६८७	९०६	१,३१७	१,३८५	३,७४७	२,७०६	७,०७९	१२,२०१	१,७२४
८	२०२१-२२	६६७	६१९	९२८	१,३९३	३,७१४	२,६६७	७,०५२	१२,०६२	१,७१०
९	२०२२-२३	५३९	५७९	१,०७४	१,४४७	४,०२६	२,७८२	६,३८४	१२,४२१	१,९४५

अ. क्र.	वर्ष	तूर			हरभरा			मूग		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(२१)	(२२)	(२३)	(२४)	(२५)	(२६)	(२७)	(२८)	(२९)
१	१९६०-६१	५३०	४६८	८८३	४०२	१३४	३३३	०	०	०
२	१९७०-७१	६२७	२७१	४३२	३१०	८७	२८१	०	०	०
३	१९८०-८१	६४४	३१९	४९५	४१०	१३७	३३५	०	०	०
४	१९९०-९१	१,००४	४१९	४१७	६६८	३५५	५३२	०	०	०
५	२०००-०१	१,०९६	६६०	६०२	६७६	३५१	५१९	७१४	२४४	३४१
६	२०१०-११	१,३०२	९७६	७५०	१,४३८	१,३००	९०४	५५४	३७२	६७२
७	२०२०-२१	१,३४०	१,४५०	१,०८२	२,२३१	२,३९७	१,०७४	४०१	२०७	५१७
८	२०२१-२२	१,४१९	१,६५०	१,१६३	२,३७२	२,७१५	१,१४५	४४०	२११	४८१
९	२०२२-२३	१,१९१	८५९	७२१	२,९३५	२,९७४	१,०१३	२९९	१८१	६०५

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ७.३ (पुढे चालू)

क्षेत्र '००० हेक्टर
उत्पादन '००० मे.टन
उत्पादकता प्रति हेक्टर किलो

अन्नधान्ये

अ. क्र.	वर्ष	उडीद			इतर कडधान्ये			सर्व कडधान्ये		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(३०)	(३१)	(३२)	(३३)	(३४)	(३५)	(३६)	(३७)	(३८)
१	१९६०-६१	०	०	०	१,४१७	३८७	२७३	२,३४९	९८९	४२१
२	१९७०-७१	०	०	०	१,६२९	३१९	१९६	२,५६६	६७७	२६४
३	१९८०-८१	०	०	०	१,६६१	३६९	२२२	२,७१५	८२५	३०४
४	१९९०-९१	०	०	०	१,५८५	६६७	४२१	३,२५७	१,४४१	४४२
५	२०००-०१	५७४	२०५	३५७	४९७	१७७	३५६	३,५५७	१,६३७	४६०
६	२०१०-११	४८२	३२९	६८२	२६२	११९	४५५	४,०३८	३,०९६	७६७
७	२०२०-२१	३५६	२२७	६३६	२६६	१६३	६१३	४,५९५	४,४४४	९६७
८	२०२१-२२	३८०	१८४	४८४	२१०	१२७	६०५	४,८२१	४,८८७	१,०१४
९	२०२२-२३	३६८	२३४	६३५	२३०	१५०	६५२	५,०२३	४,३९८	८७६

अ. क्र.	वर्ष	सर्व अन्नधान्ये			भूईमूग			सोयाबीन		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(३९)	(४०)	(४१)	(४२)	(४३)	(४४)	(४५)	(४६)	(४७)
१	१९६०-६१	१२,९५५	७,७४४	५९८	१,०८३	८००	७३९	०	०	०
२	१९७०-७१	१२,८८६	५,४१४	४२०	९०४	५८६	६४९	०	०	०
३	१९८०-८१	१३,६११	९,४७२	६९२	६९५	४५१	६४८	०	०	०
४	१९९०-९१	१४,३९३	१२,१८१	८४६	८६४	९७९	१,१३२	२०१	१९०	९४७
५	२०००-०१	१३,३८२	१०,१३३	७५७	४९०	४७०	९५८	१,१४२	१,२६६	१,१०९
६	२०१०-११	१३,०२३	१५,४१३	१,१८३	३९५	४७०	१,२९०	२,७२९	४,३१६	१,५८१
७	२०२०-२१	११,६७४	१६,६४६	१,४२६	३०९	४०७	१,३१८	४,२९०	६,२६४	१,४६०
८	२०२१-२२	११,८७३	१६,९४९	१,४२७	३२०	४०१	१,२५५	४,५९५	५,५००	१,१९७
९	२०२२-२३	११,४०७	१६,८१८	१,४७४	२५४	३३५	१,३१७	४,९१८	६,६९९	१,३६२

अ. क्र.	वर्ष	करडई			इतर तेलबिया			सर्व तेलबिया		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(४८)	(४९)	(५०)	(५१)	(५२)	(५३)	(५४)	(५५)	(५६)
१	१९६०-६१	३३१	०	०	४५४	०	०	१,८६८	०	०
२	१९७०-७१	४०६	१०२	२५२	४०८	६५	१५९	१,७१८	७५३	४३८
३	१९८०-८१	४८०	१७४	३६३	६०५	१०३	१७०	१,७८०	७२८	४२६
४	१९९०-९१	६३४	२५८	४०८	१,१२७	४५५	४०४	२,८२६	१,८८२	६६६
५	२०००-०१	२९६	१२२	४१२	६३१	२४१	३८२	२,५५९	२,०९९	८२०
६	२०१०-११	१७३	९४	५४४	३३१	१७६	५३२	३,६२८	५,०५६	१,३९४
७	२०२०-२१	२१	१२	५६९	१०५	३६	३४३	४,७२५	६,७१९	१,४२२
८	२०२१-२२	२८	२१	७४९	९१	३२	३५१	५,०३३	५,९५४	१,१८३
९	२०२२-२३	३१	२४	७६७	८८	३४	३८३	५,२९१	७,०९१	१,३४०

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ७.३ (समाप्त)

क्षेत्र '००० हेक्टर
उत्पादन '००० मे.टन
उत्पादकता प्रति हेक्टर किलो

नगदी पिके

अ. क्र.	वर्ष	ऊस			कापूस (रुई)			तंबाखू		
		तोडणी क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता (मे. टनांत)	क्षेत्र	उत्पादन (गासड्यात)	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(५७)	(५८)	(५९)	(६०)	(६१)	(६२)	(६३)	(६४)	(६५)
१	१९६०-६१	१५५	१०,४०४	६७	२,५००	१,६७३	११४	२५	१२	४८०
२	१९७०-७१	१६७	१४,४३३	८७	२,७५०	४८४	३०	१२	५	४४८
३	१९८०-८१	२५८	२३,७०६	९२	२,५५०	१,२२४	८२	१२	८	६४८
४	१९९०-९१	४४२	३८,१५४	८६	२,७२१	१,८७५	११७	८	८	१,०३९
५	२०००-०१	५९५	४९,५६९	८३	३,०७७	१,८०३	१००	८	९	१,१४८
६	२०१०-११	९६५	८५,६९१	८९	३,९४२	७,४७३	३२२	१	१	९९४
७	२०२०-२१	१,१४३	१,११,६४२	९८	४,५४५	१०,११०	३७८	०.६	१.२	२,०१५
८	२०२१-२२	१,४८९	१,३९,१५९	९३	४,४१०	७,७९१	३००	०.५३	०.८	१,५०५
९	२०२२-२३	१,४८८	१,३५,७५४	९१	४,२४०	८,५९१	३४४	०.८५	२.२४	२,६३७

टीप - (१) कापसाचे उत्पादन १७० किलो/गासडी याप्रमाणे '००० गासड्यांमध्ये.
(२) ऊसाची उत्पादकता मेट्रीक टन / हेक्टर

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ७.४

राज्यातील कृषि उत्पादनाचे पीकनिहाय निर्देशांक

(त्रैवर्षीय सरासरी - पाया: १९७९-८२ = १००)

गट/पिके	भार	१९८२-८३	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१. अन्नधान्ये									
(अ) तृणधान्ये									
(१) तांदुळ	९.४९	८७.४	१०६.१	८७.४	१२२.१	१३१.२	१४९.०	१५५.६	१७९.५
(२) गहू	५.९२	८०.६	९३.९	९७.९	२३७.७	१८५.३	२१४.०	२२१.५	२३७.७
(३) ज्वारी	२२.१६	९५.५	१२१.१	८१.४	७०.५	३८.१	४४.६	४३.७	३१.४
(४) बाजरी	३.०८	६४.२	१५४.३	१५०.५	१५५.५	७०.९	१२५.४	८५.६	८०.२
(५) बार्ली	०.०२	३७.७	१७.०	१३.२	१८८.७	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना
(६) मका	०.४६	३६.९	१०५.२	२५३.८	२,१८०.५	१,६४२.५	३,००६.७	३,००४.२	३,२५८.३
(७) नाचणी	०.८५	९२.०	९८.४	६०.८	५५.५	४१.३	४४.४	४८.५	५१.८
(८) कोद्रा	०.०५	७३.७	६६.६	४३.६	२३.६	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना
(९) इतर तृणधान्ये	०.१९	७६.७	१५०.८	१६२.५	२६.१	१६०.२	१००.७	५४.९	६७.८
एकूण - तृणधान्ये	**४२.२२**	**८८.५**	**११५.७**	**९१.९**	**१३४.२**	**१००.१**	**१३०.२**	**१२९.२**	**१३२.९**
(ब) कडधान्ये									
(१) हरभरा	१.४७	७८.४	२१५.८	२१३.३	७९०.७	१,३६२.३	१,४५८.०	१,६५१.२	१,८०८.८
(२) तूर	५.४५	९६.१	१०५.२	१६६.०	२४५.३	३००.८	३६४.५	४१४.६	२१५.९
(३) इतर कडधान्ये	३.५२	११२.५	१६०.०	१५०.०	१९६.५	९८.८	१४३.१	१२५.२	१३५.३
एकूण - कडधान्ये	**१०.४४**	**९९.२**	**१३९.२**	**१६७.३**	**३०५.६**	**३८२.२**	**४४४.०**	**४९१.१**	**४१३.०**
एकूण - अन्नधान्ये	**५२.६६**	**९०.६**	**१२०.४**	**१०६.८**	**१६८.२**	**१५६.०**	**१९२.४**	**२००.९**	**१८८.४**
२. अन्नधान्येतर									
(अ) तेलबिया									
(१) भूईमूग	७.२३	७१.४	१५८.९	७६.२	७४.३	५०.२	६६.१	६५.१	५४.४
(२) तीळ	०.५७	९४.२	२२३.७	८८.९	५८.९	१५.३	१९.२	१७.१	१२.५
(३) मोहरी, राई आणि जवस	०.७८	७३.४	८६.५	३०.८	५.१	८.७	११.१	२०.०	१९.१
(४) एरंडी	०.०१	२५.०	१६६.७	३५८.३	३३३.३	२७०.७	३५९.०	७३.०	८८.०
(५) सूर्यफूल	०.५७	७६.८	६०९.८	३५२.३	२६७.३	२४.४	२४.५	२२.७	२९.१
एकूण - तेलबिया	**९.१६**	**७३.३**	**१८४.८**	**९०.६**	**७९.८**	**४३.१**	**५६.२**	**५५.७**	**४७.२**
(ब) तंतू पिके									
(१) कापूस	९.८९	११०.४	१२८.६	१२३.६	५१२.३	४५५.२	६९३.१	५३४.१	५८९.०
(२) अंबाडी	०.०४	४४.५	३८.०	३६.५	२६.४	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना
एकूण - तंतू पिके	**९.९३**	**११०.१**	**१२८.२**	**१२३.२**	**५१०.४**	**४५३.३**	**६९०.४**	**५३२.०**	**५८६.७**
(क) संकीर्ण									
(१) ऊस	२५.९७	११४.३	१५८.२	१८६.९	२९७.२	२६१.३	४२१.०	५२४.६	५११.८
(२) तंबाखू	०.१४	६८.३	११७.३	१३८.१	३२.७	१२.३	१७.७	११.८	३३.२
(३) बटाटा	०.२२	८४.२	१२०.९	१२१.९	उ ना	उ ना	उ ना	६८५.२	४६९.०
(४) मिरची	१.९२	१०७.१	१०२.२	८२.०	उ ना	उ ना	उ ना	४७८.६	५२५.२
एकूण - संकीर्ण	**२८.२५**	**११३.३**	**१५३.९**	**१७९.०**	**२७३.४**	**२४०.३**	**३८७.०**	**५२०.२**	**५१०.०**
एकूण - अन्नधान्येतर	**४७.३४**	**१०४.९**	**१५४.५**	**१५०.२**	**२८५.६**	**२४६.८**	**३८६.६**	**४३२.८**	**४३६.५**
सर्व पिके	**१००.००**	**९७.४**	**१३६.५**	**१२७.४**	**२२३.८**	**१९९.०**	**२८४.३**	**३१०.७**	**३०५.९**

टीप - २०१९-२० ते २०२२-२३ चे निर्देशांक अस्थायी आहेत.　　　उ ना　उपलब्ध नाही.

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन.

परिशिष्ट ७.५
राज्यातील सिंचनाखालील क्षेत्र

('००० हेक्टर)

अ. क्र.	वर्ष	सिंचित क्षेत्र				ओलिताखालील पिकांची सघनता	सिंचन विहिरींची संख्या (हजारात)	दर विहिरीमागे सिंचित निव्वळ क्षेत्र (हेक्टरमध्ये)	पिकांखालील एकूण क्षेत्र	स्थूल सिंचित क्षेत्राची पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी
		विहिरी	इतर साधने	निव्वळ क्षेत्र	एकूण क्षेत्र					
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१	१९६०-६१	५९५	४७७	१,०७२	१,२२०	११४	५४२	१.१०	१८,८२३	६.५
२	१९७०-७१	७६८	५७९	१,३४७	१,५७०	११७	६९४	१.११	१८,७३७	८.४
३	१९८०-८१	१,०५५	७८०	१,८३५	२,४१५	१३२	८२६	१.२८	१९,६४२	१२.३
४	१९९०-९१	१,६७२	९९९	२,६७१	३,३१९	१२४	१,०१७	१.६४	२१,८५९	१५.२
५	२०००-०१	२,२६२	९८७	३,२४९	३,८५२	११९	१,३१८	१.७२	२१,६१९	१७.८
६	२००१-०२	२,१४६	९९०	३,१३६	३,७२७	११९	१,३२२	१.५२	२०,९९१	१७.८
७	२००२-०३	२,१४५	१,०७१	३,२१६	३,८०६	११८	१,३३१	१.६१	२०,९१५	१८.२
८	२००३-०४	१,९१४	१,०३०	२,९४४	३,६३६	१२३	उ ना	उ ना	२२,१९०	१६.४
९	२००४-०५	१,९४२	१,००१	२,९९३	३,६६५	१२५	उ ना	उ ना	२२,३७६	१६.४
१०	२००५-०६	२,०७७	१,०७०	३,१४७	३,८१०	११८	उ ना	उ ना	२२,५५६	१६.९
११	२००६-०७	२,१०९	१,१३७	३,२४६	३,९५८	१२२	उ ना	उ ना	२२,५५७	१७.६
१२	२००७-०८	२,१५१	१,१६०	३,३११	४,०३७	१२२	उ ना	उ ना	२२,६५५	१७.८
१३	२००८-०९	२,११५	१,१४०	३,२५५	३,९७०	१२२	उ ना	उ ना	२२,४५४	१७.७
१४	२००९-१०	२,१५९	१,१६२	३,३२१	४,०५०	१२२	उ ना	उ ना	२२,६१२	१७.९
१५	२०१०-११	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२३,१७५	उ ना
१६	२०११-१२	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२३,१०६	उ ना
१७	२०१२-१३	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२३,११५	उ ना
१८	२०१३-१४	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२३,३८०	उ ना
१९	२०१४-१५	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२३,२७३	उ ना
२०	२०१५-१६	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२२,८६३	उ ना
२१	२०१६-१७	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२३,२२४	उ ना
२२	२०१७-१८	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२३,२६८	उ ना
२३	२०१८-१९	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२३,२१२	उ ना
२४	२०१९-२०	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२३,५७०	उ ना
२५	२०२०-२१	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२३,८९८	उ ना
२६	२०२१-२२	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२४,१४९	उ ना
२७	२०२२-२३	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२४,४१५	उ ना

टीप - (१) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही. उ ना उपलब्ध नाही.

(२) स्तंभ क्र. ७ मध्ये (स्तंभ क्र. ६ ÷ स्तंभ क्र. ५) x १०० हे सूत्र वापरून सघनता काढली आहे.

(३) २००३ -०४ ते २०२२-२३ चे आकडे अस्थायी आहेत.

(४) जलसंपदा विभागाच्या, महाराष्ट्र शासन, दि.२६ ऑगस्ट २०१६ रोजीच्या शा.नि. अन्वये माहिती संकलनाच्या पद्धती बाबत सूचना निर्गमित करण्यात आल्या आहेत.

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ७.६

सिंचन व बिगर सिंचन पाणीपट्टी

(₹ कोटी)

वर्ष	पाणीपट्टी आकारणी			वसुली			वर्ष अखेर शिल्लक थकबाकी		
	सिंचन	बिगर सिंचन	एकूण	सिंचन	बिगर सिंचन	एकूण	सिंचन	बिगर सिंचन	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
२०००-०१	७४.४८	३६२.६०	४३७.०८	४१.२३	१५३.९९	१९५.२२	२२३.३९	५७१.३०	७९४.६९
२००१-०२	८४.७२	३६८.८३	४५३.५५	४३.५७	२०८.१२	२५१.६९	२६४.५४	७३२.०१	९९६.५५
२००२-०३	८३.१७	३६०.६८	४४३.८५	४२.०२	३३५.५०	३७७.५२	३०३.७९	७५१.९९	१,०५५.७८
२००३-०४	९३.०३	३६०.२६	४५३.२९	४२.८९	३३५.२०	३७८.०९	३७६.६३	३५३.०६	७२९.६९
२००४-०५	७८.६९	४१८.४४	४९७.१३	४५.७८	४०२.५७	४४८.३५	४१५.५९	३७८.५९	७९४.१८
२००५-०६	६८.२५	३५०.२८	४१८.५३	६४.०३	३४९.४५	४१३.४८	४१०.१८	२८२.०९	६९२.२७
२००६-०७	९०.७०	४०८.७५	४९९.४५	७४.७२	४२०.२६	४९४.९८	४२७.०१	२४५.८२	६७२.८२
२००७-०८	११०.३५	५६३.८९	६७४.२४	७०.४७	५५६.५४	६२७.०१	४७३.७०	२७५.२०	७४८.९०
२००८-०९	११२.९५	६९५.३७	८०८.३२	७१.०५	६०२.११	६७३.१६	५३१.१०	४६६.३८	१,००४.६१
२००९-१०	९५.००	७१५.११	८१०.११	६९.९४	७३२.६९	८०२.६३	५६१.७७	४६६.३८	१,०२८.१५
२०१०-११	९६.२४	६७०.४६	७६६.७०	७९.०३	६६६.८७	७४५.९०	७४५.९०	४६८.६२	१,०४७.९०
२०११-१२	१०९.७३	५४१.०६	६५०.७९	७९.१३	५४१.१३	६२०.२६	६०८.८७	४६१.७४	१,०७०.६१
२०१२-१३	८२.९८	६७०.१२	७५३.१०	६३.१०	४४३.०५	५०६.१५	६१८.७८	६५६.५२	१,२७५.३०
२०१३-१४	७०.३७	५३६.६७	६०७.०४	५७.५७	४५७.२०	५१४.७७	६३१.४९	७२८.२४	१,३५९.७३
२०१४-१५	७८.१५	५९३.५९	६७१.७४	६१.९७	५७४.५३	६३६.५०	६४८.२९	६९५.८०	१,३४४.०९
२०१५-१६	८०.०४	६६०.१३	७४०.१६	४९.१६	५२३.४२	५७२.५९	६७९.०२	८३५.१३	१,५१४.१५
२०१६-१७	७३.०५	६९०.४७	७६३.५२	५९.४८	५१३.४३	५७२.८९	६९३.९९	१,०१०.२९	१,७०४.२८
२०१७-१८	९३.७२	७३५.०६	८२८.७८	७४.३०	६१३.८४	६८८.१४	७१४.००	१,१३५.१९	१,८४९.१९
२०१८-१९	१०५.७९	१,०३०.९५	१,१३६.७४	७८.२७	९६५.८७	१,०४४.१४	७४९.०७	१,१९८.५२	१,९४७.५९
२०१९-२०	११४.०३	१,१९५.६९	१,३०९.७२	५९.९७	९०८.३४	९६८.३१	८०९.४०	१,५९३.७१	२,४०३.११
२०२०-२१	१३०.५७	१,००४.०३	१,१३४..६०	९३.७१	९०१.४४	९९५.१५	८४६.६२	१,६९७.८९	२,५४४.५१
२०२१-२२	१८०.८८	१,४१७.२९	१,५९८.१७	१०१.७६	१,०५८.३६	१,१६०.१२	९२३.७६	२,०५९.८४	२,९८३.६०
२०२२-२३*	१७२.८२	२,२११.२७	२,३८३.८९	१०३.३८	१,४४८.१७	१,५५१.५५	९९८.२८	२,८२२.८६	३,८२१.१४

आधार —मुख्य लेखा परिक्षक, जल व सिंचन, जलसंपदा विभाग, महाराष्ट्र शासन, छत्रपती संभाजी नगर   * अस्थायी

परिशिष्ट ७.७

राज्यातील पशुधन आणि कुक्कुटादी पक्षी

('०००)

पशुधन गणना वर्ष	गाई-बैल	म्हशी -रेडे	मेंढ्या व शेळ्या	इतर पशुधन +	एकूण पशुधन	दर शंभर हेक्टर चराई व कुरण क्षेत्रामागे शेळ्या, मेंढ्या (संख्या)	दर शंभर हेक्टर निव्वळ पिकांखालील क्षेत्रामागे पशुधन (संख्या)	दर लाख लोकसंख्ये मागे पशुधन	एकूण कुक्कुटादी पक्षी $
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१९६१	१५,३२८	३,०८७	७,२७३	३६०	२६,०४८	५१२	१४४	६६	१०,५७८
१९६६	१४,७२९	३,०४२	७,३२६	३५२	२५,४४९	५२२	१४०	५७	९,९०२
१९७२	१४,७०५	३,३०१	८,०३८	३१७	२६,३६१	४९१	१६४	५२	१२,२१७
१९७८	१५,२१८	३,८९९	१०,१९९	३२६	२९,६४२	६५०	१६२	५१	१८,७५१
१९८२	१६,१६२	३,९७२	१०,३७६	४०९	३०,९१९	६७३	१७५	४८	१९,८४५
१९८७	१६,९८३	४,७५५	१२,०६८	४४९	३४,२५५	९५०	१८९	४८	२४,८३०
१९९२	१७,४४१	५,४४७	१३,०१६	४८९	३६,३९३	९४०	२०२	४६	३२,१८७
१९९७	१८,०७१	६,०७३	१४,८०२	६९२	३९,६३८	१,१०४	२२३	५०	३५,३९२
२००३	१६,७३८	६,०८४	१३,६२४	६१२	३७,०५८	१,०१६	२१३	३६	३४,५९६
२००७	१६,१८४	६,०७३	१३,३०१	३९७	३५,९५५	१,०६४	२०६	३७	६४,७५६@
२०१२	१५,४८४	५,५९५	११,०१६	३९४	३२,४८९	८८५	१८७	२९	७७,७९५@
२०१९	१३,९९३	५,६०४	१३,२८५	१९८	३३,०८०	९७३	१९९	२६	७४,२९८@

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही.

+ इतर पशुधन यामध्ये डुकरे, घोडे व शिंगरे, खेचरे, उंट व गाढवे यांचा समावेश.

$ एकूण कुक्कुटादी पक्ष्यांमध्ये टर्की, क्वेल व इतर कुक्कुटादी पक्षी.

@ एकूण कुक्कुटादी पक्ष्यांमध्ये पोल्ट्रीफार्म मधील पक्षी समाविष्ट आहे.

आधार - पशुधन गणना

८

उद्योग आणि सहकार

८. उद्योग आणि सहकार

उद्योग

८.१ गुंतवणुक सुलभ धोरणे, आश्वासक दर्जेदार पायाभूत सुविधा आणि कुशल मनुष्यबळाच्या माध्यमातून तयार झालेल्या सुविकसित औद्योगिक परिसंस्थेमुळे महाराष्ट्र औद्योगिक विकासात अग्रेसर राहिला आहे. थेट विदेशी गुंतवणुकीत राज्य आघाडीवर आहे तसेच वार्षिक उद्योग पाहणीनुसार देशाच्या वस्तुनिर्माण क्षेत्राच्या स्थूल मूल्यवृद्धीत देखील राज्याचा सरासरी हिस्सा सर्वाधिक (१५.५ टक्के) आहे. राज्यातील उद्योगांमध्ये अभियांत्रिकी, वाहने व वाहनांचे घटक, रसायने व औषधे, रत्ने व आभूषणे, माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत सेवा, वस्त्रोद्योग, इलेक्ट्रॉनिक्स, अन्न प्रक्रीया आणि जैवतंत्रज्ञान अशा विविध क्षेत्रांचा समावेश आहे. व्यवसाय अनुकुलता आणि निर्यातीस प्रोत्साहन यासाठी राज्य शासनाद्वारे विविध उपक्रम राबविण्यात येत आहेत.

धोरणात्मक उपक्रम

८.२ औद्योगिक धोरण-२०१९ ची प्रमुख उद्दिष्टे (i) व्यवसायाकरीता पोषक वातावरण निर्माण करून औद्योगिक गुंतवणूक आकर्षित करण्यात राज्याचे आघाडीचे स्थान अबाधित राखणे, (ii) प्रामुख्याने सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना प्रोत्साहन देऊन रोजगार निर्मितीचा उच्च स्तर कायम राखणे आणि (iii) सर्वसमावेशक, प्रादेशिकदृष्ट्या संतुलित आणि पर्यावरणदृष्ट्या शाश्वत औद्योगिक वाढीस प्रोत्साहन देणे ही आहेत. महाराष्ट्र समृद्धी महामार्ग, दिल्ली मुंबई औद्योगिक मार्गिका आणि सागरमाला व तटीय आर्थिक क्षेत्रांसारख्या विशेष प्रकल्पांचा लाभ मिळण्याच्या दृष्टीने या धोरणात विचार करण्यात आला आहे. या धोरणाद्वारे १४ प्राधान्य क्षेत्रांना प्रोत्साहन देण्यात येत आहे.

८.३ राज्यात औद्योगिक विकासाशी संबंधित इतर विद्यमान धोरणांशी सुसंगत अशी विविध क्षेत्रांसाठी प्रागतिक धोरणे आखण्यात आली आहेत. राज्यातील विविध क्षेत्रांसाठी असलेली धोरणे पुढीलप्रमाणे:

- ➢ निर्यात प्रोत्साहन धोरण २०२३
- ➢ नवीन माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत सेवा धोरण २०२३
- ➢ एकात्मिक व शाश्वत वस्त्रोद्योग धोरण २०२३-२८
- ➢ महाराष्ट्र बंदर विकास धोरण २०२३
- ➢ हरित हायड्रोजन धोरण २०२३
- ➢ विद्युत वाहने धोरण २०२१
- ➢ औद्योगिक पार्क धोरण २०१८ (तयार कपडे, रत्ने व आभुषणे, सुक्ष्म इलेक्ट्रॉनिक्स आणि अभियांत्रिकी यांच्या उत्पादनासाठी फ्लॅटेड गाळे)
- ➢ वित्तीय तंत्रज्ञान धोरण २०१८
- ➢ काथ्या उद्योग धोरण २०१८
- ➢ लॉजिस्टीक्स पार्कस धोरण २०१८
- ➢ क्लाऊड कॉम्प्युटींग धोरण २०१८
- ➢ नाविन्यता स्टार्ट-अप धोरण २०१८
- ➢ हवाई व संरक्षण उत्पादन धोरण २०१८
- ➢ दुरसंचार पायाभूत सुविधा धोरण २०१८
- ➢ महिला उद्योजकता धोरण २०१७
- ➢ अन्न प्रक्रीया धोरण २०१७
- ➢ इलेक्ट्रॉनिक्स धोरण २०१६
- ➢ किरकोळ व्यापार धोरण २०१६
- ➢ एक खिडकी धोरण २०१६

औद्योगिक धोरण-२०१९ : प्राधान्य क्षेत्रे

- विद्युत वाहने (उत्पादन, पायाभूत सुविधा व देखभाल)
- हवाई व संरक्षण उत्पादन उद्योग
- उद्योग ४.० (कृत्रिम बुद्धिमत्ता, त्रिमितीय छपाई, इंटरनेट ऑफ थिंग्स, यंत्रमानव विज्ञान, नॅनो तंत्रज्ञान)
- एकात्मिक डेटा सेंटर पार्क
- वस्त्रोद्योग यंत्रसामग्रीचे उत्पादन
- जैवतंत्रज्ञान, वैद्यकीय व वैद्यकीय निदान उपकरणे
- कृषि व अन्नप्रक्रिया उद्योग
- माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत सेवा
- इलेक्ट्रॉनिक प्रणाली संरचना व उत्पादन आणि सेमीकंडक्टर फॅब्रिकेशन
- लॉजिस्टीक्स व वेअरहाऊसिंग
- हरीत ऊर्जा व जैव इंधनाचे उत्पादन
- क्रीडा व व्यायामशाळा उपकरणे उत्पादन
- अणुऊर्जा प्रकल्पांच्या उपकरणांचे उत्पादन
- खनिज व वन आधारीत उद्योग

८.४ केंद्र शासनाच्या उद्योग संवर्धन आणि आंतरिक व्यापार विभागाने व्यवसाय सुलभतेसाठी प्रसिद्ध केलेल्या 'व्यवसाय सुधारणा कृती आराखड्या' अंतर्गत निश्चित करण्यात आलेल्या सुधारणांची राज्य सातत्याने अंमलबजावणी करीत आहे. व्यवसाय सुधारणा कृती

आराखडा, २०२२ अंतर्गत निश्चित करण्यात आलेल्या बहुतांश सुधारणा राज्याने अंमलात आणल्या आहेत तर व्यवसाय सुधारणा कृती आराखडा, २०२४ मधील सुधारणांसाठी समन्वय साधण्यात येत आहे.

८.५ **महाराष्ट्र उद्योग, व्यापार व गुंतवणूक कक्ष (मैत्री):** राज्यातील गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्य शासनाने मैत्री हे ऑनलाईन वन स्टॉप शॉप स्थापन केले आहे. शासनाच्या भुमिकेत झालेला नियंत्रक ते सुविधा सुलभकर्ता असा आमुलाग्र बदल मैत्री कक्ष अधोरेखित करतो. अस्तित्वातील तसेच संभाव्य गुंतवणुकदारांना त्यांच्या कार्यरत घटकांचा विस्तार करण्यासाठी अथवा नवीन व्यवसाय घटक स्थापित करण्यासंदर्भातील गुंतवणूक प्रक्रियेबद्दल सर्वसमावेशक माहिती उपलब्ध करुन देण्याच्या दृष्टीने ‘शासन ते व्यवसाय’ सेवा या कक्षामार्फत पुरविण्यात येतात. मैत्री कक्षामार्फत १५ विभागांकडून देण्यात येणाऱ्या एकूण ११९ सेवा एकाच ठिकाणी देण्यात येतात. मैत्री कक्षामार्फत मार्च, २०२४ पर्यंत एकूण ३.१३ लाख प्राप्त अर्जांपैकी ३.०५ लाख अर्जांचा निपटारा करण्यात आला. मैत्री कक्षाने मार्च, २०२४ पर्यंत ३,०४१ तक्रारींपैकी २,९२३ तक्रारींचे निराकरण केले. गुंतवणुकदार आणि उद्योजकांना राज्यात व्यवसाय करण्यासाठी अधिक पूरक परिसंस्था विकसित करण्याच्या उद्देशाने राज्य शासनाने जुलै, २०२३ मध्ये ‘मैत्री कायदा’ लागू केला आहे.

महाराष्ट्र आर्थिक सल्लागार परिषद:

- राज्य शासनाने राज्यातील अग्रगण्य उद्योगपतींचा समावेश असलेली ‘महाराष्ट्र आर्थिक सल्लागार परिषद’ गठीत केली आहे
- या परिषदेने राज्य २०२७-२८ पर्यंत एक ट्रिलीयन डॉलर अर्थव्यवस्था होण्याच्या दृष्टीने रोडमॅप तयार केला आहे
- परिषदेने सादर केलेला अहवाल राज्य शासनाने स्विकारला आहे

८.६ राज्यातील औद्योगिक विकासास चालना देण्यासाठी केंद्र शासनाच्या योजनांची अंमलबजावणी सोबतच राज्याच्या विविध योजना व उपक्रम राबविण्यात येत आहेत. त्यापैकी काही उपक्रम खालीलप्रमाणे आहेत :

- ➢ महाराष्ट्र उद्योजक पुरस्कार
- ➢ महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक समुह विकास कार्यक्रम
- ➢ सामूहिक प्रोत्साहन योजना
- ➢ एकात्मिक औद्योगिक क्षेत्र विकासासाठी प्रोत्साहन २०१८
- ➢ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर अजा/अज उद्योजकांसाठी विशेष प्रोत्साहन पॅकेज योजना २०१६

महाराष्ट्र उद्योजक पुरस्कार: महाराष्ट्र भूषण पुरस्काराच्या धर्तीवर राज्याच्या औद्योगिक क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदान देणाऱ्या नामवंत उद्योजकांचा गौरव करण्यासाठी राज्य शासनाने २०२३ पासून 'महाराष्ट्र उद्योग रत्न, उद्योग मित्र, उद्योगिनी आणि उत्कृष्ट मराठी उद्योजक पुरस्कार' सुरू केले आहेत

राज्यातील औद्योगिक गुंतवणूक

८.७ उदारीकरणाचे धोरण अंगिकारल्यापासून (ऑगस्ट, १९९१) राज्यात डिसेंबर, २०२३ पर्यंतच्या कालावधीत ₹ १८,३८,४४५ कोटी गुंतवणुकीसह २२,९३७ प्रकल्पांना मान्यता देण्यात आली. निवडक राज्यांमधील मंजूर औद्योगिक प्रकल्पांची माहिती तक्ता ८.१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१ निवडक राज्यांमधील मंजूर औद्योगिक प्रकल्प@

राज्य	२०२१		२०२२		२०२३	
	उपक्रम (संख्या)	गुंतवणूक (₹ कोटी)	उपक्रम (संख्या)	गुंतवणूक (₹ कोटी)	उपक्रम (संख्या)	गुंतवणूक (₹ कोटी)
आंध्र प्रदेश	४७	९,३७३	५४	१६,१३७	५१	१२,२३८
गुजरात	२१४	९२,५६६	१९१	१,००,०८९	१९०	६२,५३५
कर्नाटक	११४	६१,७२६	१०३	७०,६९५	६६	२१,०९७
महाराष्ट्र	**२७३**	**२,७७,३३५**	**२३२**	**३८,९८६**	**२६४**	**५९,५५१**
तामीळनाडू	११५	२९,६३६	६८	९,३८३	९४	२०,०१०
तेलंगणा	४१	४,६१४	३४	५,८८७	५९	१३,२४२
उत्तर प्रदेश	११४	१७,२७८	७१	१०,३७५	७०	२१,५७७
अखिल भारत	**१,४८९**	**७,७१,४२८**	**१,१८५**	**४,२४,१०१**	**१,२६७**	**५,१०,८५२**

@ आवेदनपत्र/इरादा पत्र/१०० टक्के निर्यातभिमुख प्रस्तावांसह

आधार : १) उद्योग संवर्धन आणि आंतरिक व्यापार विभाग, केंद्र शासन २) उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

८.८ **मॅग्नेटिक महाराष्ट्र:** गुंतवणूक आकर्षित करणे आणि रोजगार निर्मितीच्या उद्देशाने राज्यात जून, २०२० मध्ये मॅग्नेटिक महाराष्ट्र २.० कार्यक्रम आयोजित करण्यात आला. राज्याने जून, २०२० ते मार्च, २०२४ पर्यंत ₹ ७,१९,१७२ कोटी गुंतवणुकीसह सुमारे ७.५२ लाख अपेक्षित रोजगार निर्मितीची क्षमता असलेल्या १७७ प्रकल्पांचे सामंजस्य करार केले. एकूण प्रस्तावित गुंतवणुकीमध्ये नवीकरणीय ऊर्जा, माहिती तंत्रज्ञान, स्टील उत्पादन आणि इलेक्ट्रॉनिक सिस्टीम डिझाईन व उत्पादन या क्षेत्रातील गुंतवणुकीचा हिस्सा सुमारे ७० टक्के आहे.

८.८.१ दावोस, स्वित्झर्लंड येथे झालेल्या 'जागतिक आर्थिक परिषद-२०२३' मध्ये राज्याने उच्च-तंत्र आणि पायाभूत सुविधा, ऊर्जा, माहिती तंत्रज्ञान/ फिनटेक/ डेटा सेंटर, स्टील उत्पादन आणि कृषि व अन्नप्रक्रिया घटक या क्षेत्रांमधील ₹ १.३७ लाख कोटीची गुंतवणूक व एक लाखांहून अधिक रोजगार निर्मितीची क्षमता असलेल्या १९ प्रकल्पांचे सामंजस्य करार केले. या विविध कंपन्यांशी झालेल्या १९ सामंजस्य करारांपैकी ८० टक्के करारांची अंमलबजावणी झाली असून उर्वरीत प्रगतीपथावर आहेत.

८.८.२ दावोस, स्वित्झर्लंड येथे झालेल्या 'जागतिक आर्थिक परिषद-२०२४' मध्ये राज्याने ₹ २.५० लाख कोटी गुंतवणूक आकर्षित करण्याचे लक्ष्य निर्धारीत केले होते व ₹ ३.२३ लाख कोटी गुंतवणूक आणि दोन लाख रोजगार अपेक्षित असलेले १९ सामंजस्य करार केले. लोखंड व स्टील, माहिती तंत्रज्ञान, हरित ऊर्जा, कृषि, लॉजिस्टीक्स, इलेक्ट्रॉनिक्स, इत्यादी क्षेत्रातील नामांकीत कंपन्यांशी हे करार करण्यात आले.

८.९ **विशाल प्रकल्प:** सन २००५ पासून राज्यात विशाल प्रकल्प धोरण राबविण्यात येत आहे. प्रकल्प धोरणाच्या सुरुवातीपासून मार्च, २०२४ पर्यंत, राज्यात ₹ ७,७४,५७७ कोटी प्रस्तावित गुंतवणुकीसह ८.४४ लाख अपेक्षित रोजगार निर्मितीच्या ८८२ विशाल प्रकल्पांना मंजुरी देण्यात आली. तर ₹ १,४४,४९९ कोटी गुंतवणुकीसह सुमारे १.८० लाख रोजगार निर्मिती क्षमतेच्या २६५ प्रकल्पांना पात्रता प्रमाणपत्रे देण्यात आली.

८.१० **थेट विदेशी गुंतवणूक:** व्यवसायासाठी अनुकूल वातावरण, विविध धोरणे आणि कुशल मनुष्यबळाची उपलब्धता या बाबी राज्याला भारतातील थेट विदेशी गुंतवणुकीमध्ये आघाडीवर ठेवण्यास सहाय्यभूत ठरल्या आहेत. निवडक राज्यांमधील थेट विदेशी गुंतवणूक तक्ता ८.२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२ निवडक राज्यांमधील थेट विदेशी गुंतवणूक

(₹ कोटी)

राज्य	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४+	संचित गुंतवणूक (ऑक्टोबर, २०१९ - डिसेंबर, २०२३)
गुजरात	२०,१६९	३७,०५९	४८,४१०	२,८७,४३५ (१७)
हरियाणा	२०,९७२	२०,७३५	१०,७७३	७०,२४६ (४)
कर्नाटक	१,६३,७९५	८३,६२८	३०,२१९	३,६५,२७६ (२२)
महाराष्ट्र	**१,१४,९६४**	**१,१८,४२२**	**१,००,११२**	**५,०७,४४० (३०)**
तामीळनाडू	२२,३९६	१७,२४७	१४,५४७	७८,६३४ (५)
तेलंगणा	११,९६४	१०,३१९	१९,९०६	५५,६७२ (३)
अखिल भारत	**४,३७,१८८**	**३,६७,४३५**	**२,६५,०३०**	**१६,८३,७८०**

टीप : कंसातील आकडे अखिल भारतातील एकूण थेट विदेशी गुंतवणुकीशी टक्केवारी दर्शवितात + डिसेंबरपर्यंत

आधार : उद्योग संवर्धन आणि आंतरिक व्यापार विभाग, केंद्र शासन

सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम

८.११ वस्तुनिर्माण आणि सेवा पुरविणाऱ्या उपक्रमांचे वार्षिक उलाढाल व यंत्रसामग्री/साधनसामग्री मधील गुंतवणूक यावर आधारित सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम असे वर्गीकरण करण्यात आले आहे. सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांचे सक्षमीकरण करणे व त्यांना प्रोत्साहन देणे यासाठी राज्यात विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांना सुलभ व्यवसायाकरीता कायमस्वरूपी नोंदणी क्रमांक देण्यासाठी केंद्र शासनाने दि. १ जुलै, २०२० रोजी उद्यम नोंदणी पोर्टल सुरू केले. दि. ९ जानेवारी, २०२४ पर्यंत, राज्यातील एकूण ३३.०७ लाख सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांनी उद्यम नोंदणी पोर्टलवर नोंदणी झाली असून त्यातील रोजगार १२३.३९ लाख होता.

उद्यम नोंदणी पोर्टलवर दि.११ मार्च, २०२४ रोजी देशातील नोंदणी झालेल्या एकूण २.४१ कोटी सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांपैकी १६.९ टक्के राज्यातील आहेत. विभागनिहाय उद्यम नोंदणी झालेले सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम तक्ता ८.३ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ८.३ विभागनिहाय उद्यम नोंदणी झालेले सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम

(दि. ९ जानेवारी, २०२४ पर्यंत)

विभाग	सूक्ष्म उपक्रम		लघु उपक्रम		मध्यम उपक्रम	
	संख्या	रोजगार (लाख)	संख्या	रोजगार (लाख)	संख्या	रोजगार (लाख)
कोकण (मुंबई वगळून)	५,३०,९१३	१९.६०	१०,००९	२.९३	९७७	१.७३
मुंबई#	५,०५,३८२	१६.९६	३८,९४९	६.७६	२,९५९	५.६२
नाशिक	४,७२,६१७	९.८०	६,९९९	०.९९	९७५	०.६०
पुणे	७,९८,९४२	२५.९६	१७,७५७	३.८९	४,७७०	३.५४
छत्रपती संभाजीनगर	३,९६,४८६	९.९४	७,०७९	०.९२	७७८	०.५२
अमरावती	१,०९,४६५	३.९६	२,२०४	०.२५	१९३	०.०७
नागपूर	३,९०,८५१	७.९७	७,६०२	०.९३	८५७	०.४५
एकूण	**३२,०४,६५६**	**९४.१९**	**९०,५९९**	**१६.६७**	**११,५०९**	**१२.५४**

आधार : उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

शहर व उपनगर जिल्हे यांसह

महाराष्ट्रातून निर्यात

८.१२ जागतिक निर्यातीत राज्याचे योगदान वाढविण्याच्या उद्देशाने राज्य शासनाकडून व्यापार आणि निर्यात प्रोत्साहनासाठी सातत्याने विविध उपक्रम राबविण्यात येत आहेत. एक जिल्हा एक उत्पादन, जिल्ह्यांना निर्यात केंद्र म्हणून विकसित करणे, राज्य / जिल्हा निर्यात प्रोत्साहन परिषद, इत्यादी शासनाचे काही महत्त्वाचे उपक्रम आहेत. रत्ने व आभूषणे, अभियांत्रिकी वस्तू, शेतमालावर आधारीत उत्पादने, रसायने, धातू व धातू उत्पादने, औषधी व औषधी द्रव्ये, इलेक्ट्रॉनिक्स व विद्युत उपकरणे आणि कापड व तयार कपडे ही राज्यातून निर्यात केलेली प्रमुख उत्पादने आहेत. राज्यातून सन २०२२-२३ मध्ये ₹ ५,८१,४३९ कोटी व सन २०२३-२४ मध्ये जानेवारी पर्यंत ₹ ४,५३,८२९ कोटीची उत्पादने निर्यात करण्यात आली.

- सन २०२२-२३ मध्ये देशाच्या एकूण निर्यातीत १६ टक्के योगदानासह राज्य दुसऱ्या स्थानावर आहे
- नीती आयोगाने प्रकाशित केलेल्या 'निर्यात सज्जता निर्देशांक २०२२' नुसार राज्य देशात दुसऱ्या क्रमांकावर आहे
- राज्यात ३७ विशेष आर्थिक क्षेत्रे (एसईझेड) आणि आठ कृषी निर्यात क्षेत्रे आहेत
- राज्यात विविध क्षेत्रांतील निर्यातकेंद्रित २७ औद्योगिक पार्कस असून उद्योग संवर्धन व आंतरीक व्यापार विभाग, केंद्र शासन यांच्या वर्गवारीनुसार अग्रणी श्रेणीतील राज्यांमध्ये सर्वाधिक आहेत

आलेख ८.१ : सन २०२२-२३ मध्ये राज्यातून झालेली निर्यात

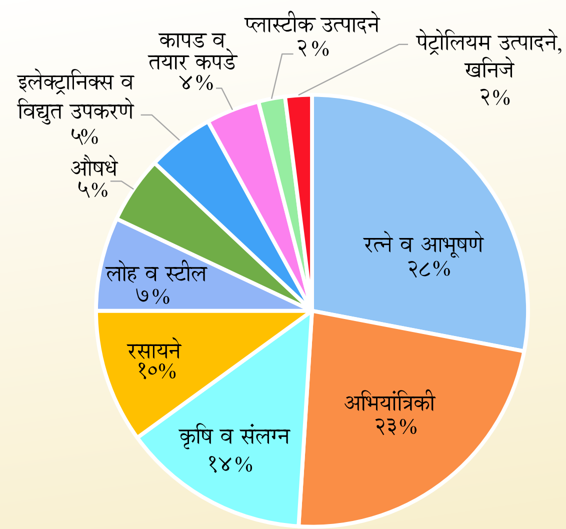

८.१२.१ निर्यातीस प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्य शासनाने विविध उपक्रम सुरु केले असून त्यातील काही खालीलप्रमाणे आहेत :

(i) परदेशातील औद्योगिक प्रदर्शनात सहभागी होण्यासाठी लघुउद्योग घटकांना ५० टक्के भाडे अनुदान दिले जाते

(ii) राज्यातील सर्वोत्कृष्ट निर्यातदारांना पुरस्कार दिला जातो

(iii) शासन आणि विविध स्थानिक संस्थांच्या मदतीने पुण्याजवळील मोशी, छत्रपती संभाजीनगरजवळील शेंद्रे औद्योगिक वसाहत आणि नागपुरातील अंबाझरी गार्डन येथे आंतरराष्ट्रीय प्रदर्शन केंद्रे उभारण्यात येत आहेत.

आलेख ८.२ : महाराष्ट्रामधून झालेली निर्यात

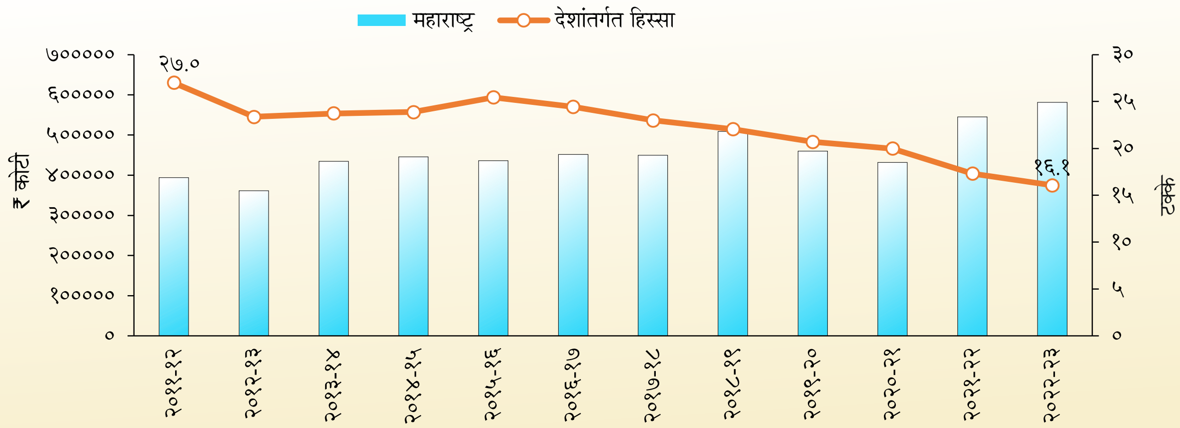

८.१३ **महाराष्ट्र राज्य निर्यात प्रोत्साहन धोरण-२०२३:** राज्याची आर्थिक वाढ साध्य करण्यासाठी तसेच रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्याच्या दृष्टीकोनातून 'महाराष्ट्र राज्य निर्यात प्रोत्साहन धोरण-२०२३' घोषित करण्यात आले आहे. या धोरणाची प्रमुख उद्दिष्टे (i) जागतिक मुल्य साखळी मध्ये राज्याचा सहभाग वाढविणे, (ii) प्राधान्य क्षेत्रे तसेच सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांच्या निर्यात क्षमतेचा पुरेपुर वापर करुन शाश्वत वाढीव विकास साध्य करणे, (iii) निर्यातीत विविधता आणणे व व्यापार वृद्धीसाठी नवीन बाजारपेठा शोधणे, (iv) समृद्धी महामार्गालगतच्या कृषि समृद्धी केंद्रामध्ये अणुप्रक्रिया आधारीत निर्यातक्षम अन्न/कृषि प्रक्रीया उद्योग उभारणीसाठी चालना देणे, (v) प्रत्येक जिल्हा निर्यात केंद्र म्हणून विकसित करणे ही आहेत. पुढील पाच वर्षांत राज्यात जागतिक दर्जाची निर्यातभिमुख ३० औद्योगिक पार्कस विकसित करण्याचे या धोरणाचे उद्दिष्ट असून सन २०२७-२८ पर्यंत राज्यातून होणारी निर्यात दुप्पट करणे आणि सन २०३० पर्यंत राष्ट्रीय निर्यातीत राज्याचे योगदान २२ टक्क्यांपर्यंत वाढविण्याचे लक्ष्य निश्चित करण्यात आले आहे. निर्यात प्रोत्साहन धोरणात महाराष्ट्र आर्थिक सल्लागार परिषदेच्या अहवालात नमूद केलेल्या बाबी विचारात घेण्यात आल्या आहेत.

८.१३.१ निर्यात प्रोत्साहन धोरणाची ठळक वैशिष्ट्ये:

➢ निर्यातीला चालना देण्यासाठी जागतिक दर्जाच्या पायाभूत सुविधा निर्माण करून आणि निर्यातीसाठी सर्वोत्तम परीसंस्था तयार करून राज्याच्या निर्यात क्षमतेचा शोध घेणे हे निर्यातभिमुख औद्योगिक विकास कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट आहे. या कार्यक्रमात निर्यातभिमुख विशिष्ट प्रकल्प (ईओएसपी) आणि निर्यातभिमुख औद्योगिक पार्क (ईओआयपी) यांचा समावेश असून त्याअंतर्गत संपूर्ण राज्यात निर्यात विकासाला चालना देण्यासाठी झोननिहाय आर्थिक सहाय्य देण्यात येणार आहे

➢ राज्यातील निर्यातभिमुख औद्योगिक पार्क मधील/ बाहेरील निर्यातक्षम घटकांना प्रोत्साहन पॅकेज योजनेअंतर्गत सवलतींबरोबरच निर्यात प्रोत्साहनाच्या पॅकेजमध्ये (i) राज्यातील उत्पादन क्षेत्रातील सुक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग घटकांना विमा हप्ता (ईसीजीसी), व्याज अनुदान आणि विशेष निर्यात प्रोत्साहन, (ii) मोठ्या उद्योगांना वीज शुल्क माफी, कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधीची प्रतिपुर्ती व तंत्रज्ञान अद्ययावतीकरणासाठी विशेष भांडवली अनुदान, (iii) नवीन सुक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांसाठीच्या प्रोत्साहनांमध्ये आंतरराष्ट्रीय प्रदर्शनात सहभागी होण्यासाठी सुक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना सहाय्य, प्रथमच निर्यात करणाऱ्या सुक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग निर्यातदारांना लॉजिस्टिक प्रोत्साहन, व बँकांकडून प्राधान्य क्षेत्र कर्ज अंतर्गत सुलभ अटींवर वित्तपुरवठा मिळण्यासाठी सहाय्य, इत्यादीचा समावेश आहे

महाराष्ट्र राज्य निर्यात प्रोत्साहन धोरण-२०२३ मधील प्रमुख घटक:

- निर्यात प्रोत्साहन विषयक पायाभूत सुविधांची निर्मिती आणि बळकटीकरण
- निर्यातदार तसेच निर्यातक्षम घटकांना विशेष प्रोत्साहन
- निर्यातीला चालना देण्यासाठी एक जिल्हा एक उत्पादन (ओडीओपी) आणि भौगोलिक संकेत (जीआय) उत्पादनांना प्रोत्साहन देणे
- निर्यात सुविधांकरीता संस्थात्मक व्यवस्था
- व्यवसाय सुलभीकरणांतर्गत उपक्रमांत निर्यात सुलभीकरणासाठी पुढाकार
- निर्यातीला प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्य शासनाच्या इतर धोरणांचे अभिसरण
- महाराष्ट्र निर्यात प्रोत्साहन परिषद

➢ 'ब्रँड महाराष्ट्र': निर्यातदारांना बाजारपेठ उपलब्ध करून देण्यासाठी व व्यापाराला चालना देण्यासाठी तसेच स्थानिक उत्पादनांच्या माध्यमातून 'ब्रँड महाराष्ट्र'ला प्रोत्साहन देण्यासाठी 'महाराष्ट्र आंतरराष्ट्रीय व्यापार मेळावा' या वार्षिक आंतरराष्ट्रीय निर्यात प्रोत्साहन कार्यक्रमाचे राज्यातर्फे आयोजन. 'ब्रँड महाराष्ट्र' अंतर्गत ओडीओपी आणि जीआय उत्पादनांना प्रोत्साहन देण्यासाठी राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय प्रदर्शनात राज्याचा सहभाग

औद्योगिक विकासासाठी योजना/कार्यक्रम

८.१४ **सूक्ष्म आणि लघु उद्योग- समुह विकास कार्यक्रम (एमएसई-सीडीपी):** केंद्र शासनाच्या या कार्यक्रमाची उद्दिष्टे (i) विद्यमान समुहामध्ये सामायिक सुविधा केंद्रे स्थापन करण्यासाठी आर्थिक सहाय्याद्वारे समूह दृष्टिकोन स्विकारुन त्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी सूक्ष्म आणि लघु उद्योगांची उत्पादकता आणि स्पर्धात्मकता वाढविणे आणि (ii) औद्योगिक क्षेत्रे / इस्टेट / फ्लॅटेड फॅक्टरी कॉम्प्लेक्सचे नवनिर्माण / अद्ययावतीकरण करणे ही आहेत. मार्च, २०२४ पर्यंत एमएसई-सीडीपी अंतर्गत केंद्र शासनाने राज्यात सामायिक सुविधा केंद्र स्थापित करण्यासाठी ४६ प्रकल्पांना मान्यता दिली असून ₹ २४६.६८ कोटी अनुदान वितरीत केले आहे. या मंजूर प्रकल्पांपैकी २४ सामायिक सुविधा केंद्र कार्यरत आहेत.

८.१४.१ **महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक समुह विकास कार्यक्रम:** राज्य शासनाकडून प्रामुख्याने राज्यातील उद्योग नसलेल्या जिल्ह्यांमधील आणि नक्षलग्रस्त भागातील उद्योगांच्या विकासासाठी महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक समुह विकास कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमांतर्गत राज्य शासनाने २४२ समुह प्रकल्प विकसित करण्याचे काम हाती घेतले असून त्यापैकी १२२ समुह प्रकल्पांमध्ये सामायिक सुविधा केंद्र स्थापनेसाठी मान्यता देण्यात आली आहे. माहे मार्च, २०२४ पर्यंत एकूण ७१ सामायिक सुविधा केंद्र कार्यरत असून ₹ ३२१.५३ कोटी खर्च झाला आहे.

८.१५ **पारंपरिक उद्योगांच्या पुनरुज्जीवनासाठी निधीची योजना (स्फुर्ती):** पारंपरिक उद्योग आणि कारागिरांना समुहात संघटित करून पारंपरिक उद्योगांना अधिक उत्पादनक्षम आणि स्पर्धात्मक बनविण्यासाठी केंद्र शासनाची ही योजना राज्यात राबविण्यात येत आहे. सप्टेंबर, २०२३ अखेर स्फुर्ती अंतर्गत राज्यात २७ समुह प्रकल्प मंजूर झाले असून त्यापैकी १६ समुह प्रकल्प कार्यरत आहेत.

८.१६ **सामूहिक प्रोत्साहन योजना:** समतोल प्रादेशिक विकासाला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि औद्योगिकदृष्ट्या कमी विकसित भागात उद्योगांचा प्रसार व्हावा याकरिता या भागातील नवीन किंवा विस्तारीत उद्योग घटकांसाठी राज्य शासन सामूहिक प्रोत्साहन योजना राबवित आहे. सन १९६४ मध्ये योजना सुरू झाल्यापासून या योजनेमध्ये वेळोवेळी सुधारणा करण्यात आल्या आहेत. सामूहिक प्रोत्साहन योजना-२०१९ अंतर्गत पात्र असलेले खाजगी क्षेत्रातील, राज्य सार्वजनिक/ संयुक्त क्षेत्रातील आणि सहकारी क्षेत्रातील उद्योग घटक प्रोत्साहन देण्यासाठी विचारात घेतले आहेत. सामूहिक प्रोत्साहन योजनेअंतर्गत वितरण तक्ता ८.४ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ८.४ सामूहिक प्रोत्साहन योजनेअंतर्गत वितरण

(₹ कोटी)

तपशील	वितरण		
	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४*
औद्योगिक प्रोत्साहन अनुदान			
विशाल प्रकल्प	३,६७४	३,४५२	३,७९३
मोठे उद्योग	८०८	३७५	५७८
सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम	५३७	१,४५१	९४३
इतर प्रोत्साहने			
मोठे उद्योग	६७	१०४	३०
सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम	१५२	४६८	२५६
इलेक्ट्रीक वाहन	६२	१५०	१००
एकूण	**५,३००**	**६,०००**	**५,७००**

आधार: उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

८.१७ विद्युत वाहन उत्पादक कारखाने आणि अनुषंगिक संशोधन व विकास सुविधा उभारण्यासाठी प्रोत्साहने देऊन विद्युत वाहन उत्पादन आणि संशोधन व विकास परिसंस्था विकसित करण्यासाठी राज्यात गुंतवणूक आकर्षित करणे हे 'महाराष्ट्र विद्युत वाहन धोरण, २०२१' चे उद्दिष्ट आहे. राज्यामध्ये ॲडव्हान्स केमिस्ट्री सेल बॅटरीच्या निर्मितीसाठी सन २०२३ पर्यंत किमान एक गिगाफॅक्टरी आकर्षित करण्याचेही उद्दिष्ट आहे. या धोरणा अंतर्गत ९५,६०१ विद्युत वाहनांकरीता ₹ ३३२.५४ कोटी प्रोत्साहन निधी मंजूर केला असून त्यापैकी ऑक्टोबर, २०२३ पर्यंत ६७,२७९ विद्युत वाहनांकरीता ₹ २६८.२८ कोटी निधी वितरीत केला आहे.

राज्यातील संस्थात्मक पाठबळ आणि औद्योगिक पायाभूत सुविधा

८.१८ **महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ (एमआयडीसी):** महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ ही राज्याची औद्योगिक विकास व गुंतवणुकीसाठी प्रोत्साहन देणारी नोडल संस्था आहे. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाकडे १९ सामायिक सांडपाणी प्रक्रिया प्रकल्प, दोन सांडपाणी प्रक्रिया प्रकल्प, चार सामायिक धोकादायक कचरा प्रक्रिया, साठवणूक व विल्हेवाट सुविधा आहेत. दिल्ली-मुंबई इंडस्ट्रियल कॉरिडॉर आणि सुपा-जपानी इन्व्हेस्टमेंट झोन प्रकल्पांच्या माध्यमातून औद्योगिक पायाभूत सुविधांचा विकास सुरू आहे. महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक महामंडळाकडे १.०१ लाख हेक्टर पेक्षा अधिक जमीन असलेली २९२ औद्योगिक संकुले, आशिया खंडातील सर्वात मोठे

पाणी पुरवठ्याचे जाळे (दररोज २,५०० एमएलडी), उद्योगांना वीजपुरवठ्यासाठी समर्पित फीडर तसेच वाइन पार्क, सिल्व्हर पार्क, नऊ विशेष आर्थिक झोन, फ्लोरिकल्चर पार्क, फूड पार्क, टेक्स्टाइल पार्क आणि २७ आयटी पार्क अशा विशेष पायाभूत सुविधा आहेत. डिसेंबर, २०२३ पर्यंत महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक महामंडळाने २९२ औद्योगिक क्षेत्रे बांधली असून त्यापैकी १४७ मोठी औद्योगिक क्षेत्रे, १०५ लघु औद्योगिक क्षेत्रे आणि ४० विकास केंद्रे आहेत. १५ नवीन औद्योगिक पार्क व विशेष पार्क साठी प्रक्रीया सुरु आहे.

८.१८.१ प्रगत सुविधा आणि किफायतशीर किंमत रचनेसह परिपूर्ण असे कारखाना सुरू करण्यासाठीचे तयार वातावरण 'प्लग अँड प्ले पायाभूत सुविधे' अंतर्गत महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ उपलब्ध करुन देत आहे. त्याच बरोबर उद्योगांची तातडीने स्थापना करण्यासाठी महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ भाडेतत्वावर औद्योगिक शेडसाठी जागा देखील पुरवित आहे. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ क्षेत्रातील औद्योगिक घटकांची माहिती तक्ता ८.५ मध्ये दिली आहे.

राज्याचे प्रमुख महत्त्वाकांक्षी प्रकल्प:

- रांजणगाव व तळेगाव येथे हायटेक ईएसडीएम पार्क
- साळव व शहापूर-धेरंड येथे औषध व बल्क औषध प्रकल्प
- ऑरिक, दिंडोरी, सिन्नर, बुटीबोरी आणि नागपूर येथे मेगा फूड पार्क व हब
- मुंबई, नवी मुंबई आणि तळोजा येथे स्टार्टअप्स व डेटा सेंटर
- ऑरिक, पुणे आणि सिंधुदुर्ग येथे वैद्यकीय उपकरणे आणि संशोधन व विकास
- चाकण, तळेगाव, भिवंडी, नाशिक, जालना आणि नागपूर येथे एकात्मिक व मल्टी मॉडेल लॉजिस्टिक्स
- तळोजा येथे जेम्स अँड ज्वेलरी पार्क
- दिंडोरी येथे बायोटेक्नॉलॉजी पार्क

तक्ता ८.५ महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ क्षेत्रातील औद्योगिक घटकांची माहिती

(दि. १ जानेवारी, २०२० ते ३१ डिसेंबर, २०२३)

विभाग	घटक (संख्या)	गुंतवणूक (₹ कोटी)	रोजगार (लाख)	विकसित भूखंड (संख्या)
कोकण (मुंबई वगळून)	१३,५२३	२६,०६०	०.३८	१६,३३९
मुंबई#	३०९	५६	०.०१	३१७
नाशिक	१०,०८१	८,५४७	१.१७	१३,६१७
पुणे	१५,६०२	१,१३,३४२	०.७८	२०,२७६
छत्रपती संभाजीनगर	१०,५७७	६,८७७	२.५७	१३,४३६
अमरावती	३,०११	८,०१५	०.२५	७,६६९
नागपूर	५,०४८	२७,५६७	१.५२	८,९७७
एकूण	**५८,१५१**	**१,९०,४६४**	**६.६८**	**८०,६३१**

आधार: महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, महाराष्ट्र शासन

शहर व उपनगर जिल्हा यांसह

८.१९ **दिल्ली-मुंबई औद्योगिक कॉरिडॉर:** दिल्ली-मुंबई औद्योगिक कॉरिडॉर हा दिल्ली आणि मुंबई दरम्यानचा नियोजित औद्योगिक विकास प्रकल्प आहे. या प्रकल्पाअंतर्गत छत्रपती संभाजीनगर जिल्हयातील शेंद्रा-बिडकीन औद्योगिक क्षेत्र आणि रायगड जिल्हयातील दिघी बंदर औद्योगिक क्षेत्र यांचा समावेश आहे.

८.१९.१ दिल्ली-मुंबई औद्योगिक कॉरिडॉर प्रकल्पाचा भाग असलेल्या ४,००० हेक्टर क्षेत्रात वसलेल्या औरंगाबाद औद्योगिक शहराचा (ऑरिक) सुनियोजित आणि हरित स्मार्ट औद्योगिक शहर म्हणून विकास केला जात आहे. केंद्र शासनाने शेंद्रा-बिडकीन औद्योगिक क्षेत्रामध्ये मूलभूत पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी ₹ ७,९४७ कोटी मंजूर केले आहेत. मार्च, २०२४ पर्यंत शेंद्रा येथील सुमारे ८३९ हेक्टर क्षेत्र आणि बिडकीन येथील सुमारे १,००६ हेक्टर क्षेत्र विकसित करण्यात आले आहे. सुमारे २७३ हेक्टर क्षेत्राचे एकूण २२७ भूखंड गुंतवणुकदारांना वाटप करण्यात आले आहेत. ऑरिकमध्ये एकूण गुंतवणूक सुमारे ₹ ७,३६० कोटी झाली असून सुमारे ११,००० रोजगार निर्मिती झाली आहे. ऑरिकमधून १५ वर्षांत तीन लाखांहून अधिक रोजगार निर्मिती अपेक्षित आहे. दिघी बंदर औद्योगिक क्षेत्र अंतर्गत सुमारे २,४५० हेक्टर क्षेत्र विकसित करण्याचे प्रस्तावित आहे.

८.२० **महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळ:** महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळ लघु उद्योगांचा विकास करण्यासाठी उद्योजकांना सहाय्य करते आणि सल्ला, समुपदेशन, पणन, प्रशिक्षण, आयात-निर्यात, उद्योजकता विकास कार्यक्रम यासारख्या पूरक सेवा देते. महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळाची उलाढाल तक्ता ८.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.६ महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळाची उलाढाल

(₹ कोटी)

बाब	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४*
पणन सहाय्य	४.२२	३.९७	५.४७
इतर	०.८६	०.४५	०.८७
एकूण	**५.०८**	**४.४२**	**६.३४**

आधार: महाराष्ट्र लघुउद्योग विकास महामंडळ * अस्थायी

तक्ता ८.७ खादी व ग्रामोद्योग घटकांची प्रगती

वर्ष	सहाय्यित घटक (लाख)	उत्पादन मूल्य (₹ कोटी)	रोजगार (लाख)
२०२१-२२	१.८२	१,८२७	३.८
२०२२-२३	१.८४	१,९५०	३.९
२०२३-२४*	१.८६	१,९६९	४.१

आधार: महाराष्ट्र राज्य खादी आणि ग्रामोद्योग मंडळ * अस्थायी

८.२१ **महाराष्ट्र राज्य खादी आणि ग्रामोद्योग मंडळ:** राज्यामध्ये खादी व ग्रामोद्योग उपक्रमांचे संघटन, विकास व विस्तारासाठी महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळाची स्थापना करण्यात आली आहे. या मंडळामार्फत पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम, मुख्यमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रम, कारागीर रोजगार हमी योजना, इत्यादी विविध योजनांची अंमलबजावणी करण्यात येते. राज्यातील खादी व ग्रामोद्योग घटकांना सन २०२२-२३ मध्ये ₹ ७५.४९ कोटी तर सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ९१.८५ कोटी अनुदान वितरीत करण्यात आले. खादी व ग्रामोद्योग घटकांची प्रगती तक्ता ८.७ मध्ये दिली आहे.

८.२२ **महाराष्ट्र राज्य नाविन्यता संस्था:** राज्यातील स्टार्टअप आणि नाविन्यतेसाठी 'महाराष्ट्र राज्य नाविन्यता संस्था' ही नोडल यंत्रणा असून 'महाराष्ट्र राज्य इनोव्हेशन स्टार्टअप पॉलिसी-२०१८' अंतर्गत उपक्रम राबविण्याची जबाबदारी या यंत्रणेवर सोपविण्यात आली आहे. अनेक प्रमुख गुंतवणूकदारांची उपलब्धता आणि ६० पेक्षा अधिक इन्क्युबेटरचे जाळे यामुळे राज्यात स्टार्टअपसाठी पोषक वातावरण आहे. राज्याने तीन व्हेंचर फंडांच्या माध्यमातून स्टार्टअप आणि सुक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांसाठी ₹ ५०० कोटीच्या व्हेंचर फंडिंगची तरतूद केली आहे. निवडक राज्यातील स्टार्टअपची संख्या आणि त्यातील रोजगार तक्ता ८.८ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ८.८ निवडक राज्यांतील स्टार्टअपची संख्या व त्यातील रोजगार

(संख्या)

राज्य	दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी	
	स्टार्टअप	रोजगार
आंध्र प्रदेश	१,९९६	२१,९५६
गुजरात	१०,१२९	१,११,४१९
कर्नाटक	१३,३२०	१,४६,५२०
महाराष्ट्र	**२१,१०५**	**२,३७,१७१**
तामीळनाडू	८,१३२	८९,४५२
तेलंगणा	६,११७	६७,२८७
उत्तर प्रदेश	११,५६३	१,२७,१९३
अखिल भारत	**१,०८,७४५**	**११,९६,१९५**

आधार : महाराष्ट्र राज्य नाविन्यता संस्था

- स्टार्टअप इंडियाच्या 'स्टेट्स स्टार्टअप रँकिंग २०२१' अहवालानुसार, महाराष्ट्र राज्य पाच सर्वोत्तम कामगिरी करणाऱ्या राज्यांपैकी एक आहे आणि 'आउटलुक स्टार्ट-अप आउटपरफॉर्मर्स २०२३' रँकिंगमध्ये राज्याने अव्वल स्थान कायम राखले आहे
- केंद्र शासनाच्या उद्योग संवर्धन आणि आंतरिक व्यापार विभागाने अखिल भारतीय स्तरावर मार्च, २०२४ पर्यंत मान्यता दिलेल्या स्टार्टअप्समध्ये राज्याचा हिस्सा सर्वाधिक १९ टक्के आहे
- राज्यातील प्रत्येक जिल्ह्यांत किमान १० स्टार्टअप आहेत
- मार्च, २०२४ पर्यंत देशातील ११३ युनिकॉर्न (१ बिलियन डॉलर पेक्षा अधिक मूल्य असलेली कंपनी) स्टार्टअप्सपैकी २६ स्टार्टअप राज्यातील आहेत
- वित्तीय तंत्रज्ञान (फिनटेक) धोरण असलेले महाराष्ट्र हे एकमेव राज्य आहे आणि फिनटेक स्टार्टअप्ससाठी 'मुंबई फिनटेक हब' ही समर्पित सहाय्यक टीम आहे

८.२२.१ 'महाराष्ट्र स्टार्टअप सप्ताह' या उपक्रम मंचाद्वारे नाविन्यपूर्ण सोल्यूशन्स असलेल्या २४ स्टार्टअप्सना प्रत्येकी ₹ १५ लाख रकमेचा कार्यादेश देण्यात येतो. आतापर्यंत आयोजित करण्यात आलेल्या पाच कार्यक्रमांमधून स्टार्टअप्सकडून ₹ १८ कोटी रकमेचे नाविन्यपूर्ण सोल्युशन्स उपलब्ध आले आहेत. राज्यातील २५ जिल्ह्यांमध्ये महाराष्ट्र स्टार्टअप सप्ताह पथदर्शी प्रकल्प घेण्यात आले आहेत.

८.२२.२ इन्क्युबेटरची स्थापना आणि विस्तार योजनेअंतर्गत महाराष्ट्र राज्य नाविन्यता संस्था राज्यभरातील १८ इन्क्युबेटर्सना वेळोवेळी कामगिरीचा आढावा घेऊन पाच वर्षांच्या कालावधीत वितरित करण्यात येणाऱ्या ₹ पाच कोटी अनुदानासह सहाय्य करीत आहे. महाराष्ट्र राज्य नाविन्यता संस्था स्टार्टअपची क्षमता वाढविण्यासाठी आणि आर्थिकदृष्ट्या मजबूत करण्यासाठी इतर इन्क्युबेटरसह देखील काम करीत आहे. सार्वजनिक विद्यापीठांच्या सहकार्याने एकूण १४ इन्क्युबेटर उभारण्यात येत असून एक इनक्युबेटर केवळ महिला उद्योजकांसाठी आहे. मार्च, २०२४ पर्यंत १५० पेक्षा जास्त स्टार्टअप्स महाराष्ट्र राज्य नाविन्यता संस्था समर्थित इनक्युबेटरमध्ये विकसित केले गेले आहेत.

८.२२.३ 'बौद्धिक संपदा हक्क, गुणवत्ता परीक्षण व प्रमाणीकरण योजना' अंतर्गत राज्यातील सुरुवातीच्या टप्प्यातील स्टार्टअप्सना देशांतर्गत पेटंटसाठी ₹ दोन लाख, आंतरराष्ट्रीय पेटंटसाठी ₹ १० लाख पर्यंत आणि गुणवत्ता चाचणी व प्रमाणीकरणासाठी ₹ दोन लाख पर्यंत महाराष्ट्र राज्य नाविन्यता संस्थेकडून प्रतिपूर्ती सहाय्य करण्यात येते. मार्च, २०२४ पर्यंत एकूण ५५ स्टार्टअप्सना पेटंटसाठी आणि ३९ स्टार्टअप्सना गुणवत्ता चाचणी आणि प्रमाणीकरणासाठी खर्चाची प्रतिपूर्ती करण्यात आली.

८.२२.४ राज्यातील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या नवकल्पनांची जोपासना व प्रदर्शन करण्यासाठी आणि त्यांचे उद्योजकतेचे स्वप्न साकार करण्यासाठी त्यांना आवश्यक सहकार्य मिळावे या उद्देशाने सन २०२३ मध्ये 'महाराष्ट्र विद्यार्थी नाविन्यता उत्तेजन कार्यक्रम' सुरू करण्यात आला. राज्यातील २,०१५ संस्थांमधील ९,२३० अनोख्या इनोव्हेटर्सनी या उपक्रमात सहभाग घेतला असून तालुका व जिल्हास्तरीय विजेत्यांना पारितोषिके देण्यात येणार आहेत. जिल्हास्तरीय विजेत्यांना महाराष्ट्र राज्य नाविन्यता संस्थेतर्फे अतिरिक्त इन्क्युबेशन सहाय्य देण्यात येणार आहे.

८.२२.५ 'महाराष्ट्र स्टार्टअप गतीवृद्धी कार्यक्रम' अनुभवी मार्गदर्शक व माजी विद्यार्थ्यांच्या संपर्कजाळ्याद्वारे मार्गदर्शन प्रदान करण्यासाठी आणि संस्थापकांना त्यांचा व्यवसाय वाढविण्यात आणि अंततः शाश्वत व मोठा व्यवसाय उभारणीसाठी सहाय्य करण्यासाठी तयार केला आहे. मार्च, २०२४ पर्यंत तीन गटातील सुमारे ५० स्टार्टअप्सना पाठिंबा देण्यात आला आहे.

माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत सेवा

८.२३ देशाच्या सॉफ्टवेअर निर्यातीत महाराष्ट्राचा लक्षणीय हिस्सा आहे. संपूर्ण राज्यात माहिती तंत्रज्ञानाच्या समतोल विकासासाठी 'राज्याचे नवीन माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत सेवा धोरण-२०२३' जाहीर करण्यात आले असून त्याची अंमलबजावणी राज्यात करण्यात येत आहे.

८.२४ **महाराष्ट्र राज्याचे नवीन माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत सेवा धोरण-२०२३**: सन १९९८ मध्ये माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत सेवा धोरण तयार करणारे महाराष्ट्र हे देशातील अग्रगण्य राज्यांपैकी एक आहे. राज्यातील माहिती तंत्रज्ञान परिसंस्था जागतिक गतीशी जुळवून घेत वेगाने विकसित झाली आहे आणि सर्वोत्तम तंत्रज्ञान गुंतवणूक ठिकाणांपैकी एक बनली आहे. नावीन्यपूर्ण, समन्यायी, सर्वसमावेशक आणि शाश्वत तंत्रज्ञान विकासाच्या दिशेने वाटचाल करुन राज्याला जागतिक माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत सेवा केंद्र तसेच देशाची तंत्रज्ञान विषयक राजधानी म्हणून म्हणून विकसित करणे हे माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत सेवा धोरण, २०२३ चे उद्दिष्ट आहे. पाच वर्षांच्या धोरण कालावधीत सुमारे ₹ ९५,००० कोटी नवीन गुंतवणूक आकर्षित करणे, ३.५ दशलक्ष रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे आणि ₹ १०,००,००० कोटीची निर्यात साध्य करण्याचे या धोरणाचे उद्दीष्ट आहे.

८.२४.१ माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत सेवा धोरण-२०२३ ची ठळक वैशिष्ट्ये:

- सर्व माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत सेवा घटकांना सामायिक प्रोत्साहन लागू
- माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत सेवा घटकांना अत्यावश्यक सेवेचा दर्जा
- राज्याने घोषित केलेले रहिवासी क्षेत्र, ना-विकास क्षेत्र आणि हरित विकास क्षेत्रांसह सर्व क्षेत्रांमध्ये एकात्मिक माहिती तंत्रज्ञान टाऊनशिप, खाजगी माहिती तंत्रज्ञान पार्क आणि माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत सेवा घटक स्थापन करण्यास परवानगी
- वित्तीय हस्तक्षेपांमध्ये मुद्रांक शुल्क सवलत, भाडे खर्च, वीज शुल्क, वीज दर आणि मालमत्ता कर, इत्यादी सवलतींचा समावेश
- उदयोन्मुख तंत्रज्ञान कंपन्यांसाठी समर्पित प्रोत्साहनांचे वाटप
- आयटी कर्मचाऱ्यांच्या प्रतिभा विकास आणि रोजगारक्षमतेला चालना देण्यासाठी अनुकुल कौशल्य विकास प्रोत्साहन
- संशोधन क्रियाकलाप आणि तंत्रज्ञान उत्पादनांच्या व्यापारीकरणास प्रोत्साहन देण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञान, बाजार विकास, प्रमाणीकरण आणि पेटंट या क्षेत्रातील संशोधन व विकास उपक्रमांसाठी वित्तीय सहाय्य
- सामान्य वित्तीय आणि बिगर-वित्तीय प्रोत्साहनांव्यतिरिक्त, धोरण डेटा सेंटर्स आणि डेटा सेंटर पार्क, ॲनिमेशन, व्हिज्युअल इफेक्ट्स, गेमिंग आणि कॉमिक्स (एव्हीजीसी) उद्योग आणि उदयोन्मुख तंत्रज्ञान उद्योगासाठी अनुकुल हस्तक्षेप

नवीन माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत सेवा धोरणाचे अंलबजावणी स्तंभ:

- सिंगल टेक्नॉलॉजी इंटरफेस
- स्टार्टअप आणि इनोव्हेशन
- वॉक टु वर्क
- भविष्यातील कौशल्ये
- टॅलेंट लॉन्चपॅड
- प्रादेशिक विकास
- उद्योगाधारीत कार्यप्रणाली/संरचना
- एव्हीजीसी आणि उदयोन्मुख तंत्रज्ञान क्षेत्रास सहाय्य
- हायब्रीड वर्कींग

- डेटा सेंटर्स आणि डेटा सेंटर पार्कच्या विकासास सहाय्य करण्यासाठी मानक पार्किंग निकषांतून सूट, उद्योग आणि पायाभूत सुविधांचा दर्जा देणे, मुक्त प्रवेशांतर्गत अक्षय ऊर्जेचा लाभ घेण्याची परवानगी आणि कॅप्टिव्ह पॉवर प्लॅन्ट विकसित करणे तसेच आयटी सेवांच्या सार्वजनिक खरेदीत प्राधान्य, इत्यादी सारखे अनुकुल हस्तक्षेप
- महत्त्वाचे हस्तक्षेप करून पुढील पाच वर्षांत राज्याला देशाचे एव्हीजीसी उद्योग केंद्र बनविणे
- माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रातील व्यवसाय सुलभतेला चालना देण्यासाठी एकात्मिक सिंगल विंडो प्लॅटफॉर्म 'महाराष्ट्र इन्फॉर्मेशन टेक्नॉलॉजी इंटरफेस (माहिती)' स्थापन करणे
- राज्याच्या अग्रगण्य उपक्रमांसाठी एकात्मिक उत्कृष्टता केंद्र 'महाराष्ट्र हब (एम-हब)' स्थापन करणे

माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत सेवा पायाभूत सुविधांसाठी राज्यशासनाचे काही उपक्रम:

- सार्वजनिक तसेच खाजगी माहिती तंत्रज्ञान पार्कची स्थापना
- माहिती तंत्रज्ञान पार्कमधील सहाय्यकारी सेवांसाठी बांधकाम क्षेत्र वापराच्या निकषांत सुधारणा
- मूळ चटई क्षेत्र निर्देशांकापेक्षा अधिक अतिरिक्त चटई क्षेत्र निर्देशांकास मान्यता
- 'एकात्मिक माहिती तंत्रज्ञान टाऊनशिप' विशेष टाऊनशिप म्हणून विकसित करण्यात येतील
- माहिती तंत्रज्ञान संकुलामध्ये संपर्क रस्ते, वीजसंबंधीत पायाभूत सुविधा आणि ड्रेनेज लाइन विकसित करण्यासाठी राज्य शासनाद्वारे क्रिटिकल इन्फ्रास्ट्रक्चर फंडाची स्थापना

८.२५ **माहिती तंत्रज्ञान संकुले :** महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, सिडको व सॉफ्टवेअर टेक्नॉलॉजी पार्क्स ऑफ इंडिया यांनी राज्यात सार्वजनिक माहिती तंत्रज्ञान संकुले विकसित केली आहेत. सुमारे ₹ १८,००० कोटी गुंतवणूक व सुमारे २.७ लाख रोजगारासह राज्यात एकूण ३७ सार्वजनिक माहिती तंत्रज्ञान संकुले कार्यरत आहेत.

८.२५.१ माहिती तंत्रज्ञान उद्योगासाठी जागतिक दर्जाच्या पायाभूत सुविधा निर्माण व्हाव्यात यासाठी खाजगी क्षेत्रास सहभागी करून घेण्यात आले आहे. माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञानाधारित सेवा या धोरणाच्या सुरुवातीपासून ऑक्टोबर, २०२३ अखेर एकूण ६२८ खाजगी माहिती तंत्रज्ञान संकुले पुणे (२२०), मुंबई शहर व मुंबई उपनगर (१९६), ठाणे (१९६), नागपूर (५), नाशिक (५), छत्रपती संभाजीनगर (४), वर्धा (१) आणि रायगड (१) या जिल्ह्यांमध्ये मंजूर आहेत. मार्च, २०२४ अखेर राज्यातील निर्यात ₹ ७,४७,०७५ कोटी असून गुंतवणूक ₹ ६६,७१८ कोटी व रोजगार निर्मिती सुमारे २३.६५ लाख आहे.

तक्ता ८.९ राज्यातून सॉफ्टवेअर टेक्नॉलॉजी पार्क्स ऑफ इंडियाद्वारे नोंदणीकृत युनिट्सची सॉफ्टवेअर निर्यात

(₹ कोटी)

वर्ष	सॉफ्टवेअर निर्यात
२०११-१२	४६,२६२.९
२०१२-१३	४९,७९६.३
२०१३-१४	५५,४१९.८
२०१४-१५	६१,३१४.३
२०१५-१६	६४,०६३.६
२०१६-१७	६९,०१०.०
२०१७-१८	७४,५८०.२
२०१८-१९	८५,५९५.४
२०१९-२०	९१,५१३.९
२०२०-२१	१,०१,५८१.४
२०२१-२२	१,२५,६८४.५
२०२२-२३	१,६५,७०१.५

आधार : सॉफ्टवेअर टेक्नॉलॉजी पार्क्स ऑफ इंडियाचे वार्षिक अहवाल

८.२५.२ सॉफ्टवेअर टेक्नॉलॉजी पार्क्स ऑफ इंडिया ही एक स्वायत्त संस्था आहे असून केंद्र शासनाने सॉफ्टवेअर आणि सॉफ्टवेअर सेवांच्या विकास आणि निर्यातीला प्रोत्साहन देण्यासाठी स्थापन केली आहे. सॉफ्टवेअर टेक्नॉलॉजी पार्क्स ऑफ इंडियाद्वारे नोंदणीकृत युनिट्सचे सॉफ्टवेअर निर्यातीच्या बाबतीत, अखिल भारतीय सॉफ्टवेअर निर्यातीत राज्याचा वाटा सुमारे २० टक्के असून कर्नाटकानंतर दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. नोंदणीकृत युनिट्सनी राज्यातून सॉफ्टवेअर टेक्नॉलॉजी पार्क्स ऑफ इंडियाद्वारे केलेली सॉफ्टवेअर निर्यात तक्ता ८.९ मध्ये दिली आहे.

खनिजे

८.२६ राज्यात उत्पादनक्षम खनिज साठा असणारे सुमारे ५८ हजार चौ. किमी क्षेत्र असून ते राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या १९ टक्के आहे. विदर्भातील भंडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली, नागपूर, गोंदिया व यवतमाळ जिल्ह्यांमध्ये, पश्चिम महाराष्ट्रातील कोल्हापूर जिल्ह्यामध्ये, तसेच कोकणातील रायगड, रत्नागिरी व सिंधुदुर्ग या जिल्ह्यांमध्ये कोळसा, चुनखडी, कच्चे मँगनिज, बॉक्साईट, कच्चे लोखंड, कायनाईट, फ्लोराईट (ग्रेडेड), क्रोमाईट, इत्यादी प्रमुख खनिजांचे साठे आहेत.

आलेख ८.३ : विभागनिहाय उत्पादनक्षम खनिजसाठा असणारे क्षेत्र

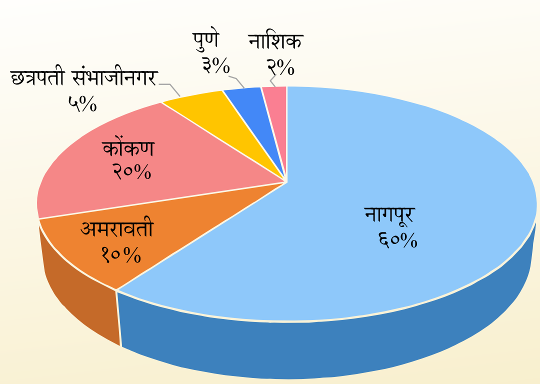

८.२६.१ राज्यात दि. ३१ मार्च, २०२३ रोजी प्रमुख खनिजांच्या १७३ खाणी कार्यरत होत्या व त्यामध्ये ५१,९८६ रोजगार होता. सन २०२२-२३ मध्ये उत्खनन केलेल्या खनिजांचे एकूण मूल्य ₹ १३,८२३ कोटी होते. सन २०२३-२४ मध्ये सप्टेंबरपर्यंत उत्खनन केलेल्या खनिजांचे एकूण मूल्य ₹ ८,४७५ कोटी होते. सर्व खनिजांमध्ये कोळशाचे उत्पादन सर्वाधिक व त्या खालोखाल चुनखडीचे उत्पादन होते. सन २०२२-२३ मध्ये सुमारे ६४३.६६ लाख मे.टन कोळशाचे उत्खनन झाले असून त्याचे मूल्य ₹ १०,५२७ कोटी (उत्खनन केलेल्या खनिजांच्या एकूण मुल्याच्या ७६ टक्के) होते. राज्यातील खनिजांचे उत्पादन परिशिष्ट ८.१ मध्ये दिले आहे.

वस्त्रोद्योग

८.२७ राज्य देशातील वस्त्रोद्योग क्षेत्रात महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. राज्यात सूत उत्पादन मोठ्या प्रमाणात होत असून अपारंपरिक रेशीम उत्पादनात आणि टसर व तुती रेशीम उत्पादनात राज्य अग्रेसर आहे. राज्यात लोकर उत्पादनही चांगल्या प्रमाणात होते. याशिवाय बांबू, केळी, घायपात, अंबाडी, काथ्या यापासून देखिल मोठ्या प्रमाणात अपारंपरिक सूत तयार होते. राज्यातील पारंपरिक वस्त्रोद्योग क्षेत्र सुप्रसिध्द असून या उत्पादनांना राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत मागणी आहे.

८.२७.१ **कापड गिरण्या:** राज्यात मार्च, २०२४ अखेर ४८.८२ लाख चाती आणि ४३,८६३ रोटर्स स्थापित क्षमता असलेल्या एकूण २२५ सूत गिरण्या व संयुक्त कापड गिरण्या आहेत.

८.२७.२ **तंत्रज्ञान श्रेणीवर्धन निधी योजना:** वस्त्रोद्योगास जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक बनविण्याकरिता नवीन व सुयोग्य तंत्रज्ञान प्राप्त होण्याकरीता सहाय्य करण्यासाठी केंद्र शासनाने सन १९९९ मध्ये तंत्रज्ञान श्रेणीवर्धन निधी योजना सुरू केली. राज्याच्या वस्त्रोद्योग धोरण २०१८-२३ अंतर्गत ५,०९४ वस्त्रोद्योग प्रकल्प दीर्घ मुदतीच्या कर्जावरील व्याज अनुदानासाठी तंत्रज्ञान श्रेणीवर्धन निधी योजनेत अंतर्भूत केले आहेत. या प्रकल्पांपैकी सन २०२२-२३ मध्ये ८० प्रकल्पांना ₹ ५२.५८ कोटी आणि सन २०२३-२४ मध्ये २,२८१ प्रकल्पांना ₹ १,०१७.४९ कोटी व्याज व भांडवली अनुदान देण्यात आले

८.२७.३ **वस्त्रोद्योग संकुले:** अनेक लघु व मध्यम वस्त्रोद्योग उद्योगांना त्यांचा व्यवसाय वृद्धिंगत करण्यासाठी वस्त्रोद्योग संकुले हे माध्यम आहे. राज्यात एकूण १२ वस्त्रोद्योग संकुले असून ती हिंगणघाट (वर्धा), बसमत (हिंगोली), लातूर (लातूर), शिरपूर, धुळे व देगाव (धुळे), भिवंडी (ठाणे), बारामती (पुणे), इस्लामपूर (सांगली) आणि इचलकरंजी (कोल्हापूर) येथे आहेत. या वस्त्रोद्योग संकुलांमध्ये ४५,२४३ रोजगार असलेले ८८९ घटक माहे मार्च, २०२४ अखेर कार्यरत आहेत.

८.२८ **एकात्मिक व शाश्वत वस्त्रोद्योग धोरण २०२३-२०२८:** राज्यातील वस्त्रोद्योगाचा विकास व्हावा आणि झपाट्याने बदलणाऱ्या जागतिक व्यावसायिक वातावरणात नवीन व उदयोन्मुख संधींचा लाभ घेता यावा या उद्देशाने राज्याने 'एकात्मिक व शाश्वत वस्त्रोद्योग धोरण २०२३-२०२८' तयार केले आहे. हे धोरण केंद्र शासनाच्या 'फार्म टू फायबर टू फॅक्टरी टू फॅशन टू फॉरेन' या ५ एफ व्हिजनशी सुसंगत आहे आणि संपूर्ण कापड मूल्य साखळी एकत्रित करणे आणि वस्त्रोद्योगातील सर्व उप-क्षेत्रांच्या शाश्वत वाढीसाठी वातावरण तयार करणे आणि सक्षम करणे ही संकल्पना आहे.

८.२८.१ या धोरणानुसार राज्यातील वस्त्रोद्योग क्षेत्राच्या सर्वांगीण विकासासाठी तसेच तांत्रिक वस्त्रोद्योग क्षेत्राला चालना देण्यासाठी 'महाराष्ट्र तांत्रिक वस्त्रोद्योग अभियान' व 'महाराष्ट्र राज्य वस्त्रोद्योग विकास महामंडळ' स्थापन करण्यात येणार आहे. व्यवसाय सुलभतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि पारंपारिक वस्त्रोद्योग क्षेत्राला प्रोत्साहन देण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञानाच्या वापरावर ही धोरणात भर देण्यात आला आहे. वस्त्रोद्योग क्षेत्राचा विकास आणि वस्त्रोद्योग क्षेत्रासाठी निविष्ठांची उपलब्धता याआधारे राज्याची ढोबळमानाने चार झोनमध्ये विभागणी करण्यात आली आहे.

८.२८.२ या धोरणात सुक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग, मोठ्या, विशाल आणि अति विशाल उद्योगांना खाजगी क्षेत्रासाठी भांडवली अनुदान व वीज अनुदान तर सहकार क्षेत्रासाठी भागभांडवल व वीज सबसिडी अशा प्रकारचे उपक्षेत्रनिहाय प्रोत्साहन देण्यात येत आहे. हातमाग क्षेत्र, लोकर, रेशीम शेती आणि पारंपारिक वस्त्रोद्योग क्षेत्राच्या विकासासाठी विविध उपाययोजनांचा यात समावेश असून हरित व शाश्वत वस्त्रोद्योग उत्पादनाला चालना देण्यात आली आहे.

एकात्मिक व शाश्वत वस्त्रोद्योग धोरण २०२३-२०२८ ची उद्दिष्टे:

- पुढील पाच वर्षांत कापसावरची प्रक्रिया क्षमता ३० टक्क्यांवरून ८० टक्क्यांपर्यंत वाढविणे
- वस्त्रोद्योग मूल्य साखळीला चालना देण्यासाठी अत्याधुनिक पायाभूत सुविधा आणि तंत्रज्ञान अद्ययावतीकरणास प्रोत्साहन देणे
- वस्त्रोद्योगातील व्यवस्थापनाच्या सर्व स्तरांवर महिलांच्या सहभागास प्रोत्साहन देऊन महिला सक्षमीकरणाला चालना देण्यासाठी अतिरिक्त आर्थिक मदत करणे
- या क्षेत्रातील पर्यावरणपूरक प्रक्रिया / तंत्रज्ञानास प्रोत्साहन देण्यासाठी कौशल्य विकास व क्षमता वर्धन, संशोधन व विकास आणि नाविन्यपूर्णतेस सहाय्य करणे
- पुढील पाच वर्षात ₹ २५,००० कोटीची गुंतवणूक आणि पाच लाख रोजगार निर्मितीचे उद्दिष्ट
- खाजगी गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देऊन राज्यात सहा तांत्रिक वस्त्रोद्योग संकुलांचा विकास

पर्यटन

८.२९ पर्यटन क्षेत्रामध्ये आर्थिक विकासाला गती देण्याची आणि तुलनेने कमी निविष्ठांसह मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मितीची क्षमता असल्याने राज्याच्या पर्यटन धोरणात पर्यटनाला प्राधान्य क्षेत्र म्हणून घोषित करण्यात आले आहे. राज्यात आदरातिथ्य क्षेत्राला उद्योगाचा दर्जा देण्यात आला असून राज्यातील पर्यटनाला चालना देण्यासाठी आणि पर्यटन क्षेत्राला बळकटी देण्याकरीता प्रोत्साहने आणि प्रसिद्धीसाठी विविध योजना राज्य शासनाकडून राबविण्यात येत आहेत. कृषी पर्यटन, बीच शॅक, कॅरॅव्हॅन पर्यटन आणि साहसी पर्यटन या क्षेत्रांसाठी राज्याने धोरणे आखली आहेत. या धोरणांचा थोडक्यात तपशील तक्ता ८.१० मध्ये दिला आहे

तक्ता ८.१० पर्यटन क्षेत्रासाठी उपक्रम / धोरणांचा तपशील

उपक्रम/ धोरण	उपक्रम/ धोरणांची व्याप्ती व उद्देश	अर्जांची संख्या+	
		प्राप्त	मंजूर
आदरातिथ्य क्षेत्रासाठी एक खिडकी क्लिअरन्स	परवानग्या/मंजुरींची संख्या ७० वरून १० पर्यंत कमी करून आदरातिथ्य क्षेत्रासाठी व्यवसाय सुलभतेला प्रोत्साहन देणे.	४८२	१३४
कृषी पर्यटन धोरण	कृषी पर्यटनाच्या माध्यमातून ग्रामीण विकास, शेतमालाला बाजारपेठ मिळवून देणे, शेतीशी संबंधित व्यवसायाला प्रोत्साहन देणे आणि महिला व युवकांना रोजगार उपलब्ध करून देणे, इत्यादी.	१,०२३	६५०
साहसी पर्यटन धोरण	ट्रेकिंग, पॅराग्लायडिंग, वॉटर रॅपलिंग, रिव्हर राफ्टिंग, बाइकिंग, रॉक क्लायम्बिंग, स्कूबा डायव्हिंग अशा २५ हून अधिक साहसी उपक्रमांचा यात समावेश आहे.	१,२४०	५०९
कॅरॅव्हॅन पर्यटन धोरण	दुर्गम ठिकाणे, कोणत्याही कायमस्वरूपी बांधकामास मनाई असलेली राखीव ठिकाणे आणि समुद्र किनारा, ऐतिहासिक किल्ले, पर्वतरांगा इत्यादी ठिकाणी राहण्याची पुरेशी व्यवस्था नसलेल्या ठिकाणी पर्यटन विकसित करणे.	१९	८
बीच शॅक धोरण	कोकण किनारपट्टीलगत तात्पुरत्या पर्यावरणपूरक व कोस्टल रेग्युलेशन झोननुसार बीच शॅक, डेक बेड, छत्री आणि कॉमन बीच सुविधा केंद्रांची उभारणी. (प्रायोगिक प्रकल्पांसाठी केळवे, बोर्डी, दिवेआगर, वरसोली, आरे वारे, गुहागर कुणकेश्वर आणि तारकर्ली यांची निवड करण्यात आली आहे)	--	--

आधार : पर्यटन संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबर, २०२३ पर्यंत

८.२९.१ 'आई' महिलाभिमुख पर्यटन धोरण : राज्यातील महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी हे धोरण राज्य शासनाने जुलै २०२३ मध्ये जाहीर केले आहे. या धोरणानुसार पर्यटन व्यवसायातील महिला उद्योजकांना अधिकृत बँकांकडून घेतलेल्या ₹ १५ लाखपर्यंत कर्जावरील व्याजाची (१२ टक्क्यांच्या मर्यादेत) ₹ ४.५० लाखापर्यंत किंवा ७ वर्षांच्या कालावधीसाठी यापैकी जे आधी असेल त्याची प्रतिपूर्ती देण्यात येईल. या धोरणांतर्गत माहे डिसेंबर २०२३ पर्यंत १९ उमेदवारांना आशयपत्र देण्यात आले आहे.

८.२९.२ देशी-विदेशी पर्यटकांना आकर्षित करण्यासाठी महाराष्ट्रात पर्यटनाची मोठी क्षमता आहे. निसर्गरम्य थंड हवेची ठिकाणे, सुंदर समुद्र किनारे, निसर्ग आणि वन्यजीव अभयारण्ये, किल्ले, नैसर्गिक लेणी, युनेस्को वारसा स्थळे आणि ऐतिहासिक स्मारके, संग्रहालये व तीर्थक्षेत्रे आणि प्रार्थनास्थळे अशा विविध प्रकारचे अनुभव राज्यात पर्यटकांना घेता येतात. राज्याने नेहमीच विविध राज्ये आणि देशांमधील पर्यटकांना आकर्षित केले आहे. 'भारत पर्यटन सांख्यिकी, २०२३' अहवालानुसार, सन २०२२ मध्ये देशांतर्गत पर्यटक भेटींमध्ये राज्य सहाव्या आणि परदेशी पर्यटक भेटींमध्ये दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. पर्यटनासाठी राज्यनिहाय पर्यटक भेटींची संख्या तक्ता ८.११ मध्ये दिली आहे.

८.२९.३ 'भारत पर्यटन सांख्यिकी, २०२३' अहवालानुसार, भारतात दि ३० जून, २०२३ रोजी १,०७,७९५ खोल्यांसह १,७१६ मान्यताप्राप्त हॉटेल्स आहेत. दि.३० जून, २०२३ रोजी राज्यात हॉटेल रूमची संख्या सर्वाधिक (१६,५५७) असून त्यानंतर केरळ (१५,०९३) आहे तर मान्यताप्राप्त पर्यटन व्यावसायिक सेवा प्रदात्यांच्या संख्येबाबत दिल्ली (५१२) नंतर राज्य (११७) दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. सन २०२२ मध्ये परदेशी पर्यटकांच्या आगमनाची संख्या दिल्ली विमानतळावर सर्वाधिक (३७.७ टक्के) असून त्यानंतर मुंबई विमानतळावर (१७.८ टक्के) नोंदविण्यात आली. सन २०२०-२१ ते २०२२-२३ या कालावधीत राज्यातील केंद्रीय संरक्षित व तिकीटे असलेल्या भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण स्मारकांना भेट देणाऱ्यांची संख्या तक्ता ८.१२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.११ राज्यनिहाय पर्यटक भेटींची संख्या

(लाख)

राज्य	देशांतर्गत			विदेशी		
	२०२०	२०२१	२०२२	२०२०	२०२१	२०२२
आंध्र प्रदेश	७०८.३	९३२.८	१,९२७.७	०.७	०.३	१.७
गुजरात	१९४.६	२४५.३	१,३५८.१	२.१	०.१	१७.८
कर्नाटक	७७४.५	८१३.३	१,८२४.१	१.७	०.७	१.३
केरळ	४९.९	७५.४	१,८८.७	३.४	०.६	३.५
महाराष्ट्र	**३९२.३**	**४३५.७**	**१,११३.०**	**१२.६**	**१.९**	**१५.१**
राजस्थान	१५१.२	२१९.८	१,०८३.३	४.५	०.३	४.०
तामीळनाडू	१,४०६.५	१,१५३.४	२,१८५.८	१२.३	०.६	४.१
तेलंगणा	४००.०	३२०.०	६०७.५	०.५	०.१	०.७
उत्तर प्रदेश	८६१.२	१,०९७.१	३,१७९.१	८.९	०.४	६.५
अखिल भारत	**६,१०२.२**	**६,७७६.३**	**१७,३१०.१**	**७१.७**	**१०.५**	**८५.९**

आधार: भारत पर्यटन सांख्यिकी २०२३ अहवाल

तक्ता ८.१२ केंद्रीय संरक्षित व तिकिट असलेल्या भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण स्मारकांना भेट देणाऱ्यांची संख्या

तपशील	२०२०-२१		२०२१-२२		२०२२-२३	
	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत
देशांतर्गत अभ्यागत	१,२७१.५	१३,१५३.१	३,०२९.६	२६,०४६.९	७,६७५.२	४७,९०१.०
विदेशी पाहुणे	०.९	४१५.९	५.७	३१८.७	६४.६	१,४४५.४

आधार: भारत पर्यटन सांख्यिकी २०२३ अहवाल

८.२९.४ **महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ (एमटीडीसी)**: राज्यभरात सुस्थापित रिसॉर्ट आणि रेस्टॉरंटचे व्यवस्थापन एमटीडीसीद्वारा करण्यात येते. निसर्गरम्य ठिकाणी एकूण २९ रिसॉर्ट स्थापित केलेले असून पर्यटकांना आदरातिथ्यासह स्वादिष्ट स्थानिक खाद्यपदार्थांचा समावेश असलेली भोजन सेवा रेस्टॉरंट मधून दिली जाते. एमटीडीसीद्वारा वारसास्थळांना भेटी, साहसी उपक्रम आणि जलक्रीडासह आकर्षक टूर पॅकेजेस देखील उपलब्ध करण्यात येतात. या सर्व उपक्रमांमुळे राज्यातील पर्यटन समृद्धी अनुभवण्याची पर्यटकांना संधी मिळते.

८.२९.५ महाराष्ट्रातील पर्यटन क्षेत्रात विविध परस्पर करार आणि सामंजस्य करारांच्या माध्यमातून ६,००० हून अधिक रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्यासाठी राज्य शासनाने ₹ ३,००० कोटी गुंतवणुकीची घोषणा केली होती. पर्यटन मालमत्तांमध्ये अधिक गुंतवणूक आल्यास लक्झरी सेगमेंटसाठी जागा निर्माण होईल. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील मौजे शिरोडा वेळाघर, ता. वेंगुर्ला येथे पंचतारांकित पर्यटन केंद्र उभारण्यासाठी ५४.४० हेक्टर जमीन ९० वर्षांच्या भाडेतत्त्वावर हस्तांतरित करण्यासाठी राज्य शासनाने इंडियन हॉटेल्स कंपनी लिमिटेड (ताज ग्रुप) सोबत सामंजस्य करार केला असून या प्रकल्पाच्या पहिल्या टप्प्यात ₹ १०० कोटीची गुंतवणूक करण्यात येणार आहे.

८.२९.६ मार्च, २०२४ पर्यंत राज्यात १,७०४ निवास व न्याहारी उद्योजक आणि ७० महाभ्रमण उद्योजक होते. एकूण ३६ तात्पुरती नोंदणी प्रमाणपत्रे पर्यटन घटकांना देण्यात आली असून त्यांची अपेक्षित गुंतवणूक ₹ ३,४०७ कोटी आहे तर पर्यटन घटकांना १३ पात्रता प्रमाणपत्रे देण्यात आली असून त्यांची प्रत्यक्ष गुंतवणूक ₹ १,१३६ कोटी आहे.

वार्षिक उद्योग पाहणी

८.३० वार्षिक उद्योग पाहणी ही औद्योगिक सांख्यिकीचा प्रमुख स्रोत असून वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील नोंदणीकृत घटकांची संरचना व वाढीतील बदलांचे मुल्यांकन करण्यात प्रमुख भुमिका बजावते. या पाहणीद्वारे नोंदणीकृत वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील निविष्ठी, स्थिर व खेळते भांडवल, रोजगार, उत्पादन, मूल्यवृद्धि, इत्यादींबाबतचे अंदाज उपलब्ध होतात. वार्षिक उद्योग पाहणीत कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या विभाग-दोन एम (i) आणि दोन एम (ii) अंतर्गत नोंदणी झालेल्या सर्व कारखान्यांचा आणि विडी व सिगारेट कामगार (रोजगाराच्या अटी) अधिनियम, १९६६ खाली नोंदणी झालेल्या विडी व सिगारेट कारखान्यांचा समावेश आहे.

- वार्षिक उद्योग पाहणी २०२१-२२ च्या निष्कर्षांनुसार, राज्याने निव्वळ मूल्यवृद्धी (१५.९ टक्के), स्थूल मूल्यवृद्धी (१५.७ टक्के), खेळते भांडवल (१४.७ टक्के) आणि एकूण वेतन (१७.० टक्के) मधील योगदानामुळे आपले पहिले स्थान कायम राखले आहे
- निव्वळ मूल्यवृद्धीतील योगदानाच्या बाबतीत राज्यापाठोपाठ गुजरात (१४.४ टक्के), तामीळनाडू (९.२ टक्के), कर्नाटक (७.६ टक्के) आणि उत्तर प्रदेश (६.० टक्के) यांचा क्रमांक लागतो

८.३०.१ वार्षिक उद्योग पाहणी २०२०-२१ च्या निष्कर्षांनुसार, निव्वळ मूल्यवृद्धी (१५.२ टक्के), खेळते भांडवल (१६.० टक्के) आणि एकूण वेतन (१७.० टक्के) मधील योगदानाच्या आधारे राज्य पहिल्या स्थानावर आहे. निव्वळ मूल्यवृद्धीतील योगदानाच्या बाबतीत राज्यापाठोपाठ गुजरात (१४.६ टक्के), तामिळनाडू (९.७ टक्के), कर्नाटक (७.१ टक्के) आणि उत्तर प्रदेश (६.० टक्के) यांचा क्रमांक लागतो. वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारित उद्योगांची मुख्य वैशिष्ट्ये तक्ता ८.१३ मध्ये व वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारीत निवडक संरचनात्मक गुणोत्तरे तक्ता ८.१४ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता ८.१३ वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारीत उद्योगांची मुख्य वैशिष्ट्ये

(₹ कोटी)

वैशिष्ट्ये	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२	
	महाराष्ट्र	अखिल भारताशी टक्केवारी	महाराष्ट्र	अखिल भारताशी टक्केवारी	महाराष्ट्र	अखिल भारताशी टक्केवारी
कार्यरत उद्योग (संख्या)	१९,४६२	९.८	२०,०१७	१०.०	२०,३७२	१०.२
स्थिर भांडवल	४,२३,२०४	११.६	४,३१,०८७	११.७	४,५२,१२९	१२.१
खेळते भांडवल	१,३५,१६८	१५.३	१,७७,००६	१६.०	१,९८,९५८	१४.७
गुंतवलेले भांडवल	६,२३,१२४	१२.५	६,८६,९३९	१३.२	७,२६,२४७	१३.१
संयंत्र व यंत्रसामग्रीचे स्थूल मुल्य	४,२४,६५८	१२.०	४,५०,१५१	१२.१	४,९४,०२०	१२.९
एकूण कार्यरत मनुष्यबळ	२०,३८,२५५	१२.३	१९,५८,८८८	१२.२	२१,३८,३०४	१२.४
एकूण वेतन	८२,८७३	१६.९	८२,४२२	१७.०	९५,४६९	१७.०
एकूण उत्पादन	१२,३९,७६९	१३.८	१२,५३,६०९	१४.२	१६,६६,५०८	१४.०
एकूण निविष्ठी	१०,२३,९०८	१३.७	१०,१३,९२१	१४.१	१३,४५,६१२	१३.६
स्थूल मूल्यवृद्धि	२,१५,८६०	१४.५	२,३९,६८९	१४.८	३,२०,८९६	१५.७
निव्वळ मूल्यवृद्धि	१,७७,९३६	१४.७	२,०२,५४१	१५.२	२,७८,८२२	१५.९

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

८.३०.२ सन २०२१-२२ मध्ये एकूण उत्पादन मुल्यामध्ये मुलभूत धातू (१५.९ टक्के), खाद्य उत्पादने (१२.९ टक्के), कोळसा व शुद्ध पेट्रोलियमची उत्पादने (११.४ टक्के), रसायने व रासायनिक उत्पादने (९.२ टक्के), मोटार वाहने, ट्रेलर्स व निम ट्रेलर्स (७.३ टक्के) आणि वस्त्रोद्योग (४.५ टक्के) हे राज्यातील प्रमुख उद्योग आहेत. सन २०२१-२२ मध्ये सर्व उद्योग गटांमध्ये या उद्योग गटांचे एकूण उत्पादन मुल्यामधील प्रमाण ६१.३ टक्के आहे, तर स्थिर भांडवलातील हे प्रमाण ५८.२ टक्के आहे. राज्यातील उद्योगांची निवडक वैशिष्ट्ये (वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारीत) परिशिष्ट ८.२ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता ८.१४ वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारीत निवडक संरचनात्मक गुणोत्तरे

(₹ लाख)

निर्देशक	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२	
	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत
अ) प्रति कार्यरत कारखाना						
स्थिर भांडवलातील गुंतवणूक	२,१७५	१,८३३	२,१५४	१,८४४	२,२१९	१,८५८
उत्पादित वस्तू व सेवा यांचे मूल्य	६,३७०	४,५२३	६,२६३	४,३९६	८,१८०	५,९४६
निव्वळ मूल्यवृद्धि	९१४	६११	१,०१२	६६७	१,३६९	८७२
कामगार (संख्या)	७५	६६	७०	६३	७६	६८
ब) प्रति कामगार						
निव्वळ मूल्यवृद्धि	१२.२३	९.२९	१४.५२	१०.६१	१८.००	१२.८५
वार्षिक वेतन	२.२२	१.७५	२.३०	१.७७	२.४४	१.९४

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक

८.३१ अखिल भारताचे औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक उत्पादन स्तरातील बदलाचे मापन करतो आणि त्यामुळे किंमतीत होणाऱ्या बदलांच्या प्रभावापासून तो मुक्त आहे. यामध्ये अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रातील उत्पादन कार्यांचा मागोवा घेता येतो आणि म्हणूनच शासनाला धोरण निश्चितीसाठी तसेच विविध संस्थांना देखील हा निर्देशक अत्यंत उपयुक्त आहे. राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

अखिल भारतीय स्तरावर मासिक औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक परिगणित करते. गटनिहाय व वापर-आधारीत प्रकारनिहाय अखिल भारतीय औद्योगिक निर्देशांक तक्ता ८.१५ मध्ये दिले आहेत. भारतातील औद्योगिक निर्देशांकांची मालिका परिशिष्ट ८.३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१५ गटनिहाय व वापर-आधारीत प्रकारनिहाय अखिल भारतीय औद्योगिक निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष २०११-१२=१००)

बाब	भार	सरासरी औद्योगिक उत्पादनांचे निर्देशांक		
		२०२२-२३	२०२३-२४++	टक्केवारी बदल
सर्वसाधारण निर्देशांक	१००.००	१३८.५	१४६.६	५.८
गटनिहाय				
खाणकाम	१४.३७	११९.९	१२८.९	७.५
वस्तुनिर्माण	७७.६३	१३७.१	१४४.६	५.५
वीज	७.९९	१८५.२	१९८.३	७.१
वापर-आधारीत प्रकार				
प्राथमिक वस्तू	३४.०५	१३९.२	१४७.६	६.०
भांडवली वस्तू	८.२२	१००.३	१०६.५	६.२
पुनर्निर्माण वस्तू	१७.२२	१४९.४	१५७.२	५.२
पायाभूत/ बांधकाम वस्तू	१२.३४	१६०.७	१७६.२	९.६
टिकाऊ उपभोग्य वस्तू	१२.८४	११४.५	११८.६	३.६
अल्पजीवी उपभोग्य वस्तू	१५.३३	१४७.७	१५३.६	४.०

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन ++ माहे मार्च, २०२४ ची आकडेवारी शीघ्र अनुमानावर आधारीत

आलेख ८.४ : मासिक औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक (सर्वसाधारण)

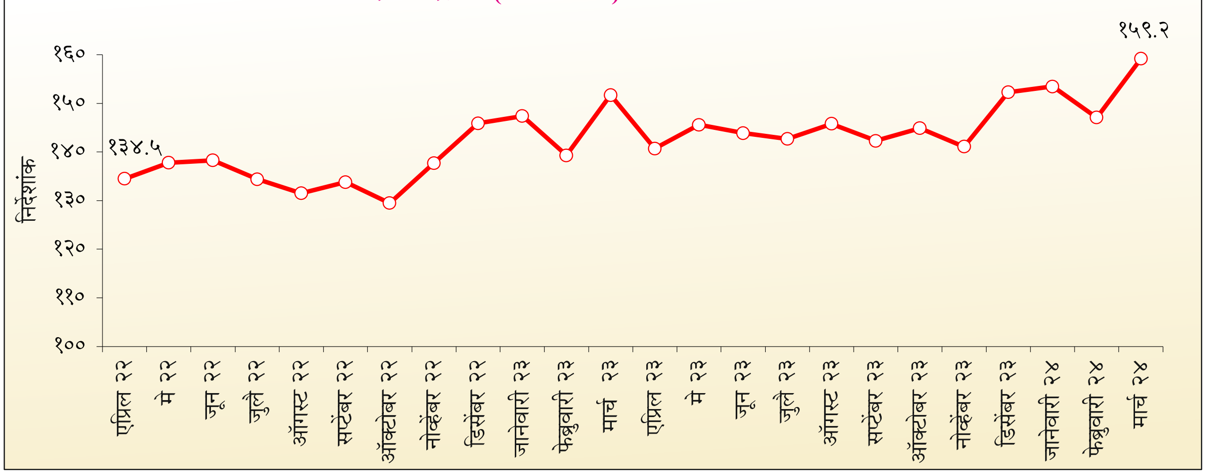

आलेख ८.५ : गटनिहाय मासिक औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक

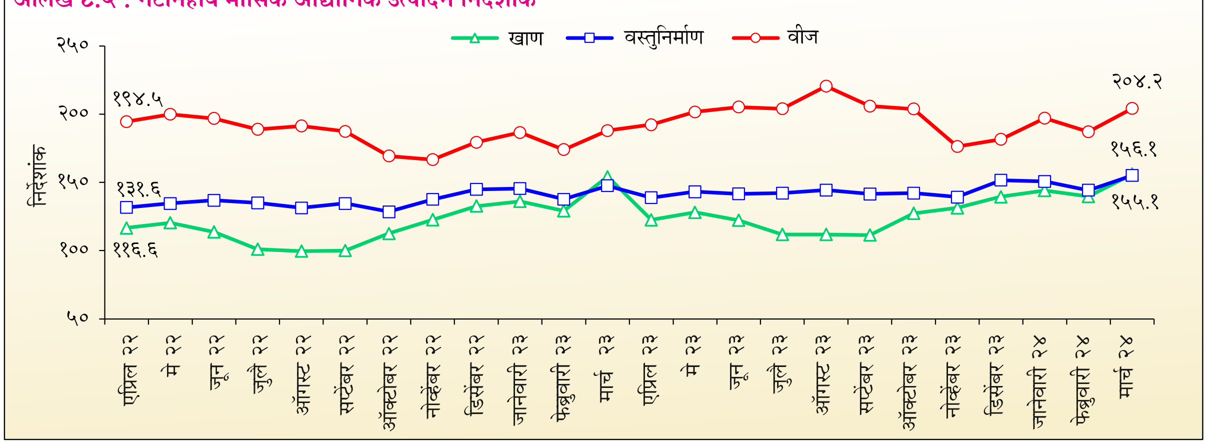

सहकार

८.३२ सहकार चळवळ सुरुवातीला कृषि पतपुरवठ्यापुरती मर्यादित होती आणि नंतर ती वित्त, कृषि-प्रक्रिया, पणन, गृहनिर्माण, दुग्धव्यवसाय, साठवण, वस्त्रोद्योग, मत्स्यव्यवसाय, इत्यादी क्षेत्रांमध्ये विस्तारली गेली. समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी समाजाचा सहभाग असलेले एक प्रभावी साधन म्हणून चळवळ ही ओळखली जाते.

८.३३ महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम, १९६० अंतर्गत सहकारी संस्थांची नोंदणी करण्यात येते. दि. ३१ मार्च, २०२३ रोजी राज्यात सुमारे २.२४ लाख सहकारी संस्था होत्या. त्यापैकी सुमारे ५६ टक्के या सहकारी गृहनिर्माण संस्था होत्या. सहकारी संस्थांची माहिती तक्ता ८.१६ मध्ये दिली आहे व राज्यातील सहकारी संस्थाचा तपशील परिशिष्ट ८.४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ८.१६ सहकारी संस्थाची माहिती

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०२१	२०२२	२०२३*	२०२२ च्या तुलनेत २०२३ मधील शेकडा बदल
संस्था (संख्या)	२,१७,४१०	२,२२,७३८	२,२४,८४७	०.९
सभासद (लाख)	५८१	५८७	५९४	१.२
भरणा भाग भांडवल (₹ कोटी)	२६,५४१	२७,२६१	२७,७३६	१.७
पैकी, राज्य शासनाचे	३,६४८	२,९६५	२,५८०	(-)१३.०
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	४,४९,९६६	४,६०,७२०	४,७३,९१७	२.९
ठेवी (₹ कोटी)	२,३१,७६८	२,४०,०५१	२,४०,५८२	०.२
वितरीत कर्ज (₹ कोटी)	१,६०,१२९	१,६१,४४५	१,७८,८१३	१०.८
नफ्यातील संस्था (संख्या)	५६,९९२	५४,९२५	५७,३०९	४.३
तोट्यातील संस्था (संख्या)	३८,४४९	३८,३७०	३९,९९०	२.७
येणे कर्जे (₹ कोटी)	१,८७,६५१	१,९०,८६४	२,०७,५३९	८.७

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

आलेख ८.६ : सहकारी संस्था व खेळते भांडवल

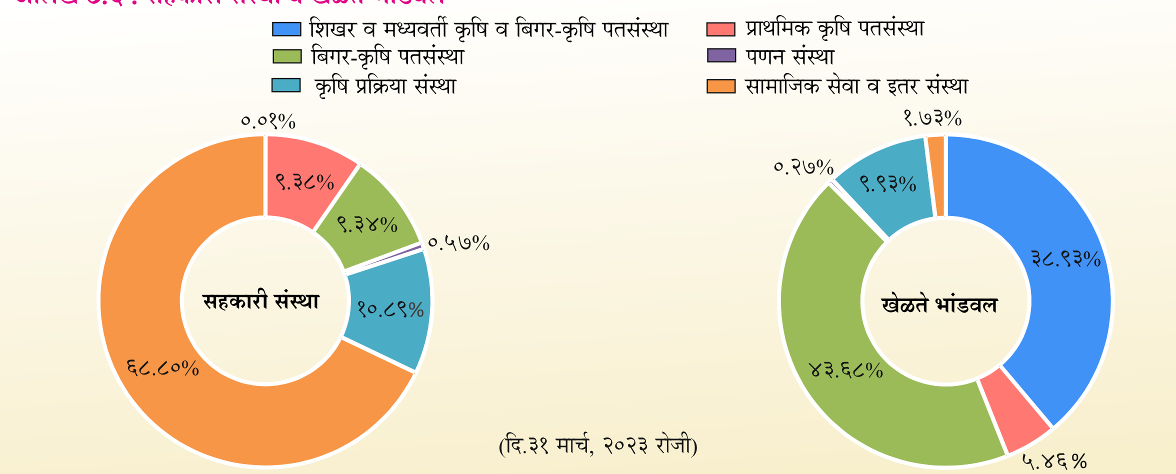

आलेख ८.७ : सहकारी संस्था

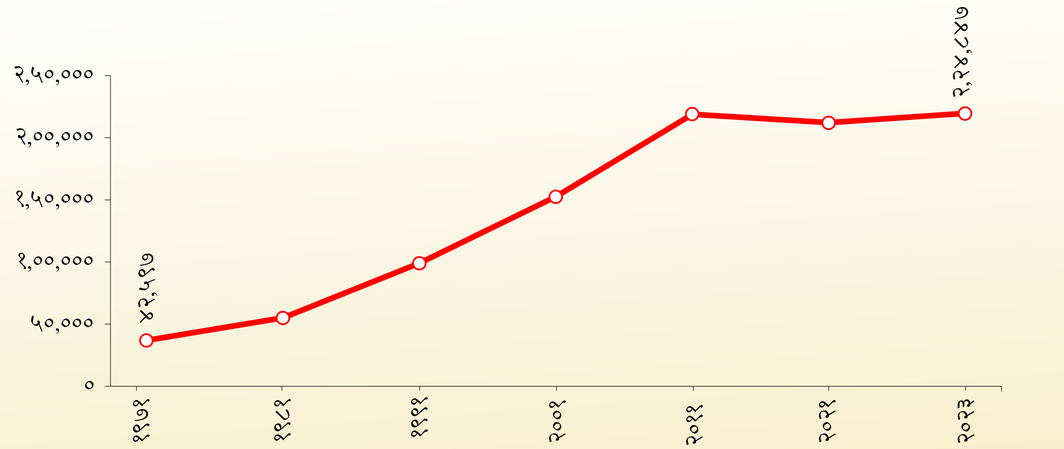

(दि.३१ मार्च, २०२३ रोजी)

शिखर व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका

८.३४ महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित ही राज्यातील शिखर सहकारी बँक आहे. एकूण ३१ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका जिल्हा स्तरावर कार्यरत आहेत. शिखर व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची माहिती तक्ता ८.१७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१७ शिखर व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची माहिती

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०२१	२०२२*	२०२३*	२०२२ च्या तुलनेत २०२३ मधील शेकडा बदल
महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित				
सभासद (संख्या)	२,०००	२,०००	२,०००	०.०
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	३४,७०४	३६,३६७	३८,०४७	४.६
ठेवी (₹ कोटी)	२०,३०८	२१,०६७	१८,६१५	(-)११.६
वितरीत कर्ज (₹ कोटी)	२१,२१९	२०,५९२	२०,७९१	१.०
येणे कर्ज (₹ कोटी)	२३,२९५	२५,९६०	२६,४५०	१.९
थकीत कर्ज (₹ कोटी)	१,६७३	१,७५६	२,०९२	१९.१
जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका (३१)				
सभासद (लाख)	२.००	२.००	१.३६	(-)३२.०
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	१,३२,७८३	१,३७,८९२	१,४६,३४३	६.१
ठेवी (₹ कोटी)	९८,८७७	१,०३,०९०	१,०६,४६५	३.३
वितरीत कर्ज (₹ कोटी)	४१,९८८	४१,९५४	६०,५७८	४४.४
येणे कर्ज (₹ कोटी)	६३,८१८	६१,३५८	७१,४०५	१६.४
थकीत कर्ज (₹ कोटी)	१८,६४९	१४,८८४	१५,५९१	४.८

आधार : महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित   * अस्थायी

प्राथमिक कृषि पतपुरवठा सहकारी संस्था

८.३५ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था प्रामुख्याने हंगामी कृषि कार्यांसाठी अल्प मुदतीचा कृषि पतपुरवठा करतात. दि. ३१ मार्च, २०२३ रोजी २१,०८२ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था होत्या. यामध्ये ३० कृषक सेवा संस्था व ८८९ आदिवासी सहकारी संस्थांचा समावेश असून त्यांची सभासद संख्या अनुक्रमे सुमारे ०.६७ लाख व ७.३९ लाख होती. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांची माहिती तक्ता ८.१८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१८ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा सहकारी संस्थांची माहिती

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०२१	२०२२	२०२३*	२०२२ च्या तुलनेत २०२३ मधील शेकडा बदल
संस्था (संख्या)	२०,८९७	२१,०९७	२१,०८२	(-)०.१
सभासद (लाख)	१५३	१५५	१५५	०.०
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	२४,१४५	२५,२९०	२५,८७७	२.३
स्वनिधी (₹ कोटी)	४,९४४	५,२०५	५,२७६	१.४
भाग भांडवल (₹ कोटी)	३,४२८	३,६७३	३,७२८	१.५
पैकी, राज्य शासनाचे	९.७०	१०.६२	११.५१	८.४
कर्जदार सभासद (लाख)	३०.७२	३१.५२	३०.३५	(-)३.७
पैकी, १) अत्यल्प भूधारक (एक हेक्टर पर्यंत)	९.०१	९.३४	९.५०	१.७
२) अल्प भूधारक (एक ते दोन हेक्टर पर्यंत)	७.८३	८.१७	८.३२	१.८
वितरीत कर्ज (₹ कोटी)	१२,९४१	१३,४८९	१३,१४१	(-)२.६
पैकी, अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना वितरीत	५,७३९	५,९६६	५,८४३	(-)२.१
येणे कर्ज (₹ कोटी)	१८,०१९	२१,८७३	२५,५०८	१६.६
कर्ज वसुली (₹ कोटी)	९,४१३	९,६३५	८,८०५	(-)८.६
थकीत कर्ज (₹ कोटी)	६,०८९	६,१७६	६,३७४	३.२
नफ्यातील संस्था (संख्या)	९,९४४	१०,५६७	१०,७२०	१.४
तोट्यातील संस्था (संख्या)	१०,४४२	१०,१९४	१०,१३९	(-)०.५

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

८.३६ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मजबूत करण्यासाठी "प्राथमिक कृषी पत सहकारी संस्थांचे संगणकीकरण" हा प्रकल्प भारत सरकारद्वारे दि. २९ जून २०२२ रोजी हाती घेण्यात आला आहे या प्रकल्प अंतर्गत सन २०२२-२३ ते सन २०२४-२५ या कालावधीत राज्यातील १२,००० कार्यरत प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे संगणकीकरण करण्यात येणार आहे. या प्रकल्प अंतर्गत एकूण ₹ १४६.५८ कोटी अनुदान प्राप्त झाले आहे.

कृषी प्रक्रिया सहकारी संस्था

८.३७ कृषी प्रक्रिया केंद्र स्थापन करण्यासाठी सहकारी संस्थांना राज्य शासन अर्थसहाय्य पुरविते. साखर कारखाने, कापूस पिंजणी व गासड्या बांधणी संस्था, सूत गिरण्या, हातमाग व यंत्रमाग, दुग्ध, मत्स्य व्यवसाय, भात गिरण्या, तेल गिरण्या आणि इतर प्रक्रिया केंद्रे यांचा कृषी प्रक्रिया सहकारी संस्थांमध्ये समावेश आहे. दि. ३१ मार्च, २०२३ रोजी राज्यात २४,४८९ कृषी प्रक्रिया सहकारी संस्था कार्यरत असून त्यांची सभासद संख्या सुमारे ६६ लाख आहे.

आलेख ८.८ : कृषी प्रक्रिया संस्था

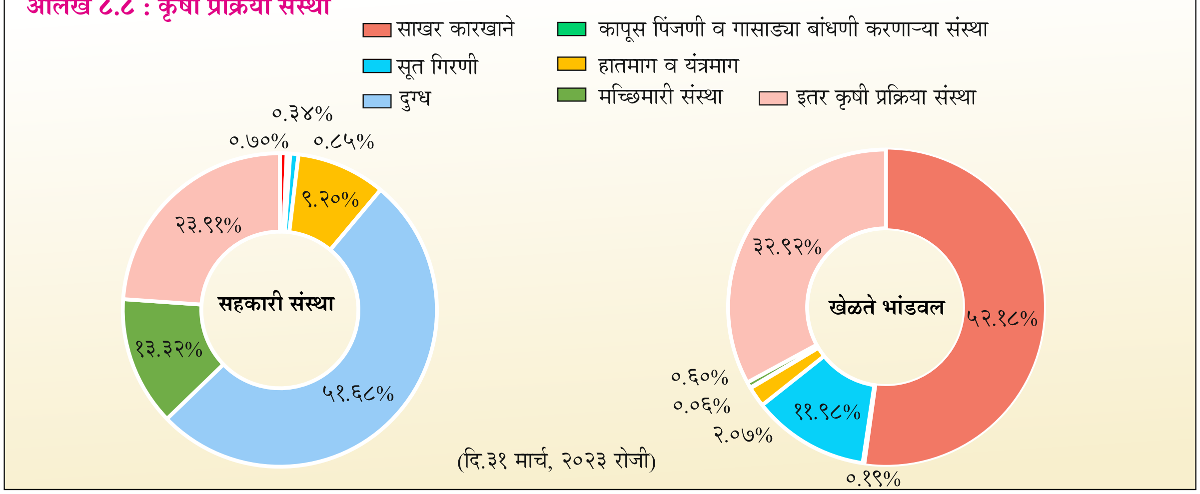

८.३८.१ दि. ३१ मार्च, २०२३ रोजी राज्यात १७२ नोंदणीकृत सहकारी साखर कारखाने होते. सहकारी साखर कारखान्यांची माहिती तक्ता ८.१९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१९ सहकारी साखर कारखान्यांची माहिती

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०२१	२०२२	२०२३	२०२२ च्या तुलनेत २०२३ मधील शेकडा बदल
नोंदणीकृत सहकारी कारखाने (संख्या)	१७५	१७५	१७२	(-)१.७
उत्पादन चालू असलेले कारखाने (संख्या)	९५	१०१	१०६	५.०
सभासद ('००)	२६,५८२	२६,७६८	२६,८२१*	०.२
राज्य शासनाचे भाग भांडवल (₹ कोटी)	१,३१०.८५	१,३१५.२१	१,३१५.७१	०.०
प्रतिदिन सरासरी गाळप क्षमता (लाख मे. टन)	७.९५	८.०१	८.८५	१०.५
गाळप झालेला ऊस (लाख मे. टन)	९६९.६०	१,३२२.३२	१,०५३.९१	(-)२०.३
साखर उत्पादन (लाख मे. टन)	१०१.४६	१३७.३५	१०५.३२	(-)२३.३
सरासरी उतारा (टक्के)	११.१६	११.२५	११.२८	०.३
उसाची सरासरी किंमत (₹ प्रति मे. टन)				
अ) रास्त व किफायतशीर दर	२,५८८	२,५१४	२,५६८	२.१
ब) कारखान्यांनी प्रत्यक्षात अदा केलेली	२,३५९	२,६१७	२,७२३	४.१
मळी (लाख मे. टन)	२२.५९	२७.८२	२२.५८	(-)१८.८
कारखान्यांची संख्या				
अ) आसवनी प्रकल्प असलेल्या	६८	७८	७७	(-)१.३
ब) सह वीज निर्मिती प्रकल्प असलेल्या	६०	६०	६०	०.०
सह वीज निर्मिती क्षमता (मेगावॅट)	१,२३७.९०	१,२३७.९०	१,२३७.९०	०.०
नफ्यातील कारखाने (संख्या)	२६	२८	३१*	१०.७
तोट्यातील कारखाने (संख्या)	६७	३७	५०*	३५.१

आधार: साखर आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन   * अस्थायी

८.३८.२ दि. ३१ मार्च, २०२३ रोजी राज्यात १२,६५६ सहकारी दुग्ध संस्था व ७३ सहकारी दुग्ध संघ होते. सहकारी दुग्ध संस्था व दुग्ध संघ यांची माहिती तक्ता ८.२० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२० सहकारी दुग्ध संस्था व दुग्ध संघ यांची माहिती

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	सहकारी दुग्ध संस्था			सहकारी दुग्ध संघ		
	२०२२	२०२३	शेकडा बदल	२०२२	२०२३	शेकडा बदल
संस्था (संख्या)	१३,७४६	१२,६५६	(-)७.९	८१	७३	(-)९.९
सभासद (लाख)	१२.९८	१२.३४	(-)४.९	१.४७	१.५४	४.८
भाग भांडवल (₹ कोटी)	१४.०४	१४.७२	४.८	८३.२७	८३.८२	०.७
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	२८.४२	२८.७३	१.१	९०.६३	९१.०७	०.५
दूध खरेदी (₹ कोटी)	३२६.७९	३३६.३३	२.९	९८५.३४	९८६.४४	०.१
दूध व दुग्धजन्य पदार्थांची विक्री (₹ कोटी)	४९२.५७	५११.५०	३.८	१,२४९.८६	१,२५४.२५	०.४
नफ्यातील संस्था (संख्या)	८,२०४	८,३६४	२.०	६६	६५	(-)१.५
तोट्यातील संस्था (संख्या)	५,५४२	४,२९२	(-)२२.६	१५	८	(-)४६.७

आधार: आयुक्त, दुग्ध व्यवसाय विकास विभाग यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

८.३८.३ दि.३१ मार्च, २०२३ रोजी राज्यात ८४ कापूस पिंजणी व गासड्या बांधणी करणाऱ्या सहकारी संस्था होत्या. कापूस पिंजणी व गासड्या बांधणी करणाऱ्या सहकारी संस्थांची माहिती तक्ता ८.२१ मध्ये दिली आहे.

८.३८.४ दि.३१ मार्च, २०२३ रोजी राज्यात २०८ सहकारी सूत गिरण्या होत्या व त्यापैकी ५७ सूत गिरण्या कार्यरत होत्या. सहकारी सूत गिरण्यांची माहिती तक्ता ८.२२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२१ कापूस पिंजणी व गासड्या बांधणी करणाऱ्या सहकारी संस्थांची माहिती

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०२२	२०२३*	शेकडा बदल
संस्था (संख्या)	७६	८४	१०.५
पैकी, उत्पादन चालू असलेल्या	७०	६९	(-)१.४
सभासद ('००)	९७३	१,०४६	७.५
भाग भांडवल (₹ कोटी)	७.८६	८.१९	४.२
पैकी, राज्य शासनाचे	२.०९	२.२७	८.६
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	७६.८५	९१.८४	१९.५
पिंजणी केलेला कापूस (मे. टन)	२३.२९	१८.२	(-)२१.९
नफ्यातील संस्था (संख्या)	११	९	(-)१८.२
तोट्यातील संस्था (संख्या)	५९	६०	१.७

* अस्थायी

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ८.२२ सहकारी सूत गिरण्यांची माहिती

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०२२*	२०२३*	शेकडा बदल
गिरण्यांची संख्या	२०८	२०८	०.०
पैकी, उत्पादन चालू असलेल्या	७१	५७	(-)१९.७
सभासद ('००)	४,८२३	४,७३२	(-)१.९
भाग भांडवल (₹ कोटी)	१,९३८.१३	१,७६३.३४	(-)९.०
पैकी, राज्य शासनाचे	१,६५३.३९	१,४७०.७७	(-)११.१
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	६,०९९.४९	५,९३९.१६	(-)२.६
चात्यांची संख्या (लाख)	१५.७८	१५.९४	१.०
उत्पादित सूताचे मूल्य	२,७६४.८०	२,८०३.०८	१.४
नफ्यातील गिरण्या (संख्या)	१२	८	(-)३३.३
तोट्यातील गिरण्या (संख्या)	५९	४९	(-)१७.०

आधार : आयुक्त, वस्त्रोद्योग यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

८.३८.५ दि.३१ मार्च, २०२३ रोजी राज्यात ६०७ सहकारी हातमाग व १,६४५ सहकारी यंत्रमाग संस्था होत्या. सहकारी हातमाग व सहकारी यंत्रमाग संस्थांची माहिती तक्ता ८.२३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२३ सहकारी हातमाग व सहकारी यंत्रमाग संस्थांची माहिती

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	हातमाग			यंत्रमाग		
	२०२२*	२०२३*	शेकडा बदल	२०२२*	२०२३*	शेकडा बदल
संस्था (संख्या)	६५०	६०७	(-)६.६	१,६९४	१,६४५	(-)२.९
सभासद ('००)	६०२.००	५७९.८८	(-)३.७	८२०.४९	८१०.४९	(-)१.२
भाग भांडवल (₹ कोटी)	७.८२	६.६१	(-)१५.५	१७५.८३	१६५.८१	(-)५.७
पैकी, राज्य शासनाचे	१.६४	१.६१	(-)१.८	५२.९७	५०.९६	(-)३.८
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	९.३३	८.०१	(-)१४.२	१,०३८.३६	१,०१९.०४	(-)१.९
मागांची संख्या ('०००)	२.९०	२.९०	०.०	१४.२६	१३.२६	(-)७.०
उत्पादन मूल्य (₹ कोटी)	४४.३४	२६.१५	(-)४१.०	७८.५१	७७.५१	(-)१.३
नफ्यातील संस्था (संख्या)	१२८	१२०	(-)६.३	११५	१०५	(-)८.७
तोट्यातील संस्था (संख्या)	५१७	१८७	(-)६३.८	१,४७३	१,५४०	४.६

आधार : आयुक्त, वस्त्रोद्योग यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

मच्छिमारी सहकारी संस्था

८.३९ दि. ३१ मार्च, २०२३ रोजी राज्यात ३,२६२ प्राथमिक मच्छिमारी सहकारी संस्था, ३८ मच्छिमारी सहकारी संघ आणि एक सहकारी महासंघ कार्यरत होते. मच्छिमारी सहकारी संस्थांची माहिती तक्ता ८.२४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२४ मच्छिमारी सहकारी संस्थांची माहिती

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०२२	२०२३	शेकडा बदल
संस्था (संख्या)	३,२१८	३,२६२	१.४
सभासद (लाख)	३.२७	३.२९	०.६
भाग भांडवल (₹ कोटी)	६९.८५	७५.००	७.४
पैकी, राज्य शासनाचे	५५.६७	६०.००	७.८
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	२५२.०५	३००.००	१९.०
मासे व मत्स्य उत्पादन विक्री (₹ कोटी)	७१२.१९	७१६.९३	०.७
नफ्यातील संस्था (संख्या)	२,०१०	२,१००	४.५
तोट्यातील संस्था (संख्या)	१,२०८	१,१६२	(-)३.८

आधार : आयुक्त, मत्स्यव्यवसाय यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

सहकारी पणन संस्था

८.४० सहकारी पणन संस्थांची त्रिस्तरीय संघटनात्मक संरचना आहे. महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघ मर्यादित ही शिखर संस्था असून जिल्हास्तरावर जिल्हा सहकारी पणन संस्था तर ग्रामस्तरावर प्राथमिक सहकारी पणन संस्था कार्यरत आहेत. सहकारी पणन संस्थांची माहिती तक्ता ८.२५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२५ सहकारी पणन संस्थांची माहीती

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०२२	२०२३*	शेकडा बदल
संस्था (संख्या)	१,२९१	१,२९१	०.०
सभासद (लाख)	१०.३०	१०.३६	०.६
भाग भांडवल (₹ कोटी)	९३.००	९५.००	२.२
पैकी, राज्य शासनाचे	२४.३०	२५.००	२.९
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	१,१६२	१,२९३	११.३
विक्री (₹ कोटी)			
(अ) शेतमाल	४,६७२	५,००४	७.१
(ब) खते	९८६	१,०५६	७.१
(क) बियाणे	१८३	१९५	६.६
(ड) ग्राहकोपयोगी वस्तू	६०७	६५०	७.१
नफ्यातील संस्था (संख्या)	६२८	६२७	(-)०.२
तोट्यातील संस्था (संख्या)	६१३	६१४	०.२

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

बिगर कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्था

८.४१ दि.३१ मार्च, २०२३ रोजी राज्यात २१,००७ बिगर कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्था असून त्यापैकी १४,०६८ नागरी सहकारी पतपुरवठा संस्था, ६,४९४ पगारदार नोकरांच्या सहकारी पतपुरवठा संस्था व ४४५ नागरी सहकारी बँका होत्या. सुमारे ७६ टक्के बिगर कृषी पतपुरवठा संस्था नफ्यात आहेत. एकूण ४४५ नागरी सहकारी बँकांपैकी १६.४ टक्के नागरी सहकारी बँका अवसायनात आहेत. बिगर कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्थांची माहिती तक्ता ८.२६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२६ बिगर कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्थांची माहिती

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०२२	२०२३*	शेकडा बदल
संस्था (संख्या)	२१,०३०	२१,००७	(-)०.१
सभासद (लाख)	२८४.४६	२८५.२९	०.३
ठेवी (₹ कोटी)	१,१२,९९४	१,१२,३२६	(-)०.६
स्वनिधी (₹ कोटी)	२८,५९०	२८,८२७	०.८
भाग भांडवल (₹ कोटी)	१२,६८१	१२,७८४	०.८
पैकी, राज्य शासनाचे	१.००	१.००	०.०
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	२,०६,४६४	२,०७,०२८	०.३
वितरीत कर्जे (₹ कोटी)	८२,५३०	८१,६३१	(-)१.१
येणे कर्ज (₹ कोटी)	७७,०४२	७९,५५१	३.३
कर्जे वसुली (₹ कोटी)	५७,०२१	५५,७१९	(-)२.३
थकीत कर्जे (₹ कोटी)	११,७७५	१२,६६७	७.६
नफ्यातील संस्था (संख्या)	१५,१९४	१५,०७१	(-)०.८
तोट्यातील संस्था (संख्या)	४,९८७	५,०८७	२.०

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

सहकारी ग्राहक संस्था

८.४२ महाराष्ट्र राज्य सहकारी ग्राहक महासंघ ही शिखर संस्था असून ती जिल्हास्तरावर घाऊक सहकारी ग्राहक भांडारांच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवते. ही घाऊक सहकारी ग्राहक भांडारे प्राथमिक सहकारी ग्राहक भांडारांना माल वितरित करतात. दि. ३१ मार्च, २०२३ रोजी राज्यात १२६ घाऊक सहकारी ग्राहक भांडारे व १,५०० प्राथमिक सहकारी ग्राहक भांडारे कार्यरत होती. सहकारी ग्राहक महासंघ, घाऊक व प्राथमिक सहकारी ग्राहक भांडारांची माहिती तक्ता ८.२७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२७ ग्राहक महासंघ, घाऊक व प्राथमिक सहकारी ग्राहक भांडारांची माहिती

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	सहकारी ग्राहक महासंघ		घाऊक सहकारी ग्राहक भांडार		प्राथमिक सहकारी ग्राहक भांडार	
	२०२२	२०२३*	२०२२	२०२३*	२०२२	२०२३*
संख्या	१	१	१२९	१२६	१,५६०	१,५००
सभासद ('००)	६.८५	६.८५	३,५७९	३,७६९	१२,९६५	१३,१३३
भाग भांडवल (₹ कोटी)	०.५१	०.५१	२२.१५	२२.७७	८७.०८	९१.६४
पैकी, राज्य शासनाचे	-	-	३.७१	३.८५	४.२५	४.३९
नफ्यातील ग्राहक भांडारे (संख्या)	१	१	७१	७४	८५९	८००
तोट्यातील ग्राहक भांडारे (संख्या)	-	-	५८	५२	६४१	७००

आधार : i) सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी
ii) महाराष्ट्र राज्य सहकारी ग्राहक महासंघ मर्या.

इतर सहकारी संस्था

८.४३ दि. ३१ मार्च, २०२३ रोजी राज्यात ३८ लाख सभासद असलेल्या १,२५,६३२ सहकारी गृहनिर्माण संस्था होत्या.

८.४४ दि. ३१ मार्च, २०२३ रोजी १०,८८५ मजूर कंत्राट सहकारी संस्था असून सभासद संख्या सुमारे ५.५५ लाख होती. एकूण २६५ जंगल कामगार सहकारी संस्था असून सभासद संख्या ०.६५ लाख होती.

महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित

८.४५ महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित ही राज्यातील गृहनिर्माण पतपुरवठा करणारी मध्यवर्ती संस्था आहे. महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित यांची माहिती तक्ता ८.२८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२८ महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादितची माहिती

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०२२	२०२३	शेकडा बदल
सभासद (संख्या)	१०,२६९	१०,२६४	०.०
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	९१.२१	८७.५७	(-)४.०
स्थूल वितरीत कर्ज (₹ कोटी)	६४४.००	६४४.००	०.०
येणे कर्ज (₹ कोटी)	४४.१४	३६.८७	(-)१६.५
कर्ज वसुली (₹ कोटी)	४.३५	३.१०	(-)२८.७
थकीत कर्ज (₹ कोटी)	१७.०९	१८.८२	१०.१

आधार : महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित

परवानाधारक सावकार

८.४६ कृषी व बिगर कृषी पतपुरवठा संस्थांव्यतिरिक्त परवानाधारक सावकारांना, वैयक्तिक कर्जाचे वाटप उपलब्ध करून देण्यास राज्य शासनाने अनुमती दिली आहे. परवानाधारक सावकारांची माहिती तक्ता ८.२९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२९ परवानाधारक सावकारांची माहिती

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०२२	२०२३*	शेकडा बदल
सावकार (संख्या)	११,६१८	१०,८५२	(-)६.६
कर्जदार (संख्या)	७,१४,६३२	७,९१,१६४	१०.७
वाटप केलेले कर्ज (₹ कोटी)	१,५२०.३५	१,७६०.३५	१५.८

* अस्थायी

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

* * * * *

परिशिष्ट ८.१

राज्यातील खनिजांचे उत्पादन

(उत्पादन: '००० टनात)
(मूल्य: ₹ लाख)

अ. क्र.	खनिज पदार्थ	उत्पादन/ मूल्य	१९६१$	१९७१$	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१	मीठ	उत्पादन	३८४	४७२	५४०	२२९	१४८	१८०	७०	९४	१४०
२	कोळसा	उत्पादन	८५६	२,०८५	५,७७०	१६,८४८	२८,७५४	३६,९३२	४७,४३४	५६,५२१	६४,३६६
		मूल्य	१८६	७४५	६,६८१	४७,२४४	२,१०,१९२	५,०८,२४९	९,२२,५८०	९,८९,६१८	१०,५२,७४२
३	क्रोमाईट	उत्पादन	१	३	२	--	०.६०	--	--	--	--
		मूल्य	१	५	५	--	८	--	--	--	--
४	कच्चे लोखंड	उत्पादन	३६२	६१३	१,४५६	६४५	२२	१,०१८	१,२३८	२,२६४	६,१०९
		मूल्य	५१	६९	६५७	३८४	३१	७,१५४	१७,१६७	२०,५१२	२,१३,२६३
५	चुनखडी	उत्पादन	५५	३६३	७१५	५,१३५	६,०६६	१०,४३१	१३,५८२	१५,०८९	१६,६५६
		मूल्य	२	३३	१६३	१,९६८	५,२६६	१५,६४७	५५,५४९	४७,६५७	३९,९७९
६	कच्चे मँगनीज	उत्पादन	१७९	२१८	२३२	२७६	३६३	५८९	१,०४२	१,१२८	७४०
		मूल्य	२०६	१४८	५५३	१,६१५	६,२८०	५४,१०९	१,५३,४६१	९७,२८९	६७,२५१
७	केओलिन (नैसर्गिक)	उत्पादन	२	३	५	३	०.२०	--	--	--	--
		मूल्य	०.१३	०.१६	१	१	०.२९	--	--	--	--
८	बॉक्साईट	उत्पादन	२७	३०२	३६५	५४३	१,०२७	२,४९२	४५३	६४०	८३१
		मूल्य	२	२१	१३७	४४३	१,७०५	४,५८५	३,३६७	६,८८०	८,७२१
९	डोलोमाईट	उत्पादन	६	५	२७	२८	६५	७९	--	--	--
		मूल्य	०.३८	१	८	२७	१४५	७१	--	--	--
१०	सिलिका सँड	उत्पादन	५	२७	८९	१९७	१६८	३२७	--	--	--
		मूल्य	०.३४	३	३	८७	२२८	९८२	--	--	--
११	फ्लोराईट (ग्रेडेड)	उत्पादन	--	--	--	३	३	२८४	१	१	०.९
		मूल्य	--	--	--	--	२४	१२,४५७	९४	५९	९५
१२	लॅटेराईट	उत्पादन	--	--	--	८५	८३	४९	--	--	--
		मूल्य	--	--	--	७६	१०७	५८	--	--	--
१३	कायनाईट	उत्पादन	--	५	२२	१५	०.२०	३	१	३	०.३
		मूल्य	--	११	५३	८५	१	२४	३६	२७	८.४४
१४	इतर$$	उत्पादन	--	४	५४४	९१२	३०६	४,०३४	५०८	१४२	१०६
		मूल्य	--	०.३६	२७	१९६	४९	५,२५८	१,१२६	४९	१९१

$ आकडे कॅलेन्डर वर्षाकरिता आहेत.

$$ सॅन्ड स्टोविंग व सिलीमानाईट हे इतर खनिजांमध्ये अंतर्भूत आहेत.

आधार - (१) भूविज्ञान आणि खनिकर्म संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

(२) सहाय्यक मीठ आयुक्त, केंद्र शासन (फक्त मीठाकरिता).

परिशिष्ट ८.२

राज्यातील उद्योगांच्या निवडक बाबी
(वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारीत)

(₹ कोटी)

	कार्य (दोन अंकी राष्ट्रीय औद्योगिक वर्गीकरण २००८)	वर्ष	उद्योगांची संख्या	कार्यरत असलेल्या कारखान्यांची संख्या	स्थिर भांडवल	खेळते भांडवल	कामगारांचे वेतन	एकूण उत्पादन	वापरलेला माल	एकूण निविष्ठी	निव्वळ मूल्यवृद्धि
	(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
(१)	कापूस पिंजणी, सफाई इत्यादी (०१)	२०१९-२०	५९६	४६३	९५९	१,८०७	५७	१०,३३३	७,७५२	९,५९०	६२९
		२०२०-२१	६०९	४९३	१,२८१	२,६२३	९२	१४,४८०	१०,६५०	१३,४८७	८८२
		२०२१-२२	६०२	५३१	१,२२५	२,८२५	११०	२४,००४	२०,५१७	२३,०१२	८६५
(२)	मीठ उत्पादन (०८)	२०१९-२०	११	११	२	०	२	५	०	२	३
		२०२०-२१	११	११	२	२	२	४	०	१	३
		२०२१-२२	११	१०	२	३	२	४	०	१	३
(३)	खाद्य उत्पादने व पेये (१०, ११)	२०१९-२०	२,७२८	२,३१६	४७,१९१	२४,५२६	३,२७६	१,९१,३०५	१,३५,४५४	१,६७,६३८	२०,२०५
		२०२०-२१	२,७८३	२,३३१	५६,७५६	२७,८०६	३,४४७	२,०३,८०७	१,३२,५१०	१,८१,६५४	१८,२८३
		२०२१-२२	२,७५५	२,२४५	५६,२२२	१८,७३२	३,८१०	२,०४,३४१	१,५२,९०३	१,८१,३४०	१९,२७४
(४)	तंबाखू उत्पादने (१२)	२०१९-२०	७५	७३	१,१२४	८२६	२७९	४,३३७	१,३८२	१,६२६	२,६०३
		२०२०-२१	७३	७०	१,०५२	७२२	१६९	३,५९३	१,०७६	१,२९९	२,१९५
		२०२१-२२	७०	६२	९९४	७२३	१९८	४,२०६	१,२९८	१,५३४	२,५६७
(५)	वस्त्रे (१३)	२०१९-२०	१,७५९	१,१५१	१८,८३१	२,११८	२,२४५	३४,६१५	१९,४८०	२७,६६८	५,११७
		२०२०-२१	१,७५६	१,२२०	१५,८४४	४,८५५	१,८४५	३१,५१४	१७,७५०	२५,०६१	५,०१५
		२०२१-२२	१,७६४	१,२४६	१४,४०४	५,९१४	२,४७१	४९,५०५	२९,२७१	३९,६९२	८,४०८
(६)	वस्त्र प्रावरणे (१४)	२०१९-२०	९३३	५३५	२,२०७	८७१	५०५	७,५०६	३,०६९	५,७५१	१,५४३
		२०२०-२१	१,०१८	६२३	१,८०६	२,२०५	३३६	५,६३२	२,७५८	४,१८७	१,२६८
		२०२१-२२	९९८	५७७	१,६१०	२,८८२	५९७	९,६३८	४,१६७	७,३०५	२,१५५
(७)	चामडे व त्यासंबंधित उत्पादने (१५)	२०१९-२०	१०७	८१	२०७	२९६	५८	१,२६५	५२८	९८१	२६०
		२०२०-२१	१२१	९३	३१९	३७३	५१	८८४	३९७	६१६	२४७
		२०२१-२२	११७	७८	५१६	३९८	५०	१,१५९	५२५	८७९	२५२
(८)	लाकूड व लाकडाची उत्पादने आणि बूच (फर्निचर वगळून) (१६)	२०१९-२०	१९९	१६५	८१३	५४२	५१	२,२१०	१,४३९	१,८५९	२९६
		२०२०-२१	२३४	१५५	४३२	४०७	४१	८७०	५३५	६९२	१५३
		२०२१-२२	२०७	१४६	५०७	९४९	४१	१,१२०	७४९	९२१	१७६
(९)	कागद व कागदाची उत्पादने (१७)	२०१९-२०	७७३	६६१	८,३३१	१,१५८	५२८	१६,८२२	१०,४१७	१३,५१७	२,६४८
		२०२०-२१	८६२	६८२	८,८१८	७४१	४९१	१९,१२५	११,५५५	१५,१५५	३,०८४
		२०२१-२२	८३३	६६१	१०,४६७	१,९८१	५६१	२१,२१५	१३,१२६	१६,६७०	३,९३८
(१०)	छपाई व मुद्रित माध्यमांचे पुनरुत्पादन (१८)	२०१९-२०	७७६	४८५	३,४८१	२,२४९	३७५	१२,८४१	६,१५८	९,६७३	२,७७५
		२०२०-२१	६८५	४६७	२,१५३	२२९	२४५	४,९६०	२,१०३	३,५९९	१,०५८
		२०२१-२२	६९४	४१२	२,८६९	९५९	३४५	७,५३३	३,६५३	५,३७४	१,८६८
(११)	कोळसा, शुद्ध पेट्रोलियम यांची उत्पादने (१९)	२०१९-२०	१४७	९४	२४,५०८	३,८७८	७१८	१,१०,४२६	९५,२९३	१,०५,९४७	३,०६६
		२०२०-२१	१६४	१५८	२२,६७९	७,८८३	८७५	७७,२७२	६६,४७६	७२,२५०	३,६३४
		२०२१-२२	१६५	१४६	२२,४७७	११,७६१	७९६	१,३१,१०३	१,०९,५६२	१,१८,६९५	१०,९६६
(१२)	रसायने व रासायनिक उत्पादने औषध, वैद्यकीय रसायने व जैविक उत्पादने (२०,२१)	२०१९-२०	२,६१५	१,९७७	५५,५९३	३१,७२४	३,६०४	१,६१,७७०	८२,४३६	१,२०,१७४	३६,६८३
		२०२०-२१	२,५९४	२,१२३	५८,२२३	३१,८४०	३,९४३	१,९०,४९१	९३,५२३	१,४०,०३८	४५,१४१
		२०२१-२२	२,६९२	२,२१९	७०,२४३	४१,२६०	४,४३४	२,५९,०८७	१,३१,७६८	१,८४,७४९	६६,८०७
(१३)	रबर आणि प्लास्टिक उत्पादने (२२)	२०१९-२०	१,६७३	१,२७८	२१,३९३	१,४०५	१,७८७	५१,४५३	२७,८००	३८,९९९	१०,६२७
		२०२०-२१	१,७२२	१,१९४	२५,३६२	३,२४४	१,९७०	५५,८३१	३०,६३६	४०,४५३	१३,२८८
		२०२१-२२	१,६९१	१,२९८	२८,०००	५,१६७	२,१६८	७५,८६८	४५,७४५	५७,९९३	१५,२०३

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ८.२ (समाप्त)

	कार्य (दोन अंकी राष्ट्रीय औद्योगिक वर्गीकरण २००८)	वर्ष	उद्योगांची संख्या	कार्यरत असलेल्या कारखान्यांची संख्या	स्थिर भांडवल	खेळते भांडवल	कामगारांचे वेतन	एकूण उत्पादन	वापरलेला माल	एकूण निविष्ठी	निव्वळ मूल्यवृद्धि
	(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
(१४)	इतर अधातू खनिज उत्पादने (२३)	२०१९-२०	८३६	५३५	१३,२०३	२४,१८०	५५५	१७,४४८	७,८५३	१२,६१२	३,८११
		२०२०-२१	९००	६७६	१४,४१८	४,५५२	५२५	२०,८६३	९,६६३	१५,२३३	४,३९६
		२०२१-२२	९७६	६७७	१४,९८४	७,९४९	७९७	३२,००३	१५,१३१	२३,४५१	७,१९९
(१५)	मूलभूत धातू (२४)	२०१९-२०	१,२३८	१,०८४	७१,९९७	४,९५३	२,३७९	१,४०,९८४	८९,९३१	१,२६,१४०	१०,७११
		२०२०-२१	१,३३८	१,०९१	७७,५१०	८,०७६	२,३३२	१,४३,३५०	९६,२०१	१,१९,०३७	२०,२०७
		२०२१-२२	१,२४३	९७६	७८,४३६	१०,५२२	२,९७७	२,१५,९२७	१,४३,८३४	१,७५,२७०	३५,७९५
(१६)	धातूच्या वस्तूंची उत्पादने यंत्रे व यंत्रसामग्री वगळून (२५)	२०१९-२०	३,११६	२,२९१	१८,३९५	७०३	२,२०५	५४,६६१	३०,७०१	४३,१३२	९,७४५
		२०२०-२१	३,०३८	२,१५६	१७,२०८	१३,२९२	२,०९७	४८,४९२	२८,९३७	३७,६५८	९,१५५
		२०२१-२२	३,०१३	२,२०५	१६,१६९	१३,८९६	२,३८९	५९,६५१	३६,२६६	४७,२७१	१०,७६१
(१७)	संगणक, विद्युत आणि ऑप्टीकल उत्पादने (२६)	२०१९-२०	४२४	३३३	४,६२२	४,५७३	६८०	२८,४३५	१८,७२८	२४,९३७	२,७४२
		२०२०-२१	४९०	४१३	३,९९१	८,७०५	७७८	२८,३९२	१६,९३५	२२,०३३	५,७०९
		२०२१-२२	४४९	४०७	५,७१०	९,९४३	८४९	४४,३६६	२४,२२५	३५,६०८	८,००९
(१८)	विद्युत सामग्री (२७)	२०१९-२०	१,२१४	९४५	१२,४९६	६,९४७	१,४०२	४१,०७५	२६,०६३	३२,५०१	७,१७१
		२०२०-२१	१,२३१	१,००९	९,९३७	१०,८७५	१,३७९	४७,००३	२९,९८१	३५,९४४	९,५९४
		२०२१-२२	१,३१२	१,००९	११,६४२	९,२९१	१,७०८	५८,०७५	३८,३५१	४५,२९०	११,५२९
(१९)	यंत्रे व यंत्रसामग्री (इतरत्र वर्गीकृत नसलेले), यंत्र व यंत्रसामग्रीची दुरुस्ती आणि उभारणी (२८,३३)	२०१९-२०	२,१८७	१,७५५	३३,९८३	१६,९२६	३,७९२	१,०३,७८५	५७,११३	८०,३३०	१८,९०६
		२०२०-२१	२,४३०	२,०३५	२७,८७५	२४,६०९	३,६१४	९९,८१९	५३,५८२	७४,०७४	२२,६०२
		२०२१-२२	२,४३१	२,०४७	३१,१३९	२७,२९४	४,४०५	१,२७,८९९	७३,१५४	९८,०१७	२६,४७९
(२०)	मोटार वाहने, ट्रेलर्स व निम ट्रेलर्स (२९)	२०१९-२०	१,४४१	१,२४०	४८,६६४	७,४५६	४,७१३	१,२३,६६९	८१,१०७	१,०२,०८१	१५,५०१
		२०२०-२१	१,३१३	१,०५५	४८,९६८	१०,७२०	४,६९८	१,२७,७६४	८४,४९१	१,०३,८६४	१७,९७२
		२०२१-२२	१,४५५	१,२७९	४९,७४९	९,२१८	५,३५८	१,८६,२२४	१,३४,७४४	१,५७,१९५	२१,७१२
(२१)	इतर परिवहन सामग्री (३०)	२०१९-२०	२७१	२३६	९,७८३	८४३	१,०५०	४७,०४८	३१,२४६	३५,४९७	१०,४१९
		२०२०-२१	३३६	३०६	९,२९८	४,७५३	१,११९	४४,६०४	३०,५७३	३४,९१५	८,४५८
		२०२१-२२	३७०	३३५	८,९५७	५,२३८	१,१८४	५६,४०३	३९,५५२	४४,३२७	१०,८४०
(२२)	फर्निचर उत्पादने व इतर वस्तुनिर्माण (३१,३२)	२०१९-२०	१,२१८	८६३	५,४९४	२८५	१,३०२	४९,२१३	३६,१९७	४२,५५२	६,०१४
		२०२०-२१	१,०८६	८२७	६,९१९	१२,६३६	१,४१०	६०,७०६	४७,५९७	५४,०९५	५,९४१
		२०२१-२२	१,२०४	९१८	५,९६८	११,९५५	१,८१०	६६,७४८	४६,२०७	५७,९२३	८,१८९
(२३)	इतर (टाकाऊ वस्तुंचे संचयन, प्रक्रिया व विल्हेवाट संबंधी कार्य, वस्तुंचा पुनर्वापर, प्रकाशन कार्य, इतर उद्योग) (३८,५८, इतर)	२०१९-२०	१,२७३	८९०	१९,९३१	(-) ३,०९९	६८७	२८,५६१	८,८५८	२०,७०१	६,४६०
		२०२०-२१	१,२६५	८३०	२०,२३५	(-) ४,१४४	६७१	२४,१५१	८,९६६	१८,५७५	४,२५५
		२०२१-२२	१,२९८	८८८	१९,८३९	९६	८०६	३०,४२७	८,०७०	२३,०९६	५,८२६
	एकूण	**२०१९-२०**	**२५,६१०**	**१९,४६२**	**४,२३,२०४**	**१,३५,१६८**	**३२,२४८**	**१२,३९,७६९**	**७,७९,००५**	**१०,२३,९०८**	**१,७७,९३६**
		२०२०-२१	**२६,०५९**	**२०,०१७**	**४,३१,०८७**	**१,७७,००६**	**३२,१२९**	**१२,५३,६०९**	**७,७६,८९६**	**१०,१३,९२१**	**२,०२,५४१**
		२०२१-२२	**२६,३५०**	**२०,३७२**	**४,५२,१२९**	**१,९८,९५८**	**३७,८६३**	**१६,६६,५०८**	**१०,७२,८१७**	**१३,४५,६१२**	**२,७८,८२२**

आधार - वार्षिक उद्योग पाहणी, राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

परिशिष्ट ८.३
भारतातील औद्योगिक उत्पादनांचे निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष २०११-१२=१००)

अ.क्र.	बाब	भार	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४++
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
I	**सर्वसाधारण निर्देशांक**	**१००.००**	**१३०.१**	**१२९.०**	**११८.१**	**१२८.८**	**१३८.५**	**१४६.६**
II	**खाणकाम**	**१४.३७**	**१०७.९**	**१०९.६**	**१०१.०**	**१०७.४**	**११९.९**	**१२८.९**
III	**वस्तुनिर्माण**	**७७.६३**	**१३१.५**	**१२९.६**	**११७.२**	**१२८.६**	**१३७.१**	**१४४.६**
	उद्योग गट							
१	खाद्य उत्पादने	५.३०	१२१.३	१२३.७	१२०.४	१२१.७	१३२.४	१३४.२
२	पेय	१.०४	१०९.२	१०६.४	७८.९	८३.८	१०५.५	११०.९
३	तंबाखू उत्पादने	०.८०	९४.२	९५.४	८१.८	८५.७	८८.४	८१.२
४	कापड उत्पादने	३.२९	११८.७	११५.७	९१.१	११७.७	१०७.५	१०८.०
५	वस्त्रप्रावरणे	१.३२	१५४.२	१५४.६	१०८.४	१२८.४	१२७.९	१०९.८
६	चामडे व संबंधित उत्पादने	०.५०	१२५.०	१२२.७	१००.६	१००.४	९६.०	९४.९
७	लाकुड व लाकडाची उत्पादने आणि बूच (फर्निचर वगळता), काड्यापासून बनविलेल्या व मुलामा दिलेल्या वस्तु	०.१९	१०५.१	११३.८	९१.५	१०२.९	१०४.५	९८.३
८	कागद आणि कागदाची उत्पादने	०.८७	१०४.१	९०.८	६९.६	८१..७	८२.४	७९.४
९	छपाई व मुद्रित माध्यमांचे पुनरुत्पादन	०.६८	९७.६	९०.७	६५.३	७०.६	९०.६	८९.५
१०	कोळसा आणि शुध्द पेट्रोलियम उत्पादने	११.७७	१२६.७	१२६.७	१११.२	११८.२	१२८.०	१३२.७
११	रसायने व रासायनिक उत्पादने	७.८७	११९.०	११८.५	११६.०	१२१.२	१२९.३	१२७.१
१२	औषध,वैद्यकीय रसायने व जैविक उत्पादने	४.९८	२१५.५	२१५.२	२१८.७	२२७.६	२१६.२	२३३.४
१३	रबर आणि प्लॅस्टिक उत्पादने	२.४२	१०८.०	१००.०	९६.३	१०३.६	१०४.५	१०९.१
१४	इतर अधातू खनिज उत्पादने	४.०९	१२३.६	१२१.३	१०५.७	१२१.५	१३५.३	१४४.३
१५	मूलभूत धातू	१२.८०	१४३.३	१५९.१	१४९.८	१७३.३	१९१.९	२१३.९
१६	धातूंच्या वस्तुंची उत्पादने (यंत्र व सामग्री वगळून)	२.६५	१०६.२	९०.६	७८.२	८४.७	८५.३	९२.५
१७	संगणक, विद्युत आणि ऑप्टिकल उत्पादने	१.५७	१६८.७	१५१.०	१३२.०	१३८.६	१३७.२	१२१.६
१८	विद्युत सामग्री	३.००	११०.१	१०५.२	९२.३	१०७.२	९९.३	१०६.७
१९	यंत्रे व यंत्रसामग्री, इतरत्र वर्गीकृत नसलेले	४.७७	१२३.४	१०७.७	९२.५	१००.०	११३.५	१२०.८
२०	मोटार वाहने, ट्रेलर्स आणि निमट्रेलर्स	४.८६	१२२.७	१००.२	८१.१	९१.५	११४.५	१२७.८
२१	इतर परिवहन सामग्री	१.७८	१४५.७	१३६.६	११२.०	१११.८	१२७.०	१४४.६
२२	फर्निचर	०.१३	२१२.६	१९७.३	१४२.२	१६४.८	२०४.१	१९०.०
२३	इतर वस्तुनिर्माण	०.९४	९२.८	८१.२	६२.९	९०.०	९०.९	८५.३
IV	**वीज**	**७.९९**	**१५६.९**	**१५८.४**	**१५७.६**	**१६९.३**	**१८५.२**	**१९८.३**

आधार - राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

++ मार्च, २०२४ ची आकडेवारी शीघ्र अनुमानावर आधारित आहे.

परिशिष्ट ८.४

राज्यातील सहकारी संस्थांचा तपशील

बाब	१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३*
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
१. सहकारी संस्थांची संख्या								
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	२९	३१	३४	३४	३४	३३	३३	३३
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	२०,४२०$	१८,५७७	१९,५६५	२०,५५१	२१,४५१	२०,८९७	२१,०९७	२१,०८२
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	२,९६४	५,४७४	११,२९१	२२,०१४	२३,४३४	२१,००६	२१,०३०	२१,००७
(४) पणन संस्था	४१०	४२३	९३१	१,११५	१,७१९	१,३७०	१,२९१	१,२९१
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम @	६,८१०	१४,३२७	२८,९५४	३९,०७०	४८,८४८	२६,४९१	२५,८१६	२४,४८९
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था @	११,९६४	२१,९१५	४३,८४५	७५,२३२	१,२८,७६०	१,४७,६१३	१,५३,४७१	१,५६,९४५
एकूण	**४२,५९७**	**६०,७४७**	**१,०४,६२०**	**१,५८,०१६**	**२,२४,३०६**	**२,१७,४१०**	**२,२२,७३८**	**२,२४,८४७**
२. सभासदांची संख्या ('०००)								
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था$$	७०	१,०१४	१,४८५	१,३७१	२४७	२१२	२१२	२६०
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	३,७९४	५,४१६	७,९४२	१०,१२५	१५,००१	१५,३१४	१५,४६२	१५,५३०
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	२,४३८	३,७५९	९,३०२	१८,४६७	२१,६१८	२८,०८५	२८,३९१	२८,५२९
(४) पणन संस्था	२८२	४७१	७४५	८४०	१,३३७	१,०४१	१,०५१	१,०३६
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम	९५९	२,१२४	३,९७४	६,३३९	८,०१०	६,५०८	६,६३२	६,५९६
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था	१,०३८	१,९९९	३,४५५	५,८८०	६,८०९	६,९८९	७,२८५	७,४२४
एकूण	**८,५८१**	**१४,७८३**	**२६,९०३**	**४३,०२२**	**५३,०२२**	**५८,१५०**	**५९,०३३**	**५९,३७५**
३. खेळते भांडवल (₹ कोटी)								
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	६१३	१,८३१	८,८०६	३९,२६७	८९,७१९	१,६७,५७८	१,७४,३५०	१,८४,४७८
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	३४३	५२७	१,८५१	६,९८८	१८,९८७	२४,१४५	२६,१५९	२५,८७७
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	१६८	१,२०९	७,५०८	६६,८८७	१,०४,८१४	२,०२,६६४	२,०८,७८४	२,०७,०२८
(४) पणन संस्था	३९	१८८	३४०	१,५१८	१,३००	१,८९७	२,०२९	१,२९३
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम	२१९	१,०२९	४,५८८	१३,२८८	२८,७१७	४५,६९३	४९,५८८	४७,०३८
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था	१०७	४२६	१,१९१	६,४९२	४,८९७	७,९८९	८,१००	८,२०३
एकूण	**१,४८९**	**५,२१०**	**२४,२८४**	**१,३४,४४०**	**२,४८,४३४**	**४,४९,९६६**	**४,६९,०१०**	**४,७३,९१७**
४. स्थूल कर्ज (₹ कोटी)								
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	७५१	१,५२८	९,०८५	२८,७०९	४०,४३६	६३,८५१	६३,१९०	८२,०१३
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	१३३	२५०	८००	३,७३४	८,०६०	१२,९४१	१३,०७२	१३,१४१
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	२०४	१,१२९	५,१७८	३९,२६८	४९,९०७	८०,७२६	८०,७७८	८१,६३१
(४) पणन संस्था	३	३	८	१८	११	५	५	६
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम	३	१२	१७	१०३	२,०५२	२,३८५	२,१७८	१,७८७
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था	४	१२	६०	२३५	२१५	२२१	२३१	२३५
एकूण	**१,०९८**	**२,९३४**	**१५,१४८**	**७२,०६७**	**१,००,६८१**	**१,६०,१२९**	**१,५९,४५३**	**१,७८,८१३**

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ८.४ (समाप्त)

बाब (१)	१९७०-७१ (२)	१९८०-८१ (३)	१९९०-९१ (४)	२०००-०१ (५)	२०१०-११ (६)	२०२०-२१ (७)	२०२१-२२ (८)	२०२२-२३* (९)
५. येणे कर्जे (₹ कोटी)								
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	४७८	१,१३७	५,८८९	२३,१२०	४२,३८५	८७,१५८	८७,३६२	९७,८९२
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	२८४	३८४	१,३१०	५,३०८	१२,०२४	१८,०१९	१९,७५३	२५,५०८
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	१०५	७३१	४,५९४	३५,९०८	४७,८६३	७५,७८८	७८,६८२	७९,५५१
(४) पणन संस्था	२	४	९	१८२	५,०३२	३०	३३	३३
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम	६	३०	६९	२३६	३,७२४	६,१५८	६,९७४	४,०२४
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था	८	२५	१९१	२,८९९	८३४	४९८	५१५	५३१
एकूण	**८८३**	**२,३११**	**१२,०६२**	**६७,६५३**	**१,११,८६२**	**१,८७,६५१**	**१,९३,३१९**	**२,०७,५३९**
६. उलाढाल-तयार मालाच्या विक्रीचे मूल्य (₹ कोटी)								
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	ला ना	ला ना	ला ना	ला ना	ला ना	ला ना	ला ना	ला ना
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	५१	१४६	२३९	१,०१२	५९३	८४७	८७२	८७२
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	३	१०	--	३८	७६	ला ना	ला ना	ला ना
(४) पणन संस्था	२१४	९७९	२,६०२	३,२०५	१,३६८	४,९५४	४,८२७	६,९०५
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम	१९४	१,०३१	३,४६७	७,४९६	४६,११२	३४,१६०	३६,८०९	३१,३६९
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था	६९	१८७	३३०	१,५८८	४,०७६	७,६७९	७,८४०	६,७१९
एकूण	**५३१**	**२,३५३**	**६,६३८**	**१३,३३९**	**५२,२२५**	**४७,६३९**	**५०,३४८**	**४५,८६५**

*अस्थायी ला ना - लागू नाही

टीप - १९९०-९१ पर्यंतची आकडेवारी जून अखेरपर्यंतची आहे.

$ यात प्राथमिक कृषि पतसंस्था, प्राथमिक भू-विकास बँका आणि धान्य बँका यांचा १९७०-७१ पर्यंत समावेश आहे.

$$ नाममात्र सभासद वगळून

@ २०००-०१ या वर्षापासून उपसा सिंचन संस्थांचा समावेश उत्पादक ऐवजी सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था या प्रकारात करण्यात आला आहे.

आधार - सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

१

पायाभूत सुविधा

९. पायाभूत सुविधा

९.१ पायाभूत सुविधा ही आर्थिक वाढीच्या प्रमुख घटकांपैकी एक घटक आहे. भौतिक पायाभूत सुविधांमध्ये प्रामुख्याने ऊर्जा, वाहतूक आणि दळणवळण यांचा समावेश होतो. राज्यामध्ये सक्षम पायाभूत सुविधांचे जाळे असल्याने आर्थिक वाढ टिकवून ठेवण्यास मदत होते.

ऊर्जा

९.२ 'सर्वांसाठी किफायतशीर, विश्वासार्ह, शाश्वत आणि आधुनिक ऊर्जा उपलब्ध करुन देणे' हे शाश्वत विकास ध्येयांपैकी एक ध्येय आहे. पारंपरिक व अपारंपरिक ऊर्जा स्त्रोतांद्वारे ऊर्जा निर्मिती करणे तसेच पारेषण व वितरणाचे जाळे यामध्ये सुधारणा करणेबाबत शासन विविध उपक्रम राबवित आहे.

विजेची स्थापित क्षमता

९.३ राज्यात दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी पारंपरिक व अपारंपरिक स्त्रोतांद्वारे वीज निर्मितीची एकूण स्थापित क्षमता ३८,२१७ मेगावॅट असून त्यात खाजगी क्षेत्राचा हिस्सा ६०.४ टक्के, सार्वजनिक क्षेत्राचा हिस्सा ३४.५ टक्के आणि सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी प्रकल्पाचा (रत्नागिरी गॅस पॉवर प्रोजेक्ट मर्यादित) हिस्सा ५.१ टक्के होता. वीज निर्मिती मुख्यत: औष्णिक स्त्रोतांद्वारे केली जात असून राज्याच्या एकूण स्थापित क्षमतेत त्याचा हिस्सा ५२.५ टक्के आहे. स्त्रोतनिहाय स्थापित क्षमता तक्ता ९.१ मध्ये दिली आहे.

आलेख ९.१ : राज्यातील क्षेत्रनिहाय स्थापित क्षमता

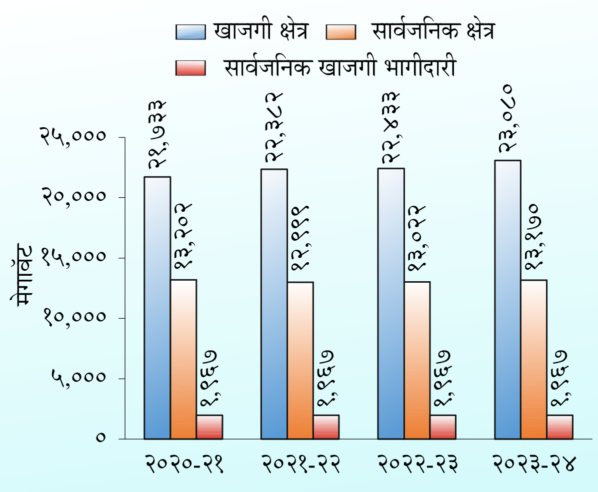

- वीज निर्मितीच्या स्थापित क्षमतेमध्ये राज्य (१०.४ टक्के) गुजरात नंतर (१२.० टक्के) देशात दुसऱ्या क्रमांकावर आहे
- राज्याच्या एकूण स्थापित क्षमतेमध्ये नवीकरणीय ऊर्जेचा हिस्सा मागील पाच वर्षांत २३.८ टक्क्यांवरून ३२.१ टक्क्यांपर्यंत वाढला आहे
- खाजगी क्षेत्राच्या स्थापित क्षमतेमध्ये नवीकरणीय ऊर्जेचा हिस्सा ५१.५ टक्के होता
- देशात नवीकरणीय ऊर्जा स्त्रोतांद्वारे वीज निर्मितीमध्ये (६.७ टक्के) राज्य सहाव्या क्रमांकावर आहे.
- सन २०२२-२३ मध्ये वीज वापरामध्ये राज्याचा हिस्सा देशात सर्वाधिक (१२.३ टक्के) होता

तक्ता ९.१ स्त्रोतनिहाय स्थापित क्षमता

(मेगावॅट)

स्रोत	दि. ३१ मार्च रोजी				सन २०२४ मध्ये २०२३ च्या तुलनेत शेकडा बदल
	२०२१	२०२२	२०२३	२०२४	
राज्याअंतर्गत	**३६,९०२**	**३७,३४८**	**३७,४२२**	**३८,२१७**	**२.१**
औष्णिक	२१,१७६	२०,९६६	२०,०६६	२०,०६६	०.०
नवीकरणीय	९,८४६	१०,५०२	११,४७६	१२,२७१	६.९
जलजन्य	३,०६१	३,०६१	३,०६१	३,०६१	०.०
नैसर्गिक वायुजन्य	२,८१९	२,८१९	२,८१९	२,८१९	०.०
केंद्रीय क्षेत्राकडून वाटप	**७,९४४**	**७,९४४**	**७,९४४**	**८,३२३**	**४.८**

आधार : महानिर्मिती, महाऊर्जा, केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण, टाटा पॉवर कं. मर्या., अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या.

वीज निर्मिती

९.४ सन २०२३-२४ मध्ये राज्यात १,४४,७२४ दशलक्ष युनिट वीज निर्मिती झाली. सन २०२३-२४ मध्ये राज्यात झालेल्या वीज निर्मितीत खाजगी क्षेत्र, सार्वजनिक क्षेत्र आणि सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी क्षेत्राचा हिस्सा अनुक्रमे ५६.७ टक्के, ४२.५ टक्के आणि ०.८ टक्के होता.

९.४.१ सन २०२३-२४ मध्ये झालेल्या एकूण वीज निर्मितीत औष्णिक, नवीकरणीय आणि इतर स्त्रोतांद्वारे निर्माण झालेल्या विजेचा हिस्सा अनुक्रमे ७६.१ टक्के, १७.५ टक्के आणि ६.४ टक्के होता. नवीकरणीय ऊर्जा हा वीज निर्मितीचा सर्वात वेगाने वाढणारा स्रोत असून त्यात मागील पाच वर्षांत ११.८ टक्के चक्रवाढ वृद्धिदराने वाढ झाली आहे. स्रोतनिहाय वीज निर्मिती तक्ता ९.२ मध्ये दिली आहे.

आलेख ९.२ : राज्यातील क्षेत्रनिहाय वीज निर्मिती

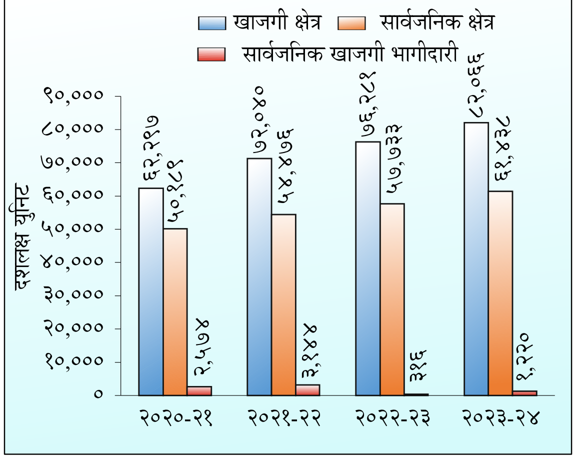

तक्ता ९.२ स्त्रोतनिहाय वीज निर्मिती

(दशलक्ष युनिट)

स्त्रोत	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४	सन २०२३-२४ मध्ये २०२२-२३ च्या तुलनेत शेकडा बदल
राज्याअंतर्गत	**१,१५,०६०**	**१,२९,६६०**	**१,३४,३३०**	**१,४४,७२४**	**७.७**
औष्णिक	८७,६९०	९८,८७१	१,०३,४२०	१,१०,१९६	६.६
नवीकरणीय$	१५,८१३	१८,५२०	२२,५२४	२५,३०६	१२.४
जलजन्य	५,५९३	६,१४४	५,९५६	५,२५२	(-)११.८
नैसर्गिक वायुजन्य	५,९६४	६,१२५	२,४३०	३,९७०	६३.४
केंद्रीय क्षेत्राकडून प्राप्त	**३६,६११**	**३९,५८१**	**४३,९३३**	**३३,९६२#**	--

टीप : १ युनिट = १ किलोवॅट तास $ बंदिस्त विजेसह # डिसेंबरपर्यंत

आधार : महानिर्मिती, महावितरण, केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण, टाटा पॉवर कं. मर्या., अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या.

वीज खरेदी

९.५ सन २०२२-२३ मध्ये महावितरणने खरेदी केलेल्या विजेचा प्रती युनिट सरासरी दर ₹ ५.८० आणि बेस्टने खरेदी केलेल्या विजेचा प्रती युनिट सरासरी दर ₹ ८.०७ होता. महावितरण आणि बेस्ट यांनी खरेदी केलेल्या विजेचा तपशील तक्ता ९.३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ९.३ महावितरण आणि बेस्ट यांनी खरेदी केलेली वीज

वर्ष	महावितरण		बेस्ट	
	खरेदी केलेली वीज (दशलक्ष युनिट)	एकूण किंमत (₹ कोटी)	खरेदी केलेली वीज (दशलक्ष युनिट)	एकूण किंमत (₹ कोटी)
२०२१-२२	१,४४,२५३	७५,४५६	४,२६७	२,८०४
२०२२-२३	१,५५,०९६	९०,००३	४,६७९	३,७७५
२०२३-२४+	१,२३,५६५	६६,३८७	३,८५१	२,४४२

आधार : महावितरण, बेस्ट + डिसेंबरपर्यंत

विजेचा वापर

९.६ राज्यात २०२३-२४ मध्ये डिसेंबरपर्यंत एकूण वीज वापर १,२१,१९९ दशलक्ष युनिट होता. सन २०२२-२३ मध्ये राज्यात विजेचा एकूण वापर १,५०,७७१ दशलक्ष युनिट होता. राज्यातील विजेचा सर्वाधिक वापर औद्योगिक क्षेत्रात (३९.० टक्के) तर त्याखालोखाल कृषि क्षेत्रात (२४.९ टक्के) आणि घरगुती क्षेत्रात (२१.७ टक्के) होता. क्षेत्रनिहाय विजेचा वापर तक्ता ९.४ मध्ये दिला आहे. विजेचा दरडोई अंतिम वापर तक्ता ९.५ मध्ये दिला आहे. राज्यातील विजेची स्थापित क्षमता, निर्मिती व वापर परिशिष्ट ९.१ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ९.४ क्षेत्रनिहाय विजेचा वापर

(दशलक्ष युनिट)

क्षेत्र	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४+	सन २०२२-२३ मध्ये २०२१-२२ च्या तुलनेत शेकडा बदल
औद्योगिक	४४,१०९	५३,३७३	५८,८५६	४६,७६६	१०.३
कृषि	३३,९२४	३६,२४२	३७,४८१	२९,३८४	३.४
घरगुती	३०,२२९	३०,६९९	३२,७४१	२७,२६३	६.७
वाणिज्यिक	९,४१५	११,३४७	१४,३२४	११,९३४	२६.२
सार्वजनिक सेवा@	६,०९०	५,८९७	६,१११	४,८५१	३.६
रेल्वे	१३५	१७९	२४८	२७३	३८.५
इतर	७८९	१,०४२	१,०१०	७२८	(-)३.१
सर्व	**१,२४,६९१**	**१,३८,७७९**	**१,५०,७७१**	**१,२१,१९९**	**८.६**

@ सार्वजनिक दिवाबत्ती व पाणी पुरवठा समाविष्ट + डिसेंबरपर्यंत

आधार : महावितरण, बेस्ट, टाटा पॉवर कं. मर्या., अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या.

आलेख ९.३ : वीज निर्मिती व वीज वापर यांचा वार्षिक कल

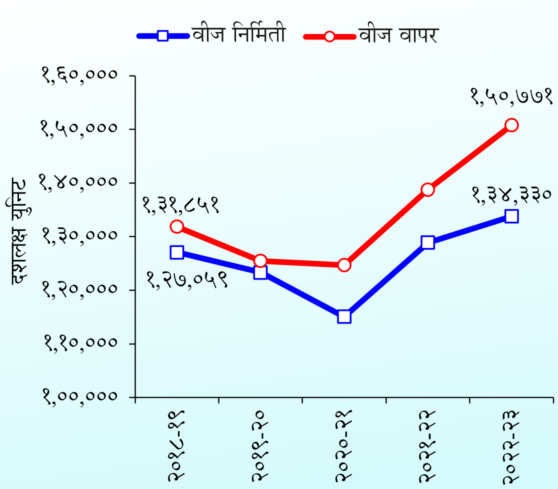

आलेख ९.४ : क्षेत्रनिहाय वीज वापर

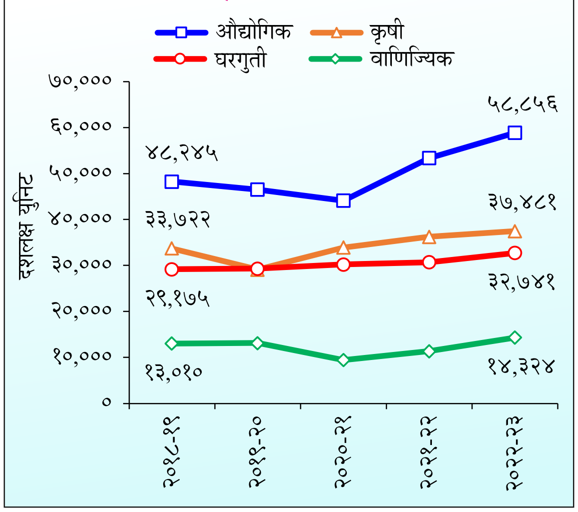

तक्ता ९.५ विजेचा दरडोई अंतिम वापर

(युनिट)

क्षेत्र	२०२०-२१		२०२१-२२		२०२२-२३*	
	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत
सर्व	**१,००५.९**	**७६८.५**	**१,११०.२**	**८२४.६**	**१,१९६.८**	**९१६.०**
वाणिज्यिक	७६.०	६४.२	९०.८	७१.०	११३.७	८४.९
औद्योगिक	३५५.८	२३६.३	४२७.०	२७३.०	४६७.२	३०२.५
कृषि	२७३.७	१६३.३	२८९.९	१६३.८	२९७.५	१७६.६
घरगुती	२४३.९	२४४.१	२४५.६	२४८.४	२५९.९	२५५.७

आधार : केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण, महावितरण, बेस्ट, टाटा पॉवर कं. मर्या., अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या. * अस्थायी

विजेची मागणी व पुरवठा

९.७ क्षमता वाढ, पारेषण व वितरण जाळ्यातील सुधारणा आणि ऊर्जा संवर्धनाच्या बाबतीत राज्याने केलेल्या विविध उपाययोजनांमुळे वीज पुरवठ्यात सुधारणा झाली आहे. सरासरी कमाल मागणीच्या वेळी वीज पुरवठा तक्ता ९.६ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ९.६ सरासरी कमाल मागणीच्या वेळी वीज पुरवठा

(मेगावॅट)

वर्ष	सरासरी कमाल मागणी	पुरवठा	अधिशेष
२०२०-२१	१९,२५०	२१,८८१	२,६३१
२०२१-२२	२१,२२१	२१,७५०	५२९
२०२२-२३	२२,७७९	२३,१६९	३९०
२०२३-२४+	२२,३६५	२२,७८७	४२२

आधार : महावितरण + डिसेंबरपर्यंत

वीज पारेषण व वितरणासंबंधी पायाभूत सुविधांचे जाळे

९.८ पारेषण व वितरणाच्या पायाभूत जाळ्यामध्ये सुधारणा ही सातत्यपूर्ण प्रक्रिया असून त्यात अति उच्च दाब उपकेंद्रांचे आधुनिकीकरण, सदोष मीटर बदलणे, अत्याधिक भार असलेल्या उच्च व कमी दाबाच्या वाहिन्यांवरील भार अतिरिक्त रोहित्रे पुरवून कमी करणे, नवीन उपकेंद्रे उभारणे व कार्यान्वित करणे यासह वीजचोरी विरुद्ध मोहिम अशा उपाययोजनांचा समावेश आहे.

आलेख ९.५ : महावितरणची एकूण तांत्रिक व वाणिज्यिक हानी आणि वितरण हानी

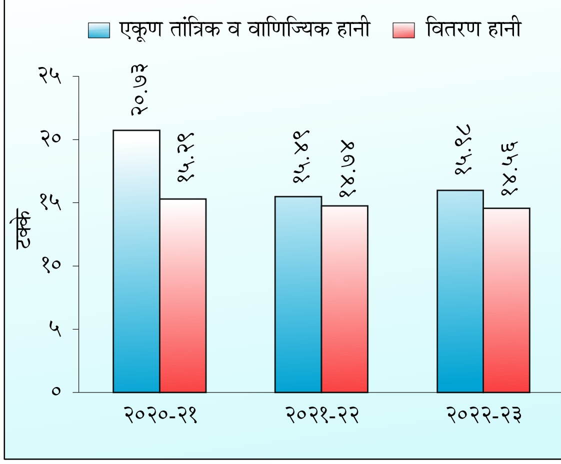

९.८.१ मार्च, २०२३ अखेर महापारेषणची ५०,६३१ सर्किट किमीचे जाळे व ७२८ उपकेंद्रे यांसह पारेषण क्षमता सुमारे १,३६,६९८ मेगा व्होल्ट ॲम्पिअर (एमव्हीए) होती. ती मार्च, २०२४ अखेर ५१,५१८ सर्किट किमीचे जाळे व ७४२ उपकेंद्रे यांसह १,३८,५९८ एमव्हीए पर्यंत वाढविण्यात आली. महापारेषणची सन २०२१-२२ व सन २०२२-२३ ची पारेषण हानी अनुक्रमे ३.१९ टक्के व ३.२६ टक्के होती तर सन २०२३-२४ मध्ये फेब्रुवारी पर्यंतची पारेषण हानी ३.२२ टक्के होती.

९.८.२ महावितरणचे वितरण जाळे राज्यात सर्वत्र (मुंबई शहर वगळता) आहे. मुंबई शहरात बेस्टचे वितरण जाळे आहे. महावितरणसह टाटा पॉवर कं. मर्या. व अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या. यांचे मुंबई उपनगरात वितरण जाळे आहे. राज्यातील वितरणाचे जाळे बाबतचा तपशील तक्ता ९.७ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ९.७ राज्यातील वितरणाचे जाळे बाबतचा तपशील

(मार्च, २०२३ पर्यंत)

तपशील	महावितरण	बेस्ट	अदानी इलेक्ट्रीसिटी	टाटा पॉवर
उप केंद्रे (संख्या)	४,१२१	२,५७२	७,०७९	१,११८
वितरणाचे जाळे (किमी)	११,४४,६६८	१२,११२	२५,६४९	५,४३९
रोहित्रे (संख्या)	८,५५,१९०	३,५८५	७,२५२	१,१४६

आधार : महावितरण, बेस्ट, अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या., टाटा पॉवर कं. मर्या.

९.८.३ सन २०२२-२३ मध्ये राज्यातील वीज वितरण यंत्रणेत महावितरणचा हिस्सा ८७.४ टक्के असून, त्याखालोखाल अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या. यांचा (६.० टक्के), टाटा पॉवर कं. मर्या. यांचा (३.६ टक्के) आणि बेस्टचा (३.० टक्के) हिस्सा होता. वितरण हानी तक्ता ९.८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.८ वितरण हानी

(टक्के)

वितरण कंपनी	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४+
महावितरण	१५.२९	१४.७४	१४.५६	१५.३३
बेस्ट	४.८२	४.६३	४.१८	४.०९
अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या.	७.८१	६.५२	५.९३	५.४६
टाटा पॉवर कं. मर्या.	१.९८	१.३१	१.१३	१.४१

आधार : महावितरण, बेस्ट, अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या., टाटा पॉवर कं. मर्या. + डिसेंबरपर्यंत

९.९ **औष्णिक ऊर्जेची क्षमता वाढ:** विविध औष्णिक ऊर्जा निर्मिती केंद्रांमध्ये क्षमता वाढीसाठी महानिर्मितीने प्रकल्पांची स्थापना व कार्यान्वयन करण्याच्या कृती आराखड्यास मान्यता दिली आहे. भुसावळ औष्णिक ऊर्जा निर्मिती केंद्रात ६६० मेगावॅट क्षमता वाढीच्या प्रकल्पाचे काम प्रगतीपथावर असून ऑगस्ट, २०२४ अखेर पूर्ण होणे अपेक्षित आहे. कोराडी औष्णिक ऊर्जा निर्मिती केंद्रातील १,३२० मेगावॅट क्षमतेच्या प्रकल्पासाठी वैधानिक मंजुरीची प्रक्रिया प्रगतीपथावर आहे.

९.१० **सुधारित वितरण क्षेत्र योजना (सुधारणा अधिष्ठित आणि निष्पत्ती आधारित):** एकूण तांत्रिक व वाणिज्यिक हानी तसेच सरासरी वीज पुरवठा खर्च व सरासरी प्राप्त महसूल यामधील तफावत कमी करण्याच्या उद्देशाने केंद्र शासनाने सन २०२१ मध्ये सुधारित वितरण क्षेत्र योजना सुरु केली आहे. या योजनेअंतर्गत मार्च, २०२६ पर्यंत वीज वितरणाच्या पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा, प्रिपेड स्मार्ट मिटरींग व इतर अनुषंगिक कामे करण्यासाठी प्रकल्प खर्चाच्या ६० टक्के अनुदान वितरण कंपन्यांना देण्यात येणार आहे. राज्यामध्ये ही योजना महावितरण व बेस्ट उपक्रमामार्फत राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत मार्च, २०२५ पर्यंत २.२५ कोटी बिगर शेती ग्राहकांना स्मार्ट मीटर बसविणे, ४.०७ लाख बिगर शेती वितरण रोहित्रे व २७,८२६ वाहिन्या महावितरणमार्फत बसविण्याचे निश्चित केले आहे.

नियामक उपाययोजना व वीज दर

९.११ विद्युत अधिनियम, २००३ अन्वये महाराष्ट्र राज्य वीज नियामक आयोगास वीज दर नियमनाअंतर्गत वीज दराच्या सुसूत्रीकरणासाठी उपाययोजना राबविणे, आर्थिक व्यवस्थापन आणि ऊर्जा क्षेत्रातील सुधारणा करणे अनिवार्य आहे. महाराष्ट्र वीज नियामक आयोगाने एप्रिल, २०२० ते मार्च, २०२५ या कालावधीत वितरण कंपन्यांसाठी दरवर्षी प्रवर्गनिहाय दर निश्चित करण्याकरिता 'बहुवार्षिक दर नियमन, २०१९' अधिसूचित केले आहे. सन २०२३-२४ मधील सरासरी वीज दर तक्ता ९.९ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ९.९ सन २०२३-२४ मधील सरासरी वीज दर

(₹ प्रति युनिट)

ग्राहक गट	महावितरण	बेस्ट	अदानी इलेक्ट्रीसिटी	टाटा पॉवर
लघु दाब - घरगुती/निवासी				
दारिद्र्य रेषेखालील	२.७२	३.४६	@	@
० ते १०० युनिट	६.७२	४.१२	५.९८	३.६७
१०१ ते ३०० युनिट	११.८१	७.७७	८.०६	६.८३
३०१ ते ५०० युनिट	१५.८५	१०.९५	१०.१६	१०.५४
५०० युनिट पेक्षा अधिक	१७.१०	१२.७४	११.०५	११.३३
लघु दाब - व्यावसायिक/अनिवासी				
० ते २० किलोवॅट भार	११.६२	९.९७	९.२४	८.८९
२० किलोवॅट पेक्षा अधिक आणि ५० किलोवॅट पर्यंत भार	१६.०१	११.४०	१०.००	११.२०
५० किलोवॅट पेक्षा अधिक भार	१७.९७	११.४६	१०.१०	१०.६२
लघु दाब - उद्योग				
० ते २० किलोवॅट भार	७.६९	८.३३	८.२८	८.०१
२० किलोवॅट पेक्षा अधिक भार	१०.२७	१०.८७	९.३७	९.५५
लघु दाब - कृषि				
कृषि पंप (मीटर शिवाय)	५.५७	@	@	@
कृषि पंप (मीटर सह)	४.६५	@	@	@
इतर (मीटर सह)	८.००	@	@	@
लघु दाब - पथदिवे (सार्वजनिक दिवाबत्ती)				
ग्रामपंचायत आणि अ, ब, क वर्ग नगरपालिका	८.६१	@	@	@
महानगरपालिका क्षेत्रे	१०.३६	#	#	#
लघु दाब - सार्वजनिक सेवा				
शासकीय शैक्षणिक संस्था व रुग्णालये	९.२७	८.६०	८.५८	८.५८
इतर	१०.२०	८.७६	८.८७	८.८६
उच्च दाब - व्यावसायिक	१५.०३	१०.४५	९.३९	१०.८१
उच्च दाब - उद्योग	९.७०	९.१६	८.९८	९.१७
उच्च दाब - रेल्वे/मेट्रो/मोनोरेल	९.६५	१०.७८	@	९.९३
उच्च दाब - सार्वजनिक सेवा				
शासकीय शैक्षणिक संस्था व रुग्णालये	११.४५	९.०६	८.९४	१०.४७
इतर	१२.३३	९.७७	९.२३	८.२१
उच्च दाब - कृषि पंप	५.९६	@	@	@
उच्च दाब - कृषि इतर	८.१७	@	@	@

@ ग्राहकांची संख्या निरंक वा अत्यंत कमी असल्याने सरासरी दर दर्शविले नाहीत # लघु दाब पथदिवे, लघु दाब इतर सार्वजनिक सेवांमध्ये समाविष्ट

आधार: महाराष्ट्र वीज नियामक आयोग

नवीकरणीय ऊर्जा

९.१२ महाराष्ट्र हे नागरीकरण, लोकसंख्या आणि औद्योगिकीकरण यामध्ये आघाडीवर असलेल्या राज्यांपैकी एक असल्याने, राज्यात ऊर्जेची मागणी सतत वाढत आहे. सन २०३० पर्यंत नवीकरणीय ऊर्जेचा हिस्सा मोठ्या प्रमाणात वाढवण्याकरिता, विद्यमान पारंपरिक स्रोतांना पर्याय म्हणून नवीकरणीय ऊर्जा स्रोतांचा वापर करणे आवश्यक झाले आहे. पवन, सौर, जल, जैविक, बायोगॅस, सागरी लाटा, भू-औष्णिक, इत्यादी स्वच्छ व पर्यावरणस्नेही नवीकरणीय ऊर्जेचे स्रोत आहेत. नवीकरणीय उर्जा स्रोतांद्वारे वीज निर्मितीसाठी शासन विविध योजना आणि धोरणे राबवत आहे. ऊर्जा संवर्धन अधिनियम, २००१ मधील तरतुदींचे समन्वयन, नियमन व अंमलबजावणीसाठी महाराष्ट्र ऊर्जा विकास अभिकरण (महाऊर्जा) ही प्राधिकृत संस्था आहे.

९.१२.१ नवीकरणीय ऊर्जेच्या स्थापित क्षमतेनुसार गुजरात, राजस्थान, तामीळनाडू आणि कर्नाटक नंतर राज्य देशात पाचव्या क्रमांकावर आहे. राज्यातील नवीकरणीय ऊर्जेची संभाव्य व स्थापित क्षमता तक्ता ९.१० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.१० राज्यातील नवीकरणीय ऊर्जेची संभाव्य व स्थापित क्षमता

(मेगावॅट)

स्रोत	संभाव्य क्षमता	स्थापित क्षमता दि. ३१ मार्च रोजी			
		२०२१	२०२२	२०२३	२०२४
पवन	९८,२१०	४,९९८	५,०११	५,०११	५,२०९
चिपाडावर आधारित सहवीज निर्मिती	३,६८५	२,३०१	२,३३९	२,४०७	२,५८२
सौर	६४,३२०	१,९१७	२,५२२	३,४२९	३,८३६
लघु जलविद्युत प्रकल्प#	७८६	३७०	३७०	३७०	३७०
कृषि अवशेष	७८१	२१५	२१५	२१५	२१५
औद्योगिक कचरा	३५०	४२	४२	४२	४२
शहरी घनकचरा	२८७	३	३	३	१७
एकूण	**१,६८,४१९**	**९,८४६**	**१०,५०२**	**११,४७६**	**१२,२७१**

आधार : महाऊर्जा   # जलसंपदा विभागाने स्थापित केलेले २५ मेगावॅट पेक्षा कमी क्षमतेचे प्रकल्प

९.१३ **नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी बंधन व नवीकरणीय ऊर्जा प्रमाणपत्रे पद्धती**: बांधील यंत्रणेद्वारे (वितरण कंपन्या, ग्रीडला जोडलेले बंदिस्त वीज निर्मिती प्रकल्प व वितरण मुक्त प्रवेश असलेले ग्राहक) वापर केलेल्या एकूण विजेपैकी विनिर्दिष्ट मर्यादेत नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी करणे हे महाराष्ट्र वीज नियामक आयोगाने नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी बंधन (आरपीओ) अंतर्गत बंधनकारक केले आहे.

९.१३.१ नवीकरणीय ऊर्जेस चालना देणे आणि उपलब्ध असलेले नवीकरणीय ऊर्जा स्रोत व बांधील यंत्रणांना साध्य करावयाचे नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी बंधन यांच्यातील तफावत दूर करण्याकरिता नवीकरणीय ऊर्जा प्रमाणपत्र (आरईसी) हे बाजाराधारीत साधन आहे. 'आरपीओ', त्याचे अनुपालन व 'आरईसी' पद्धतीची अंमलबजावणी यासाठी महाऊर्जा ही राज्य यंत्रणा आहे. महाराष्ट्र वीज नियामक आयोगाच्या 'आरपीओ-आरईसी नियमन-२०१९' नुसार बांधील यंत्रणांना त्यांच्या एकूण पारंपरिक वीज वापराच्या विनिर्दिष्ट किमान मर्यादेपर्यंत सन २०२३-२४ मध्ये सौर ऊर्जेकरिता १०.५ टक्के व इतर नवीकरणीय ऊर्जेकरिता ११.५ टक्के नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी करणे बंधनकारक आहे. नवीकरणीय ऊर्जा बंधन (आरपीओ) अंतर्गत साध्य तक्ता ९.११ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ९.११ नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी बंधनअंतर्गत साध्य

(टक्के) (अस्थायी)

वितरण कंपनी	सौर ऊर्जा			इतर नवीकरणीय ऊर्जा		
	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४#	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४#
ऊर्जा खरेदी बंधन	**६.०**	**८.०**	**१०.५**	**११.५**	**११.५**	**११.५**
महावितरण	५.३	७.२	७.३	९.०	८.६	६.६
बेस्ट	६.०	१.८	१.०	१४.६	०.१	०.०
अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या.	५.३	१४.१	१६.९	३.२	११.५	१३.३
टाटा पॉवर कं मर्या.	८.८	१७.३	१६.९	७.९	७.५	१२.८

आधार : महाऊर्जा   # डिसेंबरपर्यंत

नवीकरणीय ऊर्जेबाबत धोरणे

अपारंपरिक ऊर्जा निर्मिती धोरण, २०२०

९.१४.१ राज्य शासनाने पारेषण संलग्न व पारेषण विरहित प्रकल्पांसाठी नवीन व नवीकरणीय ऊर्जा स्रोतांपासून वीज निर्मितीचे धोरण अंगिकारले आहे. या धोरणाचा कालावधी दि. ३१ डिसेंबर, २०२० ते दि. ३१ मार्च, २०२७ आहे. या धोरणाअंतर्गत १७,३८५ मेगावॅट क्षमतेचे पर्यावरणपूरक वीजनिर्मिती प्रकल्प उभारण्याचे उद्दिष्ट आहे. प्रकल्पाची ठळक वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

- **पारेषण संलग्न प्रकल्प:** एकूण १२,९३० मेगावॅट क्षमतेचे सौर ऊर्जेवर आधारित प्रकल्प, २,५०० मेगावॅट क्षमतेचे पवन ऊर्जेवर आधारित प्रकल्प, १,३५० मेगावॅट क्षमतेचे उसाच्या चिपाडावर आधारित सहवीज निर्मिती प्रकल्प, ३८० मेगावॅट क्षमतेचे लघु जलविद्युत निर्मिती प्रकल्प, २०० मेगावॅट क्षमतेचे शहरी घनकचऱ्यावर आधारित वीज निर्मिती प्रकल्प व २५ मेगावॅट क्षमतेचे प्रगत तंत्रज्ञानावर आधारित वीज निर्मिती प्रकल्प स्थापित करण्याचे निश्चित केले आहे.
- **पारेषण विरहित प्रकल्प:** पाच लाख सौर कृषि पंप, पाणी पुरवठ्यासाठी १०,००० सौर पंपांची स्थापना, २६० मेगावॅट क्षमतेचे इमारतीचे छत व जमिनीवरील पारेषण विरहित/ हायब्रीड सौर वीज संच, सुमारे ५०,००० घरांचे विद्युतीकरण, १०० गावांसाठी विकेंद्रीत सूक्ष्म पारेषण प्रकल्प, दोन लाख चौमी क्षेत्रावर सौर उष्णजल संयंत्र व सौर ऊर्जेवर स्वयंपाक आणि सौर ऊर्जेवर आधारित ४,००० शीतगृहे स्थापित करण्याचे निश्चित केले आहे.

कृषि पंप वीज जोडणी धोरण, २०२०

९.१४.२ राज्य शासनाने दि. १ एप्रिल, २०१८ नंतर शुल्क भरुन वीज जोडणी करिता प्रलंबित असणाऱ्या कृषि पंपांकरिता 'कृषि पंप वीज जोडणी धोरण, २०२०' जाहिर केले आहे. या धोरणामध्ये पारंपरिक पद्धतीने व सौर ऊर्जेद्वारे कृषि पंपांना वीज जोडणी करणे, वितरण हानी कमी करणे आणि उपलब्ध वितरण प्रणालीचा पुरेपूर वापर होण्याच्या दृष्टिने धारित्र बसविणे या बाबींचा प्रामुख्याने समावेश करण्यात आला आहे. या धोरणांतर्गत कृषि पंपांना उच्च दाब वितरण प्रणाली, सौर ऊर्जा व लघु दाब वितरण प्रणाली द्वारे वीज जोडणी देण्यात येत आहे. या धोरणा अंतर्गत नोव्हेंबर, २०२३ पर्यंत एकूण ३.०८ लाख कृषि पंप जोडण्या देण्यात आल्या आहेत.

महाराष्ट्र हरित हायड्रोजन धोरण, २०२३

९.१४.३ महाराष्ट्र हरित हायड्रोजन धोरणाचे उद्दिष्ट राज्यात सन २०३० पर्यंत प्रतीवर्षी किमान ५०० किलो टन हरित हायड्रोजनची उत्पादन क्षमता निर्माण करणे आणि राज्याला हरित हायड्रोजन व त्याच्या तत्सम उत्पादनांमध्ये अग्रेसर बनविणे, उद्योगांमध्ये डिकार्बनायझेशनला चालना देणे, ऊर्जा सुरक्षितता वाढविणे आणि हरित हायड्रोजन क्षेत्रात निर्यातीला प्रोत्साहन देणे आहे. धोरणाची ठळक वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

- ऊर्जेचा अधिक वापर असणारी उद्योग क्षेत्रे तसेच अवजड उद्योगांमध्ये डिकार्बनायझेशन करण्यासाठी कच्च्या मालाचा स्रोत व पर्यायी इंधन म्हणून हरित हायड्रोजन व त्याच्या तत्सम उत्पादित पदार्थांचा विकास होण्यास व वापरास गती देणे
- जीवाष्म इंधनाऐवजी उपलब्ध असलेल्या नवीकरणीय ऊर्जा संसाधनांचा सर्वोत्तम उपयोग करून ऊर्जा सुरक्षिततेची हमी वाढवणे व स्वच्छ ऊर्जा निर्मितीला चालना देणे
- हरित हायड्रोजन उत्पादनाशी निगडित उपकरणांच्या तसेच हरित इंधनाच्या निर्यातीला चालना देणे
- राज्यामध्ये इलेक्ट्रोलाईझरच्या उत्पादनाला चालना देणे
- हरित हायड्रोजन व नवीकरणीय ऊर्जा क्षेत्रामध्ये गुंतवणुकीस प्रोत्साहन देणे व त्या क्षेत्रामध्ये रोजगार निर्मिती करून राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचा विकास करणे
- हरित हायड्रोजन परिसंस्थेसाठी आवश्यक इलेक्ट्रोलाईझर,फ्युएल सेल्स आणि यासारख्या तत्सम क्षेत्रात संशोधन व विकास करून या क्षेत्रात राज्यास अग्रेसर बनविणे
- राज्यामध्ये हरित हायड्रोजन व त्याच्या तत्सम उत्पादनांचा वापर करण्यासाठी पथदर्शी प्रकल्पांच्या विकासास प्रोत्साहन देणे
- हरित हायड्रोजन व त्याच्या तत्सम उत्पादनांच्या मूल्य साखळीमध्ये कुशल मनुष्यबळ तयार करून राज्यात रोजगार निर्मितीच्या संधी निर्माण करणे
- राज्यामध्ये समावेशक व शाश्वत हरित हायड्रोजन परिसंस्था विकसित होण्यास चालना देणे

कृषि क्षेत्रातील विद्युतीकरण योजना

९.१५ राज्यात दि. ३१ मार्च, २०२४ अखेर एकूण ४८.६९ लाख कृषि पंपांचे विद्युतीकरण झाले आहे. सन २०२३-२४ मध्ये एकूण १,१२,९४२ कृषि पंपांचे विद्युतीकरण करण्यात आले आहे.

९.१५.१ **प्रधान मंत्री किसान ऊर्जा सुरक्षा तथा उत्थान महा-अभियान (पीएम कुसुम):** केंद्र शासनाने शेतकऱ्यांसाठी सौर पंप आणि ग्रीड कनेक्टेड सौर आणि इतर नवीकरणीय ऊर्जा संयंत्र स्थापित करण्यासाठी ही योजना देशात जुलै,२०१९ मध्ये सुरु केली. या

योजनेअंतर्गत दोन लाख सौर पंप राज्यामध्ये स्थापित करण्यास मंजुरी देण्यात आली आहे. राज्यात मार्च, २०२४ अखेर एकूण ८३,९३७ सौर पंप स्थापित करण्यात आले आहेत.

९.१५.२ **मुख्यमंत्री सौर कृषि वाहिनी योजना:** महावितरणच्या उपकेंद्रांवर किंवा उपकेंद्रालगत विकेंद्रीकरण पद्धतीद्वारे सौर प्रकल्प स्थापित करुन शेतकऱ्यांना दिवसा वीजपुरवठा करणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. सन २०२३-२४ मध्ये डिसेंबर अखेर ५४८ मेगावॅट क्षमतेचे प्रकल्प कार्यान्वित करण्यात आले आहेत. मुख्यमंत्री सौर कृषि वाहिनी योजना अधिक सक्षम आणि सुव्यवस्थित करणे, राज्यात सन २०२५ पर्यंत किमान ३० टक्के कृषि वाहिनीचे सौर ऊर्जीकरण करणे तसेच शेतकऱ्यांना दिवसा अखंडित व शाश्वत वीजपुरवठा करता यावा यासाठी किमान ७,००० मेगावॅट सौर ऊर्जा क्षमता निर्माण करणे या उद्दिष्टांसह शासनाने मुख्यमंत्री सौर कृषि वाहिनी योजना २.० सुरु केली आहे.

९.१५.३ **उच्च दाब वितरण प्रणाली योजना:** राज्यातील कृषि पंपांना वीज पुरवठा करण्यासाठी राज्यात उच्चदाब वितरण प्रणाली योजना राज्य शासन राबवित आहे. या योजनेअंतर्गत मार्च, २०२४ अखेर एकूण १,३८,८३० कृषि पंपांना वीज जोडण्या देण्यात आल्या आहेत.

घरगुती वापरासाठी विद्युतीकरण योजना

९.१६.१ **अटल पुनरुज्जीवन व नागरी परिवर्तन अभियान (अमृत अभियान):** अमृत अभियानाअंतर्गत पाणीपुरवठा आणि सांडपाणी प्रक्रिया प्रकल्पांसाठी सौर ऊर्जा प्रकल्प राबविण्यात येत आहेत. या अभियाना अंतर्गत १२ महानगरपालिका/ नगरपरिषदांमध्ये एकूण १८.४ मेगावॅट क्षमतेचे सौर ऊर्जा प्रकल्प स्थापित करण्यास मंजुरी देण्यात आली असून मार्च, २०२४ अखेर ३४ ठिकाणी १५.८ मेगावॅट क्षमतेचे सौर ऊर्जा प्रकल्प स्थापित करण्यात आले आहेत. त्यापैकी एकूण १४.८ मेगावॅट क्षमतेचे प्रकल्प कार्यान्वित करण्यात आले आहेत.

९.१६.२ **रुफटॉप सौर कार्यक्रम:** केंद्र शासनाने सर्व क्षेत्रातील वीज ग्राहकांमार्फत रुफटॉप सौर यंत्रणा स्थापित करण्याकरिता हा कार्यक्रम सन २०१६ मध्ये सुरु केला आहे. रुफटॉप सौर कार्यक्रमाचा टप्पा-२ हा निवासी वीज ग्राहकांमार्फत रुफटॉप सौर यंत्रणा स्थापित करण्याकरिता सन २०१९ मध्ये सुरु करण्यात आला आहे. रुफटॉप सौर कार्यक्रम टप्पा-२ अंतर्गत, तीन किलोवॅट क्षमतेच्या रुफटॉप सौर यंत्रणा स्थापित करण्याकरिता ४० टक्के अनुदान देण्यात येते, तर तीन ते १० किलोवॅट क्षमतेच्या रुफटॉप सौर यंत्रणा स्थापित करण्याकरिता २० टक्के अनुदान देण्यात येते. महावितरण कंपनीच्या क्षेत्रामध्ये मार्च, २०२४ अखेर रुफटॉप सौर यंत्रणांची स्थापित क्षमता २,०२८ मेगावॅट होती.

९.१६.३ **ग्रामीण विद्युतीकरण कार्यक्रम:** 'अपारंपरिक ऊर्जा निर्मिती धोरण, २०२०' नुसार ग्रामीण विद्युतीकरण कार्यक्रमाची राज्यात अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. पारंपरिक ऊर्जा स्त्रोतांद्वारे शासनाला विद्युतीकरण करणे शक्य नसलेल्या दुर्गम खेड्यातील घरांचे आणि महावितरणमार्फत पुढील पाच वर्षांपर्यंत विद्युतीकरण करणे शक्य नसलेल्या गावे/ वाडी/ पाड्यांमधील घरांचे ग्रामीण विद्युतीकरण कार्यक्रमांतर्गत विद्युतीकरण करण्यात येत आहे. या कार्यक्रमा अंतर्गत प्रति वर्ष १०,००० घरांचे सौर ऊर्जेद्वारे विद्युतीकरण करण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले असून मार्च, २०२४ पर्यंत ७,९७७ सौर दिवे स्थापित करण्यात आले आहेत.

९.१६.४ **नवीकरणीय ऊर्जेबाबत विविध उपाययोजना:** नवीकरणीय ऊर्जेबाबत विविध उपाययोजनांची माहिती तक्ता ९.१२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.१२ नवीकरणीय ऊर्जेबाबत विविध उपाययोजनांची माहिती

तपशील	दि. ३१ मार्च, २०२४ पर्यंत (संख्या)	संभाव्य ऊर्जा बचत (दशलक्ष युनिट)	प्रती वर्षी संभाव्य कार्बन कपात (मे. टन)
नवीकरणीय ऊर्जेबाबत उपाययोजना			
अ) ऊर्जा लेखा परीक्षण	२,१८४	८८.८३	ला ना
ब) सहज ऊर्जा लेखा परीक्षण	४,०३१	८.५०	ला ना
क) शासकीय/निमशासकीय कार्यालयांच्या इमारतींमध्ये ऊर्जा संवर्धन पथदर्शी प्रकल्प राबविणे	१२१	१३.६७	११,२०१.३३
ड) महानगरपालिका/नगरपालिकांमध्ये ऊर्जा संवर्धन संयंत्रे बसविणे	४०	२.४३	१,९९२.६०
ब्युरो ऑफ एनर्जी इफीसीएन्सी अंतर्गत योजना			
अ) आदर्श ऊर्जा कार्यक्षम ग्राम मोहीम	३१	१.२०	९८४.१७
ब) शासकीय शाळांमध्ये ऊर्जा कार्यक्षम उपक्रम राबविणे	४३१	२.२०	१,८०२.३४
क) शासकीय/निमशासकीय रुग्णालयांमध्ये ऊर्जा संवर्धन पथदर्शी प्रकल्प राबविणे	४१	०.३२	२७३.३४
ड) नगरपालिकांमध्ये ऊर्जा संवर्धन पथदर्शी प्रकल्प राबविणे	२२	०.९०	७४१.८२
इ) ऊर्जा क्लब	५३३	ला ना	ला ना
वारा मापन केंद्रे	४१४	ला ना	ला ना
शासकीय इमारतीतील सौर ऊर्जा प्रकल्प	५२५	ला ना	ला ना
जैविक कांडी कोळसा (ब्रिक्वेटींग) प्रकल्प	२०३	ला ना	ला ना
प्रदर्शने	३४७	ला ना	ला ना

आधार: महाऊर्जा — ला ना लागू नाही

ऊर्जेचे इतर प्रकार

पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू

९.१७ पाईपद्वारे नैसर्गिक वायू (पीएनजी) जोडणी व कॉम्प्रेस्ड नैसर्गिक वायू (सीएनजी) केंद्रे याकरिता महानगर गॅस मर्या., महाराष्ट्र नॅचरल गॅस मर्या. आणि गॅस ऑथॉरीटी ऑफ इंडिया मर्या. (गेल) या यंत्रणा राज्यात कार्यरत आहेत. पीएनजी जोडणी व सीएनजी स्टेशन यांची माहिती तक्ता ९.१३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.१३ पीएनजी जोडणी व सीएनजी स्टेशन यांची माहिती

तपशील	२०२०-२१		२०२१-२२		२०२२-२३	
	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत
सीएनजी स्टेशन (संख्या)	४५६	३,०९५	५७१	४,४३३	७४१	५,६६६
सीएनजी विक्री ('००० मे.टन)	५०३.८	२,५८९.१	८११.७	३९६८.०	१,०२२.३	५,१०२.७
पीएनजी जोडणी ('०००)	१,९७३.९	७,८६४.५	२,३३२.६	९,३५०.७	२,८४६.१	११,०८३.६
घरगुती	१,९६९.०	७,८२०.४	२,३२७.४	९,३०२.६	२,८४०.६	११,०२९.२
औद्योगिक	०.४	११.८	०.५	१३.२	०.९	१६.६
वाणिज्यिक	४.५	३२.३	४.७	३४.९	४.७	३७.८

आधार : पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू मंत्रालय, केंद्र शासन

पेट्रोलियम उत्पादनांचा वापर

९.१८ पेट्रोलियम उत्पादनांच्या वापरामध्ये राज्य (९.४ टक्के) गुजरात नंतर (११.५ टक्के) देशात दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. प्रमुख पेट्रोलियम उत्पादनांच्या वापराचा तपशील तक्ता ९.१४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ९.१४ प्रमुख पेट्रोलियम उत्पादनांचा वापर

('००० मे. टन)

पेट्रोलियम उत्पादने	२०२१-२२		२०२२-२३*	
	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत
नाफ्था	२७९	१३,२४६	३३४	१२,१५८
द्रवरुप पेट्रोलियम गॅस (एलपीजी)	३,३०७	२८,२५३	३,३६४	२८,५०४
मोटर स्पिरीट/गॅसोलिन (एमएस)	३,३८८	३०,८४९	३,८१५	३४,९६७
उच्च दर्जाचे केरोसिन (एसकेओ)	१५	१,४९३	६	४९०
एव्हीएशन टर्बाईन इंधन (एटीएफ)	६९९	५,००८	१,११७	७,३६६
हाय स्पीड डिझेल (एचएसडी)	८,३२२	७६,६५९	९,२९१	८५,८९८
कमी प्रतीचे डिझेल (एलडीओ)	२१३	१,०१८	१०७	७२५
फर्नेस ऑईल (एफओ)	७१७	५,८१५	६६७	६,१८१
हॉट हेवी स्टॉक (एचएचएस)/ लो सल्फर हेवी स्टॉक (एलएसएचएस)	४८	४४७	१५४	७७३
लुब्रीकंट/वंगण	३८१	४,५४०	४५२	३,७४०
डांबर	५६१	७,८१६	५८६	८,०४१
इतर	१,१२१	२६,५५३	१,०५८	३४,१६७
एकूण	**१९,०५१**	**२,०१,६९७**	**२०,९५१**	**२,२३,००९**

आधार : पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू मंत्रालय, केंद्र शासन * अस्थायी

९.१८.१ उच्च दर्जाचे केरोसिन (एसकेओ)/कमी प्रतीचे डीझेल ऑईल (एलडीओ) वितरक आणि एसकेओ/एलडीओ किरकोळ विक्री केंद्रे यांचा तपशील तक्ता ९.१५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ९.१५ एसकेओ/एलडीओ वितरक आणि एसकेओ/एलडीओ किरकोळ विक्री केंद्रे

तपशील	२०२०-२१		२०२१-२२		२०२२-२३	
	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत
एसकेओ/एलडीओ वितरक (संख्या)	७५२	६,४३९	७८६	६,४१४	७८६	६,४१४
एसकेओ/एलडीओ किरकोळ विक्री केंद्रे (संख्या)	७,०४८	७७,१०४	७,६६७	८३,०२७	८,०४५	८६,८५५
सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेसाठी एसकेओ चे वाटप ('००० मे. टन)	४७	२,३१५	२८	१,७८३	१७	१,२४४
सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेसाठी एसकेओ ची उचल ('००० मे. टन)	२२	२,०३९	१६	१,६६०	४	३,९६१

आधार: पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू मंत्रालय, केंद्र शासन

९.१८.२ द्रवरूप पेट्रोलियम गॅस (एलपीजी) ग्राहक आणि वितरक यांचा तपशील तक्ता ९.१६ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ९.१६ एलपीजी ग्राहक आणि वितरक यांचा तपशील

तपशील	२०२०-२१		२०२१-२२		२०२२-२३	
	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत
एलपीजी सक्रिय घरगुती ग्राहक (लाख)	२८८	२,८९५	२९९	३,०५३	३०४	३,१४०
एलपीजी वितरक (संख्या)	२,२०६	२५,०८३	२,२१९	२५,२६९	२,२३१	२५,३८६
स्वयं एलपीजी वितरण केंद्रे (संख्या)	६५	६५१	८३	७१६	५९	६४०
बॉटलिंग प्लांट्स (संख्या)	२०	२००	२०	१९९	२२	२०८
बॉटलिंग क्षमता (प्रति वर्ष हजार मे. टन)	२,३७०	२१,२४९	२,३७०	२१,५७३	२,६१०	२२,२२५
प्रधान मंत्री उज्ज्वला योजना लाभार्थी (लाख)	४४	८००	४७	८९९	४९	९५९

आधार: पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू मंत्रालय, केंद्र शासन

९.१९ **प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना:** सन २०१६-१७ पासून तीन वर्षांच्या कालावधीत दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबातील पाच कोटी महिलांना एलपीजी जोडण्या देण्यासाठी ही योजना सुरु करण्यात आली. राज्यात दि. ३१ मार्च, २०२४ पर्यंत एकूण ५२.१ लाख एलपीजी जोडणी प्रदान करण्यात आले असून त्यापैकी ४४.१ लाख एलपीजी जोडण्या या योजनेंतर्गत देण्यात आल्या आहेत. केंद्र शासनाने दि. १० ऑगस्ट, २०२१ रोजी उज्ज्वला २.० योजना सुरु केली आहे. या योजनेच्या आधीच्या टप्प्यात समाविष्ट होऊ न शकलेल्या अल्प उत्पन्न असलेल्या कुटुंबांना ठेव मुक्त एलपीजी जोडणी देण्याचे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. उज्ज्वला २.० अंतर्गत ठेव मुक्त एलपीजी जोडणी सोबतच लाभार्थ्यांना पहिले सिलिंडर व गॅस शेगडी मोफत देण्यात येते. राज्यात दि. ३१ मार्च, २०२४ पर्यंत उज्ज्वला २.० योजनेअंतर्गत सुमारे आठ लाख एलपीजी जोडण्या देण्यात आल्या आहेत.

वाहतूक व दळणवळण

९.२० सुविकसित वाहतूक व दळणवळण व्यवस्था सामाजिक आर्थिक विकासासाठी सहाय्यभूत ठरते. रस्ते वाहतूक, रेल्वे वाहतूक, हवाई वाहतूक व जल वाहतूक ही वाहतूकीची माध्यमे आहेत तर टपाल सेवा, दूरध्वनी, भ्रमणध्वनी व इंटरनेट सेवा ही दळणवळणाची प्रमुख माध्यमे आहेत. नाविन्यपूर्ण व प्रगत तंत्रज्ञानामुळे वाहतूक व दळणवळण क्षेत्रातील सेवामध्ये वाढ झाली आहे.

भूपृष्ठ वाहतूक

रस्त्यांचे जाळे

९.२१ रस्त्यांच्या जाळ्यामध्ये महामार्ग, जिल्हा रस्ते, ग्रामीण रस्ते व शहरा अंतर्गत रस्ते यांचा समावेश आहे. राष्ट्रीय महामार्ग प्राधिकरण, सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची एकत्रित लांबी (इतर यंत्रणांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची लांबी वगळता) रस्ते विकास आराखडा २००१-२०२१ मधील निर्धारीत लक्ष्य ३.३७ लाख किमी लांबीच्या तुलनेत मार्च, २०२३ अखेर ३.२५ लाख किमी साध्य झाली आहे. राष्ट्रीय महामार्ग प्राधिकरण, सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखभालीखालील राज्यातील रस्त्यांची प्रकारानुसार लांबी तक्ता ९.१७ मध्ये तर त्याची समयमालिका परिशिष्ट ९.२ मध्ये दिली आहे. जिल्हानिहाय रस्त्यांच्या लांबीचे रुंदीनुसार वर्गीकरण परिशिष्ट ९.३ मध्ये दिले आहे.

आलेख ९.६ : रस्ते विकास आराखड्यानुसार (२००१-२०२१) साध्य

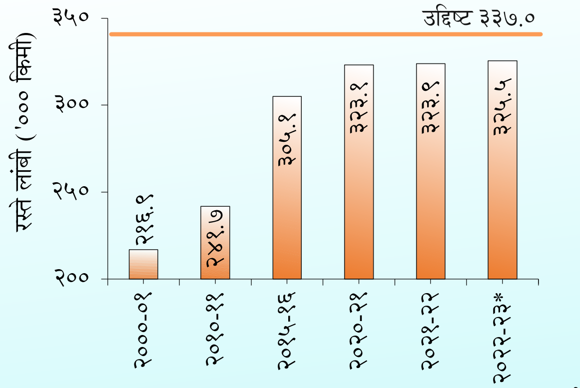

*अस्थायी

तक्ता ९.१७ राज्यातील रस्त्यांची प्रकारानुसार लांबी (राष्ट्रीय महामार्ग प्राधिकरण, सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील)

(दि.३१ मार्च रोजी)

वर्ष	रस्त्यांची लांबी (किमी)						एकूण
	राष्ट्रीय महामार्ग	प्रमुख राज्य महामार्ग	राज्य महामार्ग	प्रमुख जिल्हा रस्ते	इतर जिल्हा रस्ते	ग्रामीण रस्ते	
२०१९-२०	१७,७२६	२,९६७	२९,०३०	६३,८८६	४७,३९८	१,४८,३३५	३,०९,३४२
२०२०-२१	१८,०८९	२,९००	२९,३८८	६८,३५०	४६,४०८	१,५७,९८०	३,२३,११५
२०२१-२२	१८,३६६	२,६२२	२९,२६५	६८,५३५	४५,३७१	१,५९,७१४	३,२३,८७३
२०२२-२३*	१८,३६६	२,७१६	३०,४६५	७१,५७४	४३,२२९	१,५९,१३९	३,२५,४८९

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही * अस्थायी

आधार : सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन

केंद्रीय रस्ते निधी योजना

९.२२ राष्ट्रीय महामार्ग, राज्य रस्ते (आंतरराज्य जोडणारे व आर्थिक दृष्ट्या महत्वाचे), ग्रामीण रस्ते यांचा विकास व देखभाल दुरुस्ती करणे तसेच रेल्वे रुळ ओलांडण्यासाठी रेल्वे रुळावरील उड्डाण पूल व भुयारी मार्ग बांधणे आणि कर्मचारी नसलेल्या रेल्वे क्रॉसिंगच्या ठिकाणी आवश्यक ती सुरक्षा यंत्रणा उभारणे यासाठी केंद्र शासन सन २००१-०२ पासून केंद्रीय रस्ते निधी योजना राबवित आहे. केंद्रीय रस्ते निधी योजने अंतर्गत राज्यातील १,५६१ मंजूर कामांपैकी मार्च, २०२४ अखेर ७१ टक्के कामे पूर्ण झाली आहेत.

प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना

९.२३ केंद्र शासनाकडून सन २००० मध्ये सुरू करण्यात आलेल्या प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजनेचा उद्देश ग्रामीण भागात ५०० व अधिक (आदिवासी भागात २५० व अधिक) लोकसंख्या असलेल्या तसेच रस्त्याने न जोडलेल्या वस्त्यांना बारमाही रस्त्यांनी जोडणे असा होता. ग्रामीण व्यापारी केंद्राच्या वाढीस सहाय्यकारक अशा अस्तित्वात असलेल्या आर्थिक दृष्ट्या महत्वाच्या निवडक ग्रामीण रस्त्यांची दर्जोन्नती करणे या उद्देशाने सन २०१३ मध्ये केंद्र शासनाने प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना-२ सुरू केली. माध्यमिक शाळा, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि बाजार समिती केंद्रे यांना जोडणाऱ्या रस्त्यांची दर्जोन्नती करणे या उद्देशाने केंद्र शासनाने

तक्ता ९.१८ प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजनेअंतर्गत बांधलेल्या व दर्जोन्नती केलेल्या रस्त्यांची लांबी

(मार्च, २०२४ पर्यंत)

प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना	मंजूर रस्त्यांची लांबी (किमी)	काम पूर्ण झालेल्या रस्त्यांची लांबी (किमी)
टप्पा-१	२४,२१५.१९	२४,१५०.३९
टप्पा-२	२,५८५.९१	२,५८५.९१
टप्पा-३	५,७३४.६८	२,२५५.१६
एकूण	**३२,५३५.७८**	**२८,९९१.४६**

आधार : ग्रामविकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

सन २०१९ मध्ये प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना-३ सुरू केली. प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजनेअंतर्गत मार्च, २०२४ अखेर रस्त्यांनी जोडलेल्या वस्त्यांची संख्या १,८२१ होती. प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजनेअंतर्गत बांधलेल्या व दर्जोन्नती केलेल्या रस्त्यांची लांबी तक्ता ९.१८ मध्ये दिली आहे.

मुख्यमंत्री ग्राम सडक योजना

९.२४ प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजनेत समाविष्ट नसलेल्या, रस्त्यांनी न जोडलेल्या वस्त्यांना जोडणे व अस्तित्वात असलेल्या ग्रामीण रस्त्यांची दर्जोन्नती करणे याकरिता सन २०१५-१६ पासून राज्यात मुख्यमंत्री ग्राम सडक योजना राबविण्यात येत आहे. योजनेच्या सुरुवातीपासून मार्च, २०२४ अखेर ३०,९२२ किमी लांबीच्या मंजूर रस्त्यांपैकी २८,५०० किमी (सुमारे ९२ टक्के) लांबीच्या रस्त्यांचे काम पूर्ण झाले असून ₹ १९,७१८ कोटी खर्च झाला. सन २०२१-२२ पासून राज्यातील १०,००० किमी लांबीचे इतर जिल्हा रस्ते व ग्रामीण रस्त्याची दर्जोन्नती करण्यासाठी मुख्यमंत्री ग्राम सडक योजना टप्पा २ राबविण्यात येत आहे. टप्पा २ योजनेच्या सुरुवातीपासून मार्च, २०२४ अखेर एकूण ९,८९९.३५ किमी लांबीच्या रस्त्यांच्या कामांना मंजुरी देण्यात आली आहे. त्यापैकी २५०.२० किमी लांबीच्या रस्त्याचे काम पूर्ण झाले असून त्यासाठी ₹ ४१४.५८ कोटी खर्च झाला.

भारतमाला परियोजना

९.२५ केंद्र शासनाद्वारे २०१५ पासून भारतमाला परियोजना हा पायाभूत सुविधांविषयक महत्वाकांक्षी कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. आर्थिक कॉरिडॉर, आंतरराज्य जोडमार्ग, फीडर मार्ग, राष्ट्रीय जोडमार्ग, सीमा व आंतरराष्ट्रीय जोडरस्ते, सागरतट व बंदरे जोडरस्ते, हरितक्षेत्र महामार्ग यांच्या विकासातून अस्तित्वात असलेल्या पायाभूत सुविधांमधील त्रुटी दूर करून देशातील मालवाहतूक व प्रवासी वाहतूकीची कार्यक्षमता वाढविणे हे भारतमाला परियोजनेचे उद्दिष्ट आहे. राज्यामध्ये या कार्यक्रमा अंतर्गत ₹ २९,४६८ कोटी किंमतीच्या ३२ प्रकल्पांचे काम सुरू असून संत तुकाराम पालखी मार्ग, संत ज्ञानेश्वर पालखी मार्ग, वडोदरा- मुंबई जलदगती महामार्ग यांचा समावेश आहे.

महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाचे प्रकल्प

९.२६ राज्यातील रस्ते व संलग्न पायाभूत सुविधांचा खाजगी सहभागाच्या माध्यमातून विकास करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. महामंडळाने हाती घेतलेले बहुतांश प्रकल्प 'बांधा, वापरा व हस्तांतरित करा' या तत्वावर अवलंबून असून महामंडळाद्वारे प्रामुख्याने रस्ते प्रकल्प, उड्डाणपूल प्रकल्प, टोल वसुली अधिकार, इत्यादी कामे केली जातात. राज्य रस्ते विकास महामंडळाच्या सुरु असलेल्या निवडक प्रकल्पांची सद्य:स्थिती तक्ता ९.१९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.१९ महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाच्या सुरु असलेल्या निवडक प्रकल्पांची सद्य:स्थिती

(दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी)

प्रकल्पाचे नाव	प्रकल्पाची अंदाजित किंमत (₹ कोटी)	खर्च (₹ कोटी)	काम पूर्ण होण्याचे अपेक्षित वर्ष
वर्सोवा - वांद्रे सागरी सेतू प्रकल्प	११,३३२.८२	२,८१३.०८	२०२८-२९
मुंबई - पुणे द्रुतगती महामार्गाचे आवर्धन	६,६९५.३७	६,०४३.४९	२०२४-२५
हिंदू हृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे महाराष्ट्र समृध्दी महामार्ग	५५,३३५.३२	६०,५८८.११	जुलै, २०२४
पुणे चक्राकार वळण रस्ता	३६,८५८.५०	३,१८४.५५	२०२६-२७
ठाणे -घोडबंदर उन्नत मार्ग	३,०००.००	-	मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण यांचेकडे हस्तांतरित
ठाणे खाडी पूल- टप्पा तीन	७७५.५८	५६३.७६	२०२४-२५
विरार-अलिबाग बहुउद्देशीय वाहतूक मार्ग	५७,०८५.७२	६५५.२४	२०२६-२७
रेवस- रेडी किनारी रस्ता	९,५७२.७५	३१.९३	२०२६-२७
कोकण हरित महामार्ग	७१,२९८.००	१६.०१	२०२८-२९
जालना- नांदेड महामार्ग	२०,८१८.४४	७४.९५	२०२६-२७

आधार : महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ

हिंदू हृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे महाराष्ट्र समृध्दी महामार्ग

९.२६.१ हिंदू हृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे महाराष्ट्र समृध्दी महामार्ग हा (७०१ किमी लांब व १२० मी रुंद) मुंबई आणि नागपूरला जोडणारा आठ पदरी द्रुतगती महामार्ग असून हा महामार्ग १० जिल्हे, २६ तालुके व ३९२ गावांमधून जात आहे व त्याद्वारे २४ जिल्हे जोडले आहेत. राज्य व राष्ट्रीय महामार्ग एकत्र येणाऱ्या २४ ठिकाणी कृषी समृध्दी केंद्रांचा विकास करण्याचे प्रस्तावित आहे. हा महामार्ग औद्योगिक ठिकाणांना (बुटीबोरी, वर्धा, अमरावती, जालना, चिकलठाणा, शेंद्रा, वाळूज व सिन्नर) तसेच पर्यटन स्थळे व तीर्थक्षेत्रे (सेवाग्राम, कारंजा(लाड), लोणार, सिंदखेडराजा, वेरुळ व शिर्डी) यांना जोडतो. मार्च, २०२४ पर्यंत या महामार्गाचे सुमारे ९८ टक्के काम पूर्ण झाले असून ₹ ६०,५८८ कोटी खर्च झाला. नागपूर ते शिर्डी सुमारे ५२० किमी मार्ग रहदारीसाठी डिसेंबर, २०२२ मध्ये खुला करण्यात आला. या प्रकल्पाच्या दुसऱ्या टप्प्यात शिर्डी ते भरवीर (ता.इगतपुरी) सुमारे ८० किमी मार्ग रहदारीसाठी मे, २०२३ मध्ये खुला करण्यात आला. उर्वरित भरवीर ते अमने (ता.भिवंडी) सुमारे १०१ किमी मार्ग जुलै, २०२४ पर्यंत पूर्ण होणे अपेक्षित आहे.

मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाचे प्रकल्प

९.२७ मुंबई महानगर प्रदेशात मुंबई शहर व मुंबई उपनगर संपूर्ण जिल्हे आणि ठाणे, रायगड व पालघर जिल्ह्यांचा काही भाग समाविष्ट आहे. या महानगर प्रदेशात नऊ महानगरपालिका, नऊ नगरपरिषदा, एक नगरपंचायत, ४४ गणना शहरे आणि सुमारे १,४२५ गावे अशा एकूण ६,३२८ चौ. किमी क्षेत्राचा समावेश आहे. मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाने मुंबई महानगर प्रदेशात विविध पायाभूत सुविधा प्रकल्प हाती घेतले आहेत. मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणामार्फत सुरु असलेल्या वाहतूक प्रकल्पांची सद्य:स्थिती तक्ता ९.२० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२० मुंबई महानगर प्रदेशामार्फत सुरु असलेल्या वाहतूक प्रकल्पांची सद्य:स्थिती

(दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी) (₹ कोटी)

प्रकल्पाचे नाव	प्रकल्प सुरु झाल्याचे वर्ष	प्रकल्पाची किंमत	खर्च	काम पूर्ण होण्याचे अपेक्षित वर्ष	सद्य:स्थिती
विस्तारित मुंबई नागरी पायाभूत सुविधा प्रकल्प: टप्पा - एक, दोन व तीन: रस्ते व उड्डाणपूल	२००७	९,५६८.८७$	७,२७६.७९	-	काम प्रगतीपथावर
बाह्य रस्ते विकास योजना	२०१४	१,७३०.००	१,१०१.००	२०२४	काम प्रगतीपथावर
सांताक्रूज-चेंबूर लिंक रोड कुर्ला ते वाकोला टप्पा एक	२०१६	६६९.५३	७०४.००	२०२४	९२ टक्के काम पूर्ण
भारत डायमंड बोर्स ते वाकोला जंक्शन टप्पा दोन (सांताक्रूज चेंबूर लिंक रोड विस्तारांतर्गत)	२०१७	१९६.००	१६६.४१	२०२४	९५ टक्के काम पूर्ण
अटल बिहारी वाजपेयी शिवडी ते न्हावा शेवा अटल सेतू (मुंबई ट्रान्स - हार्बर लिंक) (२२ किमी)	२०१८	१७,८४३.००	१८,५९९.२९	२०२३	जानेवारी, २०२४ पासून रहदारीसाठी खुला
कलानगर जंक्शन, वांद्रे(पूर्व) येथे उड्डाणपुल मार्ग बांधणे	२०१७	१०३.७३	१०१.१५	२०२४	प्रकल्पाचे तीन आर्म (बी, सी, डी) आहेत. आर्म बी व सी वाहतूकीस खुले, आर्म डी चे काम पूर्ण
पुर्व द्रुतगती महामार्गावरील छेडानगर जंक्शन, घाटकोपर (पूर्व) येथे वाहतूक सुधार	२०१८	२२३.८५	२३६.८५	२०२४	९० टक्के काम पूर्ण
ठाणे शहरातील टिकुजीनी वाडी ते संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यान, बोरीवली सहापदरी भुयारी मार्ग	२०२३	१६,६००.४०	२,००४.६१	२०२८	काम प्रगतीपथावर
शिवडी ते वरळी उन्नत जोडमार्ग प्रकल्प	२०२१	१,०५१.८६	१,१४३.५९	२०२६	५७ टक्के काम पूर्ण
वर्सोवा- विरार सागरी सेतू प्रकल्प	२०२१	६३,४२६.००	१०.४३	२०३०	काम प्रगतीपथावर

$ प्रकल्प खर्चात इतर कामांच्या खर्चाचा समावेश

आधार : मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण

मुंबई किनारी रस्ता प्रकल्प (दक्षिण)

९.२८ बृहन्मुंबई महानगरपालिकेकडून प्रिन्सेस स्ट्रीट उड्डाणपुल ते वांद्रे वरळी सी लिंकचे वरळी टोक असा तीन वळणमार्ग असलेला १०.५८ किमी लांबीचा आठ पदरी किनारी रस्ता प्रकल्प हाती घेण्यात आला आहे. या प्रकल्पात अद्ययावत तंत्रज्ञानाने सुसज्ज प्रत्येकी ३.४५ किमी लांबीच्या दुहेरी बोगद्याचा समावेश आहे. समुद्रात भराव टाकून तयार केलेले सुमारे ७० हेक्टर क्षेत्र हरीत पट्टा आणि मनोरंजन सुविधांसाठी राखीव आहे. या प्रकल्पात बस रॅपिड ट्रान्झिट सिस्टम (बीआरटीएस) डेपोसह बीआरटीएससाठी समर्पित मार्गिकेद्वारे सार्वजनिक वाहतुकीच्या सुविधांचा आणि सुमारे १,८०० मोटारींच्या एकत्रित क्षमतेसह चार भूमिगत पार्किंग क्षेत्रांचा समावेश आहे. प्रकल्पाची एकूण अंदाजित किंमत ₹ १३,९८३.८४ कोटी आहे. मार्च, २०२४ पर्यंत सुमारे ८७ टक्के काम पूर्ण झाले असून त्यावर ₹ १०,४५३.४८ कोटी खर्च झाला. या प्रकल्पातील दक्षिणेकडील बिंदू माधव ठाकरे चौक ते मरीन ड्राईव्ह मार्ग रहदारीसाठी मार्च, २०२४ मध्ये खुला करण्यात आला.

सार्वजनिक प्रवासी रस्ते वाहतूक सुविधा

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

९.२९ महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ (मरामापम) हे तालुका आणि महत्वाच्या वाहतूक केंद्राच्या ठिकाणी असलेल्या बस आगाराच्या आणि बस स्थानकांच्या माध्यमातून राज्यातील तसेच लगतच्या इतर राज्यातील जनतेस प्रवासी सेवा पुरविते. मरामापम तर्फे बस सुविधा पुरविण्यात आलेल्या गावांची आणि लोकसंख्येची टक्केवारी तक्ता ९.२१ मध्ये दिली आहे तर मरामापमची वाहतूक विषयक सांख्यिकी तक्ता ९.२२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२१ मरामापम तर्फे बस सुविधा पुरविण्यात आलेल्या गावांची आणि लोकसंख्येची टक्केवारी

बस सेवा	सुविधा पुरविण्यात आलेल्या गावांची टक्केवारी		सुविधा पुरविण्यात आलेल्या लोकसंख्येची टक्केवारी	
	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२१-२२	२०२२-२३
थेट	७६.१	७७.४	९१.१	९२.४
३ किमी पर्यंत	१५.१	१४.७	५.७	५.३
३ ते ५ किमी पर्यंत	४.६	४.५	१.७	१.४
५ किमी पेक्षा अधिक	३.४	३.४	१.४	१.०

आधार : महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

तक्ता ९.२२ मरामापमची वाहतूक विषयक सांख्यिकी

बाब	परिमाण	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
ताब्यात असलेली एकूण वाहने	संख्या	१७,१९३	१५,६१८	१५,७६०
मार्गस्थ बसगाड्यांची प्रतिदिन सरासरी संख्या	संख्या	६,६८८	१३,३१६	१४,१६०
एकूण कर्मचारी (दि. ३१ मार्च रोजी)	संख्या	७८,८३६	८९,२८३	८७,६३९
प्रतिदिन सरासरी सार्थ किमी	लाख	१९.६५	४५.५४	४९.५४
वाहतूक केलेल्या प्रवाशांची प्रतिदिन सरासरी संख्या	लाख	१३.५६	४३.७८	५५.५१
वाहन उत्पादकता	किमी	११४.२९	२९१.५८	३१५.२०
चालक-वाहक उत्पादकता	किमी	२११.७६	२१८.२१	२१९.९४
प्रति वाहन कर्मचाऱ्यांचे प्रमाण (मार्गस्थ वाहनांच्या आधारे)	-	११.७६	६.७०	६.२४
सरासरी आसन क्षमता	संख्या	४२.५४	४२.७०	४२.७१
भारमान (सवलतींच्या रकमा वगळून)	टक्के	५०.५	४९.४	४६.७
भारमान (सवलतींच्या रकमेसह)	टक्के	६१.७	६७.७	८३.७

आधार : महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

९.२९.१ नियमित वाहतुकी शिवाय मरामापम यात्रा व नैमित्तिक करार तत्वावर विशेष वाहतूक सेवा पुरविते. मरामापम ची यात्रा व नैमित्तिक करारांची वाहतूक विषयक सांख्यिकी तक्ता ९.२३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२३ मरामापम ची यात्रा व नैमित्तिक करारांची वाहतूक विषयक सांख्यिकी

विवरण	यात्रा		नैमित्तिक करार					
			२०२२-२३			२०२३-२४		
	२०२२-२३	२०२३-२४	सवलतीत	सवलती शिवाय	एकूण	सवलतीत	सवलती शिवाय	एकूण
सार्थ किमी (लाख)	१७२.६४	१८९.४९	१८३.४०	६२.६५	२४६.०५	१४६.७६	१३४.५१	२८१.२७
उत्पन्न (₹ कोटी)	७०.६६	९०.७४	५३.१५	३८.१३	९१.२८	४३.३५	७९.१८	१२२.५३

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार : महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

९.२९.२ विद्यार्थी, महिला, वरिष्ठ नागरिक (६५ वर्षांवरील वयाचे), कर्करोग रुग्ण, स्वातंत्र्यसैनिक, इत्यादी प्रवाशांना मरामापम बस भाड्यात विविध सवलती देते व सवलतीच्या रकमेची प्रतिपूर्ती राज्य शासनाकडून केली जाते. सन २०२२-२३ मध्ये मरामापमने २२.३५ कोटी प्रवाशांना बस भाड्यात सवलत दिली असून सवलतीची रक्कम ₹ १,५७५.४२ कोटी होती. सन २०२३-२४ मध्ये मरामापमने ९३.१६ कोटी प्रवाशांना बस भाड्यात सवलत दिली असून सवलतीची रक्कम ₹ ४,१३७.६२ कोटी आहे. अपघातांची संख्या व मरामापमने दिलेली भरपाई तक्ता ९.२४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२४ अपघातांची संख्या व मरामापमने दिलेली भरपाई

तपशील	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
अपघात (संख्या)	१,२८१	३,०१४	३,३८१
मृत व्यक्ती (संख्या)	१५९	३४३	४२१
जखमी व्यक्ती (संख्या)	१,१३०	३,५८४	२,८१८
दर लाख किमी मागे अपघात दर	०.१८	०.१८	०.१९
अपघातस्थळी अदा केलेली रक्कम (₹ कोटी)	०.१६	०.८१@	१.७४@+
अंतिम भरपाई (₹ कोटी)	५०.४२	८५.८२@	७७.४९@+

आधार : महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ @ अलेखापरिक्षीत +फेब्रुवारी पर्यंत

९.२९.३ **महिला सन्मान योजना:** राज्यात मार्च २०२३ पासून मरामापमच्या बसमधून राज्या अंतर्गत प्रवास करणाऱ्या महिला प्रवाशांकरिता राज्य शासनाने महिला सन्मान योजना सुरु केली आहे. या योजने अंतर्गत महिला प्रवाशांना तिकिटांमध्ये ५० टक्के सवलत (शहरी वाहतूक वगळून) देण्यात येत आहे. योजना सुरु झाल्यापासून मार्च, २०२४ पर्यंत मरामापमला सवलतीच्या रकमेची प्रतिपूर्ती ₹ १,६९८.८४ कोटी प्राप्त झाली आहे.

९.२९.४ **मरामाप तर्फे मालवाहतूक:** मरामापमने माहे मे, २०२० पासून मालवाहतूक सेवेचा प्रारंभ केला असून १,१३० वाहने मालवाहतुकीस उपलब्ध करुन दिली. सन २०२२-२३ मध्ये मरामापम ने सुमारे १७.२३ लाख मे. टन तर सन २०२३-२४ मध्ये सुमारे १९.०८ लाख मे. टन मालवाहतूक केली आहे.

शहरी सार्वजनिक प्रवासी रस्ते वाहतूक

९.३० सार्वजनिक प्रवासी रस्ते वाहतूक व्यवस्था हे शहरातील प्रवासी वाहतुकीच्या प्रमुख साधनांपैकी एक साधन आहे. मरामापम मार्फत रत्नागिरी आणि सांगली - मिरज या शहरात तर बृहन्मुंबई मध्ये बृहन्मुंबई विद्युत पुरवठा आणि परिवहन उपक्रम (बेस्ट), पुणे व पिंपरी-चिंचवड महानगरपालिका क्षेत्रात पुणे महानगर परिवहन महामंडळ मर्यादित आणि उर्वरित १४ शहरात संबंधित महानगरपालिका/ नगरपरिषदा प्रवासी वाहतूक सेवा पुरवितात. शहरी सार्वजनिक प्रवासी रस्ते वाहतूक सेवा विषयक सांख्यिकी तक्ता ९.२५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२५ शहरी सार्वजनिक प्रवासी रस्ते वाहतूक सेवा विषयक सांख्यिकी

(दि. ३१ मार्च, रोजी)

वाहतूक सेवा पुरविणारी यंत्रणा	मार्गस्थ वाहनांची प्रतिदिन सरासरी संख्या		प्रतिदिन सरासरी प्रवासी वाहतूक (लाख)		प्रतिदिन सरासरी सार्थ वाहतूक (लाख किमी)	
	२०२२	२०२३	२०२२	२०२३	२०२२	२०२३
मरामापम (शहर वाहतूक)	११३	७६	०.११	०.२६	०.०५	०.१२
बेस्ट	३,१४२	३,२५७	२१.१९	२९.१७	५.३५	५.१४
पुणे महानगर परिवहन महामंडळ मर्यादित	१,०६७	१,६०३	५.५७	११.२०	२.४५	३.५१
नवी मुंबई मनपा परिवहन	२९६	३६२	१.३४	२.०८	०.६६	०.८१
नागपूर मनपा परिवहन	२२८	३२४	०.६७	१.१४	०.४५	०.६३
ठाणे मनपा परिवहन	२२७	२६७	१.६८	२.४२	०.४२	०.४४
वसई-विरार मनपा परिवहन	६५	९२	०.३३	०.४६	०.११	०.१४
कोल्हापूर मनपा परिवहन	४५	६४	०.२३	०.४८	०.०८	०.१५
सोलापूर मनपा परिवहन	१२	१५	०.०२	०.०२	०.०२	०.०१
कल्याण-डोंबिवली मनपा परिवहन	४२	५८	०.११	०.३६	०.०४	०.१०
मिरा-भाईंदर मनपा परिवहन	५२	६७	०.३८	०.७०	०.११	०.१५
अमरावती मनपा परिवहन	२५	१७	०.२०	०.१८	०.०८	०.०२
अकोला मनपा परिवहन@	-	-	-	-	-	-
खोपोली नगरपरिषद परिवहन	३	४	०.०२	०.०२	०.०१	नगण्य
लातूर मनपा परिवहन	१३	१८	०.०१	०.१५	०.०२	०.०३
अहमदनगर मनपा परिवहन	१५	१५	०.०६	०.०८	०.०३	०.०३
नाशिक मनपा परिवहन	१०४	२४०	०.३२	०.७५	०.२२	०.५३

@ अकोला मनपा बससेवा तात्पुरती स्थगित

आधार : महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ, बृहन्मुंबई विद्युत पुरवठा आणि परिवहन उपक्रम, पुणे महानगर परिवहन महामंडळ व संबंधित महानगरपालिका / नगरपरिषद

मोटार वाहने

९.३१ राज्यात दि. १ जानेवारी, २०२४ रोजी मोटार वाहनांची एकूण संख्या ४.५८ कोटी होती व ती मागील वर्षाच्या तुलनेत सुमारे ५.८ टक्क्यांनी जास्त आहे. राज्यातील एकूण नोंदणीकृत वाहनांपैकी सुमारे १०.३ टक्के वाहने बृहन्मुंबईत नोंदणीकृत होती. डिसेंबर, २०२३ अखेर राज्यात ३,९४,३३७ बॅटरी इलेक्ट्रीक वाहनांची नोंदणी झाली आहे. राज्यात दि. १ जानेवारी, २०२४ रोजी रस्त्यांवरील (राष्ट्रीय महामार्ग प्राधिकरण, सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखभाली खालील) वाहनांची प्रति किमी सरासरी संख्या १४१ होती. राज्यातील मोटार वाहनांची संख्या तक्ता ९.२६ मध्ये आणि त्याची समयमालिका परिशिष्ट ९.४ मध्ये दिली आहे.

आलेख ९.७ : नोंदणीकृत बॅटरी इलेक्ट्रीक वाहने

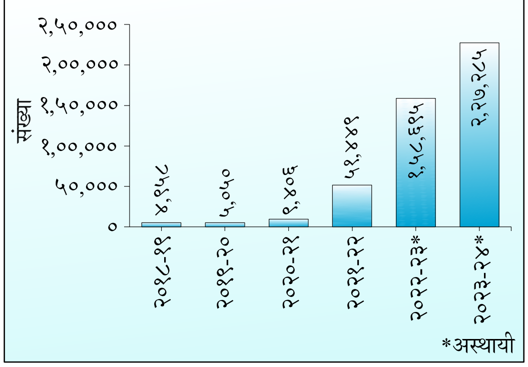

तक्ता ९.२६ राज्यातील मोटार वाहनांची संख्या

('०००)

वाहन प्रकार	दि.१ जानेवारी रोजी					
	महाराष्ट्र			बृहन्मुंबई		
	२०२३*	२०२४*	शेकडा बदल	२०२३*	२०२४*	शेकडा बदल
दुचाकी (मोटार सायकली, स्कूटर्स, मोपेड्स)	३१,५९०	३३,३२४	५.५	२,६५३.२९	२,८००.३६	५.५
ऑटो रिक्षा	१,१०३.९७	१,१६३.०२	५.३	२३४.५५	२४१.५६	३.०
हलकी मोटार वाहने (कार, जीप्स, स्टेशन वॅगन्स व टॅक्सी)	६,६३२.३७	७,१००.७१	७.१	१,४४२.३८	१,५२५.५८	५.८
बसेस (स्टेज कॅरेजेस, कॉन्ट्रॅक्ट कॅरेजेस, शालेय बसेस व सार्वजनिक सेवा वाहने)	१६२.३३	१७४.३१	७.४	२०.७१	२२.६६	९.४
माल मोटारी [आर्टीक्युलेटेड/मल्टी एक्सल वाहने, ट्रक्स व लॉरीज, टँकर्स, डिलीव्हरी व्हॅन्स (तीन व चार चाकी), इत्यादी]	२,१३१.६३	२,२६५.२०	६.३	११६.२७	१२८.७१	१०.७
ट्रॅक्टर	१,०७९.७७	१,१६१.२१	७.५	०.२५	०.४२	६८.०
ट्रेलर	४७०.५१	४८३.८४	२.८	०.१७	०.३३	९४.१
रूग्णवाहिका	२१.३३	२२.५१	५.५	२.०६	२.२५	९.२
इतर	१०६.७३	११९.८०	१२.२	६.०८	७.५५	२४.२
एकूण	**४३,२९८.५४**	**४५,८१४.१२**	**५.८**	**४,४७५.७६**	**४,७२९.४२**	**५.७**

आधार : परिवहन आयुक्त कार्यालय, महाराष्ट्र शासन टिप : आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही * अस्थायी

९.३१.१ वाहन चालक अनुज्ञप्ती आणि वाहन नोंदणी प्रमाणपत्र स्मार्ट कार्डच्या स्वरुपात अनुक्रमे सारथी व वाहन प्रणालीद्वारे दिले जातात. मार्च, २०२४ अखेर राज्यात मोटार वाहने चालविण्याच्या वैध अनुज्ञप्तींची संख्या ४१९.०६ लाख होती व ती मागील वर्षाच्या तुलनेत २.७ टक्के वाढ दर्शविते. राज्यात सन २०२३-२४ मध्ये ३४.२६ लाख शिकाऊ अनुज्ञप्ती देण्यात आल्या.

रस्ते सुरक्षा

९.३२ सन २०२३ मध्ये राज्यात प्रति दहा हजार वाहनांमागे झालेल्या अपघातांची संख्या आठ होती. जनजागृती करण्यासाठी राज्यामध्ये दरवर्षी रस्ते सुरक्षा या संकल्पनेवर आधारित पथनाट्ये आणि व्याख्याने आयोजित करण्यात येतात. रस्ते अपघात सांख्यिकी तक्ता ९.२७ मध्ये दिली आहे.

आलेख ९.८ : प्रति हजार वाहनांमागे अपघातांची संख्या

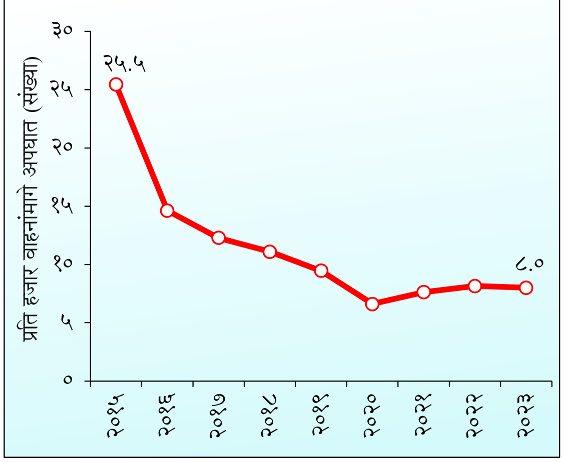

तक्ता ९.२७ रस्ते अपघात सांख्यिकी

(संख्या)

वर्ष	अपघात		मृत व्यक्ती		जखमी व्यक्ती	
	राज्य	बृहन्मुंबई	राज्य	बृहन्मुंबई	राज्य	बृहन्मुंबई
२०२१	२९,४७७	२,२१४	१३,५२८	३८७	२३,०७१	१,९४४
२०२२	३३,३८३	१,८९५	१५,२२४	३७१	२७,२३९	१,६७१
२०२३	३५,२४३	२,५३३	१५,३३६	३८४	२९,७६४	२,६१७

आधार : अतिरिक्त पोलिस महासंचालक (वाहतूक) यांचे कार्यालय गृह विभाग, महाराष्ट्र शासन

रेल्वे

९.३३ रेल्वे ही प्रमुख सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था आहे. प्रवासी व मालवाहतूक हे रेल्वे वाहतुकीचे दोन प्रमुख भाग आहेत. दि. ३१ मार्च, २०२३ रोजी राज्यातील लोहमार्गाची कोकण रेल्वेसह एकूण लांबी ६,२३९.५१ किमी होती व ती भारतातील एकूण (६८,५८४.१८ किमी) लांबीच्या ९.१ टक्के आहे. राज्यात सुरु असलेल्या मध्य रेल्वेच्या कामांची सद्य:स्थिती तक्ता ९.२८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२८ राज्यात सुरु असलेल्या रेल्वे कामांची सद्य:स्थिती

(दि.३१ मार्च ,२०२४ रोजी)

मार्गाचे नाव	मार्गाची लांबी (किमी)	प्रकल्पाची एकूण किंमत (₹ कोटी)	भौतिक प्रगती (टक्के)
पुणे-मिरज-लोंढा (दुपदरीकरण)	२८०#	४,८७२.५३	८४
वर्धा-नांदेड, यवतमाळ-पुसद मार्ग (नवीन मार्गिका)	२७०	३,४४५.४८	४७
इटारसी-नागपूर तिसरी मार्गिका	२७९	२,४४९.९१	४०
अहमदनगर-नारायणडोह-बीड-परळी वैजनाथ (नवीन मार्ग)	२६१	४,८०५.१७	८३
दौंड-मनमाड (दुपदरीकरण)	२४८	२,०८१.२७	८६
मनमाड-जळगांव तिसरी मार्गिका	१६०	१,०३५.१६	७५
वर्धा-बल्लारशहा तिसरी मार्गिका	१३२	१,३८४.७२	६७
वर्धा-नागपूर तिसरी मार्गिका	७६	५४०.०२	७२
वर्धा-नागपूर चौथी मार्गिका	७९	६३७.९५	७०
कल्याण-कसारा तिसरी मार्गिका	६७	७९२.८९	५०
बारामती- लोणंद फलटण मार्ग (नवीन मार्गिका)	६४	७३६.४४	५०$
बेलापूर-सीवूड-उरण (नवीन मार्गिका)	५४	२,९७३.३५	१००$$
धुळे (बोरविहीर)-धुळे- नरडाणा	५१	४९२.७६	५
जळगांव-भुसावळ चौथी मार्गिका	२४	२६१.३७	१००$$
सोलापूर-तुळजापूर-उस्मानाबाद	८४	९०४.९२	५
इंदोर-मनमाड मालेगाव मार्गे	३६८	१६,३२४.५३	डिपीआरचे काम प्रगतीपथावर
पुणे-नाशिक	२६५	२,४२५.००	डिपीआर तयार

दक्षिण पश्चिम रेल्वे मार्ग वगळून $ फलटण ते लोणंद मार्ग कार्यान्वित $$ मार्ग कार्यान्वित डिपीआर-सविस्तर प्रकल्प अहवाल

आधार : मध्य रेल्वे

९.३३.१ सन २०२१-२२ व २०२२-२३ मध्ये मध्य रेल्वे कडून अनुक्रमे ७०८.८९ लाख मे. टन व ७६०.५३ लाख मे. टन मालवाहतूक झाली.

मुंबई उपनगर रेल्वे

९.३४ मुंबई उपनगरीय रेल्वे हे मुंबई महानगर प्रदेश क्षेत्रामधील सार्वजनिक वाहतूकीचे प्रमुख साधन आहे. मुंबईची उपनगरीय रेल्वे यंत्रणा पश्चिम रेल्वे आणि मध्य रेल्वे या दोन विभागीय रेल्वे द्वारे चालविली जाते. हार्बर मार्ग व ट्रान्स हार्बर मार्ग हे मध्य रेल्वेचे भाग आहेत. सन २०२२-२३ मध्ये दररोज दोन्ही उपनगरीय रेल्वेच्या एकूण २२९ लोकल गाड्यांच्या ताफ्याने (११ वातानुकुलित लोकलसह) ३,०८१ फेऱ्यांद्वारे (१३५ वातानुकुलित लोकलच्या फेऱ्यासह) दररोज सरासरी ७०.१ लाख प्रवाशांनी वाहतूक केली.

९.३५ मुंबई नागरी वाहतूक प्रकल्पातील रेल्वे मार्गाची कामे मुंबई रेल्वे विकास महामंडळ मर्यादित मार्फत करण्यात येतात. मुंबई नागरी वाहतूक प्रकल्प टप्पा दोन, तीन व तीन अ मधील प्रकल्पांची सद्य:स्थिती तक्ता ९.२९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२९ मुंबई नागरी वाहतूक प्रकल्प टप्पा दोन, तीन व तीन अ मधील प्रकल्पांची सद्य:स्थिती

(दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी)

प्रकल्पाचे नाव	मार्गिकेची लांबी (मार्ग किमी)	अंदाजित किंमत (₹ कोटी)	खर्च (₹ कोटी)	काम पूर्ण होण्याचे अपेक्षित वर्ष	भौतिक प्रगती (टक्के)
मुंबई नागरी वाहतूक प्रकल्प - २					
मुंबई सेंट्रल - बोरीवली (अतिरिक्त सहावी मार्गिका)	२९.५०	९१८.५३	७८४.११	मार्च, २०२७	७०
सीएसएमटी - कुर्ला (अतिरिक्त पाचवी व सहावी मार्गिका)	१५.३९	१,३६७.००	५३१.६८	डिसेंबर, २०२६	२६
मुंबई नागरी वाहतूक प्रकल्प - ३					
पनवेल - कर्जत मार्गावरील नवीन उपनगरीय कॉरिडॉर	२८.००	२,७८२.००	१,५८३.८२	डिसेंबर, २०२५	४३
ऐरोली - कळवा (उन्नत) मार्गावरील नवीन उपनगरीय कॉरिडॉर	४.००	४७६.००	२२२.१५	-	४५
विरार - डहाणू रोड रेल्वे मार्गाचे चौपदरीकरण	६३.००	३,५७८.००	९९५.५२	डिसेंबर, २०२६	२४
मध्य व पश्चिम रेल्वेवरील मध्य मार्गावर बेकायदा प्रवेश नियंत्रण	-	५५१.००	४४६.४४	डिसेंबर, २०२४	७५
मुंबई नागरी वाहतूक प्रकल्प ३ अ					
कल्याण - बदलापूर (तिसरी व चौथी मार्गिका)	१४.०५	१,५१०.००	३३७.७५	डिसेंबर, २०२६	२१
बोरीवली - विरार (पाचवी व सहावी मार्गिका)	२६.००	२,१८४.००	२५.०३	डिसेंबर, २०२७	काम प्रगतीपथावर
कल्याण - आसनगाव (चौथी मार्गिका)	३२.२२	१,७५९.००	५.७१	डिसेंबर, २०२५	काम प्रगतीपथावर
गोरेगाव - बोरीवली मधील हार्बर मार्गाचा विस्तार	७.०८	८२५.५८	१.००	डिसेंबर, २०२७	काम प्रगतीपथावर

आधार : मुंबई रेल्वे विकास कॉर्पोरेशन सीएसएमटी छत्रपती शिवाजी महाराज टर्मिनस

९.३६ दुर्घटना टाळण्यासाठी उपनगरीय रेल्वे आगमन तसेच सुरक्षा विषयक जागरुकता/ जनजागृती घोषणांव्यतिरिक्त पादचारी पुलाचे बांधकाम, भुयारी मार्ग, उपनगरीय रेल्वे ट्रॅकवरील बेकायदा प्रवेशावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी भिंतींचे बांधकाम, बेकायदा प्रवेश ठिकाणे बंद करणे, विद्युत खांबांचे स्थलांतरण करणे, इत्यादी उपाययोजना करण्यात आल्या आहेत. मुंबई उपनगरीय रेल्वे मार्गावरील अपघाती मृत्यू व जखमींची संख्या तक्ता ९.३० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३० मुंबई उपनगरीय रेल्वे मार्गावरील अपघाती मृत्यू व जखमींची संख्या

अपघाताचे कारण	२०२२		२०२३		२०२४+	
	मृत्यू	जखमी	मृत्यू	जखमी	मृत्यू	जखमी
रेल्वे रुळ ओलांडतांना	१,११८	२०१	१,२७७	२४१	२८६	६७
रेल्वे व फलाट दरम्यान पडून	३	४	१०	१	२	२
रेल्वेमधून पडून	७००	१,०२६	५९०	१,२४१	१३९	३२५
रेल्वेच्या खांबाचा धक्का लागून	१२	३१	४	४७	२	१३
अन्य $	६७४	८९३	७०९	९११	१३६	२२६
एकूण	**२,५०७**	**२,१५५**	**२,५९०**	**२,४४१**	**५६५**	**६३३**

$ विजेचा धक्का लागून, आत्महत्या, नैसर्गिक मृत्यू, न्यायवैद्यकीय विश्लेषणासाठी संदर्भित केलेली प्रकरणे, इत्यादींचा समावेश + मार्च पर्यंत

आधार : मुंबई लोहमार्ग पोलिस आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

मेट्रो रेल्वे प्रकल्प

९.३७ नागरी भागात रस्त्यावरील वाहतूक कोंडी कमी करण्यासाठी आणि उपलब्ध सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्थेला पर्याय म्हणून मेट्रो रेल्वे प्रकल्प हाती घेण्यात आला. महानगर क्षेत्रासाठी सुरक्षित, विश्वसनीय, कार्यक्षम, किफायतशीर, प्रवाशांकरिता सुलभ आणि पर्यावरणदृष्ट्या शाश्वत अशा शीघ्र सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्थेसाठी मुंबई, नवी मुंबई, पुणे आणि नागपूर या शहरात मेट्रो रेल्वे प्रकल्प हाती घेण्यात आले आहेत.

९.३७.१ **मुंबई मेट्रो रेल्वे प्रकल्प:** शीघ्र वाहतूक व्यवस्थेवर आधारीत मुंबई मेट्रो रेल्वे प्रकल्प हा सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी तत्वावर राबविण्यात येत आहे. मुंबई महानगर प्रदेशात सुरु असलेल्या मेट्रो रेल्वे प्रकल्पांची सद्य:स्थिती तक्ता ९.३१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३१ मुंबई महानगर प्रदेशात सुरु असलेल्या मेट्रो रेल्वे प्रकल्पांची सद्य:स्थिती

(₹ कोटी)

मेट्रो लाईन / प्रकल्पाचे नांव	प्रकल्प सुरु झाल्याचे वर्ष	प्रकल्पाची किंमत	खर्च +	काम पूर्ण होण्याचे अपेक्षित वर्ष	सद्य:स्थिती+
२ बी -डी. एन. नगर-मंडाळे (२३.६ किमी)	२०१८	१०,९८६.००	४०७७.६८	डिसेंबर, २०२५	६५ टक्के स्थापत्य कामे पुर्ण
३ कुलाबा - वांद्रे - सीप्झ (३३.५ किमी)	२०१६	३७,२७५.८२	२८,६१५.७८	२०२४-२५	९१ टक्के स्थापत्य कामे पुर्ण
४ वडाळा - घाटकोपर - ठाणे - कासारवडवली (३२ किमी)	२०१८	१४,५४९.००	२,९१७.२४	डिसेंबर, २०२५	६७ टक्के स्थापत्य कामे पुर्ण
४ अ कासारवडवली - गायमुख (२.७ किमी)	२०१९	९४९.००	३७३.१७	डिसेंबर, २०२५	७० टक्के स्थापत्य कामे पुर्ण
५ ठाणे -भिवंडी - कल्याण (२३.५ किमी)	२०१९	८,४१७.००	१,१५३.५०	जून, २०२६	टप्पा १ (ठाणे- भिवंडी) चे ८६ टक्के स्थापत्य कामे पुर्ण
६ स्वामी समर्थ नगर - विक्रोळी (१४.५ किमी)	२०१८	६,७१६.००	१,९४७.९४	एप्रिल, २०२६	७५ टक्के स्थापत्य कामे पुर्ण
९ दहिसर (पु) ते मिरा भाईंदर आणि अंधेरी - छत्रपती शिवाजी महाराज आंतरराष्ट्रीय विमानतळ (१३.५ किमी)	२०१९	६,६०७.००	१,७४२.४९	डिसेंबर, २०२५	५८ टक्के स्थापत्य कामे पुर्ण
१० गायमुख —शिवाजी चौक (मिरा रोड)	-	४,४७६.००	२.८१	ऑक्टोबर, २०२६	काम प्रगतीपथावर
११ वडाळा- सीएसएमटी	-	८,७३९.००	-	-	मुंबई मेट्रो रेल्वे महामंडळ यांचेकडे हस्तांतरित आणि डिपीआरचे काम प्रगतीपथावर
१२ कल्याण तळोजा	२०२३	५,८६५.००	११.४२	डिसेंबर, २०२७	काम प्रगतीपथावर

आधार: मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण, मुंबई मेट्रो रेल्वे महामंडळ   डिपीआर-सविस्तर प्रकल्प अहवाल   + मार्च, २०२४ पर्यंत

९.३७.२ **नवी मुंबई मेट्रो रेल्वे प्रकल्प:** सिडकोमार्फत सीबीडी बेलापूर ते पेंधर (नवी मुंबई मेट्रो रेल्वे-१) हा ११ स्थानके असलेला ११.१० किमी लांबीचा उन्नत मार्ग विकसित करण्यात आला असून नोव्हेंबर, २०२३ पासून कार्यान्वित करण्यात आला आहे. या प्रकल्पाअंतर्गत मार्च, २०२४ अखेर ₹ ३,०५८.२५ कोटी खर्च झाला.

९.३७.३ **नागपूर मेट्रो रेल्वे प्रकल्प:** नागपूर मेट्रो रेल्वे प्रकल्प (टप्पा १) हा ४०.०२ किमी लांबीचा असून यामध्ये ३८ स्थानकांचा समावेश आहे. या प्रकल्पाचा संपूर्ण विस्तार दोन कॉरिडॉरमध्ये विभागलेला असून उत्तर-दक्षिण कॉरिडॉर (खापरी ते ऑटोमोटिव्ह चौक-ऑरेंज लाईन) २०.५४ किमी लांबीचा आहे आणि पूर्व-पश्चिम कॉरिडॉर (लोकमान्य नगर ते प्रजापती नगर -अँक्वा लाईन यामध्ये) १९.४८ किमी लांबीचा आहे. ह्या दोन्ही मार्गिका डिसेंबर, २०२२ मध्ये कार्यान्वित करण्यात आल्या आहेत. सन २०२३-२४ मध्ये प्रतिदिन सरासरी ६९,७६९ लोकांनी प्रवास केला. नागपूर मेट्रो रेल्वे प्रकल्प (टप्पा २) हा केंद्र शासनाने डिसेंबर, २०२२ मध्ये मंजूर केला असून यामध्ये टप्पा १ मधील दोन्ही कार्यान्वित कॉरिडॉरचा विस्तार करण्यात येणार आहे. प्रकल्पाची किंमत ₹ ६,७०८ कोटी आहे. हा प्रकल्प ४३.८० किमी लांबीचा असून यामध्ये ३२ स्थानकांचा समावेश आहे.

९.३७.४ **पुणे मेट्रो रेल्वे प्रकल्प:** पुणे मेट्रो रेल्वे प्रकल्पामध्ये दोन कॉरिडॉरचा समावेश आहे. कॉरिडॉर एक (पिंपरी चिंचवड-स्वारगेट-पर्पल लाईन) १७.५३ किमी लांबीचा (११.४५ किमी उन्नत मार्ग व ६.०८ किमी भुयारी मार्ग) असून उन्नत मार्गावर नऊ व भुयारी मार्गावर पाच स्थानके आहेत. कॉरिडॉर दोन (वनाज-रामवाडी-ॲक्वा लाईन) हा १५.७५ किमी लांबीचा संपूर्णपणे उन्नत मार्ग असून त्यावर १६ स्थानके आहेत. या प्रकल्पाची अंदाजित किंमत ₹ १३,६५६ कोटी आहे. कॉरिडॉर एक पिंपरी चिंचवड महानगरपालिका - सिवील कोर्ट

(१३.९१ किमी) मार्गिका ऑगस्ट २०२३ मध्ये कार्यान्वित झाली आहे आणि कॉरिडॉर दोन वनाज- रामवाडी (१५.७५ किमी) मार्गिका मार्च, २०२४ मध्ये कार्यान्वित झाली आहे. सन २०२३-२४ मध्ये प्रतिदिन सरासरी सुमारे ४१,००० प्रवाशांनी प्रवास केला.

मुंबई अहमदाबाद हायस्पीड रेल्वे प्रकल्प

९.३८ केंद्र शासनाने मुंबई अहमदाबाद हायस्पीड रेल्वे प्रकल्पास डिसेंबर, २०१५ मध्ये मंजुरी दिली असून त्यासाठी अंदाजित खर्च ₹ १.०८ लाख कोटी आहे. राज्यात या प्रकल्पाची बांद्रा कुर्ला संकुल येथे भुमिगत हायस्पीड रेल्वे स्टेशनचे बांधकाम, सुमारे २१ किमी लांबीच्या अंशत: समुद्राखालून जाणाऱ्या बोगद्याचे बांधकाम, १३५ किमी लांबीचे हायस्पीड व्हायाडक्ट, पूल आणि बोगद्याचे बांधकाम या तीन पॅकेज मध्ये विभागणी करण्यात आली आहे. तीनही पॅकेजचे काम प्रगतीपथावर आहे.

जलवाहतूक

९.३९ जलवाहतूक ही वाहतूकीच्या अन्य पर्यायांच्या तुलनेत किफायतशीर आणि पर्यावरणस्नेही आहे. महाराष्ट्र सागरी विकास धोरण- २०२३ राज्यात ऑगस्ट, २०२३ पासून राबविण्यात येत आहे. औद्योगिक विकास आणि बंदर विकास हे एकमेकांना परस्परपूरक ठरावेत याकरिता महाराष्ट्र सागरी विकास धोरण- २०२३ हे राज्याच्या औद्योगिक धोरणाशी सुसंगत ठेवण्यात आले आहे. या धोरणांची मुख्य वैशिष्ट्ये :

- बंदरांचे वर्गीकरण लघु, लहान, मध्यम, मोठे व विशाल असे करण्यात आले असून बंदरांच्या कराराचा कमाल कालावधी ९० वर्षे करण्यात आला आहे
- या धोरणातंर्गत देण्यात आलेल्या सवलती नवीन प्रकल्पांबरोबरच जुन्या प्रकल्पांच्या विस्तार कामासाठी देखील लागू राहतील
- प्रवासी जलवाहतूक व किनारी पर्यटनाला चालना देण्यासाठी प्रवासी व बंदर कर यामधून सूट देण्यात आलेली आहे
- शिपयार्ड, क्रुझ शिपिंग, कौशल्य विकास, मालमत्ता मुद्रीकरण, बंदरांसाठी हरित उपाययोजना इत्यादीं बाबींचा समावेश या धोरणात करण्यात आला आहे

९.३९.१ **मोठी बंदरे:** राज्यात मुंबई पोर्ट व जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ही दोन मोठी बंदरे आहेत. सन २०२२-२३ मध्ये मुंबई पोर्ट व जवाहरलाल नेहरू पोर्ट मधून अनुक्रमे ६३६.०८ लाख मे. टन व ८३८.६१ लाख मे. टन मालाची वाहतूक झाली. मोठ्या बंदरांची वाहतूक विषयक सांख्यिकी तक्ता ९.३२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३२ मोठ्या बंदरांची वाहतूक विषयक सांख्यिकी

बाब	मुंबई पोर्ट		जवाहरलाल नेहरू पोर्ट	
	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२१-२२	२०२२-२३
एकूण माल वाहतूक क्षमता (लाख मे.टन)	**८३८.५०**	**८३८.५०**	**१,२०८.००**	**१,२०८.००**
माल वाहतूक (लाख मे.टन)	**५९८.९०**	**६३६.०८**	**७५९.९६**	**८३८.६१**
पैकी अ) आयात	४०७.०२	४५८.५१	४०५.३३	४६५.३२
ब) निर्यात	१९१.८८	१७७.५७	३५४.६३	३७३.२९
प्रवासी वाहतूक ('०००)	९८.३४	१९०.४३	ला.ना.	ला.ना.
बंदरात आलेल्या बोटी (संख्या)	५,९४१	७,४०१	२,८३७	३,२७३

आधार : मुंबई पोर्ट ट्रस्ट व जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ट्रस्ट — ला.ना. लागू नाही

९.३९.२ **लहान बंदरे:** राज्यात ४८ लहान बंदरे असून या बंदरांच्या परिसरात अनेक बंदिस्त व बहुउद्देशीय जेट्टी आहेत व त्या ठिकाणाहून देखील माल वाहतूक केली जाते. लहान बंदरांची वाहतूक विषयक सांख्यिकी तक्ता ९.३३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३३ लहान बंदरांची वाहतूक विषयक सांख्यिकी

बाब		२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
माल वाहतूक (लाख मे. टन)		**५२४.७३**	**७१२.५६**	**७६८.७१**
पैकी	अ) आयात	३७७.९५	५१८.१७	५८१.४२
	ब) निर्यात	१४६.७८	१९४.३९	१८७.२९
प्रवासी वाहतूक (लाख)		**१३६.६७**	**१८७.२४**	**१८६.७०**
पैकी	अ) यांत्रिक बोटीतून	१३६.०४	१८५.४७	१८५.१७
	ब) बिगर यांत्रिक बोटीतून	०.६३	१.७७	१.५३
वाहन वाहतूक (लाख)		-	**५.२८**	**५.३२**

आधार : महाराष्ट्र सागरी मंडळ

९.३९.३ **सागरमाला कार्यक्रम:** बंदरामुळे होणाऱ्या विकासास चालना देणे हा या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. किमान पायाभूत गुंतवणुकीद्वारे आयात-निर्यात तसेच अंतर्गत व्यापाराच्या वाहतूकी वरील खर्च कमी करणे हा या कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश आहे. या कार्यक्रमाअंतर्गत बंदराचे आधुनिकीकरण, नवीन बंदरे विकास, बंदर जोडणी, बंदर विकासाअंतर्गत औद्योगिकीकरण व सामाजिक विकास या प्रमुख प्रकल्पांचा समावेश आहे. केंद्र शासनाने राज्यातील बंदरांवर पायाभूत सुविधा विकसित करण्यासाठी ₹ ९७४.९२ कोटी अंदाजित किंमतीच्या २७ प्रकल्पांना मंजुरी दिली आहे. त्यापैकी एकूण ₹ २९६.४४ कोटी किंमतीचे ११ प्रकल्प पूर्ण झाले असून ₹ ६७८.४८ कोटी अंदाजित किंमतीचे १६ प्रकल्प प्रगतीपथावर आहेत.

९.३९.४ नवीन भाऊचा धक्का (मुंबई)-मांडवा बंदर (रायगड), रायगड जिल्ह्यातील आगरदांडा-दिघी आणि भाईंदर (ठाणे)-वसई (पालघर) येथे रो-रो सेवा सुरु करण्यात आली आहे. कारंजा-रेवस (रायगड), नारिंगी-खारवाडेश्री (पालघर), मार्वे-मनोरी (मुंबई उपनगर), गोराई-बोरीवली (मुंबई उपनगर), भाऊचा धक्का (मुंबई)-काशीद (रायगड), भाऊचा धक्का (मुंबई)-मोरा (रायगड) या जलमार्गांवर रो-रो सेवा सुरु करण्यासाठी रो रो जेट्टींची कामे प्रगतीपथावर आहेत. बेलापुर (नवी मुंबई)- एलिफंटा (रायगड) प्रवासी वाहतुक सेवा सुरु झाली आहे. मालवण (सिंधुदुर्ग) येथे प्रवासी जेट्टीचे काम पुर्ण झाले आहे.

९.३९.५ **मरीना:** अनधिकृत/अव्यवस्थितरित्या नांगरलेल्या बोटींमुळे जलक्षेत्रामध्ये झालेली दाटी कमी होण्यास मरीनामुळे मदत होईल. या प्रकल्पाच्या पहिल्या टप्प्यात ३० बोटी नांगरण्याकरिता नवी मुंबईतील बेलापूर येथे पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यात येणार आहेत. गेट वे ऑफ इंडिया नजिकच्या समुद्रात नांगरुन ठेवलेल्या नौका व स्पीड बोटी मरीनामध्ये सुरक्षित ठेवता येतील.

हवाई वाहतूक

९.४० राज्यात १३ देशातंर्गत विमानतळे असून त्यापैकी ५ आंतरराष्ट्रीय विमानतळे कार्यान्वित आहेत. राज्यातील विमानतळनिहाय वाहतूक विषयक सांख्यिकी तक्ता ९.३४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३४ राज्यातील विमानतळनिहाय वाहतूक विषयक सांख्यिकी

(दि.३१ मार्च अखेर)

विमानतळ	प्रवासी वाहतूक (लाख)		माल वाहतूक (मे टन)	
	२०२२	२०२३	२०२२	२०२३
अ) देशांतर्गत	**२४५.६५**	**४४६.९८**	**२,५१,२०७**	**२,८७,१७६**
मुंबई	१८५.६५	३२७.२३	२,१४,०५४	२,३६,७९७
पुणे	३६.९५	७८.६६	२८,६९७	३९,३१४
नागपूर	१५.९४	२५.००	७,३१९	८,९८४
छत्रपती संभाजीनगर	२.५१	४.६८	८४१	१,१३९
जुहू (मुंबई)	०.८६	१.३२	२५७	२९९
जळगाव	०.०८	नगण्य	०	०
कोल्हापूर	०.९६	१.२९	०	०
नांदेड	०.२०	नगण्य	०	०
शिर्डी	१.७७	७.३३	३८	६४३
नाशिक (ओझर एचएएल)	०.५२	१.०८	१	०
गोंदिया	०.०२	०.११	०	०
सिंधुदुर्ग	०.२०	०.२८	०	०
सोलापूर	०.००	नगण्य	०	०
ब) आंतरराष्ट्रीय	**३२.१२**	**११४.१३**	**५,५७,३०५**	**५,४०,३९७**
मुंबई	३१.८३	११२.०७	५,५६,८९९	५,४०,१३७
पुणे	०.१८	१.४१	५	५५
नागपूर	०.११	०.६५	३६७	२०५
छत्रपती संभाजीनगर	०.००	०.००	०	०
नाशिक (ओझर एचएएल)	०.००	०.००	३४	०
एकूण (अ + ब)	**२७७.७७**	**५६१.११**	**८,०८,५१२**	**८,२७,५७३**

आधार : भारतीय विमानतळ प्राधिकरण एचएएल हिंदुस्थान ऐरोनॉटीक्स लिमिटेड

९.४०.१ छत्रपती शिवाजी महाराज आंतरराष्ट्रीय विमानतळावरील हवाई वाहतुकीची कोंडी कमी करण्यासाठी नवी मुंबई येथे अतिरिक्त विमानतळाचे काम सार्वजनिक खाजगी भागीदारी तत्वावर चार टप्प्यात प्रस्तावित असून प्रकल्पाच्या पहिल्या दोन टप्प्याची अंदाजित किंमत ₹ १९,६४७ कोटी आहे. हे विमानतळ वार्षिक ९० दशलक्ष प्रवासी व २.५ दशलक्ष मे.टन माल वाहतूक क्षमतेचे नियोजन असणारे सर्वात मोठ्या हरितक्षेत्र विमानतळांपैकी एक असेल. या विमानतळाचे क्षेत्र १,१६० हेक्टर असून त्यावर दोन समांतर आणि स्वतंत्र कार्यान्वित धावपट्ट्या असतील. माहे डिसेंबर, २०२४ पर्यंत वार्षिक २० दशलक्ष प्रवासी आणि ०.८ दशलक्ष मे.टन क्षमतेच्या या प्रकल्पाचा टप्पा १ आणि २ कार्यान्वित होणे अपेक्षित आहे.

९.४०.२ उडे देश का आम नागरीक (उडान) - सेवा न मिळालेल्या आणि कमी सुविधा असलेल्या विमानतळांना जोडणारा आणि प्रादेशिक क्षेत्रे व आंतरभागांना सेवा देणारा प्रादेशिक कनेक्टिव्हिटी योजना हा केंद्र शासनाचा एक प्रमुख कार्यक्रम आहे. जनतेला किफायतशीर दरात विमानसेवा उपलब्ध करुन देणे हे उडान योजनेचे उद्दिष्ट आहे. योजना सुरू झाल्यापासून जानेवारी, २०२४ पर्यंत राज्यातील प्रादेशिक कनेक्टिव्हिटी योजने अंतर्गत विमानतळांवरून सुमारे ३४,२१६ विमाने चालविण्यात आली असून, सुमारे १५,४५,०४७ प्रवाशांनी या योजनेचा लाभ घेतला आहे.

दळणवळण

९.४१ टपाल, दूरध्वनी, दृकश्राव्य व माहिती दूरसंचार हे दळणवळण व्यवस्थेचे प्रमुख घटक आहेत. राज्यातील टपाल सेवेबाबतची सांख्यिकी तक्ता ९.३५ मध्ये दिली आहे.

९.४२ माहे डिसेंबर, २०२३ अखेर राज्यात एकूण दूरध्वनी जोडण्यांची संख्या ५०.३० लाख होती. प्रति लाख लोकसंख्येमागे दूरध्वनी व भ्रमणध्वनी जोडण्यांची संख्या अनुक्रमे ३,९६२ व १,००,६१९ होती. दूरध्वनी व भ्रमणध्वनी जोडण्यांचा तपशिल तक्ता ९.३६ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ९.३५ राज्यातील टपाल सेवेबाबतची सांख्यिकी

(संख्या)

तपशील	क्षेत्र	२०२१-२२	२०२२-२३
टपाल कार्यालये	ग्रामीण	१२,१९२	१२,१६०
	नागरी	१,२४१	१,२७४
	एकूण	**१३,४३३**	**१३,४३४**
टपाल पेट्या	ग्रामीण	३२,०४५	२७,५५५
	नागरी	६,३३५	९,६६१
	एकूण	**३८,३८०**	**३७,२१६**
डिलिव्हरी पोस्टमन (टपाल सेवकांसह)	ग्रामीण	६,६१९	७,८२३
	नागरी	४,८०४	६,१४९
	एकूण	**११,४२३**	**१३,९७२**

आधार : जीपीओ, मुंबई

तक्ता ९.३६ राज्यातील दूरध्वनी व भ्रमणध्वनी जोडण्यांचा तपशील

(लाख)

सेवा पुरवठादार	२०२१-२२		२०२२-२३		२०२३-२४+	
	दूरध्वनी	भ्रमणध्वनी	दूरध्वनी	भ्रमणध्वनी	दूरध्वनी	भ्रमणध्वनी
एमटीएनएल	१४.६३	११.०४	१२.८७	६.६०	१२.१६	२.५२
बीएसएनएल	७.३६	६६.२७	६.०३	६३.२२	५.५०	५८.५७
भारती	७.०२	२९४.९२$	९.२३	३०९.९८$	१०.५६	३१५.२८$
टाटा	६.९४	-	६.७२	-	८.१५	-
वोडाफोन आयडीया	१.३३	४०२.५३	१.९६	३५८.२२	१.८५	३४१.६८
रिलायन्स/जिओ	६.७९	४९१.११	१०.०९	५२०.०३	११.६२	५५९.३४
रिलायन्स कॉम	०.६४	०.०१	०.५२	०.०१	०.४६	०.०१
एकूण	**४४.७१**	**१,२६५.८८**	**४७.४२**	**१,२५८.०७**	**५०.३०**	**१,२७७.४०**

$ भारती व टाटा टेली सर्व्हीसेस एकत्रित + डिसेंबरपर्यंत

आधार : भारतीय दूरसंचार नियामक प्राधिकरण

९.४३ राज्यात डिसेंबर, २०२३ अखेर इंटरनेट ग्राहकांची संख्या १०.८७ कोटी होती.

९.४४ सार्वजनिक वाय-फाय हॉटस्पॉट या क्षेत्रामध्ये वाय-फाय सक्षम इंटरनेट वापरता येते. हे क्षेत्र मॉल्स, कॅफे, विमानतळ, स्टेडियम, उद्याने, इत्यादी ठिकाणी तयार केले गेले आहेत. राज्यात डिसेंबर, २०२३ अखेर १७,६१९ सार्वजनिक वाय-फाय हॉटस्पॉट आणि ३९,२२४ ॲक्सेस पॉइंट आहेत.

भारतनेट

९.४५ सर्व ग्रामपंचायतीना नेटवर्क कनेक्टिव्हिटी (जोडणी) द्वारा इंटरनेट ब्रॉडबँन्ड सेवा/डिजीटल सेवा सुलभतेने, किफायतशीर दरात उपलब्ध होण्याच्या दृष्टीने शासनाने ऑक्टोबर, २०११ ला ‘नँशनल ऑप्टीकल फायबर नेटवर्क’ हा कार्यक्रम सुरु केला होता ज्याचे सन २०१५ ला भारतनेट असे नामकरण करण्यात आले.

९.४५.१ भारत ब्रॉडबँन्ड नेटवर्क लि. तर्फे भारतनेट टप्पा-१ राबविण्यात येत असून यामध्ये राज्यातील १५,३७९ ग्रामपंचायती ऑप्टीक फायबर केबल द्वारे जोडल्या गेल्या आहेत. भारतनेटचा दुसरा टप्पा (महानेट-१) हा प्रोजेक्ट ‘महाराष्ट्र इन्फॉरमेशन टेक्नोलॉजी कॉर्पोरेशन लि.’ (महाआयटी) मार्फत राबविला जात असून यामध्ये राज्यातील २६ जिल्हे, १५३ तालुके आणि सुमारे १२,५१३ ग्रामपंचायती अंदाजे ५६,०६७ किमी लांबीच्या ऑप्टीकल फायबर नेटवर्कसह स्टेट लेड मॉडेल अंतर्गत जोडल्या जात आहेत. मार्च, २०२४ पर्यंत या प्रकल्पाचे सुमारे ७३ टक्के काम पूर्ण झाले आहे.

आलेख ९.९ : राज्यातील इंटरनेट ग्राहक

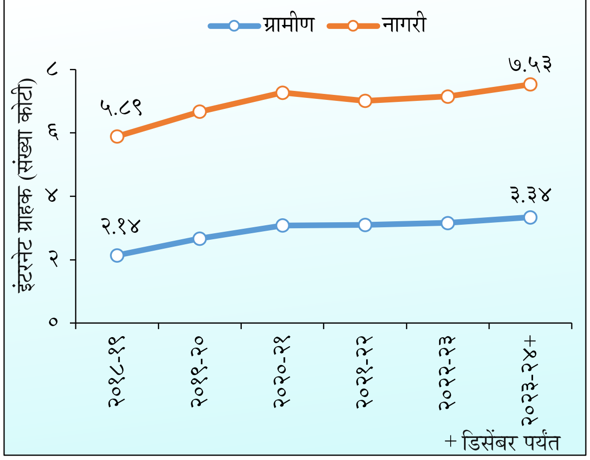

अर्बन महानेट

९.४६ किफायतशीर दराने बँडविड्थ कनेक्टिव्हिटीच्या सेवा पुरविण्यासाठी हाय स्पीड ब्रॉडबँड कनेक्टिव्हिटी प्रदान करणे हा अर्बन महानेट कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. जी२सी आणि जी२जी सारख्या ई-गव्हर्नन्स सेवा प्रदान करण्यासाठी शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांसह राज्य शासनाच्या विविध कार्यालयांमध्ये ही कनेक्टिव्हिटी पुरविण्यात येत आहे. या प्रकल्पातंर्गत मार्च, २०२४ पर्यंत राज्यातील ३,६५६ ठिकाणी कनेक्टिव्हिटी पुरविण्यात आली आहे.

* * * * *

परिशिष्ट ९.१

राज्यातील विजेची स्थापित क्षमता, निर्मिती व वापर

बाब	१९६०-६१	१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०२०-२१	२०२२-२३
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
अ. स्थापित क्षमता (मेगावॅट)								
अ-१ राज्यातील स्थापित क्षमता-								
(१) औष्णिक	४७७$	१,०६५$	२,७७१	६,४६२	८,०७५	९,६६५	२१,१७६	२०,०६६
(२) नवीकरणीय ऊर्जा	--	--	--	--	--	३,४०८	९,८४६	११,४७६
(३) जलजन्य	२८२	८४४	१,३१७	१,५५२	२,८७४	३,०६६	३,०६१	३,०६१
(४) नैसर्गिक वायुजन्य	--	--	--	६७२	१,८२०	२,७१४	२,८१९	२,८१९
एकूण (अ-१)	**७५९**	**१,९०९**	**४,०८८**	**८,६८६**	**१२,७६९**	**१८,८५३**	**३६,९०२**	**३७,४२२**
अ-२ स्थापित क्षमतेत महाराष्ट्राचा हिस्सा								
(१) राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२,०४८@	४,६८६	७,२५४	७,२५४
(२) अणुशक्ती महामंडळ	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	१३७	६९०	६९०	६९०
एकूण (अ-२)	**उ ना**	**उ ना**	**उ ना**	**उ ना**	**२,१८५**	**५,३७६**	**७,९४४**	**७,९४४**
एकूण (अ-१ + अ-२)	**७५९**	**१,९०९**	**४,०८८**	**८,६८६**	**१४,९५४**	**२४,२२९**	**४४,८४६**	**४५,३६६**
ब. निर्मिती (दशलक्ष युनिट)								
(१) औष्णिक	१,९०३$	३,३९२	११,४१६	२८,०८५	४९,३७७	५२,७९६	८७,६९०	१,०३,४२०
(२) नवीकरणीय ऊर्जा #	--	--	--	--	--	५,११८	१५,८१३	२२,५२४
(३) जलजन्य	१,३६५	४,५३३	६,४४८	५,६१५	४,८८९	६,३७४	५,५९३	५,९५६
(४) नैसर्गिक वायुजन्य	--	--	--	२,७३०	६,९४३	१८,७२९	५,९६४	२,४३०
एकूण	**३,२६८**	**७,९२५**	**१७,८६४**	**३६,४३०**	**६१,२०९#**	**८३,०१७**	**१,१५,०६०**	**१,३४,३३०**
क. वापर (दशलक्ष युनिट)								
(१) औद्योगिक	१,८५३	५,३१२	८,१३०	१४,७०६	१८,३६३	३४,४१६	४४,१०९	५८,८५६
(२) घरगुती	२६०	७३२	१,७७९	५,०६५	११,१७२	१९,५४६	३०,२२९	३२,७४१
(३) कृषी	१५	३५६	१,७२३	६,६०४	९,९४०	१६,२५७	३३,९२४	३७,४८१
(४) वाणिज्यिक	१९८	५४७	९४९	२,०६८	४,१०५	११,५२७	९,४१५	१४,३२४
(५) रेल्वे	३३९	४२१	७६६	९७०	१,५८१	२,१८८	१३५	२४८
(६) सार्वजनिक पाणी पुरवठा	३५	१४६	३३०	उ ना	१,१९९	१,९८३	६,०९०	६,१११
(७) सार्वजनिक दिवाबत्ती	२०	७४	१५९	२९१	५५१	८४६		
(८) इतर	--	६२	१९८	२६७	३७८	६३३	७८९	१,०१०
एकूण	**२,७२०**	**७,६५०**	**१४,०३४**	**२९,९७१**	**४७,२८९**	**८७,३९६**	**१,२४,६९१**	**१,५०,७७१**
ड. दरडोई विजेचा अंतिम वापर (युनिट)								
(१) औद्योगिक	४६.८	१०५.४	१२९.५	१९५.४	१९१.२	३०७.२	३५५.८	४६७.२
(२) वाणिज्यिक	५.०	१०.९	१५.१	२७.५	४२.७	१०२.९	७६.०	११३.७

टीप - (१) उपलब्ध आकडेवारी केवळ सार्वजनिक विद्युत व्यवसायी यंत्रणेची आहे. उ ना उपलब्ध नाही

(२) @ यात राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ व अणुशक्ती महामंडळाकडील वाटप न झालेला तसेच गोवा राज्याचा शिलकी ३२३ मेगावॅटचा अतिरिक्त हिस्सा समाविष्ट आहे.

(३) # यात बंदिस्त वीज व नवीकरणीय ऊर्जेची (महावितरणला विकलेली) आकडेवारी समाविष्ट आहे.

(४) $ यात तेलजन्य ऊर्जेची आकडेवारी औष्णिक ऊर्जेत समाविष्ट आहे.

(५) टाटा पॉवर कं मर्या. व अदानी इलेक्ट्रिसिटी मुंबई मर्या. वगळून इतर खाजगी कंपन्यांची स्थापित क्षमता व निर्मिती सीइएच्या वेबसाईट अहवालानुसार दिली आहे.

(६) १ युनिट = एक किलो वॅट तास

आधार - (१) केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण (२) महानिर्मिती

(३) महावितरण (४) बेस्ट

(५) महाऊर्जा (६) टाटा पॉवर कं. मर्या.

(७) अदानी इलेक्ट्रिसिटी मुंबई मर्या.

परिशिष्ट ९.२

राज्यातील रस्त्यांची प्रकारांनुसार लांबी
(राष्ट्रीय महामार्ग प्राधिकरण, सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखभालीखालील)

(किमी)

अ.क्र.	वर्ष	राष्ट्रीय महामार्ग	प्रमुख राज्य महामार्ग	राज्य महामार्ग	प्रमुख जिल्हा	इतर जिल्हा	ग्रामीण	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
१	१९६५-६६	२,३६४	--	१०,५२८	१२,६२८	८,७४४	१७,५२४	५१,७८८
२	१९७०-७१	२,४४५	--	१४,२०३	१७,६८४	११,०१२	२०,०२०	६५,३६४
३	१९८०-८१	२,९४५	--	१८,९४९	२५,२३३	२५,४०४	६८,६००	१,४१,१३१
४	१९९०-९१	२,९५९	--	३०,९७५	३८,९३६	३८,५७३	६१,५२२	१,७२,९६५
५	२०००-०१	३,६८८	--	३३,२१२	४६,७५१	४३,६९६	८९,५९९	२,१६,९४६
६	२००५-०६	४,३६७	--	३३,५७१	४८,९८७	४५,२२६	९९,२७९	२,३१,४३०
७	२००६-०७	४,३६७	--	३३,६७५	४९,१४७	४५,६७४	१,००,८०१	२,३३,६६४
८	२००७-०८	४,३६७	--	३३,८००	४९,३९३	४५,८८६	१,०२,१४९	२,३५,५९५
९	२००८-०९	४,३६७	--	३३,९३३	४९,६२१	४६,१४३	१,०३,६०४	२,३७,६६८
१०	२००९-१०	४,३७६	--	३४,१०२	४९,९०१	४६,८१७	१,०४,८४४	२,४०,०४०
११	२०१०-११	४,३७६	--	३४,१०३	४९,९३६	४६,८९७	१,०६,४००	२,४१,७१२
१२	२०११-१२	४,३७६	--	३४,१५७	५०,२५६	४७,५२९	१,०६,६०१	२,४२,९१९
१३	२०१२-१३	४,३७६	६,६९४	२७,५२८	५०,२५६	४७,५७३	१,०६,७४५	२,४३,१७२
१४	२०१३-१४	५,८५८	६,३३७	३३,९६३	५०,२३२	५२,७६१	१,१४,५५७	२,६३,७०८
१५	२०१४-१५	४,७६६	६,१६३	३३,८६०	५०,५८५	५८,११५	१,४५,८७९	२,९९,३६८
१६	२०१५-१६	४,९०१	५,२४९	३३,६९५	५२,२७५	५६,५६४	१,५३,४३५	३,०५,११९
१७	२०१६-१७	७,६८२	३,९७१	३०,७७६	५१,६२७	५६,३३६	१,५३,९४६	३,०४,३३६
१८	२०१७-१८	१०,१९५	३,२७२	२९,१५१	५५,०३०	५३,९२४	१,५२,२७२	३,०३,८४३
१९	२०१८-१९	१०,३००	२,९६७	२८,४६६	६०,५३१	४९,२०६	१,५७,१२७	३,०८,५९७
२०	२०१९-२०	१७,७२६	२,९६७	२९,०३०	६३,८८६	४७,३९८	१,४८,३३५	३,०९,३४२
२१	२०२०-२१	१८,०८९	२,९००	२९,३८८	६८,३५०	४६,४०८	१,५७,९८०	३,२३,११५
२२	२०२१-२२	१८,३६६	२,६२२	२९,२६५	६८,५३५	४५,३७१	१,५९,७१४	३,२३,८७३
२३	२०२२-२३*	१८,३६६	२,७१६	३०,४६५	७१,५७४	४३,२२९	१,५९,१३९	३,२५,४८९

* अस्थायी

टीप - (१) १९८७ पर्यंतच्या रस्ते लांबीची विभागणी १९६१-८१ रस्ते विकास योजनेनुसार आणि १९८७-८८ पासून ही विभागणी १९८१-२००१ रस्ते विकास योजनेनुसार केली आहे .

(२) सन १९६५-६६ ते २०११-१२ करिता राज्य महामार्गात प्रमुख राज्य महामार्गाचा समावेश आहे.

(३) सन २०१२-१३ पासून रस्ते लांबीची विभागणी २००१-२१ रस्ते विकास योजनेनुसार आहे.

(४) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने जुळतीलच असे नाही

आधार - सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ९.३

जिल्हानिहाय रस्त्यांच्या लांबीचे रुंदीनुसार वर्गीकरण
(राष्ट्रीय महामार्ग प्राधिकरण, सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखभालीखालील)

(किमी)

अ.	जिल्हा	साध्य लांबी २०२१-२२					साध्य लांबी २०२२-२३*				
क्र.	रूंदी (मीटर)	७.००	५.५	३.७५	इतर	एकूण	७.००	५.५	३.७५	इतर	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१	बृहन्मुंबई	४९	०	०	०	४९	४९	०	०	०	४९
२	ठाणे	५१४	२८४	१,१३२	२,४८९	४,४१९	९७३	६७९	८९४	१,९३४	४,४८०
३	पालघर	५७३	५१६	१,६५१	४,३२३	७,०६३	७८८	६९२	१,६०१	४,०६१	७,१४२
४	रायगड	१,३७०	९६५	३,५०९	२,४८२	८,३२६	२,१४४	२,१४५	२,५७७	१,५०१	८,३६७
५	रत्नागिरी	४८८	९०६	८,३५८	२११	९,९६३	१,८०८	१,९९८	५,३०५	९०५	१०,०१६
६	सिंधुदुर्ग	२००	८४५	३,५८९	३,४३३	८,०६७	६३६	१,९९४	३,४७२	१,९८१	८,०८३
	कोकण विभाग	**३,१९४**	**३,५१६**	**१८,२३९**	**१२,९३८**	**३७,८८७**	**६,३९८**	**७,५०८**	**१३,८४९**	**१०,३८२**	**३८,१३७**
७	अहमदनगर	१,३८१	१,३४७	११,६०३	६,६५७	२०,९८८	१,९५५	३,०९३	१०,४०३	५,५९९	२१,०५०
८	नाशिक	१,६८८	१,७४१	११,१७४	५,०४०	१९,६४३	२,१६७	२,२७६	१०,७७७	४,५४९	१९,७६९
९	धुळे	९५०	४६३	५,३९०	७	६,८१०	१,२२८	१,०४५	४,३७१	२०६	६,८५०
१०	नंदुरबार	३४४	४८०	६,११८	४७	६,९८९	४७२	६९०	५,७०१	१३०	६,९९३
११	जळगाव	१,२६५	१,२८०	५,२२६	५,५७५	१३,३४६	१,८०५	१,७०९	४,८०३	५,०८७	१३,४०४
	नाशिक विभाग	**५,६२८**	**५,३११**	**३९,५११**	**१७,३२६**	**६७,७७६**	**७,६२७**	**८,८१३**	**३६,०५४**	**१५,५७२**	**६८,०६६**
१२	पुणे	१,७५५	१,३९५	१५,८१५	३२०	१९,२८५	१,९६६	१,९८८	१५,०३६	४०१	१९,३९१
१३	सातारा	७२५	९९५	९,४५३	२,५४१	१३,७१४	१,०५१	१,२६६	८,२३६	३,१७५	१३,७२८
१४	सांगली	१,५३५	९९९	४,२२८	६,१३५	१२,८९७	२,१७९	१,७९५	४,०४०	४,९७७	१२,९९१
१५	कोल्हापुर	८४४	१,०६१	३,१४४	३,६४७	८,६९६	१,३९५	१,८०१	२,५१९	३,०३३	८,७४८
१६	सोलापूर	१,७२३	८१८	५,४३९	९,५६२	१७,५४२	२,०४६	१,८८८	४,९७८	८,६७८	१७,५९०
	पुणे विभाग	**६,५८२**	**५,२६८**	**३८,०७९**	**२२,२०५**	**७२,१३४**	**८,६३७**	**८,७३८**	**३४,८१०**	**२०,२६३**	**७२,४४८**
१७	छत्रपती संभाजीनगर	९१२	८१९	६,६५९	१,८८८	१०,२७८	१,४५९	१,४०२	५,९४३	१,५९७	१०,४०१
१८	जालना	८८५	४४५	४,८५८	१,३२३	७,५११	१,४८४	९८६	४,२५८	७८७	७,५१५
१९	परभणी	६३८	२३३	३,८४१	९६२	५,६७४	१,०७५	८७५	२,८५१	९००	५,७०१
२०	हिंगोली	२७७	१६७	३,५००	२३०	४,१७४	४३९	१,२९६	१,८४८	५९९	४,१८२
२१	नांदेड	१,५४९	१७५	८,८२९	१,६८३	१२,२३६	१,७९५	१,५१८	७,३४६	१,५९७	१२,२५६
२२	बीड	१,१९७	४३७	८,२५९	२,५८६	१२,४७९	१,६८८	७८०	८,०२८	२,०३४	१२,५३०
२३	धाराशिव	६१२	९०७	४,८८१	१,१३१	७,५३१	१,२४४	१,४५९	४,२८१	५९८	७,५८२
२४	लातूर	६९७	६५५	५,१५८	१,२५०	७,७६०	१,३६९	८३१	४,४८७	१,१२०	७,८०७
	छत्रपती संभाजीनगर विभाग	**६,७६७**	**३,८३८**	**४५,९८५**	**११,०५३**	**६७,६४३**	**१०,५५३**	**९,१४७**	**३९,०४२**	**९,२३२**	**६७,९७४**
२५	बुलढाणा	१,०२८	५२५	२,७५९	१,३८६	५,६९८	१,५९०	१,१९१	१,९५०	१,०१७	५,७४८
२६	अकोला	६०७	३५३	१,३८४	१,०६१	३,४०५	८९६	९५८	९८५	६३०	३,४६९
२७	वाशिम	४७८	३४३	१,१८७	१,१००	३,१०८	७७५	४५७	९९५	९०५	३,१३२
२८	अमरावती	१,०४०	७१२	१,६९८	४,७२२	८,१७२	१,३३०	१,३९१	१,४३२	४,०८५	८,२३८
२९	यवतमाळ	८८९	९३३	३,३५२	३,५८४	८,७५८	९४८	१,४७५	३,१८९	३,१६७	८,७७९
	अमरावती विभाग	**४,०४२**	**२,८६६**	**१०,३८०**	**११,८५३**	**२९,१४१**	**५,५४०**	**५,४७२**	**८,५५०**	**९,८०३**	**२९,३६५**
३०	वर्धा	४३९	४०७	१,७८०	२,४९७	५,१२३	५२१	६५६	२,१७३	१,७९१	५,१४०
३१	नागपूर	१,०७७	६४२	६,४८२	६,४९५	१४,६९६	१,३३०	१,९९७	६,१४३	५,२६३	१४,७३३
३२	भंडारा	२३६	२४६	२,९१५	२,८८८	६,२८५	५५८	६९२	२,५२७	२,५६१	६,३३८
३३	गोंदिया	३०८	३१३	३,६६६	३,०७५	७,३६२	४७५	४६४	३,५९१	२,८३९	७,३६९
३४	चंद्रपुर	१,०५९	६०७	२,८५०	५,२९०	९,८०६	१,५१९	९०२	२,६१६	४,७७५	९,८११
३५	गडचिरोली	५०२	५२०	४,४३८	५६५	६,०२५	८७०	१,३०४	२,३५५	१,५८०	६,१०९
	नागपूर विभाग	**३,६२१**	**२,७३५**	**२२,१३१**	**२०,८१०**	**४९,२९७**	**५,२७३**	**६,०१५**	**१९,४०५**	**१८,८०८**	**४९,५००**
	महाराष्ट्र राज्य	**२९,८३४**	**२३,५३४**	**१,७४,३२५**	**९६,१८५**	**३,२३,८७८**	**४४,०२७**	**४५,६९३**	**१,५१,७०८**	**८४,०६१**	**३,२५,४८९**

टीप: आकडे संक्षिप्तात दिल्याने जुळतीलच असे नाही. * अस्थायी

आधार - सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ९.४

राज्यातील मोटार वाहनांची संख्या

(१ जानेवारी रोजी)

अ.क्र.	वाहनांचा प्रकार	१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२०११	२०२१	२०२३*	२०२४*
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	मोटार सायकली, स्कूटर व मोपेड	८३,९३०	३,४६,८२६	१६,९६,१५७	४४,०९,९०६	१,२०,६०,९९०	२,८३,४०,४०८	३,१५,८९,८९८	३,३३,२३,५२९
२	मोटार गाड्या, जीप आणि स्टेशन वॅगन्स	१,२२,५०८	२,२४,७५२	४,२३,५०५	९,०१,२७८	२३,८२,७८९	५३,८८,४७५	६२,५३,३१३	६६,८०,७४५
३	टॅक्सी कॅब्ज	१७,८०६	३१,३०२	४३,१६८	८६,४३८	१,८२,६७६	३,७३,२३७	३,७९,०५७	४,१९,९६४
४	स्वयंचलित रिक्शा	३,०४९	२९,४७४	१,२६,०४९	४,०७,६६०	६,४४,०३७	१०,६०,६१६	११,०३,९६७	११,६३,०१७
५	स्टेज कॅरेजेस	१०,२५०	१३,७८९	१८,२०३	२७,२८६	३४,०६१	४०,४८२	४२,७०८	४६,०१५
६	कॉन्ट्रॅक्ट कॅरेजेस	--	१,४९८	३,९८०	१३,९७५	३१,४५९	७२,२७३	७१,९३२	७७,९६४
७	मालमोटारी -						१९,०७,४०८		
	(१) डिझेल इंजिन	३४,९८७	८७,०७९	१,८०,८८३	३,४१,३४४	८,७८,२३९	--	२०,२३,१४७	२१,३७,०६१
	(२) पेट्रोल इंजिन	२१,७९१	१८,००५	१३,७७४	५७,३१७	७७,१८९	--	१६,५२८	२७,७२०
	(३) इतर (सीएनजी, एलपीजी, इ.)	--	--	--	उ ना	उ ना	--	९१,३२५	९९,४८५
	(४) विद्युत	--	--	--	--	--	--	६२८	९३५
८	रुग्णवाहिका	४४१	९२५	२,२३३	४,०२५	९,६००	१७,३६२	२१,३३४	२२,५०६
९	शाळेच्या बसेस	४९१	५९४	१,०२५	१,७१४	६,११७	३२,६२८	३४,२१९	३६,२३१
१०	खाजगी प्रवासी वाहने	८१०	२,१७१	४,६२२	५,८१५	९,४२१	१३,०३७	१३,४७२	१४,०९९
११	जोड वाहने (ट्रेलर)	७,०७५	२३,१७३	६०,८५८	१,६७,८५६	२,८४,६९६	४,३२,४१२	४,७०,५११	४,८३,८४४
१२	ट्रॅक्टर्स	७,८२१	२४,०७९	६१,०८८	१,७२,५७८	३,५८,५५६	८,६८,७५०	१०,७९,७६८	११,६१,२०८
१३	इतर	८१०	१,३१९	५,०४०	९,८७२	२९,८२९	८९,१५९	१,०६,७३३	१,१९,८००
	एकूण	**३,११,७६९**	**८,०४,९८६**	**२६,४०,५८५**	**६६,०७,०६४**	**१,६९,८९,६५९**	**३,८६,३६,२४७**	**४,३२,९८,५४०**	**४,५८,१४,१२३**
	दर लाख लोकसंख्येमागे मोटार वाहनांची संख्या	६१८	१,३०९	३,३५३	७,१८६	१५,११९	३१,१६८	३४,३७०	३६,०८७
	राष्ट्रीय महामार्ग प्राधिकरण, सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखभालीखालील असलेल्या दर किमी रस्तेलांबीमागे मोटार वाहनांची संख्या	५	६	१५	३१	७१	१२५	१३४	१४१
	दर लाख लोकसंख्येमागे रुग्णवाहिकांची संख्या	०.९	१.५	२.८	४.४	८.५	१४	१७	१८

आधार - परिवहन आयुक्त कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी उ ना उपलब्ध नाही.

१०

सामाजिक क्षेत्र

१०. सामाजिक क्षेत्र

१०.१ समाजातील सर्व घटकांसाठी समानतेने संधी निर्मिती व लाभांच्या समन्यायी वाटपाची सुनिश्चिती हे सामाजिक क्षेत्र विकासाचे उद्दिष्ट आहे. शिक्षणाच्या अधिक चांगल्या संधी, चांगल्या आरोग्य सुविधा उपलब्ध असलेला, महिला व बालके तसेच सर्व सामाजिक गटांच्या कल्याणावर लक्ष केंद्रित करणारा, गरिबी व उपासमारीच्या समस्यांवर मात करणारा, मूलभूत सुविधांसह उत्तम निवास व्यवस्था उपलब्ध असलेला, पर्यावरण संवर्धन इत्यादी करणारा समाज शाश्वत विकासाकडे वाटचाल करतो. सुशासन आणि लोकसहभागातून गुणवत्तापूर्ण सेवा सामाजिक क्षेत्रातील अपेक्षित विकास साधण्यास सहाय्यभूत ठरतात.

शिक्षण

१०.२ शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तन व आर्थिक विकासाच्या प्रमुख साधनांपैकी एक साधन आहे. 'सर्वांसाठी सर्व समावेशक व समन्यायी दर्जेदार शिक्षणाची सुनिश्चिती आणि सर्वांना आजीवन शिक्षणाच्या संधींना चालना देणे' हे शाश्वत विकास ध्येयांपैकी एक आहे. सर्वांना दर्जेदार शिक्षण उपलब्ध करून देण्याकरिता शासन उपाययोजना करीत आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०

१०.३ केंद्र शासनाने दि. २९ जुलै, २०२० रोजी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मंजूर केले आहे. शाश्वत विकास ध्येयामध्ये नमुद केलेली लक्ष्ये साध्य करण्याकरीता देशातील शालेय तसेच उच्च शिक्षण व्यवस्थेमध्ये परिवर्तनशील सुधारणा घडवून आणण्याचा मार्ग सुकर करणे हा धोरणाचा प्रमुख उद्देश आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ची ठळक वैशिष्टये :-

१. शालेय शिक्षण

- सन २०३० पर्यंत १०० टक्के पटसंख्येचे प्रमाण साध्य करण्याकरीता पूर्व प्राथमिक ते माध्यमिक स्तरापर्यंत शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करणे.
- खुल्या शालेय शिक्षण व्यवस्थेद्वारे शाळाबाह्य मुलांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे.
- प्रचलित १०+२ रचना बदलून ३ ते ८ वर्षे (पायाभूत टप्पा ३ वर्ष अंगणवाडी/ पूर्व शाळा, २ वर्ष इयत्ता पहिली ते दुसरी), ८ ते ११ वर्षे (प्रारंभिक इयत्ता तिसरी ते पाचवी), ११ ते १४ वर्षे (मध्यम इयत्ता सहावी ते आठवी) आणि १४ ते १८ वर्षे (माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी यात पहिला टप्पा नववी ते दहावी व दुसरा टप्पा ११ वी ते १२ वी) वयोगटात अनुक्रमे ५+३+३+४ अशी रचना करणे.
- वयोगट ६ ते १४ वर्षाच्या शाळाबाह्य बालकांना १२ वर्षाच्या शालेय अभ्यासक्रमाअंतर्गत समाविष्ट करुन घेणे.
- इयत्ता १० वी व १२ वी च्या परिक्षांमध्ये सहजता आणणे.
- पतमानांकन आराखडा अंगिकारणे आणि सार्वजनिक तसेच खाजगी शाळांच्या नियमनासाठी स्वतंत्र प्राधिकरण स्थापणे.
- मूलभूत साक्षरतेवर व अंक ज्ञानावर विशेष भर देणे.
- इयत्ता सहावी पासून इंटर्नशिपसह व्यवसाय शिक्षण देणे.
- अध्यापनशास्त्रासाठी नवीन व सर्वसमावेशक 'राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २०२१' तयार करणे.

२. उच्च शिक्षण

- सन २०३५ पर्यंत उच्च शिक्षणामध्ये एकूण पटसंख्येचे प्रमाण ५० टक्क्यांपर्यंत वाढवणे .
- बहुविध प्रवेश तसेच प्रस्थान पर्याय उपलब्ध असलेले तीन अथवा चार वर्षीय लवचिक अभ्यासक्रम युक्त पदवीपूर्व स्तरावरील व्यापक शिक्षण सुरु करणे.
- गुणांक स्थानांतर सुविधा उपलब्ध करुन देण्याकरीता शैक्षणिक गुणांक बँकेची स्थापना करणे.

- देशात जागतिक दर्जाच्या बहुविध शाखांमध्ये शिक्षण घेण्याची सुविधा असलेल्या शैक्षणिक व संशोधन विद्यापिठांची स्थापना करणे.
- देशात संशोधन संस्कृतीचे संवर्धन व बळकटीकरण करण्याकरिता राष्ट्रीय संशोधन संस्थेची स्थापणा करने.
- देशातील वैद्यकीय व विधी शिक्षणाव्यतिरिक्त इतर सर्व शाखांमधील शिक्षणाकरिता भारतातील उच्च शिक्षण आयोग या एकछत्री संस्थेची स्थापना करणे.

३. इतर बदल

- शिक्षण, मूल्यांकन, नियोजन आणि प्रशासनामध्ये सुधारणा घडविण्यासाठी तंत्रज्ञान वापराच्या कल्पनांचे मुक्त आदानप्रदान करण्याकरिता व्यासपीठ उपलब्ध करुन देण्याच्या उद्देशाने 'राष्ट्रीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान मंच' या स्वायत्त मंडळाची स्थापना करणे.
- विद्यार्थ्यांचे मूल्यांकन करण्याकरिता 'परख' या राष्ट्रीय मूल्यांकन केंद्राची स्थापना करणे.
- परदेशी विद्यापीठांना देशात केंद्रे स्थापन करण्यासाठी प्रोत्साहित करणे.
- नवीन धोरणाअंतर्गत वंचित प्रदेश व घटकांसाठी विशेष शैक्षणिक विभाग आणि जेंडर समावेशाकरिता निधीची उपलब्धता करण्यावर भर देणे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० च्या अंमलबजावणीसाठी राज्याने केलेली कार्यवाही

१०.३.१ राज्याकडून अंमलबजावणीसाठी खालील उपाययोजना करण्यात येत आहेत.

- केंद्र शासनाने निर्गमित केलेल्या राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखड्याच्या धर्तीवर पायाभूत स्तरासाठीचा राज्य अभ्यासक्रम आराखडा विकसित करणे.
- पूर्व प्राथमिक विद्यार्थ्यांची शाळापूर्व तयारी करुन घेण्यासाठी 'पहिले पाऊल' अंतर्गत दोन मेळाव्यांचे आयोजन करण्यात आले. (राज्यातील ६१,२१७ शाळा व ८, ५१,३१० विद्यार्थ्यांनी सहभाग घेतला.)
- 'निपूण भारत अभियाना' अंतर्गत ६४,००० शाळांमधील इयत्ता पहिलीच्या विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यात आले व पालकांमध्ये जागरुकता निर्माण केली.
- 'निपूण भारत अभियाना'अंतर्गत इयत्ता पहिली ते पाचवीच्या विद्यार्थ्यांसाठी पायाभूत संख्याज्ञान व अध्ययन निष्पत्ती विकसनासाठी "करुया मैत्री गणिताशी" या कार्यपुस्तिकांची आठ भाषांमध्ये (मराठी, उर्दू, इंग्रजी, हिंदी, गुजराती, तमिळ, तेलगु, कन्नड) निर्मिती करण्यात आली व याचा सुमारे ६४,००० शासकीय व स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या शाळांमधील ४० लाख विद्यार्थ्यांना लाभ झाला.
- विद्या प्रवेश उपक्रमाअंतर्गत शिक्षकांसाठी मार्गदर्शक पुस्तिका व विद्यार्थ्यांसाठी कार्यपुस्तिका विकसित केली. याचा ६१,४१९ शिक्षकांना व ८,६८,५२२ विद्यार्थ्यांना लाभ झाला.
- अभियांत्रिकी शिक्षणामध्ये मराठी भाषेचा वापर सुरु करण्याच्या अनुषंगाने पदविका आणि पदवीपूर्व अभियांत्रिकी अभ्यासक्रमावरील मराठी भाषेतील २० पुस्तकांचा संच तयार करून संस्थांना देण्यात आला.
- एकूण १६३ तंत्रशिक्षण महाविद्यालयांमध्ये पदविका अभ्यासक्रम मराठी भाषेतून सुरु करण्यात आला.
- अभियांत्रिकी अभ्यासक्रमाच्या ८८ पुस्तकांचे मराठी भाषांतर करण्याचे काम सुरु.

प्राथमिक शिक्षण

१०.४ प्राथमिक शिक्षणासाठी राज्यात विविध शैक्षणिक उपक्रम राबविण्यात येतात. प्राथमिक (इयत्ता पहिली ते पाचवी) आणि उच्च प्राथमिक (इयत्ता सहावी ते आठवी) शिक्षणाबाबतचे काही महत्त्वाचे निर्देशक तक्ता १०.१ मध्ये दिले आहेत तर विभागनिहाय, शैक्षणिक स्तरनिहाय संस्था, पटसंख्या व शिक्षकांची संख्या परिशिष्ट १०.२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१ प्राथमिक (इयत्ता पहिली ते पाचवी) व उच्च प्राथमिक (इयत्ता सहावी ते आठवी) शिक्षणाबाबतचे काही महत्वाचे निर्देशक

(दि. ३० सप्टेंबर रोजी)

निर्देशक		२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३
नोंदविलेल्या प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या शाळांची संख्या		१,०६,३३८	१,०५,८४८	१,०४,७८१
ग्रामीण भागातील शाळांची टक्केवारी		७७.१	७५.८	७५.१
दर १० चौ किमी मागे शाळांची घनता	अ) प्राथमिक	३.२	३.२	३.२
	ब) उच्च प्राथमिक	१.७	१.७	१.७
दर हजार मुलांच्यामागे (६ ते ११ वर्षे वय) प्राथमिक शाळांची संख्या		१०.१	१०.१	१०.१
दर हजार मुलांच्यामागे (११ ते १४ वर्षे वय) उच्च प्राथमिक शाळांची संख्या		९.३	९.३	९.३
स्वअर्थसहाय्यित खाजगी शाळांची एकूण शाळांशी टक्केवारी		२१.६	१६.३	१२.२
शाळेतील पटसंख्या (लाख)		१५३.९	१५४.२	१४६.०
पटसंख्येतील मुलींची टक्केवारी		४७.१	४७.३	४७.२
एकूण पटसंख्या प्रमाण	अ) प्राथमिक	१०४.८	१०६.९	९९.२
	ब) उच्च प्राथमिक	९९.६	१००.४	९३.४
सरासरी विद्यार्थी-वर्गखोली प्रमाण (सर्व शाळा)		२६	२८	२६
शिक्षकांची संख्या (लाख)		५.१	५.०	४.९
विद्यार्थी -शिक्षक प्रमाण		३०:१	३१:१	३०:१
सुविधा असलेल्या शाळांची टक्केवारी				
पिण्याचे पाणी		९९.४	९९.५	९९.६
मुलींकरिता कार्यरत शौचालय		९६.५	९६.३	९९.१
संरक्षक भिंत		८४.६	८८.५	८५.१
संगणक		६६.७	६३.२	७०.५
दिव्यांगांसाठी उतरता रस्ता		९२.२	९३.१	९३.९
खेळाचे मैदान		८६.८	८६.३	८७.५
ग्रंथालय		८७.५	८९.३	९१.७
विद्युत जोडणी		९५.३	९८.३	९४.९
गळतीचे प्रमाण	अ) प्राथमिक	१.००	०.००	५.०५
	ब) उच्च प्राथमिक	१.५३	१.५३	५.७२
मुली मुले समानता निर्देशांक	अ) प्राथमिक	१.०३	१.०५	०.९२
	ब) उच्च प्राथमिक	०.९९	०.९८	०.८८

आधार : महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९

१०.५ बालकांचा मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९ राज्यात एप्रिल, २०१० पासून लागू करण्यात आला आहे. या अधिनियमानुसार बालकांना जवळच्या शाळेत मोफत आणि सक्तीचे पूर्ण प्राथमिक शिक्षण मिळण्याचा अधिकार आहे. या अधिनियमाअंतर्गत स्वअर्थसहाय्यित खाजगी शाळांमध्ये (अल्पसंख्याक शाळा वगळून) एकूण प्रवेश क्षमतेच्या २५ टक्के जागा राखीव ठेवण्यात आल्या आहेत आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल व वंचित घटकातील विद्यार्थ्यांना पूर्व प्राथमिक ते इयत्ता आठवीपर्यंत मोफत प्रवेशासह

मोफत शिक्षण दिले जाते. शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम लागू झाल्यापासून नोव्हेंबर, २०२३ पर्यंत ७.११ लाख विद्यार्थ्यांना शाळेत प्रवेश देण्यात आला आहे. सन २०२३-२४ मध्ये नोव्हेंबर पर्यंत एकूण ८२,७५३ विद्यार्थ्यांना या अधिनियमाअंतर्गत प्रवेश मिळाला आहे.

१०.५.१ या अधिनियमाअंतर्गत ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील प्रत्येक शाळाबाह्य बालकाला शैक्षणिक प्रवाहात आणण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत. सन २०२२-२३ मध्ये एकूण १२,८२८ शाळाबाह्य बालकांना मुख्य प्रवाहात आणले व त्यापैकी ८,६७९ बालकांना विशेष प्रशिक्षण देण्यात आले. सन २०२३-२४ मध्ये नोव्हेंबर पर्यंत ५,९०८ शाळाबाह्य बालकांना मुख्य प्रवाहात आणण्यात आले.

माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शिक्षण

१०.६ माध्यमिक (इयत्ता ९ वी ते १० वी) आणि उच्च माध्यमिक (इयत्ता ११ वी ते १२ वी) शिक्षणाबाबतचे काही महत्त्वाचे निर्देशक तक्ता १०.२ मध्ये दिले आहेत तर विभागनिहाय, शैक्षणिक स्तरनिहाय संस्था, पटसंख्या व शिक्षकांची संख्या परिशिष्ट १०.२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२ माध्यमिक (इयत्ता ९ वी ते १० वी) व उच्च माध्यमिक (इयत्ता ११ वी ते १२ वी) शिक्षणाबाबतचे काही महत्त्वाचे निर्देशक

(दि. ३० सप्टेंबर रोजी)

निर्देशक		२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३
नोंदविलेल्या माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण देणाऱ्या शाळांची संख्या		२८,५०५	२८,६१२	२८,५३२
ग्रामीण भागातील शाळांचे प्रमाण		६१.८	६०.०	६१.८
दर १० चौ किमी मागे शाळांची घनता	(अ) माध्यमिक	०.८	०.८	०.८
	(ब) उच्च माध्यमिक	०.४	०.४	०.४
स्वअर्थसहाय्यित खाजगी शाळांची एकूण शाळांशी टक्केवारी		२६.७	३५.१	२६.७
शाळेतील पटसंख्या (लाख)		६५.२	६६.४	६६.३
पटसंख्येतील मुलींची टक्केवारी		४७.०	४६.१	४७.०
एकूण पटसंख्येचे प्रमाण	(अ) माध्यमिक	९२.६	९३.७	८६.७
	(ब) उच्च माध्यमिक	६८.२	७१.५	६६.६
सरासरी विद्यार्थी-वर्गखोली प्रमाण (सर्व शाळा)		४४	४३	४४
शिक्षकांची संख्या (लाख)		२.५	२.५	२.५
विद्यार्थी - शिक्षक प्रमाण		२६:१	२७:१	२७:१
सुविधा असलेल्या शाळांची टक्केवारी				
पिण्याचे पाणी		९९.९	९९.९	९९.९
मुलींकरिता कार्यरत शौचालय		९८.७	९८.१	९९.२
संरक्षक भिंत		९४.३	९४.६	९४.९
दिव्यांगांसाठी उतरता रस्ता		८७.५	८९.४	९०.७
खेळाचे मैदान		९५.३	९५.३	९५.५
ग्रंथालय		९४.४	९५.१	९६.०
विद्युत जोडणी		९८.३	९९.१	९९.१
संगणक		८८.४	८६.१	९३.६
संगणक व इंटरनेट		७३.०	७६.५	८३.६
गळतीचे प्रमाण	(अ) माध्यमिक	४.६	१०.७	९.९
	(ब) उच्च माध्यमिक	१.४	उ. ना.	६.९
मुली मुले समानता निर्देशांक	(अ) माध्यमिक	०.९७	०.९८	०.८८
	(ब) उच्च माध्यमिक	१.०	०.९८	०.८८

उ. ना. - उपलब्ध नाही

आधार: महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद

स्वअर्थसहाय्यित शाळा

१०.७ महाराष्ट्र स्वअर्थसहाय्यित शाळा (स्थापना व नियमन) अधिनियम, २०१२ राज्यात जानेवारी, २०१३ पासून लागू आहे. स्वअर्थसहाय्यित शाळांची मंडळ आणि माध्यम निहाय संख्या तक्ता १०.३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३ स्वअर्थसहाय्यित शाळांची मंडळ व माध्यम निहाय संख्या

वर्ष	मंडळ					माध्यम		
	राज्य मंडळ	सीबीएसई	राज्य मंडळ व सीबीएसई	आयसीएसई/आयजीसीएसई/ आयबी/ इतर	एकूण	मराठी	इंग्रजी	उर्दू/हिंदी/बंगाली
२०२०-२१	५,०३०	९९५	१८	३८१	६,४२४	८१९	५,४९२	११३
२०२१-२२	५,०९२	१,०७१	२१	३९३	६,५७७	८२३	५,६३९	११५
२०२२-२३	५,१४४	१,११६	१७	३९७	६,६७४	८०२	५,७६२	११०

सीबीएसई - सेंट्रल बोर्ड ऑफ सेकंडरी एज्युकेशन
आयसीएसई - इंडियन सर्टिफिकेट ऑफ सेकंडरी एज्युकेशन
आयजीसीएसई - इंटरनॅशनल जनरल सर्टिफिकेट ऑफ सेकंडरी एज्युकेशन
आयबी - इंटरनॅशनल बॅचलरेट
आधार : महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद

समग्र शिक्षा

१०.८ विद्यार्थ्यांना दर्जेदार शिक्षण देण्यासाठी सन २०१८-१९ पासून समग्र शिक्षा हा व्यापक कार्यक्रम राज्यात राबविण्यात येत आहे. शाश्वत विकास ध्येयामध्ये परिकल्पित केल्यानुसार शाळा पूर्व ते उच्च माध्यमिक स्तरापर्यंत सर्वसमावेशक आणि समन्यायी शिक्षण सुनिश्चित करण्यासाठी या कार्यक्रमाअंतर्गत सर्व शिक्षा अभियान, राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान आणि शिक्षक प्रशिक्षण या तीन योजना अंतर्भूत आहेत. सन २०२२-२३ मध्ये समग्र शिक्षाअंतर्गत ₹ १,५४३.४३ कोटी खर्च झाला. सन २०२३-२४ मध्ये ऑक्टोबर अखेर ₹ २,३७८.६० कोटी खर्च झाला.

दिव्यांग समावेशक शिक्षण कार्यक्रम

१०.९ विशेष गरजा असलेल्या मुलांना सर्वसाधारण व्यवस्थेत सर्वसाधारण मुलांसोबत दर्जेदार शिक्षण मिळून त्यांची भावनिक उन्नती होण्यासाठी तसेच त्यांना समाजात सामावून घेण्यासाठी राज्यात 'दिव्यांग समावेशक शिक्षण' कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. विशेष गरजा असलेल्या मुलांची ओळख, वैद्यकीयदृष्ट्या मूल्यांकन, ब्रेल लिपितील पुस्तके, चष्मा, श्रवण यंत्रे व उपकरणे, भाषण प्रशिक्षक, इत्यादी शैक्षणिक आणि पुनर्वसन सहाय्य सेवा प्रदान करणे यांचा समावेश 'दिव्यांग समावेशक शिक्षण' कार्यक्रमामध्ये आहे. 'दिव्यांगांसाठी सर्वसमावेशक शिक्षण' कार्यक्रमाची प्रगती तक्ता १०.४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.४ दिव्यांगासाठी सर्वसमावेशक शिक्षण कार्यक्रमाची प्रगती

शैक्षणिक स्तर	२०२१-२२		२०२२-२३		२०२३-२४	
	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
प्राथमिक (१ ली ते ८ वी)	२.२०	०.३२	२.०२	२१.१६	१.९०	३२.६७
माध्यमिक (९ वी ते १२ वी)	०.५७	०.७५	०.५५	८.५८	०.५१	१४.४१

आधार : महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद

प्रधानमंत्री पोषण शक्ती निर्माण योजना

१०.१० मध्यान्ह भोजन योजना ऑगस्ट, १९९५ मध्ये सुरु करण्यात आली असून नोव्हेंबर, २०२२ मध्ये योजनेचे नाव प्रधानमंत्री पोषण शक्ती निर्माण योजना असे करण्यात आले आहे. प्राथमिक व उच्च प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांची नोंदणी व उपस्थिती वाढवणे आणि त्यांचे पोषण स्तरात सुधारणा करणे या उद्देशाने ही योजना राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत विद्यार्थ्यांना शिजवलेले अन्न दिले जाते. प्रधानमंत्री पोषण शक्ती निर्माण योजनेची प्रगती तक्ता १०.५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.५ प्रधानमंत्री पोषण शक्ती निर्माण योजनेची प्रगती

इयत्ता	२०२१-२२		२०२२-२३		२०२३-२४	
	लाभार्थी (लाखात)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाखात)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाखात)	खर्च (₹ कोटी)
१ ली ते ५ वी	४६.१२	५५७	५९.९५	७०	६१.२८	८४४.२०
६ वी ते ८ वी	३०.७६	३७१	४०.६८	४७	४०.२२	६९०.७१

आधार : प्राथमिक शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

राष्ट्रीय अध्ययन फलनिष्पत्ती पाहणी

१०.११ राष्ट्रीय अध्ययन फलनिष्पत्ती पाहणी ही राज्य शासनाच्या शाळा, शासन अनुदानित शाळा, खाजगी विना अनुदानित आणि केंद्रीय शाळांमधील इयत्ता तिसरी, पाचवी, आठवी आणि दहावी तील विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन फलनिष्पत्तीची माहिती मिळविण्याकरिता व्यापक स्वरूपातील राष्ट्रीय स्तरावरील मूल्यांकन आहे. दि.१३ नोव्हेंबर, २०१७ रोजी संपूर्ण देशात राष्ट्रीय अध्ययन फलनिष्पत्ती पाहणी - २०१७ आयोजित करण्यात आली होती. तसेच दि.१३ नोव्हेंबर, २०२१ रोजी संपूर्ण देशात राष्ट्रीय अध्ययन फलनिष्पत्ती पाहणी - २०२१ आयोजित करण्यात आली होती. राष्ट्रीय अध्ययन फलनिष्पत्ती पाहणी - २०१७ मध्ये इयत्ता दहावी तील विद्यार्थ्यांच्या कामगिरीचा विचार करण्यात आला नव्हता. भाषा, गणित, विज्ञान, पर्यावरण अभ्यास आणि सामाजिक शास्त्र अशा बहुविध विषयांच्या चाचणी पुस्तिकांचा वापर सर्वेक्षणासाठी करण्यात आला. अध्ययन फलनिष्पत्ती प्रतिबिंबित करणाऱ्या राष्ट्रीय शिक्षण व प्रशिक्षण केंद्राने विकसित केलेल्या सक्षमता आधारीत चाचणी प्रश्नांचा समावेश अलिकडेच केंद्राने शिक्षण हक्क कायद्यात केला आहे. अध्ययन फलनिष्पत्तीची स्तर निहाय विद्यार्थ्यांची टक्केवारी तक्ता १०.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६ अध्ययन फलनिष्पत्तीची स्तर निहाय विद्यार्थ्यांची कामगिरी

(टक्के)

इयत्ता	विषय	कामगिरी स्तर २०१७				कामगिरी स्तर २०२१			
		मूलभूत पेक्षा कमी	मूलभूत	प्रवीण	उच्च	मूलभूत पेक्षा कमी	मूलभूत	प्रवीण	उच्च
तिसरी	भाषा	७	१४	३१	४८	२२	३३	३०	१४
	गणित	१०	१८	३६	३७	१७	३४	३४	१५
	परिसर विज्ञान	९	१४	३२	४५	१५	३३	३८	१३
पाचवी	भाषा	१३	२२	३५	३०	१७	३५	३६	१२
	गणित	२१	२८	३२	१९	३०	४३	२२	५
	परिसर विज्ञान	१६	२६	३८	२१	२९	३४	३०	७
आठवी	भाषा	१०	१९	४२	३०	१६	४३	२७	१४
	गणित	३८	३३	२२	७	२७	५१	१७	५
	विज्ञान	३७	३२	२४	७	३८	३६	१९	७
	सामाजिक शास्त्रे	३२	३५	२७	६	३५	४५	१३	७
दहावी	आधुनिक भारतीय भाषा	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	४६	४१	१३	१
	इंग्रजी	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	१९	१५	४४	२३
	गणित	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	३३	५१	१४	२
	विज्ञान	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	७७	१७	५	१
	सामाजिक शास्त्रे	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	५८	२६	१४	२

टीप: आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा १०० येतीलच असे नाही. उ.ना. - उपलब्ध नाही

आधार: १) राष्ट्रीय अध्ययन फलनिष्पत्ती पाहणी - २०१७ २) राष्ट्रीय अध्ययन फलनिष्पत्ती पाहणी - २०२१

आदर्श शाळा

१०.१२ राज्यातील १,५०० शाळा आदर्श शाळा म्हणून विकसित करण्यासाठी राज्य शासनाने आदर्श शाळा योजना सन २०२१ मध्ये सुरू केली. प्रथम टप्प्यात स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या शाळा, महाराष्ट्र आंतरराष्ट्रीय शिक्षण मंडळाच्या शाळा, कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय, शासकीय विद्यानिकेतन व नागरी भागातील शाळा अशा एकूण ४८८ शाळांना आदर्श शाळा म्हणून विकसित करण्यास मान्यता देण्यात आली. या योजनेअंतर्गत आकर्षक शाळा इमारत, विद्यार्थी संख्येनुसार वर्ग खोल्या, मुला-मुलींकरीता व विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांकरीता स्वतंत्र व पुरेशी स्वच्छतागृहे, पेयजल सुविधा व हात धुण्याची सुविधा, संरक्षक भिंत, ग्रंथालय/वाचनालय, संगणक कक्ष, आभासी वर्ग खोल्या, विद्युतिकरण, अग्निशमन उपकरणांसह आपत्कालीन मार्गाची उपलब्धता, विद्यार्थ्यांसाठी सुरक्षित वाहतूक व्यवस्था, शैक्षणिक/ क्रीडा साहीत्य, इयत्ता ५ वी च्या विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती परिक्षेची आणि उत्कृष्ट शिक्षकांना देशाअंतर्गत/ देशाबाहेरील प्रशिक्षण देणे या सुविधा उपलब्ध असाव्यात. सन २०२२-२३ मध्ये ३२८ आदर्श शाळांच्या बांधकामाकरिता ₹ १८३.६४ कोटी व सन २०२३-२४ मध्ये आधीच्या ३२८ आदर्श शाळांच्या अपूर्ण राहिलेल्या कामासाठी तसेच उर्वरीत पैकी १४० आदर्श शाळांच्या कामाकरिता ₹ २९९.१३ कोटी निधी मार्च, २०२४ अखेर खर्च झाला.

शिक्षणास प्रोत्साहन देणाऱ्या योजना

१०.१३ विद्यार्थ्यांना शिक्षणास प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि पालकांवरील आर्थिक भार कमी करण्यासाठी राज्य शासन विविध योजना राबवित आहे. विद्यार्थ्यांना शिक्षणास प्रोत्साहन देणाऱ्या निवडक योजनांची प्रगती तक्ता १०.७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७ विद्यार्थ्यांना शिक्षणास प्रोत्साहन देणाऱ्या निवडक योजनांची प्रगती

योजनेचे नाव	२०२२-२३		२०२३-२४	
	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
शासकीय अनुदानित व विनाअनुदानित शाळांमध्ये शिकणाऱ्या इयत्ता १ ली ते १० वी च्या विद्यार्थ्यांना शिक्षण शुल्कात सवलत	१९३.९९	७.६७	२७.८०	३.५२
आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गटातील इयत्ता ११ वी व १२ वीत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना मोफत शिक्षण	१.३६	०.४४	१.३६	०.५०

आधार : प्राथमिक शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

मुलींच्या शिक्षणास प्रोत्साहन देणाऱ्या योजना

१०.१४ मुलींच्या शिक्षणास प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्य शासन अहिल्याबाई होळकर योजना (राज्य परिवहन महामंडळाच्या बसेसमध्ये मोफत प्रवास), अकरावी आणि बारावीत शिकणाऱ्या मुलींना मोफत शिक्षण, कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय, इत्यादी योजना राबवित आहे. मुलींच्या शिक्षणास प्रोत्साहन देणाऱ्या निवडक योजनांची प्रगती तक्ता १०.८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८ मुलींच्या शिक्षणास प्रोत्साहन देणाऱ्या निवडक योजनांची प्रगती

योजना	२०२१-२२		२०२२-२३		२०२३-२४	
	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
अहिल्याबाई होळकर योजना	७.१२	४६.१७	२१.६१	४३२.७८	२२.३३	५३८.५६
इयत्ता ११ वी आणि १२ वी मध्ये शिकणाऱ्या मुलींना मोफत शिक्षण	१२.९९	१.३०	१२.९९	१.६४	१२.९९	२.०२
कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय	०.०४	९.६९	०.०४	२१.८२	०.०४	२०.६६

आधार: १) प्राथमिक शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन २) महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद

पी एम श्री शाळा

१०.१५ पी एम श्री शाळा ही केंद्र पुरस्कृत योजना पुढील पाच वर्षाच्या कालावधीसाठी राबविण्यात येणार आहे. सदर योजना राज्यात सन २०२२ पासून राबविण्यात येत आहे. या योजनेचा उद्देश निवडक विद्यमान शाळांना पी एम श्री शाळा म्हणून तयार करणे हा असून सदर शाळा 'राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण - २०२०' च्या सर्व पैलूंची अंमलबजावणी करतील आणि ठराविक कालावधीत आदर्श शाळा म्हणून उदयास येतील. या योजनेअंतर्गत देशभरातील १५,००० हून अधिक केंद्र/राज्य/केंद्रशासीत प्रदेश/शहरी स्थानिक संस्थांद्वारे चालवण्यात येणाऱ्या निवडक विद्यमान (प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक) शाळांना सक्षम करून उत्कृष्ट पायाभूत सुविधा व पुरेशा संसाधनांसह आनंददायी, उत्साहवर्धक व शैक्षणिकदृष्ट्या अनुकूल शालेय वातावरणात उच्च दर्जाचे गुणात्मक शिक्षण देणाऱ्या सर्वसमावेशक उत्कृष्ट शाळा म्हणून विकसित केल्या जाणार आहेत. देशात १०,०७७ पी एम श्री शाळा असून राज्यात अशा ९१० शाळा आहेत.

सैनिकी शाळा

१०.१६ राज्यात डिसेंबर, २०२३ पर्यंत ३८ अनुदानित सैनिकी शाळा असून त्यापैकी चार शाळा केवळ मुलींसाठी आहेत. सन २०२३-२४ मध्ये या शाळांमधील पटसंख्या ११,८८० आहे.

क्रीडा शिक्षण

१०.१७ खेळांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि क्रिडापटूंचे नैपुण्य विकसित करण्यासाठी राज्य शासनाने पुणे येथे शिवछत्रपती क्रीडापीठ स्थापन केले असून क्रीडापीठाच्या अखत्यारीत नऊ क्रीडा प्रबोधिनी स्थापन केल्या असून १६ क्रीडा प्रकारात प्रशिक्षण दिले जाते. सन २०२३-२४ मध्ये या क्रीडा प्रबोधिनींमध्ये ४७२ खेळाडू प्रशिक्षण घेत होते. आतापर्यंत क्रीडापीठातील ३० विद्यार्थ्यांना राज्य शासनाचा शिवछत्रपती क्रीडा पुरस्कार प्राप्त झाला आहे तसेच ९८ खेळाडूंनी आंतरराष्ट्रीय स्पर्धांमध्ये देशाचे प्रतिनिधित्व केले आहे. क्रीडापीठाच्या विद्यार्थ्यांनी मिळविलेल्या पदकांची संख्या तक्ता १०.९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९ क्रीडापीठाच्या विद्यार्थ्यांनी मिळविलेल्या पदकांची संख्या

वर्ष	एकूण प्रशिक्षणार्थी	पदक											
		आंतरराष्ट्रीय स्तर				राष्ट्रीय स्तर				राज्य स्तर			
		सुवर्ण	रजत	कांस्य	एकूण	सुवर्ण	रजत	कांस्य	एकूण	सुवर्ण	रजत	कांस्य	एकूण
२०२१-२२	४८४	०	०	१	१	३	६	७	१६	५२	१९	२५	९६
२०२२-२३	६०६	१	०	१	२	१४	१३	३९	६६	११९	३६	४३	१९८
२०२३-२४+	४७२	६	०	१	७	५८	३३	३१	१२२	११३	६८	५८	२३९

आधार: क्रीडा आणि युवक सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

उच्च व तंत्र शिक्षण

१०.१८ अखिल भारतीय उच्च शिक्षण पाहणी अहवाल, २०२१-२२ नुसार राज्यात ४५ राज्य विद्यापीठे (२३ सार्वजनिक, २१ खाजगी व एक मुक्त), २१ अभिमत विद्यापीठे (१२ खाजगी व नऊ शासकीय), सात राष्ट्रीय महत्त्वाच्या संस्था आणि एक केंद्रीय विद्यापीठ आहे. अखिल भारतीय उच्च शिक्षण पाहणी अहवालावर आधारित राज्यातील उच्च शिक्षणाची सांख्यिकी तक्ता १०.१० मध्ये दिली आहे. सन २०२३-२४ च्या अभ्यासक्रमाकरिता संस्थांची संख्या, त्यांची प्रवेश क्षमता आणि प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या परिशिष्ट १०.३ ते परिशिष्ट १०.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१० अखिल भारतीय उच्च शिक्षण पाहणी अहवालावर आधारित राज्यातील उच्च शिक्षणाची सांख्यिकी

(दि. ३० सप्टेंबर रोजी)

तपशील	२०२०-२१	२०२१-२२
विद्यापीठे (संख्या)	७१	७४
महाविद्यालये (संख्या)	४,५३२	४,६८५
स्वायत्त संस्था (संख्या)	२,१५३	२,२३७
उच्च शिक्षणातील पटसंख्या		
अ) सर्व संस्था (लाखात)	४५.४६	४५.७७
ब) विद्यार्थिनींची टक्केवारी	४५.२	४४.५
विद्यापीठातील व इतर संस्थांतील पटसंख्या		
अ) सर्व संस्था (लाखात)	१०.८८	१०.२०
ब) विद्यार्थिनींची टक्केवारी	४१.८	४०.२
एकूण पटसंख्या प्रमाण (१८ ते २३ वर्ष)		
अ) सर्व प्रवर्ग	३४.९	३५.३
ब) अनुसूचित जाती	३३.९	३६.३
क) अनुसूचित जमाती	१६.५	१७.३
स्त्री पुरुष समानता निर्देशांक (१८ ते २३ वर्ष)		
अ) सर्व प्रवर्ग	०.९२	०.९०
ब) अनुसूचित जाती	०.९६	०.९३
क) अनुसूचित जमाती	०.७८	०.७८
शिक्षकांची संख्या (लाख)	१.६३	१.६८
विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण	२७	२७

आधार : अखिल भारतीय उच्च शिक्षण पाहणी अहवाल २०२१-२२, केंद्र शासन

स्व-अर्थ सहाय्यित विद्यापीठे

१०.१९ केंद्र शासनाकडून करण्यात येत असलेल्या आर्थिक सुधारणांमुळे उच्च शिक्षणाशी संबंधित धोरणात बदल करण्यात आले आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासाकरिता खाजगी क्षेत्राचा सहभाग घेण्यास प्रवृत्त केले आहे. उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात प्रवेश, उत्कृष्टता, समावेशकता आणि संशोधन वाढविण्याच्या हेतूने राज्यात सर्वोत्कृष्ट दर्जाच्या पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी शासनाने खाजगी सहभागास प्रोत्साहन दिले आहे. अखिल भारतीय उच्च शिक्षण पाहणी अहवाल, २०२१-२२ नुसार राज्यातील २१ स्व-अर्थ सहाय्यित विद्यापीठांमधील एकूण पटसंख्या ७६,८०६ असून त्यापैकी ३१,६५३ विद्यार्थिनी आहेत.

प्रधानमंत्री उच्चतर शिक्षा अभियान

१०.२० प्रधानमंत्री उच्चतर शिक्षा अभियान (पी एम - उषा) राज्यात सन २०१३ पासून अंमलात येत आहे. या आधी या योजनेचे नाव राष्ट्रीय उच्चतर शिक्षा अभियान असे होते. उच्च शिक्षणात अधिक कार्यक्षमता, पारदर्शकता आणि प्रतिसादात्मक संधी उपलब्धता, समानता आणि उच्चतम गुणवत्ता साध्य करणे हा राष्ट्रीय उच्चतर शिक्षा अभियान योजनेचा उद्देश आहे. सन २०२३-२४ मध्ये नोव्हेंबर पर्यंत ₹ ४७५.१७ कोटी खर्च झाला. 'गुणवत्ता आणि उत्कृष्टता वाढविणे' या घटकाअंतर्गत सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठास ₹ १०० कोटी अनुदान मंजूर करण्यात आले. तसेच राज्यातील २५ स्वायत्त महाविद्यालयांना प्रत्येकी पाच कोटींचे अनुदान मंजूर करण्यात आले. या योजनेअंतर्गत बहु विद्याशाखिय शिक्षण आणि संशोधन विद्यापीठ मधील चार विद्यापीठांना प्रत्येकी ₹ १०० कोटी मंजूर करण्यात आले. तसेच सक्षमीकरणासाठी सात विद्यापीठांना प्रत्येकी ₹ २० कोटी आणि ४३ महाविद्यालयांना प्रत्येकी ₹ ५ कोटी मंजूर करण्यात आले. शिक्षणातील समानता आणि समावेशास चालना देण्यासाठी चार जिल्ह्यांना प्रत्येकी ₹ १० कोटी मंजूर करण्यात आले.

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क शिष्यवृत्ती योजना

१०.२१ आर्थिकदृष्ट्या मागास प्रवर्गातील विद्यार्थ्यांसाठी (वार्षिक कौटुंबिक उत्पन्न ₹ आठ लाख) राज्यात राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क शिष्यवृत्ती योजना राबविण्यात येत आहे. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क शिष्यवृत्ती योजनेची प्रगती तक्ता १०.११ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.११ राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क शिष्यवृत्ती योजनेची प्रगती

शैक्षणिक प्रकार	वर्ष	लाभार्थी संख्या	खर्च (₹ कोटी)
उच्च शिक्षण (३४३ अभ्यासक्रम)	२०२१-२२	१,६५,६६६	१११.३७
	२०२२-२३	१,५७,३४२	१३०.२३
	२०२३-२४	उ. ना.	उ. ना.
तंत्र शिक्षण (२८२ अभ्यासक्रम)	२०२१-२२	२,२६,५९७	८४१.२२
	२०२२-२३	२,३५,६६१	८९८.५८
	२०२३-२४	उ. ना.	उ. ना.
वैद्यकिय शिक्षण व संशोधन (८ अभ्यासक्रम)	२०२१-२२	१९,०७८	१८६.६५
	२०२२-२३	१९,६३३	११८.६०
	२०२३-२४	उ. ना.	उ. ना.
कृषि (३० अभ्यासक्रम)	२०२१-२२	१७,८९०	२९.७५
	२०२२-२३	२४,५००	३३.२५
	२०२३-२४	२४,४१०	३५.००
पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय विकास व मत्स्यव्यवसाय (६ अभ्यासक्रम)	२०२१-२२	३७९	०.९३
	२०२२-२३	४३०	१.१७
	२०२३-२४	४१९	१.१३

उ. ना. - उपलब्ध नाही

आधार: १) उच्च आणि तंत्र शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन
२) उच्च शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन
३) वैद्यकीय शिक्षण आणि संशोधन संचालनालय, महाराष्ट्र शासन
४) महाराष्ट्र कृषी शिक्षण आणि संशोधन परिषद
५) महाराष्ट्र पशु व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठ

सार्वजनिक आरोग्य

१०.२२ सार्वजनिक आरोग्य सेवेचा उद्देश लोकांना विश्वासार्ह, किफायतशीर, जबाबदार आणि कार्यक्षम प्राथमिक आरोग्य सेवा प्रदान करून जीवनमान सुधारणे हा आहे. आरोग्य सेवा वितरण प्रणाली समजून घेण्यासाठी आरोग्य क्षेत्रातील पायाभूत सुविधा हा एक महत्त्वाचा निर्देशक आहे. राज्यातील आरोग्यविषयक पायाभूत सुविधा सुधारण्यासाठी शासनाकडून प्रयत्न केले जात आहेत. सुलभ आणि किफायतशीर आरोग्य सेवा पुरवण्यासाठी राज्यात शासनामार्फत विविध आरोग्यविषयक योजना व कार्यक्रमांची आखणी करुन अंमलबजावणी केली जात आहे.

सार्वजनिक आरोग्य सुविधा

१०.२३ सर्वसमावेशक आरोग्यसेवा पुरविण्यासाठी राज्यात त्रिस्तरीय पायाभूत आरोग्य सुविधा आहेत. उपकेंद्रे, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व सामूहिक आरोग्य केंद्रे यांचा प्राथमिक स्तरामध्ये समावेश होतो. द्वितीय स्तरामध्ये उपजिल्हा रुग्णालये आणि जिल्हा रुग्णालये यांचा समावेश होतो तर तृतीय स्तरामध्ये वैद्यकीय महाविद्यालयांशी संलग्न असलेली सुसज्ज रुग्णालये व सुपर स्पेशालिटी रुग्णालयांचा समावेश होतो. राज्य शासनाच्या आरोग्य सुविधा तक्ता १०.१२ मध्ये, राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा (सार्वजनिक, स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि विश्वस्त संस्था रुग्णालये) यांची तपशीलवार मालिका परिशिष्ट १०.७ आणि जिल्हानिहाय उपलब्ध वैद्यकीय सुविधांची माहिती परिशिष्ट १०.८ मध्ये दिली आहे.

१०.१२ राज्य शासनाच्या आरोग्य सुविधा

(दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी)

संस्थेचा प्रकार	संख्या
उपकेंद्र	१०,७४८
प्राथमिक आरोग्य केंद्र	१,९१३
सामूहिक आरोग्य केंद्र	३६४
प्राथमिक आरोग्य पथक	१२१
फिरती वैद्यकीय पथक	६६
उपजिल्हा रुग्णालय	९५
जिल्हा रुग्णालय	१९
वैद्यकीय महाविद्यालयाशी संलग्न रुग्णालय	२५
वैद्यकीय महाविद्यालयाशी संलग्न प्राथमिक आरोग्य केंद्र	५
सामान्य रुग्णालय	८
स्त्री रुग्णालय	२०
मनोरुग्णालय	४
कुष्ठरोग रुग्णालय	२
क्षयरोग रुग्णालय	५
अस्थिव्यंग रुग्णालय	१
विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालय	२

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

१०.२४ उपकेंद्र स्तरावर आरोग्यसुविधा देण्याबरोबरच माता व बाल आरोग्यनिगा, कुटुंब कल्याण, पोषण, लसीकरण, अतिसार आणि संसर्गजन्य आजार नियंत्रण याबाबत समुपदेशन केले जाते. प्राथमिक आरोग्य केंद्रात बाह्यरुग्ण विभाग, सहा खाटांचा आंतररुग्ण विभाग, आपत्कालीन सेवा, शस्त्रक्रिया, प्रयोगशाळा व औषधे या सुविधा उपलब्ध असून कुटुंबनियोजन सेवा व उपकेंद्राने संदर्भित केलेल्या रुग्णांवर उपचार केले जातात. त्याचप्रमाणे ८०,००० ते १.२० लाख लोकसंख्येचा समावेश असलेल्या चार ते पाच प्राथमिक आरोग्य केंद्रांसाठी संदर्भ सेवा केंद्र म्हणून एक सामूहिक आरोग्य केंद्र स्थापित केले जाते. सामूहिक आरोग्य केंद्रे, उप जिल्हा रुग्णालये, जिल्हा रुग्णालये व वैद्यकीय महाविद्यालयांशी संलग्न रुग्णालयांमध्ये अहोरात्र आरोग्य सेवा उपलब्ध आहेत.

प्रधानमंत्री आयुष्मान भारत आरोग्य पायाभूत सुविधा अभियान

१०.२५ प्राथमिक, द्वितिय आणि तृतीय स्तरावर सार्वजनिक आरोग्य सेवांच्या सुसज्जतेची गरज पूर्ण व्हावी यासाठी राज्यात ऑक्टोबर, २०२१ पासून 'प्रधानमंत्री आयुष्मान भारत आरोग्य पायाभूत सुविधा अभियान' राबविण्यात येत आहे. सार्वत्रिक सर्वसमावेशक आरोग्य सेवा प्रदान करण्यासाठी तळागाळातील सार्वजनिक आरोग्य संस्थांचे बळकटीकरण, माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यित रोग देखरेख यंत्रणांचा विस्तार आणि उभारणी करणे तसेच कोविड-१९ व इतर संसर्गजन्य रोगांवरील संशोधन कार्याला पाठिंबा देणे ही या अभियानाची मुख्य उद्दिष्टे आहेत. अभियानाअंतर्गत काही घटक खालीलप्रमाणे आहेत

- ➢ सर्व जिल्ह्यांमध्ये एकात्मिक सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळांची स्थापना करणे
- ➢ राज्य शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालये / जिल्हा रुग्णालयांमध्ये अत्यावश्यक सेवा इस्पितळ ब्लॉक्स तयार करणे

१०.२५.१ अभियानाअंतर्गत मार्च, २०२४ अखेर उपलब्ध/ मंजूर आरोग्य पायाभूत सुविधांचा तपशिल खालीलप्रमाणे आहे

- राज्यात एकूण ११,१७७ आरोग्यवर्धिनी केंद्रे कार्यरत आहेत
- अहमदनगर, पुणे, भंडारा, धाराशिव, बीड, गडचिरोली, बुलढाणा, रायगड, धुळे, सातारा, परभणी, हिंगोली, वाशिम आणि वर्धा येथील जिल्हा रुग्णालयांमध्ये सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळांना मंजुरी
- पुणे आणि नागपूर येथील जिल्हा रुग्णालयांत १०० खाटांचे अत्यावश्यक सेवा इस्पितळ ब्लॉक मंजूर
- अहमदनगर, बुलढाणा, बीड, अकोला, गडचिरोली व भंडारा जिल्हा रुग्णालय तसेच सोलापूर, धाराशिव, नंदुरबार, सातारा, मिरज (सांगली) व परभणी येथील शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालयांत प्रत्येकी ५० खाटांचे अत्यावश्यक सेवा इस्पितळ ब्लॉक्स मंजूर

१०.२५.२ राज्यातील ॲलोपॅथी वैद्यकीय पदवी धारकांना (डॉक्टर) महाराष्ट्र वैद्यकीय परिषद यांचेकडे नोंदणी व दर पाच वर्षांनी परवाना नूतनीकरण करावे लागते. मार्च, २०२४ पर्यंत एकूण १,९१,२९७ (त्यापैकी ९३,९२७ पदव्युत्तर) ॲलोपॅथीक डॉक्टरांनी नोंदणी केली होती.

१०.२५.३ अस्तित्वातील वैद्यकीय सुविधांमध्ये वाढ करण्याच्या दृष्टीने शासनाकडून आयुष उपचार पद्धतीचा समावेश मुख्य आरोग्यसेवा यंत्रणेत करण्यात आला आहे. मार्च, २०२४ अखेर १,०३,१२० आयुर्वेदिक डॉक्टर (त्यापैकी ६,१६८ पदव्युत्तर) आणि ९,१५८ युनानी डॉक्टर (त्यापैकी १७९ पदव्युत्तर) महाराष्ट्र कौन्सिल ऑफ इंडियन मेडिसिन यांचेकडे नोंदणीकृत आहेत तर ८४,८२५ होमिओपॅथी डॉक्टर (त्यापैकी ३,३२० पदव्युत्तर) महाराष्ट्र कौन्सिल ऑफ होमिओपॅथीकडे नोंदणीकृत आहेत. एकूण नोंदणीकृत ॲलोपॅथिक डॉक्टर पैकी ८० टक्के उपलब्धता गृहीत धरून व एकूण आयुष डॉक्टर (१,९७,१०३) संख्या विचारात घेता राज्यातील डॉक्टर लोकसंख्या प्रमाण १: ३६३ एवढे आहे.

राष्ट्रीय आरोग्य अभियान

१०.२६ राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान आणि राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान यांचा समावेश असलेल्या राष्ट्रीय आरोग्य अभियानाचा उद्देश आरोग्य यंत्रणांचे तसेच संस्था व मानवी संसाधन क्षमतेचे सक्षमीकरण करून सर्वसमावेशक आरोग्यसेवा उपलब्ध करुन देणे आहे. ग्रामीण व नागरी भागातील आरोग्य सुविधांचे बळकटीकरण करणे, संसर्गजन्य व असंसर्गजन्य रोगांचे नियंत्रण करणे आणि प्रजनन, माता, नवजात शिशु, बालके व किशोरवयातील मुलामुलींचे आरोग्य कार्यक्रम राबविणे हे या अभियानाचे प्रमुख घटक आहेत.

१०.२६.१ **आयुष्यमान आरोग्य मंदिर कार्यक्रम:** सध्या अस्तित्वात असलेल्या उपकेंद्रे व प्राथमिक आरोग्य केंद्रे यांचे आरोग्यवर्धिनी केंद्रांमध्ये रूपांतर करुन सर्वसमावेशक पायाभूत आरोग्य सेवा पुरविणे हे या कार्यक्रमाचे ध्येय आहे. शासनाने सध्याच्या आरोग्यवर्धिनी केंद्राचे नामकरण 'आयुष्यमान आरोग्य मंदिर' असे केले आहे. मार्च, २०२४ अखेर राज्यात एकूण ११,१७७ आयुष्यमान आरोग्य मंदिर कार्यरत आहेत.

१०.२६.२ **राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान:** ग्रामीण जनतेस विशेषत: महिला, मुले व वंचित घटकांना किफायतशीर, सुलभ व दर्जेदार आरोग्यसेवा उपलब्ध करुन देऊन त्यांच्या आरोग्य विषयक गरजा भागविण्यासाठी राज्यामध्ये राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान राबविण्यात येत आहे. अभियानाअंतर्गत

- मार्च, २०२४ पर्यंत विशेषज्ञांसह एकूण १४,१३२ वैद्यकीय अधिकारी (९,९६२ नियमित संवर्गावरील व ४,१७० कंत्राटी) आणि ६३,४०१ आशा स्वयंसेविका यांचेमार्फत ग्रामीण जनतेला आरोग्य सेवा पुरवितात
- टेलिमेडीसीन सुविधा २४ जिल्हा रुग्णालये, ४९ उपजिल्हा रुग्णालये/सामूहिक आरोग्य केंद्रे व सहा वैद्यकीय महाविद्यालयांमध्ये उपलब्ध
- सिकल सेल रोगाचा प्रादुर्भाव असलेल्या २१ जिल्ह्यांमध्ये सिकल सेल रोग नियंत्रण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी
- राज्यातील दुर्गम व अतिदुर्गम भागातील जनतेसाठी आरोग्यविषयक सुविधा पुरविण्याकरिता स्वयंसेवी संस्था/रुग्ण कल्याण समिती या बाह्यस्थ संस्थांमार्फत २० फिरती वैद्यकीय पथके कार्यरत

१०.२६.२.१ राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाअंतर्गत राज्यामध्ये सन २०२२-२३ मध्ये ₹ ३,६३०.९७ कोटी तर सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ३,८२४.८० कोटी खर्च झाला. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाअंतर्गत भौतिक प्रगती तक्ता १०.१३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१३ राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाअंतर्गत भौतिक प्रगती

(संख्या)

घटक	तपशील	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
आयुष	उपचार घेतलेले रुग्ण			
	बाह्यरुग्ण विभाग	२८,८७,१८९	४२,९७,०३४	४७,७६,६७२
	आंतररुग्ण विभाग	९१,३८२	७९,४६१	१,२१,४७१
फिरते वैद्यकीय पथक	उपचार घेतलेले रुग्ण	२०,८१,२७९	६,४६,०६१	१,९३,३५३
	प्रजनन, माता, नवजात शिशु, बालके आणि किशोरवयातील मुलामुलींचे आरोग्य कार्यक्रम	३,६५,४७९	१,४५,८१२	२४,७०३
	प्रयोगशाळा तपासणी	११,११,७९६	२,३०,४०७	७५,७३६
	भेटी दिलेली गावे	३०,९१२	११,९७०	४,४०८
टेलिमेडीसीन	संदर्भित केलेले व तज्ञ सल्ला मिळालेले रुग्ण	१५,६६५	२५,८०५	२७,४००
सिकल सेल आजार नियंत्रण कार्यक्रम	एकूण तपासण्या	९,५३,९९०	८,८२,८७३	३२,०५,२७७
	बाधित रुग्ण	९३३	१,८३८	१६,०४३
	वाहक	१०,२३७	१५,७२०	१,२०,३४७
उपशमन निगा (पॅलिॲटिव्ह केअर)	उपचार घेतलेले रुग्ण	३६,८२०	४४,९३१	१,०४,०८७
संदर्भ सेवा वाहतूक सुविधा	गर्भवती महिला			
	रुग्णालयीन प्रसुती	५,०९,८४७	४,७०,३४२	१२,००,००७
	निवासस्थान ते रुग्णालय	४,४५,०२६	४,७७,७५८	२,९९,१५७
	रुग्णालय ते रुग्णालय	१,६०,०६१	१,६३,२४२	१,४४,५८२
	रुग्णालय ते निवासस्थान	४,७७,७७०	५,४३,४००	३,७५,५८३
	आजारी नवजात शिशु			
	निवासस्थान ते रुग्णालय	७६,६९५	८३,०२४	४१,२८८
	रुग्णालय ते रुग्णालय	३०,०१८	२७,८१९	४२,४६५
	रुग्णालय ते निवासस्थान	९०,८०२	१,३५,३४७	६६,७०६
सार्वजनिक खाजगी भागिदारी				
अ) आरोग्य सल्ला संपर्क केंद्र	एकूण कॉल्स	६,७३,४९८	८,६७,०६०	९,२१,७३५
ब) अपस्मार कार्यक्रम	आयोजित शिबिरे	४	७	६
	उपचार घेतलेले रुग्ण	५०६	१,८६१	१,९५६
	शिबिरे (ई. ई. जी. सुविधा असलेली)	१२०	२६०	३२४
	ऑक्युपेशन थेरपी/ फिजीओथेरपी /स्पिच थेरपी घेतलेले	२५४	५३६	६१८
क) वैद्यकीय व दंत शिबिरे	आयोजित शिबिरे	६४	६७	६३
	उपचार केलेले रुग्ण	९६,६८६	९७,६३५	१२,८५,२०५
	केलेल्या शस्त्रक्रिया	६,१३२	४,५०१	४,३०१
ड) माहेरघर	लाभार्थी माता	२,१९०	२,३५२	२,७२९

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन ई. ई. जी. इलेक्ट्रो इन्सेफेलो ग्राम

१०.२६.३ **राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान:** नागरी भागातील जनतेच्या प्रामुख्याने ५०,००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असणारी शहरे/नगरे यातील झोपडपट्ट्या व इतर सीमांतीक घटकांच्या आरोग्य विषयक गरजा भागविण्यासाठी राज्यात राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान राबविण्यात येत आहे. राज्यातील ९८ शहरांचा राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियानाअंतर्गत समावेश आहे.

१०.२६.३.१ राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियानाअंतर्गत मार्च, २०२४ पर्यंत राज्यामध्ये एकूण ७४१ प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व १० फिरती वैद्यकीय पथके कार्यरत असून १२,४१३ आशा स्वयंसेविका कार्यरत आहेत. सुमारे १०,००० लोकसंख्या असलेल्या व प्राथमिक आरोग्य केंद्रे नसलेल्या झोपडपट्टीत राहणाऱ्या लोकांना आरोग्य सुविधा पुरविण्यासाठी १० महानगरपालिका क्षेत्रात 'आपला दवाखाना' नावाने १०० चिकित्सालये मंजूर केली आहेत. या अभियानाअंतर्गत सन २०२२-२३ मध्ये ₹ २३३.७३ कोटी खर्च झाले तर सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ३७३.३१ कोटी खर्च झाले.

प्रजनन, माता, नवजात शिशु, बालके आणि किशोरवयातील मुलामुलींचे आरोग्य कार्यक्रम

१०.२६.४ बालकांच्या आरोग्याचा दर्जा उंचावून व लोकसंख्या स्थिर ठेवून त्याद्वारे माता मृत्यूप्रमाण, अर्भक मृत्यूदर व एकूण जननदर कमी करण्यासाठी प्रजनन, माता, नवजात शिशु, बालके आणि किशोरवयातील मुलामुलींचे आरोग्य कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमांतर्गत सन २०२२-२३ मध्ये ₹ ४५८.०४ कोटी तर सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ४८४.९८ कोटी खर्च झाला. निवडक आरोग्य निर्देशक तक्ता १०.१४ मध्ये व राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित जन्मदर, मृत्यूदर, अर्भक मृत्यूदर व एकूण जननदर यांची मालिका परिशिष्ट १०.९ मध्ये दिली आहे.

आलेख १०.१ : निवडक आरोग्यविषयक निर्देशक

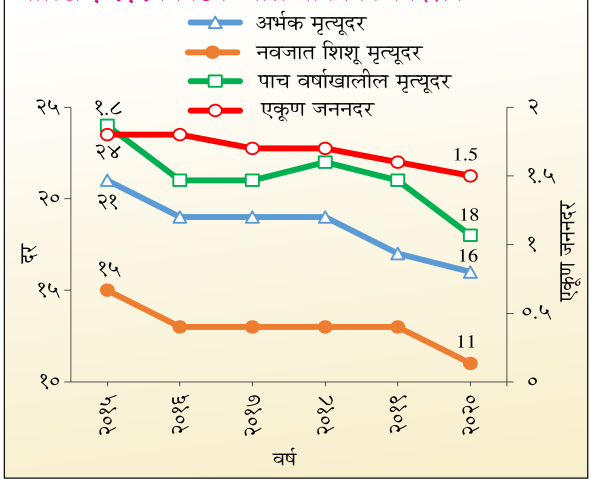

आलेख १०.२ : माता मृत्यूप्रमाण

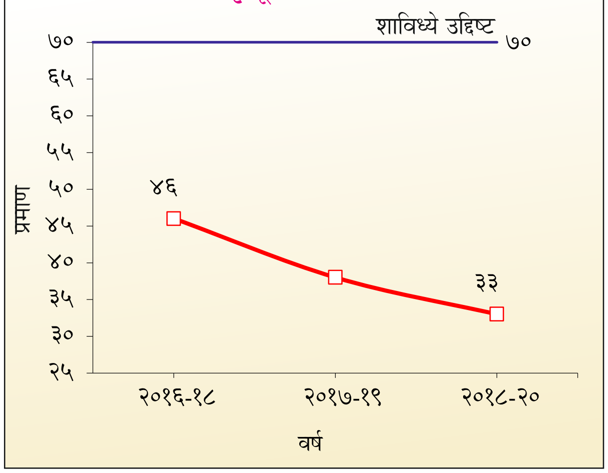

तक्ता १०.१४ निवडक आरोग्य निर्देशक

निर्देशक	२०१८	२०१९	२०२०
अर्भक मृत्यूदर	१९	१७	१६
नवजात शिशु मृत्यूदर	१३	१३	११
पाच वर्षा खालील बालकांचा मृत्यूदर	२२	२१	१८
एकूण जननदर	१.७	१.६	१.५
	(२०१६-१८)	(२०१७-१९)	(२०१८-२०)
माता मृत्यूप्रमाण	४६	३८	३३

आधार : नमुना नोंदणी पद्धती, भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

१०.२६.५ **जननी सुरक्षा योजना:** संस्थात्मक प्रसुतीस चालना देण्यासाठी आणि दारिद्रय रेषेखालील, अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीच्या कुटुंबातील बालमृत्यू व माता मृत्यू कमी करण्याकरीता जननी सुरक्षा योजना राबविण्यात येत आहे. सर्व प्रसुती कुशल प्रसुती सेवकांमार्फत करुन त्याद्वारे माता मृत्यू कमी करणे हे या योजनेचे ध्येय आहे. जननी सुरक्षा योजनेची प्रगती तक्ता १०.१५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१५ जननी सुरक्षा योजनेची प्रगती

वर्ष	लाभार्थी संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
२०२१-२२	२.०८	१९.८८
२०२२-२३	४.१५	५२.०८
२०२३-२४	३.५६	४६.५४

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन

१०.२६.६ **प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियान:** गर्भवती महिलांना प्रत्येक महिन्याच्या ठराविक दिवशी खात्रीशीर आणि गुणवत्तापूर्ण प्रसुतीपूर्व सेवा मिळावी या उद्देशाने केंद्र शासन प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियान राबवीत आहे. रोगनिदान चाचण्या, सोनोग्राफी तपासणी, प्रसुतीतज्ञाकडून शारीरिक व उदर तपासणी, अति जोखमीच्या गरोदरपणाचे वेळेवर निदान आणि तत्पर संदर्भसेवा हे या अभियानाचे महत्वाचे घटक आहेत. नियमित प्रसुतीपूर्व सेवांव्यतिरिक्त या सेवा आरोग्यसुविधा केंद्रात मोफत दिल्या जातात. प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियानाची प्रगती तक्ता १०.१६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१६ प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियानाची प्रगती

वर्ष	प्रसुतीपूर्व सेवा मिळालेल्या गर्भवती महिलांची संख्या (लाख)	दुसऱ्या व तिसऱ्या तिमाहीत पहिल्यांदा प्रसुतीपूर्व सेवा मिळालेल्या गर्भवती महिलांची संख्या (लाख)	अति जोखमीच्या गरोदरपणाचे निदान झालेल्या महिलांची संख्या (लाख)	खर्च (₹ लाख)
२०२१-२२	३.०१	१.४७	०.३२	९.१६
२०२२-२३	२.९१	१.३५	०.४२	८.१२
२०२३-२४	२.७६	१.१८	०.४४	१७.०३

आधार: राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन

१०.२६.७ **प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना:** माता व बालकांचे आरोग्य व पोषण सुधारणे तसेच बुडित मजुरी पोटी नुकसान भरपाई देणे याकरिता 'प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना' राबविण्यात येत आहे. योजनेअंतर्गत, गर्भवती महिला व स्तनदा माता यांना ₹ ५,००० दोन हप्त्यांमध्ये तसेच दुसरे अपत्य मुलगी असेल तर ₹ ६,००० थेट लाभ हस्तांतरणाद्वारे दिले जातात. प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजनेची प्रगती तक्ता १०.१७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१७ प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजनेची प्रगती

वर्ष	लाभार्थी संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
२०२१-२२	६.१०	२४८.४३
२०२२-२३	५.२४	२५०.०९
२०२३-२४	१.१९	४४.४६

आधार: राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन

१०.२६.८ **नवसंजीवनी योजना:** राज्यात १६ जिल्ह्यांतील आदिवासी भागातील ८,४१९ गावांमध्ये नवसंजीवनी योजना राबविण्यात येत आहे. आदिवासी लोकांच्या आरोग्याची स्थिती सुधारून आदिवासी भागातील माता मृत्यू आणि अर्भक मृत्यू कमी करणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. या योजनेमध्ये आरोग्य सेवेची उपलब्धता, शुद्ध पाणीपुरवठा, पोषक आहाराकरिता पुरेसा अन्नधान्य पुरवठा आणि बालकांवर योग्य व वेळेवर उपचार याची सुनिश्चिती केली जाते. या योजने अंतर्गत फिरत्या वैद्यकीय पथकांच्या भेटी, दाई बैठका, मान्सूनपूर्व प्रतिबंधात्मक उपाय, तीव्र कमी वजनाची आणि मध्यम तीव्र कमी वजनाच्या बालकांसाठी आहाराची तरतूद आणि पालकांच्या बुडित मजुरीपोटी नुकसान भरपाई, इत्यादी विविध उपक्रम राबविण्यात येतात.

१०.२६.८.१ योजने अंतर्गत, प्रत्येकी एक वैद्यकीय अधिका-यासह एक पॅरामेडिकल स्टाफ आणि एक वाहन असलेली २८१ फिरती वैद्यकीय पथके तयार करण्यात आली आहेत. ही पथके प्रत्येक आदिवासी गाव व पाड्यास भेट देऊन कुपोषित व आजारी बालकांचे निदान करून त्यांच्या घरी आरोग्य सेवा उपलब्ध करुन देतात. सन २०२३-२४ मध्ये २७२ पथके कार्यरत होती व त्यांनी ८९,६४७ गर्भवती महिला तसेच ८.५६ लाख बालके यांची तपासणी केली व ₹ १,१७१.०२ लाख खर्च झाला.

१०.२६.८.२ **मातृत्व अनुदान योजना:** मातृत्व अनुदान योजना ही नवसंजीवनी योजनेअंतर्गत राबविण्यात येत असून, यामध्ये आदिवासी भागातील गर्भवती महिलांची प्रसुतीपूर्व नोंदणी, नियमित आरोग्य तपासणी व आवश्यक औषधे पुरविणे यासारख्या आरोग्य सेवा पुरविल्या जातात. या योजनेअंतर्गत प्रसुतीपूर्व तपासणीकरीता वैद्यकीय केंद्रात जाण्यासाठी ₹ ४०० रोख देण्यात येतात व ₹ ४०० ची औषधे मोफत पुरविण्यात येतात. मातृत्व अनुदान योजनेची माहिती तक्ता १०.१८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१८ मातृत्व अनुदान योजनेची माहिती

वर्ष	लाभार्थी संख्या	खर्च (₹ कोटी)
२०२१-२२	६३,४८२	३.९०
२०२२-२३	६८,३६५	३.६९
२०२३-२४	६८,३९१	४.२६

आधार: राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन

१०.२६.९ **सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रम:** क्षयरोग, घटसर्प, डांग्या खोकला, धनुर्वात, पोलिओ, हिमोफिलस इन्फ्लुएंझा टाईप बी, काविळ-बी, गोवर, जपानी मेंदूज्वर, रोटा वायरस, इत्यादी आजारांपासून गर्भवती महिला, अर्भके व विविध वयोगटातील बालके यांना सुरक्षित ठेवण्यासाठी लसीकरण सेवा पुरविण्याच्या उद्देशाने राज्यामध्ये सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रमाअंतर्गत लाभार्थ्यांची संख्या तक्ता १०.१९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१९ सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रमाअंतर्गत लाभार्थ्यांची संख्या

(लाख)

लस	२०२१-२२		२०२२-२३		२०२३-२४	
	लक्ष्य	साध्य	लक्ष्य	साध्य	लक्ष्य	साध्य
बीसीजी	१९.३२	१८.४५	१९.२७	१९.३७	१९.०४	१९.५२
पोलिओ ०	१९.३२	१७.६७	१९.२७	१८.०१	१९.०४	१६.४२
पोलिओ १	१९.३२	१८.९६	१९.२७	१९.६०	१९.०४	१८.९०
पोलिओ २	१९.३२	१८.४४	१९.२७	१९.२८	१९.०४	१८.४३
पोलिओ ३	१९.३२	१८.९९	१९.२७	१९.५७	१९.०४	१८.८३
कावीळ बी ०	१९.३२	११.५०	१९.२७	१४.९७	१९.०४	११.०९
गोवर व रुबेला	१९.३२	१८.७६	१९.२७	१९.६७	१९.०४	१८.८९
एफ आय पी व्ही १	१९.३२	१८.८३	१९.२७	१९.५५	१९.०४	१८.७५
एफ आय पी व्ही २	१९.३२	१८.५३	१९.२७	१९.५१	१९.०४	१८.६८
एफ आय पी व्ही ३	ला ना	ला ना	ला ना	ला ना	१९.०४	१८.३४
डीपीटी (बुस्टर)	१८.९४	१८.०९	१८.९४	१८.८९	१८.७४	१८.४७
पोलिओ (बुस्टर)	१८.९४	१८.०८	१८.९४	१८.८७	१८.७४	१८.५२
डीपीटी (५ वर्ष)	१८.९६	१५.७४	२१.०४	१७.२१	२१.७५	१६.३१
टी. डी (१० वर्ष)	२६.०८	१५.४१	२१.९६	१५.७७	२२.१३	१६.१५
टी. डी (१६ वर्ष)	२३.५९	१४.४५	२३.७५	१५.१६	२५.३०	१५.०८
टी. डी (गरोदर माता)	२१.२६	२०.९२	२१.२०	१९.८७	२१.१६	१९.४५
पेंटाव्हॅलेंट ३	१९.३२	१९.०२	१९.२७	१९.५९	१९.०४	१८.८५
रोटा व्हायरस ३	१९.३२	१८.५४	१९.२७	१९.५७	१९.०४	१८.७२
जे. ई.	२.९२	२.५९	४.४०	४.४०	४.४०	३.९६
पीसीव्ही १ ला डोस	ला ना	ला ना	१९.२७	१७.१३	१९.०४	१८.७०
पीसीव्ही २ रा डोस	ला ना	ला ना	१९.२७	१६.८८	१९.०४	१८.६६
पीसीव्ही (बुस्टर)	ला ना	ला ना	१९.२७	१४.७८	१९.०४	१८.५१

ला ना- लागू नाही

बीसीजी - बॅसिलस कॅल्मेट गुएरिन ओपीव्ही - ओरल पोलिओ व्हॅक्सीन फआयपीवी - फ्रॅक्शनल डोस ऑफ इनॲक्टीवाटेड पोलिओ व्हॅक्सीन

डीपिटी - डिप्थीरिया पेर्टुसिस ॲन्ड टिटॅनस टिडी - टिटॅनस ॲन्ड डिप्थीरिया पीसीवी - पेनुमकॉकॅल कॉन्जुगेट व्हॅक्सीन

आधार: राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन

१०.२६.१० **पल्स पोलिओ कार्यक्रम:** पाच वर्षाखालील मुलांना पूर्वी कितीही वेळा पोलिओ डोस दिला असला तरी राष्ट्रीय लसीकरणाच्या दिवशी पोलिओ डोस देण्यात येतो. राज्याने पोलिओ विषाणूचा प्रसार नियंत्रणात ठेवण्यासाठी चांगली प्रगती केली असून पोलिओचा एकही रुग्ण आढळलेला नाही. पल्स पोलिओ कार्यक्रमाचा तपशील तक्ता १०.२० मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.२० पल्स पोलिओ कार्यक्रमाचा तपशील

वर्ष	लसीकरण केलेल्या मुलांची संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
२०२१-२२	११३.७०	१४.८४
२०२२-२३	१११.३४	७.५७
२०२३-२४	१११.५२	११.६८

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन

१०.२६.११ **राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम:** राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम हा मुलांसाठी आरोग्य तपासणी आणि आवश्यक उपचार तसेच संदर्भ सेवा यासाठी राज्यात राबविण्यात येत आहे. राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमाची माहिती तक्ता १०.२१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२१ राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमाची माहिती

(संख्या)

वर्ष	शाळा/ अंगणवाडी	संख्या	विद्यार्थी (लाख)			केलेल्या शस्त्रक्रिया	
			आरोग्य तपासणी केलेले	उपचार केलेले	संदर्भित केलेले	हृदया संबंधीत	इतर
२०२१-२२	शाळा	७७,३२८	१०२.३५	७.७०	१.८६	२,१०२	११,९६३
	अंगणवाडी - टप्पा १#	३८,८३९	२०.२०	१.६७	०.३१		
	- टप्पा २##	९३,१८८	५५.७०	४.४०	१.१०		
२०२२-२३	शाळा	८६,२४७	१२२.०३	९.८५	४.२४	३,८३९	३०,२६९
	अंगणवाडी - टप्पा १#	१,०७,०५२	६७.०४	४.३९	१.३१		
	- टप्पा २##	१,०९,९३१	६९.७३	५.५०	२.००		
२०२३-२४	शाळा	८४,४०२	१२२.०६	१०.४३	५.०९	३,३३४	३२,८०१
	अंगणवाडी - टप्पा १#	१,०१,२८३	६४.२६	४.५०	१.५९		
	- टप्पा २##	१,०७,९६९	६७.४०	४.७४	२.२९		

एप्रिल ते सप्टेंबर ## ऑक्टोबर ते मार्च

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन

१०.२६.१२ **राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रम:** किटकजन्य रोगांमुळे होणारे मृत्यू कमी करण्यासाठी व या रोगांचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी राज्यात राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. किटकजन्य रोगनिहाय नोंदणी झालेले रुग्ण व मृत्यू संख्या तक्ता १०.२२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२२ किटकजन्य रोगनिहाय नोंदणी झालेले रुग्ण व मृत्यू संख्या

(संख्या)

किटकजन्य रोग	२०२१-२२		२०२२-२३		२०२३-२४	
	रुग्ण	नोंदणी झालेले मृत्यू	रुग्ण	नोंदणी झालेले मृत्यू	रुग्ण	नोंदणी झालेले मृत्यू
हिवताप	१९,७७०	१५	१४,५३३	२३	१६,८२१	१९
हत्तीरोग	४५५	०	५०५	०	३५१	०
डेंग्यू	१२,७४१	४१	८,८२२	२७	१९,६११	५५
मेंदुज्वर	०	०	३	०	४	०
चिकुनगुनिया	२,५०४	०	१,०११	०	१,९४३	०
एईएस/चंडीपुरा	०	०	०	०	१	१

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन एईएस : अॅक्यूट एन्सेफॅलिटीस सिंड्रोम

१०.२६.१३ **महाराष्ट्र आपत्कालीन वैद्यकीय सेवा:** महाराष्ट्र आपत्कालीन वैद्यकीय सेवेद्वारे रुग्णांना नजीकच्या रुग्णालयामध्ये पुढील उपचारार्थ दाखल करण्यासाठी प्राथमिक आरोग्यसेवेसह जीवरक्षक प्रणालीने सुसज्ज रुग्णवाहिका उपलब्ध करण्यात येतात. ही मोफत आपत्कालीन सेवा १०८ या दूरध्वनी क्रमांकावर निरंतर उपलब्ध आहे. एकूण ९३७ रुग्णवाहिका कार्यरत असून त्यापैकी २३३ रुग्णवाहिका अत्याधुनिक जीवरक्षक प्रणालीने सुसज्ज आणि ७०४ रुग्णवाहिका प्राथमिक जीवरक्षक प्रणालीने सुसज्ज आहेत. आपत्कालीन स्थितित सेवा पुरविलेल्या रुग्णांची संख्या तक्ता १०.२३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२३ आपत्कालीन स्थितीत सेवा पुरविलेल्या रुग्णांची संख्या

(संख्या)

आपत्कालीन स्थिती	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
रुग्णवाहिके मध्ये झालेली प्रसुती	१,१३९	१,२७२	१,१३५
गरोदरपणा	१,२४,६३१	१,७१,२४३	१,३५,५२३
वैद्यकीय	८,३१,८४६	९,३५,३६७	९,०६,३८५
अपघात (वाहनांमुळे)	४४,९१७	३०,३५१	२६,०६८
प्राणघातक हल्ला	६,१६२	७,४८३	६,७९९
भाजणे	१,३१२	२,४४५	२,१८६
हृदयविकार	४,५९४	२९,०८४	२४,०९८
पडून अपघात	९,३२९	७,३८५	५,४५४
विषप्राशन/ विषबाधा	१६,२८०	२३,६०५	२३,७४६
मोठी दुर्घटना	८५३	२२१	०
बहुविध आघात	११,१८६	९६,५७३	९९,०२६
लाइटनिंग/इलेक्ट्रोक्युशन	४१७	३३४	३१६
आत्महत्या/स्वतःला झालेली इजा	५७८	८१९	६७५
इतर	१,४५,०२३	१,३१,३३८	२८,७१७
एकूण	**११,९८,२६७**	**१४,३७,५२०**	**१२,६०,१२८**

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

१०.२६.१४ **राष्ट्रीय क्षयरोग निर्मूलन कार्यक्रम:** सन २०२५ पर्यंत क्षयरोगाचे निर्मूलन करणे हे या कार्यक्रमाचे ध्येय आहे. या कार्यक्रमांतर्गत सर्व (खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रातील) क्षयरोग रुग्णांना मोफत क्षयरोग निदान, उपचार व उपचारात्मक पाठपुरवठा या सेवा दिल्या जातात. निदान झालेल्या व सूचित केलेल्या आणि क्षयरोगावरील उपचार घेत आहेत अशा सर्व रुग्णांना निक्षय पोषण योजनेंतर्गत प्रति महिना ₹ ५०० प्रोत्साहनपर भत्ता दिला जातो.

१०.२६.१४.१ सन २०२२ मध्ये दर लाख लोकसंख्येमागे संशयित क्षयरोग रुग्णांची संख्या १,५५२ होती व रोग मुक्ततेचे प्रमाण ८७ टक्के होते तर सन २०२३ मध्ये दर लाख लोकसंख्येमागे संशयित क्षयरोग रुग्णांची संख्या २,०२७ होती व रोग मुक्ततेचे प्रमाण ८७ टक्के होते. या कार्यक्रमावर सन २०२२-२३ मध्ये ₹ २३५.०२ कोटी तर सन २०२३-२४ मध्ये ₹ २१६.४८ कोटी खर्च झाला.

१०.२६.१५ **राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रम:** मोतीबिंदूच्या शस्त्रक्रिया करणे आणि शाळेत जाणाऱ्या मुलांची तपासणी करून दृष्टीदोष आढळणाऱ्या विद्यार्थ्यांना चष्मा पुरविणे या उद्देशाने राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. सन २०२५ पर्यंत अंधत्वाचे प्रमाण ०.२५ टक्के पर्यंत आणणे हे राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट आहे. सन २०२२-२३ मध्ये एकूण ८.७४ लाख मोतीबिंदू शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या व ₹ ९.६८ कोटी खर्च झाले तर सन २०२३-२४ मध्ये एकूण ९.४६ लाख मोतीबिंदू शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या व ₹ २८.८९ कोटी खर्च झाला.

१०.२६.१६ **राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रम:** कुष्ठरोगाचे निर्मूलन करणे (सर्व जिल्ह्यांमध्ये दर १०,००० लोकसंख्येमागे एक पेक्षाही कमी कुष्ठरोगी आढळणे), कुष्ठरोग बाधित रुग्णाचे अपंगत्व प्रतिबंध व वैद्यकीय पुनर्वसन तसेच कुष्ठरोगाबाबतची कलंक भावना कमी करणे ही राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रमाची उद्दिष्टे आहेत. सन २०२२-२३ मध्ये नव्याने कुष्ठरोगाची लागण झालेल्या व कुष्ठरोगग्रस्त रुग्णांची संख्या अनुक्रमे १९,८६० व १३,०८८ होती आणि कुष्ठरोगाचे प्रमाण प्रति १० हजार लोकसंख्येमागे १.०३ होते. सन २०२३-२४ मध्ये नव्याने कुष्ठरोगाची लागण झालेल्या व कुष्ठरोगग्रस्त रुग्णांची संख्या अनुक्रमे २०,००१ व १४,९७६ होती आणि कुष्ठरोगाचे प्रमाण प्रति १० हजार लोकसंख्येमागे १.१६ होते.

आलेख १०.३ : प्रसारदर /१०००० लोकसंख्या

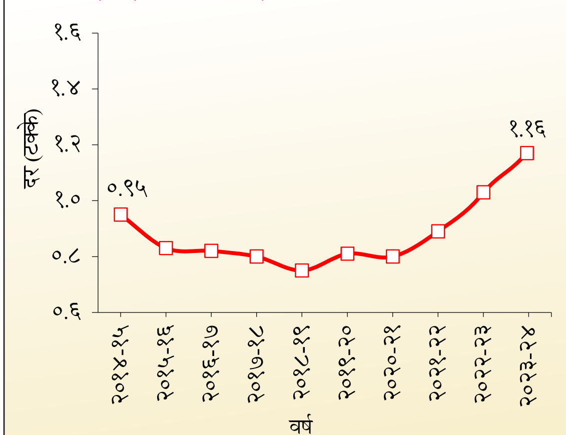

१०.२६.१७ **राष्ट्रीय वृद्धापकाळ आरोग्य शुश्रुषा कार्यक्रम :** राष्ट्रीय वृध्दापकाळ आरोग्य शुश्रुषा कार्यक्रम हा जिल्हा रुग्णालये, ग्रामीण रुग्णालये व प्राथमिक आरोग्य केंद्राद्वारे वृद्धांना प्रोत्साहनात्मक, प्रतिबंधात्मक, उपचारात्मक आणि पुनर्वसन सेवा प्रदान करण्याकरिता राबविण्यात येत आहे. सन २०२२-२३ मध्ये ₹ ५१.५९ कोटी खर्च झाला आणि सन २०२३-२४ मध्ये फेब्रुवारी पर्यंत ₹ ५९.१८ कोटी खर्च झाला. राष्ट्रीय वृध्दापकाळ आरोग्य शुश्रुषा कार्यक्रमाची माहिती तक्ता १०.२४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२४ राष्ट्रीय वृध्दापकाळ आरोग्य शुश्रुषा कार्यक्रमाची माहिती

(संख्या)

पुरविण्यात आलेल्या सेवा	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४+
ओपीडी मधील वृध्द रुग्णांची संख्या	१५,५०,७१७	७,०२,७४९	४,०७,४१३
वॉर्डमधील दाखल रुग्णांची संख्या	७९,६११	३३,३२७	२१,६८९
पुनर्वसन सेवा देण्यात आलेल्या रुग्णांची संख्या	४६,९९९	२०,६६९	१२,२००
वृद्धांवर केलेल्या प्रयोगशाळा चाचण्यांची संख्या	८,५१,१२५	३,२७,१५२	१,७७,०६३
गृहभेटी द्वारे काळजी घेण्यात आलेल्या वृद्धांची संख्या	३,९१४	४,०८१	४,३९६

आधार: आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + फेब्रुवारी पर्यंत

१०.२६.१८ **राष्ट्रीय कर्णबधिरता प्रतिबंध व नियंत्रण कार्यक्रम :** राष्ट्रीय कर्णबधिरता प्रतिबंध व नियंत्रण कार्यक्रम सन २०१० पासून रोग किंवा इजा झाल्यामुळे एकू न येणे या समस्येपासून वाचणे, कर्णबधिरता लवकर ओळखणे, निदान करणे व उपचार करणे आणि बहिरेपणाने पीडित असलेल्या व्यक्तींचे वैद्यकीय पुनर्वसन करणे याकरिता राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमावर सन २०२२-२३ मध्ये ₹ २१.१४ लाख खर्च झाला आणि सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ६९.७४ लाख खर्च झाला. राष्ट्रीय कर्णबधिरता प्रतिबंध व नियंत्रण कार्यक्रमाची माहिती तक्ता १०.२५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२५ राष्ट्रीय कर्णबधिरता प्रतिबंध व नियंत्रण कार्यक्रमाची माहिती

(संख्या)

तपशील	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
बहिरेपणाची तपासणी केलेल्या व्यक्ती	१९,२५९	५१,३३३	६८,४३०
केलेल्या शस्त्रक्रिया	४४१	१,७३९	२,२७२
बसवलेली श्रवणयंत्रे	६६३	१,७७३	२,५७२
पुनर्वसनासाठी शिफारस केलेल्या व्यक्ती	२,९९५	७,०१३	५,९८३

आधार: आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

१०.२६.१९ **राष्ट्रीय कार्यक्रम - असंसर्गजन्य रोग:** वर्तनामध्ये व जीवनशैली मध्ये बदल करुन असंसर्गजन्य रोगांवर नियंत्रण ठेवण्याकरिता, लवकर निदान व व्यवस्थापन करण्याकरिता तसेच निदान, उपचार आणि नियंत्रणासाठी आरोग्य सुविधांची क्षमता वाढविण्याकरिता राज्यात राष्ट्रीय कार्यक्रम-असंसर्गजन्य रोग हा सन २०१० पासून राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमावर सन २०२२-२३ मध्ये ₹ १९.७७ कोटी खर्च झाला आणि सन २०२३-२४ मध्ये ₹ १४.९३ कोटी खर्च झाला.

१०.२६.२० **कुटुंब कल्याण कार्यक्रम :** लोकसंख्या स्थिर ठेवणे हे कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. नसबंदी आणि दोन अपत्यांच्या जन्मात अंतर राखणे हे या कार्यक्रमाचे महत्वाचे पैलू आहेत. मुखावाटे घ्यावयाच्या गोळ्या, तांबी, प्रसुतीपश्चात तांबी, पारंपरिक संतति प्रतिबंधक साधने याबरोबरच काही नवीन गर्भनिरोधनाच्या पद्धतींचा म्हणजेच गर्भनिरोधक इंजेक्शन, आठवडी सेंटक्रोमॅन गोळ्या, इत्यादी पद्धतींच्या प्रचार व प्रसारावर भर दिला जातो. कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाची माहिती तक्ता १०.२६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२६ कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाची माहिती

('०००)

वर्ष	नसबंदी			तांबी		खर्च (₹ कोटी)
	लक्ष्य	साध्य		लक्ष्य	साध्य	
		पुरुष	स्त्री			
२०२१-२२	५६५	५.००	२७४.१९	४९०	४२२.४६	१५.०३
२०२२-२३	५६५	९.५०	३७०.७०	४९०	४७८.३०	२८.१८
२०२३-२४	५१०	६.२०	२९६.७०	४९०	४४३.५०	३१.५५

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन

एकात्मिक महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना

१०.२७ राज्यामध्ये १ एप्रिल, २०२० रोजी एकात्मिक महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना आणि आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य ही सुधारित योजना संपूर्ण राज्यात राबविण्यात येत आहे. या योजनेद्वारे सूचीबध्द रूग्णालयांमार्फत निवडक आजारांच्या उपचारांसाठी रोख रक्कम विरहीत दर्जेदार वैद्यकीय सेवा उपलब्ध करून दिली जाते.

१०.२७.१ महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना पूर्णत: राज्य शासनाच्या वित्तीय सहाय्याने राबविण्यात येणारी एक प्रमुख आरोग्य विमा योजना आहे. या योजने अंतर्गत प्रामुख्याने पिवळी शिधापत्रिकाधारक, केशरी शिधापत्रिकाधारक, अंत्योदय आणि अन्नपुर्णा योजनेच्या लाभार्थ्यांचा समावेश आहे. लाभार्थ्यांना महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेंतर्गत प्रति कुटुंब प्रति वर्ष ₹ १.५० लाख (मुत्रपिंड प्रत्यारोपणासाठी ₹ २.५० लाख) रकमेचे विमा संरक्षण देण्यात येत आहेत. या योजनेमध्ये ९९६ शस्त्रक्रिया/चिकित्सा व १२१ शस्त्रक्रिया पश्चात सेवांचा समावेश आहे. आयुष्मान भारत - प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेच्या तसेच महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेच्या लाभाकरिता संगणकीकृत आयुष्मान कार्ड वितरीत करण्यात येत आहे. राज्यात मार्च, २०२४ पर्यंत २.७२ कोटी आयुष्मान कार्ड वितरीत करण्यात आले आहेत.

१०.२७.२ सामाजिक, आर्थिक व जातनिहाय जनगणना-२०११ नुसार निश्चित झालेली तसेच अंत्योदय अन्न योजना व प्राधान्य गटातील ९३.०५ लाख शिधापत्रिकाधारक कुटुंबे आयुष्मान भारत - प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेअंतर्गत सुचीबद्ध रुग्णालयांत लाभ मिळण्यास पात्र आहेत. या योजनेअंतर्गत प्रति कुटुंब प्रति वर्ष ₹ पाच लाख आरोग्य विमा संरक्षण अनुज्ञेय आहे. प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेंतर्गत, १,२०९ शस्त्रक्रिया/चिकित्सा (९९६ + अतिरिक्त २१३ उपचार) व १८३ शस्त्रक्रिया पश्चात सेवांचा अंतर्भाव आहे. या योजनेचा लाभ देशातील कोणत्याही राज्यातील अंगीकृत रुग्णालयात घेण्याची मुभा आहे. जुलै, २०२३ मध्ये महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना राज्यातील सर्व कुटुंबांना लागू करण्याचा निर्णय शासनाने घेतला आहे.

१०.२७.३ सन २०२२-२३ मध्ये एकात्मिक योजनेअंतर्गत, शस्त्रक्रिया आणि उपचारापोटी ₹ १,८३५.८७ कोटी रक्कम अंगीकृत रुग्णालयांना अदा करण्यात आली. सन २०२३-२४ मध्ये शस्त्रक्रिया आणि उपचारापोटी ₹ १,८४५.२० कोटी इतकी रक्कम अंगीकृत रुग्णालयांना अदा करण्यात आली. एकात्मिक महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना आणि आयुष्मान भारत - प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेचा तपशील आणि योजनेअंतर्गत केलेल्या प्रमुख शस्त्रक्रिया व अदा दावे रक्कम बाबत आकडेवारी अनुक्रमे तक्ता १०.२७ व तक्ता १०.२८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२७ एकात्मिक महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेचा तपशील

वर्ष	एकूण लाभार्थ्यांची संख्या	शस्त्रक्रिया/उपचार (संख्या)	अदा दावे रक्कम (₹ कोटी)
२०१२-१३	३०,९२३	४८,८३०	८५.९५
२०१३-१४	७७,१००	१,३३,०५९	२०१.४७
२०१४-१५	१,५५,४७७	२,७३,७१९	५६८.६८
२०१५-१६	२,०९,५२६	३,६४,६४६	७३१.६९
२०१६-१७	२,३७,३४३	४,३२,८२९	९१९.४६
२०१७-१८	२,५७,४१६	४,९५,३६३	१,००८.८१
२०१८-१९	२,८१,७१३	५,५६,५९३	१,०८७.१८
२०१९-२०	२,९६,४०४	६,०३,०४७	१,२८४.२१
२०२०-२१	३,६८,८५७	६,७१,०२०	१,०९२.५७
२०२१-२२	४,७७,६९९	८,४६,५८०	१,६६१.६२
२०२२-२३	४,४४,२७७	८,५६,४५०	१,८३५.८७
२०२३-२४	५,२६,०९६	१०,२३,०१०	१,८४५.२०
एकूण	**३३,६२,८३१**	**६३,०५,१४६**	**१२,३२२.७१**

टिप : २०१२-१३ ते सन २०१७-१८ ची माहिती महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेशी संबंधीत

आधार : राज्य आरोग्य हमी सोसायटी, महाराष्ट्र शासन

तक्ता १०.२८ एकात्मिक महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेअंतर्गत करण्यात आलेल्या प्रमुख शस्त्रक्रिया व अदा दावे रक्कम बाबत आकडेवारी

विशेष उपचार	२०२१-२२		२०२२-२३		२०२३-२४	
	शस्त्रक्रिया/ उपचारांची संख्या	अदा दावे रक्कम (₹ कोटी)	शस्त्रक्रिया/ उपचारांची संख्या	अदा दावे रक्कम (₹ कोटी)	शस्त्रक्रिया/ उपचारांची संख्या	अदा दावे रक्कम (₹ कोटी)
कर्करोगावरील वैद्यकीय उपचार	१,९८,२०२	११०.००	२,१७,३२८	१२४.८६	२,५६,०४२	१७८.७४
हृदयविकार	८९,७८२	३४१.०३	१,१५,५७६	४३७.०९	१,३८,२८७	५६४.३५
मुत्ररोगावरील उपचार	८२,९०७	१२०.०५	९७,३२३	१३५.९५	१,१२,७८५	२०९.३७
प्रजनन संस्थेविषयी उपचार	४६,५५३	९२.२२	६१,१५९	११६.४९	७९,२६३	१६३.३७
अपघात	४८,१५५	९६.४१	६१,७९०	११६.९६	७०,५८८	१६४.१५
बालरोगावरील वैद्यकीय उपचार	३८,८४२	८३.३७	३७,५६९	७९.६५	४८,६१७	१२०.६७
अस्थिव्यंग शस्त्रक्रिया व उपचार	२६,०८५	४३.६५	३७,४२६	६६.४९	४८,६३३	११९.८५
नेत्ररोग शस्त्रक्रिया	२३,२८८	२६.९१	३५,३१४	३८.४८	४६,०३०	५०.८३
कर्करोगावर रेडीओथेरपीव्दारे उपचार	२७,०३६	१४०.१६	२८,२१९	१३८.७८	३१,२८५	२१५.८६
कर्करोगावरील शस्त्रक्रिया	२२,७७७	६२.७५	२४,२००	६५.२१	२७,०३९	८३.२९

आधार : राज्य आरोग्य हमी सोसायटी, महाराष्ट्र शासन

राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रम

१०.२८ राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविण्यासाठी राज्यात महाराष्ट्र राज्य एड्स नियंत्रण सोसायटीची स्थापना करण्यात आली आहे. जनजागृती मोहीम राबवून मार्गदर्शन करणे आणि विशिष्ट गटातील लोकांचे प्रबोधन व देखरेख यावर या कार्यक्रमाचा भर आहे. यामध्ये लैंगिक संसर्गजन्य रोग चिकित्सालयातील रुग्णांच्या व प्रसुतीपूर्व तपासणीसाठी आलेल्या गर्भवती महिलांच्या रक्ताच्या नमुन्याची तपासणी द्वारे संनिरिक्षण केले जाते. सन २०२२-२३ मध्ये ₹ १३८.४५ कोटी खर्च झाला तर सन २०२३-२४ मध्ये ₹ १४९.७४ कोटी खर्च झाला. एचआयव्ही/ एड्सग्रस्त रुग्णांची माहिती तक्ता १०.२९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२९ एचआयव्ही/एड्स रुग्णांची संख्या

('०००)

तपशील	२०२१	२०२२	२०२३
जोखीम गटातील तपासणी केलेल्या व्यक्ती	४,८५७	६,९४८	७,४७०
तीन चाचणी पद्धतीवरुन एचआयव्ही बाधित	१५	१८	१८
एचआयव्ही बाधितांचे प्रमाण (टक्के)@	०.३०	०.२६	०.२४
एड्स रुग्ण	१०.६९	१२.०३	१०.६९
एड्सने मृत्यू	२.३६	२.००	१.९५

@ जोखीम गटातील तपासणी केलेल्या व्यक्तींशी

आधार : महाराष्ट्र राज्य एड्स नियंत्रण संस्था

राज्य रक्त संक्रमण परिषद

१०.२९ सुरक्षित रक्ताचा व रक्तघटकांचा पुरेसा पुरवठा वाजवी दरात करणे हे राज्य रक्त संक्रमण परिषदेचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. सन २००० पासून सिकलसेल ग्रस्त बालके तसेच थॅलेसीमिया व हिमोफिलियाने पीडित रूग्णांना मोफत रक्तपुरवठा केला जातो. रक्त संकलनाबाबतची माहिती तक्ता १०.३० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३० रक्त संकलनाबाबतची माहिती

वर्ष	रक्तकेंद्रे (संख्या)	एकूण संकलन (लाख युनिट)	पैकी, स्वेच्छेने रक्तदान केलेले (लाख युनिट)	कार्ड वितरीत केलेल्या रुग्णांची संख्या		
				सिकलसेल	थॅलेसीमिया	हिमोफिलिया
२०२१	३५४	१६.७३	१६.५८	४६१	७२५	१२६
२०२२	३६८	१९.२८	१९.०८	४२१	६३८	१०३
२०२३	३७५	२०.४४	२०.३६	९०९	५६६	१४८

आधार : राज्य रक्त संक्रमण परिषद, महाराष्ट्र शासन

साथरोग नियंत्रण कार्यक्रम

१०.३० कॉलरा, गॅस्ट्रो, अतिसार, संसर्गजन्य काविळ, विषमज्वर, इत्यादी जलजन्य आजार यांचा उद्रेक व अधूनमधून होणारा उद्भव यांचे संनियंत्रण साथरोग नियंत्रण कार्यक्रमाअंतर्गत केले जाते. या आजारांमुळे होणारी लागण व मृत्यू कमी करण्याकरीता प्रतिबंधात्मक उपाययोजना केल्या जातात. जलजन्य आजारांमुळे लागण झालेल्या व्यक्तींची व मृत्यूंची संख्या तक्ता १०.३१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३१ जलजन्य आजारांमुळे लागण झालेल्या व्यक्तींची व मृत्यूंची संख्या

(संख्या)

आजार	२०२१		२०२२		२०२३	
	लागण झालेले	मृत्यू	लागण झालेले	मृत्यू	लागण झालेले	मृत्यू
कॉलरा	२८१	०	७४७	२०	२२	१
गॅस्ट्रो	२३,९८६	०	२१,४२५	०	२७,७५७	०
अतिसार	४,०२,६०९	३	३,४२,२२५	५	३,२५,९२७	०
संसर्गजन्य काविळ	२,९३६	०	२,११३	०	२,४०३	०
विषमज्वर	३२,४२५	०	२९,७३०	०	३८,६१४	०
लेप्टोस्पायरोसिस	३४७	१०	४५८	१८	१,४८४	८

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

मानवी अवयव प्रत्यारोपण

१०.३१ मानवी उपचारांकरिता मानवी अवयव काढणे, जतन करणे, प्रत्यारोपण करणे तसेच मानवी अवयवांचे व्यापारीकरण रोखणे याबाबत नियमन करण्याकरिता केंद्र शासनाने मानवी अवयव प्रत्यारोपण अधिनियम, १९९४ लागू केला आहे. राज्यात डिसेंबर, २०२३ पर्यंत २८४ अवयव प्रत्यारोपण केंद्रांची नोंदणी करण्यात आली असून त्यापैकी एका प्रकारच्या अवयव प्रत्यारोपणासाठी १३२ केंद्रे व एकापेक्षा जास्त अवयवांच्या प्रत्यारोपणासाठी १५२ केंद्रे आहेत. तसेच प्रत्यारोपणाशिवाय अवयव काढण्याचे केंद्र म्हणून ६७ केंद्रांची नोंदणी झाली आहे. या व्यतिरिक्त नेत्रदान, नेत्रपेढी व बुब्बुळ प्रत्यारोपणासाठी एकूण ३१७ केंद्रे आहेत. प्रत्यारोपणांची संख्या तक्ता १०.३२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३२ प्रत्यारोपणांची संख्या

(संख्या)

प्रत्यारोपण	२०२१	२०२२	२०२३
जीवित			
अ) मूत्रपिंड	५४१	६०८	५९३
ब) यकृत	२०९	३१८	२९५
मृतवत			
अ) मूत्रपिंड	२६	८६	६९
ब) यकृत	२०	६४	५८
क) हृदय	८	६	१०
ड) फुफ्फुस	०	१	१०
ई) बुब्बुळ	१,३६९	३,२३८	१,७५९

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

महिला व बाल विकास

१०.३२ महिला सक्षमीकरण आणि बालविकास म्हणजे महिलांना दर्जेदार शिक्षणाबरोबर महिलांना आत्मविश्वास, सन्मान आणि आर्थिक क्षमतेसह जगण्यासाठी सक्षम करणे आणि दर्जेदार शिक्षण व पोषणासह मुलांच्या संगोपनावर लक्ष केंद्रित करणे होय. महिला आणि बालकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी शासन सातत्याने प्रयत्नशील आहे.

महिला विकास

१०.३३ 'स्त्री-पुरुष समानता साध्य करणे आणि सर्व महिला व मुलींना सक्षम करणे' हे शाश्वत विकास ध्येयांपैकी एक ध्येय आहे. महिलांना आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय उपक्रमात संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी राज्यात विविध धोरणे, कार्यक्रम आणि योजना राबविण्यात येत आहेत. राज्य शासनाने दि. ७ मार्च, २०२४ रोजी राज्याचे चौथे महिला धोरण जाहीर केले आहे. धोरणाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे:

- महिला व मुलींसाठी आर्थिक आणि सामाजिक धोरणांद्वारे सक्षम वातावरण निर्माण करणे
- राज्यातील सर्व क्षेत्रांमध्ये, संस्थांमध्ये समानता आणि महिला सक्षमीकरणाला चालना देणे, त्यांचे समर्थन मिळविणे व त्यांना प्रेरित करणे
- शासनाच्या सर्व स्तरांवर विकास, नियोजन आणि अंमलबजावणी मध्ये समानता आणि महिला सक्षमीकरणाचा दृष्टिकोन मुख्य विचार म्हणून पुढे आणणे
- महिला व मुलींचे नागरी व राजकीय अधिकार जपणे
- सामाजिक आर्थिक व प्रशासकीय यंत्रणेमध्ये तसेच सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रात महिला सक्षमीकरण व समानता अधिक बळकट करणे महिला व मुलींच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासासाठी पोषक वातावरण तयार करणे

मिशन शक्ती

१०.३४ महिलांची सुरक्षा, संरक्षण व सक्षमीकरण याकरिता २०२२-२३ पासून केंद्र शासनाने एकात्मिक महिला सक्षमीकरण कार्यक्रम - 'मिशन शक्ती' एकछत्री योजनेच्या स्वरूपात सुरु केला आहे. महिलांची सुरक्षा व संरक्षण याकरिता संबल आणि महिला सक्षमीकरणाकरिता सामर्थ्य या मिशन शक्तीच्या दोन उपयोजना आहेत. संबल उपयोजनेमध्ये सखी वन स्टॉप सेंटर, बेटी बचाओ बेटी पढाओ, इत्यादी योजनांचा समावेश आहे. सामर्थ्य उपयोजनेमध्ये उज्ज्वला गृह, स्वाधार गृह व नोकरी करणाऱ्या महिलांसाठी वसतिगृहे या योजनांचा समावेश आहे.

१०.३४.१ **सखी वन स्टॉप सेंटर:** हिंसाचाराने पीडित महिलांना एकाच छत्राखाली एकात्मिक आधार व सहाय्य देणे आणि महिलांना वैद्यकीय, कायदेशीर, मनोवैज्ञानिक व समुपदेशन सहाय्यासह आपत्कालीन व सर्वसाधारण स्थितीत तातडीने मदत करणे ही या योजनेची उद्दिष्टे आहेत. राज्यात ४२ सखी वन स्टॉप सेंटर आहेत. सन २०२२-२३ मध्ये ५,५५२ महिलांना आणि सन २०२३-२४ मध्ये ६,२५० महिलांना सहाय्य प्रदान करण्यात आले.

१०.३४.२ **बेटी बचाओ बेटी पढाओ:** मुलींच्या जीविताची, सुरक्षिततेची व शिक्षणाची खात्री देणे आणि लिंग भेदावर आधारीत लिंग निवड प्रथेचे निर्मूलन करणे ही या योजनेची उद्दिष्टे आहेत. राज्यात ही योजना बालकांमधील मुलामुलींचे दर कमी असलेल्या दहा जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत, जन - जागरण मोहिमेद्वारे मुलींचा जन्मदर वाढविणे, गर्भवती महिलांची नोंदणी, मुलींचा जन्म साजरा करणे, आरोग्य शिबिरे आयोजित करणे, मुलींच्या शिक्षणाविषयी मार्गदर्शन करणे, गुड्डा - गुड्डी फलक लावणे, मुले व मुली यांच्या जन्मांची संख्या असलेले फलक सार्वजनिक ठिकाणी लावणे व जिल्हास्तरीय विविध स्पर्धा राबविणे असे अनेक उपक्रम राबविण्यात येतात.

१०.३४.३ **उज्ज्वला गृह:** जन जागृती निर्माण कार्यक्रमामार्फत महिला व मुलांची लैंगिक शोषणासाठी केली जाणारी तस्करी रोखणे, पीडित महिलांना सुटकेसाठी व समाजामध्ये पुन्हा सामावून घेण्यासाठी मदत करणे आणि अन्न, वस्त्र, निवारा, समुपदेशनासह वैद्यकीय उपचार, कायदे विषयक मदत, व्यावसायिक प्रशिक्षण व मार्गदर्शन यासारख्या प्राथमिक गरजा पुरवून त्यांचे पुनर्वसन करणे ही या योजनेची उद्दिष्टे आहेत. सद्यस्थितीत राज्यात सात उज्ज्वला गृहे कार्यरत आहेत. या योजनेंतर्गत सन २०२२-२३ आणि सन २०२३-२४ मध्ये अनुक्रमे ४३२ आणि ३३४ महिलांना सहाय्य करण्यात आले.

१०.३४.४ **स्वाधार गृह:** या योजनेअंतर्गत निराधार, बेघर, विधवा, परित्यक्ता, कौटुंबिक हिंसाचाराच्या बळी असलेल्या, नैसर्गिक आपत्तीमध्ये बेघर झालेल्या, तुरुंगातून सुटका झालेल्या परंतु कुटुंबांचा आधार नसलेल्या कैदी, कुंटणखान्यांतून सुटका केलेल्या, इत्यादी बिकट परिस्थितीतील महिलांचे संरक्षण, निवारा, संगोपन, शिक्षण आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण देऊन पुनर्वसन करण्यात येते. सद्यस्थितीत राज्यात १२ स्वाधारगृहे कार्यरत आहेत. सन २०२२-२३ आणि सन २०२३-२४ मध्ये या योजनेअंतर्गत अनुक्रमे १,२९८ आणि २,२१८ महिलांना सहाय्य करण्यात आले.

१०.३४.५ **नोकरी करणाऱ्या महिलांसाठी वसतिगृह:** नोकरी करणाऱ्या महिलांना त्यांच्या मुलांसाठी डे-केअर सेंटर सुविधेसह सुरक्षित आणि सोयीस्कर निवासस्थानाची उपलब्धता करून देणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. या योजनेअंतर्गत, महानगरांसाठी ₹ ५०,००० व इतर ठिकाणांसाठी ₹ ३५,००० पेक्षा कमी मासिक उत्पन्न असलेल्या नोकरी करणाऱ्या अविवाहित, विधवा, घटस्फोटित, विभक्त, विवाहित परंतु ज्यांचे पती किंवा जवळचे कुटुंबीय त्याच भागात राहत नसणाऱ्या आणि नोकरीसाठी प्रशिक्षण सुरु असलेल्या महिलांकरिता वसतिगृह इमारत बांधण्यासाठी किंवा भाडेतत्वावर घेतलेल्या जागेत वसतिगृह चालविण्यासाठी अशासकीय सामाजिक स्वयंसेवी संस्थांना आर्थिक सहाय्य दिले जाते. वसतिगृहातील महिलांना त्यांच्या निवासासाठी भाडे आकारले जाते. राज्यात अशी ७४ वसतिगृहे कार्यरत आहेत. सन २०२२-२३ मध्ये ३,९०४ महिलांनी आणि सन २०२३-२४ मध्ये ५,४८३ महिलांनी या सुविधांचा लाभ घेतला.

१०.३५ राज्यात महिला केंद्रीत विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. महिला केंद्रीत निवडक योजनांची प्रगती तक्ता १०.३३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३३ महिला केंद्रीत निवडक योजनांची प्रगती

(₹ कोटी)

योजना	२०२२-२३		२०२३-२४	
	लाभार्थ्यांची संख्या	खर्च	लाभार्थ्यांची संख्या	खर्च
शासकीय महिला वसतिगृहे/ महिला आधार गृहे/ संरक्षण गृहे/ राज्य गृहे	७,१७९	१४.८७	६,६५४	१५.३१
आधार गृह	२,२२१	०.०६	२,००५	०.०५
महिला समुपदेशन केंद्रे	२४,०८९	३.८०	२५,७३४	४.२०
शुभ मंगल सामूहिक विवाह योजना	८३	०.०५	०	०
मनोधैर्य योजना	६२३	१५.००	उ ना	४८.००
कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण	१३,७४७	२८.२५	११,७२२	३०.९५

आधार : महिला व बालविकास आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन — उ ना - उपलब्ध नाही

निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग

१०.३६ बॉम्बे ग्रामपंचायती आणि महाराष्ट्र जिल्हा परिषदा आणि पंचायत समित्या (सुधारणा) अधिनियम २०११ नुसार, पंचायत राज संस्थांमध्ये एकूण जागांपैकी पन्नास टक्के जागा महिलांसाठी राखीव आहेत. राज्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांसाठीच्या राखीव जागा तक्ता १०.३४ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता १०.३४ राज्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांसाठी राखीव जागांची माहिती

(दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी)

स्थानिक स्वराज्य संस्था (संख्या)	एकूण जागा	महिलांसाठी राखीव जागा
महानगरपालिका (२९)	२,८७०	१,४४२
नगरपरिषद (२४५)	६,०७२	३,०७५
नगरपंचायत (१४६)	२,४६५	१,३०५
जिल्हा परिषद (३४)	२,०००	१,००८
पंचायत समिती (३५१)	४,०००	२,०००
ग्रामपंचायत (२७,९१३)	२,४३,१७४	१,३२,६४२
एकूण	**२,६०,५८१**	**१,४१,४७२**

आधार : राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र शासन

१०.३६.१ सतराव्या लोकसभेत (२०१९-२०२४) महाराष्ट्रातील ४६ विद्यमान खासदारांपैकी आठ महिला खासदार आहेत. सोळाव्या लोकसभेत (२०१४-२०१९) महाराष्ट्रातील ४८ विद्यमान खासदारांपैकी पाच महिला खासदार होत्या. राज्यसभेत १८ विद्यमान खासदारांपैकी चार महिला खासदार आहेत. चौदाव्या महाराष्ट्र विधानसभेत (२०१९-२०२४) दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी २८३ विद्यमान आमदारांपैकी २६ महिला आमदार आहेत. महाराष्ट्र विधान परिषदेत दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी ५७ विद्यमान आमदारांपैकी चार महिला आमदार आहेत.

महिला आर्थिक विकास महामंडळ

१०.३७ राज्य शासनाने महिला सक्षमीकरणाच्या विविध योजना स्वयंसहाय्य गटांमार्फत राबविण्यासाठी महिला आर्थिक विकास महामंडळास (माविम) नोडल संस्था म्हणून घोषित केले आहे. स्वयंसहाय्य गटांच्या माध्यमातून महिलांचे एकत्रीकरण, महिलांचे क्षमतावर्धन, महिलांमध्ये आत्मविश्वास वाढविणे, उद्योजकता विकास करणे, स्वयंसहाय्य गटांच्या फेडरेशन असलेल्या लोकसंचलित संसाधन केंद्रामार्फत रोजगारांच्या संधी निर्माण करणे ही माविमची प्रमुख उद्दिष्टे आहेत. समान संधी आणि शासनामध्ये महिलांचा सहभाग आणि स्वयंसहाय्य गटांसोबत तळागाळात काम करणाऱ्या संस्था निर्माण करणे यासाठीदेखील माविम प्रोत्साहन देते. शासन माविम स्वयंसहाय्य गटांना बाजारपेठ मिळवून देते, तसेच महिलांमधील नेतृत्व गुण व प्रशासकीय क्षमता वृध्दींगत करण्यासाठी प्रशिक्षण आयोजीत करते. सन २०२३-२४ मध्ये स्वयंसहाय्य गटांची एकूण संचित बचत ₹ २,३५३.३२ कोटी होती तसेच स्वयंसहाय्य गटांना विविध वित्तीय संस्थांकडून एकूण ₹ ८,१३८.७१ कोटी कर्ज प्राप्त झाले आणि त्यांनी एकूण ₹ ८,९२७.६८ कोटी अंतर्गत कर्ज वितरीत केले. महिला स्वयंसहाय्य गटांची माहिती तक्ता १०.३५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३५ महिला स्वयंसहाय्य गटांची माहिती

(दि. ३१ मार्च, २०२४ रोजी)

तपशील	ग्रामीण	नागरी	एकूण
माविम अंतर्गत गावे व शहरे (संख्या)	१०,४९५	२५९	-
स्वयंसहाय्य गटांची संख्या	९९,६९९	६५,३३०	१,६५,०२९
सदस्य संख्या (लाख)	१३	७.०१	२०.०१
वित्तीय संस्थेकडून प्राप्त कर्जे (आवर्ती) (₹ कोटी)	५,९५७.४५	२,१८१.२६	८,१३८.७१

आधार : महिला आर्थिक विकास महामंडळ, महाराष्ट्र शासन

१०.३७.१ **लोकसंचलित संसाधन केंद्र**: लोकसंचलित संसाधन केंद्र हा संस्था नोंदणी अधिनियम, १८६० अंतर्गत नोंदणीकृत असलेला गट असून २५ किमीच्या परिघात येणाऱ्या सुमारे २० ते २५ गावांतील २५० ते ३०० स्वयंसहाय्य गटांचा समूह आहे. महिलांच्या उदरनिर्वाहासाठी कौशल्य विकास प्रशिक्षण, बँक जोडणी, उत्पादित वस्तूंना बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे यांसारख्या प्राथमिक सेवा स्वयंसहाय्य गटांना पुरविणे हे लोकसंचलित संसाधन केंद्रांचे कार्य आहे. मार्च, २०२४ अखेर राज्यात २९५ लोकसंचलित संसाधन केंद्रे कार्यरत आहेत.

१०.३७.२ **तेजश्री फायनान्शिअल सर्व्हिसेस**: अति गरीब व कर्जबाजारी महिलांना कर्जमुक्त करण्यासाठी तेजश्री फायनान्शिअल सर्व्हिसेस ही योजना स्वयंसहाय्य गटांमार्फत राबविण्यात येत आहे. या योजनेंतर्गत i) एक लाख महिलांना ₹ १०,००० रक्कमेपर्यंत वैयक्तिक कर्ज ii) दहा हजार कर्जपिडीत महिलांना कर्ज परतफेड करण्यासाठी ₹ २०,००० पर्यंतचे वित्तीय सहाय्य व iii) लोकसंचलित संसाधन केंद्रामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या ३०० महिला सामाजिक उपक्रमांसाठी दोन लाखांपर्यंत खेळते भांडवल उपलब्ध करुन दिले जाते. या योजनेअंतर्गत मार्च, २०२४ पर्यंत एकूण ₹ ११९.६२ कोटी कर्ज वितरीत करण्यात आले.

१०.३७.३ **नव तेजस्विनी**: हा प्रकल्प इंटरनॅशनल फंड फॉर ॲग्रीकलचरल डेव्हलपमेंटच्या सहाय्याने गरीब व गरजू महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी नव तेजस्विनी ग्रामीण महिला उपक्रम विकास प्रकल्प राज्यात सुरु करण्यात आला आहे. या प्रकल्पात मुख्यत्वे बाजाराभिमुख उद्योगांना प्रोत्साहन, सहाय्यक सेवा उपलब्ध करणे व संस्थात्मक विकास आणि प्रकल्प व्यवस्थापन यावर लक्ष केंद्रीत केले आहे. या प्रकल्पाद्वारे महिलांच्या नेतृत्वाखालील शेतकरी उत्पादक संस्था, सूक्ष्म उद्योजक, लोकसंचलित संसाधन केंद्रामार्फत राबविले जाणारे शेती उपक्रम, बिगरशेती उपक्रम आणि शेतीशी संलग्न उपक्रमांना सहाय्य करण्यात येते. सन २०२२-२३ मध्ये ३,५८,३६९ महिलांना ₹ १,१९२.६६ कोटी कर्ज आणि सन २०२३-२४ मध्ये ५,६३,०७३ महिलांना ₹ २,१९०.४० कोटी कर्ज वितरीत करण्यात आले.

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग

१०.३८ महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग ही एक वैधानिक संस्था असून ती पीडित महिलांनी दाखल केलेल्या तक्रारींवर नियमितपणे सुनावण्या/सार्वजनिक सुनावण्या घेते, मोफत कायदे विषयक सेवा व समुपदेशन पुरविते. स्व-संरक्षण कार्यक्रम, स्त्री-पुरूष समानतेविषयी जागरुकता, कायदेविषयक साक्षरता, सायबर गुन्हे, कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम, २००५, कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध, मनाई आणि निवारण) अधिनियम २०१३, ॲसिड हल्ल्याने पीडित महिलांचे पुनर्वसन, पाळणा घरासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे तयार करणे, इत्यादी महिलांशी निगडीत विविध मुद्यांवर कार्यशाळा, प्रशिक्षण कार्यक्रम व चर्चासत्रे या आयोगामार्फत आयोजित करण्यात येतात. या उपक्रमांवर सन २०२२-२३ मध्ये ₹ २५.६६ लाख तर सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ६३.६१ लाख खर्च झाला.

महिलांवरील अत्याचार

१०.३९ महिलांवर शारीरिक किंवा मानसिकरित्या केल्या जाणाऱ्या प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष क्रूर कृत्यांना महिलांवरील अत्याचार असे संबोधले जाते. प्रति लाख महिला लोकसंख्येमागे महिलांवरील अत्याचारांची संख्या सन २०२१-२२ मध्ये ६६ आणि सन २०२२-२३ मध्ये ७६ होती. महिलांवरील अत्याचारांचे नोंदवलेले गुन्हे तक्ता १०.३६ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता १०.३६ महिलांवरील अत्याचारांचे राज्यात नोंदविलेले गुन्हे

(संख्या)

गुन्हे शीर्ष	२०२१	२०२२	२०२३
बलात्कार	५,९५४	७,०८४	७,५२१
अपहरण व पळवून नेणे	७,५५९	९,२९७	९,६९८
हुंडाबळी	१७२	१८०	१६९
पती व नातेवाईकांकडून झालेली क्रूर कृत्ये	१०,०९५	११,३६७	११,२२६
विनयभंग	१२,९४५	१४,४३४	१७,२८१ (विनयभंग व लैंगिक अत्याचार एकत्रित)
लैंगिक अत्याचार	१,२८७	१,६४९	
अनैतिक व्यापार	९५	६५	१७४
इतर	१,४१९	१,२५५	१३१२
एकूण	**३९,५२६**	**४५,३३१**	**४७,३८१**

आधार : विशेष पोलीस महानिरिक्षक, (महिला व बाल अपराध प्रतिबंध विभाग) यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

बाल विकास

१०.४० प्रत्येक बालकाला संरक्षित वातावरणात क्षमता विकसित करण्याची समान संधीची सुनिश्चिती करण्यासाठी बाल धोरण २०१४ राज्यात राबविण्यात येत आहेत. राज्यात बालविकासाच्या विविध योजना राबविण्यात येत आहेत.

एकात्मिक बाल विकास सेवा

१०.४१ ग्रामीण, आदिवासी व झोपडपट्टी भागातील शाळापूर्व बालकांची योग्य वाढ व विकास साधण्यासाठी एकात्मिक सेवा पुरविणे हे एकात्मिक बाल विकास सेवा कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट आहे. हा कार्यक्रम ५५३ बाल विकास प्रकल्पांमधील ९७,४७५ अंगणवाड्या व १३,०११ मिनी अंगणवाड्यांमार्फत राबविला जातो. या योजने अंतर्गत सहा वर्षाखालील बालके, गर्भवती स्त्रिया व स्तन्यदा माता यांच्यासाठी लसीकरण, पूरक पोषण आहार, आरोग्य तपासणी, संदर्भ सेवा, पोषण व आरोग्य शिक्षण आणि शालेय पूर्व शिक्षण अशा मूलभूत सेवा पुरविल्या जातात.

१०.४१.१ **पोषण कार्यक्रम:** पूरक पोषण कार्यक्रम सहा वर्षाखालील बालके, गर्भवती महिला आणि स्तन्यदा माता यांच्या किमान पोषण गरजा भागविण्यासाठी व त्यांना आरोग्य सेवा पुरविण्यासाठी एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनेअंतर्गत राबविला जातो. दुर्गम व संवेदनशील भागातील कुपोषण नियंत्रित करून अर्भक मृत्यू कमी करणे हे देखील या योजनेचे एक उद्दिष्ट आहे. सन २०२२-२३ मध्ये ७१.४७ लाख लाभार्थ्यांवर ₹ २,०६८.४२ कोटी खर्च झाला तर सन २०२३-२४ मध्ये ६५.२८ लाख लाभार्थ्यांवर ₹ १,६२९.५२ कोटी खर्च झाला. राज्यातील ० ते ५ वर्षे वयोगटातील बालकांची पोषण श्रेणी निहाय टक्केवारी तक्ता १०.३७ मध्ये दिली आहे आणि राज्यातील ० ते ५ वर्षे वयोगटातील तीव्र कुपोषित व मध्यम तीव्र कुपोषित बालकांची टक्केवारी तक्ता १०.३८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३७ राज्यातील ० ते ५ वर्षे वयोगटातील बालकांची पोषण श्रेणी निहाय टक्केवारी

महिना	क्षेत्र	वजन केलेली बालके (संख्या)	बालकांची टक्केवारी		
			सर्वसाधारण वजनाची	मध्यम कमी वजनाची	तीव्र कमी वजनाची
मार्च, २०२२	ग्रामीण	४०,५६,६८३	९३.९	५.२	०.९
	आदिवासी	८,८०,५३८	८१.६	१४.९	३.५
	नागरी	१२,७९,०४६	९१.३	७.९	०.९
	एकूण	६२,१६,२६७	९१.६	७.१	१.२
मार्च, २०२३	ग्रामीण	३८,५३,५८५	९४.१	५.१	०.९
	आदिवासी	८,६०,४१८	८१.७	१४.८	३.५
	नागरी	१२,२३,४७६	९२.३	७.०	०.७
	एकूण	५९,३७,४७९	९१.९	६.९	१.२
मार्च, २०२४	ग्रामीण	३४,२३,६९४	९४.२	५.०	०.९
	आदिवासी	८,११,२८९	८१.३	१५.२	३.५
	नागरी	१५,२१,४१६	९३.४	६.१	०.६
	एकूण	**५७,५६,३९९**	**९२.१**	**६.७**	**१.२**

आधार : एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता १०.३८ राज्यातील ० ते ५ वर्षे वयोगटातील अतितीव्र कुपोषित व मध्यम तीव्र कुपोषित बालकांची टक्केवारी

महिना	एकूण बालके (संख्या)	बालकांची टक्केवारी	
		अतितीव्र कुपोषित	मध्यम तीव्र कुपोषित
मार्च, २०२३	४१,६७,१८०	१.९३	५.०९
मार्च, २०२४	४२,६२,६५२	१.२१	३.९२

आधार : एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

१०.४१.२ **ग्राम बाल विकास केंद्र**: कुपोषणास आळा घालण्यासाठी एकात्मिक बाल विकास सेवा कार्यक्रमा अंतर्गत गाव/अंगणवाडी स्तरावर ग्राम बाल विकास केंद्रे सुरू करण्यात आली आहेत. अतितीव्र कुपोषित बालकांमधील कुपोषण निर्मूलनासाठी खास तयार केलेल्या उर्जायुक्त पौष्टीक आहारासह वैद्यकीय सल्ला दिला जातो. अंगणवाडीत तीन नियमित आहारा सोबत मुलांना दिवसातून तीन वेळा अतिरिक्त आहार दिला जातो तसेच सर्व वैद्यकीय सुविधा पुरविल्या जातात.

१०.४१.३ **पोषण अभियान**: एकात्मिक बालविकास सेवा योजनेअंतर्गत पोषण अभियानाची सर्व जिल्ह्यांमध्ये अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. या अभियानाची (i) कुपोषणाचे प्रमाण सहा टक्क्यांनी कमी करणे, (ii) लहान बालके, किशोरवयीन मुली व महिलांमधील रक्तक्षयाचे प्रमाण नऊ टक्क्यांनी कमी करणे व (iii) कमी वजनाच्या बालकांचे प्रमाण सहा टक्क्यांनी कमी करणे ही प्रमुख उद्दिष्टे आहेत. सामुदायिक गतीशिलता आणि लोकसहभागाला चालना देण्यासाठी, सन २०१८ पासून दरवर्षी सप्टेंबर महिना 'राष्ट्रीय पोषण माह' म्हणून राज्यात साजरा केला जातो. या अभियानावर सन २०२२-२३ मध्ये ₹ ६२.२३ कोटी तर सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ८८.२४ कोटी खर्च झाला. सन २०२२-२३ च्या तुलनेत २०२३-२४ मध्ये गरोदर महिलांमधील रक्तक्षयाचे प्रमाण ०.३२ टक्क्यांनी कमी झाले आणि २०२२-२३ च्या तुलनेत २०२३-२४ मध्ये स्तनपान करणाऱ्या महिलांमधील रक्तक्षयाचे प्रमाण ०.५२ टक्क्यांनी कमी झाले.

१०.४१.४ **माझी कन्या भाग्यश्री योजना:** मुलींच्या जन्मदरात वाढ करणे, गर्भलिंग चाचणी रोखणे, मुलींच्या शिक्षणासाठी प्रोत्साहन व हमी देणे, मुलींच्या आरोग्याचा दर्जा सुधारणे ही या योजनेची उद्दिष्टे असून ही योजना मुली असलेल्या व ₹ ७.५० लाख पर्यंत वार्षिक उत्पन्न असणाऱ्या कुटुंबांना लागू करण्यात आली आहे. एका मुलीच्या जन्मानंतर मातेने/ पित्याने कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया केल्यास मुलीच्या नावे बँकेत ₹ ५०,००० मुदत ठेव म्हणून गुंतवण्यात येतात. दोन मुलींच्या जन्मानंतर मातेने/ पित्याने कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया केल्यास प्रत्येक मुलीच्या नावे बँकेत ₹ २५,००० मुदत ठेव म्हणून गुंतवण्यात येतात. या योजनेअंतर्गत सन २०२२-२३ मध्ये ४,६७९ लाभार्थ्यांवर ₹ ११.७८ कोटी खर्च झाला तर सन २०२३-२४ मध्ये २,८८९ लाभार्थ्यांवर ₹ ६.७८ कोटी खर्च झाला.

१०.४१.५ **लेक लाडकी योजना:** मुलींचा जन्मदर वाढवणे, मुलींचा मृत्यूदर कमी करणे, कुपोषण कमी करणे, मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे, शाळाबाह्य मुलींचे प्रमाण शून्यावर आणणे आणि बालविवाह रोखणे ही या योजनेची उद्दिष्टे आहेत. मुलींच्या सक्षमीकरणासाठी लेक लाडकी योजना ऑक्टोबर, २०२३ मध्ये सुरू करण्यात आली आहे. पिवळ्या व केशरी शिधापत्रिकाधारक कुटुंबांना मुलीच्या जन्मानंतर ₹ १,०१,००० इतकी रक्कम पाच टप्प्यात अनुदान देण्यात येत आहे.

- मुलीच्या जन्मानंतर ₹ ५,०००
- मुलीला पहिल्या इयत्तेत ₹ ६,०००
- सहाव्या इयत्तेत ₹ ७,०००
- अकरावीमध्ये ₹ ८,०००
- वयाच्या १८ वर्षानंतर ₹ ७५,०००

या योजनेअंतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये १५,५७४ लाभार्थ्यांवर ₹ ७.७९ कोटी खर्च झाला.

१०.४१.६ **बेबी केअर किट**: प्राथमिक आरोग्य केंद्र अथवा शासकीय रूग्णालयात प्रसुती होणाऱ्या मातांना नवजात बालकांसाठी ₹ २,००० पर्यंतच्या बेबी केअर किट बॅग उपलब्ध करून देण्यात येतात. ही योजना कुटुंबातील पहिल्या बालकासाठी लागू आहे. सन २०२२-२३ मध्ये ४.०१ लाख बेबी केअर किट वितरित करण्यात आल्या व ८० कोटी खर्च झाले तर सन २०२३-२४ मध्ये ६.०१ लाख बेबी केअर किट वितरित करण्यात आल्या व १२० कोटी खर्च झाले.

१०.४१.७ **पूर्व बाल्यावस्थेतील संगोपन व शिक्षण:** महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व शिक्षण परिषदेने मुलाच्या शैक्षणिक विकासाच्या अवस्थांवर आधारित तीन ते सहा वर्ष वयोगटासाठी 'बालशिक्षणक्रम' अभ्यासक्रम विकसित केला असून या अभ्यासक्रमास 'आकार' असे नाव देण्यात आले आहे. सन २०२३-२४ मध्ये 'आकार' बालशिक्षण कार्यक्रमाद्वारे ऑनलाईन पद्धतीने सर्व अंगणवाड्यांमधील विद्यार्थ्यांचे शालेयपूर्व उपक्रम पूर्ण करण्यात आले असून २५,९४,२०९ बालकांना लाभ मिळाला.

१०.४१.८ **किशोरवयीन मुलींसाठी योजना:** केंद्र शासनाचा आकांक्षित जिल्हा कार्यक्रम राज्यातील चार जिल्ह्यांमध्ये (गडचिरोली, नंदूरबार, धाराशिव आणि वाशिम) राबविण्यात येत आहे. या चार आकांक्षित जिल्ह्यांमध्ये सन २०२२-२३ पासून किशोरवयीन मुलींसाठी सुधारित योजना राबविण्यात येत आहे. या योजनेचा उद्देश निवडक किशोरवयीन मुलींची (१४ ते १८ वर्षे) आरोग्य व पोषण स्थिती सुधारण्यासाठी पोषण घटकाअंतर्गत पोषण सहाय्य देणे तसेच पोषणेतर घटकाअंतर्गत लोह व फॉलिक ॲसिड गोळया पुरविणे, आरोग्य तपासणी, संदर्भ सेवा, पोषण व आरोग्य शिक्षण, कौशल्य विषयक प्रशिक्षण देणे, इत्यादी आहे. शासन प्रति लाभार्थी प्रति दिन ₹ ९.५० खर्च करते. सन २०२२-२३ मध्ये १,२४,७७९ लाभार्थ्यांवर ₹ ३४.५६ कोटी खर्च झाला तर सन २०२३-२४ मध्ये १,१९,३९६ लाभार्थ्यांवर ₹ ३३.३० कोटी खर्च झाला.

१०.४१.९ **अंगणवाडी दत्तक धोरण**: लोकसहभागातून अंगणवाडीच्या बळकटीकरणासाठी शासन ऑक्टोबर, २०२२ पासून अंगणवाडी दत्तक धोरण राबवित आहे. आस्थापनांमार्फत i) सामाजिक दायित्व कार्यक्रम (सीएसआर) ii) अशासकीय सामाजिक स्वयंसेवी संस्था, विविध ट्रस्ट, रोटरी क्लब, लायन्स क्लब, इत्यादी आणि iii) व्यक्ती/कुटुंब/समूह यांच्याद्वारे अंगणवाडी दत्तक घेता येते. अंगणवाडी दत्तक घेणाऱ्या संस्थेकडून पायाभूत सुविधा व शैक्षणिक सुविधा, उंची व वजनमापन यंत्रे, प्रशिक्षण व कौशल्य विकास कार्यक्रम, आरोग्य तपासणी, इत्यादी सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जातात. या धोरणाअंतर्गत मार्च, २०२४ पर्यंत सीएसआर आणि अशासकीय सामाजिक स्वयंसेवी संस्थांमार्फत ३,४४२ अंगणवाड्या दत्तक घेण्यात आल्या आहेत.

१०.४१.१० **भारतरत्न डॉ. एपीजे अब्दुल कलाम अमृत आहार योजना** : अनुसूचित आणि अतिरिक्त आदिवासी घटक कार्यक्रम क्षेत्रात उष्मांक आणि प्रथिने यांच्या अभावामुळे निर्माण झालेल्या कुपोषणाच्या समस्येचा सामना करणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. गर्भधारणेनंतर प्राथमिक आरोग्य केंद्रात आणि जवळच्या अंगणवाडी/ मिनी अंगणवाडी केंद्रात नोंदणी केल्यापासून गर्भवती महिला व स्तनदा माता यांना बाळंतपणानंतर सहा महिने पूर्ण होईपर्यंत महिन्यातून २५ दिवस एक वेळचा पूर्ण चौरस आहार देण्यात येतो. अंगणवाडी केंद्रात नाव नोंदविलेल्या सहा महिन्यावरील ते सहा वर्षे वयोगटातील शाकाहारी मुलांस दोन केळी आणि मांसाहारी मुलास एक उकडलेले अंडे आठवड्यातून चार वेळा देण्यात येते. सदर योजना राज्यातील १६ जिल्ह्यातील १११ प्रकल्पातील १४,३२२ अंगणवाड्यांमार्फत राबविण्यात येते. या योजनेंतर्गत सन २०२२-२३ मध्ये १.१६ लाख गर्भवती व स्तनदा माता आणि ५.८१ लाख बालके यांच्याकरिता २०३.८२ कोटी खर्च झाला. सन २०२३-२४ मध्ये १.१४ लाख गर्भवती व स्तनदा माता आणि ६.९४ लाख बालके यांच्याकरिता १७२.२७ कोटी खर्च झाला.

मिशन वात्सल्य योजना

१०.४२ बिकट परिस्थितीतील तसेच इतर असुरक्षित बालकांसाठी शासन व नागरी संस्था यांच्या भागीदारीतून सुरक्षित वातावरण निर्मिती करणे हा मिशन वात्सल्य या योजनेचा उद्देश आहे. बाल न्याय मंडळे, राज्य बाल संरक्षण संस्था, जिल्हा बाल संरक्षण संस्था, शासकीय/अशासकीय सामाजिक स्वयंसेवी संस्थांची बालगृहे, निरीक्षण गृहे, अनुरक्षण गृहे, खुली निवारा गृहे, विशेष दत्तक स्रोत संस्था, बाल कल्याण समित्या, इत्यादी कार्यक्रम मिशन वात्सल्य या योजनेत समाविष्ट करण्यात आले आहेत. विविध कार्यक्रमांची माहिती खालीलप्रमाणे आहे.

- विधी संघर्षग्रस्त आणि न्यायिक चौकशीसाठी पोलिसांनी ताब्यात घेतलेली मुले बाल न्याय मंडळांच्या आदेशानुसार निरीक्षण गृहात दाखल केली जातात. निरीक्षण गृहास शासनाकडून प्रति निवासी दरमहा ₹ ३,००० सहायक अनुदान दिले जाते.

- संगोपन आणि संरक्षणाची गरज असलेल्या १८ वर्षे वयापर्यंतच्या अनाथ, सोडून दिलेल्या, हरवलेल्या, विशेष काळजीची गरज असलेल्या एच.आय.व्ही./एड्सबाधित, संकटग्रस्त आणि अत्याचारीत मुला/ मुलींना बालगृहांत प्रवेश दिला जातो. शासनाकडून प्रति निवासी दरमहा ₹ ३,००० सहायक अनुदान बालगृहांना देण्यात येते.

- वयाची १८ वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर बालगृहातील मुलांना बालगृह सोडावे लागते. तथापि, वयाच्या १८ व्या वर्षी प्रशिक्षण किंवा शिक्षण अपूर्ण राहिल्याने त्यांच्यापैकी काही मुलांचे पुर्णत: पुनर्वसन झालेले नसते. अशा मुलांचे अनुरक्षणगृहांत पुनर्वसन केले जाते. शासनाकडून अनुरक्षण गृहांना प्रति निवासी दरमहा ₹ २,००० सहायक अनुदान देण्यात येते.

मिशन वात्सल्य योजनेअंतर्गत लाभार्थ्यांवर झालेला घटकनिहाय खर्च तक्ता १०.३९ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.३९ मिशन वात्सल्य योजनेअंतर्गत लाभार्थ्यांवर झालेला घटकनिहाय खर्च

घटक	संस्थांची संख्या	क्षमता	२०२२-२३		२०२३-२४	
			लाभार्थी संख्या	खर्च (₹ लाख)	लाभार्थी संख्या	खर्च (₹ लाख)
शासकीय						
निरीक्षण गृहे	१२	४२५	८७	८२.०२	१८३	७१०.४०
बालगृहे	२५	१३००	३९२	१८९.२९	३५९	१४८.००
अनुरक्षण गृहे	६		-		-	
खुली निवारा गृहे	६	२३५	२६७	१३०.१४	१६९	१०७.७५
दत्तक संस्था	१८	२०७	१९०	३०६.९२	१९६	२६३.८०
अशासकीय सामाजिक स्वयंसेवी संस्था						
निरीक्षण गृहे	४०	१,९८४	८१२	१,३६१.०९	९४५	१,८७३.४१
बाल गृहे	३२३					
एचआयव्ही बाल गृहे	१०	६२५	३२०	१७७.९१	३७३	९८७.६०
एकूण	**४४०**	**४,७७६**	**२,०६८**	**२,२४७.३७**	**२,२२५**	**४,०९०.९६**

आधार : महिला व बाल विकास आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

१०.४३ **फिरते पथक प्रकल्प:** रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांची काळजी घेण्याच्या दृष्टीने आणि त्यांना शिक्षण व समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी राज्य शासनाने फिरते पथक हा नाविन्यपूर्ण प्रकल्प डिसेंबर, २०२१ मध्ये सुरु केला आहे. या प्रकल्पासाठी केंद्र शासनाने ₹ ५० लाख निधी मंजूर केला आहे. हा प्रकल्प प्रायोगिक तत्वावर सहा महिन्यांकरिता पाच जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे. नाशिक, पुणे, मुंबई शहर, ठाणे आणि नागपूर या जिल्ह्यांत अनुक्रमे २८५, १,६७९, ८१०, ७५० आणि २७९ बालकांना लाभ मिळाला आहे.

१०.४४ **क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले बाल संगोपन योजना:** अनाथ, निराधार, गरजू व बेघर बालकांना कौटुंबिक जीवन उपलब्ध करून देण्यासाठी राज्य शासन अशासकीय सामाजिक स्वयंसेवी संस्थांमार्फत ही योजना राज्यात राबविण्यात येत आहे. प्रत्येक बालकाला काळजी घेणाऱ्या कुटुंबाची गरज असल्याने बालकाला या योजनेअंतर्गत कुटुंब उपलब्ध करुन देण्यात येते. बालकांच्या मूलभूत खर्चाची पूर्तता करण्यासाठी दरमहा प्रति बालक ₹ २,२५० अनुदान बाल संगोपन करणाऱ्या पालकांना राज्य शासनाकडून अशासकीय सामाजिक स्वयंसेवी संस्थांमार्फत दिले जाते. या योजनेची अंमलबजावणी करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थेला गृहभेटी देणे यासह इतर प्रशासकीय खर्चाची पूर्तता करण्यासाठी दरमहा प्रति बालक ₹ २५० सहाय्यक अनुदान दिले जाते. या योजनेअंतर्गत, सन २०२२-२३ मध्ये ६९,९४४ बालकांकरिता ₹ ७२.६९ कोटी खर्च झाला तर सन २०२३-२४ मध्ये ८०,२२४ बालकांकरिता ₹ १९०.९७ कोटी खर्च झाला.

१०.४५ **चाचा नेहरू बाल महोत्सव**: शासकीय/ अशासकीय सामाजिक स्वयंसेवी संस्थांमध्ये दाखल झालेल्या सर्व मुलांच्या सुप्त गुणांना वाव देऊन त्यांच्यात बंधुत्व व संघभावना निर्माण व्हावी यासाठी चाचा नेहरू बाल महोत्सव राज्यातल्या प्रत्येक जिल्ह्यात व प्रादेशिक विभागात दरवर्षी नोव्हेंबर महिन्याच्या दुसऱ्या आठवड्यात आयोजित करण्यात येतो. या महोत्सवामध्ये क्रीडा, खेळ, वक्तृत्व, इत्यादी स्पर्धा आयोजित केल्या जातात आणि विजेत्यांना बक्षीसे दिली जातात. दरवर्षी प्रत्येक जिल्ह्यासाठी ₹ पाच लाख तर प्रत्येक विभागासाठी ₹ ५.८२ लाख निधी मंजूर करण्यात येतो. या योजनेंतर्गत सन २०२२-२३ मध्ये ₹ १.७२ कोटी तर सन २०२३-२४ मध्ये ₹ १.७७ कोटी खर्च झाला.

बालकांवरील अत्याचार

१०.४६ बालकांवरील अत्याचाराचे गुन्हे किंवा ज्या गुन्ह्यात बालके पीडित असतात त्यांना 'बालकांवरील अत्याचाराचे गुन्हे' म्हणून संबोधले जाते. बालकांवरील अत्याचारांचे राज्यातील नोंदविलेले गुन्हे तक्ता १०.४० मध्ये दिले आहेत.

तक्ता १०.४० बालकांवरील अत्याचारांचे राज्यातील नोंदविलेले गुन्हे

(संख्या)

गुन्हे शीर्ष	२०२१	२०२२	२०२३
खून	१४६	१२४	८४
अर्भक हत्या	५	२५	६
भ्रूण हत्या	६	१७	४
बालकांवरील बलात्कार	३,४५८	४,१८२	४,४४९
अपहरण व पळवून नेणे	९,५५५	११,५७१	१२,५६४
परित्याग	१३२	१४३	४७
इतर	३,९३०	४,७००	४,६४८
एकूण	**१७,२३२**	**२०,७६२**	**२१,८०२**

आधार : विशेष पोलीस महानिरिक्षक, (महिला व बाल अपराध प्रतिबंध विभाग) यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

रोजगार व दारिद्र्य

१०.४७ रोजगार निर्मिती व दारिद्र्य निर्मूलन सामाजिक-आर्थिक विकासाचे काही पैलू आहेत. विकास प्रक्रियेला गती देण्याकरिता तसेच दारिद्र्य कमी करण्यासाठी उत्पादनक्षम रोजगाराच्या पुरेशा संधी निर्माण करणे हे शासकीय धोरणांचे प्रमुख उद्दीष्ट आहे.

रोजगार

१०.४८ 'सर्वांसाठी शाश्वत,सर्वसमावेशक व शाश्वत आर्थिक वृद्धी, पूर्ण व उत्पादक रोजगार आणि प्रतिष्ठापूर्वक काम यांना चालना देणे' हे शाश्वत विकास ध्येयांपैकी एक ध्येय आहे. रोजगार हमी, कौशल्य विकास, उद्योजकता विकास, क्षमता वर्धन, इत्यादी साठी शासन विविध योजना / कार्यक्रम राबवित आहे. जनगणना, नियतकालिक श्रमबल पाहणी, आर्थिक गणना हे रोजगार विषयक आकडेवारीचे प्रमुख स्रोत आहेत.

जनगणनेनुसार रोजगाराची स्थिती

१०.४९ जनगणना २०११ नुसार, राज्यात ४.९४ कोटी कामगार होते, त्यापैकी मुख्य कामगार ४.३८ कोटी व सीमांतिक कामगार ०.५७ कोटी होते. मुख्य कामगारांमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण ३१.५ टक्के तर सीमांतिक कामगारांमध्ये ते ५३.६ टक्के होते. जनगणनांनुसार राज्यातील कामगारांची टक्केवारी तक्ता १०.४१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.४१ जनगणनांनुसार राज्यातील कामगारांची टक्केवारी

(टक्के)

कामगारांचे वर्गीकरण	जनगणना				
	१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२०११
मुख्य कामगार					
अ) कृषी व संलग्न कार्ये					
शेतकरी	३५.५	३१.९	३०.०	२४.८	२३.२
शेतमजूर व मासेमारी	३०.९	२६.०	२५.९	२०.३	२२.९
ब) बिगर कृषी व संलग्न कार्ये					
खाणकाम व दगडकाम	०.३	०.३	०.३	०.४	०.२
वस्तुनिर्माण	१३.१	१२.७	१२.१	११.०	१०.५
बांधकाम	१.५	२.०	२.४	३.४	४.१
व्यापार	६.७	६.५	७.८	७.१	६.४
वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण	३.०	३.०	३.४	४.३	५.८
इतर	९.०	८.६	९.५	१३.०	१५.५
सीमांतिक कामगार	@	९.०	८.६	१५.७	११.५
एकूण कामगार	**१००.०**	**१००.०**	**१००**	**१००.०**	**१००.०**

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय, केंद्र शासन @ सीमांतिक कामगार असे वर्गीकरण नाही

१०.४९.१ उद्योग प्रकारानुसार राज्यातील कामगारांची टक्केवारी तक्ता १०.४२ मध्ये दिली आहे. व्यवसाय प्रकारानुसार राज्यातील कामगारांची टक्केवारी तक्ता १०.४३ मध्ये दिली आहे. जनगणना २०११ नुसार कामगारांचे आर्थिक कार्यानुसार वर्गीकरण परिशिष्ट १०.१० मध्ये दिले आहे.

तक्ता १०.४२ उद्योग प्रकारानुसार राज्यातील कामगारांची टक्केवारी

(टक्के)

उद्योग प्रकार	जनगणना २०११		जनगणना २००१	
	मुख्य	सीमांतिक	मुख्य	सीमांतिक
कृषी व संलग्न कार्ये	५२.१	६२.८	५३.५	७७.२
खाणकाम व दगडकाम	०.३	०.२	०.४	०.२
वस्तुनिर्माण	११.८	७.६	१३.१	८.६
वीज, वायू आणि पाणी पुरवठा	०.४	०.१	०.५	०.१
बांधकाम	४.६	५.३	४.१	३.७
व्यापार, दुरूस्ती, वाहतूक व साठवण, दळणवळण	१३.७	६.१	१४.८	५.२
वित्तीय सेवा आणि स्थावर मालमत्ता	१.९	०.६	३.८	१.५
लोक प्रशासन आणि संरक्षण	५.३	१.८	-	-
इतर	९.९	१५.५	९.८#	३.५#
एकूण कामगार	**१००.०**	**१००.०**	**१००.०**	**१००.०**

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय, केंद्र शासन # लोक प्रशासन आणि संरक्षण समाविष्ट

तक्ता १०.४३ व्यवसाय प्रकारानुसार कामगारांची टक्केवारी

(टक्के)

व्यवसाय प्रकार	जनगणना २०११			जनगणना २००१		
	पुरुष	स्त्री	एकूण	पुरुष	स्त्री	एकूण
लोक प्रतिनिधी, वरिष्ठ अधिकारी आणि व्यवस्थापक	९.०	४.२	८.०	४.३	१.७	३.८
व्यावसायिक	६.०	७.३	६.३	५.१	६.३	५.३
तंत्रज्ञ आणि सहयोगी व्यावसायिक	६.६	१३.४	८.१	६.०	१२.१	७.१
लिपिक	६.४	६.८	६.५	५.९	६.५	६.०
सेवा कामगार आणि दुकाने व बाजारपेठेतील विक्रेते	१३.४	८.३	१२.३	२०.२	१२.२	१८.८
कुशल शेतकी आणि मत्स्य व्यवसाय कामगार	१.५	१.६	१.५	२.७	५.९	३.३
कला क्षेत्र आणि संबंधित व्यवसायामधील कामगार	१७.५	१०.७	१६.०	२२.३	१८.९	२१.७
संयंत्र, यंत्रचालक आणि यंत्रांची जुळवणी करणारे	१२.१	२.७	१०.०	१३.७	३.०	११.८
प्राथमिक व्यवसाय करणारे	१७.८	१८.८	१८.१	१६.३	२४.०	१७.७
व्यावसायिक प्रकारानुसार वर्गीकृत नसलेले कामगार	९.६	२६.१	१३.२	३.४	९.४	४.५

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय, केंद्र शासन

नियतकालिक श्रमबल पाहणी नुसार रोजगाराची स्थिती

१०.५० तत्कालिन राष्ट्रीय नमुना पाहणी कार्यालय, केंद्र शासन यांचे मार्फत ‘रोजगार आणि बेरोजगारी’ विषयावर पंचवार्षिक पाहण्या घेतल्या जात होत्या. श्रमबलाबाबत वेळोवेळी लागणारी माहिती उपलब्ध होण्यासाठी राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन यांनी २०१७ पासून नियतकालिक श्रमबल पाहणी सुरू केली. नियतकालिक श्रमबल पाहणीतून व्यक्तींची सामान्य स्थिती (मुख्य कार्य स्थिती + दुय्यम कार्य स्थिती) आणि चालू आठवड्याच्या स्थिती वरून खालील श्रम शक्ती निर्देशक अंदाजित केले जातात.

- श्रम शक्ती सहभाग दर : लोकसंख्येमधील श्रमबलातील व्यक्तींची टक्केवारी
- कामगार लोकसंख्या प्रमाण : लोकसंख्येमधील रोजगारीत व्यक्तींची टक्केवारी
- बेरोजगारी दर : श्रमबलातील बेरोजगार व्यक्तींची टक्केवारी

१०.५०.१ सामान्य स्थितीनुसार १५ वर्षे व वरील वयोगटातील व्यक्तींसाठी श्रमशक्ती सहभाग दर, कामगार लोकसंख्या प्रमाण आणि बेरोजगारी दर

आलेख १०.४अ : राज्यासाठी श्रमशक्ती सहभाग दर व कामगार लोकसंख्या प्रमाण

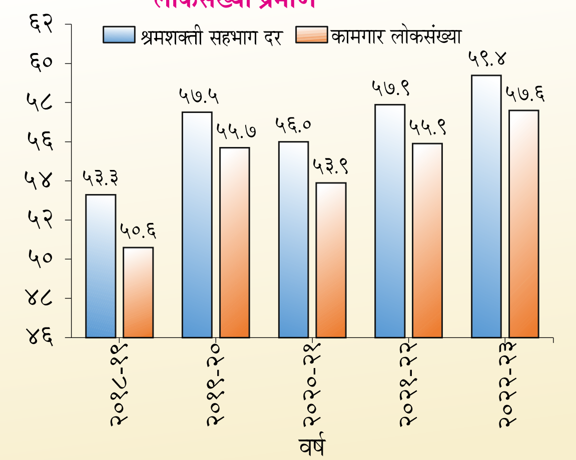

आलेख १०.४ब : राज्यासाठी बेरोजगारी दर

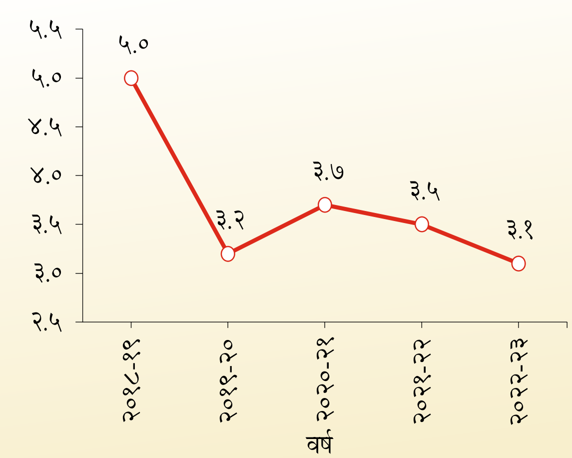

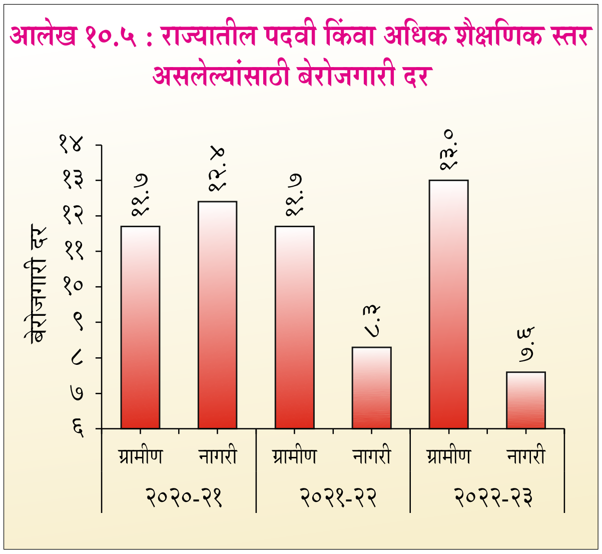

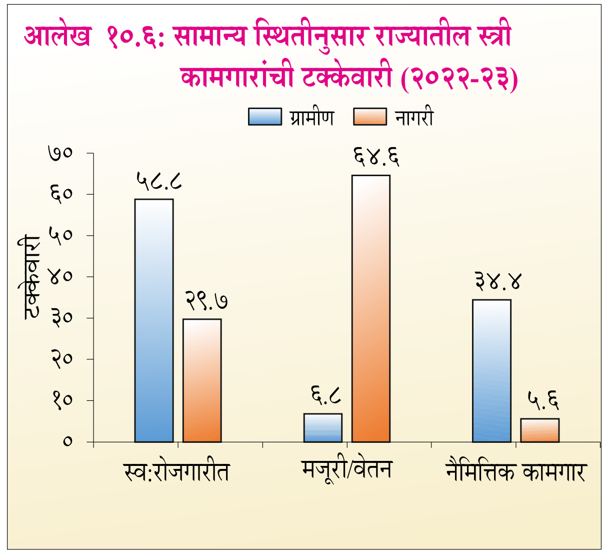

१०.५०.२ सामान्य स्थितीनुसार (मुख्य कार्य स्थिती + दुय्यम कार्य स्थिती) निवडक राज्यांकरिता बेरोजगारी दर तक्ता १०.४४ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता १०.४४ सामान्य स्थितीनुसार (मुख्य कार्य स्थिती + दुय्यम कार्य स्थिती) निवडक राज्यांकरिता बेरोजगारी दर

(टक्के)

राज्य	२०२०-२१		२०२१-२२		२०२२-२३	
	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी
आंध्र प्रदेश	३.३	६.०	३.५	६.३	३.३	६.५
गुजरात	०.८	४.६	१.५	२.८	१.४	२.२
कर्नाटक	२.१	३.८	२.३	५.०	१.५	४.२
केरळ	८.९	११.६	९.०	१०.३	६.५	७.६
मध्य प्रदेश	१.१	४.७	१.३	४.९	०.८	४.८
महाराष्ट्र	**२.२**	**६.५**	**२.५**	**५.०**	**२.२**	**४.६**
राजस्थान	३.५	१०.२	२.९	१०.८	३.४	८.५
तेलंगणा	३.४	७.७	३.१	६.९	२.८	७.८
उत्तर प्रदेश	३.३	८.०	२.१	६.७	१.६	६.५
अखिल भारत	**३.३**	**६.७**	**३.३**	**६.३**	**२.४**	**५.४**

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

१०.५०.३ सामान्य स्थितीनुसार (मुख्य कार्य स्थिती + दुय्यम कार्य स्थिती) राज्यातील काम करणाऱ्या व्यक्तिंची टक्केवारी तक्ता १०.४५ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता १०.४५ सामान्य स्थितीनुसार (मुख्य कार्य स्थिती + दुय्यम कार्य स्थिती) काम करणाऱ्या व्यक्तिंची टक्केवारी

(टक्के)

क्षेत्र	२०२०-२१		२०२१-२२		२०२२-२३	
	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी
कृषी व संलग्न कार्ये	७३.२	४.०	७०.१	४.५	७०.६	४.३
उद्योग	११.३	३२.०	१२.८	२९.२	१४.१	२८.९
सेवा	१५.५	६४.०	१७.१	६६.३	१५.३	६६.८
सर्व	**१००.०**	**१००.०**	**१००.०**	**१००.०**	**१००.०**	**१००.०**

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

१०.५०.४ चालू आठवड्याच्या स्थितीनुसार राज्यातील नागरी भागाकरिता श्रम शक्ती सहभाग दर, कामगार लोकसंख्या प्रमाण, बेरोजगारीचा दर तक्ता १०.४६ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता १०.४६ चालू आठवड्याच्या स्थितीनुसार नागरी भागाकरिता श्रम शक्ती सहभाग दर

(टक्के)

कालावधी	श्रम शक्ती सहभाग दर		कामगार लोकसंख्या प्रमाण		बेरोजगारीचा दर	
	१५ ते २९ वर्षे	१५ वर्षे व त्यावरील	१५ ते २९ वर्षे	१५ वर्षे व त्यावरील	१५ ते २९ वर्षे	१५ वर्षे व त्यावरील
एप्रिल-जून, २०२२	४१.५	४९.९	३५.०	४६.८	१५.५	६.४
जुलै-सप्टेंबर, २०२२	४१.९	५०.७	३५.६	४७.६	१५.२	६.१
ऑक्टोबर-डिसेंबर, २०२२	४१.५	५०.५	३४.६	४७.१	१६.६	६.८
जानेवारी-मार्च, २०२३	४३.२	५१.२	३६.७	४८.१	१४.९	६.१
एप्रिल-जून, २०२३	४२.८	५१.५	३५.९	४८.१	१६.०	६.५
जुलै-सप्टेंबर, २०२३	४४.३	५१.९	३७.२	४८.३	१६.१	६.९
ऑक्टोबर-डिसेंबर, २०२३	४५.१	५१.८	३८.२	४८.३	१५.२	६.७

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

१०.५०.५ चालू आठवड्याच्या स्थितीनुसार राज्यातील नागरी भागातील १५ वर्षे व त्यावरील वयोगटातील काम करणाऱ्या व्यक्तींची टक्केवारी तक्ता १०.४७ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता १०.४७ चालू आठवड्याच्या स्थितीनुसार राज्यातील नागरी भागातील १५ वर्षे व त्यावरील वयोगटातील काम करणाऱ्या व्यक्तींची टक्केवारी

(टक्के)

क्षेत्र	२०२२-२३				२०२३-२४			
	एप्रिल-जून	जुलै-सप्टेंबर	ऑक्टोबर-डिसेंबर	जानेवारी-मार्च	एप्रिल-जून	जुलै-सप्टेंबर	ऑक्टोबर-डिसेंबर	जानेवारी-मार्च
कृषी व संलग्न कार्ये	४.०	३.५	३.८	४.१	३.४	३.९	३.८	३.५
उद्योग	२९.०	२८.१	२८.२	२८.२	२८.९	२९.९	३०.०	३०.१
सेवा	६७.०	६८.४	६८.०	६७.७	६७.७	६६.२	६६.२	६६.४
सर्व	**१००.०**	**१००.०**	**१००.०**	**१००.०**	**१००.०**	**१००.०**	**१००.०**	**१००.०**

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

आर्थिक गणनेनुसार रोजगाराची स्थिती

१०.५१ सहाव्या आर्थिक गणनेत (२०१३) पीक उत्पादन व लागवड, लोक प्रशासन, संरक्षण, अनिवार्य सामाजिक सुरक्षा सेवा, घरगुती कामगाराचे मालक म्हणून कुटुंबांचे कार्य, विदेशी संघटना व संस्थाचे कार्य तसेच अनधिकृत कार्ये वगळता सर्व आस्थापनांचा समावेश करण्यात आला होता. पाचव्या आणि सहाव्या आर्थिक गणनेनुसार राज्यातील आस्थापनांची संख्या व त्यामधील रोजगार तक्ता १०.४८ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता १०.४८ पाचव्या व सहाव्या आर्थिक गणनेनुसार राज्यातील आस्थापनांची संख्या व त्यामधील रोजगार

तपशिल	पाचवी आर्थिक गणना-२००५@	सहावी आर्थिक गणना-२०१३
एकूण आस्थापना (लाख)	४१.५३	६१.३७
शेतकी आस्थापना (टक्के)	१४.५	२५.९
बिगर शेतकी आस्थापना (टक्के)	८५.५	७४.१
एकूण आस्थापनेतील कार्यरत कामगारांची संख्या (लाख)	१०५.२७	१४५.१२
शेतकी आस्थापनेतील कार्यरत कामगार (टक्के)	१०.०	१८.२
बिगर शेतकी आस्थापनेतील कार्यरत कामगार (टक्के)	९०.०	८१.८

@ पाचव्या व सहाव्या आर्थिक गणनेच्या अर्थपूर्ण तुलनेसाठी पाचव्या आर्थिक गणनेतील लोक प्रशासन, संरक्षण व अनिवार्य सामाजिक सुरक्षा सेवा ही कार्ये विचारात घेण्यात आलेली नाही

आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

कारखान्यातील रोजगार

१०.५२ ऑक्टोबर, २०२३ पर्यंत राज्यात कारखाने अधिनियम १९४८, अंतर्गत ३६,५६० नोंदणीकृत कारखाने कार्यरत होते व त्यातील सरासरी दैनिक रोजगार सुमारे ३१.२८ लाख होता. एकूण कार्यरत कारखान्यांपैकी ५० किंवा त्यापेक्षा कमी कामगार असणाऱ्या कारखान्यांचे प्रमाण ६९.३ टक्के होते. राज्यातील विविध उद्योगातील सरासरी दैनिक रोजगार परिशिष्ट १०.११ मध्ये दिला आहे. राज्यातील कार्यरत कारखाने व त्यातील रोजगार परिशिष्ट १०.१२ मध्ये दिला आहे.

आलेख १०.७ : उद्योग प्रकार निहाय सरासरी दैनिक रोजगाराची टक्केवारी

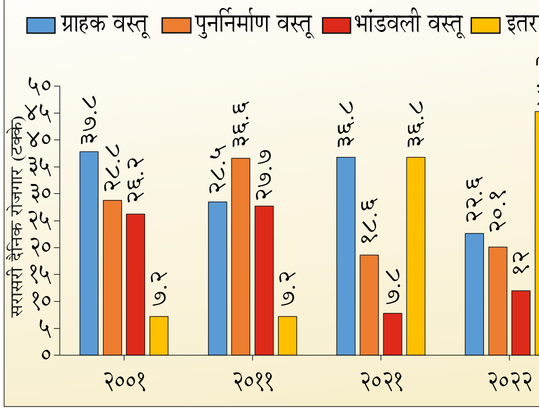

रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमानुसार रोजगार

१०.५३ रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील रोजगाराच्या संरचनेबाबतची माहिती उपलब्ध करून रोजगाराच्या स्तरांतील बदलांबाबतचे संनियत्रण करणे आहे. या कार्यक्रमांतर्गत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील आस्थापनांची संख्या व त्यामधील रोजगार यांची त्रैमासिक आकडेवारी संकलित करण्यात येते. या कार्यक्रमा अंतर्गत बृहन्मुंबई क्षेत्रासाठी २५ किंवा त्यापेक्षा जास्त कामगार असलेल्या आस्थापनांचा समावेश असून राज्याच्या इतर भागात १० किंवा त्यापेक्षा जास्त कामगार असलेल्या आस्थापनांचा समावेश असतो. दिनांक ३१ डिसेंबर, २०२३ रोजी राज्यातील एकूण रोजगार ८४.७० लाख होता, त्यापैकी स्त्रियांचे प्रमाण २८.५ टक्के होते. एकूण रोजगारापैकी ७२.२ टक्के रोजगार खाजगी क्षेत्रातील होता. रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमानुसार रोजगार तक्ता १०.४९ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.४९ रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमानुसार रोजगार

('०००)

वर्ष	सार्वजनिक क्षेत्र			खाजगी क्षेत्र			एकूण		
	पुरुष	स्त्री	एकूण	पुरुष	स्त्री	एकूण	पुरुष	स्त्री	एकूण
२०२१	१,६९२	६२२	२,३१४	३,९४३	१,५६४	५,५०७	५,६३६	२,१८६	७,८२२
२०२२	१,७१३	६४८	२,३६२	४,१८६	१,६७५	५,८६२	५,९००	२,३२४	८,२२४
२०२३	१,७०५	६४६	२,३५१	४,३५५	१,७६४	६,११९	६,०६०	२,४१०	८,४७०

आधार : कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

राज्य शासनाच्या सेवेतील कर्मचारी

१०.५४ राज्य शासकीय कर्मचाऱ्यांची (सार्वजनिक उपक्रम, स्थानिक स्वराज्य संस्था वगळून) दरवर्षी एक जुलै या संदर्भ दिनांकानुसार गणना घेतली जाते. दि. १ जुलै, २०२३ रोजी राज्य शासनाच्या सेवेमध्ये गट अ ते ड गटातील एकूण ७.२४ लाख मंजूर पदे होती व त्यापैकी ३३.९ टक्के पदे रिक्त होती. राज्य शासनाच्या सेवेतील कर्मचाऱ्यांची गटनिहाय पदसंख्या तक्ता १०.५० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.५० राज्य शासनाच्या सेवेतील कर्मचाऱ्यांची संख्या

(दि. १ जुलै, २०२३ रोजी) (लाख)

गट	पदे		
	मंजूर	भरलेली	रिक्त
अ	०.४३	०.२७	०.१६
ब	०.७५	०.४६	०.२९
क	४.८७	३.४४	१.४३
ड	१.१९	०.६१	०.५८
एकूण अ ते ड	**७.२४**	**४.७८**	**२.४६**
इ#	-	२.३१	-

रोजंदारीवरील, मानधनावर काम करणारे, अंशकालीन व वेतन श्रेणी लागू नसलेले कर्मचारी

आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी योजनेअंतर्गत नोंदणीकृत कर्मचारी

१०.५५ कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी २० पेक्षा जास्त कामगार असलेल्या आस्थापनांना लागू होतो. कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी अंतर्गत नोंदणीकृत कर्मचाऱ्यांची संख्या तक्ता १०.५१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.५१ कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी अंतर्गत नोंदणीकृत कर्मचाऱ्यांची संख्या

(लाख)

वर्ष	महाराष्ट्र	अखिल भारत
२०२१-२२	२६.४५	१२२.३५
२०२२-२३	३०.२९	१३८.५२
२०२३-२४+	२७.३७	१२४.५६

आधार : कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी संघटना, केंद्र शासन +जानेवारी पर्यंत

कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रे

१०.५६ कामाच्या शोधात असणाऱ्या व्यक्तींना रोजगार व स्वयंरोजगारासाठी समुपदेशन, मार्गदर्शन व मदत करण्यासाठी राज्यात कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रे स्थापन करण्यात आली आहेत. राज्यात अशी ४४ केंद्रे कार्यरत असून, त्यापैकी ३६ जिल्हा स्तरावर आणि आठ आदिवासींकरिता आहेत. जिल्हा स्तरावरावरील प्रत्येक केंद्रात दिव्यांगांसाठी विशेष कक्ष स्थापन करण्यात आला आहे.

१०.५६.१ या केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत मार्च, २०२४ अखेर नोंदणीकृत व्यक्तींची संख्या ६४.७६ लाख होती. सन २०२३ मध्ये नोव्हेंबर पर्यंत या केंद्रात नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या ५.५७ लाख होती. एकूण ७.५० लाख अधिसूचित रिक्त जागांपैकी २७ टक्के जागांवर नेमणुका करण्यात आल्या. अधिसूचित रिक्त पदे, भरण्यात आलेली पदे आणि चालू नोंदवहीत असलेल्या व्यक्तींचा शैक्षणिक पात्रतेनुसार तपशील अनुक्रमे परिशिष्ट १०.१३ व परिशिष्ट १०.१४ मध्ये दिला आहे.

रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम

१०.५७ राज्य शासनामार्फत रोजगार प्रोत्साहनाकरिता खालील कार्यक्रम राबविण्यात येत आहेत.

- रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम : युवकांना अधिक रोजगारक्षम बनविण्यासाठी रोजगार क्षेत्राच्या गरजेनुसार कौशल्य विकसित करण्याचे प्रशिक्षण देणे, खाजगी क्षेत्रात नोकरी शोधणाऱ्यांना कौशल्य विकास तसेच अनुभवाकरिता प्रत्यक्ष कामाचे अथवा इतर प्रात्यक्षिक प्रशिक्षण देणे
- शिकाऊ उमेदवारी प्रशिक्षण कार्यक्रम : शिकाऊ उमेदवारांना प्रशिक्षण देऊन उद्योगांना प्रशिक्षित मनुष्यबळ पुरविणे
- उद्योजकता विकास प्रशिक्षण कार्यक्रम : सुशिक्षित बेरोजगार युवकांना स्वयंरोजगारासाठी प्रेरीत व प्रशिक्षित करणे

रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रमांतर्गत लाभार्थ्यांची संख्या व झालेला खर्च तक्ता १०.५२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.५२ रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रमांतर्गत लाभार्थ्यांची संख्या व झालेला खर्च

कार्यक्रम	लाभार्थी (संख्या)			खर्च (₹ लाख)		
	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४+	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
रोजगार प्रोत्साहन	२४,०१५	२३,२५८	२७,४५१	१८६.३३	१९७.३०	२८०.०२
शिकाऊ उमेदवारी प्रशिक्षण	२९,४६८	३१,१३५	२६,६९७	१,५०२.५८	१,७२३.५०	१,४०२.८१
उद्योजकता विकास प्रशिक्षण	५०,९४४	५४,८११	१९,७४७	१,९२६.००	१,९०६.००	६८९.००

आधार : १) कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन
२) व्यवसाय शिक्षण व प्रशिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन
३) उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

१०.५८ कुशल कामगारांना रोजगाराच्या संधी व त्याचबरोबर उद्योगांना कुशल मनुष्यबळ उपलब्ध व्हावे या उद्देशाने राज्य शासनामार्फत सन २००९-१० पासून सर्व जिल्ह्यांमध्ये रोजगार मेळावे आयोजित करण्यात येतात. रोजगार मेळाव्यांचा तपशील तक्ता १०.५३ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता १०.५३ रोजगार मेळाव्यांचा तपशील

(संख्या)

तपशील	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
रोजगार मेळावे	२०२	५५७	५८१
सहभागी उद्योजक	१,३४६	४,६७८	५,३७७
रोजगार मेळाव्यासाठी उपस्थित युवक	९३,१५३	१,९१,९१९	२,५६,६६६
पुरविण्यात आलेला रोजगार	९,५९५	५५,९३०	९५,४७८

आधार : कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

१०.५९ राज्य शासनाच्या कौशल्य विकास योजनांचे नियोजन, समन्वय, अंमलबजावणी तसेच सनियंत्रण यासाठी महाराष्ट्र राज्य कौशल्य विकास सोसायटी नोडल संस्था आहे. विविध विभागांच्या सर्व कौशल्य विकास योजनांची एकात्मिक अंमलबजावणी या संस्थेमार्फत केली जाते. सन २०२३-२४ मध्ये डिसेंबर पर्यंत अंमलबजावणी झालेल्या कौशल्य विकास (अल्प कालिन प्रशिक्षण) योजनांची माहिती तक्ता १०.५४ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता १०.५४ सन २०२३-२४ मध्ये डिसेंबर पर्यंत अंमलबजावणी झालेल्या कौशल्य विकास प्रशिक्षण योजनांची माहिती

योजना	नोंदणीकृत उमेदवार	प्रशिक्षित उमेदवार
उपजीविका संवर्धनासाठी कौशल्य संपादन व ज्ञान जागृती (संकल्प)	६०९	२८५
प्रमोद महाजन कौशल्य व उद्योजकता विकास अभियान	२६,८६०	१७,८८६
प्रमोद महाजन ग्रामीण कौशल्य विकास केंद्र	१४,९२३	*
किमान कौशल्य विकास कार्यक्रम	२,११६	१,११०

आधार: महाराष्ट्र राज्य कौशल्य विकास सोसायटी, महाराष्ट्र शासन * प्रशिक्षण प्रगतीपथावर

रोजगार निर्मिती योजना

१०.६० **महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना-महाराष्ट्र** : महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम-२००५ अंतर्गत उपजीविका सुरक्षेत सुधार करण्यासाठी प्रत्येक आर्थिक वर्षात अकुशल काम करण्यास इच्छुक असणाऱ्या प्रौढ व्यक्तीच्या कुटुंबास किमान १०० दिवसांच्या मजुरीच्या रोजगाराची हमी देण्यात येते. प्रत्येक कुटुंबाच्या १०० दिवसांच्या रोजगाराचा खर्च केंद्र शासनामार्फत करण्यात येतो तर १०० दिवसांवरील अतिरिक्त रोजगाराचा खर्च राज्य शासनामार्फत केला जातो. राज्यातील महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचा तपशील तक्ता १०.५५ मध्ये दिला आहे. कामाच्या वर्गीकरणानुसार पूर्ण झालेल्या कामांची संख्या व त्यावर झालेला खर्च परिशिष्ट १०.१५ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता १०.५५ महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची राज्यातील प्रगती

तपशील	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
रोजगार पुरविलेल्या कुटुंबांची संख्या (लाख)	२०.३६	२१.२१	२४.५१
त्यापैकी रोजगार पुरविलेल्या कुटुंबांची संख्या (लाख)			
१०० किंवा कमी दिवस	१८.६६	१९.८६	२१.७६
१०० पेक्षा जास्त दिवस	१.७०	१.३५	२.७५
१०० पेक्षा जास्त दिवस रोजगार पुरविण्यासाठी आलेला खर्च (₹ कोटी)	२५७.००	२४२.००	४९७.००
रोजगार निर्मिती (कोटी मनुष्य दिवस)	८.२५	७.८८	११.६२
प्रति कुटुंब सरासरी रोजगार (दिवस)	४१	३७	४७
रोजगारातील हिश्शाची टक्केवारी			
अनुसूचित जाती	८.२	८.०	६.९
अनुसूचित जमाती	२४.८	२०.२	१७.३
महिला	४३.७	४४.७	४३.९
पूर्ण झालेल्या कामांची संख्या	२,३२,६६७	३,५४,५०८	३,३७,७७५
एकूण खर्च (₹ कोटी)	२,४२३.२८	३,०२४.५९	४,४७५.६५
एक दिवसाच्या रोजगार निर्मितीचा खर्च (₹)	२९४	३८४	३८५

आधार: नियोजन विभाग (रोजगार हमी योजना), महाराष्ट्र शासन

महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान

१०.६१ दीनदयाळ अंत्योदय योजना- राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियाना अंतर्गत महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान (उमेद) राज्य शासनामार्फत राबविण्यात येते आहे. गरीब जनतेच्या शेती आणि बिगर शेती क्षेत्रातील विद्यमान उपजीविकेला स्थैर्य देऊन प्रोत्साहित करणे या अभियानाचा मुख्य उद्देश आहे. ग्रामीण क्षेत्रात बहुतांश गरीब जनतेचा शेती हा उपजीविकेचा मुख्य स्रोत असल्याने, या अभियाना अंतर्गत शाश्वत शेती आणि पशुपालन, गौण वनोत्पादन व मत्स्य व्यवसाय या संलग्न कार्यांवर भर दिलेला आहे. महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानाची माहिती तक्ता १०.५६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.५६ महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान (उमेद) ची प्रगती

तपशील	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
स्थापन झालेले स्वयंसहायता गट (संख्या)	७७,३२०	६३,०३५	४९,९४०
स्वयंसहायता गटांतील सदस्य (संख्या)	७,२४,९११	५,६१,२७८	३,२६,२१२
प्राप्त अनुदान (₹ कोटी)	२३१.९५	१,०२०.०९	१,४७३.३८
खर्च (₹ कोटी)	२८२.४८	७६३.२४	१,२९४.०८
कर्ज देण्यात आलेले स्वयंसहायता गट (संख्या)	१,९३,०८९	२,४३,७८६	२,५४,४८२
पत पुरवठा (₹ कोटी)	३,७०२.६५	५,९४२.००	७,८८५.००

आधार : ग्राम विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन.

दीनदयाळ अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय नागरी उपजीविका अभियान

१०.६२ दीनदयाळ अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय नागरी उपजीविका अभियानाचे उद्दिष्ट नागरी भागातील गरीब कुटुंबांना स्वयंरोजगाराच्या व कुशल मजुरी रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देऊन त्यांचे दारिद्र्य व असुरक्षितता कमी करणे आहे. हे अभियान मे, २०१७ पासून राज्यातील २५९ नागरी स्थानिक संस्थांच्या कार्यक्षेत्रात राबविण्यात येत आहे. राज्यातील दीनदयाळ अंत्योदय योजना अभियानाची प्रगती तक्ता १०.५७ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता १०.५७ दीनदयाळ अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय नागरी उपजीविका अभियानाची प्रगती

तपशील	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
वितरीत निधी			
केंद्र शासन (₹ कोटी)	१००.५६	६२.३३	६०.४९
राज्य शासन (₹ कोटी)	६६.१३	४१.५६	४०.३३
स्थापन झालेले स्वयंसहाय्यता गट (संख्या)	१२,२१६	१०,८८९	१४,३४८
फिरता निधी प्राप्त स्वयंसहाय्यता गट (संख्या)	११,४२५	११,१३५	८,८७०
कौशल्य प्रशिक्षणाद्वारे रोजगार			
प्रशिक्षण घेतलेले लाभार्थी (संख्या)	२,५९४	२,४०५	३४,२४०
रोजगार/स्वयंरोजगार प्राप्त झालेले लाभार्थी (संख्या)	६९७	७१४	२,२३३
स्वयंरोजगार कार्यक्रम			
वैयक्तिक उद्योग लाभार्थी (संख्या)	५,३४३	५,८२८	५,६४८
गट उद्योग लाभार्थी (संख्या)	२,७२०	$	$
बँक जोड कार्यक्रम लाभार्थी (संख्या)	१,४३,२१०	१,४५,६५०	१,२८,३२०

आधार : नगर परिषद प्रशासन संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

$ - नेमून देण्यात आले नाही

पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम

१०.६३ पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम राज्यामध्ये सन २००८-०९ पासून राबविण्यात येत आहे. नागरी भागात होणारे स्थलांतर कमी करण्यासाठी पारंपरिक कारागीर व बेरोजगार युवकांसाठी स्वयंरोजगार उद्योगांची उभारणी करुन रोजगाराच्या संधीत वाढ करणे ही या कार्यक्रमाचे प्रमुख उद्दिष्टे आहे. हा कार्यक्रम राज्यात खादी आणि ग्रामोद्योग आयोग, महाराष्ट्र राज्य खादी आणि ग्रामोद्योग मंडळ व जिल्हा उद्योग केंद्रांमार्फत राबविला जातो. पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रमाची माहिती तक्ता १०.५८ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता १०.५८ पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रमाची माहिती

तपशील	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४+
प्रकल्प (संख्या)	४,११६	३,६०७	१,८८३
वितरीत मार्जिन निधी (₹ कोटी)	१२९.५५	१३०.६३	१२७.०५
रोजगार निर्मिती (संख्या)	३२,९२८	२८,८५६	१५,०६४

आधार : उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

+डिसेंबर पर्यंत

मुख्यमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रम

१०.६४ सन २०१९ पासून सूक्ष्म व लघु उद्योगांद्वारे रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्यासाठी राज्यात मुख्यमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रमाची अंमलबजावणी होत आहे. या कार्यक्रमाअंतर्गत प्रकल्प किंमतीच्या १५ ते ३५ टक्के अर्थसहाय्य कर्ज संलग्न अनुदान म्हणून दिले जाते. या कार्यक्रमाअंतर्गत सन २०२२-२३ मध्ये १२,३७६ प्रकल्पांना कर्ज संलग्न अनुदान देण्यात आले तर सन २०२३-२४ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ८,४२५ प्रकल्पांना कर्ज संलग्न अनुदान देण्यात आले

बीज भांडवल योजना

१०.६५ राज्य शासनाकडून राबविण्यात येणाऱ्या या योजनेचा मुख्य उद्देश बेरोजगार व्यक्तिंना उद्योग, सेवा व व्यवसाय यासारखे स्वयंरोजगार सुरू करण्याकरिता वित्तिय संस्थांद्वारे पुरविण्यात येणाऱ्या कर्जासाठी बीज भांडवल पुरवुन प्रोत्साहित करणे आहे. सातवी उत्तीर्ण असलेल्या १८ ते ५० वर्षे वयोगटातील बेरोजगार व्यक्ती किंवा व्यक्तींचा गट या योजनेचा लाभ घेण्यास पात्र आहेत. सन २०२२-२३ मध्ये ४८१ प्रकल्पांना ₹ ५.४८ कोटी बीज भांडवल वितरीत करण्यात आले तर सन २०२३-२४ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ८३ प्रकल्पांना ₹ ०.९६ कोटी बीज भांडवल वितरीत करण्यात आले.

औद्योगिक संबंध

१०.६६ जानेवारी, २०२३ ते मार्च, २०२४ या कालावधीत कामबंद (संप व टाळेबंदी) झालेली प्रकरणांची संख्या ३३ होती त्यामुळे ११,७५० कामगार बाधित झाले आणि ४२.३३ लाख मनुष्य दिवस वाया गेले. सन २०२२ मध्ये १७ कामबंद (संप व टाळेबंदी) प्रकरणांमुळे ६,३६३ कामगार बाधित झाले आणि १८.५१ लाख मनुष्य दिवस वाया गेले. राज्यातील औद्योगिक विवादांबाबतचा तपशील परिशिष्ट १०.१६ मध्ये दिला आहे.

कामगार कल्याण

१०.६७ कामगार व त्यांच्या कुटुंबियांसाठी कल्याणकारी योजना राबवून त्यांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी तसेच त्यांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, आर्थिक आणि मानसिक स्तरात उन्नती करण्यासाठी महाराष्ट्र कामगार कल्याण मंडळाची स्थापना सन १९५३ मध्ये करण्यात आली. मार्च, २०२३ पर्यंत कामगार कल्याण मंडळाकडे ५६.१८ लाख कामगारांसह १.६४ लाख आस्थापना नोंदणीकृत होत्या.

१०.६८ ई-श्रम पोर्टल: केंद्र शासनाच्या श्रम व रोजगार मंत्रालयाने असंघटीत कामगारांना सामाजिक सुरक्षा सेवा देण्याच्या उद्देशाने असंघटीत कामगारांचा राष्ट्रीय माहितीकोष तयार करण्यासाठी ई-श्रम पोर्टल विकसित केले आहे. माहे मार्च, २०२४ पर्यंत राज्यातील १.४४ कोटी असंघटीत कामगारांची नोंदणी ई-श्रम पोर्टलवर झाली असून त्यापैकी ५१.८ टक्के स्त्रिया आहेत. राज्यातील नोंदणीकृत असंघटीत कामगारांपैकी ५३.७ टक्के कामगार १८ ते ४० वर्षे वयोगटातील आहेत तर २७.० टक्के कामगार ४० ते ५० वर्षे वयोगटातील होते. ई-श्रम पोर्टलवर मार्च, २०२४ पर्यंत राज्यातील नोंदणीकृत कामगारांची संख्या तक्ता १०.५९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.५९ ई-श्रम पोर्टलवर राज्यातील मार्च, २०२४ पर्यंत नोंदणीकृत कामगारांची संख्या

(लाख)

व्यवसाय क्षेत्र	संख्या+
कृषी	७८.४९
बांधकाम	११.०६
घरेलू कामगार	७.२९
चर्मोद्योग	७.४५
वस्त्रोद्योग	७.५५
वाहने व वाहतूक	५.६३
भांडवली वस्तू व उत्पादन	२.८६
प्रशासन	२.७६
पर्यटन व आदरातिथ्य	१.८७
इलेक्ट्रानिक	१.८१
आरोग्यसेवा	१.८४
सौंदर्य व निरोगीपणा	१.३२
शिक्षण	१.१५
किरकोळ व्यापार	०.९७
इतर	११.८६

आधार: श्रम व रोजगार मंत्रालय, केंद्र शासन

१०.६९ इमारत व इतर बांधकाम कामगारांच्या रोजगार व सेवाशर्तीचे नियमन करण्याच्या उद्देशाने तसेच सुरक्षा, आरोग्य व कल्याणासाठीच्या उपाय योजना करण्याच्या दृष्टीने, केंद्र शासनाने 'इमारत व इतर बांधकाम कामगार (रोजगार व सेवाशर्ती नियमन) कायदा, १९९६' पारित केला आहे. या कायद्या अंतर्गत महाराष्ट्र इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याणकारी मंडळाची स्थापना करण्यात आली. राज्यात डिसेंबर, २०२३ पर्यंत एकूण २७.८२ लाख नोंदणीकृत बांधकाम कामगार होते. बांधकाम कामगारांकरिता विविध योजना मंडळाकडून राबविल्या जातात आणि एप्रिल ते डिसेंबर, २०२३ पर्यंत लाभार्थ्यांची संख्या ३०.४३ लाख होती.

१०.७० **प्रधानमंत्री श्रमयोगी मान-धन योजना:** असंघटीत कामगारांना वृद्धापकालीन संरक्षण व सामाजिक सुरक्षा देण्यासाठी सन २०१९ मध्ये ही योजना सुरू करण्यात आली. या योजने अंतर्गत १८ ते ४० वर्षे वयोगटातील दरमहा ₹ १५,००० किंवा त्यापेक्षा कमी मासिक उत्पन्न असलेले आणि अन्य कुठल्याही निवृत्ती वेतन योजनेत सहभागी नसलेले असंघटीत कामगार पात्र आहेत. या पात्र कामगारांना त्यांच्या वयानुसार दरमहा ₹ ५५ ते ₹ २०० वर्गणी भरावी लागेल व वयाची ६० वर्षे वय पूर्ण झाल्यानंतर दरमहा ₹ ३,००० निवृत्ती वेतन मिळेल. या योजनेंतर्गत राज्यात दि. ३१ मार्च, २०२४ पर्यंत ६,०९,४४५ असंघटीत कामगारांची नोंदणी झाली आहे.

बाल कामगार प्रतिबंध

१०.७१ बाल कामगार (प्रतिबंध आणि नियमन) अधिनियम १९८६ चा उद्देश १४ वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या बालकांना कामगार म्हणून घेण्यास प्रतिबंध करणे आहे. बालकांच्या आरोग्यासाठी धोकादायक आणि मनावर विपरित परिणाम करणाऱ्या १६ व्यवसाय व ६५ प्रक्रियांमध्ये बालकांना कामावर ठेवण्यास ह्या अधिनियमान्वये प्रतिबंध करण्यात आला आहे. अधिनियमातील सन २०१६ च्या सुधारणेनुसार वयाची १४ वर्षे पूर्ण झालेल्या परंतु १८ वर्षे पूर्ण केलेली नसलेल्यांना किशोरवयीन संबोधले असून धोकादायक व्यवसायांमध्ये त्यांना रोजगारास प्रतिबंध केला आहे. घरगुती उपक्रम आणि प्रशिक्षण केंद्रे या अधिनियमाच्या कार्यकक्षेतून वगळण्यात आली आहेत. सन २०२२ मध्ये १२५ ठिकाणी धाडी घालून २४ बाल कामगार व १०० किशोरवयीन कामगारांची सुटका करण्यात आली आणि ४८ आस्थापनांवर कायदेशीर कारवाई करण्यात आली. जानेवारी, २०२३ ते मार्च, २०२४ मध्ये ३३४ ठिकाणी धाडी टाकण्यात आल्या व तेथून ८८ बाल कामगार व १०६ किशोरवयीन कामगारांची सुटका करण्यात आली आणि ९० आस्थापनांवर कायदेशीर कारवाई करण्यात आली.

दारिद्र्य

१०.७२ 'सर्व स्वरूपातील सार्वत्रिक दारिद्र्य नाहिसे करणे' हे शाश्वत विकास ध्येयांमधिल एक ध्येय आहे. नीति आयोग (तत्कालीन नियोजन आयोग) उत्पन्न किंवा आर्थिक मोजमाप यावर आधारित दारिद्र्य रेषा व दारिद्र्य प्रमाण यांचे अंदाज तयार करते. सन २०११-१२ साठी तेंडुलकर समितीच्या शिफारशींनुसार तयार करण्यात आलेले दारिद्र्याचे अंदाज सर्वात अलिकडचे उपलब्ध असलेले अंदाज आहेत. नीती आयोग बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक सुद्धा परिगणित करित आहे.

१०.७२.१ निवडक राज्यातील सन २०११-१२ साठी राज्यनिहाय दारिद्र्यरेषा आणि दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे प्रमाण तक्ता १०.६० मध्ये दिले आहे.

तक्ता १०.६० निवडक राज्यातील सन २०११-१२ साठी दारिद्र्यरेषा आणि दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे प्रमाण

राज्य	दारिद्र्य रेषा (दरडोई दरमहा ₹)		दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे प्रमाण		
	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी	एकूण
आंध्र प्रदेश	८६०	१,००९	११.०	५.८	९.२
बिहार	७७८	९२३	३४.१	३१.२	३३.७
गुजरात	९३२	१,१५२	२१.५	१०.१	१६.७
कर्नाटक	९०२	१,०८९	२४.५	१५.३	२०.९
केरळ	१,०१८	९८७	९.१	५.०	७.१
मध्य प्रदेश	७७१	८९७	३५.७	२१.०	३१.७
महाराष्ट्र	**९६७**	**१,१२६**	**२४.२**	**९.१**	**१७.४**
पंजाब	१,०५४	१,१५५	७.७	९.२	८.३
राजस्थान	९०५	१,००२	१६.१	१०.७	१४.७
तामीळनाडू	८८०	९३७	१५.८	६.५	११.३
उत्तर प्रदेश	७६८	९४१	३०.४	२६.१	२९.४
पश्चिम बंगाल	७८३	९८१	२२.५	१४.७	२०.०
अखिल-भारत	**८१६**	**१,०००**	**२५.७**	**१३.७**	**२१.९**

आधार: तत्कालिन नियोजन आयोग, केंद्र शासन

बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक

१०.७३ नीति आयोगामार्फत परिगणित केल्या जाणाऱ्या बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांकामध्ये गरीबांना भेडसावणाऱ्या एकापेक्षा अधिक परस्पर व्याप्त वंचितता असणाऱ्या बाबींचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे. केवळ आर्थिक बाबींवरुन करण्यात येणाऱ्या दारिद्र्य मोजमाप पद्धतीमध्ये या बाबी प्रतिबिंबीत होत नाही. बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांकामध्ये आरोग्य, शिक्षण आणि राहणीमानाचा दर्जा हे तीन समभारीत आयाम असलेले १२ निर्देशक आहेत. सन २०१९-२१ मध्ये घेण्यात आलेल्या राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण-५ मधील माहितीवर आधारित बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक नुकताच परिगणित करण्यात आला आहे आणि त्याची तुलना २०१५-१६ मध्ये घेण्यात आलेल्या राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण-४ मधील माहिती वापरून परिगणित केलेल्या राष्ट्रीय बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांकाच्या आधारभूत आकडेवारीशी करण्यात आली आहे.

१०.७३.१ 'राष्ट्रीय बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक-२०२३' अहवालानुसार राज्यासाठी २०१९-२१ मध्ये बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक ०.०३३ होता तर २०१५-१६ मध्ये बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक ०.०६५ होता. राज्यातील २०१५-१६ मधील बहुआयामी गरीब लोकसंख्या १४.९ टक्क्यांवरून २०१९-२१ मध्ये ७.८ टक्क्यांवर आली आहे आणि ८७.३७ लाख व्यक्ति बहुआयामी गरीबीतून बाहेर आली. बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांकाच्या प्रत्येक निर्देशकानुसार बहुआयामी गरीब व वंचित लोकसंख्येची टक्केवारी तक्ता १०.६१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६१ बहुआयामी गरीब व वंचित लोकसंख्येची टक्केवारी

(टक्के)

आयाम	निर्देशक	ग्रामीण		नागरी	
		२०१५-१६	२०१९-२१	२०१५-१६	२०१९-२१
आरोग्य	पोषण	१८.७	९.३	५.०	२.६
	बाल व किशोर मृत्यू	०.९	०.७	०.७	०.३
	माता आरोग्य	१०.५	६.१	३.१	१.७
शिक्षण	शालेय शिक्षणाची वर्षे	६.३	३.९	१.९	१.३
	शालेय उपस्थिती	४.२	१.७	१.५	०.८
राहणीमानाचा दर्जा	स्वयंपाकाचे इंधन	२१.४	८.६	१.९	०.९
	स्वच्छता	१९.४	७.७	४.३	२.२
	पिण्याचे पाणी	८.९	४.०	०.५	०.२
	वीज	५.२	१.५	०.८	०.२
	गृहनिर्माण	१७.२	८.७	१.८	१.१
	मालमत्ता	१०.८	५.०	१.८	०.९
	बँक खाते	५.१	१.५	२.२	०.९

आधार: नीति आयोग, केंद्र शासन

१०.७३.२ 'राष्ट्रीय बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक -२०२३' अहवाल पाहणी कालावधी २०१५-१६ ते २०१९-२१ दरम्यान बहुआयामी दारिद्र्य बाबतची भारतातील स्थिती दर्शवितो. निवडक राज्यांकरीता बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक आकडेवारी तक्ता १०.६२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६२ निवडक राज्यांकरीता बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक

राज्य	२०१५-१६			२०१९-२१		
	ग्रामीण	नागरी	एकूण	ग्रामीण	नागरी	एकूण
आंध्र प्रदेश	०.०६४	०.०२०	०.०५१	०.०३२	०.००९	०.०२५
बिहार	०.२८६	०.११७	०.२६५	०.१७६	०.०७७	०.१६०
गुजरात	०.१२३	०.०२९	०.०८३	०.०७५	०.०१६	०.०५०
कर्नाटक	०.०७९	०.०२१	०.०५५	०.०४३	०.०१३	०.०३१
केरळ	०.००४	०.००२	०.००३	०.००३	०.००१	०.००२
मध्य प्रदेश	०.२१८	०.०६१	०.१७३	०.१११	०.०३०	०.०९०
महाराष्ट्र	**०.१००**	**०.०२४**	**०.०६५**	**०.०४८**	**०.०१३**	**०.०३३**
पंजाब	०.०२८	०.०१९	०.०२४	०.०२०	०.०२०	०.०२०
राजस्थान	०.१६४	०.०५०	०.१३७	०.०८०	०.०१९	०.०६५
तामीळनाडू	०.०२९	०.००९	०.०१९	०.०११	०.००५	०.००९
उत्तर प्रदेश	०.२११	०.०८४	०.१७९	०.११८	०.०५१	०.१०३
पश्चिम बंगाल	०.११६	०.०५३	०.०९७	०.०६४	०.०२२	०.०५०
अखिल-भारत	**०.१५४**	**०.०३९**	**०.११७**	**०.०८६**	**०.०२३**	**०.०६६**

आधार: नीति आयोग, केंद्र शासन

गृहनिर्माण

१०.७४ निवारा ही एक मूलभूत मानवी गरज असून ती सन्मानजनक जगण्याचा आधारस्तंभ आहे. या तत्त्वास अनुसरून, शाश्वत विकास ध्येय-११ अंतर्गत निश्चित केलेल्या लक्षांपैकी सर्वसमावेशक दृष्टिकोनाची व नाविन्यपूर्ण धोरणांची आवश्यकता असलेले 'सन २०३० पर्यंत सर्वांना पर्याप्त, सुरक्षित आणि परवडणारी घरे आणि मूलभूत सेवा मिळण्याची आणि झोपडपट्ट्यांचा दर्जावाढ करण्याची सुनिश्चिती करणे' हे लक्ष्य आव्हान म्हणून उदयास आले आहे. या आव्हानाचा सामना करण्यासाठी शासन, प्रामुख्याने, परवडणाऱ्या घरांच्या निर्मितीसाठी विविध कार्यक्रम/योजना राबवित आहे.

नागरी गृहनिर्माण

१०.७५ महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरण (म्हाडा) आणि शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ मर्यादित (सिडको) या नागरी भागात परवडणाऱ्या दरात घरे बांधणाऱ्या राज्य संस्था आहेत. झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण ही नागरी भागातील झोपडपट्ट्यांचा पुनर्विकास करणारी राज्य संस्था आहे. नागरी भागातील घरांची कमतरता निश्चित करण्यासाठी केंद्र शासनाच्या राष्ट्रीय भवन निर्माण संघटनेंतर्गत स्थापित तांत्रिक गटाच्या अहवालानुसार सन २०१२-१७ या कालावधीकरीता राज्यामध्ये १९.४० लाख घरांची कमतरता अनुमानित केली होती.

आलेख १०.८ : राज्यातील नागरी घरांच्या कमतरतेची वर्गवारीनिहाय टक्केवारी (२०१२-१७)

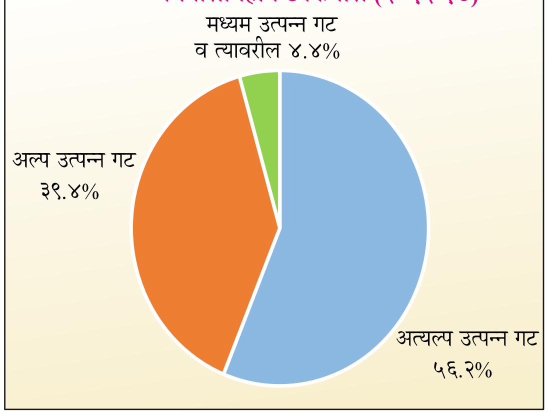

प्रधानमंत्री आवास योजना (नागरी)

१०.७५.१ नागरी भागातील पात्र लाभार्थ्यांना पक्की घरे उपलब्ध करून देण्यासाठी 'प्रधानमंत्री आवास योजना (नागरी)' ही केंद्र शासनाची महत्वांकाक्षी योजना जुन, २०१५ पासून राज्यात राबविण्यात येत आहे. सदर योजना, लाभार्थ्यांने स्वत: बांधकाम केलेली घरे, परवडणाऱ्या घरांसाठी भागीदारीतील प्रकल्प, अस्तित्वातील झोपडपट्ट्यांचा तेथेच पुनर्विकास व कर्ज संलग्न व्याज अनुदान योजना या चार प्रमुख घटकांद्वारे राबविण्यात येत आहे. केंद्र शासनाने दि. ३१ मार्च, २०२२ पर्यंत मंजूर केलेली घरे पुर्ण करण्यासाठी प्रधानमंत्री आवास योजना (नागरी) या योजनेस दि. ३१ डिसेंबर, २०२४ पर्यंत मुदतवाढ दिली आहे.

आलेख १०.९ : भागीदारीतील प्रकल्पांतर्गत मंजूर घरे (२०२३-२४ अखेर)

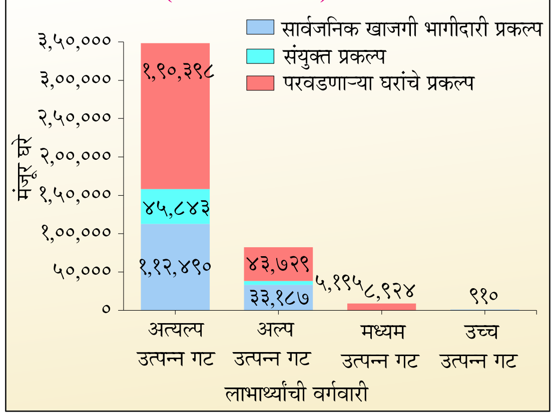

१०.७५.२ नागरी भागातील अत्यल्प उत्पन्न गट, अल्प उत्पन्न गट, मध्यम उत्पन्न गट व झोपडपट्टीवासियांच्या घरांची कमतरता दूर करणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. महिला सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी या योजनेत महिला सदस्याच्या नावावर किंवा संयुक्त नावाने घरांची मालकी देण्यावर भर देण्यात येतो. केंद्र शासनाने राज्यातील ४०९ शहरांत १९.४० लाख घरे बांधण्याचे लक्ष्य निर्धारित केले आहे. या योजनेंतर्गत महाराष्ट्र गृहनिर्माण विकास महामंडळ (महाहौसिंग), म्हाडा, सिडको आणि स्वत: लाभार्थी यांचेमार्फत घरे बांधण्यात येत आहेत. दि. ३१ मार्च, २०२४ पर्यंत एकूण १,६३० प्रकल्पांतर्गत १३.६५ लाख घरांना मंजुरी देण्यात आलेली आहे. एकूण ११.१६ लाख (८१.८ टक्के) घरांचे प्रत्यक्ष बांधकाम सुरू झाले असून त्यापैकी ८.४२ लाख (६१.७ टक्के) घरे पुर्ण झाली आहेत. सर्वसामान्यांसाठी घरांच्या निर्मितीचा वेग वाढविण्यासाठी राज्याने शासकीय संस्था तसेच बिगर शासकीय संस्थांबरोबर परवडणाऱ्या घरांच्या भागीदारीतील प्रकल्पांद्वारे घरे निर्मितीवर भर दिला आहे.

महाराष्ट्र गृहनिर्माण विकास महामंडळ

१०.७५.३ प्रधानमंत्री आवास योजनेंतर्गत निर्धारित लक्ष्य साध्य करण्यासाठी महाराष्ट्र गृहनिर्माण विकास महामंडळ स्थापन करणे, महाहौसिंगद्वारे समूह गृहनिर्माण प्रकल्पांची अंमलबजावणी करणे, महाहौसिंगमध्ये अधिक वित्त पुरवठा करणे, म्हाडा/महाहौसिंग व खाजगी जागा मालक यांच्यामध्ये संयुक्त भागीदारी प्रकल्प तयार करणे यासारखे विविध उपक्रम राज्याने हाती घेतले आहेत. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकातील लाभार्थ्यांसाठी ४३,३०९ घरे व अल्प उत्पन्न गटातील लाभार्थ्यांसाठी ४,०३३ घरे असलेले एकूण १० संयुक्त भागिदारी प्रकल्प मंजूर करण्यात आले आहेत. मंजूर प्रकल्पांपैकी आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकातील लाभार्थ्यांसाठी १२,९२४ व अल्प उत्पन्न गटातील लाभार्थ्यांसाठी २,४५८ घरे असलेले सहा प्रकल्प सुरू झाले आहेत.

महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरण

१०.७५.४ राज्याची नोडल गृहनिर्माण संस्था असल्याने राज्यामध्ये म्हाडा सर्वसामान्यांना परवडणारी घरे उपलब्ध करून देत आहे. स्थापनेपासून नोव्हेंबर, २०२३ पर्यंत म्हाडाने एकूण ५,०५,८०२ निवासी सदनिका/घरकुले (पुनर्विकासासह) बांधल्या आहेत. म्हाडाकडून बांधण्यात आलेल्या सदनिका/घरकुलांचा तपशील तक्ता १०.६३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.६३ म्हाडाकडून बांधण्यात आलेल्या सदनिका/घरकुलांचा तपशील

(संख्या)

वर्ष	अत्यल्प उत्पन्न गट	अल्प उत्पन्न गट	मध्यम उत्पन्न गट	उच्च उत्पन्न गट	सदनिका	एकूण	संक्रमण शिबिरे	खर्च (₹ कोटी)
२०२०-२१	१,११०	०	०	०	५३	१,१६३	२७८	३८९.३२
२०२१-२२	१,८३१	६२	२५६	०	२,१२२	४,२७१	०	७५२.६६
२०२२-२३	६,९३५	९८४	६५९	१४	०	८,५९२	५३	१,८७३.८४
२०२३-२४+	१०,४७१	४०८	७९३	५३	०	११,७२५	३३४	२,२६५.४७

आधार: म्हाडा + नोव्हेंबर पर्यंत

शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ मर्यादित

१०.७५.५ शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ मर्यादित (सिडको) हे राज्यात नियोजनबद्ध गृहनिर्माण विकास कार्यक्रम राबवित आहे. स्थापनेपासून (१९७०) मार्च, २०२४ पर्यंत सिडकोने एकूण २,०६,१३२ सदनिका/घरकुले बांधली असून ५१,७८६ सदनिका/घरकुले यांचे बांधकाम प्रगतीपथावर आहे. स्थापनेपासून मार्च, २०२४ पर्यंत सिडकोने बांधलेल्या सदनिका/घरकुले यांचा तपशील तक्ता १०.६४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.६४ स्थापनेपासून मार्च, २०२४ पर्यंत सिडकोने बांधलेल्या सदनिका/घरकुले यांचा तपशील

(संख्या)

शहर	अत्यल्प/अल्प उत्पन्न गट	अत्यल्प/अल्प उत्पन्न गट (प्रधानमंत्री आवास योजनेअंतर्गत)	मध्यम उत्पन्न गट	उच्च उत्पन्न गट	एकूण
नवी मुंबई	७४,६९२	१४,९७४	३३,२८५	२८,६९३	१,५१,६४४
नाशिक	२१,३४३	०	२,६१९	५८२	२४,५४४
छत्रपती संभाजीनगर	१९,५०१	०	२,१२७	४३२	२२,०६०
नांदेड	७,७५८	०	१२६	०	७,८८४
एकूण	**१,२३,२९४**	**१४,९७४**	**३८,१५७**	**२९,७०७**	**२,०६,१३२**

आधार : शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ मर्यादित (सिडको)

१०.७५.६ प्रधानमंत्री आवास योजना (नागरी) अंतर्गत सिडकोने अत्यल्प उत्पन्न गट आणि अल्प उत्पन्न गट लाभार्थ्यांकरिता सन २०२०-२१ पर्यत १५,४३२ सदनिका बांधल्या आहेत. सप्टेंबर,२०१९ मध्ये ८६,९६१ सदनिका बांधकामाच्या नव्याने निर्धारित उद्दिष्टास अनुसरून सिडकोने मार्च, २०२४ अखेर ७,८२१ सदनिका बांधून पुर्ण केल्या असून ४४,८७३ सदनिकांचे बांधकाम प्रगतीपथावर आहे.

झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना

१०.७५.७ झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण यांचेकडून या योजनेची अंमलबजावणी करण्यात येते. या योजनेअंतर्गत झोपडपट्टीत राहणाऱ्या कुटुंबांना सदनिका पुरविण्यात येत आहेत. योजनेच्या सुरुवातीपासून (१९९५) मार्च, २०२४ पर्यंत एकूण २,३५३ प्रकल्प पूर्ण झाले आहेत आणि झोपडपट्टीत राहणाऱ्या २,५७,४०३ कुटुंबांचे सदनिकांमध्ये पुनर्वसन करण्यात आले आहे.

ग्रामीण गृहनिर्माण

१०.७६ ग्रामीण गृहनिर्माणासाठी प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण), राजीव गांधी ग्रामीण निवारा सुधारित योजना-२, रमाई आवास योजना, शबरी आदिवासी घरकुल योजना, यशवंतराव चव्हाण मुक्त वसाहत/वैयक्तिक घरकुल योजना, पंडीत दीनदयाळ उपाध्याय घरकुल जागा खरेदी अर्थसहाय्य योजना, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर घरकुल योजना, मोदी आवास घरकुल योजना, इत्यादी विविध योजना शासन राबवित आहे.

प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण)

आलेख १०.१० : प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण) अंतर्गत राज्यातील पुर्ण झालेली घरे

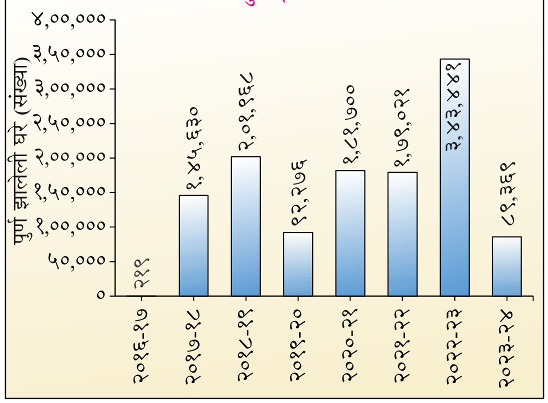

१०.७६.१ या योजनेअंतर्गत ग्रामीण भागातील बेघर व भूमिहीन लाभार्थ्यांना २६९ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी ₹ १.२० लाख तर नक्षलग्रस्त व डोंगरी भागातील लाभार्थ्यांना ₹ १.३० लाख अनुदान देण्यात येते. योजनेच्या सुरुवातीपासून (२०१६) मार्च, २०२४ पर्यंत एकूण १३,७२,३२१ घरकुलांना मंजुरी देण्यात आली असून त्यापैकी १२,३३,६२४ (८९.९ टक्के) घरकुलांचे बांधकाम पूर्ण झाले आहे. सन २०२२-२३ व सन २०२३-२४ साठी केंद्र शासनाने घरकुल बांधकामाचे लक्ष्य निर्धारित केले नाही. यापुर्वी मंजूर केलेली घरकुले पुर्ण करण्यासाठी सन २०२२-२३ मध्ये ₹ ३,०२०.९५ कोटी व सन २०२३-२४ मध्ये ₹ १,७२४.७० कोटी निधी खर्च करण्यात आला आहे.

राजीव गांधी ग्रामीण निवारा सुधारित योजना-२

१०.७६.२ दारिद्र्य रेषेवरील परंतु अल्प उत्पन्न गटातील लाभार्थ्यांना घर बांधण्याकरिता ही योजना राबविण्यात येते. या योजनेअंतर्गत प्रति घरकुल ₹ एक लाख किंमत निर्धारित करण्यात आली असून त्यापैकी जिल्ह्यातील अग्रणी बँकेकडून ₹ ९०,००० कर्ज पुरविले जाते व उर्वरित ₹ १०,००० लाभार्थ्याने खर्च करावयाचे आहेत. कर्जावरील व्याज राज्य शासनाकडून अनुदानाच्या स्वरुपात दिले जाते. या योजनेअंतर्गत योजनेच्या सुरुवातीपासून (२०१०-११) मार्च, २०२४ पर्यंत ₹ ८८.९६ कोटी व्याजाची रक्कम म्हाडामार्फत अग्रणी बँकांना वितरित करण्यात आली आहे.

रमाई आवास योजना

१०.७६.३ राज्यातील अनुसूचित जाती व नवबौध्द घटकांतील बेघर किंवा कच्चे घर असलेल्या कुटुंबांकरिता रमाई आवास योजना राबविण्यात येते. या योजनेअंतर्गत २६९ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी ग्रामीण भागातील सर्व साधारण क्षेत्रातील लाभार्थ्याला ₹ १.२० लाख तर नक्षलग्रस्त व डोंगरी भागातील लाभार्थ्याला ₹ १.३० लाख आणि नागरी भागातील लाभार्थ्याला ३२३ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी ₹ २.५० लाख अनुदान देण्यात येते. रमाई आवास योजनेची प्रगती तक्ता १०.६५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६५ रमाई आवास योजनेची प्रगती

वर्ष	घरकुले (संख्या)				खर्च (₹ कोटी)	
	लक्ष्य		मंजूर			
	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी
२०१९-२०	९३,३७०	१८,१८५	९१,४१८	६,१३३	३००.००	६०.००
२०२०-२१	०	०	०	१,६७०	१,०००.००	२०.००
२०२१-२२	१,१२,२०६	२२,६७६	१,०६,८३७	५,५५३	५६२.५०	७५.००
२०२२-२३	०	०	०	१,४००	७५०.००	५००.००
२०२३-२४	१,३४,१७४	१८,२६१	७५,९२०	१०,४९४	१,३५७.००	४४३.००

आधार : सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, महाराष्ट्र शासन

शबरी आदिवासी घरकुल योजना

१०.७६.४ राज्यातील अनुसूचित जमातीतील बेघर किंवा कच्चे घर असलेल्या कुटुंबांकरिता शबरी आदिवासी घरकुल योजना राबविण्यात येते. या योजनेअंतर्गत २६९ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी ग्रामीण भागातील लाभार्थ्याला सर्व साधारण क्षेत्रात ₹ १.२० लाख तर नक्षलग्रस्त व डोंगरी भागातील ₹ १.३० लाख आणि नागरी भागातील लाभार्थ्याला २६९ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी ₹ २.५० लाख अनुदान देण्यात येते. शबरी अदिवासी घरकुल योजनेची प्रगती तक्ता १०.६६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६६ शबरी आदिवासी घरकुल योजनेची प्रगती

वर्ष	घरकुले (संख्या)		खर्च (₹ कोटी)
	लक्ष्य	मंजूर	
२०१९-२०	३८,१५३	३७,८६९	१३५.११
२०२०-२१	०	०	२९७.२३
२०२१-२२	१८,५४४	१८,११९	१५०.३९
२०२२-२३	९३,२८८	७५,८६१	२००.०४
२०२३-२४	१,२१,१२५	४९,८३८	५७१.८०

आधार : आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

यशवंतराव चव्हाण मुक्त वसाहत/वैयक्तिक घरकुल योजना

१०.७६.५ यशवंतराव चव्हाण मुक्त वसाहत/वैयक्तिक घरकुल योजना विमुक्त जाती आणि भटक्या जमातीतील बेघर किंवा कच्चे घर असलेल्या कुटुंबांकरिता राबविण्यात येते. या योजनेअंतर्गत २६९ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी ₹ १.२० लाखापेक्षा कमी वार्षिक उत्पन्न असणाऱ्या ग्रामीण भागातील सर्व साधारण क्षेत्रातील लाभार्थ्याला ₹ १.२० लाख तर नक्षलग्रस्त व डोंगरी भागातील लाभार्थ्याला ₹ १.३० लाख अनुदान देण्यात येते. सन २०२३-२४ मध्ये ८,०३१ घरकुलांना मंजुरी देण्यात आली असून ₹ ६८.५४ कोटी खर्च झाला.

पंडीत दीनदयाळ उपाध्याय घरकुल जागा खरेदी अर्थसहाय्य योजना

१०.७६.६ प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण) व राज्याच्या अन्य ग्रामीण घरकुल योजनेअंतर्गत पात्र परंतु जागेअभावी घरकुलाच्या लाभापासून वंचित असलेल्या दारिद्र्य रेषेखालील लाभार्थ्यांसाठी 'पंडीत दीनदयाळ उपाध्याय घरकुल जागा खरेदी अर्थसहाय्य योजना' राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत राज्य शासनाकडून शासकीय जमीन विनामुल्य उपलब्ध करुन देणे अथवा ५०० चौ. फूट जागा खरेदीसाठी ₹ एक लाख मर्यादेपर्यंत अर्थसहाय्य देण्यात येते. योजनेच्या सुरुवातीपासून (२०१७) मार्च, २०२४ पर्यंत २३,५७० लाभार्थ्यांना घरकुलासाठी मोफत जागा उपलब्ध करून दिली व ३,२३७ लाभार्थ्यांना जागा खरेदीसाठी ₹ १५.८६ कोटी अर्थसहाय्य देण्यात आले.

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर घरकुल योजना

१०.७६.७ भटक्या जमाती 'क' प्रवर्गातील धनगर समाजातील बेघर किंवा कच्चे घर असलेल्या कुटुंबांकरिता 'पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर घरकुल योजना' राबविण्यात येते. या योजनेअंतर्गत २६९ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी ₹ १.२० लाखापेक्षा कमी वार्षिक उत्पन्न असणाऱ्या ग्रामीण भागातील सर्व साधारण क्षेत्रातील लाभार्थ्याला ₹ १.२० लाख तर नक्षलग्रस्त व डोंगरी भागातील लाभार्थ्याला ₹ १.३० लाख अनुदान देण्यात येते. सन २०२३-२४ या वर्षामध्ये ४२० घरकुलांना मंजुरी देण्यात आली असून ₹ १.११ कोटी खर्च झाला.

मोदी आवास घरकुल योजना

१०.७६.८ प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण) व राज्याच्या अन्य ग्रामीण घरकुल योजनेच्या लाभापासून वंचित असलेल्या इतर मागास वर्गातील व विशेष मागास प्रवर्गातील लाभार्थ्यांसाठी राज्य शासनामार्फत 'मोदी आवास घरकुल योजना' सुरू केली आहे. आगामी तीन वर्षात १० लाख घरकुल बांधकामासाठी ₹ १२,००० कोटी अर्थसहाय्य निर्धारित केलेली सदर योजना सन २०२३-२४ पासून प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण) च्या धर्तीवर राबविण्यात येत आहे. सन २०२३-२४ मध्ये २,९९,४४३ घरकुल बांधकामास मंजुरी देण्यात आली असून ₹ ४०८.४४ कोटी खर्च झाला.

महाराष्ट्र स्थावर संपदा नियामक प्राधिकरण

१०.७७ स्थावर संपदा (विनियम आणि विकास) अधिनियम, २०१६ कायद्याअंतर्गत राज्य शासनाने स्थावर संपदा क्षेत्राचे नियमन करण्यासाठी महाराष्ट्र स्थावर संपदा नियामक प्राधिकरण (महारेरा) ची स्थापना केली असून त्यामध्ये पारदर्शकता, वित्तीय शिस्त, नागरिक केंद्रितता, उत्तरदायित्व आणि सलोखा व अर्ध-न्यायिक यंत्रणेद्वारे तक्रारींचे जलदगतीने निराकरण या बाबी अंतर्भूत आहेत. मार्च, २०२४ पर्यंत महारेराकडे एकूण ४५,४४७ प्रकल्पांची नोंदणी करण्यात आली. मार्च, २०२४ अखेर महारेराकडे २३,९४८ तक्रारी प्राप्त झाल्या असून त्यापैकी १६,३८८ तक्रारींचा निपटारा करण्यात आला.

पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता

१०.७८ सुरक्षित पिण्याचे पाणी, वैयक्तिक निगा आणि स्वच्छता मानवी आरोग्यासाठी आवश्यक आहे. शाश्वत विकास ध्येय-६ 'सर्वांसाठी पाणी व स्वच्छता यांची उपलब्धता व शाश्वत व्यवस्थापन यांची सुनिश्चिती करणे' हा शाश्वत विकास ध्येयांमधील एक ध्येय आहे. सुरक्षित पिण्याचे पाणी पुरविण्यासाठी व सुयोग्य स्वच्छता उपलब्ध करुन देण्यासाठी शासन विविध योजना / कार्यक्रम राबवित आहे.

पाणीपुरवठा

१०.७९ ग्रामीण आणि शहरी भागातील सर्व कुटुंबांना नियमित आणि सर्व सोयीच्या ठिकाणी पुरेसे आणि शुद्ध पाणी उपलब्ध करुन देण्यासाठी सरकार कटिबद्ध आहे.

जल जीवन अभियान

१०.८० 'हर घर नल से जल' या उद्देशाने राज्याच्या ग्रामीण भागात सप्टेंबर २०२० पासून जल जीवन अभियान राबविण्यात येत आहे. ग्रामीण भागातील प्रत्येक कुटुंबास वैयक्तिक नळ जोडणी द्वारे दरडोई किमान ५५ लिटर प्रतिदिन गुणवत्तापूर्ण पाण्याचा पुरवठा करणे हे जल जीवन अभियानाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. या अभियाना अंतर्गत सन २०२४ पर्यंत ग्रामिण भागातील प्रत्येक कुटुंब, शाळा, ग्रामपंचायत इमारत, आरोग्य केंद्र, सामुदायिक इमारत, इत्यादींना वैयक्तिक नळ जोडणी पुरविण्यात येणार आहे. सन २०२२-२३ मध्ये जल जीवन अभियानावर ₹ ६,३२७.८७ कोटी खर्च झाला. जल जीवन अभियानाची भौतिक प्रगती तक्ता १०.६७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६७ जल जीवन अभियाना अंतर्गत नळ जोडणी बाबत भौतिक प्रगती

(३१ मार्च, २०२४ पर्यंत)

प्रकार	उद्दिष्ट	साध्य
कुटुंब	१,४६,६८,०१२	१,२५,०१,४२३
शाळा	८१,६७८	८०,६५२
अंगणवाडी	९०,६७४	८८,८३९

आधार : जल जीवन अभियान, भारत सरकार

मुख्यमंत्री ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम

१०.८१ पाणी पुरवठ्यात सुधारणा करुन ग्रामीण भागात पुरेसे व शुद्ध पिण्याचे पाणी उपलब्ध करून देण्यासाठी सन २०१६-१७ ते २०२२-२३ या कालावधीत राज्यात मुख्यमंत्री ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम राबविण्यात आला. या कार्यक्रमांतर्गत कार्यरत नसलेल्या ३० प्रादेशिक नळ पाणी पुरवठा योजना कार्यरत करण्यात आल्या ज्याद्वारे ४३० गावातील अंदाजे ९.३५ लाख लोकांना फायदा झाला. तसेच ७२२ पाणी पुरवठा योजना पूर्ण करण्यात आल्या. हा कार्यक्रम दि. १ एप्रिल, २०२३ पासून बंद करण्यात आला आहे.

पाणी टंचाई निवारण कार्यक्रम

१०.८२ पाणी टंचाईग्रस्त गावे व वाड्यांमध्ये दरवर्षी ऑक्टोबर ते जून या कालावधीत पाणी टंचाई निवारण कार्यक्रम राबविला जातो. पाणी टंचाई निवारण कार्यक्रमा अंतर्गत विभागनिहाय वितरीत निधी तक्ता १०.६८ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.६८ पाणी टंचाई निवारण कार्यक्रमा अंतर्गत विभागनिहाय वितरीत निधी

(₹ कोटी)

विभाग	२०२२-२३	२०२३-२४+
कोकण	३९.०१	०.००
नाशिक	१५.८१	९.५४
पुणे	१४.३४	९.००
छत्रपती संभाजीनगर	५६.४७	१.२०
अमरावती	३६.९२	०.००
नागपूर	५७.२४	०.००
एकूण@	**२२४.५९**	**१९.७४**

@ महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरणास वितरित केलेल्या निधीसह + नोव्हेंबरपर्यंत

आधार : पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, महाराष्ट्र शासन

१०.८२.१ टंचाईग्रस्त गावे व वाड्यांमधील टंचाईची परिस्थिती हाताळण्याकरिता राज्याने तात्पुरत्या नळ पाणी पुरवठा योजना, कुपनलिका व इतर पाण्याचे स्त्रोत पुनरुज्जीवित करणे, टँकरने पाणी पुरवठा करणे, इत्यादी सारख्या विविध उपाययोजना हाती घेतल्या आहेत. पाणी टंचाई निवारण कार्यक्रमांतर्गत समाविष्ट असलेली गावे व वाड्यांची संख्या तक्ता १०.६९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६९ पाणी टंचाई निवारण कार्यक्रमा अंतर्गत समाविष्ट असलेली गावे व वाड्या

(संख्या)

कामाचे स्वरूप	गावे		वाड्या	
	२०२१-२२@	२०२२-२३$	२०२१-२२@	२०२२-२३$
नवीन विंधण विहिरी	१,४२८	७७२	८२१	१,११९
तात्पुरत्या नळ पाणी पुरवठा - विशेष दुरुस्ती	५७५	२८	११०	८
विंधण विहिरींची विशेष दुरुस्ती	१,४५८	७०२	१५१	१३४
तात्पुरती पूरक नळ पाणी पुरवठा योजना घेणे	११६	२८	३१	८
टँकर/बैलगाडीने पाण्याचा पुरवठा	५६०	५८२	१,३०२	१,५३७
खाजगी विहिरींचे अधिग्रहण	२,०३७	१,४७२	२६१	५४४
विहिरी खोलीकरण/गाळ काढणे	२८६	७२	१०	२८

आधार : पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, महाराष्ट्र शासन @ ऑक्टोबर, २०२१ ते जून ,२०२२ $ ऑक्टोबर, २०२२ ते जून, २०२३

अटल भुजल योजना

१०.८३ शाश्वत भूजल व्यवस्थापन सुलभ करण्याच्या उद्देशाने जागतिक बँक अर्थसहाय्यित अटल भूजल योजना राज्यामध्ये सन २०२०-२१ ते २०२४-२५ या कालावधीत राबविण्यात येत आहे. या योजने अंतर्गत राज्यातील अतिशोषित, शोषित आणि अंशतः शोषित पाणलोट क्षेत्र /तालुके असलेल्या १३ जिल्ह्यांमधील ४३ तालुक्यातील १,१३३ ग्रामपंचायतीमधील १,४४२ गावांची निवड करण्यात आली आहे. या योजनेमध्ये सामूहिक सहभाग, मागणी व्यवस्थापन आणि सद्यस्थितीत कार्यान्वित असलेल्या केंद्र व राज्य स्तरावर सद्यस्थितीत सुरु असलेल्या योजनांचे अभिसरण व पर्यायाने भूजल पातळी सुधारण्यावर विशेष भर देण्यात आला आहे. प्रोत्साहन निधी या घटका अंतर्गत नोव्हेंबर, २०२३ पर्यंत ₹ ९६.२१ कोटी खर्च झाला.

अटल पुनरुज्जीवन व नागरी परिवर्तन अभियान

१०.८४ राज्यात अटल पुनरुज्जीवन व नागरी परिवर्तन अभियानाची (अमृत) अंमलबजावणी सन २०१५-१६ पासून करण्यात येत आहे. शहरांतील पाणी पुरवठा व मलनि:सारणाच्या पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी निधी उपलब्ध करुन देणे हा या अभियानाचा उद्देश आहे. प्रत्येक कुटंबास खात्रीशीर पाणीपुरवठ्यासाठी नळ जोडणी आणि सांडपाणी व्यवस्था यांची सुनिश्चिती करणे हे अभियानाचे एक उद्दिष्ट आहे. या अभियाना अंतर्गत राज्यातील ४४ शहरे समाविष्ट असून त्यात नागरी भागातील ७६ टक्के जनतेचा समावेश आहे. या अभियाना अंतर्गत केंद्र शासनाने राज्याला सन २०१५-१६ पासून सन २०२३-२४ पर्यंत ₹ ७,७५९ कोटी अनुदान मंजूर केले आहे.

१०.८४.१ या अभियाना अंतर्गत राज्यामध्ये ₹ ४,३४३ कोटी किंमतीचे ३७ पाणीपुरवठा प्रकल्प मंजूर असून त्यापैकी मार्च, २०२४ पर्यंत एकूण ₹ २,२०६.७९ कोटी किंमतीचे २२ प्रकल्प पूर्ण झाले आहेत व उर्वरित प्रकल्प प्रगतीपथावर आहेत.

१०.८४.२ शासनाने एकूण ₹ ३,२३३ कोटी किंमतीचे ३० मलनि:सारण प्रकल्प मंजूर केले आहेत. त्यापैकी मार्च, २०२४ पर्यंत एकूण ₹ १,२५३.७६ कोटी किंमतीचे १४ प्रकल्प पूर्ण झाले आहेत व उर्वरित प्रकल्प प्रगतीपथावर आहेत.

१०.८४.३ शासनाने एकूण ₹ १७९ कोटी किंमतीचे १२८ हरितक्षेत्र (अमृतवन) प्रकल्प मंजूर केले आहेत. त्यापैकी मार्च, २०२४ पर्यंत ₹ १७९ कोटी किंमतीचे १२८ प्रकल्प कार्यान्वित झाले आहेत.

१०.८५ अमृत २.० अभियान सन २०२१-२२ ते २०२५-२६ या कालावधीमध्ये राज्यातील सर्व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये राबविण्यात येत आहे. या अभियाना अंतर्गत ₹ २८,९२७.९३ कोटी किंमतीच्या ३०२ प्रकल्पांना केंद्र शासनाने मान्यता दिली आहे. या योजनेची प्रमुख उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे आहेत.

- शहरातील सर्व कुटुंबांना नळजोडणी देऊन पाणी पुरवठ्याच्या बाबतीत १०० टक्के स्वयंपूर्णता साध्य करणे
- जलस्त्रोत्रांचे पुनरुज्जीवन करणे
- शहरातील मोकळ्या जागेमध्ये उद्याने व हरितक्षेत्र विकसित करणे
- एकूण ४४ अमृत शहरांमध्ये १०० टक्के मल प्रक्रिया व मलनि:सारण जोडणी देणे

महाराष्ट्र सुवर्णजयंती नगरोत्थान महाअभियान

१०.८६ राज्यातील महानगरपालिका (वर्ग ड), नगरपरिषदा आणि नगरपंचायती या नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये पायाभूत सुविधांची निर्मिती करण्याच्या अनुषंगाने महाराष्ट्र सुवर्णजयंती नगरोत्थान महाअभियान सन २०१० पासून राबविण्यात येत आहे. या अभियाना अंतर्गत मार्च, २०२४ पर्यंत ₹ २७,६२४ कोटी किंमतीच्या ४१६ प्रकल्पांना शासनाने मान्यता दिली असून त्यात ₹ ८,८०९ कोटी किंमतीच्या १६७ पाणीपुरवठा योजनांचा समावेश आहे, यापैकी ₹ १,८६८ कोटी किंमतीचे ४० प्रकल्प मार्च, २०२४ पर्यंत पूर्ण करण्यात आले आहेत. तसेच ₹ ७,९६५ कोटी किंमतीचे ८२ मलनि:सारण/ पर्जन्य जलवाहिनी / घनकचरा व्यवस्थापन प्रकल्प मंजूर करण्यात आले असून त्यापैकी ₹ १,१०५ कोटी किंमतीचे १८ प्रकल्प मार्च, २०२४ पर्यंत पूर्ण करण्यात आले. उर्वरित (रस्ते, पर्जन्य जलवाहिनी, उड्डाणपूल, घनकचरा व्यवस्थापन, जमीन अधिग्रहण, इत्यादी) ₹ १०,८४९ कोटी किंमतीचे १४१ प्रकल्प मंजुर करण्यात आले, त्यापैकी ₹ ३,३१२ कोटी किंमतीचे ४४ प्रकल्प माहे मार्च, २०२४ पर्यंत पूर्ण करण्यात आले.

स्वच्छता

१०.८७ घन व द्रव कचऱ्याचे व्यवस्थापन, मानवी मलमुत्राची सुरक्षित विल्हेवाट, शौचालयाचा योग्य वापर आणि उघड्यावर शौच टाळणे हे मानवी अरोग्य आणि पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी काही उपाय आहेत. स्वच्छतेच्या सुविधा पूरविण्यासाठी राज्यात विविध योजना राबविल्या जात आहेत.

स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण)

१०.८८ राज्यात दि. २ ऑक्टोबर, २०१४ पासून स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) राबविण्यात येत आहे. ग्रामीण भागात स्वच्छता राखणे, उघड्यावर मलविसर्जन करण्याच्या सवयीस प्रतिबंध करणे, कुटुंबांसाठी वैयक्तिक शौचालये बांधणे व त्याच्या वापरात सातत्य राखणे ही या अभियानाची उद्दिष्टे आहेत. या अभियानाद्वारे खालील बाबींवर लक्ष केंद्रित करण्यात येत आहे.

- प्रत्येक कुटुंबांसाठी शौचालय सुविधा उपलब्ध करुन देणे
- देश खुली हागनदारी मुक्त (ओडिएफ) करणे
- देश कचरामुक्त करणे
- कार्यक्षम घनकचरा व्यवस्थापन पद्धतीचा अवलंब करणे

खुली हागनदारी मुक्त (ओडिएफ) आचरणाची शाश्वत आणि घन व द्रव कचरा व्यवस्थापन सुविधांची उपलब्धता यांची सुनिश्चिती व्हावी यासाठी सन २०२०-२१ ते २०२४-२५ या कालावधीत राज्यात स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण)-२ राबविण्यात येत आहे. या अभियाना अंतर्गत सन २०२२-२३ मध्ये ₹ २८६.०५ कोटी खर्च झाला. या अभियाना अंतर्गत प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन अंतर्गत ३५१ प्रकल्पांचे लक्ष्य निर्धारित करण्यात आले व त्यापैकी मार्च, २०२४ पर्यंत १२ प्रकल्प पूर्ण करण्यात आले. गोबरधन प्रकल्पांतर्गत ३६ प्रकल्पांचे लक्ष्य निर्धारित केले व त्यापैकी १४ प्रकल्प मार्च, २०२४ पर्यंत पूर्ण करण्यात आले. हागनदारी मुक्त अधिक या प्रकल्पाअंतर्गत एकूण १९,६७० प्रकल्पांचे लक्ष्य निर्धारित करण्यात आले व त्यापैकी मार्च, २०२४ पर्यंत ९,३४९ प्रकल्प पूर्ण करण्यात आले. या अभियाना अंतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये मार्च, २०२४ पर्यंत ₹ ६५२.९८ कोटी निधी खर्च करण्यात आला. या अभियाना अंतर्गत मुख्यत्वे घनकचरा व सांडपाण्याचे व्यवस्थापन करण्यासाठी ग्रामपंचायतींना लोकसंखेच्या निकषानुसार अनुदान देण्यात येते.

स्वच्छ भारत अभियान (नागरी)

१०.८९ राज्यातील सर्व शहरे ओडीएफ करणे, आरोग्यदायी स्वच्छतेच्या सवयीतील बदल सुनिश्चित करुन घन कचऱ्याचे व मलनि:सारणाचे शास्त्रोक्त पद्धतीने व्यवस्थापन करणे ही या अभियानाची उद्दिष्टे आहेत. स्वच्छ भारत अभियानाच्या धर्तीवर राज्य शासनाने स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान (नागरी) ची सुरुवात केली आहे. माहे नोव्हेंबर, २०२३ पर्यंत राज्यातील ४११ शहरांपैकी ४२ शहरे ओडीएफ, ८४ शहरे ओडीएफ +, २६४ शहरे ओडीएफ ++ आणि २१ शहरे वॉटर + झाली आहेत. शासनाने एकूण ३११ नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये मैला प्रक्रिया केंद्रे उभारण्यास मान्यता दिली आहे. त्यापैकी २२७ शहरात प्रकल्प पूर्ण झाले असून प्रत्यक्ष वापरास सुरुवात झाली आहे. राज्यामध्ये ७,२१,९०५ वैयक्तिक शौचालये, ५५, ३६३ सीट्स सार्वजनिक शौचालये व १,०४,९५४ सीट्स सामुदायिक शौचालये बांधण्यात आली आहेत.

१०.८९.१ स्वच्छ भारत अभियान (नागरी) २.० च्या धर्तीवर राज्यातील सर्व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान (नागरी) २.० राबविले जात आहे. या अभियानाचा कालावधी दि. २ ऑक्टोबर, २०२१ ते दि. १ ऑक्टोबर, २०२६ आहे. कचरा मुक्त शहरे बनविणे हे या अभियानाचे ध्येय आहे. या अभियानअंतर्गत ऑक्टोबर, २०२६ पर्यंत ३५८ नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये प्रति दिन १,६५६ दशलक्ष लिटर्स क्षमतेचे मल: निसारण प्रक्रिया केंद्र उभारणे, सुमारे १,८२३ किमी नाले जोडणे, ४७९ मैल उपसा वाहने खरेदी करणे तसेच १०,०५६ किमी मलजल वाहिन्या उभारण्याचे उद्दिष्ट आहे.

- स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) - १ (दि. २ ऑक्टोबर, २०१४ ते दि. ३१ मार्च, २०२०) अंतर्गत दि. १८ एप्रिल, २०१८ रोजी राज्यास खुली हागनदारी मुक्त (ओडिएफ) म्हणून घोषित करण्यात आले आहे
- स्वच्छ भारत अभियान (नागरी) अंतर्गत दि. २ ऑक्टोबर, २०१७ रोजी नागरी महाराष्ट्रास ओडीएफ म्हणून घोषित करण्यात आले आहे

स्वच्छ सर्वेक्षण (नागरी)-२०२३

१०.९० राष्ट्रीय स्तरावर आयोजित स्वच्छ सर्वेक्षण (नागरी)-२०२३ मध्ये देशातील ६२ कटक मंडळांसह एकूण ४,२९२ शहरांनी भाग घेतला, त्यापैकी ४०२ शहरे राज्यातील होती. राज्याला स्वच्छ सर्वेक्षणात सर्वोत्कृष्ट कामगिरी करणारे प्रथम क्रमांकाचे राज्य म्हणून पहिल्यांदाच गौरविण्यात आले आहे. राज्यातील एकूण आठ शहरांना राष्ट्रीय पुरस्कार प्राप्त झाला आहे. देशातील पहिल्या १०० अमृत शहरांमध्ये राज्यातील १९ शहरांचा समावेश आहे. पहिल्या १०० बिगर अमृत शहरांमध्ये राज्यातील २२ शहरांचा समावेश आहे. राज्यातील एकूण १११ नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना स्टार रेटिंग प्रमाणपत्र प्राप्त झाली आहेत. नवी मुंबई शहराला सात स्टार रेटिंग, पुणे व पिंपरी-चिंचवड या दोन शहरांना पाच स्टार रेटिंग, २७ शहरांना तीन स्टार रेटिंग व ८१ शहरांना एक स्टार रेटिंग प्रमाणपत्र प्राप्त झाली आहेत.

घनकचरा व्यवस्थापन (नागरी)

१०.९१ राज्यात सन २०२२-२३ मध्ये दररोज सरासरी २४,१११ मे. टन कचरा निर्माण झालेला आहे. त्यापैकी ९९.३ टक्के कचरा दारोदारी जाऊन गोळा केलेला आहे. गोळा केल्या जाणाऱ्या कचऱ्यापैकी ९९.५ टक्के कचरा हा ओल्या व सुक्या विलगीकृत केला आहे. गोळा केल्या जाणाऱ्या कचऱ्यापैकी ८८.० टक्के कचऱ्यावर शास्त्रोक्त पद्धतीने प्रकिया केली आहे.

१०.९१.१ विलगीकरण केलेल्या ओल्या कचऱ्यावर शास्त्रोक्त पद्धतीने प्रक्रिया करुन कंपोस्ट खताची निर्मिती केली जात असून त्याच्या विक्री व विपणनासाठी राज्याने 'हरित महासिटी' कंपोस्ट ब्रँडची नोंदणी केली आहे. राज्यातील एकूण २१५ शहरांना कंपोस्ट खताच्या विक्रीसाठी 'हरित महासिटी' कंपोस्ट ब्रँड वापरण्यास परवानगी देण्यात आली आहे.

महाराष्ट्र सुजल आणि निर्मल अभियान

१०.९२ नागरी पाणी पुरवठा, मलनि:सारण, शौचालय बांधकाम व घनकचरा व्यवस्थापनासंदर्भात विविध तांत्रिक, आर्थिक व व्यवस्थापकीय सुधारणा करुण पुरेषा व गुणवत्तापूर्ण सेवा किफ़ायतशीर शुल्कामध्ये उपलब्ध करुन देणे हा महाराष्ट्र सुजल आणि निर्मल अभियानाचा उद्देश आहे. अभियानाच्या सुरुवातीपासून (२००८-०९) ते मार्च, २०२४ पर्यंत पाणी पुरवठा व मलनि:सारणाच्या ₹ १,२६४.९२ कोटी किंमतीच्या २५८ कामांना ₹ ९३७.५८ कोटी निधी वितरीत केला आहे. सन २०२२-२३ मध्ये ₹ ४.५८ कोटी खर्च झाला.

पर्यावरण संवर्धन

१०.९३ औद्योगिकीकरण, नागरीकरण, जागतिक तापमान वाढ, जंगलतोड, इत्यादींमुळे दिवसागणिक पर्यावरणाचा ऱ्हास होत आहे. पृथ्वीचा अधिवास योग्य ठेवण्यासाठी पर्यावरण संवर्धन आणि शाश्वत विकास ही काळाची गरज बनली आहे. पर्यावरणाचे संवर्धन व जैवविविधता जतन करण्यासाठी, संयुक्त राष्ट्रांनी शाश्वत विकास ध्येयांची आखणी करताना पर्यावरणाला महत्त्वाच्या आयामापैकी एक मानले आहे. पर्यावरण संवर्धनासाठी शासनाने नाविन्यपूर्ण व सर्वसमावेशक हरित पद्धतींचा स्वीकार केला असून महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ यांचेमार्फत विविध पर्यावरणीय कायदे/धोरणांची अंमलबजावणी राज्य करीत आहे.

हवा प्रदूषण

१०.९४ हवेचे प्रदूषण ही आरोग्य आणि पर्यावरण विषयक गंभीर समस्या असून, त्यामुळे हृदय व फुफ्फुसाचे आजार तसेच फुफ्फुस व श्वसनासंबंधी संसर्ग यांसारखे आजार उद्भवतात. वाहनांमधून तसेच उद्योगांमधून होणारे वायू उत्सर्जन, बांधकामे, रस्त्यावरील रहदारीमुळे वारंवार वातावरणात तरंगणारे धूलिकण आणि उघड्यावर जाळला जाणारा कचरा हे हवेच्या प्रदूषणास मुख्यत्वे कारणीभूत आहेत. हवेचे प्रदूषण प्रतिबंधित, नियंत्रित व कमी करण्यासाठी राज्यात हवा (प्रतिबंध व प्रदूषण नियंत्रण) अधिनियम, १९८१ ची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. राष्ट्रीय हवा गुणवत्ता संनियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत हवा गुणवत्तेच्या नियमीत संनियंत्रणाकरीता सल्फर डायऑक्साइड (SO_2), नायट्रोजन डायऑक्साइड (NO_x) आणि रेस्पीरेबल सस्पेंडेड पर्टिक्युलेट मॅटर (RSPM/PM१०) हे तीन वायू प्रदूषक निर्धारित केले आहेत. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळातर्फे राज्यातील २७ शहरांमधील १०२ ठिकाणी निरंतर हवा गुणवत्ता मूल्यांकन पद्धतीद्वारे हवा प्रदूषण स्थितीचे मूल्यांकन केले जाते. निवडक संनियंत्रण केंद्रात सन २०२३-२४ मध्ये नोंदविलेली परिसर हवा गुणवत्ता तक्ता १०.७० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७० निवडक संनियंत्रण केंद्रात सन २०२३-२४ मध्ये नोंदविलेली परिसर हवा गुणवत्ता

संनियंत्रण केंद्र	हवा प्रदूषकांची घनता					
	सल्फर डायऑक्साईड (SO_2)		नायट्रोजन ऑक्साईड्स (NO_x)		श्वसन प्रवण दूषित कण (RSPM/PM१०)	
	मर्यादा ५० $\mu g/m^3$		मर्यादा ४० $\mu g/m^3$		मर्यादा ६० $\mu g/m^3$	
	किमान	कमाल	किमान	कमाल	किमान	कमाल
मुंबई - सायन	४	४५	९	१२६	६	१९९
मुंबई - कुर्ला पूर्व	७	२६	६	७०	४	२५३
मुंबई - विलेपार्ले	२	७४	९	६५	२२	३२२
मुंबई - वरळी	४	३८	९	१२१	४	१९३
नवी मुंबई - महापे	४	२७	९	२२५	२१	३९९
पुणे - स्वारगेट	६	९२	२०	२४३	५१	२८८
पुणे - भोसरी	६	७६	१२	२०९	५	३६८
नाशिक - मनपा इमारत	४	१९	१४	५१	३०	१२३
नाशिक - एमआयडीसी सातपूर	४	२०	१४	४९	३५	८८
छत्रपती संभाजीनगर –कडा कार्यालय	१०	४५	२२	७२	४४	१३७
छत्रपती संभाजीनगर - एमआयडीसी वाळूज	४	२२	९	७०	२०	२३४
अमरावती - शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालय	८	२१	१०	२१	४२	९३
अमरावती - एमआयडीसी अमरावती	८	१४	१०	१६	५०	९३
नागपूर - सिविल लाईन्स	४	२८	१४	७९	५१	२८७
नागपूर - हिंगणा रोड	४	६६	९	८३	१७	२२५
नागपूर - सदर	४	३२	११	७५	३७	२६०

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

$\mu g/m^3$ मायक्रोग्रॅम प्रति घन मीटर

१०.९५ वायु गुणवत्ता निर्देशांक (AQI) हे एक व्यापक निर्देशांक मूल्य असून त्याची गणना वैयक्तिक वायु प्रदूषकांच्या प्रभावांच्या भारित मूल्यांचे (उदा. SO_2, CO, NO_x) एकाच संख्येत किंवा संख्यांच्या संचामध्ये रूपांतरित करून केली जाते

आलेख १०.११ : वायु गुणवत्ता निर्देशांक

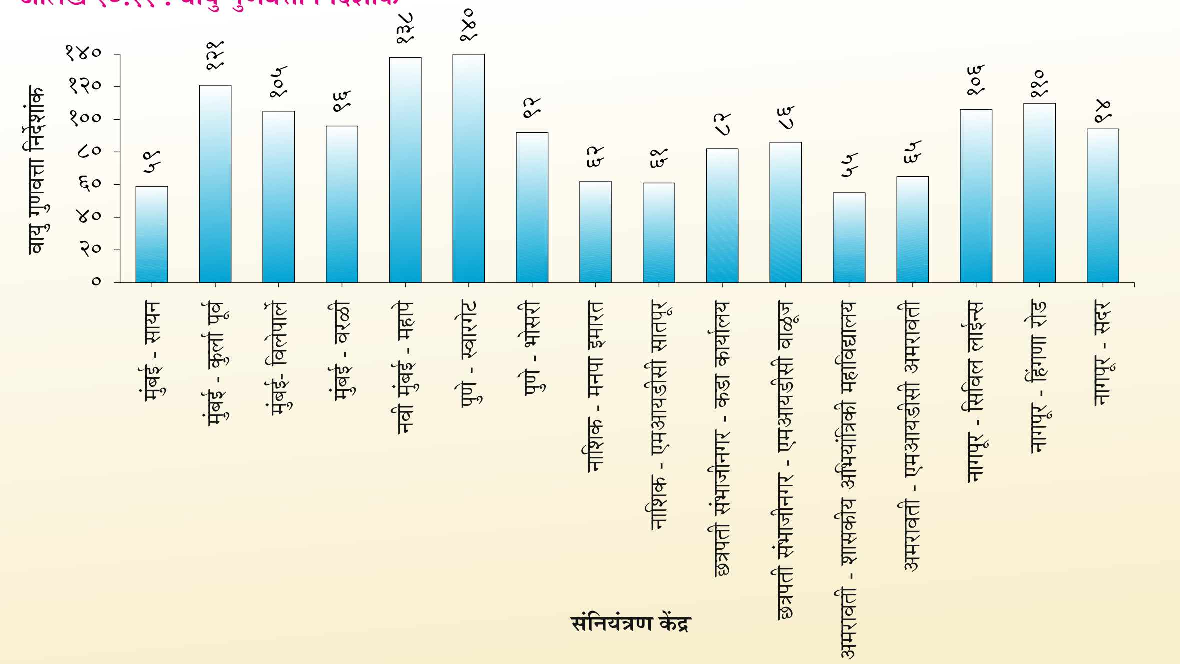

१०.९६ डिझेल, पेट्रोल व नैसर्गिक वायू यांसारख्या जीवाश्म इंधनांच्या ज्वलनाने कार्बन डायऑक्साईड वायू मोठ्या प्रमाणात उत्सर्जित होतो. हवा प्रदूषण नियंत्रणात ठेवण्यासाठी शासनाद्वारे अल्प प्रमाणात गंधक असलेले डिझेल, शिसेरहित पेट्रोल, एलपीजी/ सीएनजी यांचा पर्यायी इंधन म्हणून वापर, प्रदूषण नियंत्रण प्रमाणपत्र अनिवार्य करणे, १५ वर्षे जुन्या वाहनांवर बंदी घालणे व आठ वर्षे जुनी वाहने एलपीजी/सीएनजी मध्ये रुपांतरित करणे, विजेवर चालणाऱ्या वाहनांना प्रोत्साहन देणे अशा काही महत्वाच्या उपाययोजना करण्यात येत आहेत. सन २०२३-२४ मध्ये ७.४२ टक्के एलपीजी/सीएनजी आणि ८.८१ टक्के वीजेवर चालणारी वाहने होती. राज्यातील नोंदणीकृत वाहनांची संख्या तक्ता १०.७१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७१ राज्यातील नोंदणीकृत वाहने

(संख्या)

वर्ष	एकूण	त्यापैकी	
		एलपीजी /सीएनजीवर चालणारी	विजेवर चालणारी
२०१९-२०	२३,८३,४७७	१,०१,२११	५,०५०
२०२०-२१	१७,२८,६८८	६४,८७१	९,४०६
२०२१-२२	१८,७९,७३१	८८,७८७	५१,४४९
२०२२-२३*	२४,१७,२६०	१,६३,१७८	१,५८,६९५
२०२३-२४*	२५,८०,२२४	१,९१,५२५	२,२७,२८५

* अस्थायी

आधार : परिवहन आयुक्त कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

जल प्रदूषण

१०.९७ जलप्रदूषणामुळे नद्या, तलाव, जलस्रोत, भूजल आणि किनारी भाग प्रभावित होतात. जलप्रदूषणाच्या प्रमुख स्त्रोतांमध्ये औद्योगिक सांडपाणी, शेतीतून वाहून जाणारे खते व किटकनाशक मिश्रित पाणी, सांडपाणी, इत्यादींचा समावेश होतो. यामुळे विविध जलजन्य रोग उद्भवतात आणि मातीची गुणवत्ता देखील खराब होते. राज्यात जल प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रणासाठी तसेच जल गुणवत्ता राखण्यासाठी किंवा पूर्ववत करण्यासाठी जल (प्रतिबंध व प्रदूषण नियंत्रण) अधिनियम, १९७४ ची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. राष्ट्रीय जल गुणवत्ता संनियंत्रण कार्यक्रम महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडून राबविण्यात येत असून या कार्यक्रमा अंतर्गत नियमितपणे भूपृष्ठावरील (नद्यांवरील १५५, समुद्र/खाड्यांवरील ३४, नाल्यांवरील १०, धरणावरील एक) तसेच भूपृष्ठाखालील (२४ कूप नलिका, २४ विहिरी, एक हातपंप, एक नलिका विहीर) अशा एकूण २५० जल गुणवत्ता संनियंत्रण केंद्रातील पाण्याचे नमुने तपासले जातात. भूपृष्ठावरील पाण्याच्या नमुन्याचे दरमहा गुणवत्तेशी निगडीत नऊ मुख्य बाबी व १९ सामान्य बाबींचे आणि धातू व किटकनाशकांचे अंश शोधण्यासाठी भूजल नमुन्याचे सहामाही गुणवत्ता संनियंत्रण केले जाते. सन २०२३-२४ या कालावधीतील राज्यातील ५६ नद्यांच्या १५६ केंद्रांवरील जल गुणवत्ता तक्ता १०.७२ मध्ये दिली आहे. ऑक्टोबर ते मार्च, २०२४ या कालावधीची राज्यातील भूपृष्ठावरील निवडक नद्यांवरील संनियंत्रण केंद्रांतील जल गुणवत्ता तक्ता १०.७३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७२ सन २०२३-२४ या कालावधीतील राज्यातील ५६ नद्यांच्या १५६ केंद्रांवरील जल गुणवत्ता

बाब							
सामु (pH मूल्य)		जैव-रासायनिक प्राणवायूची मागणी		विरघळलेला प्राणवायू		फिकल कॉलिफॉर्म	
६.० ते ९.०#		३ मि ग्रॅ/लि# पेक्षा कमी		४ मि ग्रॅ/लि# पेक्षा जास्त		एमपीएन/१०० मि लि#	
विस्तार	स्थाने	विस्तार	स्थाने	विस्तार	स्थाने	विस्तार	स्थाने
अनुज्ञेय मर्यादेपेक्षा कमी	०	अनुज्ञेय मर्यादेपेक्षा कमी	०	अनुज्ञेय मर्यादेपेक्षा कमी	१२	अनुज्ञेय मर्यादेपेक्षा कमी	०
अनुज्ञेय मर्यादेत	१५०	अनुज्ञेय मर्यादेत	२७	अनुज्ञेय मर्यादेत	१३८	अनुज्ञेय मर्यादेत	१४९
अनुज्ञेय मर्यादेपेक्षा जास्त	०	अनुज्ञेय मर्यादेपेक्षा जास्त	१२३	अनुज्ञेय मर्यादेपेक्षा जास्त	०	अनुज्ञेय मर्यादेपेक्षा जास्त	१
कोरडी नदी	६	-	-	-	-	-	-

मिग्रॅ/लि मिलिग्रॅम / लिटर # केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाचे जल गुणवत्तेचे निकष, वर्ग क एमपीएन मोस्ट प्रोब्याबल नंबर

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

तक्ता १०.७३ ऑक्टोबर ते मार्च, २०२४ या कालावधीतील भूपृष्ठावरील निवडक नद्यांवरील संनियंत्रण केंद्रातील जल गुणवत्ता

संनियंत्रण केंद्र	सामु (pH मूल्य)	विरघळलेला प्राणवायू (मि ग्रॅ/लि)	बी.ओ.डी. (मि ग्रॅ/लि)	सी.ओ.डी. (मि ग्रॅ/लि)	नायट्रेट (मि ग्रॅ/लि)	फिकल कॉलीफार्म (मि ग्रॅ/लि)
कृष्णा नदी वरील राजापूर बंधारा	८.३	७.१	२.८	१२.०	०.७	७.५
गोदावरी नदी वरील जायकवाडी धरण - पैठण	८.७	७.२	३.४	१२.०	०.७	१.८
मुळा-मुठा नदी वरील मुंढवा पूल	७.५	४.२	१५.७	४९.३	२.३	१७९.७
कन्हान नदी वरील मेसर्स विदर्भ पेपर मिल्सच्या उतारावर	८.३	५.९	३.४	११.४	१.४	२९.५
पुर्णा नदी वरील धुपेश्वर येथे मलकापूर वॉटर वर्क्स च्या वरील बाजूस	८.१	५.८	३.४	८.०	०.४	२५.८
दारणा नदी वरील दारणा धरण-अस्वली	७.६	६.५	२.८	१९.२	०.९	४.८
सावित्री नदी वरील मुठावली गाव	८.०	७.३	८.९	१००.३	०.८	८.४
मिठी नदी वरील बांद्रा, मुंबई नजीकच्या पुलाजवळ	७.२	०.३	७७.५	१६५.८	२.३	१७,२२०.०

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ बी.ओ.डी. जैव-रासायनिक प्राणवायूची मागणी सी.ओ.डी. रासायनिक प्राणवायूची मागणी

ध्वनी प्रदूषण

१०.९८ नागरी भागात ध्वनी प्रदूषण ही महत्त्वाची पर्यावरणीय समस्या आहे. रस्ते वाहतूक, औद्योगिक उपक्रम, बांधकाम उपक्रम इत्यादी ध्वनी प्रदूषणाचे मुख्य स्त्रोत आहेत. उत्सव, सण, विवाह किंवा धार्मिक कार्यक्रमादरम्यान ध्वनी प्रदूषण वाढते. सणासुदीच्या काळात फटाक्यांमुळे होणारे ध्वनी प्रदूषण ही एक गंभीर समस्या आहे. ध्वनी प्रदूषणामुळे तात्पुरते बहिरेपणा, कमी ऐकू येणे, मानसिक विकार आणि भयगंड इत्यादी आरोग्याच्या विविध समस्या उद्भवतात. ध्वनी प्रदूषणाचा प्रभाव जाणून घेण्यासाठी महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळामार्फत प्रमुख शहरांमध्ये प्रतिवर्षी परिसर ध्वनी स्तर नियंत्रण कार्यक्रम आयोजित केला जातो. निवासी, व्यावसायिक आणि शांतता क्षेत्राचा समावेश असलेल्या विविध ठिकाणी ध्वनीस्तर मोजला जातो. ध्वनी प्रदूषण (नियमन व नियंत्रण) नियम, २००० नुसार निवासी भागाकरिता ध्वनी स्तर मर्यादा प्रमाणक दिवसा ५५ डेसिबल व रात्री ४५ डेसिबल आहे. निवडक शहरांमधील सन २०२२ व सन २०२३ मधील दिवाळी दरम्यान दिवसा व रात्रीचे ध्वनीस्तराचे प्रमाण तक्ता १०.७४ मध्ये दिले आहे.

तक्ता १०.७४ निवडक शहरांतील सन २०२२ व २०२३ मधील दिवाळी दरम्यान दिवस-रात्रीचे ध्वनी स्तराचे प्रमाण

(डेसिबल)

ठिकाण	२४ ऑक्टो, २०२२		६ नोव्हें, २०२३		२६ ऑक्टो, २०२२		१२ नोव्हें, २०२३	
	दिवसा	रात्री	दिवसा	रात्री	दिवसा	रात्री	दिवसा	रात्री
मुंबई (शिवाजी पार्क-दादर)	८२.०	७७.९	८१.०	७६.७	७९.९	६८.४	६९.२	६४.६
मुंबई (चेंबूर)	८३.६	६४.१	५७.९	५३.६	८३.५	७२.१	५७.४	५९.४
ठाणे (गोखले रोड)	७०.०	६९.२	७०.०	६९.२	७०.१	६९.२	७०.२	६९.२
ठाणे (वागळे इस्टेट)	७६.०	६६.५	८२.१	६५.२	७२.४	६५.४	८२.१	६५.८
पुणे (स्वारगेट)	८६.९	७४.१	७७.३	६६.८	७९.७	६३.१	८७.८	७२.७
पुणे (लक्ष्मी रोड)	८७.७	७६.२	७८.२	६५.७	८१.७	६१.०	८८.६	७९.४
नाशिक (मुख्य बस स्थानक)	७९.६	७८.२	७१.९	६७.८	७१.१	६७.३	६८.९	५९.०
नाशिक (बीटको पॉईंट)	७७.७	७०.२	७१.७	६५.५	७०.३	६६.४	६९.५	५८.२
छत्रपती संभाजीनगर (सिटी चौक)	७६.६	६१.३	६८.८	४८.२	६८.५	५१.५	७३.५	६२.९
छत्रपती संभाजीनगर (क्रांती चौक)	७७.७	५९.९	७४.४	४८.४	७१.०	५७.६	७७.५	६१.७
नागपूर (सदर)	७२.५	६८.१	७४.०	६०.१	६५.८	६१.३	७०.८	६७.९
नागपूर (सिव्हील लाईन)	७१.९	६७.२	७२.४	६३.४	६५.८	५२.५	६६.५	७३.९
अमरावती (राजकमल चौक)	७७.२	७६.५	७३.०	६७.०	७४.२	६४.४	७७.६	७६.६
अकोला (जिल्हाधिकारी कार्यालय)	७०.४	५९.६	७५.७	६१.२	७१.४	५६.४	८१.५	७९.२

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

सांडपाणी प्रक्रिया

१०.९९ सांडपाणी प्रक्रियेद्वारे सांडपाणी दूषित पदार्थ काढून टाकून पुनर्वापरासाठी योग्य अशा पाण्याची निर्मिती करुन जल प्रदूषण प्रतिबंधित केले जाते. राज्यात १४९ सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे (एसटीपी) असून त्यांची स्थापित क्षमता ७,४११ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आहे. सन २०२३-२४ मध्ये एकूण निर्माण झालेल्या सांडपाण्यापैकी ४०.५ टक्के पाण्यावर प्रक्रिया करण्यात आली. राज्यातील नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या क्षेत्रातील सन २०२३-२४ मधील सांडपाणी निर्मिती व प्रक्रिया याबाबतची माहिती तक्ता १०.७५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७५ राज्यातील नागरी स्थानिक संस्थांच्या क्षेत्रातील सन २०२३-२४ मधील सांडपाणी निर्मिती व प्रक्रिया

स्थानिक संस्था	माहिती देणाऱ्या नागरी स्वराज्य स्थानिक संस्था (संख्या)	प्रक्रिया केंद्रे (संख्या)	सांडपाणी	
			निर्मिती (दशलक्ष लिटरप्रतिदिन)	प्रक्रिया (दशलक्ष लिटर प्रतिदिन)
महानगर पालिका	२८	१२२	८,४७५	३,९४८
नगर पालिका				
अ वर्ग	१७	७	४५६	१३२
ब वर्ग	७४	९	५५३	७८
क वर्ग	१५०	७	५३१	५५
नगर पंचायत	१४२	१	४०५	३२
कटक मंडळे	७	३	१२८	२२
एकूण	**४१८**	**१४९**	**१०,५४८**	**४,२६७**

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

घन कचरा व्यवस्थापन

१०.१०० घन कचऱ्यामध्ये घरगुती घन कचरा, बांधकाम व पाडलेल्या बांधकामाचा मलबा, औद्योगिक घन कचरा, ड्रेनेज मलबा आणि निवासी व वाणिज्यिक संकुलातील घन कचरा यांचा समावेश होतो. राज्यात निर्माण होणाऱ्या घनकचऱ्यावर महानगरपालिका अथवा नगरपालिका व कटकमंडळांनी पुरविलेल्या ५६ सामाईक सुविधा प्रक्रिया केंद्रांवर प्रक्रिया करण्यात येते. सन २०२२ मध्ये एकूण निर्मित घन कचऱ्यापैकी प्रतिदिन सरासरी ७९.९ टक्के घन कचऱ्यावर प्रक्रिया करण्यात आली. घन कचऱ्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी ४०० स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये ४५६ कंपोस्टिंग प्रकल्प, ११२ स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये १४५ गांडूळखत प्रकल्प, ४५ स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये ५७ बायोगॅस प्रकल्प, १५ स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये २३ रिफ्यूज डिराइव्ड फ्यूएल प्रकल्प आणि कचऱ्यापासून वीज निर्मितीचा ४ मेगा वॅट क्षमतेचा १ प्रकल्प कार्यरत आहे. राज्यातील नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या क्षेत्रातील सन २०२२ मधील घनकचरा निर्मिती व प्रक्रिया तक्ता १०.७६ मध्ये दिली आहे.

आलेख १०.१२ : गोळा केलेल्या घन कचऱ्याच्या तुलनेत शास्त्रोक्त पद्धतीने प्रक्रिया केलेला घनकचरा

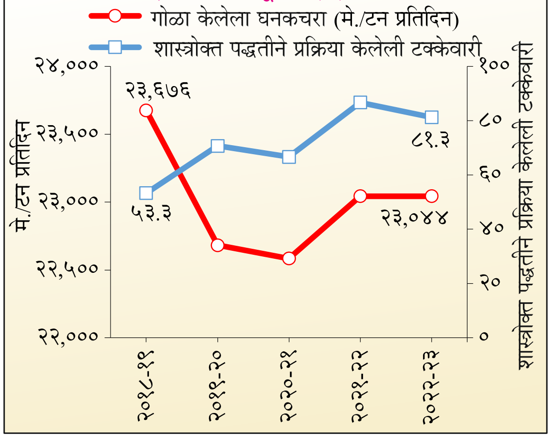

तक्ता १०.७६ राज्यातील नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या क्षेत्रात सन २०२२ मधील घनकचरा निर्मिती व प्रक्रिया

स्थानिक संस्था	नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था (संख्या)	घनकचरा निर्मिती (मे. टन प्रतिदिन)	घनकचरा प्रक्रिया (मे.टन प्रतिदिन)
महानगर पालिका	२८	१९,३१७	१५,३३४
नगर पालिका			
अ वर्ग	१७	९५६	७०९
ब वर्ग	७४	१,३६४	१,१८५
क वर्ग	१५०	१,१०८	९६५
नगर पंचायत	१४२	५५६	४०७
कटक मंडळे	७	१४७	१२९
एकूण	**४१८**	**२३,४४८**	**१८,७२९**

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

कारखान्यांमुळे होणारे प्रदूषण

१०.१०१ सन २०२३-२४ मध्ये महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या कार्यकक्षेत एकूण १,२८,४१३ कारखाने होते. प्रदूषण निर्देशकांवर आधारित सन २०२३-२४ मधील कारखान्यांचे वर्गीकरण तक्ता १०.७७ मध्ये दिले आहे.

तक्ता १०.७७ प्रदूषण निर्देशांकावर आधारित सन २०२३-२४ कारखान्यांचे वर्गीकरण

(संख्या)

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाचे विभाग	कारखाने									धवल	एकूण
	लाल			नारंगी			हिरवा				
	मोठे	मध्यम	लहान	मोठे	मध्यम	लहान	मोठे	मध्यम	लहान		
मुंबई	३६०	३४	८०६	६०२	२३०	१,१९१	३९	४७	२,६६४	२६२	६,२३५
ठाणे	२१२	६१	१,३६३	२९०	४२	९७२	४४	३०	२,०९९	६१२	५,७२५
कल्याण	१९३	७१	२,२२८	११२	७६	१,३९५	३९	३४	२,२०३	१,५४१	७,८९२
नवी मुंबई	२५३	६९	१,२५३	१८५	११८	१,३९४	७४	७८	२,०४३	१,१११	६,५७८
रायगड	२९८	५३	६०४	११०	५४	६९७	४८	३८	७८९	१९८	२,८८९
पुणे	१,३०२	१९४	३,१५९	१,७५४	३९२	५,२३३	५९६	४०४	८,६५३	५,११२	२६,७९९
कोल्हापूर	३१४	१०४	१,८०२	१०६	८६	४,६०८	४०	४०	८,३२८	७,१४५	२२,५७३
नाशिक	४८०	९२	२,०७२	२१२	१४८	३,२९४	१७५	१२४	६,४२५	५,८७८	१८,९००
छत्रपती संभाजीनगर	३४९	४१	७४७	१३३	१०७	२,७५६	८२	८६	६,३४५	८१३	११,४५९
अमरावती	४०	६	२७५	२७	१८	२,२४०	०	१४	४,८५०	१,४५२	८,९२२
नागपूर	३०९	६४	१,२२१	११७	९९	२,९९९	२६	२८	२,८५१	७०५	८,४१९
चंद्रपूर	१३३	३१	२५३	१९	४४	४७२	१४	१२	६७३	३७१	२,०२२
एकूण	**४,२४३**	**८२०**	**१५,७८३**	**३,६६७**	**१,४१४**	**२७,२५१**	**१,१७७**	**९३५**	**४७,९२३**	**२५,२००**	**१,२८,४१३**

लाल : प्रदूषण निर्देशांक ६० किंवा जास्त नारंगी : प्रदूषण निर्देशांक ४१ ते ५९ च्या दरम्यान हिरवा : प्रदूषण निर्देशांक २१ ते ४० च्या दरम्यान

धवल : प्रदूषण निर्देशांक २० किंवा कमी

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

१०.१०१.१ लघु उद्योगांमध्ये निर्माण होणाऱ्या घातक व अघातक घनकचऱ्यावर प्रक्रिया आणि विल्हेवाट यासाठी प्रदूषण नियंत्रण उपकरणे बसविण्याकरिता सामाईक सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्र योजने अंतर्गत आर्थिक सहाय्य दिले जाते. सन २०२३-२४ मध्ये एकूण २६ औद्योगिक वसाहतींमध्ये ७,८८५ कारखान्यांसाठी सामाईक सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्रे कार्यान्वित केली आहेत. सन २०२२-२३ मध्ये प्रति दिन सरासरी १,५२१ लाख लिटर सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यात आली आणि सन २०२३-२४ मध्ये प्रति दिन सरासरी १,७३१ लाख लिटर होते.

घातक कचरा

१०.१०२ मानवी आरोग्यास किंवा पर्यावरणास हानीकारक असणारा कचरा म्हणजे घातक कचरा होय. घातक व इतर कचरा व्यवस्थापनाकरिता घातक व इतर कचरा (व्यवस्थापन व सीमापार वाहतूक) नियम, २०१६ लागू आहे. सन २०२२-२३ मध्ये एकूण ४.०३ लाख मेट्रिक टन औद्योगिक कचरा सामाईक घातक कचरा केंद्रात पाठविण्यात आला व ७.१३ लाख मेट्रिक टन घातक कचऱ्यावर पुर्नवापर प्रक्रिया करण्यात आली. राज्यातील सामाईक सुविधा केंद्रांची एकूण क्षमता ६.८६ लाख मेट्रिक टन प्रतिवर्ष भूभरणाकरीता तर ५५,००० मेट्रिक टन प्रतिवर्ष भस्मीकरण करीता आहे. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने ४१७ घातक कचरा वाहतुकदारांना प्राधिकृत केले असून घातक कचरा वाहून नेणाऱ्या वाहनांचा मागोवा घेण्यासाठी वाहनांवर ग्लोबल पोझिशनिंग सिस्टीम स्थापित करणे अनिवार्य केले आहे. राज्यात महापे (ठाणे), तळोजा (ठाणे), रांजणगाव (पुणे) आणि बुटीबोरी (नागपूर) येथे घातक कचरा व्यवस्थापनासाठी सामाईक सुविधा केंद्रांची उभारणी करण्यात आली आहे. सामाईक सुविधा केंद्रांमधील घातक कचरा संकलन बाबत माहिती तक्ता १०.७८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७८ सामाईक सुविधा केंद्रांमधील घातक कचरा संकलन

(लाख मे. टन)

वर्ष	घातक कचरा संकलन					प्रक्रिया	
	मुंबई वेस्ट मॅनेजमेंट लिमिटेड, तळोजा (ठाणे)	ट्रान्स ठाणे वेस्ट मॅनेजमेंट असोसिएशन, महापे (ठाणे)	महाराष्ट्र एन्विरो पॉवर लिमिटेड, रांजणगाव (पुणे)	विदर्भ एन्विरो प्रोटेक्शन लिमिटेड, बुटीबोरी (नागपूर)	एकूण	जमिनीत खोलवर पुरणे	भस्मीकरण
२०२०-२१	२.१९	०.११	०.९०	०.१९	३.३९	२.९१	०.४२
२०२१-२२	२.६०	०.१८	१.१०	०.२१	४.०९	३.५१	०.५८
२०२२-२३	२.५६	०.१८	१.०७	०.२२	४.०३	३.३३	०.७०

आधार: महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

इलेक्ट्रॉनिक कचरा

१०.१०३ मोडीत काढलेले विद्युत तसेच इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे व त्यांचे सुटे भाग इलेक्ट्रॉनिक कचरा / ई-कचरा म्हणून ओळखले जाते. सन २०२२-२३ मध्ये ई-कचरा व्यवस्थापन नियम,२०१६ अंतर्गत महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने पर्यावरणास अनुकुल तंत्रज्ञान असलेल्या २२२ उद्योगांना ई-कचऱ्याचे भाग सुटे करणे/पुनश्चक्रण करणे यासाठी मान्यता दिली असून त्यांची एकूण क्षमता प्रतिवर्ष २,८६,५१६ मे. टन आहे. राज्यात सन २०२२-२३ मध्ये २६,७१० मे. टन तर सन २०२१-२२ मध्ये १८,५५९ मे. टन ई-कचऱ्याचे भाग सुटे / पुनश्चक्रण करण्यात आले.

जैव-वैद्यकीय कचरा

१०.१०४ जैव-वैद्यकीय कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ नुसार आरोग्य सेवा आस्थापनांना जैव-वैद्यकीय कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्यासाठी महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ प्राधिकृत करते. सन २०२२ मध्ये राज्यात एकूण ७०,०८९ आरोग्य सेवा आस्थापना महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या कार्यक्षेत्रात होत्या. सन २०२२ मध्ये प्रतिदिन सुमारे ७४.२५ मेट्रिक टन जैव-वैद्यकीय कचरा निर्माण झाला व ३० सामाईक जैव-वैद्यकीय कचरा प्रक्रिया व विल्हेवाट सुविधा केंद्रांमध्ये (२९ केंद्रे भस्मीकरण व एक केंद्र जमिनीत खोलवर पुरणे या पद्धतीवर कार्यरत) त्यावर प्रक्रिया केली गेली. राज्यातील २५९ आरोग्य सुविधा केंद्रांवर निर्माण झालेल्या ०.२१ मे. टन जैववैद्यकिय कचऱ्यावर प्रक्रिया करुन त्याच ठिकाणी विल्हेवाट लावण्यात आली.

प्लास्टिक कचरा

१०.१०५ प्लास्टिक व थर्माकोल कचऱ्याचे संकलन, विलगीकरण व विल्हेवाट लावण्याच्या अयोग्य पद्धतींमुळे पर्यावरणविषयक अनेक समस्या निर्माण होत आहेत. जैव-विघटनशील नसणाऱ्या प्लास्टिक कचऱ्यामध्ये होत असलेली वाढ पर्यावरण व आरोग्याच्या हानिस कारणीभूत ठरत आहेत. काही प्रकारच्या प्लास्टिक आणि थर्माकोल उत्पादनांच्या उत्पादन व वापरावर बंदी घालण्याकरीता राज्य शासनाने महाराष्ट्र प्लास्टिक आणि थर्माकोल उत्पादने (उत्पादन, वापर, विक्री, वाहतूक, हाताळणी आणि साठवण) अधिसूचना, २०१८ जारी केली आणि वेळोवेळी सुधारित केली आहे. सन २०२३-२४ मध्ये एकूण १.४० लाख आस्थापनांची तपासणी करण्यात आली, ६८ मेट्रिक टन प्रतिबंधित प्लास्टिक जप्त करण्यात आले आणि प्रतिबंधित प्लास्टिक/थर्मोकोल उत्पादनांच्या वापरासाठी ३,४०४ आस्थापनांकडून ₹ २.०० कोटी दंड वसूल करण्यात आला.

१०.१०५.१ राज्यात ४१८ नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये ५१३ मटेरियल रिकव्हरी फॅसिलिटी केंद्रे असून तेथे सुक्या कचऱ्यातून प्लास्टिक,कागद, लोखंड, इलेक्ट्रॉनिक साहित्य वेगळे करून पुनर्प्रक्रियेकरीता पाठविले जाते. मार्च, २०२४ अखेर राज्यात एकूण प्रति वर्ष २२.२० लाख मे. टन क्षमतेचे २७२ प्लास्टिक पुनर्प्रक्रिया उद्योग आहेत. राज्यातील नागरी भागात निर्मित, संकलित आणि विल्हेवाट लावलेल्या प्लास्टिक कचऱ्याची माहिती तक्ता १०.७९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७९ राज्यातील नागरी भागात निर्मित, संकलित आणि विल्हेवाट लावलेल्या प्लास्टिक कचऱ्याची माहिती

(लाख मे.टन)

वर्ष	निर्मित	संकलित	विल्हेवाट					
			आरडीएफसाठी	सहप्रक्रियेसाठी	ग्रॅन्युल तयार करण्यासाठी	पायरोलिसीस साठी	रस्ते बांधणीसाठी	भूभरण सुविधेसाठी
२०२०-२१	३.११	२.५२	१.२५	०.२५	०.२९	०.०५	०.१४	०.२३
२०२१-२२	३.०६	३.०५	१.६७	०.४७	०.४६	०.०५	०.१२	०.१९
२०२२-२३	३.९५	२.८७	१.७१	०.०२	०.५७	०.०५	०.१३	०.१४

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ आर. डी. एफ.- रिफ्यूज डिराइव्ड फ्यूएल

सागरतटीय विनियमन

१०.१०६ केंद्र शासनाने पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम, १९८६ अंतर्गत सागरी किनारा क्षेत्रातील पर्यावरणाचे संरक्षण, संवर्धन आणि विकास कामांचे नियमन करण्यासाठी सागरतटीय विनियमन क्षेत्र अधिसूचना जारी केली आहे. केंद्र शासनाने सागरतटीय विनियमन क्षेत्रच्या अधिसूचनांची योग्य तऱ्हेने अंमलबजावणी करण्यासाठी महाराष्ट्र तटीय क्षेत्र व्यवस्थापन प्राधिकरण नियुक्त केले आहे. उच्चतम भरती रेषा व राज्यातील सात तटीय जिल्ह्यांचे सागर तटीय व्यवस्थापन नकाशांस केंद्र शासनाने मान्यता दिली आहे. राज्य शासनाने सागर तटीय विनियमन अधिसूचने अंतर्गत दिलेल्या मान्यतांचा तपशील तक्ता १०.८० मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.८० सागरतटीय विनियमन अधिसूचनेअंतर्गत देण्यात आलेल्या मान्यतांचा तपशील

(संख्या)

वर्ष	नविन इमारत बांधकाम प्रकल्प	इमारत पुनर्बांधकाम प्रकल्प	पायाभूत सुविधा जसे जेट्टी, धूपप्रतिबंधक बंधारे, पाईपलाईन, पूल, रस्ते, पाणी पुरवठा, इलेक्ट्रीक उपकेंद्र इत्यादि	सीआरझेड	एकूण
२०२१	३६	२२	४९	८	११५
२०२२	२७	२१	५९	५	११२
२०२३	९७	६७	१७९	६	३४९

आधार : पर्यावरण व वातावरणीय बदल विभाग, महाराष्ट्र शासन

पर्यावरणविषयक मान्यता

१०.१०७ केंद्र शासनाने पर्यावरण आघात मुल्यांकन अधिसूचना, २००६ जारी केलेली असून त्याअंतर्गत नवीन बांधकाम प्रकल्प किंवा विद्यमान प्रकल्पांचे किंवा क्रियाकलापांचे विस्तार किंवा आधुनिकीकरण करण्यासाठी पूर्व पर्यावरणीय अनुमती घेणे बंधनकारक करण्यात आली आहे. पर्यावरणविषयक अनुमती देण्यासाठी राज्य पर्यावरण आघात मूल्यांकन प्राधिकरण गठीत करण्यात आले आहे. राज्याने मार्च, २०२४ पर्यंत ७,३४४ प्रकल्पांना ऑनलाईन प्रक्रियेद्वारे पर्यावरणविषयक मान्यता मंजूर केली आहे. राज्य शासनाने मंजूर केलेल्या पर्यावरण विषयक मान्यतांचा तपशील तक्ता १०.८१ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.८१ राज्य शासनाने मंजूर केलेल्या पर्यावरणविषयक मान्यतांचा तपशील

वर्ष	इमारत बांधकाम प्रकल्प	उद्योग उभारणी प्रकल्प	खाणकाम प्रकल्प	एकूण
२०२१	३४४	८४	३०३	७३१
२०२२	१,३०३	९८	९४६	२,३४७
२०२३	१,११७	८७	९४७	२,१५१

आधार : पर्यावरण व वातावरणीय बदल विभाग, महाराष्ट्र शासन

सरोवर संवर्धन योजना

१०.१०८ राज्याच्या शहरी व निमशहरी भागातील सरोवर व मोठे जलाशय यांचे पर्यावरणीय संरक्षण आणि संवर्धन करण्यासाठी राज्यात राष्ट्रीय जल परिसंस्था संवर्धन आराखडा राबविण्यात येत आहे. या योजने अंतर्गत कोराडी तलाव (नागपूर) व धर्मवीर संभाजी तलाव (सोलापूर) या तलावांचा समावेश केला असून केंद्र शासनाने ₹ ५५.९० कोटीच्या कामास मान्यता दिली असून मार्च, २०२३ पर्यंत ₹ २८.६६ कोटी निधी वितरित करण्यात आला आहे.

१०.१०८.१ राज्य सरोवर संवर्धन योजने अंतर्गत राज्य शासनामार्फत अवनत तलावांच्या पर्यावरण संवर्धनाकरीता मार्च, २०२४ पर्यंत १७३ तलावांचे संवर्धनाचे प्रकल्प हाती घेण्यात आले आहेत. त्यापैकी ११३ तलाव संवर्धन प्रस्तावांना प्रशासकीय मान्यता प्राप्त झाली आहे व सन २०२३-२४ या आर्थिक वर्षात ₹ ५९.९५ कोटी निधी वितरीत केला आहे.

नदी संवर्धन योजना

१०.१०९ राज्यातील प्रमुख नद्यांच्या प्रदूषित पट्ट्यांचे शुद्धीकरण करण्याकरीता शहरातून निघणारे सांडपाणी नदीत ज्या ठिकाणी सोडले जाते तेथून संकलित करणे, अडविणे, वळविणे व सांडपाणी प्रक्रिया यंत्रणा तयार करणे, इत्यादी कामे राष्ट्रीय नदी कृती योजनेअंतर्गत केली जात आहेत. प्रक्रिया केलेल्या सांडपाण्याचा प्रकल्प क्षेत्रातील किंवा जवळील शेती, उद्योग, बाग-बगीचे, इत्यादींमध्ये पुनर्वापर व पुनर्चक्रण शक्य होण्यासाठी आवश्यक ती यंत्रणा उभारण्यात येते. पुणे शहरातील मुळा-मुठा नदी संवर्धनासाठी केंद्र शासनाने ₹ ९९०.२६ कोटी मंजूर केला असून मार्च, २०२३ पर्यंत एकूण ₹ १२०.७४ कोटी निधी वितरीत करण्यात आला आहे. केंद्र शासनाने नागपूर महानगरपालिकेच्या (नाग नदी प्रदूषण नियंत्रण) ₹ १,९२६.९९ कोटी किमतीच्या प्रकल्पास मान्यता दिली आहे.

१०.१०९.१ राज्य शासनाने राज्यातील नद्यांच्या प्रदूषित पट्ट्यांचे शुद्धीकरण करण्यासाठी राज्य नदी संवर्धन योजना सुरू केली आहे. सन २०१९ मध्ये उल्हास नदी, अमरावती नदी, गोदावरी नदी, मोसम नदी व चुडामणी नदी या नद्यांच्या संवर्धनाकरीता एकूण ₹ ४८.०४ कोटींचे अनुदान मंजूर करण्यात आले आहे. सन २०२२-२३ मध्ये अमरावती नदी आणि नमामी चंद्रभागा मिशनच्या संवर्धनासाठी एकूण ₹ १,८३५.०० लाख निधी वितरीत करण्यात आला.

माझी वसुंधरा अभियान

१०.११० राज्य शासनाकडून माझी वसुंधरा अभियान विविध हवामान बदल कमी करण्यासाठी सक्रिय नागरिकांच्या सहभागास प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने राबविण्यात येत आहे. राज्य शासनाने वेळोवेळी व नावीन्यपूर्ण पद्धतीने विविध हवामान बदल उपक्रमांमध्ये नागरिकांच्या सक्रिय सहभागास प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने माझी वसुंधरा अभियान सन २०२०-२१ ते २०२३-२४ या कालावधीत चार टप्प्यात राबविली आहे. सन २०२३-२४ मध्ये माझी वसुंधरा ४.० अंतर्गत सर्व ४१४ नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि २२,२१८ ग्रामपंचायती सहभागी होत आहेत.

आलेख १०.१३ : माझी वसुंधरा अभियानातील सहभागी नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था व ग्रामपंचायत

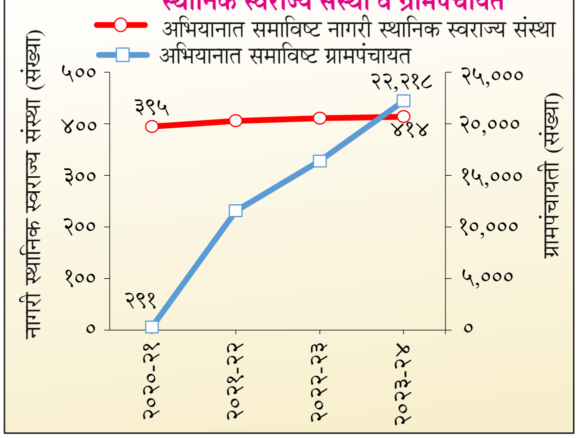

अभियानाच्या सुरवातीपासून डिसेंबर, २०२३ पर्यंत माझी वसुंधरा अभियानाची प्रगती खालीलप्रमाणे आहे :

- २०३.०३ लाख वृक्ष लागवड
- १६,७१४ हरित क्षेत्राची निर्मिती आणि जतन
- २.११ लाख टन कार्बन उत्सर्जन टाळले
- ११७.६७ मेगा वॅट अपारंपरिक ऊर्जा निर्मिती क्षमता निर्माण केली
- राज्यभरात १४,२४० हून अधिक पाझर खड्डे निर्माण केले
- पाझर खड्डे बांधल्यामुळे सुमारे ११५.८० कोटी घन मीटर जलसंधारण क्षमता निर्माण झाली
- सुमारे १०,१४,९८३ जनजागृती कार्यक्रम आयोजित केले

सामाजिक न्याय

१०.१११ सामाजिक न्यायाव्दारे समता, स्वातंत्र्य व बंधुता यावर आधारीत समाजाची घडण होत असते. समाजातील सर्व दुर्बल घटकांना समान पातळीवर आणणे आणि त्यांना उपजीविकेचे साधन उपलब्ध करून देणे तसेच त्यांना सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करणे याकरिता अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, विमुक्त जाती आणि भटक्या जमाती, इतर मागासवर्गीय, अल्पसंख्याक, दिव्यांग व ज्येष्ठ नागरिक, इत्यादींच्या सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी विविध योजना/कार्यक्रम शासनामार्फत राज्यात राबविण्यात येत आहेत.

अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रम

१०.११२ सन २०२३-२४ मध्ये अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रमा अंतर्गत, एकूण २३० योजना (१५४ राज्यस्तरीय आणि ७६ जिल्हास्तरीय) राज्यात राबविण्यात येत आहेत. अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रमा अंतर्गत क्षेत्रनिहाय प्रस्तावित निधी व झालेला खर्च तक्ता १०.८२ मध्ये दिलेला आहे.

तक्ता १०.८२ अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रमा अंतर्गत क्षेत्रनिहाय प्रस्तावित निधी व झालेला खर्च

(₹ कोटी)

क्षेत्र	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४	
	खर्च	खर्च	प्रस्तावित निधी	खर्च
अ) राज्यस्तरीय योजना	**६,१०२.३०**	**३,८९९.३३**	**१०,९४१.००**	**८,११९.८०**
कृषि व संलग्न कार्ये	१०१.७२	४६.१८	१७५.००	१२१.७०
ग्रामविकास	९८.४५	३०३.५६	६०४.५०	४२९.११
ऊर्जा	०.००	८०.००	८०.००	८०.००
उद्योग व खनिजे	४८.७०	४२.८५	२२०.००	८९.०३
वाहतूक व दळणवळण	०.००	०.००	०.००	०.००
सामान्य आर्थिक सेवा	०.००	०.००	०.००	०.००
सामाजिक व सामूहिक सेवा	५,६५७.५९	३,३२५.२५	९,४४९.९३	७,२३९.३७
सामान्य सेवा	९.७१	३.०६	२५२.००	५.१८
इतर कार्यक्रम	१८६.१३	९८.४३	१५९.५७	१५५.४१
ब) जिल्हास्तरीय योजना	**२,७२६.१९**	**६८१.६८**	**२,८७९.००**	**२,८७८.२९**
कृषि व संलग्न कार्ये	३०९.८०	१४०.०५	२७९.३३	२५६.२०
ग्रामविकास	०.००	०.००	०.००	०.००
ऊर्जा	१५६.७७	६९.१७	१६७.३८	१७०.१२
उद्योग व खनिजे	६.५०	१.०७	५.९०	५.२९
वाहतूक व दळणवळण	७७.३१	११.९०	५२.६४	५३.६४
सामाजिक व सामूहिक सेवा	२,०९९.८७	४३१.२४	२,२७२.९८	२,३०८.६८
नाविन्यपूर्ण योजना (इतर कार्यक्रम)	७५.९४	२८.२५	१००.७७	८४.३६
सामान्य सेवा	०.००	०.००	०.००	०.००
एकूण (अ + ब)	**८,८२८.४९**	**४,५८१.०१**	**१३,८२०.००**	**१०,९९८.०९**

टीप: आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार : सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, महाराष्ट्र शासन

अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना देशा अंतर्गत उच्च शिक्षण घेण्यासाठी राजर्षी शाहू महाराज शिष्यवृत्ती योजना

१०.११२.१ अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना देशा अंतर्गत उच्च शिक्षण घेण्यासाठी राज्य शासन राजर्षी शाहू महाराज शिष्यवृत्ती योजना राबवित असून प्रति वर्षी १०० विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती देण्यात येते. या योजनेअंतर्गत सन २०२२-२३ मध्ये १२६ विद्यार्थ्यांना ₹ २.७३ कोटी आणि सन २०२३-२४ मध्ये ६१ विद्यार्थ्यांना ₹ १.४४ कोटी वितरीत करण्यात आले.

अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना परदेशात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी राजर्षी शाहू महाराज शिष्यवृत्ती योजना

१०.११२.२ अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना परदेशात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी राज्य शासन राजर्षी शाहू महाराज शिष्यवृत्ती योजना राबवित असून प्रति वर्षी ७५ विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती देण्यात येते. या योजनेअंतर्गत सन २०२२-२३ मध्ये २३१ विद्यार्थ्यांना ₹ ५५.०० कोटी आणि सन २०२३-२४ मध्ये २१८ विद्यार्थ्यांना ₹ ६४.६४ कोटी वितरीत करण्यात आले.

अनुसूचित जातीतील विद्यार्थ्यांकरीता वसतिगृहे

१०.११२.३ अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांची माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणाची सोय व्हावी याकरिता राज्य शासन तालुका, जिल्हा व विभागस्तरावर शासकीय वसतिगृहांची सुविधा उपलब्ध करुन देते. या वसतिगृहांमध्ये प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना निवास, भोजन, गणवेश, शैक्षणिक साहित्य आणि इतर सुविधा मोफत पुरविण्यात येतात. शालेय गणवेश, शारीरिक शिक्षण गणवेश, रेनकोट, पादत्राणे, इत्यादींची रक्कम विद्यार्थ्यांच्या बँक खात्यात थेट जमा करण्यात येते. अनुसूचित जातीतील विद्यार्थ्यांकरीता शासकीय व अनुदानित वसतिगृहांची माहिती तक्ता १०.८३ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता १०.८३ अनुसूचित जातीतील विद्यार्थ्यांकरीताच्या शासकीय व अनुदानित वसतिगृहांची माहिती

तपशील	२०२२-२३	२०२३-२४
शासकीय वसतिगृहे		
शासकीय वसतिगृहे (संख्या)	४४३	४४३
प्रवेश क्षमता (संख्या)	४३,०२३	४३,०२३
खर्च (₹ कोटी)	२३७.५७	२९२.११
अनुदानित वसतिगृहे		
अनुदानित वसतिगृहे (संख्या)	२,३८८	२,३८८
प्रवेश क्षमता (संख्या)	९९,२५२	९९,२५२
खर्च (₹ कोटी)	१२४.२१	३४७.०५

आधार : समाजकल्याण आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्वाधार योजना

१०.११२.४ इयत्ता ११ वी पासून पुढील विविध अभ्यासक्रमांना प्रवेश घेतलेल्या परंतु शासकीय वसतीगृहात प्रवेश न मिळालेल्या किंवा प्रवेश न घेतलेल्या अनुसूचित जाती व नवबौद्ध विद्यार्थ्यांसाठी ही योजना सुरू करण्यात आली आहे. या योजने अंतर्गत विद्यार्थ्यांना त्यांची शैक्षणिक शाखा व निवासाचे ठिकाण विचारात घेऊन अन्न, निवास, शैक्षणिक साहित्य, निर्वाह भत्ता व इतर आवश्यक सुविधांसाठी अर्थसहाय्य त्यांच्या बँक खात्यामध्ये थेट जमा केले जाते. भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर स्वाधार योजनेचा तपशील तक्ता १०.८४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.८४ भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्वाधार योजनेचा तपशील

तपशील	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
लाभधारक विद्यार्थी (संख्या)	१७,६४५	२०,४६२	७१,९२६
खर्च (₹ कोटी)	८९.९९	१२५.९९	३६६.८२

आधार : समाजकल्याण आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

ग्रामीण भागातील अनुसूचित जाती व नवबौध्द घटकांच्या वस्त्यांचा विकास

१०.११२.५ ग्रामीण भागातील अनुसूचित जाती व नवबौद्ध घटकांच्या सूचीबद्ध वस्त्यांचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी ही योजना राबविण्यात येत असून या योजने अंतर्गत पिण्याचे पाणी व वीज तसेच अंतर्गत रस्ते, वाड्या/वस्त्यांना जोडणारे रस्ते, मलनिस्सारण सुविधा, समाज मंदिर, इत्यादींचे बांधकाम या पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जातात. राज्याच्या ग्रामीण भागात अनुसूचित व नवबौद्ध घटकांच्या एकूण ३७,६०४ सूचिबद्ध वस्त्या आहेत. सन २०२२-२३ मध्ये ₹ ८०८.१४ कोटी खर्च झाला तर सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ८३०.७१ कोटी खर्च झाला.

साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे नागरी वस्ती सुधार योजना

१०.११२.६ या योजने अंतर्गत महानगरपालिका क्षेत्रातील २४९ प्रभाग व नगरपालिका क्षेत्रातील १,३२९ प्रभागातील अनुसूचित जाती व नवबौद्ध घटकांच्या वस्त्यांमध्ये पिण्याचे पाणी, पथ दिवे तसेच डांबरी/सिमेंट काँक्रीटचे रस्ते, वाचनालय, व्यायामशाळा, बालवाडी, गटार, सार्वजनिक शौचालय यांचे बांधकाम व विहीर दुरुस्ती, इत्यादी कामे केली जातात. सन २०२२-२३ मध्ये ₹ १,०८०.८१ कोटी खर्च झाला तर सन २०२३-२४ मध्ये ₹ १,२६३.३४ कोटी खर्च झाला.

स्टँड अप इंडिया या योजनेत अनुसूचित जाती व नवबौध्द उद्योजकांकरीता मार्जिन मनी

१०.११२.७ अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमाती आणि महिला नवउद्योजकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी केंद्र शासनाकडून सन २०१५ मध्ये स्टँडअप इंडिया योजना सुरू करण्यात आली आहे. नवउद्योजकांना एकूण प्रकल्प किंमतीच्या २५ टक्के रक्कम स्वहिस्सा म्हणून भरणा करावयाची असून उर्वरित ७५ टक्के कर्जाच्या रकमेस भारतीय लघु उद्योग विकास बँक हमी देते. राज्य शासनाने अनुसूचित जाती व नवबौध्द समाजाच्या उद्योजकांना मार्जिन मनी देण्याची योजना सन २०१९ पासून सुरू केली आहे. प्रकल्प किंमतीच्या २५ टक्के रकमेपैकी १० टक्के स्वहिस्सा दिल्यानंतर उर्वरीत १५ टक्के मार्जिन मनी राज्य शासनाकडून उपलब्ध करुन दिला जातो. सन २०२२-२३ मध्ये १० नवउद्योजकांना ₹ ०.८५ कोटी अनुदान वितरीत केले तर सन २०२३-२४ मध्ये १८ नवउद्योजकांना ₹ २.३२ कोटी अनुदान वितरीत केले.

विकास महामंडळे

१०.११२.८ अनुसूचित जाती आणि नवबौद्ध समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी राज्य शासनाने खालील विकास महामंडळे स्थापित केली आहेत. उदा. (i) अनुसूचित जाती आणि नवबौद्ध समाजासाठी महात्मा फुले मागासवर्गीय विकास महामंडळ मर्यादित, (ii) मातंग समाजासाठी साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे विकास महामंडळ मर्यादित आणि (iii) चर्मकार समाजासाठी संत रोहिदास चर्मोद्योग व चर्मकार विकास महामंडळ मर्यादित. ही महामंडळे राष्ट्रीय अनुसूचित जाती वित्त आणि विकास महामंडळाच्या विविध आर्थिक सहाय्य योजनांची अंमलबजावणी करण्यासाठी वाहिनीकृत यंत्रणा म्हणून काम करतात. संत रोहिदास चर्मोद्योग आणि चर्मकार विकास महामंडळ लि. आर्थिक सहाय्य पुरविण्या सोबतच कच्च्या मालाची खरेदी आणि पुरवठा करण्यासाठी आवश्यक व्यवस्था करते, उत्पादन आणि विपणन संबंधी प्रशिक्षण सुविधा प्रदान करते आणि देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत तयार उत्पादनांची विक्री सुलभ होण्यासाठी सहाय्य करते. विकास महामंडळांचा तपशिल तक्ता १०.८५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.८५ विकास महामंडळांचा तपशील

(₹ कोटी)

विकास महामंडळ	२०२१-२२		२०२२-२३		२०२३-२४	
	लाभार्थी	आर्थिक सहाय्य	लाभार्थी	आर्थिक सहाय्य	लाभार्थी	आर्थिक सहाय्य
महात्मा फुले मागासवर्गीय विकास महामंडळ मर्यादित	८२७	२७.८२	६,४७८	७६.३४	१,७२३	५५.८२
साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे विकास महामंडळ मर्यादित	६१८	१.४७	५६१	१.५९	१,३९९	१,३३२.३९
संत रोहिदास चर्मोद्योग आणि चर्मकार विकास महामंडळ मर्यादित	९८	०.०९	१२१	०.१२	१,०३९	८.४४

आधार : १) महात्मा फुले मागासवर्गीय विकास महामंडळ मर्यादित
२) साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे विकास महामंडळ मर्यादित
३) संत रोहिदास चर्मोद्योग आणि चर्मकार विकास महामंडळ मर्यादित

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्था

१०.११२.९ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन आणि प्रशिक्षण संस्था (बार्टी) ही अनुसूचित जाती आणि नव-बौद्ध समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी राज्य शासनाची स्वायत्त संस्था आहे. या संस्थेकडून (i) महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग परीक्षेसाठी अनिवासी प्रशिक्षण वर्ग, (ii) केंद्रिय लोकसेवा आयोग (प्राथमिक आणि मुख्य) परीक्षेसाठी पूर्व प्रशिक्षण, (iii) बँका, रेल्वे, भारतीय आयुर्विमा महामंडळ, इत्यादींच्या स्पर्धात्मक परीक्षेची तयारी करुन घेणे, (iv) बेरोजगार तरुणांसाठी कौशल्य विकास कार्यक्रम (v) पोलीस आणि लष्करी सेवेसाठी भरतीपूर्व प्रशिक्षण इत्यादी कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात येते. सन २०२२-२३ मध्ये ९,०६४ विद्यार्थ्यांनी व सन २०२३-२४ मध्ये ४,६८२ विद्यार्थ्यांनी विविध प्रशिक्षणांचा व आर्थिक सहाय्य योजनांचा लाभ घेतला.

आदिवासी घटक कार्यक्रम

१०.११३ सन २०२३-२४ मध्ये आदिवासी घटक कार्यक्रमा अंतर्गत एकूण ३५४ योजना (१५० राज्यस्तरीय व २०४ जिल्हास्तरीय) राबविण्यात येत आहेत. आदिवासी घटक कार्यक्रमा अंर्तगत क्षेत्रनिहाय प्रस्तावित निधी व झालेला खर्च तक्ता १०.८६ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.८६ आदिवासी घटक कार्यक्रमा अंतर्गत क्षेत्रनिहाय प्रस्तावित निधी व झालेला खर्च

(₹ कोटी)

क्षेत्र	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४	
	खर्च	खर्च	प्रस्तावित निधी	खर्च
अ) राज्यस्तरीय योजना	**६,१००.१२**	**८,८७२.४३**	**१२,९५०.१४**	**११,७१५.८१**
कृषि व संलग्न कार्ये	६५.१७	५०.६०	१५८.३३	६४.३३
ग्रामविकास	२५६.८३	५८८.३२	२३७.२०	१३०.८१
पाटबंधारे व पूर नियंत्रण	१५.३५	१.०६	०.००	०.००
ऊर्जा	४०६.२९	३३४.४२	२५५.१७	२५५.१७
उद्योग व खनिजे	१.३७	५.२०	८.१४	८.१४
वाहतूक व दळणवळण	४४१.४१	५४७.९३	१,८५२.५४	१,८४८.७१
सामाजिक व सामूहिक सेवा	४,९१३.७०	७,३४४.९०	१०,४३८.७६	९,४०८.६५
ब) जिल्हास्तरीय योजना	**१,६३४.६२**	**२,१०२.२०**	**२,१५८.७८**	**२,१४९.३७**
कृषि व संलग्न कार्ये	२४८.७५	३५८.२६	३५०.४३	३५९.३५
ग्रामविकास	३४५.२२	२७८.०६	२७९.००	२८१.६६
पाटबंधारे व पूर नियंत्रण	०.००	०.००	०.००	०.००
ऊर्जा	१११.३६	१३९.२३	१३२.५४	१३५.९९
उद्योग व खनिजे	१.०९	०.८३	१.१४	१.०९
वाहतूक व दळणवळण	१८.४९	२२७.७८	२१६.५१	२०६.२९
सामाजिक व सामूहिक सेवा	९०९.७१	१,०९८.०४	१,१७९.१६	१,१६४.९९
एकूण (अ + ब)	**७,७३४.७४**	**१०,९७४.६३**	**१५,१०८.९२**	**१३,८६५.१८**

टीप : आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार : आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

अनुसूचित जमातीतील विद्यार्थ्यांकरीता आश्रमशाळा

१०.११३.१ अनुसूचित जमातींमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्याच्या उद्देशाने राज्यातील आदिवासी भागात निवासी आश्रमशाळा स्थापन करण्यात आल्या आहेत. आश्रमशाळांमध्ये प्रवेश घेतलेल्या आदिवासी विद्यार्थ्यांना भोजन, निवास, शालेय गणवेश, शैक्षणिक साहित्य व उपकरणे आणि इतर सुविधा मोफत पुरविल्या जातात. रेनकोट/छत्री, स्वेटर, अंतर्वस्त्रे, आंघोळीचा साबण, कपडे धुण्याचा साबण, खोबरेल तेल, टूथपेस्ट, टूथब्रश, टॉवेल, इत्यादी वस्तूंसाठी लागणारी रक्कम विद्यार्थ्यांच्या बँक खात्यात थेट जमा केली जाते. अनुसूचित जमातीतील विद्यार्थ्यांकरीता आश्रमशाळांची माहिती तक्ता १०.८७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८७ अनुसूचित जमातीतील विद्यार्थ्यांकरीता आश्रमशाळांची माहिती

तपशील	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
शासकीय आश्रमशाळा			
आश्रमशाळा (संख्या)	४९७	४९७	४९७
लाभार्थी विद्यार्थी (संख्या)	१,९०,६०८	१,९७,८७२	१,९९,४१६
खर्च (₹ कोटी)	९९६.३०	१,२८४.५१	१,५७३.७७
अनुदानित आश्रमशाळा			
आश्रमशाळा (संख्या)	५५६	५५६	५५६
लाभार्थी विद्यार्थी (संख्या)	२,४२,९१६	२,४२,७१६	२,४१,५४८
खर्च (₹ कोटी)	१,२४३.४६	१,५३८.८६	१,६१७.४५

आधार : आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

नामांकित इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांमध्ये आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षण

१०.११३.२ आदिवासी विद्यार्थ्यांना नामांकित निवासी इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांमध्ये शिक्षण घेण्यासाठी प्रोत्साहित करण्याच्या उद्देशाने राज्य शासनाने ही योजना सन २०१०-११ पासून सुरु केली आहे. विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक व निवासी सुविधा पुरविण्यासाठी या शाळांना शासनाकडून दरवर्षी प्रति विद्यार्थी कमाल ₹ ७०,००० रक्कम देण्यात येते. नामांकित इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांमध्ये आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षण या योजनेची माहिती तक्ता १०.८८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८८ नामांकित इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांमध्ये आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षण या योजनेची माहिती

तपशील	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
लाभार्थी विद्यार्थी (संख्या)	५६,६०२	५१,२०३	४६,८५२
खर्च (₹ कोटी)	१४९.९९	३२४.५८	२९९.९८

आधार : आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना देशा अंतर्गत उच्च शिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्ती

१०.११३.३ अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना देशा अंतर्गत उच्च शिक्षण घेण्यासाठी विविध योजनांच्या माध्यमातून शिष्यवृत्त्या देण्यात येतात. अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना देशा अंतर्गत उच्च शिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्ती योजनांची महिती तक्ता १०.८९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८९ अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना देशा अंतर्गत उच्च शिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्ती योजनांचा तपशिल

योजना	२०२२-२३		२०२३-२४	
	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ कोटी)
भारत सरकार पोस्ट मॅट्रिक शिष्यवृत्ती	१,३३,२९१	१८०.२६	१,१८,८४४	६७८.३७
शैक्षणिक शुल्क व परिक्षा शुल्क प्रदाने	८,३६४	५५.००	५,७३२	७५.०४
वैद्यकीय अभ्यासक्रम व तत्सम अभ्यासक्रमासाठी फी प्रतिपूर्ती	२,६६६	३८.३४	२,११२	६१.१६

आधार : आदिवासी विकास आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन.

अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना परदेशात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्ती योजना

१०.११३.४ अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना परदेशात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी राज्य शासनाने ही योजना सुरू केली आहे आणि दरवर्षी १० अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती मंजूर केली जाते. सन २०२२-२३ मध्ये एका विद्यार्थ्यांसाठी ₹ १.९१ कोटी खर्च झाला व सन २०२३-२४ मध्ये, चार विद्यार्थ्यांसाठी ₹ २.७५ कोटी खर्च झाला.

आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी शासकीय वसतिगृहे

१०.११३.५ राज्य शासनाकडून आदिवासी विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण घेण्यासाठी तालुका, जिल्हा व विभाग स्तरावर शासकीय वसतिगृहांची सुविधा पुरविण्यात येते. या वसतिगृहांमध्ये प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना निवास, भोजन, गणवेश, शैक्षणिक साहित्य व इतर सुविधा मोफत पुरविण्यात येतात. सन २०१७-१८ पासून अंथरूण/पांघरूण, गणवेश, पुस्तके, शैक्षणिक साहित्य, इत्यादींच्या खर्चाची रक्कम विद्यार्थ्यांच्या बँक खात्यात थेट जमा करण्यात येत आहे. आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी शासकीय वसतिगृहांची माहिती तक्ता १०.९० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९० आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी शासकीय वसतिगृहांची माहिती

तपशील	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
वसतिगृहे (संख्या)	४८७	४८७	४९०
लाभार्थी विद्यार्थी (संख्या)	४७,२७१	५२,३७८	५४,७०८
खर्च (₹ कोटी)	१६०.२९	१६४.७४	२३०.४४

आधार : आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

पंडीत दीनदयाळ उपाध्याय स्वयम योजना

१०.११३.६ या योजने अंतर्गत इयत्ता बारावी नंतरच्या उच्च शिक्षणा करिता प्रवेश घेतलेल्या परंतु शासकीय वसतिगृहात प्रवेश न मिळालेल्या अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना आर्थिक मदत दिली जाते. या योजने अंतर्गत भोजन, निवास, शैक्षणिक साहित्य, निर्वाह भत्ता, इत्यादी साठी ₹ ६०,००० पर्यंत अर्थ सहाय्य पुरविण्यात येते. पंडीत दीनदयाळ उपाध्याय स्वयम योजनेची माहिती तक्ता १०.९१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९१ पंडीत दीनदयाळ उपाध्याय स्वयम योजनेची माहिती

तपशील	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
लाभार्थी विद्यार्थी (संख्या)	१६,५४६	२०,०००	२४,८६७
खर्च (₹ कोटी)	५२.२०	१०५.००	१४५.५३

आधार : आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

पेसा अंतर्गत ग्रामपंचायतींना थेट निधी

१०.११३.७ पेसा कायदा, १९९६ अंतर्गत अनुसूचित क्षेत्रातील ग्रामपंचायतींना विकासाची कामे करण्यासाठी आदिवासी घटक कार्यक्रम अंतर्गत एकूण अर्थसंकल्पित निधीच्या पाच टक्के निधी वितरीत करण्यात येतो. या निधीतून मूलभूत पायाभूत सुविधा, पेसा कायदा व वनहक्क कायदा यांची अंमलबजावणी, आरोग्य, स्वच्छता, शिक्षण, वन्यजीव संवर्धन, जलसंधारण, वनीकरण, वन्यजीव पर्यटन व गौण वनोपज या संबंधित कामे घेण्याचे अधिकार ग्रामसभेस आहेत. पेसा कायद्या अंतर्गत अनुसूचित क्षेत्रातील २,९७९ ग्रामपंचायतींना थेट अर्थ सहाय्य दिले जाते. सन २०२२-२३ मध्ये ₹ २७१.५० कोटी खर्च झाला आणि सन २०२३-२४ मध्ये ₹ २७१.३९ कोटी खर्च झाला.

भारतरत्न डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम अमृत आहार योजना

१०.११३.८ राज्यातील १६ आदिवासी जिल्ह्यांमधील अनुसूचित क्षेत्रांमधील ८५ एकात्मिक बाल विकास प्रकल्पाअंतर्गत भारतरत्न डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम अमृत आहार योजना राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत, अनुसूचित जमातीतील गरोदर स्त्रियांना गरोदरपणाच्या शेवटच्या तिमाहीत व स्तनदा मातांना प्रसूतीनंतरच्या पहिल्या तिमाहीत ‘एक वेळचा चौरस आहार’ पुरविण्यात येतो. अनुसुचित जमातीमधील सात महिने ते सहा वर्षे वयोगटातील बालकांना आठवड्यातून चार वेळा अंडी किंवा केळी पुरविण्यात येतात. भारतरत्न डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम अमृत आहार योजनेची माहिती तक्ता १०.९२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९२ भारतरत्न डॉ.ए.पी.जे.अब्दुल कलाम अमृत आहार योजनेची माहिती

तपशील	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
लाभार्थी (संख्या)	८,६८,०८२	६,९७,७९५	८,०७,८३१
खर्च (₹ कोटी)	२१२.६०	२३१.८७	२०७.९३

आधार : आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

ठक्कर बाप्पा आदिवासी वस्ती सुधारणा एकात्मिक कार्यक्रम

१०.११३.९ या योजने अंतर्गत आदिवासी वस्त्यांमध्ये छोटी मात्र कायमस्वरुपी सामूहिक विकासाची कामे घेतली जातात. पिण्याच्या शुध्द पाण्याची सोय करणे, फिल्टर प्लँट उभारणे, नळ पाणीपुरवठा योजना, कूपनलिका, हातपंप बसवणे, आदिवासी वस्तीचे विद्युतीकरण, अपारंपरिक उर्जाद्वारे पथदिवे बसविणे तसेच मुख्य वस्तीपर्यंत जोडरस्ते, सिमेंट काँक्रिट/डांबरीकरणाचे अंतर्गत रस्ते, विहीर, बहुउद्देशीय सभागृह, वाचनालय, व्यायामशाळा, सार्वजनिक शौचालय, समाज मंदिर, नदीकाठी संरक्षक भिंत, स्मशानभुमी यांचे बांधकाम, इत्यादी कामे केली जातात. सन २०२२-२३ मध्ये ₹ १०८.१४ कोटी खर्च झाला तर सन २०२३-२४ मध्ये ₹ २०८.५८ कोटी खर्च झाला.

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था

१०.११३.१० आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था ही अनुसूचित जमातीच्या शैक्षणिक, सांस्कृतिक व संशोधनात्मक विकासासाठी कार्य करणारी राज्य शासनाची स्वायत्त संस्था आहे. या संस्थेकडून (१) केंद्र/महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग (UPSC/MPSC) यांच्याकडून घेण्यात येणाऱ्या भारतीय/राज्य प्रशासकीय सेवा स्पर्धा परीक्षांच्या संपूर्ण तयारीकरिता राज्यातील नऊ विद्यापीठांमधून प्रशिक्षण देणे, (२) लोकसेवा आयोगामार्फत घेतल्या जाणाऱ्या नागरी सेवा परीक्षेच्या संपूर्ण तयारीकरिता (पूर्व व मुख्य परीक्षा, मुलाखत) दिल्ली येथील नामवंत खाजगी व्यावसायिक संस्थेमार्फत स्पर्धा परीक्षा पूर्व प्रशिक्षण देणे, (३) अनुसूचित जमातीच्या उमेदवारांना केंद्र लोकसेवा आयोगाच्या नागरी सेवा मुख्य परीक्षा तयारीकरीता प्रोत्साहनपर आर्थिक सहाय्य लाभ देणे इत्यादी कार्यक्रम राबविले जातात. सन २०२२-२३ मध्ये एकूण २९६ विद्यार्थ्यांना व सन २०२३-२४ मध्ये १०८ विद्यार्थ्यांना विविध प्रशिक्षणांचा व आर्थिक सहाय्य योजनांचा लाभ देण्यात आला.

इतर मागास बहुजन यांचे कल्याण

१०.११४ इतर मागास बहुजन (इतर मागास वर्ग (इमाव), विशेष आर्थिकदृष्ट्या मागास प्रवर्ग (विआमाप्र), विमुक्त जाती व भटक्या जमाती (विजाभज) आणि विशेष मागास प्रवर्ग (विमाप्र)) या समाजातील दुर्बल घटकांच्या उन्नतीसाठी राज्य शासनाकडून विविध कल्याणकारी योजना राबविण्यात येत आहेत. सन २०२२-२३ मध्ये ₹ ४,७७४.४५ कोटी खर्च झाला तर सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ६,६५७.१४ कोटी खर्च झाला.

इतर मागास वर्गीय विद्यार्थ्यांना देशा अंतर्गत शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती

१०.११४.१ देशा अंतर्गत शालेय व उच्च शिक्षणासाठी इतर मागास वर्गीय विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती दिली जाते. इतर मागास वर्गीय विद्यार्थ्यांना देशा अंतर्गत शिक्षणासाठी देण्यात येणाऱ्या निवडक शिष्यवृत्ती योजनांची माहिती तक्ता १०.९३ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता १०.९३ इतर मागास वर्गीय विद्यार्थ्यांना देशा अंतर्गत शिक्षणासाठी देण्यात येणाऱ्या निवडक शिष्यवृत्ती योजनांची माहिती

योजना	२०२२-२३		२०२३-२४	
	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ कोटी)
इमाव विद्यार्थ्यांना मॅट्रिकोत्तर शिष्यवृत्ती	५,७८,३३६	१,७९६.७९	४,१६,६५३	२३९.५३
शिक्षण व परिक्षा शुल्काचे प्रदाने	९९,०८०	८१६.८०	४०,४४३	६०.८०
इयत्ता १ ली ते १० वी मध्ये शिकत असलेल्या इतर मागास प्रवर्गासाठी केंद्र शासनाची मॅट्रिकपूर्व शिष्यवृत्ती योजना	९७,४६०	४.८१	-	-
इयत्ता ५ वी ते १० वी मध्ये शिकणाऱ्या इतर मागास प्रवर्गातील मुलींना सावित्रीबाई फुले शिष्यवृत्ती योजना	१,५६,६१३	११.६३	८१,७७३	२९.२३

आधार : इतर मागास बहुजन कल्याण विभाग, महाराष्ट्र शासन

विजाभज, इमाव आणि विमाप्र विद्यार्थ्यांना परदेशात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्ती

१०.११४.२ विमुक्त जाती व भटक्या जमाती, इतर मागास वर्ग आणि विशेष मागास प्रवर्गाच्या विद्यार्थ्यांना परदेशात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी राज्य शासनाने ही योजना सुरू केली आहे. जास्तीत जास्त प्रति वर्ष ७५ लाभार्थ्यांना या योजनेचा लाभ देण्यात येतो. या योजने अंतर्गत सन २०२२-२३ मध्ये ₹ २०.३० कोटी खर्च झाला तर सन २०२३-२४ मध्ये ₹ २६.१० कोटी खर्च झाला.

वसंतराव नाईक तांडा/वस्ती सुधार योजना

१०.११४.३ या योजनेचा मुख्य उद्देश विमुक्त जाती व भटक्या जमाती आणि विशेष मागास प्रवर्ग यांच्या तांडे/वस्त्यांना मुलभूत सुविधा उपलब्ध करुन देणे हा आहे. या योजने अंतर्गत तांडा वस्तीस पिण्याचे पाणी पुरवठा, विद्युतीकरण तसेच अंतर्गत रस्ते, गटारे, शौचालये, समाजमंदीर, वाचनालये यांचे बांधकाम, मुख्य रस्त्याला जोडणाऱ्या रस्त्यांची कामे, इत्यादी मूलभूत सुविधा उपलब्ध करुन दिल्या जातात. सन २०२२-२३ मध्ये ₹ ९२.०५ कोटी खर्च झाला तर सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ३०३.६७ कोटी खर्च झाला.

महाराष्ट्र राज्य इतर मागासवर्गीय वित्त व विकास महामंडळ मर्यादित

१०.११४.४ राज्यातील इतर मागासवर्गीयांच्या कल्याणासाठी महाराष्ट्र राज्य इतर मागासवर्गीय वित्त व विकास महामंडळ मर्यादितची स्थापना करण्यात आली. हे महामंडळ राष्ट्रीय मागासवर्गीय वित्त व विकास महामंडळाची राज्यासाठी वाहिनीकृत यंत्रणा म्हणून कार्य करते. महामंडळामार्फत बीज भांडवल, थेट कर्ज योजना, वैयक्तिक व गट कर्ज व्याज परतावा, इत्यादी योजना राबविण्यात येतात. महाराष्ट्र राज्य इतर मागासवर्गीय वित्त व विकास महामंडळ मर्यादितची माहिती तक्ता १०.९४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९४ महाराष्ट्र राज्य इतर मागासवर्गीय वित्त व विकास महामंडळ मर्यादितची माहिती

तपशील	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
लाभार्थी (संख्या)	३३१	४८४	१,९३३
खर्च (₹ लाख)	२७४.५८	३२०.७६	५३७.७९

आधार : महाराष्ट्र राज्य इतर मागासवर्गीय वित्त व विकास महामंडळ मर्यादित

महात्मा ज्योतिबा फुले संशोधन व प्रशिक्षण संस्था

१०.११४.५ महात्मा ज्योतिबा फुले संशोधन व प्रशिक्षण संस्था (महाज्योती) ही मागासवर्ग, विमुक्त जाती - भटक्या जमाती , विशेष मागास प्रवर्गातील लक्षित घटकांच्या सामाजिक - आर्थिक व शैक्षणिक विकासासाठी राज्य शासनाची स्वायत्त संस्था आहे. या संस्थेकडून महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग परीक्षेसाठी पूर्वप्रशिक्षण वर्ग, केंद्रिय लोकसेवा आयोग (पूर्व आणि मुख्य) परीक्षेसाठी पूर्व प्रशिक्षण वर्ग, बँका/रेल्वे भरती/ पोलीस भरती/ भारतीय आयुर्विमा महामंडळ इत्यादींच्या स्पर्धात्मक परीक्षेचे पूर्व प्रशिक्षण, व्यावसायिक वैमानिक प्रशिक्षण व कौशल्य विकास प्रशिक्षण इत्यादी कार्यक्रम आयोजित केले जातात. सन २०२२-२३ मध्ये प्रशिक्षण व अर्थसहाय्य योजने अंतर्गत २२,८२० विद्यार्थ्यांनी लाभ घेतला असून ₹ १२०.४३ कोटी खर्च झाला तर सन २०२३-२४ मध्ये ५८,३६५ विद्यार्थ्यांनी लाभ घेतला असून ₹ २७४.१७ कोटी खर्च झाला.

छत्रपती शाहू महाराज संशोधन, प्रशिक्षण व मानव विकास संस्था

१०.११५ राज्यातील मराठा, कुणबी, मराठा - कुणबी व कुणबी-मराठा या लक्षित गटातील समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक विकासाकरिता छत्रपती शाहू महाराज संशोधन, प्रशिक्षण व मानव विकास संस्थेची (सारथी) राज्य शासनामार्फत स्थापना करण्यात आली आहे. या संस्थेकडून उपरोक्त गटातील विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती / अधिछात्रवृत्ती तसेच केंद्रीय लोकसेवा आयोग, महाराष्ट्र राज्य लोकसेवा आयोग परीक्षांमध्ये उत्तीर्ण होण्याच्या दृष्टीने परिक्षेच्या तयारीसाठी व पोलिस भरतीकरीता निशुल्क ऑनलाइन प्रशिक्षण देण्यात येते. शिष्यवृत्ती / अधिछात्रवृत्ती / विविध प्रशिक्षणा करीता सन २०२२-२३ मध्ये १,४७,०३१ विद्यार्थ्यांना ₹ ७०.६४ कोटी खर्च झाला तर सन २०२३-२४ मध्ये १,९१,७३४ विद्यार्थ्यांना ₹ ८०.४३ कोटी खर्च झाला.

डॉ. पंजाबराव देशमुख - सारथी देशांतर्गत उच्च शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती

१०.११५.१ राज्य शासनाने मराठा, कुणबी, मराठा-कुणबी आणि कुणबी-मराठा विद्यार्थ्यांसाठी देशांतर्गत उच्च शिक्षण घेण्यासाठी डॉ. पंजाबराव देशमुख-सारथी देशांतर्गत उच्च शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती योजना लागू केली आहे आणि दरवर्षी ३०० विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती मंजूर केली जाते. या योजनेअंतर्गत सन २०२२-२३ मध्ये १५३ विद्यार्थ्यांना ₹ १.११ कोटी वितरीत करण्यात आले आणि सन २०२३-२४ मध्ये २६ विद्यार्थ्यांना ₹ ०.३६ कोटी वितरीत करण्यात आले.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड - सारथी गुणवंत मुलामुलींना परदेशात उच्च शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती

१०.११५.२ राज्य शासन मराठा, कुणबी, मराठा-कुणबी आणि कुणबी-मराठा विद्यार्थ्यांना विदेशात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी महाराजा सयाजीराव गायकवाड शिष्यवृत्ती योजनेची अंमलबजावणी करीत आहे. दरवर्षी ७५ विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती मंजूर केली जाते. या योजनेअंतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये नऊ विद्यार्थ्यांना ₹ १.३० कोटी वितरीत करण्यात आले.

अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळ मर्यादित

१०.११६ राज्यातील आर्थिकदृष्टया मागास सुशिक्षित बेरोजगार तरूणांना रोजगार व स्वयंरोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी राज्य शासनाने अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळ मर्यादितची स्थापना केली आहे. अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळ मर्यादितची माहिती तक्ता १०.९५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९५ अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळ मर्यादितची माहिती

(₹ लाख)

तपशील	२०२१-२२		२०२२-२३		२०२३-२४	
	लाभार्थी संख्या/ गट संख्या	वितरीत रक्कम	लाभार्थी संख्या/ गट संख्या	वितरीत रक्कम	लाभार्थी संख्या/ गट संख्या	वितरीत रक्कम
वैयक्तिक कर्ज व्याज परतावा	१४,७२६	१२,८५०.५२	१५,६०१	१७,४८९.६२	२१,३७०	३०,०३५.३३
गट कर्ज व्याज परतावा	८७	१७१.३२	१४४	३९७.५९	२१८	७३९.४७
गट प्रकल्प कर्ज	८	७०.००	०	०.००	०	०.००

आधार : अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळ मर्यादित

अल्पसंख्याक विकास

१०.११७ अल्पसंख्याक समाजाच्या विकासासाठी अल्पसंख्याक क्षेत्र विकास कार्यक्रम, अल्पसंख्याक बहुल क्षेत्रासाठी बहुक्षेत्रीय विकास योजना, अल्पसंख्याक शैक्षणिक संस्थांसाठी सहाय्यक अनुदाने, इत्यादी विविध योजना राज्यात राबविण्यात येत आहेत.

अल्पसंख्याक विद्यार्थ्यांसाठी उच्च शिक्षण शिष्यवृत्ती

१०.११७.१ कोणत्याही शैक्षणिक अभ्यासक्रमात शिकणाऱ्या अल्पसंख्याक समाजातील विद्यार्थ्यांना वार्षिक शिक्षण शुल्क किंवा ₹ ५०,००० यापैकी जी रक्कम कमी असेल ती उच्च शिक्षण शिष्यवृत्ती म्हणून दिली जाते. सन २०२२-२३ मध्ये ₹ ८७.४४ कोटी खर्च झाला तर सन २०२३-२४ मध्ये ₹ १२४.०० कोटी खर्च झाला.

अल्पसंख्याक समाजातील मुलींसाठी वसतिगृहे

१०.११७.२ उच्च शिक्षण घेणाऱ्या अल्पसंख्याक समाजातील मुलींसाठी राज्य शासनाने वसतिगृहे सुरु केली आहेत. अल्पसंख्याक समाजातील कुटूंबाचे वार्षिक उत्पन्न ₹ ८.०० लाख पेक्षा कमी असल्यास त्या विद्यार्थिनींना शुल्क पूर्णपणे माफ असते व वसतिगृहातील आहार भत्ता देण्यात येतो. या वसतिगृहांमध्ये १०० ते २०० मुलींच्या निवासाची सोय करण्यात येते. एकूण क्षमतेपैकी ७० टक्के जागा अल्पसंख्याक समाजातील मुलींसाठी राखीव असतात. या योजनेकरीता सन २०२२-२३ मध्ये ₹ २.६९ कोटी खर्च झाला तर सन २०२३-२४ मध्ये ₹ २.९२ कोटी खर्च झाला.

प्रधान मंत्री जन विकास कार्यक्रम

१०.११७.३ अल्पसंख्यांक बहुल क्षेत्रात पायाभूत सुविधा विकसित करण्याच्या उद्देशाने केंद्र शासनामार्फत प्रधानमंत्री जन विकास कार्यक्रम राबविला जात आहे. या कार्यक्रमामध्ये पिण्याचे पाणी, सौर ऊर्जा, शिक्षण, आरोग्य, कौशल्य विकास आणि महिला केंद्रित प्रकल्प, क्रीडा, स्वच्छता, इत्यादी पायाभूत सुविधांची कामे घेतली जातात. प्रधानमंत्री जन विकास कार्यक्रम राज्यातील २७ जिल्ह्यामधील २८ अल्पसंख्याक बहुल गट आणि ३४ अल्पसंख्याक बहुल शहरांमध्ये राबविण्यात येत आहे. सन २०२२-२३ मध्ये ₹ २८.७६ कोटी खर्च झाला तर सन २०२३-२४ मध्ये ₹ १३.६६ कोटी खर्च झाला.

अल्पसंख्याक समाजासाठी वस्ती / क्षेत्र विकास योजना

१०.११७.४ राज्यात अल्पसंख्याक समाजासाठी वस्ती/क्षेत्र विकास योजने अंतर्गत अल्पसंख्याक बहुल क्षेत्रामध्ये पिण्याच्या पाण्याची सुविधा, विद्युत पुरवठा, पथदिवे, रस्ते, अंगणवाडी, समाज मंदिर, इदगाह, सांडपाणी व्यवस्थापन, सार्वजनिक स्वच्छता गृहे, इत्यादींचे बांधकाम, स्मशानभूमि व दफनभूमि दुरुस्ती, इत्यादी कामे करण्यात येतात. अल्पसंख्याक समाजासाठी वस्ती/क्षेत्र विकास योजनांची माहिती तक्ता १०.९६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९६ अल्पसंख्याक समाजासाठी वस्ती/क्षेत्र विकास योजनांची माहिती

योजना	खर्च (₹ कोटी)		
	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
ग्रामीण क्षेत्र विकास	१५.८५	६६.४८	३४७.२६
नागरी क्षेत्र विकास	१४.८५	३३.५०	३१५.५०

आधार : अल्पसंख्याक विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

मौलाना आझाद अल्पसंख्याक आर्थिक विकास महामंडळ मर्यादित

१०.११७.५ राज्यातील अल्पसंख्याक समाजाच्या कल्याणासाठी मौलाना आझाद अल्पसंख्याक आर्थिक विकास महामंडळ मर्यादितची स्थापना करण्यात आली. हे महामंडळ राष्ट्रीय अल्पसंख्याक वित्त व विकास महामंडळाची वाहिनीकृत यंत्रणा म्हणून कार्य करते. स्थापनेपासून ३५,७१४ विद्यार्थ्यांना ₹ २७३.७७ कोटी रकमेचे शैक्षणिक कर्ज देण्यात आले. सन २०२२-२३ मध्ये २,६८४ विद्यार्थ्यांना ₹ २४.२५ कोटी रकमेचे शैक्षणिक कर्ज देण्यात आले असून सन २०२३-२४ मध्ये २,९४२ विद्यार्थ्यांना ₹ ३०.६४ कोटी रकमेचे शैक्षणिक कर्ज देण्यात आले.

दिव्यांगांचे कल्याण

१०.११८ दिव्यांगाच्या क्षमता ओळखून कौशल्य विकास करणे, त्यांना समान संधी देणे व त्यांच्या अधिकारांचे रक्षण याद्वारे सक्षमीकरण करून त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सामावून घेण्यासाठी राज्य शासन विविध योजना राबिवत आहे. सन २०२२-२३ मध्ये ₹ ८५५.६९ कोटी खर्च झाला तर सन २०२३-२४ मध्ये ₹ ८४०.८२ कोटी खर्च झाला.

महाराष्ट्र राज्य दिव्यांग वित्त व विकास महामंडळ मर्यादित

१०.११८.१ राज्यात दिव्यांग व्यक्तींच्या कल्याणासाठी महाराष्ट्र राज्य दिव्यांग वित्त व विकास महामंडळ मर्यादितची स्थापना करण्यात आली आहे. हे महामंडळ राष्ट्रीय दिव्यांग वित्त व विकास महामंडळाची राज्यासाठी वाहिनीकृत यंत्रणा म्हणून कार्य करते. सन २०२३-२४ मध्ये ११ लाभार्थ्यांना ₹ २.२० लाख रकमेचे थेट कर्ज देण्यात आले आणि १२१ लाभार्थ्यांना ₹ १७०.४२ लाखांचे मुदत कर्ज देण्यात आले.

राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्य कार्यक्रम

१०.११९ राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्य कार्यक्रमा अंतर्गत राज्यात विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्य कार्यक्रमा अंतर्गत निवडक योजनांची माहिती तक्ता १०.९७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९७ राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्य कार्यक्रमा अंतर्गत निवडक योजनांची माहिती

योजना	२०२१-२२		२०२२-२३		२०२३-२४	
	लाभार्थी संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
संजय गांधी निराधार अनुदान	१२.३९	१,५६४.९९	१४.१९	१,६७९.८३	१५.९७	२,६१३.८९
श्रावणबाळ सेवा राज्य निवृत्तीवेतन	२४.८०	२,९१२.७८	२६.८०	२,९८५.५७	२९.६२	४,५३१.५३
इंदिरा गांधी राष्ट्रीय वृध्दापकाळ निवृत्तीवेतन	११.८२	२९७.६२	११.३७	९२.४३	११.१४	३२६.६२
इंदिरा गांधी राष्ट्रीय विधवा निवृत्तीवेतन	०.८०	३०.४४	०.८९	११.५८	०.९४	३०.७४
इंदिरा गांधी राष्ट्रीय दिव्यांग निवृत्तीवेतन	०.०९	३.५४	०.०१	१.५२	०.१	३.८०
राष्ट्रीय कुटुंब लाभ	०.२०	३९.९९	०.०५	९.७०	०.१४	२८.४२

आधार : सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, महाराष्ट्र शासन

मानव विकास व शाश्वत विकास ध्येये

१०.१२० मानव विकास ही लोकांच्या निवडीच्या कक्षा विस्तारण्याची प्रक्रिया आहे. ही प्रक्रिया असीमित असू शकते व कालानुरूप त्यात बदल होऊ शकतो. आरोग्यदायी दिर्घायुष्य, ज्ञान आणि दर्जेदार राहणीमानाकरिता आवश्यक संसाधने वापरण्याची मुभा या तीन परिमाणांचा मानव विकासात विचार केला जातो. शाश्वत विकास अजेंडा २०३०, हा लोक, पृथ्वी व त्यांच्या समृध्दीसाठी कृती आराखडा आहे. मानव विकास ही लोककल्याणाची प्रक्रिया समजुन घेणे व त्यात सतत सुधारणा करणेसाठी सक्षम आधार उपलब्ध करते, तर शाश्वत विकास ध्येये ही जगासमोरील व्यापक व एकमेकांशी निगडीत आव्हाने पेलण्यासाठी निश्चित केली आहेत.

मानव विकास

१०.१२१ मानव विकास निर्देशांकाचे (माविनि) मोजमाप हे तीन आयामांचे संयुक्त मोजमाप करून केले जाते. त्या आयामांमध्ये निरोगी दीर्घायुष्य, ज्ञानार्जनाच्या संधी आणि दर्जेदार राहणीमान यांचा समावेश होतो. संयुक्त राष्ट्राव्दारे प्रकाशित मानव विकास अहवाल २०२३-२४ नुसार स्वित्झर्लंड हा देश मानव विकास निर्देशांकाच्या क्रमवारीत ०.९६७ माविनिसह प्रथम क्रमांकावर आहे तर भारत ०.६४४ माविनिसह १३४ व्या क्रमांकावर आहे.

१०.१२१.१ संयुक्त राष्ट्र विकास परिषदेच्या उपराष्ट्रीय मानव विकास निर्देशांक अहवाल (V७.०) नुसार भारताचा माविनि २०२० मध्ये ०.६४२ होता व तो २०२१ मध्ये ०.६३३ पर्यंत कमी झाला, तसेच महाराष्ट्राचा सन २०२० करिता माविनि ०.६९८ होता तर सन २०२१ करिता ०.६८८ होता. देशातील सर्व राज्यांमध्ये सन २०२१ करिता केरळचा माविनि (०.७५२) हा सर्वाधिक होता, तर बिहारचा माविनि (०.५७१) सर्वात कमी होता.

१०.१२१.२ महाराष्ट्र मानव विकास अहवाल, २०१२ नुसार, राज्याचा माविनि ०.७५२ होता. महाराष्ट्र मानव विकास अहवाल, २०१२ नुसार जिल्हानिहाय मानव विकास निर्देशांक परिशिष्ट १०.१७ मध्ये दिलेला आहे. परिशिष्ट १०.१७ नुसार ७ जिल्ह्यांचा माविनि महाराष्ट्र राज्याच्या माविनि पेक्षा जास्त आहे आणि उर्वरित जिल्ह्यांचा माविनि महाराष्ट्र राज्यापेक्षा कमी आहे.

मानव विकास कार्यक्रम

१०.१२२ मानव विकास कार्यक्रम राज्यातील १२५ अतिमागास तालुक्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमाअंतर्गत शिक्षण, आरोग्य आणि जीवनमान सुधारणा करण्यावर भर देणाऱ्या विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. तालुक्यांची सामाजिक आर्थिक व भौगोलिक परिस्थिती आणि स्थानिक गरजा लक्षात घेऊन तालुका गरजेनुसार योजनांची आखणी करुन अंमलबजावणी केली जाते. या कार्यक्रमाअंतर्गत सन २०२३-२४ साठी ₹ ५६२.५० कोटी खर्च झाला. मानव विकास कार्यक्रमा अंतर्गत राबविण्यात आलेल्या विविध योजनांची भौतिक प्रगती तक्ता १०.९८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९८ मानव विकास कार्यक्रमा अंतर्गत विविध योजनांची भौतिक प्रगती

योजनेचे नाव	लाभार्थी प्रकार	लाभार्थी संख्या		
		२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
शिक्षण				
अ) माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांतील अभ्यासिका (२,८८९ अभ्यासिका)	विद्यार्थी	@	३,५६३	१,१५७
ब) ग्रामीण भागातील विद्यार्थीनींना मोफत बस सेवा	विद्यार्थीनी	२२,८५२	८०,०३०	८६,४४३
क) बालभवन विज्ञान केंद्रे (८७१ बसेस)	भेट दिलेले विद्यार्थी	१,७४३	६,११३	८९१
ड) कस्तुरबा गांधी बालिका योजनेची व्याप्ती इयत्ता १० वी पर्यंत विस्तारणे (१२४ केंद्रे)	विद्यार्थीनी	१,९००	१,९००	१,९००
ई) इयत्ता आठवी ते बारावी मध्ये शिक्षण घेत असलेल्या व शाळेपासून पाच किमी अंतरापर्यंत राहाणाऱ्या गरजू मुलींना सायकलींचे वाटप (३९ शाळा)	विद्यार्थीनी	३०,०९६	१,०८,३५६	७६,९५६
फ) अंगणवाडयांचे बांधकाम$ (संख्या)		७२७	७३२	७३२
आरोग्य				
अ) गर्भवती महिला, स्तनदा माता व ० ते ६ महिने वयोगटातील बालकांकरिता आरोग्य शिबिरे	गर्भवती महिला, स्तनदा माता व बालके	६,१७,२७७	८,०५,१३४	८,०३,०३५
ब) अजा, अज, दारिद्र्य रेषेखालील गर्भवती महिलांना बुडीत मजुरी देणे	गर्भवती महिला	९४,६११	१,२५,२७९	१,१९,७७१
क) आरोग्य उपकेंद्रांचे बांधकाम$		४३	४४	४४
उत्पन्न निर्मिती				
अ) माती परिक्षण फिरती प्रयोगशाळा	मातीचे तपासलेले नमुने	१२,३९२	९,४६१	३,५६९
ब) जिल्हा/ तालुका स्पेसिफिक योजना				
१) रोजगार निर्मितीकरिता 'विशेष योजना'	लाभार्थी समूह	४,९५५	७,३५२	३,३४४
२) गौण वनोत्पादने गोळा करणे/ मत्स्य व्यवसायासाठी ग्रामसभेला बीज भांडवल देणे	गोदाम संख्या	१९	६७	०
३) तेजश्री फायनान्शियल सर्व्हिसेस - माविमच्या माध्यमातून मायक्रो फायनान्सची योजना	i) अति गरीब महिला	१६,००२	१३,६३३	१८,३९९
	ii) कर्जबाजारी बचत गट	११९	४५	१२६
	iii) कर्जबाजारी स्त्रिया	७०९	६०	१,०२८

$ योजनेच्या सुरुवाती पासून

@ कोविड -१९ च्या पार्श्वभूमीवर योजना राबविणे शक्य झाले नाही

आधार : मानव विकास आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

शाश्वत विकास ध्येये

१०.१२३ संयुक्त राष्ट्राच्या सप्टेंबर २०१५ मधील सर्वसाधारण सभेमध्ये १७ शाश्वत विकास ध्येये (शाविध्ये) आणि त्याच्याशी निगडित १६९ लक्ष्यांचा समावेश असलेला "शाश्वत विकासासाठी २०३० अजेंडा" स्वीकारला. शाश्वत विकास ध्येये हे पृथ्वी, लोक, समृद्धी प्राप्ती, शांतता आणि भागीदारी यांच्या उत्तम व शाश्वत भविष्याची उद्दिष्ट्ये गाठण्यासाठी विस्तृत रुपरेषा आहेत. शाविध्ये ही विकासाची सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय पैलू एकत्रित करणारी जागतिक उद्दिष्टांची सर्वसमावेशक यादी आहे. तसेच शाविध्ये हे सार्वत्रिक, एकमेकांशी निगडीत आणि अविभाज्य आहेत आणि म्हणून विकासापासून कोणीही वंचित राहू नये यासाठी सर्वांना एकत्र आणण्यासाठी सर्वसमावेशक आणि सहभागी दृष्टिकोन आवश्यक आहे.

जागतिक निर्देशक आराखडा

१०.१२४ शाश्वत विकास ध्येयांच्या सनियंत्रण व अंमलबजावणीसाठी संयुक्त राष्ट्रांनी २०१७ मध्ये जागतिक निर्देशक आराखडा स्वीकारला. जागतिक निर्देशक आराखडा कालानुरूप वेळोवेळी अद्ययावत केला जातो. जागतिक निर्देशक आराखड्याच्या पहिल्या आवृत्तीत २३२ निर्देशक होते तर २०२२ मध्ये नव्याने अद्ययावत केलेल्या आवृत्तीमध्ये विविध लक्ष्यांखाली द्विरुक्त झालेल्या १३ निर्देशकांसह २३१ निर्देशकांचा समावेश आहे. जागतिक निर्देशक आराखडा हा शाश्वत विकास ध्येयांच्या उद्दिष्ट प्राप्तीच्या अनुषंगाने दिशादर्शन आणि प्रगतीचा मागोवा घेण्यासाठी आधारशिला असून हा आराखडा शाश्वत विकास ध्येयांच्या संनियंत्रणाचे मानकीकरण करणे, माहितीची उपलब्धता आणि गुणवत्ता वृध्दींगत करणे, शाश्वत विकास ध्येयांच्या साध्यासाठी पुराव्यावर आधारित निर्णय प्रक्रियेची सुविधा उपलब्ध करणे, शाश्वत विकास ध्येयांबाबत जागरूकता व समज वाढवणे आणि राष्ट्रीय निर्देशक आराखडे तयार करण्यासाठी संरचना निर्माण करणे असे फायदे होतात.

राष्ट्रीय निर्देशक आराखडा

१०.१२५ शाश्वत विकास ध्येयांच्या प्रगतीचे सनियंत्रण करण्यासाठी केंद्रीय मंत्रालये, विविध राज्य शासन आणि नीति आयोग यांच्या सहयोगी प्रयत्नांद्वारे सांख्यिकी आणि कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालयाने राष्ट्रीय निर्देशक आराखडा (NIF) तयार केला आहे. राष्ट्रीय निर्देशक आराखड्यामध्ये सुरुवातीला ३०६ निर्देशक होते आणि सध्याच्या आराखड्यामध्ये २९५ निर्देशक आहेत.

१०.१२५.१ नीति आयोगाने प्रकाशित केलेला शाश्वत विकास ध्येये - भारत निर्देशांक हा शाश्वत विकास ध्येयांच्या, राष्ट्रीय आणि उप-राष्ट्रीय स्तरावरील सनियंत्रणाचे अधिकृत आणि प्रमुख साधन बनले आहे. राष्ट्रीय स्तरावरील प्रशासकीय सांख्यिकी प्रणालीमध्ये सर्व राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांच्या माहिती उपलब्धतेनुसार १३ ध्येये, ३९ लक्ष्ये आणि ६२ निर्देशकांचा समावेश असलेल्या २०१८ मधील पहिल्या आवृत्तीपासून निर्देशकाच्या तिस-या आवृत्ती (निर्देशक ३.०) मध्ये सर्व १७ ध्येये, ७० लक्ष्ये आणि ११५ निर्देशकांचा समावेश आहे. निर्देशांक ३.० हा १६ शाश्वत विकास ध्येयांच्या उद्दिष्टपुर्तीच्या अनुषंगाने झालेल्या कामगिरीनुसार एकात्मिक गुणसंख्येवर आधारित राज्ये / केंद्रशासित प्रदेशांची क्रमवारी प्रदान करतो. याद्वारे शाश्वत विकास ध्येयांच्या साध्यतेच्या प्रवासामध्ये राज्ये / केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये निकोप स्पर्धेला प्रोत्साहन देण्यात येते आणि अधिक लक्ष देण्याची गरज असलेली प्राधान्य क्षेत्रे ओळखण्यासाठी राज्ये/केंद्रशासित प्रदेशांना सहाय्य करते.

राज्य निर्देशक आराखडा

१०.१२६ सांख्यिकी आणि कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालय, केंद्र शासन यांनी दिलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार, शासकीय विभागांशी सल्लामसलत केल्यानंतर राज्यातील शाविध्येच्या प्रगतीवर लक्ष ठेवण्यासाठी राज्य निर्देशक आराखडा तयार केला आहे. राज्य निर्देशक आराखड्यामध्ये २३७ निर्देशक आहेत त्यापैकी १६१ निर्देशक, राष्ट्रीय निर्देशक आराखड्यातील निर्देशकां सारखेच आहेत. निवडक शाश्वत विकास ध्येय निर्देशकांची कामगिरी तक्ता १०.९९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९९ निवडक शाश्वत विकास ध्येय निर्देशकांची कामगिरी

अ. क्र.	निर्देशक	शाविध्ये	महाराष्ट्र	भारत
१	राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा (NFSA) २०१३ अंतर्गत समाविष्ट लाभार्थ्यांची टक्केवारी, २०२३	२	१००	१००
२	नोंदवलेल्या एकूण प्रसूतीपैकी संस्थात्मक प्रसूतीची टक्केवारी, २०२१ (दर लाख लोकसंख्येमागे)	३	९६.७	९०.६
३	रस्ते वाहतूक अपघातांमुळे मृत्यूचे प्रमाण, २०२१	३	११.५	११.३८
४	माता मृत्यूचे प्रमाण (रा. कु. आ. पा. ५, २०१९-२१) २०२१	३	३३	९७
५	५ वर्षाच्या आतील बालकांचा मृत्यू दर, २०२०	३	१८	३२
६	स्वच्छ भारत अभियानात हागणदारी मुक्त असलेल्या सत्यापित केलेल्या जिल्ह्यांची टक्केवारी, २०२२-२३	६	१००	१००
७	पिण्याच्या पाण्याचे सुधारित स्त्रोत असलेल्या ग्रामीण लोकसंख्येची टक्केवारी, २०२२-२३	६	९९.८२	९९.२५
८	विद्युतीकरण झालेल्या कुटुंबांची टक्केवारी, २०२२	७	१००	१००
९	प्रधान मंत्री जनधन योजने अंतर्गत निश्चित केलेल्या लक्ष्यापैकी बँक खाते असलेल्या कुटुंबांची टक्केवारी, २०२१	८	१००	९९.९९
१०	प्रती लाख लोकसंख्येमागे बँक कार्यालये, २०२१-२२	८	१६०	२६७
११	प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजने अंतर्गत बारमाही रस्त्यांनी जोडलेल्या लक्षित वस्त्यांची टक्केवारी, २०२१	९	९९.०३	९७.६५
१२	मोबाइल कनेक्शनची टक्केवारी, २०२१	९	१०१.०७	८४.३८
१३	स्वच्छ भारत अभियान (नागरी) अंतर्गत निर्धारीत लक्ष्यापैकी बांधण्यात आलेल्या वैयक्तिक घरगुती शौचालयांची टक्केवारी, २०२१	११	११२	१०५
१४	ड्रेनेज सुविधा असलेल्या नागरी कुटुंबांची टक्केवारी, २०२१	११	९४.८	८७.६
१५	१०० टक्के घरोघरी कचरा संकलन करणाऱ्या प्रभागांची टक्केवारी, २०२१	११	१००	९७
१६	प्रक्रिया केलेल्या कचऱ्याची टक्केवारी, २०२१	११	९४	६८.१८

आधार: एनआयएफ प्रगती अहवाल २०२३, केंद्र शासन

जिल्हा निर्देशक आराखडा

१०.१२७ शाश्वत विकास ध्येयाच्या जिल्हा स्तरावर प्रगतीचे सनियंत्रण करण्यासाठी, जिल्हा निर्देशक आराखडा तयार करण्यात आला आहे. जिल्हा निर्देशक आराखड्यामध्ये मध्ये १२० निर्देशक आहेत.

* * * * *

परिशिष्ट १०.१

माध्यम व शैक्षणिक स्तरनिहाय शाळांची संख्या, शिक्षकांची संख्या व विद्यार्थी संख्या

माध्यम	शासकीय		शासकीय अनुदानित		विना अनुदानित		इतर		एकूण	
वर्ष	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२०-२१	२०२१-२२
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
					शाळांची संख्या					
प्राथमिक (१ ली ते ८ वी)	४३,१२६	४३,०३४	३,१८४	३,१८३	४,९५३	४,६३२	३७६	३०३	५१,६३९	५१,१५२
उच्च प्राथमिक (१ ली ते ८ वी व ६ वी ते ८ वी)	२०,६४८	२०,६३३	४,२३०	४,२५२	४,७७९	४,६९७	३१३	२५९	२९,९७०	२९,८४१
माध्यमिक (१ ली ते १० वी, ६वी ते १० वी व ९ वी ते १० वी)	१,४९२	१,५१४	१०,४८०	१०,५२६	५,६३९	५,६१७	११६	८४	१७,७२७	१७,७४१
उच्च माध्यमिक (१ली ते १२वी, ६वी ते १२वी, ९वी ते १२वी व ११वी ते १२वी)	४६८	४५८	६,०३०	६,०७६	४,२६१	४,३२२	१९	१५	१०,७७८	१०,८७१
					शिक्षकांची संख्या (हजारात)					
प्राथमिक (१ ली ते ५वी)	१०२.१	९९.४	२०.३	२०.०	३०.४	२८.२	१.९	१.५	१५४.८	१४९.३
उच्च प्राथमिक (१ ली ते ५ वी व ६ वी ते ८वी)	१२४.५	१२०.६	४०.५	४०.२	५१.८	४९.८	२.१	१.७	२१९.१	२१२.४
माध्यमिक (१ ली ते १० वी, ६वी ते १० वी व ९ वी ते १० वी)	१४.१	१३.८	९८.२	९५.७	७२.९	७१.७	०.८	०.६	१८६.३	१८२.०
उच्च माध्यमिक (१ ली ते १२वी, ६ वी ते १२वी, ९ वी ते १२ वी व ११ वी ते १२वी)	८.८	८.५	१३३.७	१३०.७	६३.८	६५.४	०.१	०.०९	२०६.६	२०४.८
					एकूण पटसंख्या (हजारात)					
पूर्व प्राथमिक	७४.०	८४.३	११३.०	९९.७	३९४.७	३३२.२	१५.०	९.६	५९६.९	५२५.९
प्राथमिक (१ ली ते ५वी)	३,९६०.७	४,१४६.९	२,२९४.४	२,२९१.५	३,२००.५	३,०५८.०	८८.६	६८.९	९,५४४.४	९,५६५.३
उच्च प्राथमिक (६ वी ते ८ वी)	१,२३३.७	१,२८४.६	३,१४५.१	३,०९८.८	१,४४४.२	१,४५३.५	२३.४	१८.५	५,८४६.९	५,८५५.६
प्राथमिक (१ ली ते ८वी)	५,१९४.६	५,४३१.५	५,४३९.५	५,३९०.३	४,६४४.८	४,५११.६	११२.२	८७.३	१,५३९.९	१,५४२०.९
माध्यमिक (९ वी ते १० वी)	२४७.९	२५५.५	२,६०८.१	२,५८३.२	८६४.५	८९२.३	५.४	४.६	३,७२५.२	३,७३५.६
उच्च माध्यमिक (११ वी ते १२वी)	७८.९	८१.७	२,०८५.८	२,१६५.६	६३३.८	६५६.२	०.२	०.७	२,७९८.७	२,९०४.३

आधार: UDICE+ अहवाल २०२०-२१ व २०२१-२२

परिशिष्ट १०.२

विभागनिहाय व शैक्षणिक स्तरनिहाय संस्था, पटसंख्या व शिक्षकांची संख्या

बाब	वर्ष	विभाग						एकूण
		कोकण	पुणे	नाशिक	औरंगाबाद	अमरावती	नागपूर	
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
प्राथमिक (१ ली ते ८ वी)								
शाळांची संख्या	२०१९-२०	२०,५१५	२२,१६२	१८,०५४	२१,३९३	११,५७४	१२,७९३	१,०६,४९१
	२०२०-२१	२०,४२५	२२,१२२	१८,०३६	२१,४४१	११,५७४	१२,७४०	१,०६,३३८
	२०२१-२२	२०,६३६	२२,२१८	१८,०६९	२१,६३२	११,५९०	१२,७०३	१,०६,८४८
	२०२२-२३	१९,८३५	२१,९११	१७,९०५	२१,१५९	११,४७४	१२,४९७	१,०४,७८१
एकूण पटसंख्या (हजारात)	२०१९-२०	३,७८५.६	३,२२६.०	२,७९५.६	२,८४४.२	१,४७७.९	१,४२३.८	१५,६९३.५
	२०२०-२१	३,६७१.५	३,१६०.५	३,७४९.९	२,९५३.५	१,४५४.६	१,४०१.१	१५,३९१.०
	२०२१-२२	३,६१९.८	३,१७८.४	२,७६२.०	२,९८०.१	१,४६८.२	१,४१२.८	१५,४२१.३
	२०२२-२३	३,३९९.०	३,०८९.५	२,६७२.२	२,७०२.२	१,३९८.९	१,३४०.८	१४,६०२.७
मुलींची पटसंख्या (हजारात)	२०१९-२०	१,७९६.४	१,४९९.१	१,३००.९	१,३९०.६	७००.०	६८३.९	७,३७१.१
	२०२०-२१	१,७४५.८	१,४७७.०	१,२८४.७	१,३७९.२	६९२.१	६७४.८	७,२५३.६
	२०२१-२२	१,७२५.९	१,४९०.३	१,२९६.२	१,३९५.३	७००.७	६८१.२	७,२८९.६
	२०२२-२३	१,६२३.१	१,४५०.९	१,२५६.३	१,२७२.६	६६९.१	६५०.०	६,९२२.१
शिक्षकांची संख्या (हजारात)	२०१९-२०	११४.४	११०.९	८५.४	१०७.५	५४.६	५९.५	५३२.५
	२०२०-२१	१०८.१	१०६.२	८३.३	१०५.६	५२.६	५६.३	५१२.१
	२०२१-२२	१०२.८	१०३.०	८१.१	१०३.४	५०.७	५३.३	४९४.३
	२०२२-२३	१०१.०	१०१.८	७९.३	१००.९	४९.९	५१.९	४८५.०
विद्यार्थी शिक्षक प्रमाण	२०१९-२०	३३.०	२९.०	३२.७	२७.७	२७.०	२३.८	२९.४
	२०२०-२१	३४.०	२९.८	३३.०	२८.०	२७.६	२४.९	३०.१
	२०२१-२२	३५.२	३०.९	३४.१	२८.८	२९.०	२६.५	३१.२
	२०२२-२३	३३.६	३०.४	३३.७	२६.८	२८.०	२५.८	३०.१
माध्यमिक व उच्च माध्यमिक (९ वी ते १२ वी)								
शाळांची संख्या	२०१९-२०	५,७६१	५,७९२	४,३८६	५,६५५	३,१३८	३,३६१	२८,०९३
	२०२०-२१	५,८१५	५,८६९	४,४३५	५,७८२	३,१८१	३,४२३	२८,५०५
	२०२१-२२	५,८३०	५,९०३	४,४५४	५,७९४	३,१९६	३,४३५	२८,६१२
	२०२२-२३	५,७४६	५,९०३	४,४६६	५,७६७	३,२०७	३,४४३	२८,५३२
एकूण पटसंख्या (हजारात)	२०१९-२०	१,५३५.६	१,३४७.०	१,०७८.२	१,१९५.४	६४८.९	६७५.४	६,४८१.०
	२०२०-२१	१,५५७.७	१,३५३.६	१,०९८.६	१,१९२.६	६४८.३	६७३.२	६,५२४.०
	२०२१-२२	१,५८८.०	१,३७१.९	१,११२.४	१,२२३.५	६५६.१	६८८.०	६,६३९.९
	२०२२-२३	१,४९९.३	१,३११.८	१,०६४.८	१,१३८.२	६२१.९	६५७.४	६,२९३.६
मुलींची पटसंख्या (हजारात)	२०१९-२०	७३१.७	६२२.८	४८७.३	५३९.०	३०४.९	३२९.९	३,०१५.८
	२०२०-२१	७४२.०	६२७.३	४९७.९	५४१.८	३०५.७	३२९.४	३,०४४.१
	२०२१-२२	७५५.०	६३५.०	५०५.०	५५४.७	३०८.५	३३५.६	३,०९२.९
	२०२२-२३	७२०.५	६१२.१	४८४.१	५१३.५	२९३.२	३२१.०	२,९४४.६
शिक्षकांची संख्या (हजारात)	२०१९-२०	६१.१	५४.४	४१.४	४२.७	२२.९	२८.५	२५१.२
	२०२०-२१	५९.९	५४.२	४१.२	४२.६	२२.६	२७.८	२४८.३
	२०२१-२२	६०.५	५४.१	४१.३	४२.९	२२.४	२७.४	२४८.७
	२०२२-२३	६१.५	५४.९	४१.७	४२.८	२२.३	२७.०	२५०.५
विद्यार्थी शिक्षक प्रमाण	२०१९-२०	२५.१	२४.७	२६.०	२७.९	२८.३	२३.६	२५.७
	२०२०-२१	२६.०	२५.०	२६.७	२८.०	२८.७	२४.२	२६.३
	२०२१-२२	२६.३	२५.४	२६.९	२८.५	२९.२	२५.१	२६.७
	२०२२-२३	२४.४	२३.९	२५.५	२६.५	२७.८	२४.३	२५.१

आधार: महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद

उ.ना. - उपलब्ध नाही

परिशिष्ट १०.३

सन २०२३-२४ मधील डिसेंबर पर्यंत आरोग्य विज्ञान संस्थांची संख्या, प्रवेश क्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या

विद्याशाखा	शासकीय			शासन अनुदानित			विना अनुदानित			एकूण		
	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
ॲलोपॅथी												
पदवी	३२	५,१००	५,१००	१	१००	१००	२१	३,०२०	३,०१७	५४	८,२२०	८,२१७
पदव्युत्तर	२२	३,१३८	३,०४४	०	०	०	२०	८७०	८०२	४९	४,००८	३,८४६
आयुर्वेदीक												
पदवी	६	६६३	६५७	१६	१,१७४	१,१५७	८९	६,८४०	६,२२४	१११	८,६७७	८,०३८
पदव्युत्तर	४	१५४	१५४	५	५८	५८	२९	९८४	९७५	३८	१,१९६	१,१८७
होमिओपॅथी												
पदवी	१	६३	६२	--	--	--	५८	४,५४०	४,५१५	५९	४,६०३	४,५७७
पदव्युत्तर	--	--	--	--	--	--	१६	३७५	३५४	१६	३७५	३५४
युनानी												
पदवी	--	--	--	३	१८०	१७९	५	२३०	२३०	७	४१०	४०९
पदव्युत्तर	--	--	--	०	०	०	१	१७	१०	१	१७	१०
दंतचिकित्सा												
पदवी	४	३२६	३२३	--	--	--	२५	२,४००	२,३८८	२९	२,७२६	२,७११
पदव्युत्तर	५	१०३	१०३	--	--	--	२४	५८३	४६१	२९	६८६	५६४
फिजीओथेरपी												
पदवी	४	९०	८३	०	०	०	८०	४,२४०	३,९०४	८४	४,३३०	३,९८७
पदव्युत्तर	५	५०	४९	०	०	०	२०	३३८	३२८	२५	३८८	३७७
ऑक्युपेशनल थेरपी@												
पदवी	४	९०	८६	--	--	--	--	--	--	४	९०	८६
पदव्युत्तर	४	२८	२८	--	--	--	--	--	--	४	२८	२८
ऑडीओलॉजी व स्पीच लँग्वेज पॅथोलॉजी@												
पदवी	२	५३	४९	--	--	--	--	--	--	२	५३	४९
पदव्युत्तर	१	१५	१०	--	--	--	--	--	--	१	१५	१०
	१	१२	६	--	--	--	--	--	--	१	१२	६
प्रोस्थेटीक्स व ऑरथोटीक्स@												
पदवी	१	१६	९	--	--	--	--	--	--	१	१६	९
पदव्युत्तर	१	२	२	--	--	--	--	--	--	१	२	२
नर्सिंग												
पदवी	९	४२६	४२६	--	--	--	२३२	११,१३०	८,७०१	२४०	११,५५६	९,१२७
पदव्युत्तर@	५	९८	८९	--	--	--	३२	६०१	४१९	३७	६९९	५०८
बी.पी.एम.टी.@												
पदवी	१८	१,१८८	८१९	--	--	--	२	९०	५९	२०	१,२७८	८७८

@ कोविड-१९ प्रादुर्भावामुळे प्रवेश प्रक्रिया अद्याप चालू असल्याने माहिती उपलब्ध नाही.

आधार: १) महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठ २) राज्य सामायिक प्रवेश परिक्षा कक्ष, महाराष्ट्र राज्य

परिशिष्ट १०.४

सन २०२३-२४ मधील जानेवारी पर्यंत तंत्रशिक्षण संस्थांची संख्या, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या

विद्याशाखा	शासकीय			शासन अनुदानित			विना अनुदानित			एकूण		
	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
अभियांत्रिकी												
पदविका	४३	१७,३२२	१६,७४८	१६	४,३६७	३,८२७	३१४	८४,७६३	५७,७४९	३७३	१,०६,४५२	७८,३२४
पदवी	१०	३,३००	२,९३३	१३	४,२५४	३,८१६	३१३	१,३२,११९	९७,९०६	३३६	१,३९,६७३	१,०४,६५५
पदव्युत्तर	६	५२५	१०४	१३	१,८६५	७०६	१६४	८,३१८	३,०७७	१८२	१०,७०८	३,८८७
वास्तुशास्त्र												
पदवी	०	०	०	३	१६७	१६७	६५	४,२१०	२,०३२	६८	४,३७७	२,१९९
पदव्युत्तर	०	०	०	०	०	०	२२	६००	१६८	२२	६००	१६८
व्यवस्थापन शास्त्र												
एमएमएस /एमबीए	१	१८०	१७८	१८	१,५००	१,०४८	३२१	४०,४६३	३२,५८२	३४०	४२,१४३	३३,८०८
पीजीडीएम@	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
हॉटेल व्यवस्थापन व खाद्यपेय व्यवस्था तंत्रज्ञान												
पदविका	२	१२०	११९	०	०	०	३	२१०	१४४	५	३३०	२६३
पदवी	०	०	०	१	३६	२	७	६३६	२१५	८	६७२	२१७
पदव्युत्तर	०	०	०	०	०	०	१	२४	१६	१	२४	१६
औषध निर्माणशास्त्र												
पदविका	४	२१०	२१०	२१	१,३००	१,१८४	६०३	३६,१८०	२६,५०६	६२८	३७,६९०	२४,४८३
पदवी	४	२२०	२०५	९	५३०	४६१	४४०	३५,७८०	२३,८१७	४५३	३६,५३०	३६,५३०
पदव्युत्तर	४	९५	७७	१०	२९८	२५५	१९५	५,०६२	४,७४०	२०९	५,४५५	५,०७२
फार्मा. डी.	२	६०	५८	०	०	०	२१	६२०	४५४	२३	६८०	५१२
मास्टर इन कॉम्प्युटर ॲप्लिकेशन	२	९०	९०	१२	६७०	५७४	११७	११,७४०	९,१०४	१३१	१२,५००	९,७६८
नियोजन												
पदवी	१	६०	११	१	६०	४१	--	--	--	१	६०	४१
पदव्युत्तर	१	३१	३१	१	३१	--	--	--	--	१	३१	०
पृष्ठभाग विलेपन तंत्रज्ञान												
पदविका	--	--	--	१	४०	४०	--	--	--	१	४०	४०
औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था	४१९	९३,४८४	८९,३८३	--	--	--	५८७	६१,३२०	३८,७८८	१,००६	१,५४,८०४	१,२८,१७१
शासकीय तांत्रिक शाळा	१६३	२५,३६५	१७,३१८	२२२	२०,४७५	१५,६२३	१९२	१४,५५०	५,३३६	५७७	६०,३९०	३८,२७७
बॅचलर ऑफ फाईन आर्टस												
एमएचएएसी	४	३४४	३४०	०	०	०	७	४७२	२८६	११	८१६	६२६
मास्टर ऑफ फिजिकल एज्यु.												
बी पी.एड.	०	०	०	१०	१,१००	९१५	४३	४,६८५	३,९९१	५३	५,८९५	४,९२४
एम पी.एड.	०	०	०	०	०	०	२३	७६२	६३४	२९	९७१	७८७

टीप: अभियांत्रिकी पदवी (पॉलिटेक्नीक) प्रवेशित विद्यार्थी संख्येमध्ये २,६३७ (TFWS) आणि ४,४८४ (EWS) योजनेतंर्गत प्रवेशित विद्यार्थी यांचा समावेश आहे.

आधार: १) तंत्र शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन २) व्यवसाय शिक्षण व प्रशिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

३) राज्य सामायिक प्रवेश परिक्षा कक्ष, महाराष्ट्र राज्य

परिशिष्ट १०.५

सन २०२३-२४ मधील डिसेंबर पर्यंत कला, विज्ञान, वाणिज्य, इतर बिगर- कृषि अभ्यासक्रम, विधी, शिक्षणशास्त्र व ललित कला अभ्यासक्रमांकरीता एकूण संस्था, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या

विद्याशाखा	शासकीय			शासन अनुदानित			विना अनुदानित			एकूण		
	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
कला												
पदवी		१,७२४	१,३३५		२,६२,२९१	१,८८,४००		१,४६,२०९	७६,१३३		४,१०,२२४	२,६५,८६८
पदव्युत्तर		१,७८४	७६६		९७,६५३	३४,४७१		१५,३०२	५,७५७		१,१४,७३९	४०,९९४
विज्ञान												
पदवी		२,१८०	१,६७९		१,८४,४२६	१,३२,२९८		१,१४,४८७	६२,८५६		३,०१,०८४	१,९६,८३३
पदव्युत्तर		१,४५७	९११		४६,८७७	३३,२१३		९,७०६	६,५८९		५८,०४०	४०,७१३
वाणिज्य	१५			१,०८८			१,७१४			२,८१७		
पदवी		१,६८०	१,२९६		२,५१,४४४	१,८७,५८९		१,६८,७७३	९१,०१२		४,२१,८९७	२,७९,८९७
पदव्युत्तर		६९२	४८२		४६,६६८	३२,६४४		१०,५८५	५,२८७		५७,९४५	३८,४१३
नॉन-एआयसीटीई अभ्यासक्रम												
पदवी		२४०	१८७		२३,९८९	२१,०५२		३१,८३५	२२,२५०		५६,०६४	४३,४८९
पदव्युत्तर		--	--		८८७	६३३		९५४	५३४		१,८४१	१,१६७
विधी												
पदवी	१	३३०	२७६	४१	७,९४८	७,७९०	१०९	९,४५७	८,८२०	१५१	१७,७३५	१६,८८६
पदव्युत्तर	--	--	--		२,२३२	१,७७४		२,५९८	१,८३०		४,८३०	३,६०४
शिक्षणशास्त्र												
डी.एड	१६	८४९	३८४	९७	४,५४५	३,०२९	४६२	२५,७१३	१२,०६५	५७५	३१,१०७	१५,४७८
बी.एड	१२	६२४	५८९	३८	२,७९०	२,६०७	४६२	३१,०८२	२८,२९५	५१२	३४,४९६	३१,४९१
एम.एड		१४५	२५		५४३	२८९		१,९८८	८३१		२,६७६	१,१४५
दृश्यकला												
पदविका	३	१२०	१११	३१	३,९१५	२,७४८	१७८	१२,७४५	४,०४०	२१२	१६,८०५	६,८९९
पदवी	४	३०५	३४३	--	--	@	--	--	@	४	३०५	३४०
पदव्युत्तर	३	१०५	४९	--	--	@	--	--	@	३	१०५	५४

आधार: १) उच्च शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन
२) कला संचालनालय, महाराष्ट्र शासन
३) महाराष्ट्र विद्या प्राधिकरण, महाराष्ट्र शासन

टीप: * कोविड-१९ प्रादुर्भावामुळे प्रवेश प्रक्रिया अद्याप चालू असल्याने माहिती उपलब्ध नाही.

परिशिष्ट १०.६
सन २०२३-२४ मध्ये डिसेंबर पर्यंत कृषि, पशु व मत्स्य विज्ञान अभ्यासक्रमांकरीता संस्था, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या

विद्याशाखा	शासकीय			शासन अनुदानित			विना अनुदानित			एकूण		
	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
कृषि												
पदवी	२०	२,००८	२१९०	२	३००	३००	८८	९,५१०	७४३६	११०	११,८१८	९,६६०
पदव्युत्तर	११	८७१	९५०	--	--	--	१	२७	२७	१२	८९८	९८४
आचार्य पदवी*	५	१५४	१६५	--	--	--	--	--	--	५	१५४	१६५
फलोत्पादन												
पदवी	६	३३२	३२१	--	--	--	१०	९००	४९१	१६	१,२३२	८१२
पदव्युत्तर	१०	१३४	१४१	--	--	--	१	६	६	११	१४०	१४७
वन संवर्धन												
पदवी	२	८२	७८	--	--	--	--	--	--	२	८२	७८
पदव्युत्तर	२	२२	२१	--	--	--	--	--	--	२	२२	२१
मत्स्य विज्ञान												
पदवी	१	४०	४४	--	--	--	--	--	--	१	४०	४४
पदव्युत्तर	१	२८	२६	--	--	--	--	--	--	१	२८	२६
आचार्य पदवी*	१	११	९	--	--	--	--	--	--	१	११	९
अन्न तंत्रज्ञान												
पदवी	३	१६०	११९	--	--	--	२०	१,२४०	४०३	२३	१,४००	५२२
पदव्युत्तर	१	१५	१६	--	--	--	०	०	--	१	१५	१६
आचार्य पदवी*	१	१०	९	--	--	--	०	०	--	१	१०	९
जैव तंत्रज्ञान												
पदवी	२	१००	७३	--	--	--	१४	१,०५०	५४६	१६	१,१५०	६३७
पदव्युत्तर	१	८	८	--	--	--	३	२४	२४	४	३२	३२
आचार्य पदवी*	१	३	२	--	--	--	--	--	--	१	३	२
कृषि अभियांत्रिकी												
पदवी	५	३०४	१९९	--	--	--	१५	८४०	१८१	२०	१,१४४	३८०
पदव्युत्तर	४	८६	३७	--	--	--	--	--	--	४	८६	३७
आचार्य पदवी*	४	३९	१७	--	--	--	--	--	--	४	३९	१७
गृह/सामाजिक विज्ञान												
पदवी	१	६०	३१	--	--	--	--	--	--	१	६०	३१
पदव्युत्तर	१	१२	९	--	--	--	--	--	--	१	१२	९
आचार्य पदवी	१	०	०	--	--	--	--	--	--	१	०	०
कृषि व्यवसाय व्यवस्थापन/ व्यवसाय व्यवस्थापन												
पदवी	१	६०	२७	--	--	--	११	९००	५४०	१२	९६०	५६७
पदव्युत्तर	१	३५	३३	--	--	--	३	९०	९०	४	१२५	१२३
काढणी पश्चात तंत्रज्ञान												
पदव्युत्तर	१	३०	१८	--	--	--	--	--	--	१	३०	१८
पशुविज्ञान शास्त्र												
पदवी	५	४१०	४१५	--	--	--	--	--	--	५	४१०	४१५
पदव्युत्तर	६	२५०	--	--	--	--	--	--	--	६	२५०	--
आचार्य पदवी	६	९४	--	--	--	--	--	--	--	६	९४	--
दुग्ध तंत्रज्ञान												
पदवी	२	७६	५६	--	--	--	--	--	--	२	७६	५६
पदव्युत्तर	१	८	--	--	--	--	--	--	--	१	८	--

टीप: आचार्य पदवी प्रवेश प्रक्रिया पूर्ण झाली नसल्याने आधार क्र.१ यांनी माहिती निरंक कळविली आहे.

आधार - १) महाराष्ट्र कृषी व संशोधन परिषद, पुणे २) महाराष्ट्र पशु व मत्स्यविज्ञान विद्यापीठ, नागपूर

परिशिष्ट १०.७

राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा
(सार्वजनिक, स्थानिक संस्था आणि विश्वस्त संस्था रुग्णालये)

अ. क्र.	वर्ष	रुग्णालये (संख्या)	दवाखाने (संख्या)	उपकेंद्रे (संख्या)	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (संख्या)	प्राथमिक आरोग्य पथके (संख्या)	क्षयरोग रुग्णालये आणि रुग्ण चिकित्सालये (संख्या)	संस्थांतील@@ खाटा (संख्या)	दर लाख @ लोकसंख्येमागे खाटा
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	१९७१	२९९	१,३७२	उ ना	३८८	१	७२	४३,८२३	८८
२	१९८१	५३०	१,७७६	उ ना	४५४	४००	९०	७१,३८५	११४
३	१९९१	७६८	१,८९६	उ ना	१,६७२	८१	१,९७७	१,०९,२६७	१४४
४	२००१	९८१	१,६२९	उ ना	१,७६८	१६९	२,५२०	१,०१,६७०	१०५
५	२०११	१,३६८	३,०१२	१०,५८०	१,८१६	१९१	२,५२०	१,१८,११६	१०३
६	२०१२	१,३९३	३,०८७	१०,५८०	१,८१६	१९३	२,५२०	१,१९,३५५	१०६
७	२०१३	१,३९५	३,०८७	१०,५८०	१,८११	१९३	३,०६२ ##	१,२०,५७६	१०७
८	२०१४	१,४०२	३,०८७	१०,५८०	१,८११	१९३	३,०६२ ##	१,२१,०६६	१०८
९	२०१५	१,४०२	३,०८७	१०,५८०	१,८११	१९३	३,०६६ ##	१,२१,१०८	१०८
१०	२०१६	१,४०२	३,०८७	१०,५८०	१,८११	१९३	३,०९१ ##	१,२१,१०८	१०८
११	२०१७	१,४०२	३,०८७	१०,६६८	१,८१४	१९३	५,३३७	१,२३,७४२	१०१
१२	२०१८	१,४०२	३,०८७	१०,६६८	१,८२८	१९३	५,३३७	१,२७,९४३	१०३
१३	२०१९	१,४०२	३,०८७	१०,६६८	१,८२८	१९९	५,३३७	१,२७,९४३	१०२
१४	२०२०	१,४०२	३,०८७	१०,६६८	१,८२८	१९९	५,३३७	१,२७,९४३	१०२
१५	२०२१#	५८६	१,०२४	१०,६७३	१,८३९	१८७	६,५१५*	७५,८९३	५९.०५
१६	२०२२#	५९४	१,०९४	१०,७४०	१,९३८	१२१	१२,७९१*	७८,१३८	६०.८०
१७	२०२३#	५०९	८५१	१०,७४८	१,९१३	१२१	१३,४९४	७८,२०८	६२.३०

@@ फक्त सार्वजनिक, स्थानिक संस्था आणि विश्वस्थ संस्था रुग्णालयातील खाटांचा समावेश आहे. खाजगी रुग्णालयातील खाटांचा समावेश केलेला नाही.

@ संबंधित वर्षाच्या मध्याकरिता अंदाजित लोकसंख्येवर आधारित आहे.

क्षयरोग रुग्णालये, केंद्रे, उपचार पथके, इत्यादी सार्वजनिक आरोग्य संस्थांचा यात समावेश आहे.

उपरोक्त माहितीमध्ये फक्त शासकीय आरोग्य संस्थांच्याच माहितीचा समावेश आहे.

* सुधारित माहिती

आधार - (१) राज्य कुटुंब कल्याण कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

(२) आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

(३) राज्य आरोग्य माहिती व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट १०.८
राज्यातील जिल्हानिहाय वैद्यकीय सुविधा (मार्च, २०२४ अखेर)

जिल्हे	उप केंद्रे	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे	दवाखाने@	उप जिल्हा रुग्णालये#	जिल्हा रुग्णालये	सर्वोपचार रुग्णालये	महिला रुग्णालये	ग्रामीण रुग्णालये
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
बृहन्मुंबई	-	-	-	-	-	१	०	०
ठाणे	१९१	३३	९	३	१	२	१	६
पालघर	३१४	४६	३४	३	०	०	०	९
रायगड	२८८	५४	११	६	१	०	०	८
रत्नागिरी	३७८	६८	०	३	०	०	०	८
सिंधुदुर्ग	२४८	३८	१०	३	०	०	१	७
कोकण विभाग	**१,४१९**	**२३९**	**६४**	**१८**	**२**	**३**	**२**	**३८**
नाशिक	५९२	११२	३१	६	१	१	१	२२
धुळे	२३२	४३	१५	२	१	०	१	६
नंदुरबार	२९३	६१	१९	२	१	०	०	११
जळगाव	४४३	७८	२०	३	०	०	१	१८
अहमदनगर	५६५	९८	०९	३	१	०	०	२२
नाशिक विभाग	**२,१२५**	**३९२**	**९४**	**१६**	**४**	**१**	**३**	**७९**
पुणे	५४२	१०१	३३	५	१	०	१	१९
सातारा	४१४	८४	२६	२	१	०	०	१६
सांगली	३४८	६५	१७	२	०	०	०	१३
सोलापूर	४३४	७७	०६	३	०	०	०	१४
कोल्हापूर	४१३	७८	२९	४	०	१	०	१६
पुणे विभाग	**२,१५१**	**४०५**	**१११**	**१६**	**२**	**१**	**१**	**७८**
छ. संभाजी नगर	२७९	५१	१२	३	१	०	०	१०
जालना	२२३	४४	०९	१	१	०	१	९
परभणी	२१५	३७	११	२	०	०	१	६
हिंगोली	१३४	२४	०८	२	१	०	१	३
बीड	२९६	५२	२१	३	१	०	२	१०
नांदेड	३७७	६९	१९	४	१	०	१	१३
धाराशिव	२१५	४४	१०	५	०	०	०	५
लातूर	२५२	५०	०८	१	०	१	१	११
छ.संभाजी नगर विभाग	**१,९९१**	**३७१**	**९८**	**२१**	**५**	**१**	**७**	**६७**
बुलढाणा	२८०	५२	७५	१	१	२	०	१३
अकोला	१७९	३१	३१	१	०	०	१	५
वाशिम	१५५	२७	१२	१	१	०	१	६
अमरावती	३३९	५९	१०५	५	१	०	२	९
यवतमाळ	४४६	६७	२५	३	०	०	१	१४
अमरावती विभाग	**१,३९९**	**२३६**	**२४८**	**११**	**३**	**२**	**५**	**४७**
वर्धा	१८३	३१	३१	२	१	०	०	८
नागपूर	३१६	५३	६३	२	०	०	१	१०
भंडारा	१९३	३३	३३	२	१	०	०	७
गोंदिया	२५३	४०	३४	१	०	०	०	१०
चंद्रपूर	३४२	६५	२७	३	०	०	०	१०
गडचिरोली	३७६	४८	४८	३	१	०	१	१०
नागपूर विभाग	**१,६६३**	**२७०**	**२३६**	**१३**	**३**	**०**	**२**	**५५**
महाराष्ट्र राज्य	**१०,७४८**	**१,९१३**	**८५१**	**९५**	**१९**	**८**	**२०**	**३६४**

@ पुनर्वसन, आयुर्वेदिक, ॲलोपॅथिक, मुफ्फसल, नागरी आणि जिल्हा परिषद दवाखान्यांचा समावेश आहे.

५० व १०० खाटा असलेल्या रुग्णालयांचा समावेश आहे.

आधार: आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट १०.९
राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित जन्मदर, मृत्युदर, अर्भकमृत्युदर व एकूण जननदर

	जन्मदर			मृत्युदर			अर्भकमृत्युदर			एकूण जननदर		
वर्ष	ग्रामीण	नागरी	एकूण	ग्रामीण	नागरी	एकूण	ग्रामीण	नागरी	एकूण	ग्रामीण	नागरी	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
१९७१	३३.७	२९.०	३२.२	१३.५	९.७	१२.३	१११	८८	१०५	४.९	३.९	४.६
	(३८.९)	(३०.१)	(३६.९)	(१६.४)	(९.७)	(१४.९)	(१३८)	(८२)	(१२९)	(५.४)	(४.१)	(५.२)
१९८१	३०.४	२४.५	२८.५	१०.६	७.४	९.६	९०	४९	७९	४.०	३.०	३.७
	(३५.६)	(२७.०)	(३३.९)	(१३.७)	(७.८)	(१२.५)	(११९)	(६२)	(११०)	(४.८)	(३.३)	(४.५)
१९९१*	२८.०	२२.९	२६.२	९.३	६.२	८.२	६९	३८	६०	३.४	२.५	३.०
	(३०.९)	(२४.३)	(२९.५)	(१०.६)	(७.१)	(९.८)	(८७)	(५३)	(८०)	(३.९)	(२.७)	(३.६)
२००१	२१.१	२०.२	२०.७	८.५	५.९	७.५	५५	२८	४५	२.६	२.२	२.४
	(२७.१)	(२०.३)	(२५.४)	(९.१)	(६.३)	(८.४)	(७२)	(४२)	(६६)	(३.४)	(२.३)	(३.१)
२००९	१८.१	१६.९	१७.६	७.६	५.५	६.७	३७	२२	३१	२.१	१.७	१.९
	(२४.१)	(१८.३)	(२२.५)	(७.८)	(५.८)	(७.३)	(५५)	(३४)	(५०)	(२.९)	(२.०)	(२.६)
२०१०	१७.६	१६.४	१७.१	७.५	५.३	६.५	३४	२०	२८	२.०	१.७	१.९
	(२३.७)	(१८.०)	(२२.१)	(७.७)	(५.८)	(७.२)	(५१)	(३१)	(४७)	(२.८)	(१.९)	(२.५)
२०११	१७.३	१५.८	१६.७	७.३	५.१	६.३	३०	१७	२५	१.९	१.६	१.८
	(२३.३)	(१७.६)	(२१.८)	(७.६)	(५.७)	(७.१)	(४८)	(२९)	(४४)	(२.७)	(१.९)	(२.४)
२०१२	१७.४	१५.५	१६.६	७.३	५.०	६.३	३०	१७	२५	२.०	१.६	१.८
	(२३.१)	(१७.४)	(२१.६)	(७.६)	(५.६)	(७.०)	(४६)	(२८)	(४२)	(२.६)	(१.८)	(२.४)
२०१३	१७.२	१५.४	१६.५	७.१	५.०	६.२	२९	१६	२४	१.९	१.६	१.८
	(२२.९)	(१७.३)	(२१.४)	(७.५)	(५.६)	(७.०)	(४४)	(२७)	(४०)	(२.५)	(१.८)	(२.३)
२०१४	१६.८	१६.०	१६.५	६.८	४.८	६.०	२७	१४	२२	१.९	१.७	१.८
	(२२.७)	(१७.४)	(२१.०)	(७.३)	(५.५)	(६.७)	(४३)	(२६)	(३९)	(२.५)	(१.८)	(२.३)
२०१५	१६.६	१५.९	१६.३	६.६	४.७	५.८	२६	१४	२१	२.०	१.६	१.८
	(२२.४)	(१७.३)	(२०.८)	(७.१)	(५.४)	(६.५)	(४१)	(२५)	(३७)	(२.५)	(१.८)	(२.३)
२०१६	१६.३	१५.५	१५.९	६.९	४.६	५.९	२४	१३	१९	१.९	१.६	१.८
	(२२.१)	(१७.०)	(२०.४)	(६.९)	(५.४)	(६.४)	(३८)	(२३)	(३४)	(२.५)	(१.८)	(२.३)
२०१७	१६.०	१५.४	१५.७	६.६	४.६	५.७	२३	१४	१९	१.८	१.५	१.७
	(२१.८)	(१६.८)	(२०.२)	(६.९)	(५.३)	(६.३)	(३७)	(२३)	(३३)	(२.४)	(१.७)	(२.२)
२०१८	१५.९	१५.२	१५.६	६.३	४.५	५.५	२४	१४	१९	१.८	१.५	१.७
	(२१.६)	(१६.७)	(२०.०)	(६.७)	(५.१)	(६.२)	(३६)	(२३)	(३२)	(२.४)	(१.७)	(२.२)
२०१९	१५.६	१५.०	१५.३	६.२	४.४	५.४	२२	१२	१७	उ ना	उ ना	उ ना
	(२१.४)	(१६.४)	(१९.७)	(६.५)	(५.०)	(६.०)	(३४)	(२०)	(३०)	उ ना	उ ना	उ ना
२०२०	१५.३	१४.६	१५	६.२	४.६	५.५	२०	११	१६	१.६	१.४	१.५

टीप - (१) कंसातील आकडे भारताकरिता आहेत

(२) * जम्मू व काश्मिर वगळून

(३) जन्मदर व मृत्युदर दर हजार लोकसंख्येमागे

(४) अर्भकमृत्युदर दर हजार जीवित जन्मामागे आहेत

आधार - नमुना नोंदणी पाहणी पत्रिका, भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय, केंद्र शासन

परिशिष्ट १०.१०
जनगणना २०११ नुसार कामगारांचे आर्थिक कार्यानुसार वर्गीकरण

(हजार)

काम करणाऱ्यांची वर्गवारी	मुख्यत: / सीमांतिक / एकूण	महाराष्ट्र			भारत #		
		पुरुष	स्त्रिया	एकूण	पुरुष	स्त्रिया	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
(अ) काम करणारे							
१. शेतकरी	मुख्यत:	७,१८१	४,२९७	११,४७८	७३,०१८	२२,८२३	९५,८४१
	सीमांतिक	४११	६८०	१,०९१	९,६८९	१३,१६३	२२,८५१
	एकूण	७,५९२	४,९७७	१२,५६९	८२,७०७	३५,९८६	१,१८,६९२
२. शेतमजूर	मुख्यत:	५,८४७	५,२२२	११,०६९	५५,२५५	३०,९१२	८६,१६७
	सीमांतिक	९२८	१,४८९	२,४१७	२७,४८५	३०,६७८	५८,१६३
	एकूण	६,७७५	६,७११	१३,४८६	८२,७४०	६१,५९०	१,४४,३३०
३. घरगुती उद्योगातील	मुख्यत:	६०७	३८५	९९१	७,५४०	४,७९१	१२,३३१
	सीमांतिक	८४	१५०	२३४	२,२३६	३,७६९	६,००५
	एकूण	६९१	५३५	१,२२५	९,७७६	८,५६०	१८,३३६
४. इतर	मुख्यत:	१६,३५५	३,८७०	२०,२२५	१,३७,३३६	३०,७७१	१,६८,१०७
	सीमांतिक	१,२०४	७१८	१,९२२	१९,३०७	१२,९७१	३२,२७८
	एकूण	१७,५५९	४,५८८	२२,१४७	१,५६,६४३	४३,७४२	२,००,३८५
एकूण (अ)	मुख्यत:	२९,९८९	१३,७७४	४३,७६३	२,७३,१४९	८९,२९७	३,६२,४४६
	सीमांतिक	२,६२८	३,०३७	५,६६५	५८,७१७	६०,५८०	१,१९,२९७
	एकूण	३२,६१७	१६,८११	४९,४२८	३,३१,८६६	१,४९,८७७	४,८१,७४३
(ब) काम न करणारे	एकूण	२५,६२६	३७,३२०	६२,९४६	२,९१,२५६	४,३७,५७०	७,२८,८२६
एकूण (अ + ब)		**५८,२४३**	**५४,१३१**	**१,१२,३७४**	**६,२३,१२२**	**५,८७,४४७**	**१२,१०,५६९**

मणिपूर राज्याच्या सेनापती जिल्ह्यातील माओ-मारम, पाओमाटा आणि पुरुल हे उपविभाग वगळून

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार - भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय, केंद्र शासन

परिशिष्ट १०.११

राज्यातील विविध उद्योगांतील सरासरी दैनिक रोजगार

(शंभर)

अ.क्र.	उद्योग गट	सरासरी दैनिक रोजगार								
		१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२०११	२०२०	२०२१	२०२२	२०२३+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
(अ)	**ग्राहक वस्तू उद्योग**	**५,०२०**	**५,१६८**	**४,५३५**	**४,५३३**	**५,१६४**	**६,४४६**	**१३,५६५**	**६,७९३**	**६,८५१**
१.	खाद्य उत्पादने, पेये व तंबाखूची उत्पादने	९२१	९६५	१,३३०	१,६६२	१,९९१	३,३०७	३,०७४	३,०९५	३,३१९
२.	वस्त्रोद्योग (परिधान करण्याची वस्त्रे धरुन)	३,५१६	३,५५४	२,५२७	२,१६७	२,१८२	२,१९८	६,३८२	२,७६७	२,६८९
३.	लाकूड व लाकडाची उत्पादने	७५	७५	१५२	१५४	२१७	३२०	३,२०२	२८९	२८२
४.	कागद, कागदाची उत्पादने, मुद्रण व प्रकाशन, इत्यादि	४९४	५४९	४९१	५२५	७३६	५३०	७३६	५२३	४४७
५.	कातडी कमावणे व चामड्याची उत्पादने	१४	२५	३५	२५	३८	९१	१७१	११८	११५
(ब)	**मध्यम तयार माल उद्योग**	**२,४३५**	**३,१९३**	**३,४२१**	**३,४६२**	**६,६४८**	**५,६१७**	**६,८५०**	**६,०३३**	**५,९७५**
६.	रसायने व रासायनिक उत्पादने	७६०	१,०५९	१,२१५	१,२९९	१,८०२	२,०८३	२,६६७	२,२२४	२,०४७
७.	पेट्रोलियम, रबर, प्लास्टिक यांची उत्पादने	३४९	४२१	४८२	५३५	१,०८७	१,३७०	१,६८७	१,४३४	१,५२९
८.	अधातू खनिज उत्पादने	४०२	४०३	४२३	३१७	४६५	५१९	९५८	५७९	६३७
९.	मूलभूत धातू, धातूची उत्पादने	९२४	१,३१०	१,३०१	१,३११	३,२९४	१,६४४	१,५३८	१,७९६	१,७६२
(क)	**भांडवली वस्तू उद्योग**	**२,११०**	**२,८९८**	**२,७१२**	**३,१४०**	**५,०३३**	**३,३५९**	**२,८५८**	**३,६२३**	**३,६९९**
१०.	यंत्रे व यंत्रसामग्री (परिवहन यंत्रसामग्री वगळून)	१,३२२	१,७८६	१,६१४	१,७२०	२,४०७	१,६१७	१,३६७	१,९२४	२,०८८
११.	परिवहन यंत्रसामग्री	६०८	९०३	८६७	१,०२५	१,७८५	३९४	२३९	४३९	६७९
१२.	इतर वस्तुनिर्माण उद्योग	१८०	२०९	२३१	३९५	८४१	१,३४८	१,२५२	१,२६०	९३१
(ड)	**इतर**	४१२	६६३	१,०१६	८७०	१,३०१	१३,५१३	१३,५७५	१३,६४४	१४,७५३
	एकूण	**९,९७७**	**११,९२२**	**११,६८४**	**१२,००५**	**१८,१४६**	**२८,९३५**	**३६,८४८**	**३०,०९३**	**३१,२७८**

टीप - (१) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत + ऑक्टोबर २०२३ पर्यंत

(२) १९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद वेगळ्या अधिनियमात समाविष्ट करण्यात आली

आधार - औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट १०.१२

राज्यातील कार्यरत कारखाने व त्यातील रोजगार

रोजगार ('०००)

वर्ष	बाब **	कलम २ एम (i)			कलम २ एम (ii) व कलम ८५			सर्व कारखाने		
		५० पेक्षा कमी कामगार असलेले	५० किंवा अधिक कामगार असलेले	एकूण कारखाने	५० पेक्षा कमी कामगार असलेले	५० किंवा अधिक कामगार असलेले	एकूण कारखाने	५० पेक्षा कमी कामगार असलेले	५० किंवा अधिक कामगार असलेले	एकूण सर्व कारखाने
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१९७१	कारखाने	६,३४१	२,७०१	९,०४२	८५६	३४३	१,१९९	७,१९७	३,०४४	१०,२४१
	रोजगार	१२३	८२४	९४७	१५	३६	५१	१३८	८६०	९९८
१९८१	कारखाने	१०,२३८	३,१३२	१३,३७०	३,१५४	७०	३,२२४	१३,३९२	३,२०२	१६,५९४
	रोजगार	१८३	९८३	१,१६६	२०	६	२६	२०३	९८९	१,१९२
१९९१	कारखाने	१३,१३९	३,१९९	१६,३३८	७,७४३	३८	७,७८१	२०,८८२	३,२३७	२४,११९
	रोजगार	२१५	९१०	१,१२४	४०	४	४४	२५४	९१४	१,१६९
२००१	कारखाने	१५,९७७	३,९२९	१९,९०६	८,३९३	२५	८,४१८	२४,३७०	३,९५४	२८,३२४
	रोजगार	२६६	८९१	१,१५७	४२	२	४४	३०८	८९३	१,२०१
२००९	कारखाने	१८,६६८	६,११२	२४,७८०	९,२६३	१७	९,२८०	२७,९३१	६,१२९	३४,०६०
	रोजगार	३४५	१,१०३	१,४४८	५०	२	५२	३९५	१,१०५	१,५००
२०१०	कारखाने	१९,१७३	६,५१७	२५,६९०	९,१८३	१५	९,१९८	२८,३५६	६,५३२	३४,८८८
	रोजगार	३६३	१,२३१	१,५९४	५२	१	५३	४१५	१,२३३	१,६४७
२०११	कारखाने	१९,४१०	७,३७३	२६,७८३	९,०६७	२६	९,०९३	२८,४७७	७,३९९	३५,८७६
	रोजगार	३६७	१,३९४	१,७६१	५१	३	५४	४१८	१,३९७	१,८१५
२०१७	कारखाने	१६,८९३	९,१०८	२६,००१	८,६९८	७०	८,७६८	२५,५९१	९,१७८	३४,७६९
	रोजगार	४६६	२,०१४	२,४८०	६८	८	७६	५३३	२,०२२	२,५५५
२०१८	कारखाने	१८,६५५	९,४३१	२८,०८६	७,८२४	४५	७,८६९	२६,४७९	९,४७६	३५,९५५
	रोजगार	४६६	२,१५३	२,६१८	६२	५	६७	५२८	२,१५७	२,६८५
२०१९	कारखाने	१८,४५१	९,२५२	२७,७०३	७,८२६	५१	७,८७७	२६,२७७	९,३०३	३५,५८०
	रोजगार	५३७	२,२७५	२,८१३	७०	५	७५	६०७	२,२८०	२,८८७
२०२०	कारखाने	२०,४७९	१०,४७९	३०,९५८	४,२९९	७३६	५,०३५	२४,७७८	११,२१५	३५,९९३
	रोजगार	५२६	२,२३८	२,७६४	६९	६१	१३०	५९५	२,२९९	२,८९४
२०२१	कारखाने	२१,५११	१०,९८६	३२,४९७	४,०५२	२९९	४,३५१	२५,५६३	११,२८५	३६,८४८
	रोजगार	४८४	२,३९७	२,८८१	४२	१०	५२	५२६	२,४०७	२,९३३
२०२२	कारखाने	२१,०६३	१०,४४९	३१,५१२	४,८८६	८४	४,९७०	२५,९४९	१०,५३३	३६,४८२
	रोजगार	४८१	२,४७७	२,९५८	४२	१०	५२	५२३	२,४८६	३,००९
२०२३+	कारखाने	२०,५९६	११,०५६	३१,६५२	४,७५८	१५०	४,९०८	२५,३५४	११,२०६	३६,५६०
	रोजगार	४८८	२,५९१	३,०७९	३९	१०	४९	५२७	२,६०१	३,१२८

टीप - (१) अंदाजित रोजगारात प्रपत्र न पाठविणाऱ्या कारखान्यांतील दैनिक सरासरी रोजगारांचा समावेश आहे   + ऑक्टोबर २०२३ पर्यंत

(२) आकडेवारी १९४८ च्या कारखाना अधिनियमांखाली येणाऱ्या कारखान्यासंबंधी आहे

(३) रोजगाराचे आकडे संक्षिप्तात लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत

** कारखाने - कार्यरत कारखान्यांची संख्या   रोजगार - रोजगाराची दैनिक सरासरी

१९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद यातून काढून वेगळ्या अधिनियमाखाली समाविष्ट करण्यात आली आहे

आधार - औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट १०.१३

राज्यातील कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रांमध्ये नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या, अधिसूचित केलेली रिक्त पदे व भरलेली पदे

(हजार)

वर्ष	संदर्भ वर्षात नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या	अधिसूचित केलेल्या रिक्त पदांची संख्या	संदर्भ वर्षात भरलेल्या पदांची संख्या	वर्ष अखेरीस चालू नोंदवहीत असलेल्या व्यक्तींची संख्या
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
१९९१	५९१.८	६४.८	३०.३	३,१५९.८
१९९५	७२०.१	४९.७	१८.७	३,६३४.३
१९९६	६८८.७	५३.७	२२.६	३,७८७.२
१९९७	६९२.८	४७.४	२२.९	३,९३३.१
१९९८	७२९.३	३७.९	१६.८	४,१०९.६
१९९९	८६१.१	५०.९	१६.२	४,१८३.८
२०००	७५०.८	४३.९	१८.१	४,३४८.८
२००१	६२३.२	३२.३	१२.५	४,४१९.७
२००२	६२२.७	३०.९	९.५	४,२०३.३
२००३	८१९.१	५९.६	१६.४	४,०४४.१
२००४	८८०.३	४३.४	१५.१	४,१०५.७
२००५	६४५.२	४४.२	१३.९	४,०००.३
२००६	६०८.१	६८.३	१४.८	३,६०८.५
२००७	६१६.७	९७.५	९.२	३,२१३.८
२००८	७२१.५	९९.२	११.८	३,००७.२
२००९	६९८.३	१७६.६	१७.२	२,८७५.९
२०१०	८९२.९	३७८.८	३५३.९	२,६८२.४
२०११	७४७.५	३४६.२	१९१.०	२,५९६.२
२०१२	६१२.३	२५९.२	१३४.२	२,४०४.०
२०१३	६३०.३	११८.९	११४.६	३,०३४.८
२०१४	५३६.४	८४१.१	८४.७	३,५७१.५
२०१५	४६१.९	५७१.४	७०.४	३,४०१.५
२०१६	४६०.०	५७६.८	१४४.०	३,३५६.७
२०१७	५३९.३	४१३.१	२२२.६	३,८१९.६
२०१८	७२६.९	७८५.३	१९७.९	४,४०३.४
२०१९	७८६.६	४६७.६	२००.०	४,९९०.०
२०२०	५७५.१	८०१.८	१९९.४	५,३६५.६
२०२१	४९३.५	६१७.८	२१९.१	५,६५४.०
२०२२	४८७.३	८५१.०	२४८.९	५,८७८.४
२०२३	६६४.२	८८१.६	२६३.८	६,२७८.७

आधार - कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट १०.१४

कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत डिसेंबर, २०२३ अखेर असलेल्या व्यक्तींची शैक्षणिक पात्रतेनुसार संख्या

अ. क्र.	शैक्षणिक पात्रता	एकूण व्यक्ती	पैकी, स्त्रिया	स्त्रियांची टक्केवारी	एकूण बेरजेशी व्यक्तींची टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
१.	माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी (निरक्षर धरुन)	१७,९४,५८५	४,३२,२४८	२४.०९	२८.५८
२.	माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	१३,५९,५०२	३,५७,४४२	२६.२९	२१.६५
३.	उच्च माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	१४,१०,६१७	३,९६,०८५	२८.०८	२२.४७
४.	औ.प्र.सं. प्रशिक्षित व शिकाऊ उमेदवार	२,५५,९७६	२८,८६०	११.२७	४.०८
५.	पदविकाधारक				
	५.१ अभियांत्रिकी / तंत्रज्ञान	१,२७,५७०	३०,६५९	२४.०३	२.०३
	५.२ वैद्यकीय, डी.एम.एल.टी. व औषधनिर्माण	२३,०००	८,७६४	३८.१०	०.३७
	५.३ इतर	१,४९,८१९	१,२२,४६३	८१.७४	२.३९
	एकूण (५.१ ते ५.३)	**३,००,३८९**	**१,६१,८८६**	**५३.८९**	**४.७८**
६.	पदवीधर				
	६.१ अभियांत्रिकी / तंत्रज्ञान	१,७५,५२७	५०,४५५	२८.७४	२.७९
	६.२ वैद्यकीय	३,५४३	३,३७२	९५.१७	०.०६
	६.३ इतर	८,००,३३५	२,८९,५२८	३६.१७	१२.७५
	एकूण (६.१ ते ६.३)	**९,७९,४०५**	**३,४३,३५५**	**३५.०६**	**१५.६०**
७.	पदव्युत्तर पदवीधर				
	७.१ अभियांत्रिकी / तंत्रज्ञान	८,११०	३,५२०	४३.४०	०.१३
	७.२ वैद्यकीय	३७९	३६१	९५.२५	०.००६
	७.३ इतर	१,६९,७७०	६६,१७६	३८.९८	२.७०
	एकूण (७.१ ते ७.३)	**१,७८,२५९**	**७०,०५७**	**३९.३०**	**२.८४**
	एकूण बेरीज	**६२,७८,७३३**	**१७,८९,९३३**	**२८.५०**	**१००**

औ.प्र.सं. - औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था

डी.एम.एल.टी.- डिप्लोमा इन मेडिकल लॅबोरटरी टेक्नॉलॉजी

टीप - वरील तपशिलात एकापेक्षा जास्त शैक्षणिक पात्रता नोंदविलेल्या उमेदवारांची त्यांच्या प्रत्येक नोंदीनुसार स्वतंत्र गणना करण्यात आली आहे

आधार - कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट १०.१५

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेखाली घेण्यात आलेल्या राज्यातील विविध कामांच्या वर्गीकरणानुसार पूर्ण झालेल्या कामांची संख्या व त्यावरील खर्च

(₹ लाख)

अ. क्र.	कामाचा प्रकार	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२		२०२२-२३		२०२३-२४	
		कामांची संख्या	खर्च	कामांची संख्या	खर्च	कामांची संख्या	खर्च	कामांची संख्या	खर्च	कामांची संख्या	खर्च
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१	ग्रामीण जोड रस्ते	१,६८०	५,१२३.५९	१,०२२	५,२९०.१५	९००	४,३९५.५३	१,६६५	६,१४७.१८	९५५	२,३५७.९२
२	पूरनियंत्रण व पूर संरक्षण	७७७	२,४५५.२५	५५७	३,३९०.२०	५५१	४,३७२.५१	१,०९०	३,७७९.९१	७२०	१,७१८.४९
३	जलसंधारण व जलसंवर्धन	३४,१०८	२,८५०.९१	१४,२०२	१,०६५.४८	८,०८१	१,१८४.३८	७,९८०	१,६२३.४९	३,३२९	४२५.२१
४	दुष्काळ प्रतिबंधक कामे	२३,१६८	३१,४२६.९७	२२,३३९	३१,०६१.५७	१३,७२३	१९,६४०.३२	१३,३८३	८,५१८.७८	१४,६६४	१,६५४.६३
५	सूक्ष्म व लघू जलसिंचन	४०३	८३६.३७	१२४	५७४.४८	११६	५१९.४८	२१३	५४४.२९	१७१	३७३.५५
६	अनुसूचित जाती / जमाती व नवीन भूधारकांना सिंचन सुविधा	१३,४८०	१७,१४४.६२	५,७७६	२१,७९५.०२	७,२३६	२१,७३६.२०	६,५९२	१९,०६७.५४	३,८६४	९,५०४.८५
७	पारंपारिक जलस्त्रोतांचे नुतनीकरण	२,४९,२३३	७८,१७०.५७	२,१०,३८८	७१,२७७.६९	१,९४,७०१	७२,३१३.११	३,१४,९४६	७४,५६४.५०	३०७,७५५	५४,५१२.०१
८	भूविकास / शेती विकास	३,५२४	४,३०५.१४	३,५३९	४,९३२.९५	२,६८२	१,८३५.१८	२,७६०	१,४६१.८०	१,०८४	१,०८५.१९
९	राजीव गांधी सेवा केंद्र	६१	२८.८०	२४	१२.७९	२१	८.८२	३	०.४९	७	३.३०
१०	इतर कामे	९,०६४	७,९१४.६०	४,४९०	१५,६४७.९१	४,६५६	२४,४७५.३७	५,८७६	४१,७४१.६६	५,२२६	२५,९१४.७७
	एकूण	**३,३५,४९८**	**१,५०,२५६.८२**	**२,६२,४६१**	**१,५५,०४८.२४**	**२,३२,६६७**	**१,५०,५८०.९०**	**३,५४,५०८**	**१,५७,४४९.७४**	**३,३७,७७५**	**९७,५४९.९२**

आधार - नियोजन विभाग (रोहयो), महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट १०.१६

राज्यातील औद्योगिक विवाद**

(भाग घेतलेले कामगार शंभरात व वाया गेलेले श्रमदिन लाखात)

बाब	१९८१	१९९१	२००१	२०११	२०१९	२०२०	२०२१	२०२२	२०२३+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१. कापड गिरण्या --									
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	६६	१०	१२	७	६	३	३	२	३
(ब) भाग घेतलेले कामगार	५६४	६१	८६	२६	५७	३५	३६	३५	५०
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	४७.३६	२.३७	४.५३	१.७३	११.४०	१०.८५	१०.५४	७.८९	१.२
२. अभियांत्रिकी कारखाने --									
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	११९	५९	२८	८	१४	११	१४	९	१०
(ब) भाग घेतलेले कामगार	४१२	११०	६५	७१	१९	१२	१४	१७	२९
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	१६.२१	१४.४६	२५.७९	१२.९०	३.३०	३.६	२.९७	५.५४	०.७
३. संकीर्ण --									
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	४५१	१४८	१९	१८	११	९	१२	६	७
(ब) भाग घेतलेले कामगार	१,०३१	४२३	८५	३८	१९	१७	१८	१२	१५
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	३१.४९	२९.६६	१५.९०	७.८०	७.१४	४.९	४.७६	५.०८	०.३
४. एकूण --									
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	६३६	२१७	५९	३३	३१	२३	२९	१७	२०
(ब) भाग घेतलेले कामगार	२,००७	५९४	२३७	१३५	९६	६४	६८	६४	९४
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	९५.०५	४६.४९	५२.३१	२२.४३	२१.८४	१९.३२	१८.२८	१८.५१	२.२

टीप - (१) बाब क्रमांक ४ (ब) व ४ (क) समोरील आकडे संक्षिप्तात दिल्याने प्रत्यक्ष बेरजेशी जुळतीलच असे नाही + सप्टेंबर पर्यंत

(२) ** राज्य औद्योगिक संबंध यंत्रणेखालील

(३) माहिती जानेवारी ते डिसेंबर पर्यंत

आधार - कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट १०.१७

जिल्हानिहाय मानव विकास निर्देशांक २०११

जिल्हा	एकूण साक्षरता दर (२०११)	एकूण पटसंख्या प्रमाण (२०११-१२)	अर्भक मृत्यु दर (२००७-०८)	दरडोई जिल्हा स्थूल उत्पन्न स्थिर किंमतीनुसार (१९९९-२०००) (₹)	मानव विकास निर्देशांक (माविनि) २०११	माविनि स्थिती
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
नंदूरबार	६३.०	६७.७	७५	१९,१५६	०.६०४	अल्प
गडचिरोली	७०.६	८०.७	६३	१४,९१३	०.६०८	
वाशिम	८१.७	८८.०	४६	१४,८८५	०.६४६	
हिंगोली	७६.०	७८.७	५०	१८,२८६	०.६४८	
धाराशिव	७६.३	८१.९	५०	१७,८४७	०.६४९	
नांदेड	७६.९	८०.३	३०	१८,१५५	०.६५७	
जालना	७३.६	८३.७	४८	२०,५६५	०.६६३	
लातूर	७९.०	९१.१	५३	१७,६७४	०.६६३	
धुळे	७४.६	८३.७	४४	२१,४४२	०.६७१	
बीड	७३.५	९०.४	३३	२१,०१३	०.६७८	मध्यम
परभणी	७५.२	८६.३	५१	२३,१४६	०.६८३	
बुलढाणा	८२.१	८७.६	३४	१९,४८७	०.६८४	
यवतमाळ	८०.७	८४.९	४७	२४,११८	०.७००	
गोंदिया	८५.४	८७.२	६७	२३,०९१	०.७०१	
अमरावती	८८.२	८६.०	५९	२१,८०४	०.७०१	
भंडारा	८५.१	८९.३	६०	२५,७३५	०.७१८	
चंद्रपूर	८१.४	८८.९	७४	२८,७३०	०.७१८	
अहमदनगर	८०.२	८७.९	४१	२७,३९२	०.७२०	उच्च
अकोला	८७.६	८५.६	२८	२४,०५५	०.७२२	
वर्धा	८७.२	८७.९	६२	२६,१३०	०.७२३	
जळगाव	७९.७	८८.२	४८	२८,९३९	०.७२३	
छत्रपती संभाजीनगर	८०.४	८२.२	४४	३०,६९०	०.७२७	
सोलापूर	७७.७	८९.५	२३	२८,८२८	०.७२८	
रत्नागिरी	८२.४	८९.०	२५	२७,६८५	०.७३२	
सातारा	८४.२	८५.७	२७	२९,९१६	०.७४२	
सांगली	८२.६	८७.९	३३	३३,७१३	०.७४२	अति उच्च
नाशिक	८१.०	८२.२	४६	३५,५४५	०.७४६	
सिंधुदुर्ग	८६.५	८७.५	३५	३१,५६३	०.७५३	
रायगड	८३.९	८८.९	३५	३४,३७७	०.७५९	
कोल्हापूर	८२.९	८८.४	१३	३६,१७८	०.७७०	
नागपूर	८९.५	९२.६	४०	३७,९९५	०.७८६	
ठाणे $	८६.२	७८.५	३४	५०,४०८	०.८००	
पुणे	८७.२	८८.२	२८	५०,१५८	०.८१४	
मुंबई @	९०.३	८५.५	१८	५८,८१८	०.८४१	
महाराष्ट्र राज्य	**८२.९**	**८५.४**	**४४**	**३५,०३३**	**०.७५२**	

टीप - @ मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्हे एकत्रित $ पालघरसह

आधार - महाराष्ट्र मानव विकास अहवाल २०१२

व्याख्या सूची

बालकांमधील मुलामुलींचे प्रमाण (० ते ६ वर्षे) : लोकसंख्येतील '० ते ६ वर्षे वयोगटातील मुलींची त्याच वयोगटातील दर १००० मुलांच्या प्रमाणात असलेली संख्या' अशी बालकांमधील मुलामुलींच्या प्रमाणाची व्याख्या करण्यात आली आहे.

$$\textbf{बालकांमधील मुलामुलींचे प्रमाण (० ते ६ वर्षे)} = \frac{\text{० ते ६ वर्षे वयोगटातील मुलींची संख्या}}{\text{० ते ६ वर्षे वयोगटातील मुलांची संख्या}} \times १,०००$$

संस्थात्मक कुटुंब : 'संस्थात्मक कुटुंब' म्हणजे संस्थेत वास्तव्य करणारे आणि सामायिक स्वयंपाकगृहात भोजन घेणा-या परस्पर असंबंधित व्यक्तींचा समूह होय. या प्रकारच्या कुटुंब संस्थेत बोर्डीग गृह, खानावळी, वसतिगृहे, हॉटेल्स, बचाव गृहे, निरीक्षण गृहे, भिक्षेकरी गृह, कारागृह, आश्रम, वृद्धाश्रम, बालगृहे, अनाथालये, इत्यादींचा समावेश होतो.

मुख्य कामगार : संदर्भ कालावधीत सहा महिन्यांपेक्षा जास्त दिवस (१८० दिवस) काम केलेल्या व्यक्तींना मुख्य कामगार असे संबोधतात.

सीमांतिक कामगार : संदर्भ कालावधीत सहा महिन्यांपेक्षा कमी दिवस (१८० दिवस) काम केलेल्या व्यक्तींना सीमांतिक कामगार असे संबोधतात.

कामाच्या शोधात किंवा कामासाठी उपलब्ध व्यक्ती (बेरोजगार): कामाची कमतरता असल्याने काम केलेले नाही तथापि, रोजगार विनिमय केंद्र, मध्यस्थ, मित्र अथवा नातेवाईक यांच्यामार्फत किंवा संभाव्य नियोक्त्यांकडे अर्ज करुन सद्य:स्थितीतील उपलब्ध काम व त्याचा मेहनताना विचारात घेऊन कामाची मागणी करीत आहे किंवा काम करण्याची इच्छा किंवा कामासाठी उपलब्धता दर्शविली आहे, अशा व्यक्तींना कामाच्या शोधात किंवा कामासाठी उपलब्ध व्यक्ती म्हणून संबोधले जाते.

श्रमबल : काम करणाऱ्या (रोजगारीत असलेल्या) व कामाच्या शोधात किंवा कामासाठी उपलब्ध असणाऱ्या (बेरोजगार) व्यक्ती मिळून श्रमबल तयार होते.

कार्यशक्ती (रोजगार असलेले) : कोणत्याही आर्थिक कार्यात गुंतलेल्या (रोजगारीत असलेल्या) व्यक्ती मिळून कार्यशक्ती तयार होते.

कार्य सहभाग दर : एकूण काम करणाऱ्यांची (मुख्य + सीमांतिक) (जनगणना २०११ नुसार) एकूण लोकसंख्येशी असलेली टक्केवारी म्हणजे कार्य सहभाग दर होय.

$$\textbf{कार्य सहभाग दर} = \frac{\text{एकूण काम करणारे (मुख्य + सीमांतिक)}}{\text{एकूण लोकसंख्या}} \times १००$$

स्त्रियांचा कार्य सहभाग दर : एकूण काम करणाऱ्या स्त्रिया (मुख्य + सीमांतिक) (जनगणना २०११ नुसार) एकूण स्त्री लोकसंख्येशी असलेली टक्केवारी म्हणजे स्त्रियांचा कार्य सहभाग दर होय.

$$\textbf{स्त्रियांचा कार्य सहभाग दर} = \frac{\text{एकूण काम करणाऱ्या स्त्रिया (मुख्य + सीमांतिक)}}{\text{एकूण स्त्री लोकसंख्या}} \times १००$$

स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न : कोणत्याही भौगोलिक सीमांकित क्षेत्रातील विशिष्ट कालावधीमध्ये (साधारणपणे एक वर्ष) निर्माण झालेल्या सर्व वस्तू व सेवांचे (द्विरुक्ती टाळून) मूल्याच्या स्वरुपात केलेले मोजमाप. जर भौगोलिक क्षेत्र देश असेल तर त्यास स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न, जर भौगोलिक क्षेत्र राज्य असेल तर त्यास स्थूल राज्य उत्पन्न आणि जर भौगोलिक क्षेत्र जिल्हा असेल तर त्यास स्थूल जिल्हा उत्पन्न असे संबोधले जाते.

स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न (बाजार किंमतींनुसार) : प्रत्येक उद्योगापासून तयार करण्यात आलेल्या मूळ किंमतींनुसार स्थूल मूल्यवृद्धि + आयात शुल्कांसह उत्पादनावरील कर वजा उत्पादनावरील अनुदान

निव्वळ उत्पन्नाची जसे **निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्न, निव्वळ राज्य उत्पन्न व निव्वळ जिल्हा उत्पन्न** परिगणना करतांना संबंधित स्थूल उत्पन्नातून स्थिर भांडवलाचा घसारा वजा करण्यात येतो.

स्थूल मूल्यवृद्धि (मूळ किंमतींनुसार) (उत्पन्न पध्दत) : कर्मचाऱ्यांची भरपाई + व्यवस्थापन अधिक्य / मिश्र उत्पन्न + स्थिर भांडवलाचा घसारा + उत्पादन कर वजा उत्पादन अर्थसहाय्य

स्थूल मूल्यवृद्धी (मूळ किंमतीनुसार) (उत्पादन पध्दती) : उत्पादनाचे स्थूल मूल्य वजा निविष्ठा

स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न : स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नात विदेश व्यवहारातील देवाण-घेवणातील फरकाचा समावेश करुन स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न परिगणित करण्यात येते.

निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न : स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नामधून स्थिर भांडवलाचा घसारा वजा करुन निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न परिगणित करण्यात येते. यास राष्ट्रीय उत्पन्न असेही संबोधले जाते.

दरडोई उत्पन्न : दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न, दरडोई राज्य उत्पन्न आणि दरडोई जिल्हा उत्पन्न हे संबंधित भौगोलिक क्षेत्राच्या निव्वळ उत्पन्नाला मध्यावधी लोकसंख्येने भागून परिगणित करण्यात येते.

पुर्वानुमान : उपलब्ध अनुरुप/प्रतिनिधिक निर्देशक वापरुन केलेले अंदाज.

ग्राहक वस्तू : स्वत:च्या व कुटुंबाच्या वापरासाठी ग्राहकांनी खरेदी केलेल्या वस्तू.

प्रक्रियेअंतर्गत माल : वस्तू निर्मितीकरिता निविष्ठी म्हणून वापरण्यात येणाऱ्या वस्तू.

भांडवली वस्तू : वस्तू निर्मितीकरिता वापरण्यात येणा-या यंत्र सामग्री सारख्या वस्तू.

स्थूल उत्पादन : लेखा वर्षात उत्पादित झालेली उत्पादने व उप उत्पादने यांचे प्रत्यक्ष करविरहित मूल्य (म्हणजे विक्रीवरील कर व शूल्क वगळून आणि असल्यास अनुदान समाविष्ट करुन) आणि अर्ध निर्मित कार्यप्रगतीपर वस्तुंचे निव्वळ मूल्य, स्वत:साठी केलेल्या बांधकामाचे मूल्य, पुरविण्यात आलेल्या औद्योगिक व बिगर-औद्योगिक सेवांपोटी प्राप्त जमा, यंत्र व यंत्रसामग्री आणि इतर स्थावर मालमत्ता यांचे भाडे, खरेदी केलेल्या वस्तुंची आहे त्या मूळ स्थितीत केलेल्या विक्रीद्वारे मिळणारी निव्वळ शिल्लक आणि निर्मिती करुन विक्री केलेल्या विजेचे मूल्य यांचा स्थूल उत्पादनामध्ये समावेश होतो.

निव्वळ मूल्यवृद्धी : स्थूल उत्पादनातून एकूण निविष्ठीचे मूल्य व घसारा वजा केल्यावर निव्वळ मूल्यवृद्धी प्राप्त होते.

ग्राहक किंमती निर्देशांक : ग्राहक किंमती निर्देशांक हे प्रतिनिधिक स्वरूपातील निवडक वस्तू आणि सेवांच्या ग्राहक किंमतीमधील काळानुरुप झालेले एकूण बदल दर्शवितात.

घाऊक किंमती निर्देशांक : घाऊक किंमती निर्देशांक ठराविक कालावधीमधील निवडक घाऊक वस्तूंच्या किंमतीतील सरासरी बदल दर्शवितात.

प्राथमिक तूट : प्राथमिक तूट म्हणजे राजकोषीय तूटीमधून व्याज प्रदाने वगळल्यावर येणारी रक्कम होय.

राजकोषीय तूट : राजकोषीय तूट म्हणजे शासनाची भांडवली जमेतील कर्जे व इतर दायित्वे आणि अर्थसंकल्पीय आधिक्य/तूट यांतील फरक होय.

अर्थसंकल्पीय तूट : अर्थसंकल्पीय तूट म्हणजे अर्थसंकल्पातील एकूण जमा व एकूण खर्च यांतील फरक होय.

महसूली तूट : महसूली तूट म्हणजे अर्थसंकल्पातील एकूण महसूली जमा व एकूण महसूली खर्च यांतील फरक होय.

पिकांची सघनता : एकूण पिकांखालील क्षेत्राचे निव्वळ पेरणी क्षेत्राशी प्रमाण

सूक्ष्म उपक्रम - संयंत्र व यंत्रसामग्री किंवा उपकरणांमधील गुंतवणूक ₹ एक कोटींपर्यंत व उलाढाल ₹ पाच कोटींपर्यंत

लघु उपक्रम - संयंत्र व यंत्रसामग्री किंवा उपकरणांमधील गुंतवणूक ₹ १० कोटींपर्यंत व उलाढाल ₹ ५० कोटींपर्यंत

मध्यम उपक्रम - संयंत्र व यंत्रसामग्री किंवा उपकरणांमधील गुंतवणूक ₹ ५० कोटींपर्यंत व उलाढाल ₹ २५० कोटींपर्यंत

दरडोई विजेचा अंतिम वापर : विजेच्या अंतिम वापरास मध्यावधी लोकसंख्येने भागून परिगणित करण्यात येते

विजेचा अंतिम वापर म्हणजे ग्राहकांनी प्रत्यक्षात वापरलेली वीज (किंवा ग्राहकांना विकलेली वीज) होय.

उर्जा - एकके :

१ मेगावॅट = १,००० किलोवॅट
१ युनिट = १ किलो - वॅट - तास
१ दशलक्ष युनिट्स = १०,००,००० कि.वॅ.तास
१ एमव्हीए = १ दशलक्ष व्होल्ट ॲम्पिअर

वाहन उत्पादकता = $\frac{\text{प्रतीदिन सरासरी सार्थ किमी (लाख)}}{\text{एकूण सरासरी वाहने}}$ X १,००,०००

चालक - वाहक उत्पादकता = $\frac{\text{एकूण सार्थ किमी (लाख)}}{\text{एकूण कामगिरीवरील चालक दिवस}}$ X १,००,०००

भारमान टक्के = $\frac{\text{प्रत्यक्ष प्रवासी उत्पन्न}}{\text{अपेक्षित प्रवासी उत्पन्न}}$ X १००

दूरध्वनीची घनता : संदर्भ क्षेत्रामधील दर शंभर लोकसंख्येमागे दूरध्वनी जोडण्यांची संख्या

एकूण पटसंख्येचे प्रमाण = $\frac{\text{विशिष्ट शैक्षणिक स्तरामधील विद्यार्थ्यांची पटसंख्या}}{\text{विशिष्ट शैक्षणिक स्तराकरिता अधिकृत वयोगटातील लोकसंख्या}}$ X १००

स्त्री-पुरूष असमानता निर्देशांक = $\frac{\text{मुलींच्या एकूण पटसंख्येचे प्रमाण}}{\text{मुलांच्या एकूण पटसंख्येचे प्रमाण}}$

विशेष गरजा असलेली मुले : दृष्टीदोष, श्रवणदोष, हालचाल दोष, आकलनदोष, सेरेब्रल पाल्सी किंवा मतिमंदत्व असलेली मुले म्हणजे विशेष गरजा असलेली मुले होत.

गळतीचे प्रमाण : संदर्भित शैक्षणिक वर्षात एखाद्या शाळेच्या पटावर नोंद झालेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या व त्यापुढील शैक्षणिक वर्षामध्ये त्या शाळेच्या पटावर अद्याप नोंदणी न झालेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या यांचे प्रमाण म्हणजे गळतीचे प्रमाण होय.

जन्म दर : दर हजार व्यक्तींमागे त्या वर्षातील दिलेल्या लोकसंख्येमधील जीवित जन्मांची संख्या.

जन्म दर = $\frac{\text{एका वर्षातील जन्मांची संख्या}}{\text{मध्यवर्ती एकूण लोकसंख्या}}$ X १,०००

मृत्यू दर : दर हजार व्यक्तींमागे त्या वर्षातील दिलेल्या लोकसंख्येमधील मृत्यूची संख्या.

$$\text{मृत्यू दर} = \frac{\text{एका वर्षातील मृत्यूंची संख्या}}{\text{मध्यवर्ती एकूण लोकसंख्या}} \times १,०००$$

अर्भक मृत्यू दर : दिलेल्या लोकसंख्या व कालावधीमध्ये दर हजार जीवित जन्मांमागे अर्भकांच्या (एक वर्ष किंवा त्यापेक्षा लहान) मृत्यूंची संख्या.

$$\text{अर्भक मृत्यू दर} = \frac{\text{एका वर्षातील एक वर्ष किंवा त्यापेक्षा लहान अर्भकांच्या मृत्यूंची संख्या}}{\text{त्याच वर्षातील जीवित जन्मांची संख्या}} \times १,०००$$

नवजात शिशू मृत्यू दर : एका वर्षातील जीवित जन्मांमागे २८ दिवसांपेक्षा कमी वय असलेल्या नवजात शिशूंच्या मृत्यूंची संख्या.

$$\text{नवजात शिशू मृत्यू दर} = \frac{\text{एका वर्षातील २८ दिवसांपेक्षा कमी वय असलेल्या नवजात शिशुंच्या मृत्यूंची संख्या}}{\text{त्याच वर्षातील जीवित जन्मांची संख्या}} \times १,०००$$

पाच वर्षाखालील बालकांचा मृत्यूदर : दिलेल्या लोकसंख्या व कालावधीमध्ये दर हजार जीवित जन्मांमागे ५ वर्षाखालील मुलांच्या मृत्यूंची संख्या.

$$\text{पाच वर्षाखालील बालकांचा मृत्यूदर} = \frac{\text{एका वर्षातील पाच वर्षाखालील मुलांच्या मृत्यूंची संख्या}}{\text{त्याच वर्षातील जीवित जन्मांची संख्या}} \times १,०००$$

माता मृत्यू : कोणत्याही स्त्रीचा मृत्यू गरोदरपणात किंवा गरोदरपणाची समाप्ती झाल्यानंतर ४२ दिवसांच्या आत, गरोदरपणाच्या कालावधीचा व गर्भधारणेची जागा याचा विचार न करता गरोदरपणाशी संबंधित कारणाने किंवा ज्याची गरोदरपणामुळे किंवा त्याच्या व्यवस्थापनामुळे तीव्रता वाढेल अशा कारणाने अपघाती किंवा प्रासंगिक कारणे वगळून झालेला मृत्यू म्हणजे माता मृत्यू होय.

माता मृत्यू प्रमाण : संबंधित वर्षामध्ये गरोदरपणाची गुंतागुंत किंवा प्रसुती दरम्यान गुंतागुंत निर्माण झाल्यामुळे प्रति लाख जीवित जन्मांमागे त्या वर्षातील स्त्रियांच्या मृत्यूंची संख्या म्हणजे माता मृत्यू प्रमाण होय.

$$\text{माता मृत्यू प्रमाण} = \frac{\text{एका ठराविक कालावधीमध्ये झालेले एकूण माता मृत्यू}}{\text{त्याच कालावधीतील जीवित जन्म}} \times १,००,०००$$

एकूण जनन दर : स्त्रीच्या संपुर्ण प्रजनन कालावधीमध्ये स्त्रीला होणारी सरासरी मुले

कमी वजन - जागतिक आरोग्य संघटनेच्या (WHO) बालकांच्या वाढीच्या मानकांनुसार कमी वजनाच्या बालकाचा वयानुसार वजनाचा Z-स्कोअर सरासरीच्या खाली प्रमाणित विचलन किमान दोन असते.

मध्यम कमी वजन - जागतिक आरोग्य संघटनेच्या (WHO) बालकांच्या वाढीच्या मानकानुसार वयानुसार वजन हे -2 ते -3 प्रमाणित विचलनाच्या मध्ये असते.

अतितीव्र कमी वजन - जागतिक आरोग्य संघटनेच्या (WHO) बालकांच्या वाढीच्या मानकानुसार वयानुसार वजन हे अतिशय कमी असते. (Z स्कोअर < -3 प्रमाणित विचलन)

मध्यम तीव्र कुपोषण - जागतिक आरोग्य संघटनेच्या (WHO) बालकांच्या वाढीच्या मानकानुसार वयानुसार उंची ही -2 ते -3 प्रमाणित विचलनाच्या मध्ये असते.

अतितीव्र कुपोषण - जागतिक आरोग्य संघटनेच्या (WHO) बालकांच्या वाढीच्या मानकानुसार वयानुसार वजन हे अतिशय कमी असते. (Z स्कोअर < -3 प्रमाणित विचलन)

Z स्कोअर - सरासरीच्या मागे किंवा पुढे असलेले प्रमाणित विचलन.

श्रमशक्ती सहभाग दर$: श्रमबलामध्ये असलेल्या व्यक्तींची (रोजगार असलेले किंवा रोजगाराच्या शोधात असलेले किंवा रोजगारासाठी उपलब्ध असलेले) एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी म्हणजे श्रमशक्ती सहभाग दर.

$$\textbf{श्रमशक्ती सहभाग दर} = \frac{(\text{काम करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या + बेरोजगार व्यक्तींची संख्या})}{\text{एकूण लोकसंख्या}} \times १००$$

कामगार लोकसंख्या प्रमाण$: रोजगारावर असलेल्या व्यक्तींची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी म्हणजे कामगार लोकसंख्या प्रमाण होय.

$$\textbf{कामगार लोकसंख्या प्रमाण} = \frac{\text{रोजगारावर असलेल्या व्यक्तींची संख्या}}{\text{एकूण लोकसंख्या}} \times १००$$

बेरोजगार दर$: बेरोजगार व्यक्तींची श्रमबलातील एकूण व्यक्तीशी टक्केवारी म्हणजे बेरोजगार दर होय.

$$\textbf{बेरोजगार दर} = \frac{\text{बेरोजगार व्यक्तींची संख्या}}{(\text{काम करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या + बेरोजगार व्यक्तींची संख्या})} \times १००$$

($ नियतकालिक श्रम बल पाहणीच्या वार्षिक अहवालामध्ये वापरलेल्या संज्ञेनुसार)

कार्य स्थिती : विशिष्ट संदर्भ कालावधीमध्ये व्यक्ती ज्या कार्यामध्ये जास्त वेळ कार्यरत असेल त्यानुसार व्यक्तीची कार्यस्थिती ठरविली जाते.

सामान्य कार्य स्थिती : सर्वेक्षणाच्या दिनांकाच्या आधीच्या ३६५ दिवसांमध्ये व्यक्ती ज्या कार्य स्थितीमध्ये व्यस्त असेल ती व्यक्तीची सामान्य कार्य स्थिती समजली जाते.

मुख्य कार्य स्थिती : सर्वेक्षणाच्या दिनांकाच्या आधीच्या ३६५ दिवसांमध्ये व्यक्तीने ज्या आर्थिक कार्यात तुलनेने जास्त वेळ व्यतित केला ती व्यक्तीची नेहमीची मुख्य कार्य स्थिती समजली जाते.

दुय्यम कार्य स्थिती : सर्वेक्षणाच्या दिनांकाच्या आधीच्या ३६५ दिवसांच्या संदर्भ कालावधीमध्ये व्यक्तीने ३० दिवस किंवा त्याहून अधिक काळ मुख्य कार्य स्थितीसह इतर ज्या आर्थिक कार्यात व्यस्त असेल तर अशा आर्थिक कार्यांना व्यक्तीची दुय्यम कार्य स्थिती समजण्यात येते.

चालू आठवड्याची स्थिती : सर्वेक्षणाच्या दिनांकाच्या मागील सात दिवसांच्या संदर्भ कालावधीमध्ये व्यक्तीची असलेली कार्य स्थिती त्या व्यक्तीची चालू आठवड्याची स्थिती समजण्यात येते.

असंघटित कामगार : घरगुती उद्योगांमधील, स्वयंरोजगारीत किंवा असंघटित क्षेत्रातील मजुरीवरील कामगार तसेच संघटित क्षेत्रातील कामगार ज्यांना सामाजिक सुरक्षा लाभ मिळत नसतील तर अशा कामगारांना असंघटित कामगार समजण्यात येते.

बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक : आरोग्य, शिक्षण आणि राहणीमानाचा दर्जा या तीन समान भारित आयामाच्या बारा निर्देशकांद्वारे परिगणित केले जातात.

आयाम	निर्देशक	वंचितता असेल जर
आरोग्य	पोषण	कुटुंबातील ० ते ५९ महिने वयोगटातील कोणतेही मूल किंवा १५ ते ४९ वर्षे वयोगटातील महिला किंवा १५ ते ५४ वर्षे वयोगटातील पुरुष कुपोषित असल्याचे आढळले
	बाल किशोर मृत्युदर	कुटूंबामध्ये एखादी १८ वर्षाखालील बालक/ किशोरवयीन व्यक्ती पाहणीपूर्वीच्या पाच वर्षाच्या कालावधीत मृत्यु पावली असल्यास
	माता आरोग्य	सर्वेक्षणापूर्वीच्या ५ वर्षांमध्ये कुटुंबातील कोणत्याही महिलेने बाळाला जन्म दिला हे, आणि अगदी अलीकडील बाळंतपणासाठी किमान ४ प्रसूतीपूर्व सुविधा घेतल्या नाहीत, किंवा सर्वात अलीकडील बाळंतपणादरम्यान प्रशिक्षित कुशल वैद्यकीय कर्मचाऱ्यांकडून मदत मिळाली नसेल
शिक्षण	शालेय शिक्षणाची वर्षे	कुटुंबातील १० वर्ष व त्यावरील एकाही व्यक्तीने शालेय शिक्षणाची सहा वर्षे पूर्ण केलेली नसतील
	शालेयउपस्थिती	कुटुंबातील शालेय वयाचा विद्यार्थी इयत्ताआठवीचे शिक्षण पूर्ण करण्याच्या वयापर्यंत शाळेत गेला नसेल
राहणीमानाचा दर्जा	स्वयंपाकाचे इंधन	शेण, कृषी पिके, झुडपे, लाकूडकिंवाकोळसा वापरून कुटुंबात स्वयंपाक केला जात असेल
	स्वच्छता	कुटुंबाकडे सुधारीत स्वच्छतेच्या सुविधा नाहीत किंवा सुविधाच नाही किंवा सुधारलेल्या आहेत परंतु इतर कुटुंबांसोबत सामायिकपणे वापरल्या जात असतील
	पिण्याचे पाणी	कुटुंबाकडे पिण्याच्या पाण्याची सुधारीत सोय उपलब्ध नाही किंवा स्वच्छ पिण्याच्या पाण्यासाठी घरापासून किमान ३० मिनिटांच्या अंतरावर पायी जावे लागत(एक फेरी) असेल
	वीज	कुटूंबाकडे वीज नसेल
	गृहनिर्माण	कुटूंबाकरिता अपुरी निवास व्यवस्था, घराची जमीन नैसर्गिक सामग्रीने बनविलेली असेल किंवा छत, भिंत अविकसित साहित्यापासून बनलेल्याअसतील
	मालमत्ता	कुटुंबाकडे यापैकी एकापेक्षा जास्त वस्तू नसेल : रेडिओ, टीव्ही, टेलिफोन, संगणक, जनावरांचा वापर करुन बनविलेली गाडी, सायकल, मोटारसायकल किंवा रेफ्रिजरेटर; तसेचत्यांच्या मालकीची कार किंवा ट्रक नसेल
	बँक खाते	कुटूंबातील कोणत्याही व्यक्तीकडे बँक खाते किंवा पोस्ट ऑफिस खाते नसेल

खुली हगणदारी मुक्त गाव : ज्या परिसर/गावात दृश्य स्वरूपात विष्ठा आढळत नाही आणि प्रत्येक कुटुंब, सार्वजनिक आणि सामुदायिक संस्था विष्ठेची विल्हेवाट लावण्यासाठी सुरक्षित तंत्रज्ञानाचा पर्याय वापरत आहेत अशा गावास अधिसूचित/ घोषित खुली हगणदारी मुक्त गाव म्हणून संबोधण्यात येते.

खुली हगणदारी मुक्त शहर : दिवसाच्या कोणत्याही वेळी एकही व्यक्ती उघडयावर शौच करीत असलेली आढळली नाही अशा शहर/ प्रभागास खुली हगणदारी मुक्त शहर असे अधिसूचित / घोषित केले जाऊ शकते.

खुली हगणदारी मुक्त + शहर : दिवसाच्या कोणत्याही वेळी एकही व्यक्ती उघडयावर शौच / लघवी करीत असलेली आढळली नाही व जेथे सामुदायिक व सार्वजनिक शौचालय कार्यरत व सुस्थितीत आहेत अशा शहर/ प्रभागास खुली हगणदारी मुक्त + शहर असे अनुसुचित/ घोषित केले जाऊ शकते.

खुली हगणदारी मुक्त ++ शहर : दिवसाच्या कोणत्याही वेळी एकही व्यक्ती उघडयावर शौच/ लघवी करीत असलेली आढळली नाही व जेथे सामुदायिक व सार्वजनिक शौचालय कार्यरत व सुस्थितीत आहेत आणि ज्यामध्ये मलमुत्र, सांडपाणी हे नाले-गटारे यामध्ये न सोडता त्यांचेवर प्रक्रिया करून त्यांचे व्यवस्थापन करण्यात येते अशा शहर/ प्रभागास खुली हगणदारी मुक्त + + शहर असे अनुसुचित / घोषित केले जाऊ शकते.

वॉटर + शहर : जेव्हा घरे, व्यावसायिक आस्थापनांमधील सांडपाणी, गटार, इत्यादींमधून सोडले जाणारे सर्व सांडपाणी पर्यावरणात सोडण्यापूर्वी समाधानकारक पातळीवर (सीपीसीबी मानकानुसार) प्रक्रिया करुन सोडण्यात येईल तेव्हा शहर / वॉर्ड / सर्कल/ झोन हे वॉटर + म्हणून घोषित केले जाऊ शकेल.

वायु गुणवत्ता निर्देशांक : वायु गुणवत्ता निर्देशांक (AQI) हे एक व्यापक निर्देशांक मूल्य आहे ज्याची गणना वैयक्तिक वायु प्रदूषकांच्या प्रभावांच्या भारित मूल्यांचे (उदा. SO_2, CO, NO_x,) एकाच संख्येत किंवा संख्यांच्या संचामध्ये रूपांतरित करून केली जाते.

राज्य व जिल्हा मानव विकास निर्देशांक मापनासाठी पद्धती (राज्य मानव विकास अहवाल-२०१२) :

आरोग्य, शिक्षण व उत्पन्न या आयामांचे निर्देशांक खालील सुत्राने परिगणित करण्यात आले आहेत.

$$I_x = \text{'X' आयामाचा निर्देशांक} = \frac{\text{प्रत्यक्ष मूल्य - लघुत्तम मूल्य}}{\text{महत्तम मूल्य - लघुत्तम मूल्य}}$$

शिक्षणाच्या निर्देशांकाची परिगणना साक्षरतेला दोन-तृतीयांश व पटनोंदणी दराला एक-तृतीयांश भारांक (weight) देऊन करण्यात आली आहे.

घटक निर्देशांक काढल्यानंतर जिल्ह्यांच्या मानव विकास निर्देशांकासाठी घटक निर्देशांकाची साधी सरासरी घेण्यात आली आहे.

घटक निर्देशांक अनुमानित करण्यासाठी खाली दिल्याप्रमाणे महत्तम व लघुत्तम मूल्ये ठरविण्यात आली.

घटक	महत्तम	लघुत्तम
अर्भक जीवितत्व दर	१,०००	०
साक्षरता दर	१००	०
स्थूल पटसंख्या प्रमाण	१००	०
दरडोई निव्वळ अंतर्गत उत्पन्न (चालू किंमतीनुसार) (₹)	१,५०,०००	१०,०००

मानव विकास निर्देशांक म्हणजे आरोग्य, शिक्षण आणि राहणीमान या निर्देशांकांचे भौमितिक मध्य होय. या निर्देशांकांसाठी वापरण्यात येणारी गोलपोस्ट खालीलप्रमाणे आहे —

आयाम	निर्देशक	किमान	कमाल
आरोग्य	आयुर्मान (वर्षे)	२०	८५
शिक्षण	शालेय शिक्षणाची अपेक्षित वर्षे (वर्षे)	०	१८
	शालेय शिक्षणाची सरासरी वर्षे (वर्षे)	०	१५
राहणीमानाचा दर्जा	दरडोई स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न (२०१७ पीपीपी$)	१००	७५,०००

* * * * *

भारतातील राज्यांचे निवडक
सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

क. भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	भौगोलिक क्षेत्र (लाख चौ. किमी)	लोकसंख्या (लाख)	लोकसंख्येची घनता (प्रति चौ. किमी)	नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	राज्याच्या लोकसंख्येची देशाच्या लोकसंख्येशी टक्केवारी	लोकसंख्येतील दशवर्षीय वाढ (टक्के)	स्त्री - पुरुष प्रमाण	बालकांमधील मुलामुलींचे प्रमाण (०-६ वर्षे वयोगट)	एकूण कुटुंबे (लाख)
संदर्भ वर्ष /दिनांक	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२००१-११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)
(1)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
आंध्र प्रदेश	१.६३	४९५.७७	३०४	२९.४७	४.०९	९.२१	९९७	९४४	१२७.१९
अरुणाचल प्रदेश	०.८४	१३.८४	१७	२२.९४	०.११	२६.०३	९३८	९७२	२.७१
आसाम	०.७८	३१२.०६	३९८	१४.१०	२.५८	१७.०७	९५८	९६२	६४.०६
बिहार	०.९४	१,०४०.९९	१,१०६	११.२९	८.६०	२५.४२	९१८	९३५	१८९.१४
छत्तीसगड	१.३५	२५५.४५	१८९	२३.२४	२.११	२२.६१	९९१	९६९	५६.५१
दिल्ली	०.०१	१६७.८८	११,३२०	९७.५०	१.३९	२१.२१	८६८	८७१	३४.३६
गोवा	०.०४	१४.५९	३९४	६२.१७	०.१२	८.२३	९७३	९४२	३.४४
गुजरात	१.९६	६०४.४०	३०८	४२.६०	४.९९	१९.२८	९१९	८९०	१२२.४८
हरियाणा	०.४४	२५३.५१	५७३	३४.८८	२.०९	१९.९०	८७९	८३४	४८.५८
हिमाचल प्रदेश	०.५६	६८.६५	१२३	१०.०३	०.५७	१२.९४	९७२	९०९	१४.८३
झारखंड	०.८०	३२९.८८	४१४	२४.०५	२.७२	२२.४२	९४९	९४८	६२.५५
कर्नाटक	१.९२	६१०.९५	३१९	३८.६७	५.०५	१५.६०	९७३	९४८	१३३.५७
केरळ	०.३९	३३४.०६	८६०	४७.७०	२.७६	४.९१	१,०८४	९६४	७८.५४
मध्य प्रदेश	३.०८	७२६.२७	२३६	२७.६३	६.००	२०.३५	९३१	९१८	१५०.९३
महाराष्ट्र	**३.०८**	**१,१२३.७४**	**३६५**	**४५.२२**	**९.२८**	**१६.००**	**९२९**	**८९४**	**२४४.२२**
मणिपूर	०.२२	२८.५६	१२८	२९.२१	०.२४	२४.५०	९८५	९३०	५.५८
मेघालय	०.२२	२९.६७	१३२	२०.०७	०.२५	२७.९५	९८९	९७०	५.४८
मिझोराम	०.२१	१०.९७	५२	५२.११	०.०९	२३.४८	९७६	९७०	२.२३
नागालँड	०.१७	१९.७९	११९	२८.८६	०.१६	(-)०.५८	९३१	९४३	३.९६
ओडिशा	१.५६	४१९.७४	२७०	१६.६९	३.४७	१४.०५	९७९	९४१	९६.३८
पंजाब	०.५०	२७७.४३	५५१	३७.४८	२.२९	१३.८९	८९५	८४६	५५.१३
राजस्थान	३.४२	६८५.४८	२००	२४.८७	५.६६	२१.३१	९२८	८८८	१२७.११
सिक्कीम	०.०७	६.११	८६	२५.१५	०.०५	१२.८९	८९०	९५७	१.२९
तामीळनाडू	१.३०	७२१.४७	५५५	४८.४०	५.९६	१५.६१	९९६	९४३	१८५.२५
तेलंगणा	१.१२	३५०.०४	३१२	३८.८८	२.८९	१३.५८	९८८	९३२	८३.०४
त्रिपूरा	०.१०	३६.७४	३५०	२६.१७	०.३०	१४.८४	९६०	९५७	८.५६
उत्तर प्रदेश	२.४१	१,९९८.१२	८२९	२२.२७	१६.५०	२०.२३	९१२	९०२	३३४.४८
उत्तराखंड	०.५३	१००.८६	१८९	३०.२३	०.८३	१८.८१	९६३	८९०	२०.५७
पश्चिम बंगाल	०.८९	९१२.७६	१,०२८	३१.८७	७.५४	१३.८४	९५०	९५६	२०३.८०
भारत$	**३२.८७**	**१२,१०८.५५**	**३८२**	**३१.१४**	**१००.००**	**१७.७०**	**९४३**	**९१८**	**२,४९५.०२**

$ केंद्रशासित प्रदेश समाविष्ट

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

स्त्री कुटुंब प्रमुख असलेली कुटुंबे (लाख)	शेतकऱ्यांची संख्या (लाख)	पिण्यायोग्य / स्वच्छ पाण्याची सुविधा उपलब्ध असलेल्या कुटुंबांची टक्केवारी	अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	दिव्यांग लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	झोपडपट्टीतील लोकसंख्येची (सर्व शहरे) नागरी लोकसंख्येशी टक्केवारी	मुख्यत: काम करणाऱ्यांची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	कृषि विषयक काम करणाऱ्यांची एकूण काम करणाऱ्यांशी टक्केवारी	स्त्री कार्य सहभाग दर
(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)
(११)	(१२)	(१३)	(१४)	(१५)	(१६)	(१७)	(१८)	(१९)	(२०)
१९.०९	३३.४०	९०.५^	१७.०८	५.५३	२.४६	३८.३२	३८.९६	६२.३६	३४.६५
०.३५	३.०३	७८.६	-	६८.७९	१.९३	४.९०	३४.६०	५७.६७	३५.४४
८.५३	४०.६२	६९.९	७.१५	१२.४५	१.५४	४.४८	२७.८४	४९.३५	२२.४६
१९.७५	७१.९६	९४.०	१५.९१	१.२८	२.२४	१०.५३	२०.५२	७३.५५	१९.०७
७.३५	४०.०५	८६.३	१२.८२	३०.६२	२.४५	३१.९८	३२.२६	७४.६८	३९.७०
३.९५	०.३३	९५.०	१६.७५	-	१.४०	१०.९१	३१.६१	१.३०	१०.५८
०.८०	०.३१	८५.७	१.७४	१०.२३	२.२६	२.८९	३२.६४	१०.०७	२१.९२
१२.३५	५४.४८	९०.३	६.७४	१४.७५	१.८१	६.५३	३३.७०	४९.६१	२३.३८
५.६६	२४.८१	९३.८	२०.१७	-	२.१६	१८.८०	२७.६७	४४.९६	१७.७९
३.०५	२०.६२	९३.७	२५.१९	५.७१	२.२६	८.९०	३०.०५	६२.८५	४४.८२
६.८२	३८.१५	६०.१	१२.०८	२६.२१	२.३३	४.७०	२०.६७	६२.९९	२९.१०
२२.६९	६५.८१	८७.५	१७.१५	६.९५	२.१७	१३.९३	३८.३०	४९.२८	३१.८७
१९.८३	६.७०	३३.५	९.१०	१.४५	२.२८	१.२७	२७.९३	१७.१५	१८.२३
१५.०४	९८.४४	७८.०	१५.६२	२१.०९	२.१४	२८.३५	३१.२६	६९.७९	३२.६४
३१.३६	**१२५.६९**	**८३.४**	**११.८१**	**९.३५**	**२.६४**	**२३.३२**	**३८.९४**	**५२.७१**	**३१.०६**
०.८३	५.७४	४५.४	३.४१	४०.८८	१.८९	उ ना	३३.२६	५२.८१	३९.८८
१.२७	४.९५	४४.७	०.५८	८६.१५	१.४९	९.६४	३१.०६	५८.४५	३२.६७
०.३७	२.३०	६०.४	०.११	९४.४३	१.३८	१३.७४	३७.८३	५५.७६	३६.१६
०.५३	५.३८	५३.८	-	८६.४८	१.५०	१४.४२	३७.४६	६१.६६	४४.७४
१२.०२	४१.०४	७५.३	१७.१३	२२.८५	२.९६	२२.२८	२५.५१	६१.८२	२७.१६
७.९६	१९.३५	९७.६	३१.९४	-	२.३६	१४.०४	३०.४६	३५.५९	१३.९१
११.७७	१३६.१९	७८.१	१७.८३	१३.४८	२.२८	१२.१३	३०.७२	६२.१०	३५.१२
०.१७	१.१७	८५.३	४.६३	३३.८०	२.९८	२०.४३	३७.७३	४६.५३	३९.५७
२९.६५	४२.४८	९२.५	२०.०१	१.१०	१.६४	१६.६१	३८.७३	४२.१३	३१.८०
१२.१८	३१.५१	-	१५.४५	९.०८	२.९९	३३.७२	३९.२०	३६.२०	उ ना
१.२१	२.९६	६७.५	१७.८३	३१.७६	१.७५	१४.५४	२९.३२	४४.२०	२३.५७
४०.०७	१९०.५८	९५.१	२०.७०	०.५७	२.०८	१४.०२	२२.३४	५९.२५	१६.७५
३.९३	१५.८०	९२.२	१८.७६	२.८९	१.८४	१६.००	२८.४६	५१.२३	२६.६८
२६.१५	५१.१७	९२.२	२३.५१	५.८०	२.२१	२२.०६	२८.१४	४४.०४	१८.०८
३२७.८३	**१,१८८.०९**	**८५.५**	**१६.६३**	**८.६३**	**२.२१**	**१७.३७**	**२९.९४**	**५४.६१**	**२५.५१**

उ ना उपलब्ध नाही   ^ तेलंगणा समाविष्ट

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	वित्तविषयक निर्देशक							
	राज्याची दरडोई महसूली जमा (₹)	एकूण महसूली जमेत राज्याच्या स्वत:च्या कर महसूलाचा हिस्सा (टक्के)	केंद्रीय करांतील दरडोई हिस्सा (₹)	केंद्राकडून प्राप्त दरडोई अनुदान (₹)	एकूण खर्चातील विकास खर्चाचा हिस्सा (टक्के)	महसूली तूट (+)/ आधिक्य (-) ची राज्यांतर्गत स्थूल उत्पन्नाशी टक्केवारी	वित्तीय तूट (+)/आधिक्य (-) ची राज्यांतर्गत स्थूल उत्पन्नाशी टक्केवारी	राज्य शासनाच्या थकित दायित्वांची राज्यांतर्गत स्थूल उत्पन्नाशी टक्केवारी
संदर्भ वर्ष /दिनांक	(२०२२-२३)							
(१)	(२१)	(२२)	(२३)	(२४)	(२५)	(२६)	(२७)	(२८)
आंध्र प्रदेश	३३,२४३	४७.८	७,२०१	८,९२५	७०.०	२.२	३.६	३२.५
अरुणाचल प्रदेश	१,६९,१६५	८.५	३,१४४	४२,३८६	७१.६	(-)१४.६	७.५	४८.०
आसाम	३१,४३०	२२.३	८,३४७	१४,५५७	६३.४	३.०	८.१	२५.६
बिहार	१५,९५६	२०.६	७,५८१	४,६०४	७२.२	३.८	९.२	३९.१
छत्तीसगड	३२,५९६	३३.५	१०,७७३	५,५७६	७३.४	(-)०.६	३.२	२४.०
दिल्ली	२९,६४२	७७.१	लागू नाही	६,५००	७६.४	०.९	(-)०.४	१.४
गोवा	१,१६,१७८	३४.७	२२,३३३	२१,३३३	६५.५	(-)०.६	५.१	३५.५
गुजरात	२७,५७४	६८.०	४,६४६	२,०४५	६६.२	(-)०.३	१.५	१८.६
हरियाणा	३२,२७२	६७.४	३,४५३	३,४३८	६१.४	१.८	३.३	३०.७
हिमाचल प्रदेश	५२,२५४	२७.९	१०,५७८	२३,०४१	६१.२	३.२	६.४	४४.३
झारखंड	२१,२४९	२९.६	७,९१०	३,६८०	६७.४	(-)२.४	२.२	३०.२
कर्नाटक	३१,४५४	६७.८	५,१२४	३,३९८	६३.७	०.३	२.७	२३.९
केरळ	३६,१९३	५४.३	४,९७९	७,२६३	४२.३	१.९	३.५	३७.२
मध्य प्रदेश	२३,६७६	३८.३	८,६५३	४,३५२	६६.१	(-)०.१	३.६	२७.६
महाराष्ट्र	**३४,२०६**	**६४.०**	**४,७६३**	**५,८०१**	**६१.२**	**०.६**	**२.६**	**१८.५**
मणिपूर	७९,७७८	९.४	२१,४८७	५०,०३३	६०.३	(-)१५.०	६.४	४३.४
मेघालय	५२,९४४	१४.९	२२,१६१	२१,१०५	६८.९	(-)३.५	४.४	४४.१
मिझोराम	९९,५७५	७.९	३७,१३७	४७,६२१	६६.०	(-)१.३	७.०	३९.५
नागालँड	६८,३४२	९.५	२४,२९२	३३,५४८	५२.२	(-)३.३	६.३	५३.२
ओडिशा	३५,४२३	२८.७	९,३१४	५,८५२	६६.३	(-)२.३	२.८	१६.८
पंजाब	३०,५२७	४७.२	५,६००	८,५५१	५०.१	३.५	४.९	४७.०
राजस्थान	२६,७५२	४३.०	७,०९५	५,४४७	७०.४	२.३	४.३	३५.३
सिक्कीम	१,३२,५१०	१५.८	५१,७९७	४५,१९५	६१.५	(-)२.०	४.४	३१.२
तामीळनाडू	३२,००२	६१.८	५,०४५	५,१७८	५६.४	१.३	३.२	३१.४
तेलंगणा	४६,२६५	६२.९	५,१७६	७,९६१	७४.७	(-)०.२	३.८	२६.८
त्रिपूरा	५१,४८९	१२.१	१७,३१४	२६,९८८	६१.१	(-)०.६	४.०	३२.२
उत्तर प्रदेश	२०,४०२	३८.७	७,२३३	४,७५३	५९.५	(-)२.४	३.६	३०.७
उत्तराखंड	४४,९१७	३२.६	९,१२१	१६,८७१	५७.३	(-)०.८	२.७	२६.५
पश्चिम बंगाल	१९,६८१	४०.९	७,२२४	४,२२७	६४.२	२.६	४.०	३८.४
भारत$	**२८,२९०**	**४६.१**	**लागू नाही**	**लागु नाही**	**६३.४**	**०.५**	**३.४**	**२७.५**

$ केंद्रशासित प्रदेश समाविष्ट

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

चालू किंमतीनुसार दरडोई उत्पन्न * (₹)	अनुसूचित वाणिज्यिक बँका					प्रधानमंत्री जन धन योजना	
	दर लाख लोकसंख्येमागे बँक कार्याल-यांची संख्या@	दरडोई ठेवी @ (₹)	दरडोई कर्ज@ (₹)	कर्ज-ठेवी प्रमाण (टक्के)	प्राधान्य क्षेत्राच्या पत-पुरवठ्याचा एकूण पतपुरवठ्या-मधील हिस्सा (टक्के)	एकूण खातेधारक (हजारात)	रुपे कार्ड धारकांची संख्या (हजारात)
(२०२२-२३)	(दि.३१ मार्च ,२०२३ पर्यंत)					(दि.२० मार्च, २०२४ पर्यंत)	
(२९)	(३०)	(३१)	(३२)	(३३)	(३४)	(३५)	(३६)
२,१९,८८१	१४.२	८०,८४१	१,१६,९५५	१४४.७	४९.६	१४,८००	९,२९४
२,२८,६५०	११.७	१,७०,६५३	४६,६०१	२७.३	२०.०	४५२	३१२
१,२०,३३६	८.३	५८,०४९	३०,१४९	५१.९	४१.३	२३,५८०	१३,०२२
५४,१११	६.१	३७,७४४	१७,४१७	४६.१	४७.०	५८,३९०	४२,४८८
१,३७,३२९	९.८	७१,७०५	५१,७६९	७२.२	४०.७	१७,५०४	१०,६८६
४,३०,१२०	१६.९	७,७६,६५९	६,९६,६६५	८९.७	१४.८	६,२७३	४,७८७
५,३२,८५४	४१.३	६,४७,८६०	१,६२,३२४	२५.१	३७.४	२०६	१४३
२,७३,५५८	१२.१	१,४३,६८६	१,०२,६७९	७१.५	५४.९	१८,४०९	१३,९६१
२,९६,५९२	१७.१	२,३२,५०४	१,३५,७५४	५८.४	४१.३	९,८९१	६,७३१
२,१८,७८८	२२.६	१,८२,७६१	६०,६६३	३३.२	५३.६	१,८८८	१,२४९
९१,८७४	८.२	७७,०३९	२६,३७४	३४.२	४५.९	१८,४२४	१२,५८३
३,०४,४७४	१५.९	२,१९,४१३	१,४१,५६६	६४.५	२८.०	१९,१९४	११,५९०
२,६३,९४५	१८.८	२,०२,३७४	१,३३,१७७	६५.८	४७.८	६,१९९	३,४०३
१,३२,०१०	८.६	६३,२२२	४५,३५६	७१.७	५४.७	४३,१८७	३२,२८५
२,५२,३८९	**१०.८**	**३,१०,३९३**	**३,०५,९९८**	**९८.६**	**३५.१**	**३४,२४२**	**२३,७००**
उ ना	७.१	४६,०७८	३३,४०७	७२.५	२५.१	१,०८९	६७३
१,१२,७३७	१०.९	९३,३८६	३५,०४३	३७.५	२०.१	७७४	४७२
२,३२,१२६	१८.०	१,१८,५९५	५५,८१६	४७.१	१८.५	३८२	१५६
१,४०,६८८	८.५	६९,७६७	३४,१५६	४९.०	२०.४	३८८	२९७
१,४५,२०२	११.७	१,००,१२१	४३,९९९	४३.९	४४.३	२१,३०३	१५,२३९
१,८२,५१५	२१.०	१,८२,३२२	९७,८६०	५३.७	५६.८	९,०५५	६,३९३
१,५१,५५९	१०.१	७३,३६३	५९,८४९	८१.६	५२.२	३५,१६१	२६,२१८
५,१९,९६४	२४.४	१,९६,७२०	८४,१५१	४२.८	२९.४	९०	६७
२,७५,५८३	१५.७	१,५७,६१०	१,६६,५६२	१०५.७	४४.९	१५,५८७	११,०४५
३,११,६४९	१४.९	१,८२,१७०	१,८८,१४६	१०३.३	३१.१	११,७७७	८,६३८
१,५९,४१९	१४.१	८२,१४४	३४,०६३	४१.५	३६.७	१,०२७	३८६
८३,६३६	७.६	६५,७०७	३०,१४६	४५.९	४१.३	९२,५८९	६१,११८
२,३०,९९४	१८.४	१,७२,२३१	६२,७७३	३६.४	५५.३+	३,५७७	२,३८७
१,३९,४४२	९.६	१,०६,६१३	५०,४८९	४७.४	४१.५	५०,८१६	३२,१२२
१,६९,४९६	**११.२**	**१,३५,०१५**	**१,०१,८५३**	**७५.४**	**३८.४**	**५,१९,८५८**	**३,५३,९८४**

@ १ मार्च, २०२३ रोजीची प्रक्षेपित लोकसंख्या   * अस्थायी   उ ना उपलब्ध नाही   + दि.३१ मार्च ,२०२२ पर्यंत

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	वार्षिक कर्ज योजना# (₹ कोटी)	वार्षिक पर्जन्य (मिमी)	वहितीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर)	प्रति हेक्टर उत्पादकता (किलोग्रॅम)					
				एकूण तृणधान्ये	एकूण कडधान्ये	एकूण अन्नधान्ये	एकूण तेलबिया	कापूस (रुई)	ऊस (टन)
संदर्भ वर्ष /दिनांक	(२०२३-२४)	(२०२२)	(२०१५-१६)	त्रैवार्षिक सरासरी (२०१९-२० ते २०२१-२२)					
(१)	(३७)	(३८)	(३९)	(४०)	(४१)	(४२)	(४३)	(४४)	(४५)
आंध्र प्रदेश	२,३१,०००	१,०३७.१	०.९४	३,७१७	८९०	२,८५२	८८४	५४१	७७
अरुणाचल प्रदेश	१८५	२,८१०.६	३.३५	१,६७८	१,०६७	१,६४२	१,०४९	--	२२
आसाम	१७,०६९	२,३७५.७	१.०९	२,१०३	७५६	२,०२७	६३६	५८	३९
बिहार	९४,१५०	८९४.५	०.३९	२,५७८	८२०	२,४५४	१,०७५	--	५७
छत्तीसगड	३५,०१३	१,४३८.१	१.२४	१,९३३	५३३	१,७३०	६६६	२२३	५४
दिल्ली	१६,९१३	६७५.९	१.३९	३,६९७	२,०००	३,६९७	१,२७४	--	--
गोवा	१,२१५	३,०४१.०	१.१०	२,६९१	८८४	२,४९७	२,२५३	--	६६
गुजरात	१,१३,५७९	९२८.१	१.८८	२,५४५	१,३३३	२,१६५	२,०७९	५५०	७६
हरियाणा	९८,१५०	६२०.५	२.२२	३,९८०	८६७	३,९१३	१,८९१	४५२	८३
हिमाचल प्रदेश	१५,९२१	१,०८६.४	०.९५	२,२०१	१,८६३	२,१८४	६८५	--	१७
झारखंड	१७,०८५	१,०४४.५	१.१०	२,०८३	१,०४९	१,७७२	७९२	--	--
कर्नाटक	१,७७,४६९	१,५६६.५	१.३६	२,४०६	६५८	१,७१७	९९८	४८६	९४
केरळ	१,५९,०७५	२,८९७.१	०.१८	२,८७३	९८२	२,८५५	५३०	७१९	८५
मध्य प्रदेश	१,३७,७५२	१,३०९.२	१.५७	२,८९१	१,००६	२,२८५	८९८	४१६	५८
महाराष्ट्र	**१,६८,४८१**	**१,३७२.५**	**१.३४**	**१,६००**	**९४४**	**१,३३०**	**१,२४९**	**३१६**	**८९**
मणिपूर	८६५	१,२२५.२	१.१४	२,५३६	९३४	२,३३९	७९३	--	३८
मेघालय	८४४	४,२१६.१	१.२९	२,६३७	१,४४५	२,५६५	१,०६३	१३५	३
मिझोराम	७०९	१,८३३.३	१.२५	१,७३९	१,३८४	१,७०७	१,११२	--	३०
नागालँड	५५१	१,४५६.०	४.८७	१,५८६	१,१६४	१,५३५	१,०४४	४००	३९
ओडिशा	५८,७७६	१,४६६.७	०.९५	२,१९८	५६२	१,९३३	८४०	५५९	५६
पंजाब	१,०९,२०१	५७३.२	३.६२	४,४७८	१,०१८	४,४५७	१,५१४	६५२	८२
राजस्थान	१,५३,२१५	६६२.२	२.७३	२,०७७	६७६	१,५००	१,४३२	६१९	७६
सिक्कीम	४१५	३,३००.७	१.२७	१,७५०	९६५	१,६७५	९२५	--	--
तामीळनाडू	३,८६,४८२	१,१३०.६	०.७५	३,५९१	६४८	२,९६८	२,४५८	३७८	१०७
तेलंगणा	१,१२,७६३	१,२७०.६	१.००	३,६४४	१,०१०	३,२६५	१,८०५	४६८	८६
त्रिपूरा	३,२००	१,७७२.८	०.४९	२,९९०	७६८	२,८११	८४५	१७६	५५
उत्तर प्रदेश	२,१२,७१६	७६०.२	०.७३	२,५३६	१,०५०	२,८६९	१,०००	२४४	८२
उत्तराखंड	१३,१४६	१,५१७.३	०.८५	३,११८	१,००४	२,४२०	९६१	--	७८
पश्चिम बंगाल	१,०६,९९६	१,५५८.८	०.७६	३,१६०	८७३	२,९९८	१,१६७	३४६	८०
भारत$	**२४,६९,८६०**	**१,२५७.०**	**१.०८**	**२,८३२**	**८६५**	**२,३८७**	**१,२६१**	**४४५**	**८३**

$ केंद्रशासित प्रदेश समाविष्ट   # कृषी व संलग्न कार्ये याकरिता लक्ष्य

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

दरडोई अन्नधान्यांचे उत्पादन (कि.ग्रॅ)	दर हेक्टर पिकांखालील क्षेत्रामागे खतांचा वापर (कि.ग्रॅ)	एकूण सिंचित क्षेत्राची पिकाखालील एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी	प्रति शेतकरी निव्वळ पेरणी क्षेत्र (हेक्टर)$$	निव्वळ पेरणी क्षेत्राची एकूण भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी	पिकांची सघनता	प्रति शंभर व्यक्तींमागे पशुधनाची संख्या	वनाच्छादित क्षेत्राची + एकूण भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी	झाडांनी आच्छादलेल्या क्षेत्राची ++ एकूण भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी
(२०२१-२२)	(२०२१-२२)	(२०२१-२२)	(२०२१-२२)	(२०२१-२२)	(२०२१-२२)	(२०१९)	(२०२१)	(२०२१)
(४६)	(४७)	(४८)	(४९)	(५०)	(५१)	(५२)	(५३)	(५४)
२०९.४	२३१.९	५३.४	१.८	३७.१	१२१.४	६५.०३	१८.३	२.९
२५२.१	०.०	१८.६	०.८	२.९	१३९.१	७६.८६	७९.३	१.२
१३२.७	६७.६	१४.४	०.७	३५.०	१४०.९	५२.४२	३६.१	२.१
१३७.१	२२०.१	७६.४	०.७	५३.८	१४४.६	३०.३१	७.८	२.५
३०३.९	१३२.९	३७.६	१.२	३४.३	१२३.२	५४.८३	४१.२	४.०
५.२	२५३.३	६३.८	०.७	१४.८	२६३.६	१.८०	१३.१	९.९
५९.८	२१.९	२०.१	४.१	३४.३	११३.४	८.५७	६०.६	६.६
१४४.१	११५.२	६८.९	१.८	४९.५	१५१.८	३९.२७	७.६	२.८
५४९.९	२०९.३	९९.१	१.५	८१.७	१८१.८	२४.३७	३.६	३.२
२१६.७	६२.९	२३.७	०.३	९.५	१६८.६	६०.२३	२७.७	१.२
१२९.०	१०९.४	१५.८	०.४	१७.३	१३३.८	६२.६१	२९.८	३.६
२०५.३	१४८.७	४१.३	१.७	५८.२	१३२.१	४३.८९	२०.२	३.९
१३.८	६५.८	२२.२	३.०	५२.२	१२४.३	८.२६	५४.७	७.३
४६१.८	८८.२	५६.१	१.६	५१.३	१८९.९	४९.०२	२५.१	२.६
१३३.२	**१२१.९**	**उ ना**	**१.३**	**५३.९**	**१५५.१**	**२६.९३**	**१६.५**	**३.९**
२०६.१	३१.५	१५.८	०.७	१७.६	१००.०	१७.६६	७४.३	०.८
१०७.५	०.०	३४.८	०.५	१२.०	१२०.८	६२.९४	७६.०	३.१
६३.८	६.१	१४.१	०.६	६.९	१४२.१	३०.०३	८४.५	२.१
११५.०	०.८	१६.०	०.५	१६.०	१२०.४	२५.६३	७३.९	२.२
२२०.८	११७.५	२९.९	१.१	२७.८	११५.६	४०.२०	३३.५	३.२
९२७.७	२५१.४	९७.५	२.१	८१.७	१९२.५	२३.५०	३.७	२.३
२७१.५	५८.७	४३.२	१.३	५३.०	१५१.४	७२.९६	४.९	२.६
१३४.२	०.०	१०.०	०.७	१०.९	१८१.८	४१.१३	४७.१	०.५
१५६.८	१७७.९	६१.३	१.२	३७.७	१२९.३	३२.२८	२०.३	३.४
४०५.९	२०३.९	६९.६	१.८	५०.२	१४२.७	८७.४०	१८.९	२.५
२१२.९	३९.८	२३.६	०.९	२४.३	१११.०	३२.८५	७३.६	२.२
२४१.९	१८३.३	८०.५	०.८	६६.८	१७५.२	३०.००	६.२	३.१
१६७.८	१४०.३	५६.६	०.४	११.१	१६३.१	३९.४७	४५.४	१.९
२०६.४	१५०.४	६५.९	१.०	५९.५	१९४.३	३८.५४	१९.०	२.६
२३०.३	**१३६.०**	**५४.९**	**१.२**	**४२.९**	**१५५.४**	**३९.९८**	**२१.७**	**२.९**

$$ शेतकऱ्यांची संख्या जनगणना २०११ वर आधारीत आहे. उ ना उपलब्ध नाही.

+ मालकी व न्यायिक दर्जा लक्षात न घेता १० टक्क्यांपेक्षा जास्त झाडांच्या छताच्या घनतेसहीत एक हेक्टरपेक्षा जास्त जमीन (फळबाग, बांबू व पाम समाविष्ट).

++ किमान नकाशाच्या क्षेत्रापेक्षा (एक हेक्टर) कमी व वन क्षेत्राव्यतिरिक्त अभिलिखीत वनक्षेत्राबाहेरील झाडांचे पट्टे.

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	वार्षिक उद्योग पाहणी				वार्षिक उद्योग पाहणी			
	कारखान्यांची संख्या	कामगार ('०००)	प्रति कामगार स्थूल उत्पादन (₹'०००)	प्रति कामगार निव्वळ मूल्यवृद्धी (₹'०००)	कारखान्यांची संख्या	कामगार ('०००)	प्रति कामगार स्थूल उत्पादन (₹'०००)	प्रति कामगार निव्वळ मूल्यवृद्धी (₹'०००)
संदर्भ वर्ष /दिनांक	(२०२०-२१)				(२०२१-२२)			
(१)	(५५)	(५६)	(५७)	(५८)	(५९)	(६०)	(६१)	(६२)
आंध्र प्रदेश	१६,९३७	५२९	८,३४६	१,०६३	१६,९२५	५५०	९,६२०	१,१७१
अरुणाचल प्रदेश	१०९	२	३,१७२	३५६	२११	३	३,४७८	(-)७०६
आसाम	५,३५४	२१६	३,५८२	७७९	५,४८०	१९५	५,६९५	१,०५५
बिहार	३,३६७	१०६	६,६३१	७०४	३,२८९	११०	८,४४७	१,०२३
छत्तीसगड	४,१४३	१८४	९,९३४	१,३१८	४,३९७	१९९	१२,८२६	१,७१८
दिल्ली	३,१७४	६९	६,१४९	७३७	३,००७	६३	६,८७३	८८२
गोवा	७२०	५८	८,६४४	२,२४८	६९५	६२	९,६१२	२,२८१
गुजरात	२९,४९७	१,५६८	९,५४१	१,२३९	२९,७६६	१,६५६	१२,९७३	१,५२०
हरियाणा	११,६३८	८२०	७,१८६	७९९	११,२९४	८८८	८,३४४	१,०५६
हिमाचल प्रदेश	२,६७७	१३९	८,९६०	२,०७८	२,६६५	१५३	९,८९४	२,११२
झारखंड	२,८६२	१५०	९,२१४	१,८२४	२,८७९	१७४	११,९७८	२,५०५
कर्नाटक	१४,२३५	७६८	६,८५३	१,२४३	१४,३०२	८४०	८,९९१	१,५८२
केरळ	७,८८६	२४८	५,७४१	७५८	७,७१२	२४२	८,२०५	९४८
मध्य प्रदेश	४,९१४	२९८	९,५२२	१,२९७	५,०१०	३२२	१०,८०१	१,६४७
महाराष्ट्र	**२६,०५९**	**१,३९५**	**८,९८७**	**१,४५२**	**२६,३५०**	**१,५४९**	**१०,७५७**	**१,८००**
मणिपूर	२०४	५	९९१	१६२	२१८	६	१,११८	१७२
मेघालय	१६३	१०	६,२६३	९७९	१८६	१०	८,६३३	१,३२७
मिझोराम	२०६	१	५४३	१००	२०८	१	७२४	१८६
नागालँड	१९२	५	९४५	१८६	१९१	५	१,१७५	१९९
ओडिशा	३,२४६	२३१	११,८९१	१,७९३	३,२०४	२७०	१७,३३७	३,०६२
पंजाब	१३,०८९	५४५	४,६८६	६५६	१३,१३१	६१८	६,०२७	७७५
राजस्थान	९,८८६	४७६	७,४९९	१,२०४	१०,२३७	५२०	९,३०१	१,३६३
सिक्कीम	८४	१८	११,२९२	४,८५०	८४	१९	१२,६४६	५,१९१
तामीळनाडू	३९,३९३	२,०४६	४,१८२	६३३	३९,५१२	२,१७३	५,३३९	७३९
तेलंगणा	१५,३४२	६६५	३,९७७	८३७	१३,२५१	७०८	४,६०६	८८३
त्रिपूरा	६८०	१९	९३१	१९०	६८२	२०	१,०४५	१६३
उत्तर प्रदेश	१६,५०३	८९८	६,३८०	८८९	१७,४८१	१,०४५	७,५५३	१,०११
उत्तराखंड	२,९८८	३१४	७,०३९	१,४६२	२,९७८	३३६	६,८६५	१,४१२
पश्चिम बंगाल	९,८६३	५२१	६,७१६	८९१	९,७२७	५६५	८,०४९	१,०३५
भारत$	**२,५०,४५४**	**१२,५९५**	**६,९९४**	**१,०६१**	**२,४९,९८७**	**१३,६१०**	**८,७६४**	**१,२८५**

$ केंद्रशासित प्रदेश समाविष्ट

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

रोजगारी व्यक्तींची टक्केवारी #		बेरोजगारीचा दर#		श्रमशक्ती सहभाग दर#		रोजगारी व्यक्तींची टक्केवारी@		बेरोजगारीचा दर@		श्रमशक्ती सहभाग दर@	
ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी
(२०२१-२२)						(२०२२-२३)					
(६३)	(६४)	(६५)	(६६)	(६७)	(६८)	(६९)	(७०)	(७१)	(७२)	(७३)	(७४)
५०.०	३७.६	३.५	६.३	५१.८	४०.२	४९.७	३९.४	३.३	६.५	५१.४	४२.२
३५.३	३०.१	६.९	१२.०	३७.९	३४.२	४९.३	३७.०	३.९	१०.९	५१.३	४१.५
३८.१	३५.६	३.२	९.४	३९.४	३९.३	२९.९	३९.६	१.५	६.१	३०.४	४२.२
२५.५	२६.३	५.५	१०.३	२७.०	२९.३	३०.४	२७.९	३.६	७.७	३१.५	३०.२
५०.४	४०.५	१.६	७.२	५१.२	४३.६	५५.१	४१.४	१.५	७.८	५५.९	४४.९
३४.२	३२.९	३.९	५.३	३५.६	३४.८	२७.४	३५.३	१०.२	१.७	३०.५	३५.९
३४.१	३३.५	१२.५	११.६	३९.०	३७.९	३४.४	३८.८	११.३	८.७	३८.७	४२.५
४७.८	३९.६	१.५	२.८	४८.५	४०.८	५२.२	४०.७	१.४	२.२	५३.०	४१.६
३१.९	३३.०	९.०	८.९	३५.०	३६.२	३३.४	३५.५	५.८	६.५	३५.५	३७.९
५७.१	४३.३	३.६	८.७	५९.३	४७.४	६०.८	३९.३	३.५	१५.१	६३.०	४६.३
४५.८	३२.७	१.२	६.१	४६.३	३४.९	४४.१	३१.०	०.९	६.३	४४.६	३३.१
४४.१	३७.४	२.३	५.०	४५.१	३९.४	४५.९	४०.४	१.५	४.२	४६.६	४२.२
४२.२	३७.२	९.०	१०.३	४६.४	४१.४	४३.६	३८.४	६.५	७.६	४६.६	४१.६
४७.८	३६.५	१.३	४.९	४८.५	३८.४	५१.१	३७.०	०.८	४.८	५१.५	३८.९
४७.१	**३९.०**	**२.५**	**५.०**	**४८.३**	**४१.०**	**४९.२**	**३९.८**	**२.२**	**४.६**	**५०.३**	**४१.७**
२९.३	३१.३	९.५	७.७	३२.४	३३.९	३५.३	३६.१	४.५	५.३	३६.९	३८.१
३९.२	३५.०	१.५	८.९	३९.८	३८.५	४२.१	३५.८	५.०	१२.३	४४.३	४०.८
३८.४	३४.९	४.०	७.२	४०.०	३७.६	४२.६	३८.५	१.२	३.५	४३.१	३९.९
४३.०	३३.५	७.५	१४.६	४६.५	३९.२	४७.६	४०.५	२.९	८.६	४९.१	४४.३
४०.३	३४.९	५.४	१०.५	४२.६	३९.०	४५.५	३८.०	३.६	६.२	४७.२	४०.५
३८.५	३८.८	६.६	६.१	४१.२	४१.३	३९.९	३९.४	६.२	६.०	४२.५	४१.९
४३.५	३२.३	२.९	१०.८	४४.८	३६.२	४६.१	३४.७	३.४	८.५	४७.७	३७.९
६०.२	४५.१	१.३	३.०	६१.०	४६.४	६४.६	४६.९	२.२	२.२	६६.१	४८.०
४७.६	४०.८	४.२	५.७	४९.७	४३.२	४७.३	३९.६	३.८	५.१	४९.२	४१.७
४९.७	३७.३	३.१	६.९	५१.३	४०.१	५०.१	३६.६	२.८	७.८	५१.६	३९.७
४१.२	३६.०	३.१	४.३	४२.५	३७.६	४४.५	४१.१	१.१	३.०	४५.०	४२.४
३६.२	३०.७	२.१	६.७	३७.०	३२.९	३९.३	३१.४	१.६	६.५	४०.०	३३.६
३९.३	३२.३	७.०	१०.६	४२.३	३६.१	४३.५	३२.३	३.९	६.९	४५.३	३४.७
४२.१	४०.५	३.१	४.४	४३.५	४२.४	४५.१	४१.७	१.५	३.८	४५.८	४३.३
४०.८	**३६.६**	**३.३**	**६.३**	**४२.२**	**३९.०**	**४२.३**	**३७.७**	**२.४**	**५.४**	**४३.४**	**३९.८**

नियतकालिक श्रमबल पाहणी वार्षिक अहवाल (जुलै २०२१-जून २०२२) च्या आकडेवारीवर आधारित

@ नियतकालिक श्रमबल पाहणी वार्षिक अहवाल (जुलै २०२२-जून २०२३) च्या आकडेवारीवर आधारित

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	आर्थिक गणना				दर लाख लोकसंख्येमागे विजेची स्थापित क्षमता* (मेगावॅट)	दरडोई विद्युत निर्मिती * (किलो वॅट तास)
	दर लाख लोकसंख्येमागे आस्थापनांची संख्या	दर लाख लोकसंख्येमागे आस्थापनांमधील रोजगारांची संख्या	दर लाख लोकसंख्येमागे आस्थापनांची संख्या	दर लाख लोकसंख्येमागे आस्थापनांमधील रोजगारांची संख्या		
संदर्भ वर्ष /दिनांक	सहावी आर्थिक गणना (२०१३)		पाचवी आर्थिक गणना (२००५)		(३१-०३-२०२३)	(२०२२-२३)
(१)	(७५)	(७६)	(७७)	(७८)	(७९)	(८०)
आंध्र प्रदेश	८,५५८	१७,३२९	५,४१३	१२,५९२	४५.००	१,२९७.६०
अरुणाचल प्रदेश	२,६३२	७,८७३	२,३९५	९,१९९	९.३१	१५.९८
आसाम	६,५०५	१२,६६९	३,४१६	७,६६७	१.५९	६८.४४
बिहार	१,६४०	३,११६	१,३५८	२,५१६	०.३१	२.२९
छत्तीसगड	३,०२९	७,२८६	२,८०८	६,६७५	५८.०२	२,९१०.९०
दिल्ली	५,२१४	१७,९८८	४,७६६	२२,३६७	१२.५४	३३७.५९
गोवा	६,६२२	१९,७९२	४,९०१	१५,२०९	४.७७	११.६२
गुजरात	६,५७३	१५,८९७	४,४४३	११,१७१	५६.४९	१,१२२.९८
हरियाणा	४,५९५	१२,७६७	३,६४१	९,८०३	२१.२३	१,०३३.९०
हिमाचल प्रदेश	६,००५	१४,२३५	४,१८४	१०,३०४	५३.४३	१,८४६.४०
झारखंड	१,९३६	४,४०६	१,६९४	३,९७४	६.३५	३९७.८३
कर्नाटक	४,७१५	११,६९६	४,५४२	११,३५२	४०.६७	९८१.४४
केरळ	१०,०४३	२०,७११	८,३९५	१७,१६४	९.०७	२७०.७४
मध्य प्रदेश	२,९६४	६,२६२	२,६१७	६,००१	२१.४८	८६४.३७
महाराष्ट्र	**५,४६२**	**१२,९१४**	**४,०५५**	**१०,८५३**	**२९.७०@**	**१,०६६.२९#**
मणिपूर	८,९४२	१५,९३६	४,१८९	९,४४३	१.६७	२.७४
मेघालय	३,५५८	९,७५५	३,३२८	९,६९४	११.१८	३१५.६०
मिझोराम	५,२३९	११,१४०	५,३०३	११,८५६	५.९६	५०.५०
नागालँड	३,०८०	८,१७९	१,६९४	८,३४१	१.६१	५०.३६
ओडिशा	४,९७७	१०,२८७	४,७०५	९,५२६	१६.५४	७९२.८५
पंजाब	५,४५४	१३,१४५	४,१५४	१०,४७३	३२.७४	१,५३१.५५
राजस्थान	४,२२३	९,१३६	३,१६४	६,९३८	४२.३०	१,२३२.४०
सिक्कीम	६,०९६	१४,९५०	३,२२७	११,४१५	१३५.८३	६,१४०.२४
तामीळनाडू	६,९७१	१६,२१०	६,८२१	१५,४८१	३७.७१	८४२.८३
तेलंगणा	५,९६४	१५,८१८	३,७८६	१३,१४५	३९.५८	१,२६९.२७
त्रिपूरा	६,४४५	१०,९९७	५,५७१	११,३४४	३.२४	१३३.५४
उत्तर प्रदेश	३,३४५	७,०६६	२,२०४	४,४६६	८.०२	३७५.१५
उत्तराखंड	३,९०८	१०,४१६	३,५३४	८,०२०	३१.७९	९२७.२८
पश्चिम बंगाल	६,४७०	१३,०४१	४,९२९	११,७६१	८.६३	५११.८९
भारत$	**४,८३२**	**१०,८४६**	**३,७७६**	**९,१०९**	**३०.०९**	**१,१६९.९४**

$ केंद्रशासित प्रदेश समाविष्ट   * अस्थायी

@ महाराष्ट्र राज्य विद्युत निर्मिती कंपनी लि. (महानिर्मिती), महाउर्जा, टाटा पॉवर कं मर्या., अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या., केंद्रीय विद्युत प्रधिकरण

महाराष्ट्र राज्य विद्युत निर्मिती कंपनी लि. (महानिर्मिती), टाटा पॉवर कं मर्या., अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या., महावितरण, केंद्रीय विद्युत प्रधिकरण

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

एकूण तांत्रिक व वाणिज्यिक हानी (टक्के)	वार्षिक दरडोई विजेचा अंतिम वापर* (किलो वॅट तास)				दर लाख लोकसंख्येमागे मोटर वाहनांची संख्या*	प्रति शंभर चौ. किमी. क्षेत्रामागे एकूण रस्त्यांची लांबी (किमी)	प्रति शंभर चौ.कि.मी. क्षेत्रामागे लोहमार्गाची लांबी (किमी)
	एकूण	घरगुती	औद्योगिक	कृषि			
(२०२२-२३)	(२०२२-२३)				(३१-३-२०२०)	(३१-३-२०१९)	(३१-३-२०२३)
(८१)	(८२)	(८३)	(८४)	(८५)	(८६)	(८७)	(८८)
७.९८	११८५.२६	३२८.६२	४१३.५७	१७७.४७	२४,८८८	१०८	२.४४
५१.७०	३७४.५९	१५२.१९	१४०.९०	०.०४	१५,०८२	६६	०.०१
१६.२२	२८१.२१	१३६.३१	४७.५६	२.०३	१२,४९३	५०९	३.२८
२५.०१	२४०.७९	१२७.५६	३४.७५	३०.००	८,०९५	३१७	४.१३
१६.१४	१,०१४.६४	२१५.४४	४३६.५५	२२८.९१	२३,८१७	७८	०.८८
७.२६	१६०९.१९	८५६.६९	१४६.४८	१.८९	५८,२५८	१,०९०	१२.३८
११.८५	२,८६९.७१	८७०.८०	१,४४३.८३	२३.६४	९३,७४६	५०५	१.८७
९.९९	१,७४४.२४	२४८.४४	१,०४१.४४	३०२.३४	३८,६६९	१२७	२.५२
१२.०१	१,८३७.८२	५०९.८४	६४३.२०	३३९.४८	२९,३३६	११४	३.९४
१०.५७	१,४७२.७५	३५१.५१	८५८.८८	१२.२०	२३,२१६	१३२	०.५६
३०.२८	६७२.६६	१३७.८४	४१७.७७	३.७८	१३,२४२	१०२	३.३२
१३.९१	९८२.८४	२१९.५६	२२१.४१	३१५.२५	३९,२००	१८७	१.८९
७.०५	६९५.२४	३४८.५५	१४५.५३	११.०२	४०,०५४	६६९	२.७०
२०.५५	८१७.४५	२०७.६७	१६२.९१	३२१.४१	२१,३२८	११८	१.६९
१७.८६	**१,१९६.८०**	**२५९.९०**	**४६७.२०**	**२९७.५१**	**३०,४८२**	**२०७**	**१.९०**
१३.८२	२६३.४५	१६१.८५	१३.९६	१.८३	११,४९५	१४५	०.२५
२३.९७	५१५.७२	१६३.०७	२७६.०५	०.०४	११,१८०	१७९	०.०४
२६.२७	४००.३१	२५०.७८	१०.८८	०.८६	२२,०९५	७७	०.०१
४५.८१	३०९.२४	१८५.७८	३२.८५	०.०१	२३,८४५	२२८	०.१५
२१.८५	६८८.३२	१७४.३८	३५०.३९	१४.५७	२०,०१२	१९६	१.८९
११.२६	१,९०९.७७	५७१.६०	६४२.०७	४५०.४२	३७,४८९	२९४	४.५०
१५.९०	९८७.०२	१८४.४८	२६५.१०	३८१.०२	२४,३९२	९२	१.७८
३६.६९	७०८.१२	१७६.५०	४१५.२८	०.००	८,०४०	१७२	०.००
१०.३१	१,३५०.६०	३९८.६५	५१६.२८	१८५.२३	४२,०८९	२०८	३.१०
१८.६५	१,८११.३९	३६७.६३	४६४.१०	५८३.७९	३४,३२७	१२५	१.७८
२८.१५	२७९.५६	१५५.१६	१२.३०	१३.३७	१३,६००	४३०	२.५३
२२.००	४९२.८८	२२२.६७	२०.९०	८८.२७	१५,२०६	१८४	३.६५
१५.३२	१,१६५.८८	३०६.४७	५९७.६५	३६.१०	२५,५५१	१२९	०.६५
१५.३७	५९२.४०	२०१.०७	२२२.६०	१६.३४	११,१५३	३२०	४.६६
१५.३७	**९१६.०४**	**२५५.६७**	**३०२.४६**	**१७६.५८**	**२४,०४६**	**१६५**	**२.०९**

* अस्थायी

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	दूरध्वनीची घनता		प्रति शंभर लोकसंख्येमागे इंटरनेट ग्राहकांची संख्या	साक्षरतेची टक्केवारी ††		
	तारी	बिनतारी		पुरुष	स्त्रिया	एकूण
संदर्भ वर्ष /दिनांक	दि.३१ डिसेंबर ,२०२३ पर्यंत			(२०११)	(२०११)	(२०११)
(१)	(८९)	(९०)	(९१)	(९२)	(९३)	(९४)
आंध्र प्रदेश	६.३९	७९.४७	६५.४६	७४.७७	५९.९६	६७.३५
अरुणाचल प्रदेश	१.११	७९.४५	५४.८२	७२.५५	५७.७०	६५.३८
आसाम	०.८८	७१.५०	५२.२८	७७.८५	६६.२७	७२.१९
बिहार	०.४०	५४.४०	४०.८५	७१.२०	५१.५०	६१.८०
छत्तीसगड	१.१६	६६.७७	५३.९०	८०.२७	६०.२४	७०.२८
दिल्ली	१८.०२	१६७.४१	१६२.५२	९०.९४	८०.७६	८६.२१
गोवा	३.७३	१५६.३१	१४४.५९	९२.६५	८४.६६	८८.७०
गुजरात	२.००	९०.६७	७५.६७	८५.७५	६९.६८	७८.०३
हरियाणा	२.२५	११६.४१	९४.८८	८४.०६	६५.९४	७५.५५
हिमाचल प्रदेश	२.०८	११८.०३	८६.५१	८९.५३	७५.९३	८२.८०
झारखंड	०.८३	६०.८६	४८.०९	७६.८४	५५.४२	६६.४१
कर्नाटक	४.७५	९७.३७	८३.७०	८२.४७	६८.०८	७५.३६
केरळ	३.९२	११७.९०	९३.९९	९६.११	९२.०७	९४.००
मध्य प्रदेश	१.४३	६६.३६	५४.६२	७८.७३	५९.२४	६९.३२
महाराष्ट्र	**३.९१**	**९८.४८**	**८५.४५**	**८८.३८**	**७५.८७**	**८२.३४**
मणिपूर	१.८६	७३.२६	६५.७८	८३.५८	७०.२६	७६.९४
मेघालय	१.७४	७६.२२	६०.२४	७५.९५	७२.८९	७४.४३
मिझोराम	३.१५	११०.१३	९६.९६	९३.३५	८९.२७	९१.३३
नागालँड	१.३४	७४.०४	७३.३०	८२.७५	७६.११	७९.५५
ओडिशा	१.०६	७४.९३	५३.५९	८१.५९	६४.०१	७२.८७
पंजाब	३.८२	१०७.५५	८६.८६	८०.४४	७०.७३	७५.८४
राजस्थान	१.१७	८०.७७	६३.०८	७९.१९	५२.१२	६६.११
सिक्कीम	०.८१	१२०.६९	९८.९४	८६.५५	७५.६१	८१.४२
तामीळनाडू	३.५८	१००.०२	७८.७१	८६.७७	७३.४४	८०.०९
तेलंगणा	३.२०	१०६.१५	९१.५३	७५.०४	५७.९९	६६.३४
त्रिपूरा	१.०५	७७.३५	५२.१४	९१.५३	८२.७३	८७.२२
उत्तर प्रदेश	०.७२	६८.७३	५२.९०	७७.२८	५७.१८	६७.६८
उत्तराखंड	२.८५	१०३.३८	८१.८९	८७.४०	७०.०१	७८.८२
पश्चिम बंगाल	१.४१	८०.२५	६२.२५	८१.६९	७०.५४	७६.२६
भारत$	**२.२८**	**८२.९५**	**६७.०३**	**८०.८८**	**६४.६३**	**७२.९८**

$ केंद्रशासित प्रदेश समाविष्ट †† साक्षरतेची टक्केवारी सात वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वयाच्या लोकसंख्येची आहे

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

दर हजार लोकसंख्येमागे प्राथमिक व माध्यमिक शाळांमधील पटांवरील विद्यार्थ्यांची संख्या	स्थूल पटसंख्येचे प्रमाण				मुली-मुले समानता निर्देशांक			
	प्राथमिक व उच्च प्राथमिक स्तर (इयत्ता १ ली ते ८ वी)	माध्यमिक स्तर (इयत्ता ९ वी व १० वी)	उच्च माध्यमिक स्तर (इयत्ता ११ वी ते १२ वी)	उच्च शिक्षण (वय १८-२३ वर्षे)	प्राथमिक व उच्च प्राथमिक स्तर (इयत्ता १ ली ते ८ वी)	माध्यमिक स्तर (इयत्ता ९ वी व १० वी)	उच्च माध्यमिक स्तर (इयत्ता ११ वी ते १२ वी)	उच्च शिक्षण (वय १८-२३ वर्षे)
(२०२१-२२)	(२०२१-२२)				(२०२१-२२)			
(९५)	(९६)	(९७)	(९८)	(९९)	(१००)	(१०१)	(१०२)	(१०३)
१३७	१००.१३	८५.३८	५६.७०	३६.५०	०.९८	०.९८	१.०६	०.९३
१९१	१०९.८७	६६.५१	५३.७१	३६.५०	१.०३	१.०५	१.०९	०.९०
१८६	१०९.८६	७४.४८	४०.०४	१६.९०	१.०७	१.२०	१.११	१.०९
२०२	९६.२३	६४.९४	३५.८८	१७.१०	१.०२	१.०६	१.०२	०.९२
१६९	९५.८५	७८.३०	६८.११	१९.६०	१.००	१.०८	१.१७	१.२३
१७६	१२१.१५	१११.२४	९५.०१	४९.००	१.०५	१.०२	१.०९	१.०३
१५४	९१.१०	८२.९६	७३.६६	३५.८०	१.०४	१.०६	१.०७	०.९९
१४६	९२.३६	७५.१६	४८.१९	२४.००	१.०४	०.९४	०.९८	०.९०
१६९	१०३.१९	९४.७४	७५.५४	३३.३	१.००	०.९७	१.०१	१.२२
१५०	१०६.१४	९४.१०	९४.०८	४३.१	१.०२	१.०१	१.०३	१.३३
१७९	९७.०४	६८.४१	४६.४४	१८.६	१.०१	१.०६	१.०७	१.०१
१५८	१०७.०९	९४.७३	५६.६०	३६.२	१.००	१.००	१.०८	१.०१
१४०	१०१.०२	९७.८५	८५.०४	४१.३	०.९९	०.९९	१.०८	१.४४
१६२	८८.६६	६९.९५	५१.३३	२८.९	०.९९	०.९६	०.९८	०.९४
१५३	**१०४.३१**	**९३.६५**	**७१.४८**	**३५.३**	**१.०२**	**०.९८**	**०.९८**	**०.९०**
१७४	११७.५८	७५.९९	६९.८५	३५.४	१.०४	१.०४	१.००	१.०१
२७०	१५५.६५	८५.१२	४५.९६	२५.४	१.०७	१.२४	१.३४	१.२४
२०४	१३७.५२	९३.३६	६१.३०	३२.३	१.०१	१.१०	१.१५	१.०६
१५१	८७.३३	६२.२२	३५.८३	१८.८	१.०७	१.१६	१.१८	१.२८
१४९	९५.३६	८०.३६	४३.५८	२२.१	१.००	१.०१	१.०९	०.८८
१५०	१०९.६१	९५.०६	८२.०२	२७.४	१.००	१.०१	१.०२	१.१९
१८८	१०१.७८	७९.२३	७०.३३	२८.६	१.००	०.९२	०.९०	०.९७
१४५	९२.८९	८९.०७	६४.२०	३८.६	०.९६	१.०७	१.२७	१.२१
१३५	९८.७५	९५.५९	८१.४५	४७.०	१.०१	१.००	१.११	१.०१
१५८	११०.२१	९४.०६	६४.८४	४०.०	१.००	१.०१	१.०६	१.०८
१४७	१०९.११	८१.२५	५६.२८	२०.७	१.०४	१.०८	१.१५	०.८९
१८१	९८.०७	६९.२६	५०.६५	२४.१	१.०४	०.९२	०.९२	१.०२
१७६	११३.१५	८९.८५	७८.७७	४१.८	१.०४	१.०२	१.०४	१.०९
१५४	१०८.४५	८८.२०	६२.००	२६.३	१.०१	१.१२	१.३१	१.०३
१६६	**१००.१३**	**७९.५६**	**५७.५६**	**२८.४**	**१.०२**	**१.००**	**१.०२**	**१.०१**

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	गळतीचे प्रमाण						विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण			
	प्राथमिक स्तर (इयत्ता १ ली ते ५ वी)		उच्च प्राथमिक स्तर (इयत्ता ६ वी ते ८ वी)		माध्यमिक स्तर (इयत्ता ९ वी ते १० वी)		प्राथमिक स्तर (इयत्ता १ ली ते ५ वी)	उच्च प्राथमिक स्तर (इयत्ता ६ वी ते ८ वी)	माध्यमिक स्तर (इयत्ता ९ वी ते १० वी)	उच्च माध्यमिक स्तर (इयत्ता ११ वी ते १२ वी)
	मुले	मुली	मुले	मुली	मुले	मुली				
संदर्भ वर्ष /दिनांक	(२०२१-२२)						(२०२१-२२)			
(1)	(१०४)	(१०५)	(१०६)	(१०७)	(१०८)	(१०९)	(११०)	(१११)	(११२)	(११३)
आंध्र प्रदेश	०.००	०.००	१.७२	१.५०	१७.५२	१४.९७	२५	१५	१०	३१
अरुणाचल प्रदेश	९.२६	९.२४	४.८२	८.४४	११.२०	१२.२५	११	८	१०	१९
आसाम	६.८४	५.१७	१०.१०	७.६१	१९.७८	२०.६६	२१	१४	११	२०
बिहार	०.००	०.००	४.०३	५.२१	१९.४८	२१.४२	५३	२३	५४	६२
छत्तीसगड	०.९६	०.५८	४.८४	३.३३	११.५०	८.०५	२०	१८	१४	१६
दिल्ली	०.००	०.००	०.००	०.००	५.८५	३.७१	३३	३२	२७	२१
गोवा	०.००	०.००	०.००	०.००	१२.०५	५.४५	२६	१५	९	१८
गुजरात	०.००	०.००	४.२३	५.७६	१९.३९	१५.८९	३०	२४	२९	२८
हरियाणा	०.००	०.००	०.२५	०.१९	६.६८	४.९४	२५	१९	१२	१४
हिमाचल प्रदेश	०.००	०.००	०.६२	०.५३	१.९६	०.९०	१५	८	६	१०
झारखंड	२.३६	१.१४	३.७०	४.००	९.६८	८.९४	२९	२५	३४	५७
कर्नाटक	०.००	०.००	१.१०	१.०६	१६.१६	१३.०२	२२	१७	१७	२८
केरळ	०.००	०.००	०.००	०.००	६.८५	४.०६	२७	२१	१४	२१
मध्य प्रदेश	३.२४	२.९१	८.६३	९.०१	१०.५५	९.६७	२४	१७	२२	३०
महाराष्ट्र	**०.०४**	**०.००**	**१.४७**	**१.६०**	**१०.८१**	**१०.६१**	**२५**	**२६**	**२०**	**३८**
मणिपूर	१३.५४	१२.९६	५.९५	५.२१	१.३५	१.२१	१३	१०	९	१५
मेघालय	११.०८	८.५८	१२.०४	९.४०	२३.२८	२०.३७	२०	१३	११	१९
मिझोराम	७.०८	५.५८	३.७८	१.६४	१३.०६	१०.८३	१५	७	९	१४
नागालँड	५.५७	४.४९	४.६४	३.३६	१८.९२	१६.१९	११	७	१०	१७
ओडिशा	०.००	०.००	८.०४	६.५३	२९.२२	२५.२४	१७	१५	१८	३५
पंजाब	१.६०	०.९५	८.६७	७.१३	१८.२७	१५.९६	२५	१९	१०	१७
राजस्थान	३.८०	३.३०	४.४३	४.२०	७.७८	७.४९	२५	१३	१०	१८
सिक्कीम	२.९०	०.४८	०.००	०.००	१४.५५	९.४८	६	८	८	११
तामीळनाडू	०.००	०.००	०.००	०.००	६.३१	२.५२	१९	१४	१२	२१
तेलंगणा	०.००	०.००	३.४०	२.८७	१४.४९	१२.९४	२०	१३	९	२८
त्रिपुरा	१.१६	०.९५	४.७५	४.२६	८.५३	८.१५	१८	१९	१३	१५
उत्तर प्रदेश	२.४०	२.९८	१.२५	४.६५	९.४५	१०.०१	२८	२५	२६	३८
उत्तराखंड	०.९७	०.५१	२.९९	२.३६	५.३७	४.६३	१८	१६	११	१६
पश्चिम बंगाल	९.०७	८.१५	०.००	०.००	१८.३७	१७.६६	२६	२८	१६	२७
भारत$	**१.५५**	**१.३५**	**२.७४**	**३.३१**	**१२.९६**	**१२.२५**	**२६**	**१९**	**१७**	**२७**

$ केंद्रशासित प्रदेश समाविष्ट

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

शिक्षकांची प्रति शाळा सरासरी संख्या	स्त्री शिक्षकांची टक्केवारी	जन्माच्या वेळेची आयुर्मर्यादा (वर्षे)		जन्म दर	मृत्यू दर	अर्भक मृत्यू दर@
		पुरुष	पुरुष			
(२०२१-२२)	(२०२१-२२)	(२०१६-२०)		(२०२०)	(२०२०)	(२०२०)
(११४)	(११५)	(११६)	(११७)	(११८)	(११९)	(१२०)
५.२	५०.५३	६९ .१	७२ .२	१५.७	६.३	२४
६.६	४८.५२	उ ना	उ ना	१७.३	५.७	२१
५.८	४१.०१	६७.३	६८.६	२०.८	६.२	३६
६.३	४०.२७	६९.७	६९.२	२५.५	५.४	२७
४.६	४७.९०	६३.५	६६.८	२२.०	७.९	३८
२७.०	७३.५१	७४.१	७७.७	१४.२	३.६	१२
९.२	८०.५१	उ ना	उ ना	१२.१	५.९	५
७.०	५३.८८	६८.१	७३.२	१९.३	५.६	२३
१०.०	६२.५२	६७.३	७३.०	१९.९	६.१	२८
५.६	५१.८८	७०.३	७७.५	१५.३	६.८	१७
४.७	३९.५०	७०.५	६८.९	२२.०	५.२	२५
५.६	५८.२३	६७.९	७१.९	१६.५	६.२	१९
१६.५	७९.४४	७१.९	७८.०	१३.२	७.०	६
४.८	४७.११	६५.५	६९.५	२४.१	६.५	४३
६.८	**४८.४१**	**७१.६**	**७४.३**	**१५.०**	**५.५**	**१६**
९.२	५४.३१	उ ना	उ ना	१३.३	४.३	६
३.८	५८.४२	उ ना	उ ना	२२.९	५.३	२९
६.०	४७.१२	उ ना	उ ना	१४.४	४.२	३
११.६	५५.५६	उ ना	उ ना	१२.५	३.७	४
५.३	४६.४५	६९.१	७१.४	१७.७	७.३	३६
९.३	७५.२३	७०.८	७४.५	१४.३	७.२	१८
६.८	३९.६६	६७.१	७१.७	२३.५	५.६	३२
१०.८	६०.०२	उ ना	उ ना	१५.६	४.१	५
९.७	७५.०३	७१.०	७५.५	१३.८	६.१	१३
७.४	६०.५९	६८.७	७१.४	१६.४	६.०	२१
७.४	३४.९५	उ ना	उ ना	१२.६	५.७	१८
५.८	४५.६८	६५.३	६६.७	२५.१	६.५	३८
५.४	५५.००	६७.५	७३.९	१६.६	६.३	२४
६.१	४३.६२	७१.१	७३.६	१४.६	५.५	१९
६.४	**५१.३०**	**६८.६**	**७१.४**	**१९.५**	**६.०**	**२८**

@ छोट्या राज्यांचे व केंद्रशासित प्रदेशांचे अर्भक मृत्यू दर हे २०१८-२० या तीन वर्षांच्या कालावधीवर आधारित   उ ना उपलब्ध नाही

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	पाच वषार्खालील बालकांचा मृत्यदर	नवजात शिशू मृत्यू दर	एकूण जनन दर	माता मृत्यु प्रमाण	स्त्रियांचे लग्नाच्या वेळेचे सरासरी वय	संपूर्ण लसीकरण झालेल्या बालकांची टक्केवारी (० ते ५ वर्ष)
संदर्भ वर्ष /दिनांक	(२०२०)	(२०२०)	(२०२०)	(२०१८-२०)	(२०२०)	(२०१७-१८)
(1)	(१२१)	(१२२)	(१२३)	(१२४)	(१२५)	(१२६)
आंध्र प्रदेश	२७	१७	१.५	४५	२२.५	७३.६
अरुणाचल प्रदेश	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	४१.३
आसाम	४०	१९	२.१	१९५	२२.९	४६.१
बिहार	३०	२१	३.०	११८	२२.२	४८.१
छत्तीसगड	४१	२६	२.२	१३७	२१.६	६५.२
दिल्ली	१४	९	१.४	उ ना	२४.४	४७.८
गोवा	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	५९.७
गुजरात	२४	१६	२.०	५७	२३.६	५९.६
हरियाणा	३३	१९	२.०	११०	२३.३	७२.१
हिमाचल प्रदेश	२४	१३	१.५	उ ना	२४.१	७२.०
झारखंड	२७	१७	२.४	५६	२१.०	६१.७
कर्नाटक	२१	१४	१.६	६९	२२.८	७२.८
केरळ	८	४	१.५	१९	२३.४	६२.८
मध्य प्रदेश	५१	३१	२.६	१७३	२१.८	५८.४
महाराष्ट्र	**१८**	**११**	**१.५**	**३३**	**२३.७**	**५८.६**
मणिपूर	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	७५.१
मेघालय	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	५२.०
मिझोराम	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	७३.४
नागालँड	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	१२.८
ओडिशा	३९	२८	१.८	११९	२२.०	६६.८
पंजाब	२२	१२	१.५	१०५	२४.४	६१.८
राजस्थान	४०	२३	२.४	११३	२२.९	५७.३
सिक्कीम	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	६५.१
तामीळनाडू	१३	९	१.४	५४	२३.५	५७.५
तेलंगणा	२३	१५	१.५	४३	२३.०	७०.१
त्रिपूरा	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	३९.६
उत्तर प्रदेश	४३	२८	२.७	१६७	२२.५	५४.६
उत्तराखंड	२६	१७	१.८	१०३	२३.४	७०.५
पश्चिम बंगाल	२२	१४	१.४	१०३	२१.०	६६.२
भारत$	**३२**	**२०**	**२.०**	**९७**	**२२.७**	**५९.२**

$ केंद्रशासित प्रदेश समाविष्ट   उ ना उपलब्ध नाही

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

महिलांवरील अत्याचार (संख्या)	बालकांवरील अत्याचार (संख्या)	दर लाख लोकसंख्येमागे रास्त भाव धान्य / शिधावाटप दुकानांची संख्या#	दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येची टक्केवारी	शौचालय सुविधा उपलब्ध असलेल्या कुटुंबांची टक्केवारी	मानव विकास निर्देशांक	मानव विकास निर्देशांक	बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक
(२०२२)	(२०२२)	(२०२२-२३)	(२०११-१२)	(२०११)	(२०२०)	(२०२१)	(२०१९-२१)
(१२७)	(१२८)	(१२९)	(१३०)	(१३१)	(१३२)	(१३३)	(१३४)
२५,५०३	३,०३८	५६	९.२०^	५२.०^	०.६३९	०.६३०	०.०२५
३३५	१४३	१२७	३४.६७	६५.२	०.६७४	०.६६५	०.०५९
१४,१४८	४,०८४	९३	३१.९८	६६.८	०.६०६	०.५९७	०.०८६
२०,२२२	८,१२२	३९	३३.७४	२४.२	०.५७८	०.५७१	०.१६०
८,६९३	६,१७७	४५	३९.९३	२६.०	०.६१४	०.६०५	०.०७०
१४,२४७	७,४६८	९	९.९१	९६.७	०.७४०	०.७३०	०.०१४
२७३	१८४	३१	५.०९	८३.६	०.७६१	०.७५१	०.००३
७,७३१	४,९६४	२१	१६.६३	५९.६	०.६४६	०.६३८	०.०५०
१६,७४३	६,१३८	३२	११.१६	७०.२	०.७०१	०.६९१	०.०३१
१,५५१	७४०	७०	८.०६	७०.३	०.७१३	०.७०३	०.०२०
७,६७८	१,९१७	६१	३६.९६	२३.०	०.५९७	०.५८९	०.१३१
१७,८१३	७,९८८	३०	२०.९१	५५.०	०.६७६	०.६६७	०.०३१
१५,२१३	५,६४०	३९	७.०५	९६.२	०.७६२	०.७५२	०.००२
३२,७६५	२०,४१५	२८	३१.६५	३०.०	०.६०४	०.५९६	०.०९०
४५,३३१	**२०,७६२**	**४३**	**१७.३५**	**६६.०**	**०.६९८**	**०.६८८**	**०.०३३**
२४८	१२०	८४	३६.८९	८९.३	०.६८७	०.६७८	०.०३४
६९०	४९६	१४१	११.८७	६५.७	०.६५१	०.६४३	०.१३३
१४७	१३५	१०१	२०.४०	९३.४	०.६९७	०.६८८	०.०२४
४९	३५	८२	१८.८८	८३.५	०.६७९	०.६७०	०.०६६
२३,६४८	८,२४०	२६	३२.५९	२३.४	०.६०५	०.५९७	०.०७०
५,५७२	२,४९४	५७	८.२६	८०.५	०.७०३	०.६९४	०.०२०
४५,०५८	९,३७०	३३	१४.७१	३५.७	०.६४७	०.६३८	०.०६५
१७९	१५९	१९२	८.१९	८८.७	०.७११	०.७०२	०.०११
९,२०७	६,५८०	४५	११.२८	५४.३	०.६९५	०.६८६	०.००९
२२,०६६	५,६५७	४५	-	-	०.६५६	०.६४७	०.०२४
७५२	२२०	४९	१४.०५	८८.५	०.६३७	०.६२९	०.०५६
६५,७४३	१८,६८२	३३	२९.४३	३७.०	०.६००	०.५९२	०.१०३
४,३३७	१,७०६	७७	११.२६	६६.९	०.६८१	०.६७२	०.०४१
३४,७३८	८,९५०	२०	१९.९८	६१.४	०.६३३	०.६२४	०.०५०
४,४५,२५६	**१,६२,४४९**	**३९**	**२१.९२**	**५०.२**	**०.६४२**	**०.६३३**	**०.०६६**

३१ मार्च, २०२४ पर्यंत   ^ तेलंगणा समाविष्ट

एकच ध्यास
शाश्वत विकास

https://mahades.maharashtra.gov.in